

Національна академія наук України
Інститут історії України

Суспільство і влада
в радянській Україні років непу
(1921–1928)

Колективна монографія

Том 2

Київ 2015

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 599 с.

20-ті роки минулого століття історики радянської України звикли називати добою національного відродження. Справді, в умовах лібералізованого, хоч диктаторського політичного режиму і досить поміркованої економічної політики Кремля творчий потенціал українського народу уперше дістав змогу розкритися у багатьох сферах. Разом з тим це був час зміцнення диктатури більшовицького керівництва, яке готувалося до відновлення припиненого В. Леніним у 1921 р. комуністичного штурму. В колективній монографії, адресованій широким колам читачів, пропонується нестандартний погляд на політичний, економічний і культурний процеси доби непу крізь призму відносин держави та суспільства.

Відповідальний редактор — д.і.н. С.В. Кульчицький

Авторський колектив:

*Л.В. Гриневич, Т.М. Євсєєва, Г.Г. Єфіменко, А.М. Киридон, С.В. Кульчицький,
С.Р. Лях, В.І. Марочко, О.М. Мовчан, І.Є. Ніколаєв, Р.Ю. Подкур,
Я.Л. Примаченко, О.Л. Рябченко, О.В. Юркова, Л.Д. Якубова*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України
обов'язкове.

ISBN 978-966-02-7707-6 (загальний) 978-
966-02-7709-0 (ч. II)

© Інститут історії України
НАН України, 2015 ©
Автори розділів, 2015

З М І С Т

Розділ VII. Діячі науки в полі зору диктатури. <i>Юркова О.</i>	5
VII.1. Болісні структурні та статутні перетворення	5
VII.2. «Буржуазні спеціалісти»: лінія партії	16
VII.3. Управління наукою: лінія уряду	20
VII.4. Тотальний контроль: лінія чекістів	43
Розділ VIII. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури.	
<i>Примаченко Я.</i>	57
VIII.1. Українська літературно-мистецька інтелігенція: головні історіографічні тренди	57
VIII.2. Літератори — авангард мистецької спільноти	66
VIII.3. Українська кінематографія	85
Розділ IX. Етнічні меншини і влада. <i>Якубова Л.</i>	134
IX.1. Національні меншини в повоєнній Україні	134
IX.2. Взаємини влади та етнічних громад у 1919–1924 рр.: внутрішній фронт	148
IX.3. Доктринальні засади більшовицької національно-культурної політики	170
IX.4. Етнополітичний курс більшовиків в Україні на початку 20-х рр.	188
IX.5. Політика коренізації стосовно національних меншин в 1923–1928 рр.	201
IX.6. Національне адміністративно-територіальне будівництво	208
IX.7. Зміст і особливості діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць	230
IX.8. Виборчі кампанії 20-х рр.	235
IX.9. Нерадянські суспільно-політичні рухи	248
IX.10. Органи радянської громадськості в середовищі етнічних меншин	266
IX.11. За парадними лаштунками політики коренізації	277
Розділ X. Ставлення радянської влади до «колишніх людей».	
<i>Марочко В.</i>	300
X.1. Більшовицька «ненависть до поміщика»	301
X.2. Здійснення «червоного» терору проти «колишніх людей»	311
X.3. Виселення «антирадянської інтелігенції»	321
X.4. «Колишні люди»: «чужинці», «непмани» чи громадяни УСРР	330

X.5. Конфіскація маєтків колишніх поміщиків.....	334
Розділ XI. Православна церква в умовах побудови комуністичного	
державосупільства. Євсєєва Т.	349
XI.1. Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох	349
XI.2. Особливості конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом	366
XI.3. Діяльність партійно-радянських структур з регулювання державно-церковних відносин	378
XI.4. Зміна смислового коду світоглядних уявлень суспільства. <i>Киридон А.</i>	415
Розділ XII. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. Подкур Р.	455
Розділ XIII. Доля небільшовицьких партійних і громадських об'єднань. Ніколаєв І.	536
XIII .1. Палітра політичних сил	536
XIII.2. Законодавче закріплення комуністичного єдиновладдя	555
XIII.3. ЧК–ДПУ у боротьбі з «антирадянськими» партіями.....	570
XIII.4. Громадські організації в системі більшовицької влади	586

Розділ VII.

Діячі науки в полі зору диктатури (1921–1928)

VII.1. Болісні структурні та статусні перетворення

Перша світова війна, наступні революційні потрясіння, українські визвольні змагання і, кінець-кінцем, остаточний прихід до влади більшовиків кардинально змінили становище науки в Україні. Докорінно трансформувались як інституційна організація наукових досліджень, так і статус науковців.

В УСРР інституційна реформа вищої освіти та науки відбувалась в інший, ніж в радянській Росії, спосіб. Університети, які в Російській імперії були не лише вищими навчальними закладами, а й центрами науки, українським більшовицьким урядом у 1920 р. були ліквідовані (у РСФРР — ні). На основі імператорських Київського, Новоросійського та Харківського університетів, де постійно провадилась науково-дослідна робота та готувались наукові кадри вищої кваліфікації, а також утворених у революційну добу Катеринославського та Кам'янець-Подільського університетів були створені інститути народної освіти (ІНО), тобто педагогічні навчальні заклади. Головним їх обов'язком стала підготовка викладачів для загальноосвітніх та професійних шкіл. Переведення наукових досліджень в стінах ІНО було визнано зайвим.

Реформа зачепила і технічні виші, в яких, як і в університетах, раніше проводились наукові дослідження. Втім, на відміну від університетів, інституційно вони були збережені, як, наприклад, Київський політехнічний чи Харківський технологічний інститути. Вони й надалі готували інженерів-організаторів широкого профілю, тобто виконували навчальні функції. Специфіка технічних вишів передбачала подальше переведення в них науково-технічних досліджень, однак відновлені та й то частково вони були лише у 1923–1924 рр.

В Україні місце університетів як наукових центрів зайняла нова інституція — Українська академія наук (УАН), створена з ініціативи самих науковців у листопаді 1918 р. Відповідно до підписаного гетьманом П. Скоропадським «Закону Української Держави про заснування Української академії наук в м. Києві» УАН була проголошена найвищою

науковою державною установою та підлягала державному фінансуванню. Водночас УАН фундувалась як самоврядна інституція, яка мала діяти згідно власного Статуту. Академія складалась із 3-х відділів: історично-філологічного (I відділ), фізично-математичного (II відділ) та соціальних наук (III відділ), себто охоплювала всі галузі науки (до II відділу входили також природничі науки, до III — юридичні та економічні). Її структурними одиницями стали постійні комісії та науково-дослідні інститути. Статутом передбачалась підготовка в Академії наукових кадрів вищої кваліфікації.

Існувала й інша, до того ж раніше організована, наукова установа — Українське наукове товариство у Києві (УНТ). Воно діяло з 1907 р. у складі трьох секцій (історичної, філологічної та математично-природничої). УНТ існувало як наукове об'єднання академічного типу, але не державне, а громадське. Фінансувалось воно за рахунок членських внесків та пожертв меценатів, і зосереджувало увагу передусім на пропаганді здобутків української науки шляхом видавничої діяльності та проведення публічних засідань із науковими доповідями. Із утворенням УАН Товариство до Академії наук не приєдналось і далі діяло паралельно, але не дуже активно через складну політико-економічну ситуацію. До того ж УНТ як громадська організація не могло конкурувати із УАН. Багато хто із членів Товариства почав працювати в Академії.

В умовах неодноразової зміни влади та економічної розрухи 1918–1920 рр. керівництву УАН, що принципово наголошувало на позаполітичному характері цього нового головного наукового центру України, вдалось зберегти Академію саме в якості найвищої наукової української державної установи. Щоразу при зміні влади УАН всіма засобами домогалась свого визнання (Академія офіційно не була визнана лише у період окупації Києва денікінськими військами), причому ініціативу завжди виявляли самі вчені¹.

Так сталося і після захоплення Києва більшовицькими військами 5 лютого 1919 р. Вже 8 лютого Спільне зібрання УАН доручило голові-президенту В. Вернадському та неодмінному секретарю А. Кримському розв'язати питання про Академію із більшовиками та клопотатися перед комісаром освіти про приміщення для неї, гроші на ремонт та друкарню, а

¹ Цей феномен вартий окремого вивчення. Ситуація із Російською академією наук (РАН) була прямо протилежною: не вчені РАН раз-по-раз звертались до більшовицьких керівників, а самі більшовики практично з моменту приходу до влади робили все можливе, аби залучити РАН до так званого «соціалістичного будівництва».

також добитися затвердження новообраних академіків². Очільники УАН одразу почали діяти. Втім, і в радянському уряді до Академії поставились прихильно та із її визнанням не зволікали. 10 лютого нарком освіти В. Затонський зустрівся із В. Вернадським та А. Кримським³. За результатами цієї зустрічі наступного дня був оприлюднений наказ Наркомату освіти про передачу у власність УАН приміщення та садиби колишнього пансіону графині Левашової⁴.

Згодом радянська влада використала цю дату — 11 лютого 1919 р. — як привід для приписування собі заслуги створення УАН. В радянській історіографії з кінця 1920-х рр. саме цей день вважався датою заснування Української академії наук. У численних виступах більшовицьких очільників, а згодом і в публікаціях наполегливо просувалась ідея про те, що начебто саме більшовики виявили, що наука в Україні знаходиться в катастрофічному стані, і тому виступили ініціаторами створення в республіці нового потужного наукового центру.

На початку більшовики особливо не втручались у справи УАН як інституції, але всіляко декларували її підтримку. Можливо, це було пов'язане із особою тодішнього наркома освіти. За кілька років до війни В. Затонський закінчив фізико-математичний факультет Київського університету та, незважаючи на активну політичну діяльність та статус «неблагонадійного», за сприяння ліберальних київських професорів був зарахований до штату Київського політехнічного інституту, де викладав аж до 1917 р.

Прихильність В. Затонського до київських вчених була демонстративною та ситуативною. Цілі більшовиків та засоби їх досягнення були чітко окреслені ним у промові, виголошеній на засіданні Київської ради робітничих депутатів 9 лютого 1919 р. «Всі партії, що зберегли совість, знають, що немає іншої влади, крім Советів, — заявив нарком освіти. — Тепер треба тверда рука, лютий терор, як стосовно ворогів, так і стосовно своїх. Ті, хто був в німецькому університеті, не повинні хотіти французької академії. Хто не піде з нами, тих ми примусимо силою»⁵.

² Див. Протокол № 12 Спільного зібрання УАН від 8 лютого 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 432.

³ *Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921: октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 127.

⁴ *Киевский коммунист.* — 1919, 11 февраля. Відзначимо, що більшовики діяли відповідно до принципу революційної доцільності та згідно черговості звертань. Після розмови із академіками В. Затонський спочатку видав наказ про передачу будинку Левашовського пансіону до УАН і лише за кілька днів, коли з'ясувалось, що пансіон функціонує, підписав інший наказ про його закриття.

⁵ *Киевский коммунист.* — 11 февраля.

«Свого» наукового центру (на зразок російської Соціалістичної академії, що почала діяти у Москві у червні 1918 р. на противагу Російській академії наук) більшовики в Україні організувати в цей час не намагались. Акад. С. Тимошенко, який у 1919 р. для вирішення справ фінансування Академії зустрічався із головою РНК УСРР Х. Раковським, згадував, що «комуністи вже раніше вирішили підтримувати українські установи і прем'єр одразу відповів, що його уряд зацікавлений у працях Академії та буде її підтримувати», і взагалі справи Академії «вирішувались успішно і дуже легко»⁶.

РНК УСРР не контролювала Академію та не переймалася ані офіційним затвердженням новообраних академіків, ані інституційною розбудовою Академії наук, хоча за Статутом УАН уряд мав це робити. Щобільше, згідно розпорядження В. Затонського члени Академії мали «негайно вступити в усі свої права й обов'язки, не чекаючи затвердження від найвищої влади»⁷. Цим попуском в УАН не проминули скористатись. Впродовж кількох місяців 1919 р. за більшовицької влади академіками були обрані 13 осіб, зокрема С. Єфремов, В. Липський, В. Перетц, К. Харлампович. До РНК УСРР списки на затвердження не подавались.

Крім виборів академіків, на Спільному зібранні вчені самостійно вирішували, які нові установи при відділах мають бути створені та хто їх має очолити, а для приєднання до УАН тієї чи іншої інституції інколи достатньо було «згоди» наркома освіти. Наприклад, саме за «згодою» В. Затонського на початку травня 1919 р. до УАН було приєднано гідрологічний відділ колишнього міністерства земельних справ Директорії УНР, а Гідрологічний комітет влився до Комісії для виучування природних багатств України УАН⁸. Призначення наукових співробітників інститутів та комісій також затверджувались на Спільному зібранні без узгодження із Наркоматом освіти.

Водночас більшовики обіцяли Академії фінансову підтримку, і керівництво УАН робило все можливе, щоб отримати гроші. Для перемовин із РНК УСРР був делегований акад. Ф. Тарановський, який діяв досить напористо. Вже 11 лютого 1919 р. він зустрівся із наркомом фінансів І. Новаківським. Після цієї зустрічі розроблений самою Академією кошторис на 1919 рік наркоматом був швидко затверджений. Із квітня із виділених більшовиками коштів почалась виплата місячної платні ака-

⁶ Тимошенко С.П. Воспоминания. — К., 1993. — С. 162.

⁷ Див. Протокол № 13 Спільного зібрання УАН від 12 лютого 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 433.

⁸ Див. Протокол № 25 Спільного зібрання УАН від 3 травня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 439.

демікам та нечисленним штатним працівникам Академії наук, а також виділення так званих операційних коштів (тобто на відрядження і експедиції) як окремим академікам, так і різним інституціям УАН. Наприкінці квітня були встановлені нові тарифні ставки із виплатою грошової різниці з 1 лютого. Звісно, виплати були невеликими, часто-густо кошти було важко отримати у банках, проте вони давали можливість УАН функціонувати та розвиватись. Кількість установ та працівників поступово зростала — у березні нараховувалось вже 500 співробітників, а у квітні — більше 800 наукових працівників у 82 наукових інституціях. За рахунок того, що УАН сама розпоряджалась виділеними коштами, вона навіть час від часу могла допомагати Українському науковому товариству.

Окрилені позірною прихильністю влади, академіки намагались найповніше скористатись із ситуації, домагаючись відповідних статусу УАН приміщень, та тісно співробітничали із владними установами. Крім переданої (фактично — реквізованої) більшовицьким урядом садиби пансіонату Левашової, піднімались також питання реквізиції (саме так!) для потреб УАН інших київських будинків та земельних ділянок. 29 березня 1919 р. Спільне зібрання ухвалило звернутись до київської житлово-реквізаційної комісії із проханням реквізувати на потреби I відділу УАН (зокрема, для редакції «Записок» I відділу) будинку № 4 по Кловському провулку⁹. Неодноразово подавались клопотання до уряду і щодо передачі для бібліотек, лабораторій та інститутів УАН Голосіївського лісу (передано у червні 1919 р.), земель Пронівщини (історичної місцевості в районі Совської балки), ділянки у 25 десятин на Звіринці, будинків Педагогічного музею та бібліотеки закритої Київської духовної академії тощо.

Очільники Академії чудово розуміли, що за звичайних умов будинки та земельні ділянки, що знаходились у приватній власності, УАН довелося би купувати. Принаймні, саме про «придбання» друкарні для УАН йшлося у лютому 1919 р. Однак, прийнявши «правила гри» більшовиків, що самими декретами (фактично — силою) забирали під свої потреби необхідні приміщення, мастки та землю, академічна верхівка робила все можливе, аби отримати від більшовиків якнайбільше. УАН в окремих випадках навіть конкурувала із іншими установами за оволодіння приміщеннями (так було, наприклад, із будинком бібліотеки колишньої

⁹ Див. Протокол № 21 Спільного зібрання УАН від 29 березня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 437.

Духовної академії, що хотіли забрати під одну із більшовицьких шкіл, і В. Вернадському довелося виставляти спеціальну охорону¹⁰).

Проте і про моральні принципи «учений стан» не забував. Зокрема, президент УАН акад. В. Вернадський у червні 1919 р. запропонував постановити «пізніше, при відповідних умовах» надати грошову компенсацію колишнім власникам реквізованого для академічних потреб Голосіївського лісу¹¹. Втім, «відповідні умови» не створилися.

Виділення більшовиками коштів на папір сприяло видавничій діяльності Академії. Були започатковані серійні «Записки», «Труди» та «Матеріали» відділів й інституцій, надруковані кілька наукових студій та «Звідомлення» УАН. Однак надходження паперу не були регулярними. Інколи папір академіки не купували, а «добували» завдяки особистим знайомствам із працівниками радянських установ¹².

Прихильне ставлення більшовиків до УАН як до інституції від початку контрастувало з їх ставленням до академічних працівників як приватних осіб. Вчені, які стали до праці в Академії, до революції зазвичай мали пристойні доходи, і через це ототожнювались із ворожою пролетаріату буржуазією, обходження з якою було відповідним. Після взяття Києва більшовиками без церемоній та зайвих розмов до зазвичай великих й ошатних квартир науковців на постій ставали червоноармійці. Постій часто супроводжувався насильством, грабунками та знищенням майна, а також домашніх бібліотек і лабораторій. Мали місце накладання контрибуцій та реквізиції житла.

Подібна практика вже у лютому 1919 р. примусила УАН просити у влади так звані «охоронні листи» для всіх дійсних академіків і директорів академічних установ, а також для будинків УАН. Звернення за цими листами було постійним — академіки практично щомісяця принизливо прохали владу унеможливити реквізицію житла, бібліотек та наукових приладів. У травні 1919 р. акад. М. Кащенко клопотався про «охоронний лист» навіть для Акліматизаційного саду, а академіків та директорів академічних установ пропонував визнати «радянськими відповідальними працівниками»¹³, наївно припускаючи, що подібний статус мав їх убезпечити.

Однак охоронні листи не завжди допомагали. Наприклад, на харківський будинок акад. Д. Багалія була накладена велика контрибуція, яку

¹⁰ Вернадский В. И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 — январь 1920. — С. 132.

¹¹ Див. Протокол № 32 Спільного зібрання УАН від 21 червня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 445.

¹² Див. Тимошенко С.П. Воспоминания. — С. 164–165.

¹³ Див. Протокол № 25 Спільного зібрання УАН від 3 травня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 440.

Д. Багалій виплатити не міг, через що Спільне зібрання ВУАН у травні 1919 р. звернулось до податкового відділу Наркомату фінансів із клопотанням про її відстрочку та зменшення¹⁴.

Зрештою, значна кількість звертань за «охоронними листами» змусили голову РНК УСРР Х. Раковського 4 червня 1919 р. підписати спеціальний Декрет про охоронні грамоти для академіків і директорів установ УАН. Декрет констатував, що УАН має «першорядне значення» для «розвитку науки взагалі і української наукової культури зокрема». Тому помешкання, які займали дійсні члени Академії та директори академічних інститутів з родинами, а також їхні речі не підлягали реквізиції. Право видавати охоронні грамоти надавалось Президенту УАН¹⁵.

Видані «охоронні листи» сприяли захисту вчених. Недаремно багато наукових працівників намагалися зайняти в Академії якусь посаду. Як зазначав С. Тимошенко, тоді вважалось, що «зв'язок із Академією може служити якимсь захистом в цей тривожний час»¹⁶.

Науковці привертали увагу більшовиків не лише через привабливу приватну власність, яку можна було реквізувати. Серед співробітників УАН було чимало громадських, політичних та державних діячів — колишніх членів Української Центральної Ради (УЦР), Генерального секретаріату УНР, Кабінету міністрів Гетьманату та Директорії УНР. Більшовики ставились до них однозначно вороже, непоодинокими були арешти вчених саме за цю їх минулу роботу.

Зокрема, 26 березня 1919 р. чекісти арештували літературознавця акад. С. Єфремова (члена УЦР, генерального секретаря міжнаціональних справ Генерального секретаріату УЦР-УНР), члена академічної Комісії для складання біографічного словника діячів України П. Стебницького (члена УЦР, міністра освіти в одному із урядів за часів Гетьманату), а також археолога Л. Чикаленка (члена УЦР) та фізика проф. Г. Де-Метца, які в Академії на той час не працювали. УАН одразу виступила на захист вчених, однак її очільникам довелось неодноразово звертатись із клопотаннями до більшовицького уряду та відвідувати депутацією Наркомат освіти, аби визволити науковців із тюрми.

Влітку 1919 р. із наступом Добровольчої армії Всеукраїнська ЧК активізувалась, арешти і навіть розстріли науковців почастишали. 7 липня 1919 р. був заарештований визначний український літературознавець, співробітник I відділу УАН В. Науменко, у минулому — міністр освіти в

¹⁴ Див. Протокол № 28 Спільного зібрання УАН від 24 травня 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 442.

¹⁵ Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 214–215.

¹⁶ Тимошенко С.П. Воспоминания. — С. 164.

уряді гетьмана П. Скоропадського. Його «контрреволюційна діяльність», за визначенням чекістів, якраз і полягала у тому, що він «займав посаду міністра народної освіти при гетьмані». Незважаючи на те, що В. Науменко винним себе не визнав, колегія ЧК 8 липня засудила його до розстрілу. Вирок був виконаний того ж дня. Щойно дізнавшись про арешт В. Науменка, 9 липня В. Вернадський та А. Кримський від імені УАН звернулись до більшовицьких керманічів із протестом проти свавілля влади, проте запізнились на один день¹⁷. 26 серпня 1919 р. також був вбитий один із розробників Статуту УАН фізико-хімік О. Сперанський, який, до речі, свого часу керував магістерською працею В. Затонського в Київському університеті¹⁸.

Загалом з літа 1919 р. політика більшовиків стосовно УАН зазнає докорінних змін. Відмовляючись від прихильно-пасивного споглядання за діяльністю вчених, радянські урядовці переходять у наступ та намагаються взяти Академію під свій контроль. Фактично саме тоді, влітку 1919 р., були закладені засади політики більшовиків по відношенню до «ученого стану» України, що за доби непу набули виразних рис.

«Зміну курсу» документально засвідчив виданий 23 липня 1919 р. наказ завідувача відділу вищої школи Наркомату освіти щодо всебічного обстеження Академії наук як нелояльної до радянської влади установи. Проте УАН, що вже звикла до невтручання у свої справи, вчинила опір. Традиційно вдавшись до клопотань та звернувшись безпосередньо до нового наркома освіти РНК УСРР О. Шумського, керманічі Академії довели, що УАН не є вищим навчальним закладом, отже, не належить до сфери контролю відділу, до того ж наказ порушує права Академії наук як найвищої наукової установи. О. Шумський змушений був скасувати наказ, однак часткова перевірка — фінансова — все-таки була проведена. Більшовики провели ревізію готівкової каси УАН, де вкупі із «совітськими» рублями виявили 500 тисяч українських гривень, що були примусово обміняні ними на 285 тисяч рублів РСФРР¹⁹.

Проведена «радянізація» фінансів УАН не задовольнила тодішніх можновладців. Самоврядність та до певної міри незалежність Академії наук більшовиків не влаштувала, тим більше, що загалом ставлення науковців до радянської влади ними оцінювалось як геть нелояльне. Йшлося навіть про касування підписаного Х. Раковським Декрету про

¹⁷ Пайкова Є.В. Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 90–91.

¹⁸ Ковтун Г. Академічні витоки хімічної науки // Вісник НАН України. — 2009. — № 2. — С. 41.

¹⁹ Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 150.

охоронні грамоти для академіків та директорів академічних інститутів. Приміром, завідувач відділу вищої школи НКО УСРР Назаров, хибно розуміючи висококваліфіковану працю як привілейовану та антидемократичну (подібна точка зору у більшовицьких колах була надзвичайно поширеною), вважав, що даний декрет є невиправданою поступкою УАН та суперечить іншим радянським законам, зокрема ухваленому у травні 1919 р. декрету РНК УСРР «Про деякі зміни в складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УРСР», який — як і виданий раніше його російський аналог — скасовував усі вчені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями і званнями привілеї²⁰. У поданій 28 липня 1919 р. до Наркомосу доповідній записці урядовець прямо писав:

«Більшість з них [вчених] значно більше займається політикою, ніж науковою діяльністю і взагалі [вони] є одними з найбільш злісних саботажників-спеців, так що декретом цим уряд, ідучи на поступки, ледве чи досягає хоч яких-небудь конкретних результатів, хіба що дає їм можливість, прикриваючись охоронними грамотами, укривати від встановленої законом реквізиції та всякого гатунку майно, як своє власне, так і іншої буржуазії...»²¹.

Практичних результатів дане звернення тоді не мало — Київ, де знаходився осідок УАН, невдовзі був зайнятий військами Добровольчої армії А. Денікіна. Академія наук офіційно припинила свою діяльність, а фактично вчені скільки мали сил вели наукову працю далі. Із поверненням більшовиків до Києва у грудні 1919 р. УАН відновила регулярні засідання Спільного зібрання та мусила знову домагатись від більшовиків того самого мінімуму, що був наданий УАН у період їх попереднього владарювання. Надзвичайно гостро стояли питання фінансування Академії наук (його не було), видачі нових охоронних листів (старі були визнані недійсними), а також нових мандатів на приміщення та земельні ділянки для УАН (попередні були скасовані). Загальне ж ставлення більшовицької влади до вчених з літа 1919 р. змін не зазнало. Їх, як і раніше, вважали потенційно небезпечними через соціальне походження і попередню політичну діяльність.

Значна грошова скрута, відсутність відповідних приміщень, невизначеність із перепідпорядкуванням УАН відділу вищої освіти Наркомату освіти УСРР, а також перенесення столиці до Харкова загострювали відносини між Академією та владою. Разом з тим, така віддаленість від центру мала певний позитив, бо давала можливість УАН далі самостійно

²⁰ Вісті ВУЦВК. — 1919. — 18 травня.

²¹ Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 216.

розв'язувати свої внутрішні проблеми. Попри матеріальні труднощі, голод (так звані «академічні» пайки були виділені лише дійсним членам, всі інші науковці були їх позбавлені), арешти, від'їзд деяких її членів з України та на еміграцію, і, навпаки, неможливість деяких академіків повернутись до Києва з-за кордону, смерть кількох дійсних членів, УАН не лише вижила як інституція, а й розвивала структуру та напрямки досліджень, почала готувати до публікації наукові праці.

Тактика УАН у відносинах із владою не змінилась. Діючи за принципом «крапля по краплі і камінь проковбує», керівники УАН постійно подавали клопотання до РНК УСРР про надання кредитів на виплату платні співробітникам Академії наук та дозволи на виїзд уповноважених за кордон для купівлі книжок. До Київського губернського революційного комітету вчені раз-по-раз звертались за наказами про виділення приміщень для академічних установ. З часом це приносило свої плоди. Були підтверджені права УАН на садибу Левашовського пансіону та на Голосіївський ліс. У червні 1920 р. після відходу з Києва польських військ УАН було передано будинок колишньої Київської першої гімназії. Втім, Академії довелось ще довго домагатись його звільнення, бо на момент передачі він був зайнятий іншими державними установами²².

Для захисту вчених та їх мешкань була відновлена практика «охоронних листів». Їх виписував неодмінний секретар УАН А. Кримський, причому часто вдавався до хитрощів. Намагаючись забезпечити мешкання академічних працівників у цілості, він позначав квартири академіків як приміщення тих чи тих установ УАН, а майно, що знаходилось у квартирах, визнавав «державним майном вищої наукової установи УСРР», що, звісно, ніякій реквізиції не мало підлягати.

Підбиваючи підсумки роботи УАН у 1920 р., А. Кримський писав, що на відміну від попереднього року, коли «центральноє правительство, взявши згідно з § 1 статуту Академії наук у своє безпосереднє відання, само йшло назустріч її потребам, обдаровувало її будинками, землями, цілими готовими інституціями, а для дійсних академіків ... видало влітку 1919 р. спеціальний декрет про недоторканність їхньої оселі, їхнього добра й харчів, про їхню непідлеглисть реквізиціям та ін.»²³, ситуація значно погіршилась. Він пов'язував цю перемену із переїздом уряду з Києва до Харкова, що призвело до значного утруднення комунікації УАН із центральними органами влади. Обернення Києва із столиці на губернське

²² Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 245, 457, 459.

²³ Звідомлення про діяльність Української академії наук за 1920 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 253.

місто фактично перетворило УАН із державної установи на провінційну, нецікаву місцевій владі інституцію, значення наукових досліджень якої не зауважувалось, як, зрештою, не брались до уваги наукові дослідження, що проводились окремими вченими.

Втім, невдовзі більшовики звернули увагу на невідповідність між значенням наукових досліджень для соціалістичного будівництва та своїм впливом на вчених. 25 січня 1921 р. РНК УСРР ухвалив спеціальну постанову «Про Українську академію наук». Цей нормативний акт за підписом голови Раднакому Х. Раковського та наркома освіти Г. Гринька першими чотирма пунктами підтверджував та узагальнював кілька виданих у попередні два роки урядових розпоряджень, що стосувались академічної діяльності та забезпечення науковців. За УАН остаточно закріплювались будинки колишніх 1-ої київської гімназії та пансіону Левашової, Академії наук передавалась друкарня і ставилось завдання забезпечити її папером для академічних видань, на академічний пайок приймалися всі дійсні члени, члени-кореспонденти, співробітники для окремих наукових доручень та члени їх родин, обумовлювалось надання платні найвизначнішим академічним працівникам. Ці блага мали «підсолодити» виписані два останні пункти, через які, фактично, постанова була ухвалена, і які були скеровані на адміністративне підпорядкування УАН. Згідно постанови, Наркомос (не Академія!) був зобов'язаний виробити новий Статут УАН. Також всупереч існуючим демократичним принципам виборності керівників уряд до затвердження цього нового Статуту покладав загальне керування УАН на акад. А. Кримського²⁴.

За півтора тижня, 5 лютого 1921 р., була ухвалена нова постанова РНК УСРР «Про науку та вищі школи», що мала виразно декларативний характер. У постанові було зафіксовано, що «робітничо-селянська держава» приступає до господарського будівництва («збудування могутньої промисловості та підняття сільського господарства») у капіталістичному оточенні. Однак, маючи значні природні багатства, не може їх в повній мірі використовувати через недостатній рівень розвитку власних наукових установ, між тим «наука повинна працювати на користь революційному пролетаріатові й селянству». На Наркомат освіти покладалось завдання розробки низки заходів для раціональної організації наукової праці в Україні²⁵, і наркомат у цьому не забарився.

²⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. — К., 1979. — С. 177–178.

²⁵ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1921. — Ч. 2. — Ст. 51. — С. 44–46.

VII.2. «Буржуазні спеціалісти»: лінія партії

Основні засади ставлення комуністів до «спеціалістів науки» були чітко викладені більшовиками вже у Програмі РКП(б). В ухваленому на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. документі серед завдань економічного блоку з подачі В. Леніна було зафіксовано, що для втілення найголовнішого господарського завдання радянської влади — «всесвітнього розвитку продуктивних сил» — потрібно негайно, широко й всебічно «використовувати спеціалістів науки та техніки»²⁶.

Саме так — «використовувати». Вимушена залежність від знань інших людей забарвлювалась вульгарною вузькокласовою ненавистю більшовиків до спеціалістів як «пособників буржуазії», адже буржуазія — за визначенням — була класовим ворогом пролетаріату. Проте без «буржуазних спеціалістів» та їх професійних знань і навичок подолати капіталізм та побудувати соціалізм було нереально. Як зазначав Ленін у квітні 1918 р. у праці «Чергові завдання Радянської влади», «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий»²⁷.

У партійній програмі більшовики заявляли, що не даватимуть жодної політичної поступки цьому буржуазному прошарку й нещадно придушуватимуть будь-які його контрреволюційні наміри, але водночас скеровуватимуть трудящих на навчання у буржуазних спеціалістів та їх «використання». Ця двоїстість політики по відношенню до спеціалістів була конкретизована у не менш подвійних методах її реалізації. Програма допускала, що на деякий час має бути збережене більш високе винагородження спеціалістів і навіть система премій для них, «щоб вони могли працювати не гірше, а краще, ніж раніше». З іншого боку, стояло завдання залучення буржуазних спеціалістів до спільної з робітниками праці під керівництвом «свідомих комуністів» і, таким чином, це мало «сприяти взаємному розумінню та зближенню роз'єднаних капіталізмом працівників фізичної та розумової праці»²⁸.

Попереднє обґрунтування цих положень Ленін зробив за рік перед тим. Ставлячи завдання підпорядкування «буржуазних спеціалістів» пролетаріату, він зауважував, що їх можна використовувати як «по-старому, по-буржуазному (тобто за високу платню), або по-новому, по-пролетарськи...»²⁹ (тобто за допомогою примусу).

²⁶ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 382, 384.

²⁷ *Ленін В.І.* Чергові завдання Радянської влади // *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. — Т. 36. — С. 168.

²⁸ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — С. 384.

²⁹ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 168.

До речі, специфічне словосполучення «буржуазні спеціалісти», яким після Російської революції стали називати інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, лікарів, адвокатів, журналістів, вчителів, професорів різних фахів — тобто технічну інтелігенцію та інтелігенцію взагалі — яскраво демонструвало зазначену двоїстість. Бути «спеціалістом» було начебто почесно, бо підкреслювало вищий рівень освіти, певний професійний статус або наукові досягнення. Одночасно означення «буржуазний» — тобто ворожий пролетаріату — зводило ці переваги нанівець. Той, кого називали «буржуазним спеціалістом», у першу чергу викликав недовіру та підозру як класовий ворог.

Більшовицькі керманічі намагалися залучати буржуазних спеціалістів до участі у побудові нового суспільства як економічними, так і позаекономічними методами. Поза тим основним методом вважався позаекономічний примус — насильство. Це прямо впливало із доктринального положення про «диктатуру пролетаріату». Революційне насильство пролетаріату проти буржуазії для її знищення В. Ленін визнавав природним правом колишніх пригноблених класів³⁰.

За кілька днів до відкриття VIII з'їзду РКП(б), на засіданні Петроградської ради у доповіді про внутрішню та зовнішню політику Раднаркому Ленін утилітарно-прагматично наголошував на необхідності застосування насильства при «використанні» старих буржуазних спеціалістів. Заслуговує на увагу вживана ним відповідна лексика: «ми їх [спеціалістів] повинні використовувати у всіх галузях будівництва», «ми користуємось тим матеріалом, який нам залишив старий капіталістичний світ», «старих людей ми ставимо в нові умови, оточуємо їх відповідним контролем, піддаємо їх пильному наглядові пролетаріату та змушуємо виконувати необхідну нам роботу». «Тут необхідне насильство насамперед», — робив він висновок³¹. Усіх спеціалістів було взято на облік і позбавлено права вільно залишати службу або місце проживання³².

Загалом у дискурсі партійних керманічів «буржуазні спеціалісти» потрапили до переліку ворогів пролетаріату. Згідно детальної класифікації одного із теоретиків більшовизму М. Бухаріна, цими групами ворогів, що «неминуче» ведуть активну боротьбу проти пролетаріату і атаки яких треба було відбити, а їх самих придушити, були: 1) паразитуючі верстви (колишні поміщики, рантьє, буржуа-підприємці), торгові капіталісти, спекулянти, біржовики та банкіри, 2) адміністративна аристократія

³⁰ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 241–242.

³¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 38. — С. 5–6.

³² Див. детальніше: Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., Едмонтон, 1992. — 176 с.

(великі бюрократи, генерали, архієреї), 3) буржуазні підприємці-організатори та директори (організатори трестів та синдикатів, найбільші інженери, винахідники, «зв'язані безпосередньо із капіталістичним світом»), 4) кваліфікована бюрократія (цивільна, військова та духовна), 5) технічна інтелігенція і інтелігенція взагалі, 6) офіцерство, 7) велике заможне селянство, 8) середня та почасти дрібна міська буржуазія, 9) духовенство³³. Як бачимо, тут «буржуазні спеціалісти» входили одразу до кількох груп, які, на переконання Бухаріна, підлягали «концентрованому насильству».

Попри декларації більшовиків про їх намагання використовувати діячів науки і культури «по-старому», щодо цієї соціальної групи переважали якраз насильницькі дії. «Постійні безглузді доноси й обвинувачення, безрезультатні, але в найвищій мірі принизливі обшуки, погрози розстрілу, реквізиції й конфіскації, втручання у найінтимніші сторони особистого життя...», — ось так описував своє повсякденне життя у відкритому листі до В. Леніна професор Воронізького сільськогосподарського інституту М. Дукельський у 1919 р.³⁴

Після запровадження непу комуністичні лідери не відмовились від позаекономічних методів впливу на буржуазних спеціалістів. Всупереч деклараціям про те, що на новому етапі боротьба комуністичного та приватного господарства переноситься на економічний ґрунт, на ринок, насильство по відношенню до інтелігенції й надалі мало місце, часом набуваючи закамупльованого, неявного вигляду. Терор і далі залишався найбільшим засобом впливу, про що В. Ленін у березні 1922 р. писав до Л. Каменєва: «Величезна помилка думати, що *неп* поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного»³⁵.

Подальші партійні рішення це тільки підтверджували. У резолюції «Про антирадянські партії та течії», ухваленій на XII Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 р. по доповіді Г. Зінов'єва, були проаналізовані зміни, що відбулись впродовж року в «антирадянському таборі» як всередині країни, так і поза її межами. Поміж іншого, було зафіксовано, що «позірно-безпартійна буржуазна інтелігенція», скориставшись новими легальними можливостями, що дав неп, і «вростаючи» в радянський режим, почала новий етап контрреволюційної роботи. Що ж до настроїв емігрантської інтелігенції, то в цілому позитивно оцінюючи «зміновіхівство», представники якого «примірились» із радянською вла-

³³ Бухарин Н. Экономика переходного периода. — М., 1920. — С. 140.

³⁴ Див. Открытое письмо «специалиста» тов. Ленину // Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 38. — С. 212.

³⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 412.

дою та готові були співпрацювати із більшовиками, партія нагадувала про їх підступні сподівання не лише на економічні, а й на політичні поступки.

Однак більшовики в жодному разі не збиралися поширювати економічний плюралізм на політику та ідеологію. Щобільше, спираючись на доктринальні положення про класову боротьбу, вони вважали, що декларована частиною інтелігенції позапартійність є нещирою, удаваною, а насправді, прикриваючись інтересами науки і техніки, інтелігенція має на меті контрреволюційні цілі (або, за більшовицькою термінологією, «виношує»), тобто має винятково підступні наміри щодо радянської влади).

Тому логічно ставилось завдання позбавити стару буржуазну інтелігенцію будь-якого впливу на «командних висотах» — у сфері видавничої справи, вищої школи та кооперації — і підкреслювалась необхідність подальшої роботи, спрямованої на розкол інтелігенції та її остаточне приборкання. Від застосування репресій більшовики не відмовлялись, навпаки, вважали їх необхідними: «Репресії... диктуються революційною доцільністю, коли справа йде про придушення тих груп, що відживають, що намагаються захопити старі позиції, які були відвойовані у них пролетаріатом»³⁶.

Загалом варто відзначити, що у 1920-х рр. на жодному партійному колективному заході — з'їзді, конференції чи пленумі ВКП(б) або КП(б)У — спеціальне питання про діячів науки чи — ширше — старої інтелігенції, або «буржуазних спеціалістів» (за винятком вчительської інтелігенції, як, наприклад, на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У у 1921 р. у загальному контексті радянзації школи) не розглядалось. Зате про них принагідно згадували у зв'язку із боротьбою з класовим ворогом — буржуазією, при придушенні партій-конкурентів більшовиків, пізніше — при розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи, під час викриття різноманітних «ухилів» та боротьби із всілякими «загрозами» (в українському варіанті в цей час йшлося про так звану загрозу «українського шовінізму»), при обговоренні завдань українізації, а також — після проголошення курсу на індустріалізацію — в контексті так званого «правильного» використання старих кадрів для підготовки нових спеціалістів для промисловості.

Водночас на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У у вузькому колі більшовицьких очільників обговорювались спеціальні питання та ухвалювались рішення про організацію наукової роботи у країні, структурні реорганізації та кадрові призначення у системах РАН / АН СРСР та ВУАН, відомчих науково-дослідних установах, порядок відзна-

³⁶ Див. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971). — Т. 2. — К., 1979. — С. 315.

чення ювілеїв визначних науковців, видавались або не видавались дозволи на арешт / звільнення з-під арешту чи заслання, висилку за кордон або, навпаки, про повернення із еміграції тих або тих діячів, розглядались персональні справи — що, приміром, робити із тим або тим науковцем, зрештою, затверджувались постанови ВУЦВК та РНК УСРР, що стосувались відповідних питань³⁷.

VII.3. Управління наукою: лінія уряду

Політбюро ЦК замикало на собі всі питання — як концептуальні, пов'язані із виробленням політики щодо науки та науковців, так і конкретні, що стосувались окремих осіб та науково-дослідних інституцій. Натомість реальний вплив ВУЦВК як вищого законодавчого органу УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на стан науки був незначним, хоча він керував підзвітними йому науковими установами й підводив підсумки роботи всеукраїнських наукових з'їздів, конференцій та нарад. Безпосередньо наукове життя в УСРР регулював уряд — Раднарком УСРР — через свої структури, передусім наркомат освіти та наркомат робітничо-селянської інспекції³⁸.

Після ухвалення РНК УСРР наприкінці січня — на початку лютого 1921 р. вже згаданих постанов «Про Українську академію наук» і «Про науку та вищі школи» нарком освіти Г. Гринько взявся до їх негайного виконання, тим більше, що обидва акти були прийняті з його подачі. Справедливо вважаючи, що однією науковою установою керувати легше і простіше ніж кількома, як, зрештою, одну установу ефективніше контролювати, нарком поставив за мету об'єднати УАН та УНТ разом з його місцевими філіями та іншими науковими організаціями та установами України в «єдину всеукраїнську наукову організацію». Вже 1 лютого він звернувся до УНТ з відповідним листом, де підкреслював важливість

³⁷ Див. відповідні документи у виданнях: Академія наук в рішеннях Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПСС. 1922–1991. — М., 2000. — С. 27–55; Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — 570 с.; Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — К., 1998. — 762 с.; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 129–322 та ін.

³⁸ *Водотика С.Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. — Херсон, 2006. — С. 53–55.

реорганізації наукової роботи у бік її інституційної централізації³⁹. За кілька днів лист Г. Гринька, яким нарком сповіщав про створення ним комісії для розробки нового Статуту УАН, отримав акад. А. Кримський.

До складу комісії були включені, крім призначеного на голову комісії А. Кримського, два партійні урядовці — Е. Ларик і К. Тараненко, а також два академічні працівники — акад. П. Тутковський і проф. О. Яната. Нарком наполягав на залученні до розробки статуту Українського наукового товариства для подальшого об'єднання УАН і УНТ й квапив із завершенням роботи впродовж місяця⁴⁰. Примітно, що обидва листи Г. Гринька, надіслані адресатам звичайним способом, згодом були опубліковані у газеті «Вісти Київського губернського революційного комітету»⁴¹. Такий дещо дивний спосіб комунікації наркома освіти із УНТ та УАН — через пресу — можна пояснити намаганням надати справі розголосу та підкреслити вагу самого наркома освіти на противагу академічному середовищу.

Попри показний переговорний процес і залучення вчених до обговорення, радянські урядовці долю УНТ визначили заздалегідь. Товариство було приречене на злиття із УАН, а статус останньої та напрямок її реорганізації розглядались крізь призму доцільності її діяльності для народного господарства.

Принципові речі у справі «Київської академії наук» були ухвалені на спеціальному засіданні колегії Наркомосу 23 лютого 1921 р. Хоча УАН, як і в час її створення, визнавалась «всеукраїнською державною науковою установою», однак перепідпорядковувалась Головному управлінню професійної освіти (Головпрофосвіти) — органу адміністративного керування професійною освітою у складі Наркомосу.

Більшовики прагнули впливати й на структуру УАН: перед Академією наук ставилось завдання створення відділів з усіх галузей знання, у першу чергу тих, що могли сприяти розвитку народного господарства. Нарешті, передбачалась організація філіалу УАН у Харкові⁴².

³⁹ Інформація газети «Вісти Київського губернського революційного комітету» про реорганізацію наукової роботи в Україні від 23 лютого 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 267.

⁴⁰ Лист наркома освіти УСРР Г.Ф. Гринька до А.Ю. Кримського про утворення Комісії для вироблення нового статуту Академії наук // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 266.

⁴¹ Вісти Київського губернського революційного комітету. — 1921. — № 77. — 15 лютого; № 84. — 23 лютого.

⁴² Із протоколу засідання колегії Наркомосу УСРР про перетворення Української академії наук у Всеукраїнську державну наукову установу від 23 лютого 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. — С. 179.

З квітня 1921 р. безпосередньо питаннями управління наукою відав створений тоді у складі Головлпрофобру Науковий комітет. Ця структура визнавалась особливим відділом Наркомпросу, що мав організовувати, направляти та контролювати діяльність науково-дослідних установ. Йому були підпорядковані, крім Академії наук, дослідні кафедри, наукові товариства, обсерваторії, лабораторії, наукові музеї та інші науково-дослідні інституції. Головою Наукового комітету був призначений С. Семковський⁴³.

Тиск, який чинила на Академію влада, захоплення у вчених не викликав. Однак оскільки від держави залежало фінансування Академії, Спільне зібрання змушене було виконувати вказівки урядовців. Комісія із розробки нового Статуту, хоч і з труднощами, але запрацювала. Від УНТ до складу комісії було делеговано А. Кримського, О. Янату та проф. О. Черняхівського, на запасного члена обрано проф. О. Грушевського, тобто фактично УНТ вже представляли неодмінний секретар УАН та академічні працівники. Безпосередньо від УАН у комісію увійшли академіки М. Птуха, П. Тутковський, Б. Срезневський, «запасним» членом став В. Липський⁴⁴. Начорно Статут вже до кінця березня 1921 р. виробили А. Кримський, О. Яната та К. Тараненко, спираючись, як писав Кримський, на «непохитні» та «виразні» директиви наркома освіти Г. Гринька⁴⁵.

Впродовж наступних двох місяців відбувалось обговорення проекту нового Статуту та погодження плану і умов об'єднання УНТ з УАН. Узгодження йшло непросто: комісія та підкомісії збирались 14 разів, нарком освіти Г. Гринько навіть навмисно приїздив до Києва для погодження положень Статуту⁴⁶. Найбільш інтенсивно обмірковувались структура Академії наук та її господарсько-управлінських органів. Планована надмірна централізація та пов'язані із нею проблеми організації наукових досліджень та фінансування Академії непокоїли вчених. Зокрема, у квітні 1921 р. А. Кримський у листі до В. Вернадського писав, що «реформа Академії абсолютно не заторкнула її основ і, що важніше, внутрішнього ладу [...], але вона, реформа тая, грозить страшенно обтяжити Академію, бо всі наукові товариства і організації, які існують на Україні, не сміють

⁴³ Положение о Научном комитете Укрглавлпрофобра // Наука на Украине. — Харьков, 1922. — № 1. — Ст. 109–112.

⁴⁴ Протокол № 89 Спільного зібрання УАН від 10 березня 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 465.

⁴⁵ Див. Лист А. Кримського до Д. Багалія від 20 березня 1921 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): У 2 т. — Т. II: 1918–1941. — К., 2005. — С. 26.

⁴⁶ Лист А. Кримського до В. Вернадського від 24 квітня 1921 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). — Т. II. — С. 27.

існувати інакше, як в віданні Академії. На хід праць самої Академії наук вони по статуту впливу не матимуть, і вони самі будуть автономні, але мені оця майбутня централізація науки страшенна не подобається» (підкреслення авторські)⁴⁷.

Нарешті, 29 травня на загальних зборах УНТ було схвалено проект його об'єднання із УАН. Наступного дня на Спільному зібранні УАН цей проект із незначними змінами був затверджений і оголошено про об'єднання Товариства із Академією з 1 червня 1921 р.⁴⁸. Це формальне об'єднання розв'язало уряду руки, і 14 червня Раднарком УСРР спеціальною постановою ухвалив новий Статут Академії.

Це був чи не найкоротший за всю історію Академії статутний документ — усього три неповні сторінки друку, сім розділів із дуже стислими формулюваннями. Згідно нього Академія дістала назву Всеукраїнської, також було підтверджено її статус вищої наукової установи УСРР. Водночас були зафіксовані зміни у структурі ВУАН: замість попередніх трьох відділів (історично-філологічного, фізично-математичного та соціальних наук) були організовані п'ять (природничо-математичних наук, суспільно-історичних, народного господарства, педагогіки та медицини) із секціями та бюро у складі відділів. Права ВУАН були суттєво обмежені. Відтоді вона безпосередньо була підпорядкована Наркомату освіти УСРР. Представники наркомату призначались до складу Ради (тобто Спільного зібрання) ВУАН без всілякої на то згоди вчених або будь-якого обговорення кандидатур. Президія ВУАН — так званий «виконавчо-керуючий орган», що складалась із президента, товариша президента (заступника) та ученого секретаря, затверджувалась Наркомпросом, як і всі обрані на Раді академіки⁴⁹.

Незважаючи на затверджений Статут, члени ВУАН намагались відстояти свої академічні свободи та зберегти незалежність як під час ухвалення рішень, так і навіть у ділових дрібницях. Всупереч ухваленому Статуту аж до початку 1930-х рр. відбувались не засідання Ради ВУАН, а, як і раніше, засідання Спільного зібрання. Два додаткові зафіксовані у Статуті відділи (педагогіки та медицини), на необхідності яких наполягали урядовці, так ніколи і не були організовані. Були збережені навіть назви та порядкові номери утворених ще у 1918 р. відділів. І відділ надалі

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Оголошення Комісії у справах ліквідації справ УНТ про початок своєї роботи від 1 червня 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 279; Протокол № 100 Спільного зібрання УАН від 30 травня 1921 р. // Там само. — С. 470.

⁴⁹ Постанова Раднаркому УСРР «Статут Всеукраїнської академії наук» // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 280–282.

був історично-філологічним, II відділ — фізично-математичним. Лише назва III відділу — соціально-економічного — була дещо підкоригована, на його означення як «відділу народного господарства» академіки не пристали.

По суті, ВУАН пручалась практично всім намаганням Наркомпросу втрутитись в її наукове життя та регламентувати наукову діяльність, будь-які інструкції та розпорядження «згори» зустрічали опір. Приміром, у відповідь на повідомлення Наркомпросу про зносини ВУАН із закордоном винятково за посередництва Наукового комітету при Укрголовпрофосвіті на Спільному зібранні було ухвалено відстоювати право Академії безпосередньо спілкуватись із зарубіжними вченими та установами⁵⁰. Наприкінці серпня 1921 р. ВУАН після відповідного розгляду на Спільному зібранні подала до Наркомпросу жорстко складений меморандум про свої невідкладні наукові потреби, вимагаючи безпосереднього підпорядкування уряду без проміжних інстанцій, виділення необхідних їй сум для переведення наукової роботи та можливості закордонних відряджень для своїх членів⁵¹.

Багато важили також персональні зв'язки. Постійним «лобістом» ВУАН у складі Наукового комітету Укрпрофобру був акад. Д. Багалій, який проживав у столичному Харкові. Через нього також відбувалось узгодження різних рішень, пов'язаних із Академією. Вчашав із Києва до Харкова і неодмінний секретар ВУАН А. Кримський, «вибиваючи» обіцяне фінансування та відстоюючи права Академії.

Наступним великим — після примусової розробки нового Статуту — конфліктом Наркомпросу із Академією наук став процес обрання та затвердження нового президента ВУАН. Після відмови В. Вернадського наприкінці квітня 1921 р. від головування в Академії (вчений залишив Київ у грудні 1919 р. і з того часу обов'язки голови-президента виконував акад. О. Левицький), 16 травня 1921 р. на Спільному зібранні ВУАН почалась підготовка до обрання нового президента. Тоді були висунуті як кандидати на голову академіки М. Василенко, В. Іконников, А. Кримський, О. Левицький та П. Тутковський. Однак В. Іконников та А. Кримський відмовились брати участь у конкурсі. Через підготовку нового Статуту, що ось-ось мав бути затверджений, вибори були відкладені й відбулись за два місяці, вже після ухвалення Статуту. 18 липня 1921 р. більшістю голосів проти трьох на президента ВУАН було обрано

⁵⁰ Протокол № 104 Спільного зібрання УАН від 27 червня 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 471.

⁵¹ Меморандум ВУАН Раднаркому УСРР про невідкладні наукові потреби Академії наук // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 287–288.

М. Василенка, на товариша президента більшістю голосів проти чотирьох — акад. В. Липського, заступником останнього одноголосно обраний С. Єфремов.

Проте Наркомос такий склад керівництва ВУАН не влаштував. У новообраному президенті Академії радянські керманічі бачили передусім «класового ворога». М. Василенку пригадали його членство у партії кадетів, виконання обов'язків голови та посади міністра закордонних справ та освіти Ради міністрів Української Держави за гетьмана П. Скоропадського. Цього було достатньо, аби Раднарком, формально спираючись на норму нового Статуту, кандидатуру М. Василенка не затвердив та наполіг на повторних виборах голови ВУАН. Академія погодилась на перевибори, але вчинила по-своєму. 17 жовтня 1921 р. знову таємним голосуванням на Спільному зібранні були підтвержені результати липневих виборів, причому навіть із більшою перевагою голосів⁵².

Демарш Академії не залишився непоміченим. Наркомос на результати виборів не зважив, затвердження не відбулось. Навпаки, у листопаді спеціальним листом до ВУАН нарком освіти Г. Гринько прозоро натякнув, що Академія не справляється із тими завданнями, які стоять перед нею в «добу великої революції», і що таке нехтування «бурхливим струменем життя працюючих мас» може позначитись на забезпеченні її положення як центральної науково-дослідної установи України. Щобільше, нарком, начебто ввічливо пропонуючи зробити висновки щодо уникнення «цілком небажаних і неприступних наслідків», фактично погрожував непоступливим вченим⁵³. Ситуацію намагались розхитати і зсередини: в кулуарах активно велись розмови про А. Кримського як про можливого президента та про П. Тутковського як про товариша голови⁵⁴.

Сприяти підпорядкуванню ВУАН Наркомосу мав спеціально введений до Ради (Спільного зібрання) партійний чиновник — уповноважений від Наркомосу до ВУАН. Ним був призначений Л. Левицький, член партії з 1920 р., лікар за освітою (за якийсь час він стане ректором Київського медичного інституту). Із середини грудня 1921 р. Л. Левицький як представник Наркомосу особисто брав участь у засіданнях Спільного зібрання ВУАН. Вже 27 лютого 1922 р. йому вдалось «продавити» рішення про

⁵² Див. Протокол № 106 Спільного зібрання УАН від 18 липня 1921 р. та Протокол № 119 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 17 жовтня 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 472, 476.

⁵³ Лист нарком освіти УСРР Г.Ф. Гринька до ВУАН про посилення ролі Академії наук в розгортанні наукової роботи від 14 листопада 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 290–292.

⁵⁴ Лист Д. Багалія до А. Кримського від 25 березня 1922 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). — Т. II. — С. 38.

переобрання голови-президента та президії ВУАН. Події розгортались досить драматично. Під час доповіді про рішення колегії Наркомпросу УСРР про організаційні зміни ВУАН Л. Левицький наголосив, що «Наркомос і досі не затвердив теперішньої президії, бо зосібна не може затвердити М. П. Василенка на посаді голови-президента». Вимога обурених вчених надати письмовий наказ була ним проігнорована. Крапку у протистоянні поставив сам М. Василенко. Незважаючи на вмовляння присутніх, він оголосив про відмову від повноважень президента, підкресливши, що йде з посади не з власної волі, щиро подякував Академії, яка двічі вшанувала його вибором на свого президента⁵⁵.

Вибрати нового президента виявилось справою нелегкою. З одного боку, президентом мав стати авторитетний вчений і організатор науки, з іншого — його кандидатура мала влаштувати владу. Втім, пристосовуючись до вимог влади, вчені, попри все, ретельно дотримувались демократичних принципів виборів голови-президента, докладно розписаних ще у Статуті 1918 року. Через тиждень на Спільному засіданні були висунуті на президента через подання закритих записок 10 академіків, восьмеро з них (М. Василенко, Д. Граве, В. Іконников, О. Корчак-Чепурківський, А. Кримський, В. Липський, Р. Орженцький та Г. Пфейфер) відмовились від балотування. Втім, того дня президента обрано не було: ані О. Левицький, ані П. Тутковський під час таємного голосування не отримали необхідних за статутом дві третини голосів⁵⁶. 20 березня 1922 р. відбулось повторне голосування. З-поміж тих самих двох претендентів більшістю голосів (16 проти 4) на голову-президента було обрано академіка О. Левицького⁵⁷.

Головувати йому довелось недовго: 9 травня 1922 р. 73-річний О. Левицький помер. 29 травня на Спільному засіданні ВУАН була повторена процедура висунення кандидатів. Так само, як і у березні, закритими записками кандидатами було названо 7 осіб, однак шестеро з них (М. Василенко, С. Єфремов, В. Іконников, А. Кримський, Р. Орженцький, П. Тутковський) не погодились балотуватись. За єдиного у списку кандидата — віце-президента ВУАН В. Липського — проголосували 12 червня. Більшістю голосів (9 проти 4) його було обрано на голову-президента

⁵⁵ Див.: *Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І.* Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 176.

⁵⁶ Протокол № 134 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 6 березня 1922 р. // *Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 483.

⁵⁷ Протокол № 137 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 20 березня 1922 р. // *Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 484.

ВУАН⁵⁸. Акад. В. Липський, затверджений Наркомпросом, перебував на посаді президента ВУАН до 1928 р., коли був змушений подати у відставку через тиск, який чинила на нього влада.

На зламі 1921/1922 років в УСРР відбулись структурні зрушення в організації науково-дослідної мережі. Наркомосівські урядовці усвідомили, що після ліквідації університетів для підготовки власних наукових кадрів та проведення наукових досліджень в Україні бракує певної ланки, або, за висловом голови Наукового комітету НКО УСРР С. Семковського, «надбудови над вишами», що завершувала б усю «будівлю системи професійно-технічної та спеціальної наукової освіти»⁵⁹. Академія наук, де були сконцентровані в основному старі наукові сили, які до того ж планувалось значно скоротити, це завдання вирішити не могла. Вихід був знайдений у створенні науково-дослідних кафедр, положення про які було затверджено Раднаркомом УСРР 2 грудня 1921 р. Ці інституції мали бути організовані у тих містах, де були розташовані виші або наукові інституції, мати певну спеціалізацію (у першу чергу планувалось відкрити такі кафедри, що мали «особливо важливе, ударне значення для державного будівництва та господарського підйому України»⁶⁰) та розробляти насамперед теми, визначені урядом. Кафедри підпорядковувались Науковому комітету, що затверджував штати та фінансування кафедр, а наукова робота йшла у контакті із ВУАН.

Географія науково-дослідних кафедр — їх відкриття було заплановано у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та Ніжині — показувала реальні наукові центри УСРР. На початку плани Наукового комітету були без перебільшення грандіозні: у 1922 р. передбачалось відкриття 100 таких установ сільськогосподарського, індустріально-технічного, медичного, ветеринарного, фізично-математичного, хімічного, біологічного та соціально-економічного профілів, в них мали проходити підготовку 1000 аспірантів⁶¹. Однак через обмежені матеріальні та кадрові ресурси на березень 1922 р. була відкрита лише половина із запланованого — 53 науково-дослідні кафедри. В них нараховувалось

⁵⁸ Протокол № 142 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 12 червня 1922 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — С. 486.

⁵⁹ Семковський С. Задачи научно-исследовательских кафедр // Наука на Украине. — 1922. — № 1. — Ст. 12.

⁶⁰ Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР // Наука на Украине. — 1922. — № 1. — Ст. 113.

⁶¹ Из операционного плана Научного комитета на 1922 год // Наука на Украине. — 1922. — № 1. — Ст. 119–120.

295 наукових працівників та 121 аспірант⁶². Через рік в Україні функціонувало вже 88 кафедр, з них 36 — у Харкові, 21 — у Києві, 20 — в Одесі, 8 — у Катеринославі, 2 — у Кам'янці-Подільському та 1 у Ніжині, в них працювало майже 750 осіб, половину з них склали аспіранти⁶³. Хоча кафедри існували як окремі наукові установи, вони завжди діяли при наукових інституціях (наприклад, ВУАН), музеях (зокрема, при Катеринославському крайовому музеї) чи при вишах (приміром, при Одеському, Харківському чи Ніжинському ІНО, Харківському та Одеському сільськогосподарському інститутах, Київському політехнічному інституті чи Харківському технологічному інституті тощо), користувались лабораторіями та кабінетами головних установ.

Таким чином, на початку 1920-х рр. із ВУАН, науково-дослідних кафедр та пов'язаних із ВУАН наукових товариств склалась мережа наукових установ в Україні. Керував нею Науковий комітет Укрголовпрофосвіти НКО УСРР. Відповідно до «Положення про Науковий комітет» для спрощення зв'язку комітету із місцевими науковими установами та окремими вченими у Києві, Одесі та Катеринославі при губернських профосвітах були організовані місцеві бюро Наукового комітету. Київське бюро Київської губпрофосвіти очолив Л. Левицький. До бюро були також призначені академіки А. Кримський і В. Плотніков та професори С. Веселовський і Є. Черняхівський. «Лінію Наркомпросу» проводив Л. Левицький, а інші члени бюро були, з одного боку, провідниками урядових рішень у ВУАН та київських вишах (С. Веселовський та Є. Черняхівський на той час представляли Київський політехнічний інститут), а з іншого — запобіжниками у впровадженні надто радикальних заходів Наркомосу у сфері реформування науково-дослідної роботи.

З кінця 1924 внаслідок чергової реорганізації управлінських відомств ВУАН та науково-дослідні кафедри перейшли до відання Головного науково-методичного управління науковими установами при НКО УСРР (скорочено цей орган позначався як Укрголовнаука, Упрнаука чи Укрнаука). Очільниками Укрнауки були партійці педагог Я. Ряппо (1924), філософ С. Семковський (1924–1925), історик М. Яворський (1925–1927) та вчитель за освітою Ю. Озерський (1927–1930). Усі структурні підрозділи Укрнауки та її уповноважені на місцях підлягали заступнику наркома освіти УСРР Я. Ряппо, який займав цю посаду у 1921–1928 рр.

⁶² Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.). — Автореф. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2006. — С. 13.

⁶³ Тарнавська С. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2010. — Вип. 99. — С. 54.

Функції і — відповідно — структура Укрнауки у порівнянні із Науковим комітетом були значно розширені. Укрнаука мала колегіальні органи — пленум, що був дорадчим органом при президії, велику та малу президії. До структурних підрозділів Укрнауки входили три секції (науково-дослідна, музейно-бібліотечна й інформаційно-видавнича) та три комісії (з присудження наукових ступенів, присудження премій і кваліфікаційна), а також Український комітет охорони пам'ятників. Завданням Укрнауки було планування наукової роботи, директивне визначення пріоритетних напрямків досліджень в «інтересах соціалістичного будівництва», підготовка нової генерації наукових та науково-педагогічних працівників, узгодження планів досліджень з іншими радянськими республіками, постійний політичний контроль за змістом і характером досліджень. Фактично, попри наявність у структурі Укрнауки колегіальних органів (пленум та обидві президії), очільники Укрнауки звертали на них мінімальну увагу, до того ж пленум із 1929 р. перестав існувати⁶⁴. Створення у системі органів влади спеціальних структур із управління наукою свідчило про її одержавлення, зростаюче втручання бюрократичних структур у наукове будівництво виглядало закономірним.

Водночас українські науковці прагнули використати Укрнауку для розв'язання нагальних наукових завдань і, з свого боку, «тиснули» на урядовців. Численні звертання провідних учених до Укрнауки стосувались оптимізації наукової праці, зокрема йшлося про виділення коштів на розвиток мережі науково-дослідних кафедр, інститутів, музеїв, бібліотек, лабораторій, про забезпечення наукових видавництв, організацію наукових з'їздів, наукових експедицій та можливість відряджень, в тому числі і закордон. Деяких результатів вдалось досягти. Пожвавлення економічного життя та деяке поліпшення фінансового стану УСРР з середини 1920-х рр. дали змогу збільшити кількість науково-дослідних кафедр та інститутів, заснувати нові наукові видання. Почалось активне обговорення питання про створення Української сільськогосподарської академії наук (за зразком організованої у 1924 р. Всесоюзної академії сільськогосподарських наук)⁶⁵.

Контакти із закордонними колегами в основному підтримувались з ініціативи самих науковців. Наукові відрядження за кордон хоча зростали

⁶⁴ Див.: *Водотика С.Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. — С. 57–58.

⁶⁵ Див.: *Яворський М.* Найближчі завдання організації наукової праці на Україні // Наука на Україні. — 1926. — № 1. — С. 3–5; *Ковалівський А.* Видавничі завдання Укрнауки // Там само. — С. 6–10; *Соколовський О.* До організації сільськогосподарської науки на Україні // Там само. — С. 10–15; *Яната О.* Про заснування Української сільськогосподарської академії наук // Там само. — С. 15–20 та ін.

кількісно (у 1922/1923 рр. Наркомат освіти УСРР дав дозвіл на відрядження 36 вченим, у 1926/1927 р. — 213, а у наступний рік — 214 дослідникам)⁶⁶, однак вимагали докладання значних зусиль для їх отримання. Академічним працівникам, наприклад, крім підтримки Спільного зібрання ВУАН треба було домогтись дозволу Укрнауки, що давався після розгляду питання у секретаріаті ЦК КП(б)У або навіть на політбюро ЦК, а це передбачало кількаразове відвідування урядових установ із відповідними клопотаннями. Навіть президент ВУАН акад. В. Липський, попри свій статус, у травні 1925 р. писав, що не розраховує на закордонне відрядження, бо не може «49 разів бути в Наркомосвіті плюс 13 раз десь в другому місці, як зробив [акад.] М.М. К[рилов]», а без кількаразових відвідин НКО у Харкові годі й сподіватись на дозвіл⁶⁷.

Майже рік знадобився керівниці Кабінету примітивної культури при Науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН К. Грушевській на отримання всіх дозволів для наукової подорожі до Європи власним коштом. Ще у 1926 р. Укрнаука дала згоду на виїзд дослідниці до Франції, Німеччини та Австрії для ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору та поповнення бібліотеки Кабінету. В кінці січня 1927 р. до Київського окрвиконкому з цього приводу надійшло клопотання за підписом заступника наркома освіти Я. Ряппо, а через майже два місяці вчена отримала офіційного листа від Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном, що був створений для контролю за міжнародними контактами радянських громадян, із пропозицією доповісти про час, маршрут і мету поїздки. Сам дозвіл від Наркомосу та паспорт К. Грушевська отримала аж восени 1927 р.⁶⁸

Питання про закордонні контакти українських вчених взагалі неодноразово обговорювались більшовицькими очільниками. Зокрема, на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У 20 квітня 1926 р. було ухвалено скоротити загальну кількість поїздок вчених під приводом економії валютних коштів. Щобільше, водилось обов'язкове представлення попередніх планів поїздок і затвердження звітів після відрядження, а також встановлювався певний твердо обмежений бюджет на відрядження⁶⁹.

⁶⁶ Див.: *Ткаченко В.* Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УСРР (20–30-ті рр. ХХ ст.). — К., 2009. — С. 332–333.

⁶⁷ Див. Лист акад. В.І. Липського неодмінному секретареві ВУАН акад. А.Ю. Кримському про наукове відрядження від 19 травня 1925 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 129.

⁶⁸ Див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997. — С. 71–72.

⁶⁹ Див.: *Ткаченко В.В.* Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УСРР (20–30-ті рр. ХХ ст.). — С. 333.

Поширеною була практика публікації звітів академічних вчених про їх відрядження у наукових бюлетенях та часописах. Ці «відчити про наслідки командировок» якнайкраще свідчать про труднощі отримання дозволів на поїздки за кордон та скорочення термінів самих поїздок через необхідність попереднього відвідування українських та союзних урядових установ у Харкові та Москві (наприклад, перебування проф. П. Фомина у Німеччині через такі узгодження із півтора місяця скоротилось до одного місяця та п'яти днів)⁷⁰.

Іноколи сам факт закордонного відрядження призводив до звільнення вчених із університетів. Так сталося із акад. М. Криловим, який після вчасного повернення з-за кордону виявив, що його у Київському ІНО «механічно скоротили». Лише звернення М. Крилова до голови Наукового комітету НКО Я. Ряппо допомогло його поновленню на посаді⁷¹.

До деяких українських вчених (переважно гуманітаріїв) більшовики ставились із упередженням і дозволу на виїзд не давали, незважаючи на численні офіційні запрошення від закордонних поважних наукових інститутів та дослідників. Зокрема, було відмовлено у закордонному відрядженні для участі у VI Міжнародному конгресі істориків в Осло акадміку М. Грушевському та професору М. Слабченку — навіть попри те, що обидва були включені до складу радянської делегації на конгрес (на цьому представницькому міжнародному форумі істориків радянську Україну представляли професори М. Яворський та В. Юринець). М. Грушевського не пустили до Німеччини для участі у так званому «Російському тижні істориків», що був організований у Берліні у жовтні 1928 р. Німецьким товариством для вивчення Східної Європи (Україну знов-таки представляв із двома рефератами історик-марксист М. Яворський). Українські науковці також не отримали дозволу на участь у Празькому етнографічному конгресі, що проводився у жовтні 1928 р., Брюсельській виставці народного мистецтва, для якої співробітники Культурно-історичної комісії підготували предмети народного культу, іграшки, костюми та інші речі для організації українського етнографічного відділу виставки, та на інші міжнародні форуми.

З іншого боку, приїзд закордонних вчених до України також знаходився під контролем більшовиків. Саме урядовці визначали, хто і до кого може приїхати, а хто — ні, а під час візитів коло спілкування гостей

⁷⁰ Фомін П. Відчит про наслідки командировки до Німеччини в травні–червні 1925 р. // Наука на Україні. — 1926. — № 1. — С. 56.

⁷¹ Лист акад. М.М. Крилова голові Наукового комітету НКО УСРР Я.П. Ряппо з повідомлення про повернення із закордонного відрядження та проханням поновити його в складі професорів Київського інституту народної освіти від 31 жовтня 1924 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 54.

намагались всіляко обмежити. Приїзд однієї із таких делегацій яскраво описав у своєму щоденнику акад. С. Єфремов. 2 вересня 1925 р. він занотував: «Огидна метушня з «закордонною делегацією» все ще тягнеться. Вчора її возили до Преображення, в дім одпочинку. Делегації одинадцятєро чоловіка, а «почету» десятків з п'ять. Пансіонерам з дому відпочинку наказано було не турбувати гостей зайвими запитаннями, взагалі не розпускати язика, навіть записочки роздано з питаннями, які можна ставити. Всі інші заборонено. Потім наїзжа сарана з'їла обід, приготований для аборигенів і на автомобілях покотила собі до Києва»⁷².

Окремою великою проблемою було завезення наукової літератури з-за кордону, що стикалось із безліччю перешкод — від нестачі валютних коштів на закупівлі іноземних видань та обкладення їх великим митом, що часом перевищувала вартість книг, до цензурних обмежень, які призводили до затримки книжок або навіть до недопускання їх до вчених, а також відсутність певний час поштових конвенцій між СРСР та іншими державами, зокрема із Польщею⁷³. Із 1921 р. процес контролювала Центральна міжвідомча комісія із закупівлі та розподілу закордонної літератури, яка розглядала та затверджувала заявки через Наркомат зовнішньої торгівлі. Тобто для того, аби отримати книжки з-поза меж СРСР, потрібно було подати заявку із переліком необхідної літератури до Комісії, Комісія цей перелік передавала до Наркомату зовнішньої торгівлі, де його узгоджували, і лише потім через торгові представництва літературу закупали. До українських вчених вона надходила теж кружним шляхом — через Москву, де оглядалась, перепаковувалась і лише потім пересилалась на адресу науково-дослідних установ УСРР. ВУАН намагалась відстояти свою автономію у придбанні літератури та майна на виділені для цього у академічному бюджеті кошти та закупати все потрібне їй самостійно. Щобільше, йшлося навіть про безмитне та пряме надходження всіх вантажів⁷⁴.

Через труднощі в отриманні необхідної для нормальної праці наукової літератури вчені вдавались до обхідних маневрів. Ті з них, які отримували дозвіл на виїзд за кордон, водночас користались можливістю купити на місці необхідні книжки та часописи та привезти їх до академічних бібліотек і власних книгозбірень. Важливими були й персо-

⁷² Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997. — С. 275.

⁷³ Див.: Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 147.

⁷⁴ Див.: Зауваження неодмінного секретаря ВУАН А.Ю. Кримського на проект постанови Укрголовнауки про пільги ВУАН на отримання наукової літератури з-за кордону // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 145.

нальні контакти із працівниками радянських дипломатичних місій та консулатів.

Про той «кружний» шлях, яким наукова література діставалась, при-міром, до Історичних установ М. Грушевського, свідчить лист секретаря консульської частини Повноважного представництва СРСР у Варшаві Т. Репі до акад. М. Грушевського від 27 січня 1925 р. В ньому дипломат звітується про використання надісланих йому М. Грушевським грошей для закупівлі книжок та радить, як доцільніше діяти для отримання бажаної літератури. «Принципально говорив я с Тржаскою, — описує Т. Репа свою розмову із одним із власників варшавських книгарень. — Поштова конвенція ще не вийшла в життя. І тут нічого не порадите. Але принципово згодився Тржаска, щоби Ви йому давали списки потрібних Вам книжок. Він буде сам виконувати — а мені передавати готові до відсилки книжки. Це постільки улегшить процедуру — що мені — при моїй обтяженості роботою не треба буде самому провадити рахунків і акцепції висиланих Вам книжок. Коротко: заказним письмом пишть прямо Тржасці: такі-то книжки доставте в Посольство для мене (Посольство — Репі) — Ваш адрес. Гроші висилайте через УпНКЗСправ в Києві Петренка мені, для Тржаски. Цеї гроші я негайно буду передавати в книгарю, і вони вже будуть всі заклази виконувать. ... Коли ж конвенція поштова вйде в життя, то тоді вже зуміете безпосередньо і посилки діставать. А пока — то одинокий путь, який я указав вище»⁷⁵.

Із осені 1924 р. знову актуалізувалось бажання уряду реформувати ВУАН⁷⁶, бо, мовляв, вона продовжувала своє існування «в рамках традиційної чистої науки, відокремленої від проблем сучасного економічного, соціального й політичного життя». Черговий проект майбутніх змін був складений М. Яворським. Вкотре ставилось завдання організації філії Академії у Харкові, а також — і це було нововведенням — в Одесі й Катеринославі. Як і у 1921 р., йшлося про створення двох додаткових відділів (медичного та педагогічного), на перший план мали вийти природничо-математичний та соціально-економічний відділи, натомість культурно-історичний (колишній історично-філологічний) втрачав своє значення першого відділу. Передбачалось «притягнення» до наукової праці у ВУАН «молодих революційних сил», для наукової кваліфікації яких допускались послаблення (в основному йшлося про, за словами М. Явор-

⁷⁵ Цит. за: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 148–149.

⁷⁶ Див. лист акад. Д.І. Багалія до акад. А.Ю. Кримського про майбутні зміни у ВУАН від 16 листопада 1924 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 55.

ського, «чисто революційні дисципліни» — історію революції, філософію марксизму та ін.). До президії ВУАН мали бути включені уповноважений уряду та виборні представники окремих інституцій ВУАН, що представлялось як «демократизація» Академії⁷⁷.

Всі перетворення мали бути проведені під гаслом «Наука є підпорою пролетаріату в боротьбі за визволення». А на підтвердження тези про «нову, більшовицьку науку», спрямовану на «обслуговування» соціалістичного розвитку України, Я. Ряппо відверто зазначав, що запорукою цього майбутнього розвитку є нові методи роботи, зокрема контроль з боку Наркомосу, партійних органів та громадських організацій⁷⁸.

Погоджуватись на всі запропоновані згори зміни ВУАН не збиралась. Проект М. Яворського кілька разів обговорювався на Спільних зібраннях ВУАН. Науковці послідовно наголошували, що Академія повинна бути в центрі наукового життя в УСРР, проте і уряд має належним чином (в першу чергу — фінансово) сприяти розвитку Академії. Зрештою, урядова «допомога» була надана вже у березні, але досить специфічна — у вигляді чергової перевірки ВУАН комісією Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР. Втім, крім зафіксованих інспекторами негативних явищ в діяльності ВУАН (в тому числі, структурного й організаційного характеру), Наркомату освіти та загалом уряду було запропоновано забезпечити необхідні витрати ВУАН «в межах можливостей» (це стосувалось кошторису ВУАН, тарифікації академічних наукових співробітників, а також видавничих справ і врегулювання взаємин Академії із закордоном)⁷⁹.

Водночас свої рекомендації щодо реорганізації ВУАН підготував і Наркомат освіти. У доповідній записці, поданій заступником наркома освіти Я. Ряппо секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу наприкінці березня 1925 р., визначався бажаний склад президії ВУАН та структура Академії. На відміну від М. Яворського, урядовці планували не збільшити, а зменшити кількість відділів ВУАН (взагалі йшлося про залишення двох — природничо-технічного та соціально-історичного замість існуючих трьох), ввести до складу ВУАН Інститут марксизму та науково-дослідну кафедру марксизму. До президії планувалось ввести більш поступливих

⁷⁷ Див.: *Яворський М.* Основні положення реорганізації Всеукраїнської академії наук [не пізніше 12 січня 1925 р.] // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 105–108.

⁷⁸ *Ряппо Я.П.* Досягнення та перспективи розвитку науки в Україні // Вісти ВУЦВК. Література, наука, мистецтво. — Харків, 1924. — 16 листопада.

⁷⁹ Див. Висновки обслідування ВУАН комісією Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР від 26 березня [1925 р.] // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 121–125.

вчених, зокрема, на президента був запропонований акад. П. Тутковський, на якого можна було впливати⁸⁰.

Загалом при аналізі багатьох наркомосівських документів того часу чітко видно, що урядовців дратувала автономність ВУАН, яка, незважаючи на «продавлений» згори Статут 1921 р., дотримувалась закладених ще у 1918 р. принципів. В хід йшли різні методи переконання, зокрема кулуарні. На фоні начебто публічних обговорень структурних реорганізацій ВУАН на пленумах Укрнауки мали місце напівтаємні обіцянки влади сприяти тому або тому вченому в обмін на певну поступливість та підтримку вигідних Наркомосу рішень, підбурювання одних науковців проти інших, зіштовхування їх між собою (як це було із роздмухуванням протистояння між акад. А. Кримським та С. Єфремовим з одного боку та М. Грушевським і П. Тутковським — з іншого)

У червні 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У була створена комісія для вивчення загального питання «про українську інтелігенцію». Перед комісією було поставлено завдання вироблення тактики щодо інтелігенції та, зокрема, щодо ставлення до Всеукраїнської академії наук та окремо до акад. М. Грушевського, якого на той момент розглядали як потенційного президента ВУАН. До складу комісії, крім В. Балицького, увійшли генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, голова РНК УСРР В. Чубар, нарком освіти УСРР О. Шумський та голова Київського губвиконкому Г. Гринько⁸¹ (оскільки ВУАН розташовувалась у Києві).

До певної міри створення даної комісії було викликано загальносоюзними подіями. Восени 1925 р. планувалось відзначення 200-річчя Російської академії наук (РАН), що знаходилась у Ленінграді. До круглої дати з ініціативи голови союзного Раднаркому О. Рикова політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило перетворити РАН на Всесоюзну академію наук. Втім, цього разу проти перетворення РАН на АН СРСР заперечували українські компартійні очільники, вважаючи його «політично недоцільним»⁸². Проти надання РАН всесоюзного характеру протестувала і Укрнаука. Зрештою, на думку українських урядовців та партійних діячів в Москві не сильно й зважали: представника УСРР викликали на політбюро ЦК ВКП(б), провели «роз'яснювальну роботу», та й по тому. 27 липня 1925 р. рішення політбюро ЦК було закріплено постановою ЦВК та РНК СРСР⁸³.

⁸⁰ Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 125–126.

⁸¹ Див. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 95.

⁸² Див.: Академія наук в рішеннях політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПСС. 1922–1991 / 1922–1952. Сост. В.Д. Есаков. — М., 2000. — С. 37–38.

⁸³ Известия. — М., 1928. — 28 июля.

Це викликало справедливе занепокоєння у ВУАН. У вересні 1925 р. була навіть проведена скликана з ініціативи М. Грушевського спеціальна нарада, де обговорювались взаємовідносини українських наукових установ із всесоюзними в контексті реформи ВУАН⁸⁴. У жовтні група наукових співробітників виступила із листом, де вимагала Спільне зібрання ВУАН звернутись до уряду із заявою про недоцільність перейменування РАН на Всесоюзну академію. «Для Української академії наук питання про всесоюзний характер Російської академії наук має особливе значіння тому, що фактично на всій території СРСР єсть тільки ці дві Академії, — було зафіксовано у цьому листі. — Отже, коли одну з них визнано за “всесоюзну”, то натурально постає питання про роль, значення і права другої Академії, в даному разі Української, про взаємовідносини цих двох наукових інституцій...». Розуміючи, що скасування постанови очікувати не варто, і що перейменування РАН на Всесоюзну це dokonаний факт, науковці пропонували подбати, щоб статут Всесоюзної академії наук складався за участю представників наукових установ окремих республік та ґрунтувався на принципі тісної координації наукової роботи в межах усього СРСР⁸⁵.

До даного питання вчені повертались неодноразово, нарешті на початку січня 1926 р. до Наркомосу УСРР були надіслані ухвалені на Спільному зібранні ВУАН «Тези в справі ув'язки українських наукових установ з всесоюзними». В них чітко був зазначений принцип, за яким ці «всесоюзні» установи могли бути створені. Категорично відкидаючи просте перейменування установ РСФРР (як це сталось із РАН), українські вчені наголошували, що «всесоюзним» може бути лише об'єднання на засадах асоціації відповідних республіканських установ. «Всесоюзна академія, — проголошувалось у “Тезах”, — ... мислима тільки як асоціація, що має об'єднувати Академії наук та інших назв найвищі наукові установи самостійних республік, що входять або входитимуть в склад СРСР, а також усі наукові установи всесоюзного характеру, для виконання спільних наукових завдань...». Проте навіть надіслані до Головнауки СРСР ці «Тези» наслідків не мали, крім тих, що на реформування (читай: підпорядкування) ВУАН більшовицькі очільники звертали все більше і більше уваги⁸⁶.

⁸⁴ Протокол наради про взаємовідносини українських наукових інституцій з всесоюзними від 25 вересня 1925 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 138–144.

⁸⁵ Лист наукових співробітників ВУАН Спільному зібранню з вимогою звернутися до уряду із заявою про недоцільність перейменування Російської академії наук на Всесоюзну // Там само. — С. 151–153.

⁸⁶ Тези у справі ув'язки українських наукових установ з всесоюзними від 3 січня 1926 р. // Там само. — С. 201–202.

З кінця 1925 р. питання про Всеукраїнську академію наук неодноразово ставилось на політбюро ЦК КП(б)У. Вище партійне керівництво обговорювало, коли краще проводити вибори до ВУАН, кого саме бажано «провести» у академіки та члени-кореспонденти, хто має бути президентом та неодмінним секретарем, яким треба зробити Статут ВУАН. Паралельно положення нового Статуту, що розроблявся, обговорювались в Наркомосі УСРР, зокрема на пленумі Укрнауки у червні 1926 р. Активну участь в дискусії брали акад. М. Грушевський, М. Крилов, А. Кримський, П. Тутковський та інші. Неочікувано для вчених виникло питання про вибори відкритим голосуванням. Урядовці намагались довести, що це звичайна практика радянських установ, проте переконати науковців не змогли, розгляд даного питання був перенесений.

Зрештою, у березні 1927 р. на політбюро ЦК директивно було ухвалено реорганізувати ВУАН впродовж наступних трьох місяців. Відповідальне завдання було покладено на нового наркома освіти УСРР М. Скрипника та новопризначеного голову Укрнауки Ю. Озерського. Форсування ухвалення нового Статуту з боку Наркомосу, як і раніше, наштовхувалось на опір ВУАН, що принципово не бажала міняти кількість відділів та заперечувала проти розширення загальних зборів за рахунок представників Наркомату освіти та громадських організацій.

Тиснучи на ВУАН, Наркомос у червні 1927 р. нагадав про обов'язкове затвердження ним членів Академії наук (раніше ВУАН ухилялась від цього) та зажадав, аби Академія надала такі списки⁸⁷. У листопаді знову-ж таки директивним чином ВУАН повідомили, що на засіданнях президії ВУАН та її управи має бути уповноважений Укрнауки Наркомату освіти у Києві⁸⁸.

В цей час напруга у конфлікті між М. Грушевським та А. Кримським і С. Єфремовим зменшилась. Крок назустріч супротивникам зробив М. Грушевський, який став усвідомлювати, що постійні чвари та численні конфронтаційні «осібні гадки», висловлені ним, авторитету йому не додають. Проте можливість об'єднання двох груп у ВУАН у плани урядовців не входила. 13 грудня 1927 р. політбюро ЦК заслухало доповідь М. Скрипника про становище у ВУАН та ухвалило «визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і

⁸⁷ Лист заступника наркома освіти УСРР Я.П. Ряппо Всеукраїнській академії наук про подання на затвердження НКО УСРР списку дійсних членів та членів-кореспондентів ВУАН від 20 червня 1927 р. // Там само. — С. 296.

⁸⁸ Див. Розпорядження народного комісара освіти УСРР М.О. Скрипника щодо повноважень представника Укрнауки в Києві Л.М. Левитського від 15 листопада 1927 р. // Там само. — С. 323.

Кримським»⁸⁹. А за два тижні на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участі секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова була ухвалена директива наркомату освіти М. Скрипнику, де були деталізовані дії Наркомосу щодо підпорядкування ВУАН. Йшлося про підтримку лояльних до більшовиків науковців та залучення їх до складу президії, відсторонення С. Єфремова і А. Кримського від керівництва Академією наук, висунення на пост президента ВУАН мікробіолога, етнічного українця Д. Заболотного, який на той час проживав у Ленінграді, та проведення перевиборів вже у січні 1928 р. Заохочувались дії Наркомосу щодо затвердження в званні членів академії лояльних науковців та, навпаки, незатвердження вчених, що висловлювали ворожі більшовикам погляди. Таємні голосування мали бути замінені відкритими. Єдиним легітимним керівним органом ВУАН визнавалась Рада ВУАН у складі затверджених Наркомпросом дійсних членів ВУАН та представників Наркомпросу⁹⁰.

На Спільному зібранні ВУАН 2 січня 1928 р. рішення політбюро ЦК було доведене до академічної спільноти. Зрозуміло, що захоплення воно не викликало, як, зрештою, і рішучого спротиву. Вчені погодились відмовитись від вживання терміну «Спільне зібрання» та дотримуватись офіційного терміну «Рада ВУАН», як було визначено у Статуті 1921 р.⁹¹ Але простим перейменуванням керівного академічного органу справа не обмежилась. У середині січня до ВУАН була надіслана сформована згідно рішення політбюро ЦК спеціальна комісія на чолі із головою Укрнауки Ю. Озерським. Хоча формально її метою було начебто нейтральне «вивчення роботи» ВУАН, основне завдання комісії полягало у виявленні усіляких хиб в науковій, організаційній та господарській діяльності Академії (причому за весь період її діяльності) для проведення подальшої радянської ВУАН. Цю тенденцію, до речі, добре вловив М. Грушевський, який тоді ж у приватній розмові із С. Єфремовим зауважив, що «Російську академію починають комунізувати, а потім черга і за нами»⁹².

Наввипередки задумав грати колишній голова Укрнауки М. Яворський. На противагу ВУАН він запропонував створити другу, «радянську», Академію наук — у Харкові, і навіть знайшов прибічників цієї ідеї серед чільних академіків ВУАН. Проте його пропозиція підтримки в

⁸⁹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 77.

⁹⁰ Директива політбюро ЦК КП(б)У народному комісару освіти УСРР М.О. Скрипнику про заходи щодо ВУАН від 31 грудня 1927 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 335–336.

⁹¹ Див.: Протокол № 282 засідання Ради ВУАН від 2 січня 1928 р. // Там само. — С. 596.

⁹² *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. — С. 573.

Наркомосі не знайшла — влада зосередилась на приведенні до бажаного їй стану ВУАН і уникала зайвих клопотів. «Що ж до нової Академії, — зауважував М. Скрипник, — то у нас же є вже Академія, і коли б ми й з нею дали якийсь лад, то й то було б добре. Двох Академій наша держава не видержить. Ми повинні всі кошти і всі сили кинути на те, щоб хоч ту одну поставити на потрібну височінь та забезпечити їй можливість працювати»⁹³.

18 лютого 1928 р. на політбюро ЦК була заслухана доповідь М. Скрипника про результати обстеження ВУАН комісією Ю. Озерського із довгим викладом виявлених «негативних моментів, хиб і недоліків»⁹⁴. Крім іншого, були зроблені й «політичні висновки». ВУАН трактувалась як притулок української буржуазно-націоналістичної інтелігенції та російських кадетсько-монархічних реакційних кіл, що творили єдиний контрреволюційний фронт проти радянської влади. Намагання Академії зберегти автономію розцінювалось як нелояльність. Наголошувалось на «одгороженості» ВУАН від Наркомосу: радянських очільників дратувало невиконання академічною спільнотою формальних положень Статуту 1921 р., непредставлення до Наркомосу кандидатів в академіки на затвердження, ненадсилання протоколів, а також система таємного голосування під час виборів членів Академії та процедура обрання наукових співробітників. Разом із внутрішньою академічною боротьбою все це, на думку перевіряючих, створило в Академії «атмосферу диктатури, деспотизму, надзвичайної задушливості, затхлості і інтриганства»⁹⁵.

Ухвалені рішення були радикальними. Було визнано, що Академія відірвалась від «життя і потреб радянської республіки», а президія ВУАН із роботою не справилась. Тому визнавалось за необхідне негайно переобрати президію ВУАН на чолі із президентом, призначити представників Наркомосу до Ради ВУАН для перетворення Ради на «дійсно керуючий» орган, а також провести в Наркомосі затвердження академіків та керівників академічних установ.

По останньому пункту за кілька днів були підготовлені докладні пропозиції Укрнауки. Через виїзд вчених на еміграцію було запропоновано не затвердити медика-анатома А. Старкова (обраний академіком ВУАН у 1921 р., з 1922 р. жив у Празі; про те, що вчений помер у грудні 1927 р., ревні виконавці не знали), вченого-механіка С. Тимошенка (один

⁹³ Там само. — С. 576.

⁹⁴ Результати роботи комісії Ю. Озерського викладені у документі: Висновки і пропозиції Комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук від 15 лютого 1928 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 411–430.

⁹⁵ Там само. — С. 427.

із засновників Академії, з 1920 р. він працював у Югославії, а з 1922 р. — у США), правознавця Ф. Тарановського (також був серед перших академіків ВУАН, із 1920 р. жив у Югославії). Невідомою для радянських урядовців залишалась доля фізика О. Ейхенвальда, обраного академіком ВУАН у 1919 р. (у 1920 р. він виїхав до Німеччини, а згодом перебрався Чехословаччини), тому була поставлена задача справу з ним «вияснити додатково».

За «неприсилку біографічних матеріалів» могли бути позбавлені звання академіка перший президент ВУАН природознавець В. Вернадський, президент АН СРСР геолог О. Карпінський, філолог В. Перетц, історик К. Харлампович, хімік І. Горбачевський, цитолог С. Навашин та інші (загалом 13 осіб), ще від 15 обраних академіків Наркомос зажадав надсилання досить специфічних додаткових відомостей. Приміром, від правника І. Малиновського (академік з 1925 р.) вимагалось пояснити, чого від потрапив до концентраційного табору, від літературознавця С. Єфремова — чи друкує він за кордоном видання, від демографа М. Птухи (академік з 1920 р.) — за що був арештований, від біолога І. Шмальгаузен та економіста Л. Яснопольського (академіки відповідно з 1922 та 1925 р.) — яке відношення вони мають до української культури, від гігієніста О. Корчак-Чепурківського (академік з 1921 р.) — за що був висланий⁹⁶. Зрештою, запопадливий запал урядовців дещо загальмувало звернення до Укрнауки неодмінного секретаря ВУАН акад. А. Кримського, який нарікав на погану роботу секретаріату ВУАН, спричинену браком коштів, через що, мовляв, трапилась затримка із поданням необхідних Наркомосу документів.

Ситуацію із реформуванням ВУАН тримали на контролі і в Кремлі. ЦК ВКП(б) отримував докладні звіти про розв'язання питання із радянською ВУАН, що, за твердженням ЦК КП(б)У, мало не лише академічний характер, а й політичне значення. Серед іншого, у Москві розглядались й кандидатури на пост президента ВУАН.

Українські вчені, розуміючи очевидну невідворотність перевиборів в Академії, знову спробували протистояти партійно-радянському тиску. У численних кулуарних розмовах обговорювались різні варіанти конструювання президії ВУАН. А під час приватного зібрання 3 березня 1928 р. присутні на ньому 16 академіків домовились, що на президента ВУАН підтримуватимуть К. Воблого. До президії мали ввійти віце-президент і голова управи І. Шмальгаузен, другий віце-президент М. Птуха

⁹⁶ Див.: Пропозиції голови Укрнауки Ю. І. Озерського народному комісарові освіти УСРР М.О. Скрипникові щодо затвердження академіків від 20 лютого 1928 р. // Там само. — С. 430–431.

та неодмінний секретар А. Кримський. В. Липського, враховуючи настрої харківських урядовців, переконали не виставляти своєї кандидатури⁹⁷.

Далі все відбувалось досить швидко. До Харкова були викликані члени президії Академії для обговорення наслідків обстеження діяльності ВУАН комісією Ю. Озерського. Перед від'їздом делегації вчені знову обмірковували справи на неофіційному засіданні, але ухвалене на ньому рішення діяти спільно ситуації не врятувало. Багатогадинні гарячі дискусії у Харкові, що велись впродовж трьох днів, завершилися безсумнівною перемогою Наркомосу, на аргументи вчених геть не зважали. На розширеному засіданні колегії 9 березня 1928 р. були введені в дію розроблені на політбюро ЦК заходи радянзації ВУАН. Були оголошені детально виписані в Укрнауці Положення про роботу Ради ВУАН та Інструкція щодо перевиборів президії ВУАН. Академія де-факто втрачала свою самостійність. До складу Ради — найвищого органу ВУАН, що керував всіма академічними установами та господарськими справами — були включені не лише всі дійсні члени ВУАН, затверджені Наркоматом освіти, але й представники Наркомату освіти, причому кількість останніх не вказувалась. Був зафіксований безпрецедентний для Академії порядок виборів відкритим голосуванням — піднесенням рук. 47 раніше обраних академіків були визнані Наркомосом; прийнято до відому, що 15 померлих академіків вибули зі складу ВУАН; затвердження ще 14 осіб було відкладено — до отримання додаткових даних. Двох вчених — К. Харламповича та Ф. Міщенко — Наркомосвіти не затвердив через, як було визначено, політичні й ідеологічні мотиви та «через недостатню кваліфікацію»⁹⁸. С. Єфремов прокоментував ухвалені карколомно-трагічні рішення лаконічно: «*finis Academiae*».

Між тим реформа ВУАН широко рекламувалась у пресі. У газетах зміни в Академії подавались як піклування уряду та партії про розвиток науки в Україні, давались щедрі обіцянки зростання академічного бюджету. Із науковцями відповідну «роз'яснювальну» роботу вели нарком освіти М. Скрипник, голова Укрнауки Ю. Озерський та представник Укрнауки у ВУАН Л. Левицький. На публіку доволі незграбно вони доводили, що реформа піднесе престиж Академії, натомість у своєму колі відверто говорили про «приборкання» ВУАН. Дискусія часто-густо перетворювалась у політичну площину. Незгодних з їх аргументами вчених

⁹⁷ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — С. 596–597.

⁹⁸ Див.: Протокол шостого розширеного засідання Колегії Наркомосвіти УСРР про підсумки роботи Комісії НКО з обслідування ВУАН від 9 березня 1928 р.; Положення про роботу Ради ВУАН від 9 березня 1928 р.; Інструкція щодо перевиборів президії ВУАН від 9 березня 1928 р. // Національна академія наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. — С. 435–444.

урядовці без найменшого вагання обвинувачували в опорі радянській владі та діях проти робітників і селян.

Формування суспільної думки про доцільність та важливість перетворень у ВУАН супроводжувалось непоказною, але досить інтенсивною організаційною роботою із підготовки перевиборів президії Академії наук, що велась партійними та урядовими очільниками. До кінця квітня 1928 р. новий склад президії в основному був узгоджений. Залишалось лише визначитись із 15 кандидатами на нових академіків, серед них обов'язково мали бути комуністи. М. Скрипник вважав, що якщо до ВУАН обрати вчених-комуністів, реформи у ВУАН стануть невідворотними і згодом можна буде відмовитись від процедури затвердження академіків Наркомосом.

3 травня 1928 р. — вперше після січневого засідання — була скликана Рада ВУАН. Присвячене виборам нової президії засідання було незвично публічним, за перебігом голосування спостерігало багато сторонніх осіб. Головував на раді колишній президент акад. В. Вернадський. Вибори президії були проведені відкритим голосуванням. На посаду президента було висунуто одну кандидатуру — Д. Заболотного, на віце-президента — К. Воблого та К. Симінського, проте останній перед голосуванням зняв свою кандидатуру, на неодмінного секретаря — А. Кримського та О. Корчак-Чепурківського. Однак розроблений радянськими урядовцями ідеальний сценарій був зруйнований, хоча президентом, як і передбачалось, був обраний Д. Заболотний, а віце-президентом — К. Воблий. Академіки, всупереч виробленому Наркомосом положенню вирішили не розширювати президію до 5 осіб, а неодмінним секретарем більшістю голосів обрали А. Кримського замість узгодженої в Наркомосі кандидатури О. Корчак-Чепурківського⁹⁹. Присутній на виборах М. Скрипник змушений був припинити вибори.

Наступного дня на політбюро ЦК після звіту М. Скрипника було ухвалено погодитись із обранням Д. Заболотного та К. Воблого. Затвердження А. Кримського неодмінним секретарем визнали неможливим. Водночас ДПУ УСРР було запропоновано відновити справу проти С. Єфремова — так було покладено початок сумновідомій справі «Спілки визволення України».

Проведення рішень про вибори президії ВУАН «радянським порядком» (тобто через затвердження в Наркомосі) відбулось 15 травня. А. Кримського на посаді неодмінного секретаря не затвердили, ці обов'язки були покладені на віце-президента. 1 червня 1928 р. заступник

⁹⁹ Протокол засідання Ради ВУАН від 3 травня 1928 р. // Там само. — С. 597.

наркома освіти А. Приходько та завідувач Укрнауки Ю. Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН¹⁰⁰.

Остаточо ВУАН була приборкана наступного року. 16 квітня 1929 р. після відповідного обговорення на політбюро ЦК Раднарком УСРР постановив поповнити ВУАН одразу тридцятьма новими дійсними членами та ухвалив детальний порядок нових виборів, в яких мали взяти участь «широкі кола наукової громадськості». Аби унеможливити неочікувані результати, секретаріатом ЦК КП(б)У були розіслані інструкції місцевим партійним комітетам про те, як проводити кампанію обговорення кандидатур на академіків ВУАН. Зокрема, вказувалось, кого потрібно підтримувати та рекомендувати до обрання (наводився список із 34 осіб), а кого, навпаки, одводити «як у пресі, так і на зборах» (25 осіб). Перший список відкривали чільні діячі партійно-державної номенклатури М. Скрипник і В. Затонський¹⁰¹.

29 червня 1929 р. вибори були проведені. ВУАН рапортувала до Укрнауки, що «історичну працю до обрання нових тридцяти чотирьох академіків блискуче довершено за спільним планом НКО та Академії»¹⁰². «Це було найганебніше, що тільки можна було собі уявити, — занотував того дня у щоденнику С. Єфремов. — Спочатку всіх призначених «обрали». А тоді почали промови катати, квітками одні одних дарувати, Заболотного й Корчака в блазенські шапки прикрашати («обрано» їх почесними шахтьорами чи що і подаровано їм відповідну одягу й начиння!)»¹⁰³. До святкування десятиліття ВУАН, що було призначено на 1930 рік, Академія прийшла підкореною.

VII.4. Тотальний контроль: лінія чекістів

Вже на початок 1920-х років більшовицький режим спромігся створити таку систему відносин у державі, у яких головну роль відігравали компартійні постанови та інструкції, причому мала місце жорстка ієрархія руху цих документів. Зазвичай після розгляду питання на політбюро у Кремлі відповідне рішення оформлювалось у постанову, резолюцію або інструкцію, які спускались униз. Потім це питання вивчалось на політ-

¹⁰⁰ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — С. 83.

¹⁰¹ Лист секретаріату ЦК КП(б)У до окружних партійних комітетів УСРР та обкому Молдавської АСРР про проведення кампанії щодо обговорення кандидатур у дійсні члени ВУАН від 29 травня 1929 р. // Національна академія наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 30–32.

¹⁰² Телеграма ВУАН Управлінню науковими установами НКО УСРР про обрання 34 дійсних членів Всеукраїнської академії наук від 1 липня 1929 р. // Там само. — С. 37.

¹⁰³ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — С. 777.

бюро ЦК КП(б)У і далі — із постановою вже цього органу (часом текстологічно рівнозначної кремлівській) — розходилося на окружні та районні рівні. З іншого боку, рішення, ухвалені на місцях, мали бути розглянуті політбюро ЦК КП(б)У і пройти процедуру затвердження у політбюро ЦК ВКП(б). Годі й казати, що постанови, ухвалені на засіданнях Раднаркому УСРР, також мали пройти схвалення на політбюро ЦК.

До розгляду питань у Кремлі підходили дуже ґрунтовно, із залученням численних джерел. Серед них чи не головну роль відігравали донесення спеціально створених органів, покликаних виявляти, упереджувати і знешкоджувати реальні чи потенційні загрози радянській державі. Ці спеціальні секретні підрозділи діяли у складі ЧК («Чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и служебными преступлениями», з 1922 р. — ГПУ, «Государственного политического управления») — на центральному рівні — та її філії в Україні — Всеукраїнської ЧК (ВУЧК, з 1922 р. — Державне політичне Управління УСРР, ДПУ УСРР)¹⁰⁴.

Перед секретними відділами від початку постали завдання розробки справ різноманітних політичних партій і організацій та установ, а також різних соціальних груп. Зокрема, у середині 1923 р. секретним підрозділам ДПУ УСРР прописувались такі напрямки дій: «ліві есери, соціал-демократи, анархісти; вищі навчальні заклади, кооперація, Міжвідомча комісія у справах товариств і союзів, інтелігенція, безпартійні, націонал-комуністи, сіоністи; духовенство, секти»¹⁰⁵.

Пильна увага приділялась науковій інтелігенції та інтелігенції взагалі. У листопаді 1922 р. начальник секретно-оперативного управління ДПУ В. Менжинський розіслав циркулярний лист із грифом «цілком таємно». Варто відзначити, що цей лист повторював (інколи навіть дослівно) та розвивав положення вже згаданої резолюції «Про антирадянські партії та течії», ухваленої на XII Всеросійській конференції РКП(б), був її логічним продовженням. Завдання боротьби із контрреволюцією, сформульовані партією, були конкретизовані для органів ДПУ у вигляді цього циркуляру, а, по суті, інструкції із встановлення тотального контролю ДПУ над кваліфікованою інтелігенцією.

¹⁰⁴ Див. *Даниленко Василь*. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років // *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* / Упоряд.: В.М. Даниленко. — К., 2012. — С. 12–16; *Золотарьов В.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: Справи та люди. — Х., 2007. — С. 8–9.

¹⁰⁵ *Даниленко Василь*. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 19.

Робота чекістів мала бути сконцентрована навколо: «1) вищих навчальних закладів (професури, викладачів, студентів); 2) видавництв та літераторів; 3) приватних товариств, асоціацій, союзів та секцій спеців; 4) кооперації; 5) з'їздів та нарад»¹⁰⁶. Завдання чекістів по кожному напрямку детально розписувалась.

У вишах на всіх факультетах ДПУ мала організувати мережу інформаторів серед професури та студентства. Інформаторами повинні були стати не обов'язково партійні, але «вірні, політично розвинуті люди», що добре орієнтувались у ситуації у вишах. Вони мали детально освітлювати цілу низку питань: політичні настрої та рухи професорів та студентів; всі офіційно непартійні угруповання, як викладацькі, так і студентські (організації взаємодопомоги, наукові гуртки, асоціації, земляцтва); нелегальні організації та об'єднання; «політичні фізіономії» всіх професорів, викладачів та активних студентів; ставлення професорів до питань автономії вищої школи, завдань вишів та робітфаків; усі випадки використання кафедри «для контрреволюційної пропаганди під час лекцій», а також зв'язки із закордоном.

Циркуляр вимагав заведення на кожного професора та політично активного студента персональної справи-формуляру, куди чекісти систематично мали заносити повідомний матеріал, до того ж до справи треба було вмістити характеристику минулої політичної діяльності даної особи та точні відомості про місце його служби.

На кожний виш заводилась літерна справа¹⁰⁷, куди залучалися всі персональні картки-формуляри та загальний матеріал, поданий інформаторами¹⁰⁸.

Такі ж заходи — суворий облік усіх зазначених товариств, їх працівників та членів, створення розгалуженої мережі безпартійних інформаторів, заведення справ-формулярів та літерних справ — пропонувалось здійснити щодо інших категорій. Особливо прискіпливо мали збиратись дані щодо белетристів, публіцистів, економістів різних фахів, лікарів,

¹⁰⁶ Документ № 84. Выписка из циркулярного письма ГПУ № 26 «Об антисоветском движении среди интеллигенции» от 23 ноября 1922 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923. — М., 2005. — С. 135.

¹⁰⁷ Відповідно до чекістського діловодства, справа-формуляр містила документи лише про одну особу. Якщо в процесі її розробки з'являлись інші об'єкти спостереження, тоді на всіх заводили агентурну справу. Літерна справа містила характеристику осіб, які працювали в одній установі, організації, підприємстві, навчались в одному закладі або проживали в одному населеному пункті. Див.: *Даниленко Василь*. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 21.

¹⁰⁸ Документ № 84. Выписка из циркулярного письма ГПУ № 26 «Об антисоветском движении среди интеллигенции» от 23 ноября 1922 г. — С.1 35.

юристів, інженерів, вчителів, митців, а також асоціацій інженерів та інших технічних організацій, наукових товариств, наукових організацій при радянських установах, професійних спілок спеціалістів та секцій спеців при профспілках.

Крім того, аби нічого не прогавити, чекісти зобов'язувались проводити на різноманітні з'їзди спеціалістів всіх рівнів (від центральних до місцевих) своїх інформаторів як делегатів. Останні ж мали передавати зібраний матеріал до секретного відділу ДПУ.

Весь отриманий за допомогою секретних співробітників (або, за тодішньою модою на скорочення — сексотів) матеріал мав повсякчас систематизуватися, відомості — ретельно та всебічно перевірятися. ГПУ отримала завдання вимагати від партійних та радянських працівників подачі характеристик найбільш видатних спеціалістів.

На підставі зібраних даних про участь або пособництво спеціалістів у антирадянських організаціях, про їх контрреволюційні виступи на з'їздах, конференціях, нарадах, у пресі тощо, вони могли бути арештовані та вислані¹⁰⁹.

Циркуляр одразу було взято до виконання. В УСРР була створена потужна мережа секретних співробітників. Інформатори систематично доповідали ГПУ про тих чи тих представників інтелігенції. Цифри, що позначають кількість сексотів, вражають. Маємо дані, що, наприклад, у 1927 р. по лінії секретного відділу ДПУ УСРР було завербовано 732 особи, а у 1928 р. — 1409¹¹⁰. Звісно, не всі вони були задіяні у нагляді за представниками інтелігенції та, зокрема, діячами науки, проте цифри переконливо засвідчують, що таких агентів було дуже багато.

Приміром, у справі-формулярі акад. Михайла Грушевського відкла-лось чимало повідомлень-доносів від численних сексотів. За ученими Києва наглядали «Азраель», «Білий», «Бруневський», «Бувший», «Вла-сов», «Герцен», «Данко», «Деха», «Дідусь», «Дипломат», «Добродій», «Запорожський», «Київський», «Кравченко», «Культурник», «Літератор», «Математик», «Михайленко», «Октябрина», «Ом», «Поддубний», «Степо-вик», «Турбогенератор», «Франт», «Хитрий», «Чорний», «Чорномор-ський» — і це ще далеко не повний перелік прізвицьк «с/с», тобто «секретних співробітників», як скорочено писали у чекістських звідом-леннях. В їх агентурних донесеннях та записках йшлося про різні події, що мали місце у Всеукраїнській академії наук (ВУАН), та стосувались

¹⁰⁹ Документ № 84. Выписка из циркулярного письма ГПУ № 26 «Об антисоветском движении среди интеллигенции» от 23 ноября 1922 г. — С. 136–138.

¹¹⁰ *Даниленко Василь*. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 26–27.

багатьох науковців¹¹¹. Зважаючи на насиченість цих документів дуже деталізованою інформацією про діяльність вчених, їх розмови між собою, перебіг різноманітних засідань та обговорень можна упевнено твердити, що секретними співробітниками в Академії наук було багато осіб, причому навіть у найближчому оточенні М. Грушевського.

Оформлення справ-формулярів після згаданого вище циркуляру набуло чи не промислового масштабу. Так, на директора постійної Комісії із складання історико-географічного словника українських земель ВУАН проф. Олександра Грушевського, який одночасно викладав і у Київському інституті народної освіти, справа-формуляр під номером 158 була заведена 29 вересня 1923 р. Процитуємо постанову до справи-формуляру, що була надрукована на типографському бланку для економії часу чекістів (рукописні дані, внесені до постанови, позначені курсивом, структура тексту та орфографія збережені):

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

К Делу-формуляр № 158

1923 г. 29-го сентября дня.

Я, Пом[ощник] Уполномоченный 2-й гр. 5-го Отделения Киевского Губотдела ГПУ Леснер Николай рассмотрев материалы компрометирующие гр. *Грушевского Александра Сергеевича Ярого Петлюровца* и найдя, что материалы эти вполне достаточны для подозрения вышеуказаного гр[аждани]на в *Участии в Петлюровском движении*

Постановил: взять гр[ажданина] *Грушевского Александра Сергеевича* на учет неблагонадежных отнеся его к группе *Петлюровщины окраске Укр. Шовинизма*

Завести на него дело-формуляр для дальнейшей разработки имеющихся о нем сведений.

Далі йшли підписи трьох осіб — цього помічника уповноваженого, резолюція «Согласен» самого уповноваженого та начальника відділення¹¹².

Коли заводили справу-формуляр на акад. Михайла Грушевського після його повернення в Україну у березні 1924 р. з еміграції, то у подібній постанові, написаній 20 березня 1924 р., справі-формуляру присвоїли вже число 1023.

¹¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Справа-формуляр М.С. Грушевського. — Спр. С-7537.

¹¹² ГДА СБУ. Справа-формуляр О.С. Грушевського. — Спр. С-5659. — Арк. 1.

Чекісти справді працювали не покладаючи рук. Якщо припустити, що справи-формуляри почали заводитись лише після появи згаданого листа-циркуля від 23 листопада 1922 р., і звернути увагу на номери справ-формулярів Олександра та Михайла Грушевських (158 і 1023 відповідно), то можна побачити, що на вересень 1923 р. (за 9 місяців після виходу циркуляру) лише у Київському губернському відділі ДПУ УСРР було заведено щонайменше 158 справ-формулярів, а впродовж наступних 6 місяців — ще мінімум 865.

Загалом про кількість справ-формулярів, заведених чекістами у цей період, можна лише здогадуватись. Скільки з них збереглося — теж невідомо. Адже крім вже згаданих справ-формулярів на М. та О. Грушевських (справа-формуляр на М. Грушевського частково була опублікована ще у 1996 р.¹¹³, справа-формуляр на О. Грушевського виявлена влітку 2014 р. і лише тоді розсекречена) маємо певні дані про перелічені у коротенькому путівнику Галузевого державного архіву СБУ справи-формуляри на діячів науки та культури М. Бажана, О. Довженка, М. Донця, Г. Косинку, С. Лифаря, П. Майбороду, А. Малишка, Остапа Вишню (П. Губенка), І. Сенченка, Миколу Хвильового (заведена у 1930 р.)¹¹⁴ та О. Шумського (заведена у 1940 р.)¹¹⁵.

Між тим, ті численні імена науковців, що згадуються в агентурних донесеннях у справах-формулярах М. та О. Грушевських, наявність чималої кількості виписок із агентурних даних про інших осіб із згадками імен братів Грушевських та копій (інколи — копій з копій) перлюстрованої кореспонденції третіх осіб із великою долею впевненості дозволяють казати, що такі формуляри були заведені чи не на всіх відомих академічних вчених та професорів вишів. Однак у відповідь на запит, зроблений у червні 2014 р., щодо наявності в ГДА СБУ справ-формулярів на видатних українських вчених-академіків Д. Багалія, О. Богомольця, В. Бузескула, М. Василенка, В. Вернадського, К. Воблого, С. Єфремова, А. Кримського, О. Палладіна, В. Перетца, М. Слабченка, К. Студинського, К. Харламповича, І. Шмальгаузена, Ф. Шміта, В. Щербину, Д. Яворницького та М. Яворського, на яких, враховуючи їх тодішні високі академічні посади та участь (більшою або меншою мірою та в різний час) у різних політичних процесах («Київського обласного центру дій», «Спілки визволення України», «Українського національного центру» тощо), а

¹¹³ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996.

¹¹⁴ Документи із справи-формуляра на Миколу Хвильового опубліковані: *Шаповал Ю.* Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання. — К., 2009. — 296 с.

¹¹⁵ Див.: *Галузевий державний архів СБУ: Путівник.* — Харків: Права людини, 2009. — С. 16–17, 94.

також репресії, які зазнали майже всі із перелічених осіб, такі справи більш ніж вірогідно мали бути чекістами заведені, архівісти повідомили, що формуляри на зазначених науковців не виявлені. Їх пошук та вивчення (сподіваємось, що вони все-таки не були знищені або дефрагментовані по іншим справам) — справа майбутнього. На даному етапі, маючи можливість ознайомитись лише із двома вище зазначеними справами-формулярами на вчених — Олександра та Михайла Грушевських, для ілюстрації організації чекістського нагляду за науковцями змушені покликатись винятково на їх матеріали.

Чекісти, нема де правди діти, наглядали за багатьма представниками інтелігенції задовго до циркуляру листопада 1922 р. Зокрема, документи від березня–квітня 1922 р. є у справі-формулярі на М. Грушевського, які, вірогідно, потрапили туди помилково. Скоріше за все, на початку 1920-х рр., коли Михайло Сергійович перебував на еміграції, нагляд вівся за його братом Олександром і його оточенням. Пізніше неуважні чекістські канцеляристи матеріали нагляду за одним Грушевським (Олександром) долучили до матеріалів нагляду за іншим (Михайлом).

Вміщені до формуляру документи засвідчують, що за будинком № 9 по вул. Паньківській у Києві, де жила родина Грушевських, у 1922 р. вівся постійний нагляд. Зібрані в результаті матеріали долучались до спеціальної справи під числом 173. Можна припустити, що на той рік будинок Грушевських був 173-м об'єктом у Києві, за яким чекісти наглядали. До справи потрапляли матеріали на всіх мешканців будинку — як Грушевських (родини брата Олександра Грушевського та сестри Ганни Шамрай, всього 7 осіб), так і тих, кого до Грушевських в цей час було підселено. Загалом Грушевських «ущільнили» добряче — до невеликого будинку-флігеля на 4 квартири, придбаного родиною Грушевських у 1908 р., радянська влада підселила 16 осіб!

У справі також містяться копії звідомлень «топтунів» — співробітників ДПУ, які вели зовнішнє спостереження за О. Грушевським. Вони, змінюючи один одного, фіксували із точністю до хвилин, коли професор виходив із дому, куди ходив та коли вертався. Зазвичай, крім Паньківської, 9, у зведеннях фігурували дві адреси — Володимирська, 54 та Бібіковський бульвар, 22. За першою знаходився будинок Всеукраїнської академії наук, де О. Грушевський працював директором Комісії, а за другою — Київський інститут народного господарства (колишній Комерційний інститут), де Олександр Сергійович викладав. По суті, наглядачі байдикували — маршрут був недовгим, та й по деяким дням вчений взагалі не виходив із хати¹¹⁶.

¹¹⁶ ГДА СБУ. Справа-формуляр М.С. Грушевського. Спр. С-7537. — Т. 1. — Арк. 268–280.

Згодом таке ж спостереження було встановлено і за Михайлом Грушевським¹¹⁷. Одне із звідомлень про переміщення вченого виглядало так:

УПОЛНОМОЧЕНОМУ СО ТОВ. ГОЛЬДМАНУ

Сводка

н[аружного] наблюдения за «СТАРЦЕМ» за 13/XI-[19]26 г.

В 8 часов утра было установлено наружное наблюдение за д. № 9 по Паньковской ул. В 1 ч. 15 м. дня «СТАРЕЦ» вышел и дому и пошел в Академию Наук, через 30 м. он пошел на Бульвар Шевченко в Украинскую библиотеку, пробыл там 40 м. и пошел по ул. Короленко № 37 в Отдел Академий Наук, пробыл он там 1 ч. 20 мин. и пошел на Б[ольшую] Подвальную № 16 во двор, квартира не установлена, в этом дворе помещается украинская капел[л] а «ДУМКА». Через 20 м. «СТАРЕЦ» вышел, в руках держал большой сверток и картину, сел на извозчика и поехал домой. В 8 ч. вечера он вышел как видно с женой и извозчиком доехали в оперный (украинский) театр. — В 10 ч. 50 м. вечера по окончании спектакля они вышли и извозчиком поехали домой, откуда больше не выходил.

В 12 часов ночи пост был оставлен.

15 ноября 1926 г.

Уполномоченный Разведки [підпис] /ФИЛИН/¹¹⁸

Немає жодних сумнівів у тому, що постійний нагляд вівся за академіками С. Єфремовим, А. Кримським (у вже неодноразово цитованій справі-формулярі М. Грушевського є навіть копія телеграми, що очільник Історико-філологічного відділу ВУАН А. Кримський надіслав з Одеси у вересні 1926 р. неодмінному секретарю ВУАН С. Єфремову на адресу Академії: «Спізнився на поїзд Кримський»¹¹⁹, що засвідчує, що чекістами для власних потреб знімалися копії із усіх документів, які надходили до ВУАН, навіть побутового характеру) та багатьма іншими.

Також відповідно до неодноразово згаданого листопадового 1922 року циркулярного листа ГПУ про антирадянський рух серед інтелігенції були заведені так звані «літерні» справи на вищі навчальні заклади — тобто справи, у назві яких містились літери-букви¹²⁰. Імовірно, що літерні

¹¹⁷ Див. *Пристайко В., Шановал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — Арк. 170.

¹¹⁸ ГДА СБУ. Справа-формуляр М.С. Грушевського. Спр. С-7537. — Т. 2. — Арк. 226.

¹¹⁹ ГДА СБУ. Справа-формуляр М.С. Грушевського. Спр. С-7537. — Т. 2. — Арк. 165.

¹²⁰ Прикладами таких літерних справ були агентурні розробки ДПУ УСРР «Петлюрівці», «Самостійники», «УНД» («Українська Національна Держава»), «Зміна»,

справи на виші називались відповідно до абревіатур цих установ. На цю думку наштовхують знов-таки матеріали із справи-формуляру на О. Грушевського.

У вересні 1923 року, коли готувалась постанова про відкриття цієї справи-формуляра, чекістами були зібрані «компрометуючі» професора матеріали. Це були аж 4 (чотири) документи — 1) «виписка із виписки» із донесення сексота від 1922 р., 2) виписка із характеристики О. Грушевського із Вищого інституту народної освіти (скорочено — ВІНО), де той викладав, 3) доповідна начальнику секретного відділу про встановлення місця проживання та місця роботи підозрюваного із його короткою характеристикою і, власне, 4) безпосередньо «розвідувальне завдання» на типографському бланку (треба було перевірити точну адресу, чим і де займається, спосіб життя, майнове положення, партійність, вік, сімейний стан, місцеперебування родини, прикмети, а також — «необхідно перевірити наскільки правильні сведения о груп[п]ировке и в чем выражается эта группировка» із поясненням: «вокруг него групп[п]ируется весь петлюровский элемент»)¹²¹.

Перший документ — «виписка із виписки» — була зроблена із донесення сексота, поданого 29 грудня 1922 р. до справи «В.И.Н.О.». Легко здогадатись, що йдеться про Вищий інститут народної освіти. Варто процитувати згадану виписку:

Выписка из Выписки

из доклада сексота Р...[так у документі. — Авт.] от 29/XII 22 г.

дело В.И.Н.О.

Мною замечен один факт, весьма важный, что весь Петлюровский элемент групп[п]ируется вокруг профессора Грушевского, нашего педагога / Он же является членом Украинской Академии наук, где особенно теперь работает над переработкой Украинской литературы /.

Приметы его: Большая борода и длинные волосы, похож на старого священника.

Выписка правильна. Пом. Уполном. 5-го отд. [Підпис]

[дата не читається]/IX 23 г.¹²²

Як бачимо, від появи циркуляру ГПУ до збирання матеріалів до літерної справи минуло трохи більше місяця... Очевидно, що за викладачами Вищого інституту народної освіти, створеного замість ліквідованого

«Громада», «Демократи», «Земляки», «Хористи» тощо. Як зазначає Василь Даниленко, за назвами легко було встановити головну спрямованість дій ДПУ. Див.: *Даниленко Василь*. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 33.

¹²¹ Див. ГДА СБУ. Справа-формуляр О.С. Грушевського. — Спр. С-5659. — Арк. 2–5.

¹²² ГДА СБУ. Справа-формуляр О.С. Грушевського. — Спр. С-5659. — Арк. 2.

Київського університету, пильно стежили, і О. Грушевський був не єдиним професором ВІНО, на якого збирали дані. Матеріали даної «справи ВІНО» (чи комплексу справ) в ГДА СБУ поки що дослідниками не виявлено.

Так само, незважаючи на запит у червні 2014 р., не виявлені матеріали «справи ВУАН»¹²³, про яку також згадується у справі-формулярі на О. Грушевського, причому її наявність підтверджується довідкою 1946 р. Тоді у відповідь на заяву дружини вченого, Ольги Олександрівни Грушевської, яка намагалась з'ясувати, що стало із її чоловіком, проводилась перевірка справи О. С. Грушевського, заново вивчалися всі матеріали про нього — слідча справа та справа-формуляр. На запит до секретного відділу МВД УРСР, зробленого у вересні 1946 р. начальником відділу «А» МГБ УРСР, начальник I відділення того ж відомства капітан Сильвестров подав колезі відомості, що матеріали про О.С. Грушевського також можна знайти у II-му та III-му томах «Дела ВУАН» і у III-му томі справи «Украинские партии» (у довідці були вказані навіть певні сторінки)¹²⁴. Звідси зрозуміло, що справа «ВУАН» мала щонайменше три томи, упорядковані у 1920-х рр.

Що сталось із цією літерною справою — наразі невідомо. Навряд чи вона була знищена, як інколи твердять співробітники архіву СБУ. Можливо, під час внутрішньої чергової інвентаризації справ у КДБ УРСР була змінена нумерація і томи справи «ВУАН» розчинились серед інших. Можливо також, що зібрані на початку 1920-х рр. матеріали справ «ВІНО» та «ВУАН» (а також інші літерні справи, пов'язані із вишами та науково-дослідними установами) згодом були розшиті та дефрагментовані, а документи з них використані при комплектуванні нових індивідуальних чи колективних слідчих справ. Тим не менш, сподіваюсь, що вони збереглися як комплекси і під час повної інвентаризації у ГДА СБУ ці справи будуть виявлені, пройдуть процедуру розсекречування та стануть доступні дослідникам.

У 1920-х рр. накопичення фактів про контакти науковців та їх настрої відбувалось також через перлюстрацію кореспонденції вчених спеціальними органами ДПУ УСРР. На офіційному рівні право на перлюстрацію листування було закріплено кількома декретами Раднаркому РСФРР у

¹²³ Замість справи «ВУАН» на перегляд були видані літерні справи справи «СВУ» та «Весна», однак докладне ознайомлення з ними переконало мене, що до них документи із справи «ВУАН» включені не були.

¹²⁴ Див. додаткові запити (без пагінації), що підшиті до справи-формуляра О.С. Грушевського: ГДА СБУ. Справа-формуляр О.С. Грушевського. — Спр. С-5659.

1917, 1918 та 1921 рр. за підписом В. Леніна¹²⁵. У добу непу поштовий політичний контроль набув рис повсякденного явища. Працівники «чорних кабінетів» не обмежувались переглядом листів, їх затримкою чи конфіскацією через їх «контрреволюційний зміст». Вони робили витяги з листів або навіть повністю їх копіювали. Скопійовані перлюстровані листи, написані іноземними мовами, перекладались російською. На російську зазвичай перекладались і листи, написані українською. Потім листи відправлялись адресатам, копії долучались до справ-формулярів, слідчих чи літерних справ, а на основі скопійованого складались меморандуми. Останні використовувались під час підготовки інформаційних зведень для керівництва ДПУ та партійних очільників.

Кількість копій перлюстрованих листів, що збереглися у різноманітних справах, надзвичайно велика. Перлюстрації підлягала вся міжнародна кореспонденція, а також вхідна та вихідна кореспонденція осіб, які жили в Україні та перебували під наглядом ДПУ. Чекісти пильно стежили за листуванням провідних українських вчених, зокрема М. Василенка, М. та О. Грушевських, С. Єфремова, О. Корчак-Чепурківського, М. Крилова, А. Кримського, О. Оглоблина, В. Перетца, М. Птухи, М. Слабченка, П. Тутковського та багатьох інших.

Те, що їх листування негласно переглядається, дослідникам було відомо. Про це опосередковано свідчили періодичні пропажі та нерівномірність доправлення кореспонденції: інколи листи затримувались надовго, а потім в один день приходило кілька штук, відправлених у різний час. Вчені намагались перемудрувати ДПУ і вигадували різні способи якщо не оминати перегляду листів чужими очима, так хоча б уникнути конфіскацій або принаймні знати про них. Вигадливі професори скрупульозно записували, якого числа кому вони написали, не соромились кілька разів поспіль у листах нагадати, що попередні листи вони відправили такого числа і такого числа, перепитати, чи отримали їх кореспонденти. Практикувалась заміна довгих закритих листів невеликими відкритими поштівками — ризик їх пропажі був значно меншим, а також — за необхідності збереження конфіденційної інформації — передавали листи із okazією.

Робота ДПУ УСРР йшла цілком в річищі рішень політбюро ЦК КП(б)У, на засіданнях якого постійно заслуховувались доповіді чекістів. Партійно-чекістський контроль був всеосяжним, зважаючи на поєднання одними й тими особами посад у керівних партійних, чекістських та

¹²⁵ Див.: *Ченцов В.* Табу — на думку, заборона — на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 13.

урядових структурах. Приміром, голова ДПУ УСРР у 1923–1931 рр. В. Балицький одночасно був повноважним представником ОДПУ по Україні, наркомом внутрішніх справ УСРР (у 1924–1930), від 1925 — членом ЦК КП(б)У, а з 1927 — ще й членом політбюро ЦК КП(б)У.

Треба погодитись із твердженням історика Ю. Шаповала і генерала СБУ В. Пристайка, що недовіра чекістів до представників старої інтелігенції була абсолютною¹²⁶. Недарма після заслуховування на політбюро ЦК КП(б)У питання «Про настрої серед української інтелігенції» у лютому 1926 р. партія та чекісти взяли курс «на рішучу боротьбу з правими угрупованнями», а очільнику ДПУ УСРР В. Балицькому було доручено розробити заходи по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції¹²⁷.

В результаті з'явилися обіжники ДПУ УСРР від 30 березня 1926 р. «Про українську громадськість» та від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм». Підготовлені у секретному відділі ДПУ циркулярні листи визначали конкретні форми, методи і напрямки діяльності чекістів у боротьбі з українським національним рухом.

Зокрема, органи ДПУ мали виявляти так звані «праві групи», знати все про їх діяльність та стосунки із іншими представниками української громадськості; не лише наглядати, а й вести активну розвідку серед відомих представників українських антирадянських течій; висвітлювати настрої української громадськості. Вістря ударів ДПУ зверталось на так звану «культурну роботу» і, зокрема, на Українську автокефальну церкву та Всеукраїнську академію наук як центри української контрреволюції¹²⁸.

Взявши обіжники до виконання, із осені 1926 р. секретний відділ ДПУ УСРР замість спорадичних оперативних звітів починає готувати цілком таємні щотижневі зведення про настрої населення та події в Україні, день за днем опрацьовуючи матеріали агентурних розробок й оперативні донесення про суспільно-політичне життя та діяльність окремих осіб, установ та організацій. У ГДА СБУ збереглися ці зведення («сводки») за січень 1927 р. — грудень 1929 р. за винятком середини травня–липня 1929 р.¹²⁹ Зведення складались із чітко структурованих

¹²⁶ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 38–39.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: Особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 31–32, 254–267; Даниленко Василь. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 25.

¹²⁹ У 2012 р. у видавництві «Темпора» побачив світ збірник документів, що стосувались української інтелігенції. Див.: Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В.М. Даниленко. — К., 2012. — 756 с.

розділів про українську контрреволюцію, російську громадськість, боротьбу ДПУ із троцькістською опозицією, духовенством, релігійними угрупованнями, анархістами, сіоністами та призначались для голови ДПУ УСРР і для начальника секретного відділу ОДПУ СРСР, а з жовтня 1929 р. — для начальника секретно-оперативного управління ОДПУ¹³⁰. На підставі цих зведень готувались доповідні ДПУ УСРР для політбюро ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), зокрема генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу¹³¹.

У зведеннях надзвичайно багато місця приділялось представникам української наукової інтелігенції — членам ВУАН та професорам українських вишів, яких без будь-яких хитань записували до «українських націоналістичних елементів». Чекисти ретельно фіксували висловлювання провідних українських вчених про ті або ті події, подавали дані про їх міжособистісні стосунки та контакти із урядовцями, партійними очільниками та закордонними колегами. Так, у зведенні ДПУ УСРР № 1/11 за 1–7 січня 1927 р. йшлося про «Лист Зерова до проф. Синявського», «Боротьбу за місця в Академії наук», «Про ювілей [проф.] Багалія», «[Акад.] Єфремов про радянську пресу», «[Акад.] Єфремов про автокефальну церкву», «Зв'язки [акад.] Єфремова із еміграцією», «Баланін і Празький [науковий] з'їзд», «Професор Веселовський про Дніпробуд», у зведенні за № 4/66 від 21–28 січня 1928 р. були викладені відомості про оцінку хлібозаготівель представниками української громадськості, «Про Академію наук», «Лизанівський про боротьбу в Академії», «Професура про свої закордонні враження», «Інтелігенція про поточну господарську політику», «Протест київських інженерів з приводу українізації» тощо¹³².

Фактично апарат ДПУ УСРР послідовно втілював у життя компартійні установки. Це засвідчували «вчасно» проведені у приміщеннях науковців обшуки та реквізиції, численні виклики до ДПУ на «профілактичні бесіди», де вченим «роз'яснювали» політику партії та уряду. Болюче вдарили по науковій інтелігенції показовий процес «Київського обласного центра дій» 1923–1924 рр., по технічній інтелігенції — сфаб-

¹³⁰ Даниленко Василь. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. — С. 26, 32–34.

¹³¹ У Російському державному архіві соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ) у фонді Л.М. Кагановича зберігається одна із таких доповідних записок під титулом «Докладная записка об оживлении украинской контрреволюции» за підписом голови ДПУ УСРР В. Балицького. Див. РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 127, арк. 235–295. За змістом доповідної, де згадується про арешт професора Полтавського інституту народної освіти В. Щепотьєва, її можна датувати другою половиною березня–квітнем 1928 р.

¹³² Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. — С. 35–41, 263–270.

рикована «Шахтинська справа» 1928 р. «Точкові» репресії зачепили українських вчених під час масової висилки професури за кордон (відомий «філософський пароплав» 1921–1923 рр.) Впродовж всіх 1920-х рр. мали місце й арешти та заслання окремих науковців за начебто їх контрреволюційну діяльність. Не зупинялась радянська влада і перед позбавленням академіків їх звань. Логіка застосованих репресій у 1929 р. привела до сфабрикованої справи «Спілки визволення України».

Загалом у зазначений період держава для контролю над інтелігенцією застосовувала всі можливі засоби впливу — політичні, ідеологічні, організаційні, фінансові, каральні. Все було підпорядковано тому, щоб «оволодіти наукою» відповідно до доктринального положення про можливість ефективного використання наукових досягнень у соціалістичному будівництві лише за умови державної мережі науково-дослідних установ та системи планомірного та централізованого керівництва ними. Представники наукової інтелігенції сприймались переважно як «вороги», і держава діяла в дусі ленінської заповіді «з ворогами ми поводитимемось як з ворогами...»

Розділ VIII.

Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури

VIII.1. Українська літературно-мистецька інтелігенція: головні історіографічні тренди

Проголошення радянським керівництвом нової економічної політики знаменувало поворот до мирного будівництва. Знекровлена країна стала на шлях відбудови народного господарства та творення пролетарської культури, яка, відповідно до комуністичних гасел, мала гідно репрезентувати першу в світі країну диктатури пролетаріату.

Творення нової культури, яка знайшла своє відображення у сталінській максимі «національна за формою, соціалістична за змістом», наштовхнулось на ускладнення зумовлені особливостями попереднього розвитку українських земель.

Згідно перепису 1897 р. кількість представників науки, літератури і мистецтва становила в Україні 4 594 особи. Росіяни були представлені у кількості 2085 (45,4%) осіб, євреї — 963 (21%), українці — 489 (10,6%), поляки — 359 (7,8%)¹. Серед української дореволюційної інтелігенції переважали представники гуманітарного профілю. Добровільно взята на себе просвітницька місія певною мірою сприяла тому, що 2/3 української інтелігенції проживало у сільській місцевості².

Змальовуючи соціальний портрет української інтелігенції, дослідники, як правило, відмічають особливий опозиційний потенціал цієї групи. Український історик Г. Касьянов зазначає, що термін «інтелігент» викристалізувався у середині XIX ст. «для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму», а само слово «інтелігент» «мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча і вживалося переважно щодо інтелектуалів»³. Суть цього «морально-етичного

¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 35.

² Там само. — С. 41–42.

³ Там само. — С. 12–13.

забарвлення» розкриває польський дослідник Я. Кеневич, якій розглядає Центрально-Східну Європу як простір, сформований німецькою і російською імперською експансією, а національну інтелігенцію — як свого роду «антитіла», що виробляються суспільством для протидії імперським впливам. В умовах імперської експансії інтелігенція зазнавала постійного цивілізаційного тиску, і, за відсутності можливості втілення в життя своїх цінностей, вимушена була повсякчас покликатися на досвід та зголошуватися на пропозиції «загарбників». За таких обставин конфлікт національної інтелігенції та імперії набував виразного ціннісного забарвлення. Адже як провідна верства, відповідальна за принципи трансформації залежного суспільства, інтелігенція за будь-яких умов залишала за собою певні права і мала вибір. Саме право вибору накладало на інтелігенцію відповідальність перед суспільством⁴. Створення власної держави звільняло інтелігенцію від цього ціннісного конфлікту, дозволяючи займатися виключно інтелектуальною діяльністю.

Як зазначає Я. Грицак, термін «інтелігенція» вперше з'явився у працях гегельянців у 1840-х рр. Звідти він перекочував в польську мову, а згодом закріпився в російській і українській. Родовими рисами східноєвропейської інтелігенції стали любов до народу та опозиційність до влади. Останнє було обумовлене «всепроникною владою» самодержавної імперії, що створило сприятливі умови для формування таких рис інтелігенції, як «готовність до самопожертви заради «загального добра», ідейність, вразливість до суспільних питань, але також — доктринерство, схильність до максималізму та конспірації»⁵. В Російській імперії і російська, і національні інтелігенції інших народів певною мірою знаходились в однакових умовах опозиції до влади, що можна пояснити логікою «внутрішньої колонізації», де «немає різниці між внутрішнім і зовнішнім, а є єдиний потік колонізації, що йде від держави, яка не робить різниці між своїми і чужими, росіянами та іногородцями, а поділяє тільки на друзів і ворогів»⁶. Лише поява і виразне артикулювання етнічності змінює логіку «внутрішньої колонізації», і тоді ворог отримує «національність».

Для інтелігенції було характерне перебирання на себе частини невластивих для неї функцій. Тоді як інтелектуали — вузькопрофільні фахівці — виходили за межі професійних інтересів тільки тоді, коли відчували певну загрозу політичним свободам. Грицак вважає, що умов-

⁴ Кеневич Я. Интеллигенция и империя // *Ab imperio* — 2011. — № 1. — С. 149–152.

⁵ Грицак Я. Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи // *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї.* — К., 2011. — С. 136.

⁶ Разговор о неклассическом колониализме. — I: Интервью с А. Эткиндоном // *Ab imperio* — 2011. — № 1. — С. 121.

ною «датою народження» інтелектуалів є 1898 р. — справа Дрейфуса у Франції. Саме тоді, інтелектуали скористалися трьома правами, які стали їхньою зброєю й надалі: «правом викликати скандал, правом утворювати ліги й організації, покликані помножити силу їхнього протесту, і правом покликатися на символічну духовну владу, вищу і старшу за владу державну»⁷.

Двоїста суть інтелігенції як суспільної верстви, що займається розумовою працею та водночас творить і зберігає духовні цінності, визначила наявність двох основних підходів щодо її означення: 1) соціально-етичний / культурологічний підхід, який розглядає «інтелігенцію як надсуспільну, позасоціальну групу, як носія певного типу цінностей — духовних, моральних, ідейно-політичних»; 2) соціологічний (соціально-професійний) підхід, характерний для марксистської методології, що відводить інтелігенції роль суспільного класу/групи, яка займається професійною розумовою діяльністю⁸.

Сучасні українські дослідники схиляються до визначення інтелігенції яке поєднує обидва зазначені підходи. Касьянов вважає, що інтелігенція це — «специфічна професійна група, котра визначається власними суспільно-психологічними, культурними, етичними й іншими рисами. Вона є певним соціокультурним явищем, правила розвитку й функціонування котрого також відмінні»⁹. Цей підхід перегукується з визначенням українського діаспорного дослідника І. Лисяка-Рудницького, який також визначав інтелігенцію як професійну групу, дотичну до сфери продукування і збереження духовних цінностей, зараховуючи до неї всіх, хто задіяний у гуманітарній сфері. При цьому гуманітарну сферу він трактував у широкому значенні цього слова, включаючи сюди: науковців, вчителів, літераторів, журналістів, митців, юристів, лікарів «та людей чимало зближених професій»¹⁰.

Лисяк-Рудницький вважав, що кінець ХІХ — початок ХХ ст. був періодом тріумфу інтелігенції, яка, нарешті, змогла не просто продукувати нові ідеї, але й стала в авангарді політичних процесів аби втілити ці ідеї в життя, що власне й призвело до небувалої катастрофи. Адже інтелігенція зазіхнула «на діло, що переростало її природні можливості»,

⁷ Грицак Я. — Вказ. праця. — С. 136.

⁸ Колястрок О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. — Харків, 2010. — С. 133–134

⁹ Грицак Я. — Вказ. праця. — С. 138.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Історичні есе у 2 т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 361.

замість того, аби виконати свою головну функцію — витворити національну ідеологію, що відповідала би вимогам часу¹¹.

Створення УСРР мало б звільнити українську інтелігенцію від «націєтворчої місії» яка вимагала від неї включитися в політичну боротьбу, що поряд з відчуттям «ні з чим не зрівняної героїчної місії» накладало сильні інтелектуальні обмеження. Здавалося б, українські інтелектуали нарешті отримали змогу зайнятися своєю безпосередньою місією — творенням духовних цінностей. Проте, це все було не так однозначно.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу, варто зробити невеликі зауваги щодо термінології. Зазвичай дослідники використовують термін «інтелігенція» та «інтелектуали» як синоніми, коли мова йде про творчу інтелігенцію, або, як її ще називає Грицак, «опінієтворчу»¹². В даному випадку термін інтелектуал відмежовує творчу інтелігенцію від решти професіоналів з вищою освітою. Отже, за таких умов, використання терміну «інтелектуали» щодо української творчої інтелігенції 1920-х рр. є виправданим.

Щодо визначення самого терміну «інтелігенція», то окрім вищезгаданих дефініцій, доречним буде схилитися до версії Грицака, який наголошує на історичному детермінізмі у визначенні інтелігенції: «Історія ставить перед інтелігентами завдання визначитися, ким вони є в кожний конкретний момент і в кожному конкретному місці. Таке самоозначення в місці і часі є особливо важливим у переломні моменти для країни та нації»¹³. Власне, спроба зрозуміти як визначала себе творча інтелігенція 1920-х рр., і буде одним із наших головних завдань.

Для того, щоб зрозуміти поступ українських інтелектуальних дискусій 1920-х рр., мало визначити соціальні витоки української інтелігенції. Важливим є ті контексти, що виникли внаслідок встановлення радянської влади. Як правило дослідники схильні розглядати культурні процеси в Україні в рамках хронотопу непу та українізації.

Канадський історик М. Шкандрій відмічає брак легітимності радянської влади, яка, попри те що більшовики спромоглися перетягнути на свій бік частину радикальних представників українських соціалістичних партій, все таки здобула владу в Україні як іноземний інтервент¹⁴. Такий підхід відсилає нас до колоніального дискурсу, адже де-факто мова йде про «іноземне панування». Відбулося переформатування імперського

¹¹ Там само. — С. 364.

¹² Грицак Я. — Вказ. праця. — С. 140.

¹³ Там само. — С. 141.

¹⁴ Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. — К., 2006. — С. 31.

дискурсу з концепту «тюрми народів» на «право націй на самовизначення», яке в політичній площині вилилося в культурну автономію для України.

В умовах, коли частина інтелігенції емігрувала, а та, що залишилась, стояла на антибільшовицьких позиціях, нова влада перебувала в складному становищі. Касьянов виділяє три точки зору партії щодо інтелігенції: 1) «безумовне прийняття ідеї про співробітництво зі старою інтелігенцією», що сповідували лише одиниці; 2) «прагматичний підхід» — усвідомлення об'єктивної необхідності співробітництва зі старою інтелігенцією. Цю точку зору підтримували найбільш авторитетні представники більшовиків — Бухарін, Ленін, Троцький. 3) негативне ставлення, що сповідувала більшість рядових членів партії. Він вважає, що така ситуація була зумовлена низьким освітнім та інтелектуальним рівнем більшовицької партії¹⁵.

Неминучість конфлікту партії та інтелігенції відмічають майже всі дослідники, адже більшовики прагнули монополії в ідеологічній сфері. Лисяк-Рудницький називає неп короткою передишкою в боротьбі більшовиків за повне підкорення «інтелігентської кляси»¹⁶. Попри встановлення у 1922 р. цензури та посилення контролю за друком, в Україні інтелігенція мала можливість, принаймні, до кінця 1920-х рр., обходити цю систему. Проголошена партією політика українізації дала шанс багатьом угрупованням інтелігенції домогтися творчої свободи. Саме з цим Касьянов пов'язує національно-культурне піднесення, наголошуючи: «1920-ті роки були часом лише формування тоталітарної системи. Вона ще не була суцільною, особливо в галузі духовній»¹⁷.

За визначенням Касьянова, для партії «ідеологія була фронтом (культура теж), інтелігенція була по той бік лінії фронту». Але це стосується насамперед старої інтелігенції. Партія прагнула створити свою, «пролетарську» інтелігенцію. Касьянов також відмічає що найбільш нещадною партія була до інтелігенції, що перебувала в її лавах, а вже тільки потім до позапартійної інтелігенції, яка також сприймалася як конкурент. Але перша була конкурентом в галузі ідеології, а друга — в культурі. Це, на його думку, пояснює чому під час літературної дискусії основний удар був спрямований саме на партійну інтелігенцію¹⁸.

¹⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — Київ–Едмонтон, 1992. — С. 21.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. — Вказ. праця. — С. 366–367.

¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років... — С. 29.

¹⁸ Там само. — С. 30–34.

В 1920-ті рр. були запущені процеси, скеровані на заміщення інтелігенції. Розпочалася трансформація поняття «спеціаліст» у категорію «службовець», що було необхідним для майбутньої легітимізації такого загального поняття, як «радянська інтелігенція». Вінницька дослідниця О. Коляструк вбачає ключовим моментом в процесі перетворення інтелігента на службовця перемогу лінії Троцького — Зинов'єва у теоретичній дискусії щодо статусу інтелігенції. На відміну від Луначарського і Бухаріна, які розглядали інтелігенцію як самостійну суспільну силу, Троцький і Зинов'єв відводили їй роль міжкласового прошарку¹⁹. В умовах класового підходу це означало позбавлення інтелігенції самостійності і зведення її ролі до обслуговування класових потреб робітників і селян. Всі дослідники відзначають чітку тенденцію до поступового перетворення інтелігенції з суб'єкта творчості на об'єкт управління. Касьянов називає цей процес деінтелектуалізацією українського суспільства²⁰.

Якщо говорити про кількісний склад художньої інтелігенції, то на початку 1920-х рр. нараховувалось приблизно 30 тис. осіб, які тією чи іншою мірою були причетні до культурно-освітньої роботи. Особи вільних професій становили 25 054, сюди входило сім категорій: артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі культури²¹. Художники та архітектори до цього списку не потрапили, вірогідно через свою нечисленність. Якщо звідси прибрати чотири категорії, не пов'язані з мистецтвом, то досить умовно ми можемо сказати, що кількість митців в класичному розумінні цього слова була не більше як 3,5 тис. осіб. Звісно, така кількість була явно недостатньою для задоволення культурних потреб суспільства, яке швидко модернізувалось і мало бути виховане в радянському дусі.

На середину 1920-х рр. на державній службі було зареєстровано 6,1 тис. працівників мистецтв, 32,3 тис. осіб було віднесено до категорії осіб вільних професій²². Збільшення кількості працівників, дотичних до сфери культури, стало наслідком, перш за все, активного залучення молодих кадрів з середовища робітників і селян, що було продиктовано курсом радянської влади на створення лояльного їй прошарку інтелігенції на противагу дореволюційній інтелігенції, яка трактувалася більшовиками як попутниця, потенційно контрреволюційна. Окрім залучення нових кадрів, радянська влада також використовувала метод перевихо-

¹⁹ Коляструк О. — Вказ. праця. — С. 122–133

²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років... — С. 37.

²¹ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) У 3-х книгах. Кн. II. — К., 1994. — С. 3.

²² Там само. — С. 5.

вання старих спеціалістів, втягнення інтелігенції у різні форми радянської діяльності, придушення угруповань, що не бажали йти на співпрацю²³.

Лисяк-Рудницький вважає, що всі ці методи були нездатні вирішити засадничу проблему більшовицького режиму — ідеологічну монополію партії. Залучення класового близького елемента та усунення старої інтелігенції не давало гарантій, що не народиться нова, яка також стане в опозицію до комунізму. Власне, 1920-ті рр. й показали неефективність політики заміщення старої інтелігенції новою. Отже, в хід пішли деморалізація і підкуп, аби створити лояльну до радянської влади групу інтелігенції²⁴.

У другій половині 1920-х рр., після розгрому партійної опозиції відбулася стрімка уніфікація офіційної ідеології, а слідом за нею і культурного життя. Всі, хто не підпорядкувався цій уніфікації, були звинувачені у «націонал-ухильництві» і зрештою ліквідовані²⁵.

Про політику партійного керівництва щодо інтелігенції написано досить багато. Проте варто зазначити, що українська інтелігенція мала ряд своїх внутрішніх суперечностей, які багато в чому визначали її поступ в нових умовах радянської державності. Мова йде про той інтелектуальний багаж, який становили дискусії початку ХХ ст. Як каже Шкандрій, напередодні падіння царизму в українському культурному середовищі існувало три сили: 1) амбівалентна «малоросійська», або «гоголівська» свідомість; 2) драгоманівська традиція, що шукала *modus vivendi* з прогресивною російською ліберальною культурою; 3) культурницький націоналізм, представлений Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим, які вимагали повністю відмовитися від звички підпорядковувати розвиток України Росії. Саме остання позиція була найбільш дискусійною: «якщо російська література більше не була інтелектуальним посередником, що мало посісти її місце? Якщо в особі російської прогресивної думки більше не можна знайти наставника, де тоді шукати поради? На запитання існувало дві можливі відповіді. Традиціоналістський напрям закликав повернутися до рідних коренів і в них шукати натхнення, плекати стиль і мову, зрозумілу кожному селянинові. Але для інтелектуальної еліти, що на зламі століть пристала до модерністських течій, відповідь полягала в європейській літературі й західноєвропейській думці»²⁶. Перервана революцією і національно-визвольними змаганнями,

²³ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років... — С. 50.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. — Вказ. праця. — С. 367–368.

²⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років... — С. 34.

²⁶ Шкандрій М. — Вказ. праця. — С. 22–23.

ця дискусія повернулася в порядок денний українських інтелектуалів і стала визначальним чинником українського суспільного життя 1920-х рр.

Українська художня інтелігенція, і насамперед літератори, які на той час становили авангард культурно-мистецьких сил, вступили в нову добу з багажем старих невіршених питань. Український державницький проєкт, в його радянській формі, створював новий контекст для інтелектуальної дискусії. По-перше, створення держави, здавалося, нарешті вивільнить українську інтелігенцію від необхідності стояти в обороні української мови і культури та виконувати інші невластиві інтелектуалам функції. По-друге, виникли передумови для подолання провінційності української культури, що набрала виразної антиколоніальної форми, яка відповідала тогочасному загальносоюзному радянському дискурсу сприйняття імперської Росії як «тюрми народів». Офіційна радянська лінія спиралася на ідею класової боротьби та інтернаціоналізму. Отже, старий режим виступав як однаково ворожий для всіх народів колишньої російської імперії. Проте, досить скоро радянські керманічі змушені були повернутися до старої імперської політики, що передбачала культурний колоніалізм щодо неросійських народів СРСР, оскільки політика коренізації виявила всю глибину національних суперечностей, які партійне керівництво було неспроможним розв'язати.

Це відсилає нас до засадничої проблеми суспільних трансформацій: що є первинним в цих процесах — суспільство чи влада? Звідки йде імпульс, якщо розглянути цю проблему в системі координат виклик — відгук? Антропологічний поворот в історії поклав край домінуванню історії «згори». Все більше дослідників схильні вбачати в суспільстві головного актора історії, тоді як дії влади розглядати як похідні від настроїв суспільства, де успіх влади залежить від того, наскільки вона зможе опанувати суспільні процеси. В цьому контексті радянський досвід становить неабиякий інтерес для дослідників, адже саме більшовики змогли не тільки утвердити свою владу але, як пише С. Кульчицький, «експропріювати суспільство» — цілком і повністю підкорити його своїм задачам²⁷.

Оскільки тема літературно-мистецької інтелігенції в 1920-і рр. є досить широкою, то ми зосередимося лише на невеликому аспекті того великого комплексу проблем, що з нею пов'язані — антиколоніальному дискурсі як домінуючому у 1920-х рр.

²⁷ *Кульчицький С.* Початок поглинання суспільства державою-комуною (1917–1928) // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). В 2-х т. Т. 1. — К., 2013. — С. 13–19.

Питання про колоніальний статус України у складі Радянського Союзу в сучасній історіографії залишається дискусійним, власне як і саме визначення імперіалістичної природи СРСР. Канадський історик С. Величенко відмічає, що трактування радянської України як колонії радянської Росії було характерним для українських націонал-комуністів 1920-х рр. (Ю. Лапчинський, В. Шахрай, С. Мазлах, О. Шумський), але жоден серйозний дослідник української історії (І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, В. Голубович) цю думку не поділяв²⁸.

Американській історик Т. Мартін взагалі вважає, що стратегія максимального сприяння розвитку і формуванню національної ідентичності серед неросійських народів та невеликих етнічних груп, яку обрав СРСР для опанування процесів деколонізації, призвела до дискримінації саме росіян: «Радянська політика насправді вимагала від росіян жертв в галузі національної політики: неросійським республікам були передані території, населені російською більшістю; росіяни мали погодитися на амбіційні програми позитивної дії, що провадилися в інтересах неросійських народів; росіян закликали вивчати мови національних меншин і насамкінець, традиційна російська культура була засуджена як культура пригноблених»²⁹. Саме трактування Мартіном Радянського Союзу як «імперії позитивної дії», що виокремлює його досвід поміж інших імперій, перекликається з концепцією особливого шляху розвитку Росії. Більшість наведених Мартіном аргументів є дискусійними. Українські дослідники Л. Якубова і О. Рубльов вказували на формальний підхід Мартіна, що не враховував суперечливість радянських практик у національному питанні³⁰.

Проте Мартін визнає, що нездатність більшовиків втримати запущені розпадом Російської імперії процеси національної емансипації, змусила їх вдаватися до більш гнучкої тактики опанування та контролю цих процесів шляхом політики коренізації. Ця теза є цілком слушною. Контроверсійність і нетривалість політики українізації відмічалася багатьма дослідниками. Для нас основний інтерес становлять ті дискусії, що розгорнулися в середовищі української творчої інтелігенції внаслідок цієї

²⁸ Величенко С. Постколониалізм, Європа та українська історія // Україна модерна. — 2005. — № 9. — С. 242–243.

²⁹ Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939. — М., 2011. — С. 31.

³⁰ Рубльов О., Якубова Л. Про «імперію позитивної дії» Тері Мартіна // Історичний сайт historians.in.ua [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/796-oleksandr-rublov-larysa-yakubovapro-imperiiu-pozytyvnoi-dii-teri-martyna> Дата доступу: 01.08.2013.

політики. У своєму антиколоніальному спрямуванні вона зрештою вийшла на засадничі питання української національної ідентичності.

VIII.2. Літератори — авангард мистецької спільноти

Про роль письменників в культурних та політичних процесах написано чимало. Власне, як і про центральну подію 1920-х рр. — літературну дискусію 1925–28 рр., що поширилась на решту мистецької спільноти і підняла ключові для національної ідентичності питання: хто ми і куди йдемо? Як уже зазначалося вище, ці питання не були новими, проте постановка його в нових умовах радянської дійсності зумовила їх нове прочитання.

Оформлення української радянської державності і політика українізації, здавалося б, звільняло українських письменників від необхідності займатися просвітництвом. Але поставлені радянським керівництвом завдання боротьби з неписьменністю та українізація вимагали залучення письменників до активної громадської роботи. Амбітний проект створення нової, пролетарської, культури вабив молодих письменників своїми перспективами творення нової естетики. Та відкриваючи нові обрії, він водночас накладав певні обмеження, проти яких й виступили українські письменники.

На початку 1920-х рр. молода українська література почала оформлюватися організаційно. Виникли спілка селянських письменників «Плуг» (1922) та спілка робітничих письменників «Гарт» (1923). Також оформилися т. зв. ЛЕФ — лівий фронт мистецтв — представлений авангардистами. Поряд з ними існували організації «попутників» — митців старої / класичної школи, найяскравішою серед яких була київська група неокласиків на чолі з Миколою Зеровим. Загальносоюзна організація Пролеткульт, що претендувала на монополію в мистецтві, так і не стала вагомим явищем в українському мистецтві.

Процес організаційного оформлення часом набував гротескних форм, що було відображено у чисельних фейлетонах. В одному з харківських щотижневиків була навіть опублікована інструкція «Як стати модним і талановитим письменником», яка відверто глузувала з мотивів, методів та загальноосвітнього рівня учасників таких літугрупувань:

Коли вже проданий останній костюм, парасолька й калоші, коли єдиною золотою валютою є 2 золоті пломби й одна коронка, — доводиться починати думати про новий вид творчості. Геть старе! Для декого стимулом до цього є посилене скорочення штату в закладах і відсутність достатніх

коштів для купівлі патенту на відкриття хоч би бакалійної лавки.

Як назвати групу

Нічого політичного (пам'ятай про Г.П.У.!), нічого синдикато-трестного (пам'ятай про податки!). Краще що-небудь символічне на кшталт: братерство, співдружність, ланка, кільце, стружка, жива церква.

Про керівництво

... взяти собі (можна за плату) в керівники кого-небудь з вже маститих. Звертатися за таким в місцевий пролеткульт не варто (по-перше, можуть образитися, по-друге, маститих в ньому немає)! К Льву Толстому чи Достоевському — теж: вже померли!

Перші кроки

Листи в редакції з повідомленням, що група розпочала роботу і що найближчим часом вийде альманах групи — можуть замінити собою такий необхідний перший друкований твір³¹.

Цей фейлетон яскраво унаочнює ту проблему з якою стикнулася молода пролетарська література, і якої не зазнали представники «старої» школи та представники авангардистів. Перші, через те що сповідували академізм — відповідно письменник розглядався як спеціаліст з широким світоглядом, гарною освітою і знанням мов. Авангардизм же як напрямок, по-перше, критикувався партією як шкідливий, по-друге, його новаторські підходи погано вкладалися в голові малоосвіченого робітника чи селянина, фактично також вимагаючи спеціальної освіти. А от спілки робітничих і селянських письменників не мали таких «фільтрів», то ж не дивно, що літературна дискусія зародилася в надрах «Гарту» як реакція на т. зв. «масовізм» та низьку якість художніх творів. Лінія розколу пролягла між «просвітянами» та «олімпійцями», які у листопаді 1925 р. покинули «Гарт» і створили свою організацію — Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Ідейним натхненником літературної дискусії став її лідер — Микола Хвильовий, який з низкою однодумців виступав за необхідність підвищення професійних стандартів молодій українській пролетарській літературі. Шкандрій поділяє літературну дискусію на два етапи: перший, літературний, тривав приблизно рік — з

³¹ Франк. Как стать модным и талантливым писателем. Тезисы // Театр, литература, музыка, балет, графика, живопись, кино. [Електронний ресурс] — 1922. — № 1. — С. 7–8. Режим доступу: <http://www.docme.ru/doc/265229/teatr--literatura--muzyka--balet--grafika--zhivopis.--kino>

30 квітня 1925 р. до квітня 1926 р., після чого перейшов у другу — політичну стадію, коли дискусія «набрала похмурого і подеколи зловісного тону, не властивого для першого року полеміки»³².

Головним обмеженням на шляху творення високої культури, до якого прагнули «олімпійці», була масова неписьменність та неготовність читача до сприйняття такого роду мистецтва. Питання високих стандартів у мистецтві розбивалося об смаки читацької аудиторії, яка насамперед шукала розваги. Тут українським письменникам доводилося конкурувати з цілою навалою перекладної західноєвропейської і американської літератури, особливо белетристики. І треба відзначити, що літературні кола розуміли цю проблему.

Статистичні дані Київського кабінету бібліотекаря свідчили, що протягом 1924–25 рр. динаміка попиту на зарубіжні твори просто зашкалювала:

Автори творів	Затребуваність (кількість разів)
Лондон Дж.	704
Золя Е.	616
Сінклер ³³	465
Горький М.	374
Уельс Г.	361
О'Генрі	328
Винниченко В.	271
Сейфуліна Л.	215

Досліджуючи проблему читацьких смаків, один з авторів журналу «Життя і революція» К. Довгань так коментував привалювання зарубіжних авторів у радянського читача:

«Ми взяли тут дані найтипівіші. На превеликий жаль, немає тут відомостей про українську белетристику сучасну; але можна гадати з певністю, що цифри про неї були-б не більші, ніж про Винниченка, або Горького. Можна сказати більше: дістаючи поразки у себе, вдома, від літератури перекладної, російська література подекуди у нас на Україні — принаймні по містах українських — бере реванш, перемагаючи молоду ще й нероз-

³² Шкандрій М. — Вказ. праця. — С. 107.

³³ Автор не уточнює про якого саме Сінклера — Л'юїса чи Ептона — йде мова. Ймовірно, що все ж таки про Ептона Сінклера, відомого своїми лівими поглядами.

винену українську белетристику. Причина тимчасової поразки, що її зазнає белетристика українська, — не тільки в молодості її і примітивності техніки, не тільки в малім поширенні української мови по містах, не тільки в куценьких тиражах видань наших, — але також у тім, що письменник український ще вчиться писати — у читача».

Автор підкреслює слабкість української літератури, яка все ще програвала «колишній» метрополії, і закликає перейти від проголошення змички письменника з революційним критиком і соціально близьким йому читачем до безпосереднього вивчення читацького попиту. Для цього Довгань пропонував письменникам цікавитися статистикою запитів на їхні твори³⁴.

Апелювання до смаків читача в рамках літературної дискусії мало на меті показати хибність шляху «олімпійців» на відміну від «просвітян», які в своїй масі були чітко зорієнтовані на читача. Однак, ця теза була доволі хиткою, адже письменники мали стояти в авангарді культурних процесів і не просто творити нову пролетарську літературу, але й формувати читацькі смаки.

Критик Ф. Якубовський у своїй статті, присвяченій кризі в українській художній прозі, зазначав, що своїм успіхом і славою Хвильовий завдячує не стільки своєму таланту, скільки вдалому збігу обставин, коли внаслідок революції «Старі [письменники — *додано мною Я.П.*] сховалися, кинули писати, виписалися. Нових не було. І це природньо підготувало ґрунт для величезних успіхів тих письменників, що почали з'являтися на обрії після цієї кризи»³⁵. При цьому Якубовський стверджував, що справжніх письменників, просякнутих духом епохи і цілком співзвучних добі, українська література ще не мала. Самих же письменників він поділяв на дві категорії: «безсюжетників» (М. Хвильовий, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович) та «сюжетників за всяку ціну» (М. Йогансен, Ю. Яновський, Г. Шкурупій). Якщо твори перших за образами і інструментовкою відсували сюжет на другий план, то другі — взявшись за наслідування модних західних зразків, як-то новели О'Генрі, не спромоглися адаптувати сюжети до українських реалій. Тим не менш, Якубовський визнавав потребу у гостро-сюжетній прозі:

³⁴ Довгань К. Чергова проблема (Нариси про читача) // Життя й революція. — 1926. — № 2–3. — С. 81.

³⁵ Якубовський Ф. До кризи в українській художній прозі // Життя й революція. — 1926. — № 1. — С. 40.

«За це свідчить особливий успіх зах.-європейських і особливо американських новелістів, буйний розвиток і популярність кіно, врешті й те, що нашим письменникам подекуди також доводиться підроблятися під закордонний авантурний роман, навіть іноді ховаючи свої імена»³⁶.

Щодо питань ідеології, то тут Якубовський засуджував Хвильового:

«Хай він буде тричі революціонер у житті й у громадській діяльності, але, коли він хоч трохи візьме з тих прийомів організації читачевої психології, що ними користали Достоевський, А.Белый, Бунін, він мусітиме писати і для тих самих читачів, як вони писали, або для прямих нащадків, тих читачів. Інші читачі його скоро забудуть або він стане для них занадто холодний, академічний. А хто з наших письменників зробився письменником для робітничої чи селянської маси або навіть для активу, для молоді? Ніхто. А не скажемо ж ми що наша маса не читає, чи не хоче читати. Що-ж до робітничої молоді, то напевно можна сказати, що вона краще знає Сінклера, чим Хвильового. Коли ж нам скажуть що її не досить українізовано, поправимось — чим Пильняка, Всев. Іванова, Нікітіна»³⁷.

Резюмуючи, Якубовський пророкував велике майбутнє тим письменникам, що матимуть «щільний зв'язок з своєю масою і чий успіх «виявлятиметься у величезних цифрах тиражів»³⁸. Прикметним є поєднання класового і комерційного підходу до справи, про який мова піде трохи нижче.

Важливе місце в літературній полеміці відіграв і своєрідний «розподіл кваліфікації», що склався по лінії двох столиць. Специфіка ствердження радянської влади в Україні призвела до того, що тут оформилися два потужні культурні центри — Київ і Харків. Перший виступав «в консервативній ролі оборонця культурної спадщини», тоді як Харків «прагнув струсити свій провінціалізм і утвердитися пролетарським центром України, символом нової індустріальної доби і найпередовішої політичної культури». При цьому Шкандрій відмічає дещо зверхне ставлення київських письменників щодо своїх харківських колег, які сприймалися як неосвічені, а часом і як «войовничо-вulgарні»³⁹. Це суперництво зна-

³⁶ Там само. — С. 43.

³⁷ Там само. — С. 44.

³⁸ Там само. — С. 48.

³⁹ Шкандрій М. — Вказ. праця. — С. 47.

йшло своє відображення і у практичній діяльності. Коли партійне керівництво, налякане розмахом літературної дискусії, вирішило посилити політичний контроль за друком, то побачило досить красномовну картину.

На початок 1927 р. в Україні налічувалось 11 приватних видавництв: 1). Космос (Харків); 2). Слово (Київ); 3). Час (Київ); 4). Сяйво (Київ); 5). Горно (Київ); 6). Маса (Київ); 7). Наука и Просвещение (Київ); 8). Светоч (Одеса); 9). Омега (Одеса); 10). Труд (Харків); 11). Видавництво Гінзбурга (Полтава, спеціалізувалося на виданні єврейських священних книжок). Всі приватні видавництва працювали хоч і не за планами радянських та партійних журналів, але під безпосереднім партійним впливом, який мав різні форми. Як правило, контроль здійснювався за рахунок членів партії, що входили до складу правлінь і апаратів видавництв. Поширенню приватних видавництв сприяло й прагнення кожної організації мати свій друкований орган. Так, на початку 1927 р. до Укрліту надійшло 5 заяв з проханням про дозвіл на відкриття видавництв, 3 з яких — від літературних та мистецьких організацій (Вапліте, Утодік, Сніп) та 2 — від приватних осіб.

У звіті для ЦК КП(б)У відмічалось, що видавництва були представлені двома характерними групами. Перші переслідували виключно комерційні цілі, тоді як другі об'єднували навколо себе певні літературно-політичні течії «що ворожі нам в цілому, але ще працюють за нейтральною маркою «ділових підприємств» й, часами, видають не тільки не ворожу нам літературу, а й за нашим замовленням для тої чи іншої кампанії»⁴⁰. Перед вели київські видавництва, чия питома вага на книговидавничому ринку зумовлювалася їхньою кількістю й політичним значенням. Також вказувалось, що особи, які очолюють київські видавництва, мають досить «певну і виразну орієнтацію» — Нікольський, М. Зеров, С. Єфремов, М. Могилянський, П. Комендант (петлюрівський урядовець), В. Атаманюк, Г. Хоткевич, М. Калинович, Г. Голоскевич, М. Рильський.

ЦК КП(б)У визнавав, що загальна картина вказувала на фактичне існування в Україні двох конкуруючих видавничих центрів: харківського радянського партійного і київського. Причому, проникнення та поширення впливу «до ворожої сфери» йшло з однаковим натиском з обох боків:

«Київські філії Харківських радянсько-партійних видавництв прокладають собі шлях на Правобережжя, а керівники Київських

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2493. — Арк. 72.

приватних видавництв міцно завоювали собі позиції й на ліво-бережному ринкові й у харківських видавництвах, де вони монополізували авторство в галузі підручників по українізації та українознавству, усі передмови до українських класиків художнього слова, бібліографічні відділи видавництв Харкова, тощо, словом захопили командні висоти в дуже важливих пунктах видавничої роботи»⁴¹.

Отже, можна сміливо говорити про культурну «експансію» київської культурної еліти над молодістю харківською. В результаті партійне керівництво визнало за потрібне: 1) регулювати діяльність приватних видавництв, аби їх продукція (видана приватним коштом!) доповнювала роботу радянсько-партійних видавництв; 2) доручити Укрголовліту посилити контроль над приватними видавництвами та «повести рішучу боротьбу з бульварщиною, ідеологічно не витриманою і шкідливою літературою»⁴². Відділу преси було наказано зміцнити склад харківського, київського і одеського Окрлітів⁴³. Тобто мова йшла про посилення цензури. Так, Утодік (Українське товариство драматургів і композиторів) отримало дозвіл на створення свого видавництва, проте його діяльність була відразу жорстко регламентована. Нове видавництво мало право публікувати тільки твори членів товариства та музичну літературу⁴⁴.

Ці практичні заходи партійного керівництва у галузі друку були продиктовані необхідністю стримати національну емансипацію українців. Дійсно політичного звучання літературна дискусія починає набирати в міру того, як в запалі полеміки все більшого розмаху набуває антиколоніальна риторика, яка підживлюється певними екстраполяціями на російську ситуацію в художній літературі. Як правило, українські дослідники, вивчаючи проблему «згори», крізь призму політики більшовиків, були схильні акцентувати увагу на червневих постановках ЦК КП(б)У 1926 р., що засудили націоналістичні ухили та постанові політбюро ЦК КП(б)У від 17 травня 1927 р.⁴⁵, яка фактично солідаризувалася з відповідною резолюцією ЦК РКП (б) від 18 червня 1925 р. Але саме прийняття постанови ЦК РКП (б) про політику партії у галузі літератури привносить політичну складову в українську літературну дискусію, адже

⁴¹ Там само. — Арк. 73.

⁴² Там само. — Арк. 219.

⁴³ Там само. — Арк. 41.

⁴⁴ Там само. — Арк. 85.

⁴⁵ Політика партії в справі художньої літератури. Постанова політбюро ЦК КП(б)У // Вісті ВУЦВК. [Електронний ресурс] — 1927. — 17 травня. — Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/442> — Дата доступу: 16.10.2014.

верифікація культурних процесів колишньої колонії з метрополією і є невід'ємним аспектом деколонізації. Політичне звучання мистецького маніфесту Хвильового — «геть від Москви», «за психологічну Європу» — було обумовлено не стільки бажанням самого автора, скільки логікою деколонізаційних процесів, що прагне отримати реванш над імперією шляхом приниження культури метрополії та шукає можливості відкинути/змінити те, що заважає ствердити перевагу культурних надбань колонії⁴⁶. Звідси прагнення показати український літературний процес 1920-х рр., як більш динамічний, знайти переваги у слабкості української дореволюційної культури, які позбавили її від необхідності боротися з рядом реакційних явищ, що були характерні для більш розвиненої російської культури.

Колишній «гартованець» В. Поліщук, який захопився конструктивізмом, у своєму творі «Пульс епохи», наприклад, вважав, що, на відміну від Росії, проблема попутництва в Україні ніколи гостро не стояла. На його думку, тільки останніми роками завдяки непу почали відроджуватися певні літературно-суспільні групи:

«...але вони тепер виступають не як попутники, а швидше, як ті, що хочуть відірватися від революційного потоку, що хочуть від пролетлітератури, яка йшла весь час на чолі руху, відтягти й собі шматок вушка.... В нас, отже, проблему попутництва розв'язується в інших площинах, і не має вона того гостро-болючого характеру, який є поки в Росії, де доводиться швидше тягнути до попутників, ніж самих їх тягти, коли не брати на увагу того, що їх тягне саме об'єктивне життя...»⁴⁷.

Це твердження Поліщука є яскравим прикладом антиколоніальної риторики, де молода українська пролетарська культура представлена як передова, що стоїть в авангарді мистецьких процесів республіки, тоді як колишня метрополія залишається під впливом «старої гвардії» письменників, а її молоді пролетарські сили пасуть задніх, через що партія змушена була втрутитися і підтримати їх.

Є. Перлін аналізуючи стан російської художньої літератури після прийняття постанови РКП (б) про політику партії в галузі художньої літератури задається таким питанням:

⁴⁶ *Shkandrij M. Colonial, Anti-Colonial and Postcolonial in Ukrainian Literature // Twentieth century Ukrainian literature: Essays in honor of Dmytro Shtohryn / Ed. by Jaroslav Rozumnyj. — Kyiv: Mohyla Academy Publishing House, 2001. — P. 292.*

⁴⁷ *І.Л. Літературні нотатки (з приводу книжки В. Поліщука «Пульс епохи») // Життя й революція. — 1927. — № 5. — С. 217.*

«Скінчився 1925 р.; ми питаємо, чи вже спостерігаються в Росії які-небудь зміни взаємовідносини цих двох течій — пролетписьмеників і попутників? Треба сказати, що зміни сталися — сталися не на користь попутникам. Не маємо вішувати за майбутнє: можливо що це явище випадкове, що його викликала тимчасова втома, мабуть, розгубленість попутників. Знов-таки не можна казати, що з боку якості творів пролетписьменники взагалі дійшли як-найбільших досягнень. Таке твердження було б прибільшенням досягнень...»⁴⁸.

Отже, як бачимо, вжиті більшовиками заходи не вирішували питання підвищення художньої якості творів російських письменників. Загалом, дані твердження становлять для нас інтерес насамперед з точки зору порівняння української і російської ситуації, як, за умов відтоку мистецької інтелігенції та творення нової пролетарської культури, деколонізаційні процеси в українській культурі накладалися на загально-російські.

Російський культуролог О. Еткінд зазначав унікальність російської літератури, яка, будучи найуспішнішим інститутом культурної гегемонії імперії, водночас надавала підданам багатомовної імперії «єдиний запас культурних символів» і критикувала інші імперські інститути: «Розпочавшись у XVIII ст. переважання літературного вимислу як провідного жанру політичного протесту продовжувалось все XIX століття і перейшло в радянській, і, задається, пострадянський період»⁴⁹. Саме цим він пояснює той факт, що класичним текстам російської літератури «аплодували колоніальні читачі усього світу».

Підходячи до аналізу «канонічних текстів» російської літератури з точки зору постколоніальної теорії, Еткінд вважає, що ці тексти позбавлені характерного для домінантної культури придушення голосу колонізованих т. зв. «субалтернів»: «На багато голосів їх автори казали за себе й, одночасно, за субалтернів з їх мовчанням, стражданням, жертвами. Ці автори виявилися спроможними до такої складної поліфонічної мови — великому пам'ятнику людської солідарності — тому, що самі пережили політичні переслідування у чистому вигляді, що не обов'язково супроводжувалися расовими дискримінаціями та економічними негараздами»⁵⁰. Не відкидаючи гуманістичну складову російської літератури,

⁴⁸ *Перлін Є.* З підсумків російської художньої літератури 1925 р. // *Життя й революція.* — 1926. — № 1. — С. 49.

⁴⁹ *Еткінд А.* Внутренняя колонизация: имперский опыт России / авториз. пер. с англ. В. Маркова — М., 2013. — С. 389.

⁵⁰ Там само. — С. 390.

варто зазначити, що Еткінд вдається до ідеалізації об'єкту свого дослідження. Зосереджуючись на текстах XVIII–XIX ст. та екстраполюючи тогочасний імперський дискурс на СРСР, він не враховує того факту, що Радянський Союз був «імперією, що націоналізується»⁵¹. І те, що Еткінд називає «казати за себе й, одночасно, за субалтернів», є нічим іншим як колонізацією дискурсу субалтернів. Американська дослідниця Є. Томпсон називає цю практику «відбиранням голосу» колонізованих, коли образ колонізованої нації твориться «руками завойовників». В теорії колоніалізму ця практика ототожнюється з «орієнталізацією». У цьому сенсі образ центрально-східної Європи створений «сторонніми спостерігачами», на думку Томпсон, мало чим відрізняється від описів Африки європейськими мандрівниками XIX ст. Вона переконливо доводить, що період колонізації культурного дискурсу Центрально-Східної Європи тривав з кінця XVIII ст. до розпаду СРСР⁵².

Працю Томпсон підтверджує й реакція російських письменників на деколонізаційні процеси в Україні. Максим Горький виступив категорично проти перекладу його повісті «Мати» на українську мову. Зокрема у листі до редактора видавництва «Книгоспілка» Олексі Слісаренка від 07.05.1926 р. він писав:

«Я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком» — но еще и угнетают тех великороссов, которые есть меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я — посильно — протестовал против таких явлений. Мне кажется при новом режиме, следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно одни стремятся создать «всемирный язык», другие-же действуют как раз наоборот».

На що отримав сповнену обурення відповідь Слісаренка:

Простите меня, но получив ваше письмо с нравоучениями по поводу «языка», «наречия» и «угнетения великороссов», я сна-

⁵¹ Тут ми використовуємо термін німецького історика Андреаса Каппелера, який застосував його для опису процесів, що охопили Австро-Угорщину у XIX ст.

⁵² *Томпсон Е.* Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація // Україна модерна. — 2010. — № 16. — С. 229–230.

чала усомнився в том, что это письмо написано действительно Вами. ... Я не знаю из каких источников вы получили сведения о притеснении великороссов на Украине, думаю, однако, что источники эти очень сомнительного качества. Правда, возрождающаяся пролетарская Украина потребовала от не в меру спесивого русского чиновничества, мещанства и интеллигенции уважения к своей культуре и языку, но заставить нахала уважать хозяина страны, это еще не значит притеснять этого нахала. А этот-то именно зарвавшийся нахал, потеряв возможность оплевывать «мужицкую нацию» и воеет сейчас об «угнетении». ... Недаром в прессе поднимаются протесты против унижительной клички «хохол», которую так привыкли употреблять русские интеллигенты... Украина, несмотря на злопыхательство людей привыкших грабить «славянскую Индию», выходит на широкую арену культурного и политического творчества и надеюсь, что опека благодетельных «уничтожителей» ея культуры и языка, для нее навсегда прошла. Нехорошо утверждая свой язык говорить об уничтожении другого во имя «всемирного языка»⁵³.

Використання Слісаренком метафори «слов'янська Індія» тільки підсилює загальний антиколоніальний тон листа, що стверджує українську гідність і право на мову, культуру і державу. Отже, та «поліфонія голосів» субалтернів у російській літературі, про яку каже Еткінд, була нічим іншим, як колонізацією дискурсу, де субалтерну була відведена певна роль і місце. Тільки-но об'єкт колонізації отримав власний голос і вийшов за рамки відведеної йому ролі, це викликало шквал обурення у творців колоніального дискурсу.

Потужний політичний резонанс літературної дискусії зумовлювався наслідками процесу деколонізації, який більшовики запустили з міркувань політичної доцільності, аби утриматися при владі. До того ж національна емансипація передбачає пошук власної ідентичності. Для того, щоб знати куди йти, треба визначитися з питанням «хто ми є», а для митців, перед якими стояло завдання побудови нової пролетарської культури, це питання було засадничим — без нього неможливо було рухатися далі.

Пошук відповіді привів авангард українського пролетарського письменництва до «попутників», чия глибока освіта і професіоналізм стали для них дороговказом на шляху творення нового мистецтва. Цей союз, чи радше професійна симпатія і порозуміння, дуже налякала партійне

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 59.

керівництво, яке побачило в ньому ту саму надкласову змичку на ґрунті націоналізму, про яку писав Ленін у своїх працях з національного питання.

Редактор часопису «Життя і революція» І. Лакіза нараховував щонайменше 5 пунктів, що зумовлювали надзвичайну небезпеку попутництва в Україні:

«1) Україна культурно відсталіша за Росію; 2) пролетаріат на Україні, що має своїм культурним рухом впливати на весь культурний процес, здебільшого або російський або зросійщений; він безпосередньо не має ще тої ваги в культурному українському процесі, яку має в російському пролетаріат російський; 3) на Україні до літератури, до літературної політики примішується національне питання, яке у нас на Україні і досить гостре й не менш актуальне; переборювання у нас в літературі націоналістичних, шовіністичних елементів — процес складний та забарнений; 4) на Україні пролетарські комуністичні кола інтелігенції надто ще рідкі та мляві в культурному рухові; 5) уже саме те, що українська інтелігенція надто пізніше, ніж російська, приєдналася до пролетарської революції, до пролетарського руху — уже саме цей момент свідчить за те, що тут проблема попутництва не тільки в літературі, а в самому революційному будівництві надто гостріша та актуальніша, ніж у Росії, і тут до неї треба ставитися чутливіше, уважніше та обережніше⁵⁴.

При цьому він погоджується з Поліщуком, що основна різниця в літературних ситуаціях в Україні та Росії полягає в тому, що в Україні провід ведуть письменники пролетарські, тоді як у Росії найяскравіші творчі сили перебувають у лавах так званих «попутників». Проте розходиться з ним у питанні чому так сталося. Якщо Поліщук вважав, що українська буржуазія, на відміну від російської, була надто слабкою, щоб залишити по собі помітні літературні традиції, то Лакіза наголошував на дискусійності цього питання. На його думку, все залежало від того, з яких позицій підійти до оцінки стану української літератури в перші революційні роки: з політичних чи літературно-мистецьких. Якщо з політичних, тоді Поліщук правий, але якщо з літературно-мистецьких, то треба визнати «що література перших років революції була настільки непомітним фактором, громадського життя, що надзвичайно трудно відзначити в ній чиясь генеральну провідну роллю»⁵⁵. Як бачимо на прикладі

⁵⁴ *І.Л. Літературні нотатки...* — С. 217–218.

⁵⁵ Там само. — С. 218–219.

цієї дискусії, літературна полеміка вже остаточно перемістилась в політичну площину, адже тут ми спостерігаємо протиставлення політичного і літературно-мистецького, що стало основним лейтмотивом після активного втручання партійного керівництва у літературно-дискусію.

Тези Лакізи в полеміці з Поліщуком майже дослівно повторюють партійні настанови. Але Лакіза так і не спромігся навести жодного гідного аргументу, та й не це було його завданням. У своєму творі «Пульс епохи» Поліщук не просто виклав своє бачення літературних справ в Україні, але свідомо чи ні поставив під удар все українське письменництво, заявивши, що не Хвильовий, а провідні українські літературні журнали, в тому числі й «Життя і революція», сприяли цій «зраді». Це звинувачення викликало обурення Лакізи:

«За Вал. Поліщуком виходить, що загострена літературна дискусія, яка зчинилася в Україні у зв'язку з памфлетами М. Хвильового, є наслідок раптової «зради» пожевтневих позицій в літературі цілого ряду пролетарських письменників. Навіть більше, Вал. Поліщук намагається прикладами з практики журналів «Червоний Шлях», «Життя і революція», з практики видавництв довести, що їх робота сприяла такій зраді... журнали, видавництва «захопили» Могилянські-Зерови, Хвильовий за їх впливом «продав», «розпустив» «ГАРТ» (до речі, Вал. Поліщук навіть знає, коли це сталося — після подорож частини «несталой» молоді з «Гарту» та «Плугу» до Києва), і навіть «усі ці Микитенки, Копиленки, Епіки, Жигалки і інші, думаючи від Хвильового, заразившись од Хвильового, герготять тим розтлінним міщанським стилем і лексиконом задрипанських естетів з ліричними провалами та змалюваннями бридкого міщанства, або переходових до нього інтелігентських груп. Літературний мінор нашої літератури весь бере заразу від літературної моди Пільняка–Хвильового»⁵⁶.

Тут варто зауважити, що порівняння Хвильового з російським письменником Борисом Пільняком було досить поширеним під час літературної дискусії. Дехто навіть вважав, що Хвильовий наслідує Пільняка. На нашу думку, правильніше буде сказати, що обидва письменники були поєднані не лише спільними творчими підходами, що зумовлювали стилістичну схожість їхніх творів — обох зараховували до «орнаменталістів», але й баченням шляхів вирішення тих творчих задач, що стояли

⁵⁶ *І.Л.* Літературні нотатки (З приводу книжки В. Поліщука «Пульс епохи») // Життя й революція. — 1927. — № 6. — С. 376.

перед радянською літературою. Пільняк, як і Хвильовий переймався питаннями ідентичності. Щоправда в російських реаліях це питання було спрямоване на проблему витоків більшовицької революції в Росії, яку Пільняк вбачав в азійській традиції російської культури, що скинула накинута Петром I європейськість⁵⁷.

На думку Лакізи, і «Пульс епохи» Поліщука, і памфлети Хвильового мали на меті визначити подальші шляхи української літератури, але обидва помилялися. Підсумовуючи, Лакіза списував все на складність процесів «перехідного періоду»:

«Не зла воля Хвильового вивела його на чужі стежки в літературі, так само, як і не зла воля Вал. Поліщука підштовхнула його не там шукати «пульс нашої епохи», де він справді є.

Складність епохи, трудність збагнути її «філософію», застосувати її до такої специфічної ділянки творчості людини, якою є література і мистецтво взагалі, а тим само й до тих шляхів, що ними вони йдуть, і до нових форм, ось де коріння мінору, занепадництва...»⁵⁸.

Фактично Поліщук лише по-своєму інтерпретував більшовицьке баченням націоналістичного ухилу Хвильового. Подібні думки були викладені членом комісії ЦК КП(б)У та уряду з питань українізації, секретарем ЦК КП(б)У В Затонським. У своїх «Матеріалах до українського національного питання», він, в дусі класового підходу, виокремив «шовіністичні» прошарки, що підживлювали націонал-ухильництво в кожній українській соціальній групі: 1) куркульство; 2) українська буржуазія (непмами); 3) українські фахівці. При цьому тільки куркульство трактувалося як самостійне явище, щодо решти Затонський мусив визнати ефемерність цих прошарків. Зокрема, він писав:

Українського буржуа в дійсності майже нема, але є місце в природі, йому відведене за законами буржуазного розвитку та є його ідеологія, що чекають на той час, як порожнє місце наповниться живим (і до того не хutorянським, а цілком європейським) заповненням...

⁵⁷ Гинзбург С. Пільняк [Електронний ресурс] // Литературная энциклопедия в 11-ти т. Т. 8. — М., 1934. — Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le8/le8-6361.htm>; Пільняк // Новая литературная энциклопедия [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.nlit.ru/p/pilniak.htm>; Лейтис А. Борис Пильняк // Художественная мысль. [Электронный ресурс] — 1922. — № 8. — С. 11–13. Режим доступу: http://www.docme.ru/doc/265208/hudozhestvennaya-mysl._-harkiv--1922-g.--N8-.

⁵⁸ І.Л. Літературні нотатки (з приводу книжки В. Поліщука «Пульс епохи») // Життя й революція. — 1927. — № 6. — С. 377.

Як діячі Центральної ради 1917 р. творили волю не тієї української буржуазії, що майже не існувало тоді, але тієї, що мала існувати, так і тепер певні групи організованої української інтелігенції уперто працюють над розвитком української культури, яка орієнтується на Європу, вони рішуче поривають з етнографізмом хутірського українофільства, з провінційною обмеженістю останнього, з інтелігенцією «вишневого садка» та «галушок», вони рішуче за вихід на широкі простори світової культури, вони за індустріалізацію України, — це все риси, що дозволяють їм формально стояти на радянській платформі. Але разом з тим вони рішуче за культурну та господарську самостійність України (це що до Москви), за розрив культурних зв'язків з російською культурою, бо вона мовляв, шкодить розвитку української; вони за розрив або, принаймні за послаблення господарських зв'язків у Союзному масштабі на тій підставі, що Україна являє собою досить гармонійний господарський організм здатний до самостійного існування й якщо й потребує господарських зв'язків, то швидше з капіталістичною Європою та близькосхідним ринком, ніж з РСФРР. Також характерний для них особливий національний месіанізм, мрії про те, що українська нація як нація молода, яка тільки що відроджується, повинна випередити народи старої культури й дати світові щось нове, зовсім ще не видане.

....

Вони фактично майже монополізували в своїх руках утворення нових цінностей в українській культурі (передавши поки що лікнеп ідеологам-хуторянам), вони готують у радянських вузах офіцерський та унтер-офіцерівський кадр українського національного руху, вони через радянські видавництва та журнали сіють тонку отруту (в радянській обгортці) в маси, що жадають культурного розвитку. Своїм європеїзмом, вченістю, технікою слова та формальною лояльністю вони здатні, як виявилось, підкорити своєму впливові навіть деякого з недосить витривалих членів партії (наприклад, тов. Хвильовий висловився в пресі про те чого не ризикнули би сказати його надихачі й який не помітив сам того, що його марксизм не Плехановський, як він про це кричить, а особливий український струвізм, який вперто не бажає помічати, що він сам обертається на рупор войовничого українського націоналізму⁵⁹.

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Ч. II. — Спр. 2016. — Арк. 19–20.

Трактування національної емансипації в душі класової боротьби не змінювало суті проблеми. Більшовики бачили в особі української інтелігенції, що стала на чолі деколонізаційних процесів, потужного конкурента. Втручання партії в літературну дискусію мало на меті розколоти українське письменництво, аби не дати виступити їм єдиним фронтом, і тут не в останню чергу зіграло роль матеріальне питання, яке було підняте українськими митцями ще на початку дискусії. Більш того, бажання вирішити це питання об'єднувало не тільки «олімпійців» і «просвітян», але й решту мистецької спільноти УСРР.

Більшовики це добре усвідомлювали. Той же Затонський зазначав, що українізація призвела до посилення конкуренції, коли «український фахівець незалежно від його поглядів на перспективи розвитку України, незалежно від того, чи він є захований ворог радянської влади, чи її найприхильніший прибічник, фахівець, що бажає використати українізацію для виживання російського конкурента»⁶⁰. За таких умов, надкласовий, національний потенціал українізації становив небезпеку. Літературна дискусія спрямована на вироблення митцями власних правил гри на своєму професійному полі все більше виходила поза мистецькі рамки.

Літературне середовище, яке в руслі більшовицької політики формування нової, лояльної до неї інтелігенції, наводнили молодими кадрами з робітфаків, ставало все більш конкурентним. Пропозиція явно перевищувала попит. Підняття професійних стандартів грало не на руку вчорашнім робітфаківцям. Адже за умови перемоги лінії «олімпійців» для них було два шляхи: або зайнятися підняттям своєї кваліфікації, що було справою складною і повільною, або ж назавжди залишити літературну ниву. І це в той час, коли гарна редакторська / літературна посада відкривала доступ до матеріальних благ та слави.

Спочатку домінувала позиція «олімпійців». Так, на з'їзді Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг», що відбувся в Харкові 3–7 квітня 1926 р., серйозно обговорювалося питання підвищення художньої якості творів. «Плужани», яким належала третина всього тогочасного творчого доробку української літератури, визнавали актуальність питання про художню якість літературних творів:

«...продовжувати і поглиблювати працю над мистецьким самовдосконаленням, «звернути увагу як на вивчення української літератури, так і західноєвропейської та російської, уважно ставлячись як до творчості ревіписьменників, так і попутників, використовуючи всі надбання, що можуть трапитися у

⁶⁰ Там само. — Арк. 20.

них і знадобитися у нашій творчості», звернути увагу на вдосконалення своєї мови, поставитись з увагою до створення нової дитячої книжки і радянської кіно-фільми, zorganizувати певний кадр Плужан, що виявили свої критичні здібності (брак марксистської критики) та ин.»

З цієї метою навіть було вирішено пригальмувати процес розширення мережі філій організації, натомість зробити акцент на більш тісній співпраці з уже існуючими. Проте, втручання партії змінило акценти. Як ми вже наголошували питання матеріального стану письменників було дуже актуальним. Той же з'їзд «Плугу» серед іншого ухвалив:

«...вживати заходів для встановлення твердих норм оплати за літературні твори, підняття питання на відрахування видавництвам на соцстрах письменників, про утворення спеціального літературного фонду при центр. секції роб. преси, про відведення місць для письменників на курортах, у санаторіях, тощо, про поліпшення житлового стану, збудування в містах будинків-комун письменників, про відкриття Клубу письменників в Харкові ім. В. Блакитного, про відпуск коштів на мандрівки-екскурсії письменників (тут і за кордон), про утворення літ-стипендій, премій, конкурсів»⁶¹.

Власне, практична площина митецького маніфесту Хвильового відображена в його пропозиціях щодо резолюції наради у відділі друку ЦК КП(б)У, яка відбулася 12 жовтня 1926 р. Хвильовий констатував «велику переобтяженість письменників і взагалі митців комуністів партійними обов'язками, які не дають їм можливості удосконалюватись у своїй галузі і розпоршують їхню енергію». Тому він наголошував на необхідності створення нових організаційних форм літературно-мистецького життя, які б звільнили письменника від культурницької роботи. «Поскільки йде справа про звільнення якогось десятку товаришів, від таких обов'язків, що їх може робити кожний пересічний партієць», то для вирішення цієї проблеми, на думку Хвильового, достатньо утворити при відділі друку ЦК КП(б)У бюро обліку митців-комуністів. По-друге, оскільки «Гарт» і «Плуг» виконали своє першочергове завдання — становлення і розвитку молодого пролетарського письменництва, то перетворення їх на осередки мистецької самоосвіти було б найкращим рішенням. І нарешті, по-третє, покращення матеріального стану письменників шляхом оформлення

⁶¹ В.А. Третій всеукраїнський з'їзд «Плугу» // Життя й революція. — 1926. — № 4. — С. 117–118.

останніх у окремий профсоюз, створення державного фонду з матеріальної допомоги незабезпеченим письменникам та підвищення тарифів за оплату літературної праці⁶².

Ці цілком прагматичні і позбавлені політики пропозиції не були прийняті. Натомість резолюція відділу друку по результатам наради 12 жовтня 1926 р., з одного боку, сфокусувалась на проблемі класової боротьби і необхідності підтримки пролетарської культури, з іншого — проголосила принцип невтручання та змагальності різних літературних угруповань. Одночасно було визнане за необхідне, щоб партія «заклопоталася ретельним добором осіб в ті заклади, що відають справами друку, аби забезпечити дійсно правильне, корисне і тактичне керівництво нашою літературою»⁶³.

Отже, стратегія партійного керівництва була простою: заручитися підтримкою молодих кадрів письменників, попередньо озброївши їх політичною риторикою, достатньою, аби завдати нищівного удару опонентам. При цьому партія завдяки цензурі у галузі друку могла скеровувати цей процес у потрібне для неї русло. Таким чином, залишаючись нібито над конфліктом, більшовики використали старий імперський принцип «поділяй і володарюй».

Треба зазначити, що радянське керівництво республіки прагнуло полегшити матеріальний стан письменників і працювало у цьому напрямі. Зокрема, НКО разом з НКЮ, видавництвами й письменницькими організаціями, розробив проект постанови ВУЦВК й РНК УСРР про авторське право, який мав заступити собою старий закон від 30 січня 1925 р.

Новий проект закону мав повніше охопити всі ті умови, при яких автори літературних художніх творів реалізують свої авторські права. Крім того, він включав низку нових моментів, що їх не було у діючому законі, а саме: авторське право на колективний твір, обмеження права користування чужим твором для утворення нового твору. Було збільшено термін авторського права, вдосконалено порядок стягування авторського гонорару і т. п.⁶⁴.

Перший український національний закон про авторське право був прийнятий ВУЦВК і РНК УСРР 6 лютого 1929 р. Він увібрав основні положення Основ авторського права СРСР від 16 травня 1928 р. Згідно нового закону автор отримував довічне право на свій твір, замість обумовлених раніше 25 років. Передбачався перехід авторського права до спадкоємців на період до 15 років. Використання творів допускалося

⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Ч. II. — Спр. 2259. — Арк. 85–86.

⁶³ Там само. — Арк. 87–92.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2702. — Арк. 31.

тільки після підписання договору з автором, умови якого детально регулювалися законом. Відтепер авторським правом охоронялися кіносценарії та кінофільми, щоправда термін дії тут був обмежений 10-ма роками⁶⁵.

29 лютого 1928 р. вийшла постанова ВУЦВК про комірне. За цією постановою, працівників літератури, для яких літературний заробіток був основним джерелом доходу, прирівняли до робітників і службовців. Для вирішення житлового питання у Харкові було організовано будівельний кооператив «Слово». Постановою РНК від 29 березня 1928 р. було ухвалено видати НКО з резервного фонду уряду 51 тис. руб. для видачі субсидії кооперативу «Слово», при чому 50% цієї суми становив пайовий внесок НКО, а другу половину — безпосередня субсидія. Для забезпечення потреб письменників НКО просило про збільшення фонду допомоги корифеям українського мистецтва з 5 тис. до 50 тис. руб. на рік. Проте, остаточне рішення завжди залишалося за партійним керівництвом⁶⁶. Згортання непу робило митців все більш залежними від влади у матеріальному сенсі, а отже і в ідеологічному.

Літературна дискусія була зумовлена політичними процесами національної емансипації, що стали наслідком розпаду континентальних імперій в ході Першої світової війни. Створення Радянського Союзу та політика коренізації стали наслідком компромісу більшовиків з елітами національних окраїн колишньої Російської імперії. Українізація пришвидчила розпочаті ще до революції процеси деколонізації. Літературна дискусія, яка розпочалася в середовищі пролетарських письменників як боротьба за професійні стандарти в мистецтві, досить швидко вийшла на засадничі проблеми української національної ідентичності. Її політизація була зумовлена тою небезпекою яку вбачало партійне керівництво в українському національному питанні. Мистецький маніфест Хвильового «геть від Москви», не без допомоги більшовиків, набув політичного звучання і узалежним відповідь на питання: хто ми є і куди йдемо від вибору «Росія чи Європа». Літературна дискусія мала потужний мистецький і політичний резонанс, що багато в чому визначив подальший напрямок культурних і політичних процесів не тільки в Україні але й у СРСР. Відбиття цих процесів в українській кінематографії має на меті розкрити процеси взаємодії між союзним центром і національними окраїнами.

⁶⁵ Дроб'язко В.С. До історії авторського права в Україні 20-х років ХХ ст. // НДІ інтелектуальної власності Національної академії правових наук України [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ndiiv.org.ua/ua/library/view-do-istoriji-avtorsko-hoprava-v-ukrajini-20kh-rokiv-khkh-stolittja.html> — Дата доступу: 24 березня 2009 р.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2702. — Арк. 32-33.

VIII.3. Українська кінематографія

Кіно було уособленням доби модернізації: високотехнологічне мистецтво, що об'єднувало літературу, малярство, театр, музику в єдине ціле і проклало місток між культурними традиціями минулого та технічними можливостями сьогодення. Молоде мистецтво якнайкраще відображало революційний дух, уособлюючи собою початок нової ери. Український письменник-авангардист Поліщук називав кіно мистецтвом-дитиною великого індустріалізованого міста, єдиним мистецтвом «яке належить нам цілком, без всяких Елад і ренесансів. ... Колби і реторти хемічної лабораторії — ось де вариться це нове мистецтво, наше мистецтво, наша дитина, що зростає на наших очах, як велетень.»⁶⁷

Закріплений за кіно статус «театру для бідних» апріорі ставив його в авангард культурної революції молодого радянського держави. Лідер Пролеткульту в Україні З. Невський в своїй статті «Кіно на переломі» писав:

«Цей театр був непристойний і вульгарний. Він говорив занадто голосно. Він не вмів володіти своїм сильним голосом. ... Але вже скоро не можна було не бачити близькості: кіно і мас»⁶⁸.

Породження масової культури, демократичне і доступне, кіно мало потужний просвітницький і пропагандистський потенціал. Водночас, будучи індустріальним мистецтвом, воно потребувало великих коштів для забезпечення виробництва, підготовки кваліфікованих кадрів та управлінців.

Єдине з мистецтв, пов'язане зі складним виробничим процесом, кіно не обмежувалося лише традиційним для мистецьких середовищ творчими пошуками та організаційними питаннями, але й зачіпало ряд фінансово-економічних проблем.

Процес становлення кіносправи в Україні мав два взаємопов'язані виміри: республіканський і загальносоюзний. Більшість організаційних питань були полемічними, що знаходило своє відображення на шпальтах відомчих журналів ВУФКУ — «Екран» та «Кіно». Останній, заснований у 1925 р., став дискусійним майданчиком, де обговорювались мистецькі, адміністративно-господарчі та технічні проблеми українського кіно⁶⁹. Радянське керівництво України, що взялося за процес розбудови кіноін-

⁶⁷ Поліщук В. Деталі німецького кіно // Кіно. — 1926. — № 4. — С. 20.

⁶⁸ Невський З. Кино на переломе // Экран. — 1923. — № 1. — С. 4.

⁶⁹ Брюховецька Л. Розквіт і знищення Журнал «Кіно» (1925–1933) // Кіно театр [Електронний ресурс]. — 2006 — № 4 — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=550. — Дата доступу: 18.05.2014.

дустрії після жовтневого перевороту 1917 р., досить швидко усвідомило, що для успішного розвитку кіносправи необхідно створити вертикально інтегровану господарську структуру, яка контролювала б всі ланки виробничого процесу — від створення кінокартини до її показу глядачу.

Існувало дві точки зору щодо організаційної структури радянського кіновиробництва: 1) об'єднати всі республіканські кінопідрозділи на акціонерній основі з центром у Москві, тобто створити загальносоюзний трест; 2) трестування кіноорганізацій на республіканському рівні з подальшим об'єднанням в єдиний союзний кіносиндикат, що матиме правління в Москві. Передбачалося, що до функцій синдикату відійдуть закордонні закупівлі прокатного матеріалу, прокат фільмів радянського виробництва за кордоном, утвердження всіх виробничих завдань та кіносценаріїв⁷⁰. Отже, як бачимо, питання автономії взагалі не стояло на порядку денному. Мова йшла лише про ступінь централізації.

Другим, не менш полемічним питанням були джерела фінансування галузі. У 1923 р. голова ВУФКУ В. Прокоф'єв писав:

«Вже три роки ведеться суперечка між Москвою і Харковом щодо питання: чи в силах пролетарська держава, неподільно, без приватної допомоги, володіти державною кінематографією. В той час як Москва стояла на точці зору залучення приватного капіталу і передачі йому більшої частини державних робіт, ми стояли на протилежній точці зору: залучити приватний капітал, але не передавати йому своїх виробничих можливостей... Кіно — це просвіта, а просвіта Радянській республіці не вигідна капіталістам».

Відстоюючи незалежний розвиток кіноіндустрії, основоположники українського радянського кіно апелювали до суголосності цього нового виду мистецтва з ідеями пролетарської революції, наголошуючи, що кіно «...доступно кожному і грамотному, і неграмотному. Давним давно володіє воно тією загальною мовою, що зрозуміла всім народам і племенам. Воно інтернаціональне в широкому значенні цього поняття»⁷¹.

Менш ніж за п'ять років (до 1923 р.) українська кінематографія пройшла три етапи на шляху свого становлення:

1) перехідний — підпорядкування усіх театрів та складів місцевим губполітпросвітам, у складі яких створювалися кіносекції;

⁷⁰ Берман Л. Кино на Украине // Экран. — 1923. — № 1. — С. 5.

⁷¹ Прокофьев В. Авангард третьего фронта // Экран. — 1923. — № 1. — С. 3.

2) установчий — створення, за сприяння наркому освіти Г. Гринька, кіно-фото комітету, якому підпорядкували кінотеатри Києва, Харкова та Одеси;

3) інституціональний — організаційне оформлення Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ).

Відсутність державної програми розвитку кінематографії на першому етапі сприяла суто комерційному підходу до кіносправи. Кінотеатри були розпоршені між різними організаціями, які не завжди мали відношення до виконання культурно-просвітницьких завдань. Створення Кіно-Фото Комітету сприяло посиленню доцентрових тенденцій, що, зрештою, завдяки наполегливості наркома освіти УСРР Гринька, у березні 1922 р. набуло організаційного оформлення у вигляді ВУФКУ.

В листопаді 1922 р. ВУЦВК на законодавчому рівні закріпив за ВУФКУ право власності на кіномайно, кінотеатри і монополію прокату. Українське кіновиробництво отримало повну господарську автономію, що відкривало шлях до формування своєї незалежної політики в галузі кінематографії. У розпорядження ВУФКУ перейшли два павільйони в Одесі (колишній Харитиновський) та в Ялті (колишній Єрмольєвський). Оскільки ялтинській павільйон був у кращому стані, і не потребував великого ремонту, то саме там було знято перші фільми ВУФКУ. Робота в Ялті розпочалася з осені 1922 р.

Взимку 1922–23 рр. відповідальні керівники ВУФКУ здійснили закордонну поїздку, що дозволила забезпечити фабрики необхідною сировиною, театри — прокатним матеріалом, а фотосклади — товарами і матеріалами. У 1923 р. ВУФКУ повністю відновило Одеську кінофабрику, яка відтоді стала основою виробничих потужностей українського кінематографу, тоді як Ялті відводилась допоміжна роль у роботі над натурою⁷².

Процес становлення української кінематографії до 1923 р. мав безсистемний характер, за що ВУФКУ піддавалось постійній нападкам. Виступаючи на захист кінематографу, Невський писав:

«Радянська влада не могла відразу дати свою «систему». Ми не мали фабрик, плівки, акторів для нових картин, нашого сценарію... Кіно прийнято дорікати, що воно дає старі картини: — це майже добрий радянський тон. Але хай хто-небудь дасть своєму десятирічному сину маленьку задачку на можливості кіно, вказавши кількість кінотеатрів з обов'язковою (мінімум) щотижневою зміною і найбільш можливу кількість наших фільм за півроку фактично розпочатої роботи по створенню радян-

⁷² Там само. — С. 5–7.

ської фільми після відновлення фабрик і отримання перших партій плівки»⁷³.

Певно, що шквал критики, зіграв свою роль. Не давши пропрацювати новоствореній організації й року, НКО України вирішив проінспектувати роботу ВУФКУ. У фінансових зловживаннях були звинувачені голова комерційного відділу ВУФКУ Соболя та голова управління справами і фактичний керівник Держкіно, яке відало орендою кінотеатрів — Брюховецький. У звіті комісії зазначалося:

«Якщо підвести підсумок діяльності Соболя для ВУФКУ протягом 1923-го року, то виявиться, що діяльність ця зводилась до заключення ним декількох проектів договорів і закупці товарів за кордоном, при цьому всі його комерційні операції примітні тим, що залишають надзвичайно мало писемних слідів»⁷⁴.

На кінець жовтня 1923 р. Соболя так і не надав звіт бухгалтерії щодо витрачених ним коштів на закордонні відрядження та договори загальною сумою 4 371 506 рублів, з них: 1 528 доларів, 26 фунтів стерлінгів, 250 720 німецький марок, 277 червонців і радзнаків на суму 771 306 рублів. Соболя також звинуватили у отриманні хабаря від представників італійської фірми «Скотті» і закупівлі у них «кінематографічного мотлоху», що не відповідав ідеологічним вимогам радянської влади⁷⁵. У звіті, зокрема, зазначалося:

«Будучи ворогом радянської фільми, Соболя, на засіданні робітників Ялтинської фабрики заявляє: «Революційні фільми набридли суспільству», а коли тов. Нечес доводить Соболю, що виробництво повинно служити пролетаріату, Соболя заявляє: «Для мене Ваша політика — НУЛЬ»⁷⁶.

Останнє вказує на активну співпрацю окремих робітників кіногалузі з ревізійною комісією. Поява у звіті КРУ Наркомпросу пасажу щодо висловлювань Соболя на засіданні робітників Ялтинської кінофабрики, як і незадовільний стан справ на цій фабриці та звинувачення ВУФКУ у невиконанні своїх договірних зобов'язань перед

⁷³ Невский З. Кино на переломе.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1779. — Арк. 43.

⁷⁵ Там само. — Арк. 44.

⁷⁶ Там само. — Арк. 46.

Кримнаркомпросом⁷⁷ (у якого остання була орендована) викрили низку суперечностей, що від початку намітились по лінії ВУФКУ — Ялта. У звіті зазначалося:

«У той час, коли фабрика (у Ялті — *Я.П.*) простоє через відсутність коштів, винаймається дача, абсолютно непридатна для виробництва і по договору оплачується 6 000 рублів золотом... На цій дачі проводять літо Прокоф'єв, його брат, сестра, племінниця, Соболев, Брюховецький, Сидоренко та ін.»⁷⁸.

КРУ також піддала жорсткій критиці діяльність Укрспецпрокату — підрозділу комерційного відділу, що відповідав за розподіл фільмів по кінотеатрам та обчислював розцінки кінопрокату. Незадовільною виявилась і вся система діловодства ВУФКУ, що залишала простір для зловживань⁷⁹.

Ревізія Держкіно зміцнила комісію Наркомпросу в думці, що керівництво ВУФКУ ставилось до ввіреної їм галузі як до власного прибуткового бізнесу. Орендна плата була заниженою, отже «спосіб здачі в оренду театрів і система безпосередньої експлуатації кінотеатрів були такими, що могли складати прибуткову статтю не для ВУФКУ, а для осіб, що віддали цією справою»⁸⁰.

У звіті особливо було підкреслено той факт, що ВУФКУ отримало безпрецедентне для Радянського Союзу монопольне право на всі стадії кінематографічної справи — виробництво, прокат і демонстрацію фільмів⁸¹. Це зауваження мало підкреслити, наскільки шкідливою була практика надання широкої автономії господарським організаціям, дотичним до сфери ідеології. Фактично це було першим «наїздом» влади на щойно оформлену організаційну структуру української радянської кінематографії.

Поставивши незадовільну оцінку діяльності ВУФКУ ревізійна комісія рекомендувала звільнити з посад завідуючого Держкіно та керуючого справами Брюховецького, завідуючого комерційним відділом Соболя, завідуючого кошторисно-фінансовим відділом Светловичова, головного бухгалтера Сидоренка і співробітницю Держкіно Глинську та притягнути їх до суду. Крім того, пропонувалося відсторонити ряд співробітників

⁷⁷ Там само. — Арк. 56.

⁷⁸ Там само. — Арк. 57.

⁷⁹ Там само. — Арк. 53–54.

⁸⁰ Там само. — Арк. 50.

⁸¹ Там само. — Арк. 67.

середньої ланки⁸². По результатах роботи ревізійної комісії в дію вступило нове положення, яке регламентувало фінансово-економічну діяльність ВУФКУ та питання фінансово-звітної документації⁸³.

Голова ВУФКУ Прокоф'єв, у листі до наркома освіти України висловив своє обурення методами роботи ревізійної комісії і, по-перше, зажадав отримати акти ревізії, аби він міг надати необхідні пояснення; по-друге, запросити з Москви представників кіногалузі, аби вони могли дати фахову оцінку висновків наданих ревізійною комісією, некомпетентність якої, на думку Прокоф'єва, була очевидною; і нарешті, по-третє, звільнення із займаної посади, оскільки в наявних обставинах подальша робота видається йому неможливою⁸⁴. Попри такий демарш Прокоф'єв, ще певний час залишався на своїй посаді, поки у 1925 р. його не змінив З. Хельмно.

Розпочата внаслідок ревізії реорганізація ВУФКУ була закінчена на 1 квітня 1924 р. і дала свої позитивні результати. Наступні три роки роботи дозволили ВУФКУ вирішити більшість економічно-господарських питань і активно взятися за власне кіновиробництво⁸⁵.

Певним вододілом безсистемного керування кінопромисловістю став період на зламі 1923–24 рр. Саме тоді керівництву ВУФКУ вдалося зламати не вигідну для них систему кінопрокату, що призводила до дефіциту бюджету організації. Не маючи попервах власної фільмотеки, ВУФКУ було змушене співпрацювати з приватними власниками аби забезпечувати потреби власної сітки кінотеатрів. Останні надавали картини за умовою розподілу прибутку 75/25 на свою користь.

Крім того, система спільного прокату, за відсутності обліку і плану, не дозволяла раціонально організувати справу. Централізувавши всі прокатні склади крайових відділів, ВУФКУ розпочало формування власної фільмотеки дотримуючись партійних вимог щодо виховних та просвітницьких завдань кіногалузі. З наявних понад 3 тис. фільмів менше половини відповідали ідеологічним потребам влади і мали задовільний технічний стан. Разом з Репертуарною кінокомісією фільми було поділено на чотири категорії відповідно до їхньої ідеологічної вартості. Картинам було присвоєно певну літеру — т. зв. «літеровка». Категорію «А» отримали ідеологічно витримані фільми, які рекомендувалися для показу у робітничих клубах. Категорія «АБ» лише зрідка дозволялося демонструватися по клубах, тоді як картини категорії «Б» були призначені

⁸² Там само. — Арк. 70–72.

⁸³ Там само. — Арк. 75–79.

⁸⁴ Там само. — Арк. 73–73 зв.–74.

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 67.

виключно для комерційних театрів. Решту взагалі заборонили для прокату.

Фільмотека ВУФКУ почала швидко зростати за рахунок власного виробництва та імпорту. Якщо на квітень 1924 р. вона становила 1161 картину, то у жовтні 1925 р. — 1705. Театральна сітка за рік зросла майже у 7 разів: зі 110 кінотеатрів до 741 — у жовтні 1925 р. Вона включала в себе як комерційні, так і театри культосвітнього значення.

Аби забезпечити ефективне функціонування театральної сітки, керівництво ВУФКУ розробило систему «паралелів і коефіцієнтів». Суть її полягала у тому, що кожному театру нараховувалися коефіцієнти (бали) у відповідності до його прокатних можливостей (враховувалась пропускна спроможність, місце розташування і т.д.). Картини також отримували коефіцієнти в залежності від групи, до якої належали (бойовики, добрі, пересічні, погані). Помноження коефіцієнтів театру та картини визначало прокатну ціну для даного театру за демонстрування картини протягом тижня. Якщо картина демонструвалася вдруге, то надавалася знижка на прокат, яка могла сягати 50%. Коефіцієнти театрів не були сталими і могли переглядатися. Аби стимулювати поширення театральної сітки у провінції, ВУФКУ надавало пільги приватним орендарям і громадським організаціям⁸⁶.

Виконуючи поставлені партією завдання кінофікації села, ВУФКУ відмовилось від загальносоюзної практики «передвижки», що виявилась неефективною внаслідок розбитих шляхів, непридатності апаратів, випадковості і безсистемності обслуговування. Натомість керівництво ВУФКУ, заручившись підтримкою Наркомпросу, запропонувало встановити стаціонарні апарати по селах, закріплюючи за 5–6 селами одного кіномеханіка, який раз на тиждень мав привезити картину. Для цього за кордоном було придбано 600 апаратів, та 200 електростанцій, які, крім обслуговування апарата, також слугували за первісний осередок електрифікації села. Потужність електростанції дозволяла забезпечувати роботу 125 ламп. При цьому керівництво ВУФКУ наголошувало, що в його функції електрифікація села не входила. Протягом 1925 р. по селах було безоплатно встановлено 120 кіноапаратів, решта планувалось встановити протягом 1925–26 рр. операційного року.

Змінилася й схема обслуговування Червоної армії. ВУФКУ відмовилось від старої практики відрахування 5% місць по всіх кінотеатрах для армії. Замість цього був укладений прямий договір з Політичним управлінням Українського військового округу (ПУУВО), який зобов'язував

⁸⁶ Ліфшиц Б. На суд трудящихся (Замість відчиту) // Кіно. — 1926. — № 2–3. — С. 1–4.

ВУФКУ надавати Кінобюро ПУУВО по одній копії всіх картин, що потрапляли до фільмотеки ВУФКУ. Одночасно ПУУВО було передано 65 апаратів для розподілу по військових частинах⁸⁷. Створення стаціонарних кіноточок на селі і в армії сприяли більш ефективному використанню ресурсів ВУФКУ.

Оприлюднена у журналі «Кіно» доповідь про діяльність ВУФКУ за 1924–25 р. містила також фінансовий звіт. На утримання Одеської кінофабрики, включаючи витрати на нові будівлі та устаткування, капітальний ремонт та апаратуру, було витрачено 273 тис. руб. Закупівля апаратури для орендованої у Кримнаркомпросу Ялтинської кінофабрики обійшлася ВУФКУ у 37 тис. рубл. І це дало свої результати. Обидві фабрики протягом 1924–25 операційного року випустили 10 повнометражних картин («Остап Бандура», «Лісний звір», «Укразія», «Боротьба велетнів» та ін.), 20 — короткометражних. Ще 9 перебували у виробництві серед них і перший вітчизняний блокбастер — «Тарас Шевченко»⁸⁸.

Зростання капіталів ВУФКУ

	на I/IV 1924 р.	на I/X 1925 р.
Основний	830.969.83	1.499.528
Оборотний	250.884.45	803.909.08
Резервний	—	330.596.23
Амортизаційний	—	5.863.05
РАЗОМ:	1.089.581.28	2.639.896.36*
Заборгованість ВУФКУ	46.600	470.291.19**

* Великі капітальні ремонти, що їх провели відділи та фабрики

** Витрати на купівлю апаратури для кінофікації села та встаткування⁸⁹.

Звіти НКО України для ЦК КП(б)У за 1924–26 рр. відзначали швидкий ріст всіх галузей ВУФКУ після його реорганізації. При цьому автори звітів не оминули увагою три головні проблеми українського радянського кінематографу: сценарій, режисер, актор.

⁸⁷ Ліфшиц Б. На суд трудящихся (Замість відчиту) // Кіно. — 1926. — № 4. — С. 2–3.

⁸⁸ Брюховецкая Л. Блокбастер 1920-х // Кіно Театр. [Електронний ресурс]. — 2013. — № 5. — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1538. — Дата доступу: 20.05.2014.

⁸⁹ Там само. — С. 4.

Питання сценаріїв гостро стояло на порядку денному української радянської кінематографії. Брак досвіду роботи над кіносценаріями призводив до того, що режисерам часто доводилося переробляти сценарії навіть іменитих майстрів, не кажучи вже про дилетантські опуси різного штибу графоманів, які широкою хвилею влилися в пролетарську літературу. Особливо зухвалі не полишали спроб «освоїти» і такий передовий вид мистецтва як кіно, постійно штурмуючи сценарне відділення ВУФКУ.

У звіті НКО відмічався великий рух сценаріїв через Вищий кіно-репертуарний комітет (ВКРК) та суттєве підвищення вимог останнього щодо якості сценаріїв, які мали бути не тільки ідеологічно витриманими, але й художньо якісними. Проблема написання сценаріїв не сходила зі шпальт відомчої періодики ВУФКУ. Збурене літературною дискусією питання професійних стандартів в мистецтві актуалізувало обговорення сценарної кризи в кіношних колах. Фактично увесь 1926 р. для українського кінематографу пройшов під гаслом боротьби за якість.

Працівники кіно відстоювали інструментальне, прикладне, значення сценарію. Відомий сценарист М. Лядів вважав, що після закінчення монтажу сценарій позбавляється будь-якої цінності подібно «дисконтованому векселю». Слідом за Хвильовим він ставив за взірць для молодих радянських сценаристів західні зразки, зазначаючи: «... великої уваги варто те, що виходить за-кордоном, де при всій убогості ідейного змісту, техніка та композиція кіно-драматичних творів дуже удосконалена.»⁹⁰ Але те, що у Хвильового виглядало зухвало і кидало виклик шовіністично налаштованим партійним колам, в кінематографії не могло викликати прямих заперечень. Адже відсталість і технічна залежність радянського кіно від Заходу була занадто очевидною, а розбудова технічно незалежного радянського кінематографу була офіційною лінією партії у кіногалузі.

Проте, орієнтація на західні зразки, як правило, призводила не до наслідування техніки і композиції, а «до сліпого малпування зах.-європейських або американських зразків, і при тому малпування того гіршого, що мають ці зразки»⁹¹. Витоки цієї проблеми полягали перш за все в смаках аудиторії, яка не дуже активно йшла на політико-пропагандистські та ідеологічно витримані радянські картини. Це, в свою чергу, відображалось на фінансовому боці справи.

⁹⁰ Лядів М. Дилетантизм, халтура та культура. Про сценаристів без кваліфікації й про те, як не можна стати сценаристом // Кіно. — 1926. — № 6–7. — С. 5.

⁹¹ Ліфшиц Б. Проблема кіно // Кіно. — 1926. — № 9. — С. 2.

Останнє призводило до конфліктів між ВУФКУ та іншими господарчими суб'єктами. Ради робітничих кіно вимагали дозволити своїм представникам приймати участь у формуванні розкладів місячних планів прокату ВУФКУ, аби забезпечувати робітничі клуби фільмами, які б не тільки ідеологічно виховували пролетаріат, але й давали зиск клубам. Клубні робітники використовували кошти, отримані з показу картин, на власні потреби. Перерозподіл ринку кінопрокату відкривав широкі фінансові можливості для робклубів. З цією метою вони навіть вимагали відмінити «літеровку» — класифікацію фільмів по категоріям — яка не дозволяла показ в робітничих клубах ідеологічно невитриманих картин. Керівництво клубів обґрунтовувало недоцільність «літеровки» тим, що робітник замість йти в клуб — іде у кінотеатр, де все одно подивиться картину що його зацікавила. До того ж Рада робітничих кіно вважала, що радянський робітник вже достатньо культурно і політично вихований аби його опікати.

ВУФКУ було категорично проти такого підходу. Перетворення робітничого клубу в робітничий кінотеатр, на думку українських працівників кіно, спотворюватиме поставлене партією перед клубами першочергове завдання ідеологічного виховання: «Коли кінотеатр є виключно комерційне підприємство, то в клубі ми маємо цілу систему, що складається з груп робітників, ціле-встановки, невідкладних тем, чи питань і т.д. і т.п.». Відстоюючи свої позиції, ВУФКУ апелював до доповіді М. Томського на XIV з'їзді ВКП(б), який наголошував, що клуб є перш за все орган класового виховання⁹².

Необхідність знайти компроміс між фінансовою, творчою та ідеологічною складовими кіносправи змушувало радянське керівництво йти на поступки. У звіті НКО для ЦК КП(б)У зазначалося, що напрямок діяльності ВКРК був скерований на те, щоби дати сучасному глядачеві поруч з революційно-драматичними картинами, що не зовсім задовольняли робочого і селянського глядача, картини революційно-побутового, комедійного характеру. Досвід обслуговування робітничої і селянської аудиторії доводив правильність цієї лінії. Щодо картин не радянського виробництва, то згідно директиви Колегії відділу агітпропу в робітничі клуби все ж таки допустили не зовсім ідеологічно витримані, але художньо якісні картини⁹³.

Ситуація в кіно була подібна до ситуації в літературі. Широка публіка бачила в кіно перш за все сферу розваг і відпочинку, а не пропаганди і

⁹² Ге Є. Кіно в робітничім клубі чи робітничій кіно-театр? // Кіно. — 1927. — № 1. — С. 10.

⁹³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 70.

просвіти. «Легкі» сюжети закордонних фільмів користувалися більшим попитом серед публіки. Робітники кіно бачили вихід із ситуації в диференціації сценаріїв, «приспосовуючи їх до культурного рівня тих верств населення, для яких той чи інший сценарій призначений»⁹⁴. Попри певну лібералізацію кінопрокатної політики, НКО бентежили моменти ідеологічного порядку, що призводили до розвінчування героїчної складової громадянської війни навіть в сценаріях комуністів:

«Під фірмою, як це сценаристи пояснюють, дати (людину з живим м'ясом) — дають типів розмагнічених волею, які захоплюються «нелюдським коханням», зраджують своїй класі («Любов і дим» — Дніпровського). В інших («Стерті сторінки» — Гуревича) матрос за послугу, що зроблено було офіцером (по проханню його коханки) випускає цілого офіцера, коли він був захоплений як агент імперіалістів під час громадянської війни в Середній Азії»⁹⁵.

Спроби розв'язати сценарну кризу нагадували тушіння пожежі шляхом підливання олії у вогонь. Замість поглиблення екранної культури, продовжували оголошувати конкурси та давати «дешеві рецепти, як виготовляти «технічно грамотні» сценарії». В результаті сценарний відділ ВУФКУ був завалений мотлохом. Зокрема, Лядов обурювалися, що писання сценарію подається як справа проста:

«Збудувати сценарій — це значить збудувати модель дуже складної конструкції, що вимагає досвіду в галузі фабричної кіноінженерії, і що має в той же час всі засоби максимального психічного впливу. Тут ніяк не виїхати на талант, «натхненні» та інших ілюзіях жрецького відношення до художньої продукції. Потрібна кваліфікація, потрібне високе мистецтво, тоб-то у буквальному розумінні, уміння.

Чому-ж сценаристами намагаються стати, по волі чудесного натхнення, і будь-який рахівник тресту, і студент-артемівець, і довгопатлий вихованець поетичної богеми?»⁹⁶

Однією з головних причин сценарної кризи була відсутність розуміння керівництвом необхідності готування професійних сценаристів. Якщо з 1924 р. режисерів, операторів і кіноакторів вже почали готувати в

⁹⁴ Ліфшиц Б. Проблема кіно... — С. 2.

⁹⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 70.

⁹⁶ Лядів М. Дилетантизм, халтура та культура... — С. 6.

Одеському технікумі та на спеціальному кіновідділі театрального технікуму Києва, то підготовка сценаристів була віддана на відкуп кіно- та літорганізаціям. Лядов писав:

«Не можна-ж вважати, що робота сценарної секції АРК'у (Асоціація революційної кінематографії — *Я.П.*) та окремі спроби літоб'єднань, наприклад ВАПП'у (Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників — *Я.П.*), організувати у себе гуртки для вивчення сценарного письма, є вже цілковитим досягненням...».

Вирішення проблеми він вбачав в організації сценарного факультету у Одеському технікумі кінематографії, або ж при вищих навчальних закладах чи кінофабриках. Головне тут, як зазначав Лядов, аби було бажання вирішувати це питання⁹⁷.

Цю ідею підтримував й інший сценарист ВУФКУ — Б. Ліфшиц. На його думку, пасивне ставлення до сценарної справи себе остаточно дискредитувало. Отже, треба було змінити підходи і перейти від практики перегляду вже готових сценаріїв «до активного стимулювання роботи по створенню нових сценаріїв, та поширення кола митців-сценаристів, що працюють на кіно». Необхідно було подолати нездорову атмосферу кіносценарного виробництва, яка створювала ілюзію, що написати сценарій може кожний, хто переживає фінансову скруту. Такий підхід призводив до того, що серйозні художники-митці, вважали мало не за «особисту образу реалізацію своє творчості в галузі кіно»⁹⁸.

Характерно, що театральні драматурги не поспішали дебютувати у кіно, натомість перед вели письменники та белетристи. Кінокритик І. Бачеліс пов'язував це з більш тверезою оцінкою драматургами специфіки кіносценарію, як особливого жанру. Натомість вирішення сценарної кризи він вбачав у науковому підході до сценарної справи:

«Письменникові треба знати слово; драматургові — слово (мову) плюс сцену (сценічний комплекс, себ-то актора, декоратора і т.п.); сценаристові — слово (напис), сцену і щось нове, що загалом звать «екран». Це примушує драматурга з обережністю ставитися до своїх виступі на терені кіно. Це спричиняться до переходу сценарної зони до сфери впливу літератури.

Треба підкреслити, що широко і на досить високий щабель поставлене у науково-дослідче розроблення питань літератури і

⁹⁷ Там само. — С. 8–9.

⁹⁸ *Ліфшиц Б.* Проблема кіно...

театру зовсім не дотнулася сценарія, яко самостійної галузі мистецтва»⁹⁹.

Сценарна криза позначалася на всьому процесі кіновиробництва, роблячи його витратним та неефективним. Поверхове ставлення до сценаріїв під час затвердження призводило до того, що через кілька днів від початку зйомок виникала необхідність повністю його переробляти. Це тягло за собою тривалі простої — від одного до двох місяців, що оберталися великими фінансовими втратами.

Участь автора сценарію в творчому процесі кінозйомки видавалася працівникам кіно не просто недоцільною, а навіть шкідливою: «накреслюючи сценарно-монтажний план кіноп'єси, режисер інтуїтивно або з академічним прогнозом зав'язує всі основні елементи картини так, як то йому наказує стиль його творчості». Зіткнення індивідуальних естетичних смаків автора сценарію та режисера призводило до жорстких конфліктів поміж майстрами мистецтва¹⁰⁰.

У перманентному конфлікті між сценаристами і режисерами НКО зайняв сторону сценаристів. У вищезгаданому звіті Наркомпросу наголошувалось:

«на режисерському участку справа стоїть зле: сценарій від автора до екрана проходить через низку інстанцій: редактора, репертком, нарешті його розроблює до постановки режисер (так званий «Залізний сценарій» по якому вже й ставлять фільма) і отут сваволя режисера повна: і трактовка типів, і підбор типажу..., і оформлення (костюми, декорації, гра)...

Репертуарний комітет не може впливати в процесі роботи, да і навряд це доцільне, він вимушений покладатися на режисера. Отже тому маємо: «Спартак» з революційного сценарію-сюжету зроблено міщанську драму; тов. Досвітній зняв своє ім'я з фільму «Провокатор», тов. Майський теж з «Тіней Бельведера» — зняв своє ім'я.

Таким чином, головна справа в створенні й вихованні радянської режисури; зміцнення партійного, витримано-художнього керівництва на фабриках. Зважаючи на це, ВКРК установлено такий порядок: всі фільми виробництва ВУФКУ не виходять в

⁹⁹ Бачеліс І. Думки вголос // Кіно. — 1926. — № 9. — С. 5.

¹⁰⁰ Аноценко А. Режисер радянської кінематографії // Кіно. — 1926. — № 2-3. — С. 12.

світ, не одержавши візи Реперткому. Це не завжди виконується в ВУФКУ....»¹⁰¹.

Режисер як центральна фігура виробничого процесу став головним об'єктом дискусії. Питання режисерських повноважень, обов'язків і фінансової відповідальності стало чи не найголовнішим.

Директор Одеської кінофабрики П. Нечес констатував невтішні тенденції щодо виконання виробничих планів. Наприкінці I-го півріччя 1926 р., план Одеської кінофабрики було виконано на 27%. Серед причин такої ситуації він виокремлював: 1) невиразність курсу на художню якість картини; 2) зверхнє ставлення керівництва фабрик у питаннях організації експедицій; 3) неопрацьованість знімальних планів; 4) відсутність чіткої сценарної політики. Всю провину він покладав на керівництво кінофабрик, «бо центр — ВУФКУ, не завжди може облічити всі технічні ресурси кінофабрик і точно пристосуватися, приймавши сценарій, до тих чи інших можливостей»¹⁰².

Натомість такий впливовий функціонер кіногалузі, як С. Орелович вважав, що сама специфіка радянського кіновиробництва поки що не дозволяла втриматися в рамках кошторису. У гонитві створити щось грандіозне режисери, чия амбіційність виходила аж за край, постійно збільшували бюджет, тоді як технічне оснащення фабрик не відповідало розмаху творчих замислів режисерів. Брак фахівців змушував керівництво кінофабрик терпіти вибрики режисерів. Орелович писав:

«Полювання на кіно-фахівців стало найпоширенішим спортом наших кінематографістів. Звичайне явище, що одна фабрика одверто переманює до себе фахівців з другої фабрики. ... Найбільш цікаве те, що режисерів приваблює не лише більша платня, але й можливість одержати велику постановку»¹⁰³.

Єдино можливим виходом з ситуації, за Ореловичем, була підготовка власних кадрів. Ще одним варіантом вирішення проблеми могло бути покладання відповідальності за фінансову сторону справи на режисера.

Порте подібні пропозиції були жорстко покритиковані кінопрацівником М. Яковлевим у статті «Трохи про себе». Звинувативши полемістів у вихолощенні суті проблеми за пустопорожніми просторікуваннями, Яковлєв наполягав:

¹⁰¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 70 зв.

¹⁰² Нечес П. Загроза // Кіно. — 1926. — № 6–7. — С. 13–14.

¹⁰³ Орелович С. Режим економії в кіно-промисловості // Кіно. — 1926. — № 6–7. — С. 1–3.

«... режисер може і мусить відповідати лише за художнє виконання картини, а ніяк за матеріальну її частину, що належить виключно до обов'язків самої дирекції. Зрозуміло, що дирекція мусить складати фінансовий кошторис у згоді з режисером, але не віддавати йому в цьому відношенні всю ініціативу, лишаючи для себе лише контрольну частину».

Дісталось і Ореловичу, якому Яковлев закидав повернення до практики «спецеїдства», вказуючи, що «доба недовір'я спецам давно минула, минула й робота їхня за страх, а не за совість». Він вважав, що проблему переманювання спеців керівництво ВУФКУ фактично вирішило, а негативна оцінка Ореловичем технічно оснащення кінофабрик не відповідає дійсності¹⁰⁴.

Не бачив Яковлев і реальності накреслених Нечесом «загроз». Розбіжності під час виробництва фільму між початковим і кінцевим бюджетом походили, перш за все, через те, що дирекція фабрики складала кошториси, виходячи з мінімуму. Тож не дивно, що в процесі виробництва вартість картини могла зрости, але це ажніяк не свідчило про халатне ставлення керівництва до роботи зі сценаріями. Щодо неопрацювання місячних і тижневих знімальних планів, то враховуючи той факт, що всі плани склалися виходячи із 80% реального навантаження, доцільність їхньої ефективності була вкрай сумнівною. На думку Яковлева, виправити ситуацію могла б скоріше робоча дисципліна, а не місячні і тижневі плани. Єдиним дійсно вартим дискусії питанням Яковлев вважав проблему художньої цінності картини¹⁰⁵.

Проте проблема кадрів, особливо національних, гостро стояла на порядку денному молодого українського кінематографу. Як відмічає українська дослідниця кіно Л. Брюховецька, керівництво ВУФКУ добре це усвідомлювало. Спроба залучити Л. Курбаса виявилася невдалою, він повернувся на театральну сцену. На кіновиробництві домінували російські працівники. Дореволюційні «специ» П. Чардинін і В. Гардін не могли розв'язати це питання навіть попри прихильне ставлення першого до українських тем. Прихід в кіно українських письменників і творчого активу театру «Березіль» — Ф. Лопатинський, М. Терещенко, П. Долина, О. Перегуда, не вирішували проблеми в цілому¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Яковлев. Про себе трохи (Про статті т.т. Ореловича, Нечеса (№ 6–7 «Кіно») та Гарбер (№ 8 «Кіно») // Кіно. — 1926. — № 9. — С. 22.

¹⁰⁵ Там само. — С. 23.

¹⁰⁶ Брюховецька Л. Вісім років української автономії. До 90-річчя ВУФКУ // Кіно Театр. [Електронний ресурс]. — 2012. — № 2. — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1331. — Дата доступу: 20.05.2014.

Не все просто було й з акторами. Зміна парадигми продукувала запит на нові типажі. Кінокритик Г. Затворницький писав:

«Гой асортимент «зорь екран», що його лишила нам дореволюційна кінематографія, цілком нездатний працювати в радянському кіно-виробництві (хіба що тільки на ролях різних «буржуїв» та «аристократів»). Штампи — Полонський, Руніч, Холодная, та інші кіно-акторщики не можуть братися як взірець радянського кіно-натурщика».

Тут спостерігалася така ж сама картина, що й зі сценаріями. Оскільки попит породжує пропозицію, то спритні ділки почали швидко організовувати різного роду школи і акторські курси, випускаючи юрби «непідготованих і неграмотних «інтелігентів», що були готові заради «мистецтва» цілі дні чекати по-під биржею на кіно-адміністраторів, щоб записатися на «масовочку».

Як вихід з ситуації, режисери почали організовувати виробничі групи. Найсильніші групи спромоглися утворити найкращі радянські фільми, «дуже чисто й ретельно зроблені, з добірним типажем»¹⁰⁷. В цьому контексті доречним буде згадати, про камею¹⁰⁸ колишнього генерала армії УНР Ю. Тютюнника, що перейшов на бік радянської влади, у фільмі «П.К.П» (Пілсудський купив Петлюру), знятого на Одеській кінофабриці у 1925 р.¹⁰⁹. Згодом Тютюнника також було залучено до редакторської роботи ВУФКУ¹¹⁰.

Попри певні недоліки, колегія НКО від 13 серпня 1926 р. вирішила за доцільне й надалі зберегти за ВУФКУ монополію у галузі кіновиробництва. Колегія констатувала, що подальший розвиток української кінематографії гальмується відсутністю української режисури, у зв'язку з чим ВУФКУ було рекомендовано звернути особливу увагу на притягнення нових сил для створення в УСРР кадрів радянської кінорежисури. Окремими пунктами постанови також зазначалося:

«12. Відзначити, що розходження між ВУФКУ і певними українськими радянськими культурними кругами, що вилилось в

¹⁰⁷ Затворницький Г. Типаж // Кіно. — 1926. — № 2–3. — С. 14.

¹⁰⁸ Камео — роль, як правило епізодична, в якій виступає відома персона — реальна чи та, що є відомим кіногероєм.

¹⁰⁹ Робота фабрик // Кіно. — 1926. — № 2–3. — С. 24; Версюк В. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів // Юрій Тютюнник від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. — К., 2011. — С. 16.

¹¹⁰ Юрій Тютюнник від «Двійки» до ГПУ... — С. 507–509.

літ. дискусії до певної міри є наслідком не співзвучності кіно-режисури на Україні з цими радянськими колами.

13. Щодо тем і сюжетів фільм, Колегія визнає вірну лінію ВУФКУ на інсценізацію в першу чергу творів сучасних письменників і класиків...

....

15. для сприяння літературно-художнім організаціям УСРР в їхній кіно-творчій роботі, Колегія НКО вважає необхідним допустити відповідних сценаристів письменників до ознайомлення з кіновиробництвом»¹¹¹.

Така, по суті позитивна оцінка роботи ВУФКУ, попри наявність ідеологічно невитриманих картин на перший погляд може видатися дивною. Російський дослідник Л. Максименков вважає, що непорозуміння витікає з неправильного тлумачення гасла Леніна «кіно — найважливіше з мистецтв». Максименков наголошує, що більшість фактів про Леніна ми отримали зі спогадів його соратників та сучасників. Даний вислів дійшов до нас в інтерпретації Анатолія Луначарського, якого російський дослідник, вважає не дуже точним ретраслятором. Максименков звертається до контексту розмови Леніна з Луначарським, яка згідно спогадам останнього відбулася в лютому 1922 р. Напередодні, за вказівкою Леніна, трупу Большого театру у Москві було скорочено до невеличкої групи акторів, чий виступи могли бути самооплатні. Заощаджені на театрі кошти було кинуте на ліквідацію неписьменності. З цього Максименков робить висновок, що для Леніна мистецтво мислилося, перш за все, як ощадне і самооплатне, а кіно було найважливішим через те, що «ця галузь може бути прибутковою, самооплатною і не вимагати бюджетного фінансування». Власне логіка непу передбачала саме такий план для кіноіндустрії, тоді як Сталін виходив з примату ідеології над економічно-фінансовими інтересами, через що мистецтво поступово було пересаджено на голку бюджетних дотацій¹¹². Як ми вже відмічали вище під час дискусій щодо становлення організаційної структури радянського кінематографа, саме українська сторона наполягала на залишенні всіх виробничих потужностей виключно в державній сфері, тоді як Москва була більш схильна залучати приватний капітал. Отже, запропонована Максименковим інтерпретація не суперечить загальній логіці дій радянської влади щодо розбудови кіно у 1920-х рр.

¹¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 72–72 зв.

¹¹² Максименков Л. Введение // Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. — М., 2005. — С. 15–17.

23 жовтня 1926 року правління ВУФКУ переїхало до Києва. Переїзд був зумовлений амбітним планом керівництва українського кіно зробити з Києва центр української кіноіндустрії. Повним ходом йшла підготовка до будівництва Київської кінофабрики та заводу з виготовлення кіноапаратури. Планувалося створення Центральної лабораторії. Крім того, саме Київ був осередком тих культурних сил українського суспільства, на співробітництво з якими розраховувало ВУФКУ¹¹³.

Кінець 1926 р. позначився досить гучним скандалом довкола прокатної політики ВУФКУ щодо РСФРР. ВУФКУ не купував російські картини для прокату в Україні, через що був жорстко розкритикований російськими кіноколами.

Цей конфлікт ВУФКУ і Совкіно отримав неформальну назву «митна війна». В Україні, як і в решті союзних республік, існувала монополія прокату, яка ґрунтувалася на тій самій законодавчій базі, що й російська, але в Росії існувало кілька прокатних організацій і кілька кіно-організацій, які конкурували між собою. Крім того, у 1923–1924 рр. в Росії діяли ще й приватні прокатні організації, одна з яких — Елень — постачала російські фільми на український ринок. Після об'єднання у 1924 р. всіх російських кіноорганізацій виникло «Совкіно»¹¹⁴.

Економічне підґрунтя конфлікту становило питання «взаємний прокат чи купівля-продаж». Совкіно й російські організації виступали за взаємний прокат, який передбачав безпосереднє відрахування відсотку від прокату з кінотеатрів до організації-власника картини. ВУФКУ пропонував іншу схему: на підставі розрахунку встановлюється ціна копії картини, після сплати якої, фільм потрапляє в повне розпорядження організації.

Схема запропонована Совкіно була облудною, якщо не сказати — експлуататорською. Особливості організації роботи кінотеатрів передбачали «пакетний» підхід, коли під час одного сеансу демонструвалося відразу кілька картин (фільм, кіно-п'єса, кінохроніка), що унеможливило встановлення суми збору з кожної окремо взятої одиниці кінопродукції, оскільки було неможливо встановити, яка саме картина зацікавила глядача. Враховуючи, що продукція Совкіно не відрізнялася високою якістю, а український прокатний ринок був більшим за російський, ми бачимо, що російська сторона намагалася нав'язати Україні завідомо не вигідний формат співробітництва. Керівництво ВУФКУ ви-

¹¹³ Переїзд ВУФКУ до Києва // Кіно. — 1926. — № 11. — С. 27.

¹¹⁴ Політика Наркомосвіти в царині мистецтва (Промова на з'їзді робітників мистецтва 2 квітня 1927 р.) // Скрипник М. Статті й промови. — Т. V. — Харків: ДВУ, 1930. — С. 102–103.

ступило проти, оскільки справедливо вважало, що пристати на цю пропозицію означало би «перманентну склоку, незадоволення, сутички інтересів».

Проте, це була тільки маківка айсбергу, тоді як реально ВУФКУ протистояло централізаторським устремлінням Совкіно, яке прагнуло «перевести об'єднання всіх кіно-організацій різних союзних республік у єдину кіно-продукційну організацію СРСР, а саме — Совкіно»¹¹⁵.

Після тривалих нападок з боку росіян, робітник фінвідділу ВУФКУ Кертес виступив у журналі «Кіно» зі статтею, в якій, спираючись на аналіз роботи кіноорганізацій РСФРР, доводив об'єктивність причин, що призвели до кризи на внутрішньосоюзному прокатному ринку.

По-перше, Україна була беззаперечним лідером радянського кіновиробництва. У 1925/26 рр. всі кіноорганізації СРСР випустили 67 фільмів, включаючи малометражні сільські картини, тоді як Україна за аналогічний період дала 22 повнометражні фільми, не рахуючи хроніки, наукових та виробничих фільмів. При цьому, вона акумулювала достатні фінанси аби розпочати будівництво нової фабрики за власний кошт, в той час як в Росії з 7 кінофабрик 3 взагалі припинили працювати.

По-друге, наявність кількох кіноорганізацій в РСФРР (Держкіно, Севзапкіно, Межрабпом-Русь, Пролеткіно) призводила до нездорових методів конкуренції. Створення у 1924 р. Совкіно для монополії прокату на території СРСР тільки ускладнило проблему. Звісно, монопольний вихід Совкіно на зовнішні ринки збивав ціну на зарубіжні картини, але робив неконкурентним прокат картин радянського виробництва. При закупівлі картини за кордоном Совкіно як єдиний господар картини мало 100% зиску, тоді як при роботі з республіканськими організаціями, виступаючи в якості перепрокатника — лише 25%.

По-третє, відпускаючи картини кінотеатрам, Совкіно виходило не з твердих цін, а з відсотку від виручки, отже на останньому етапі прокатну політику формували директори кінотеатрів. Такий організаційний підхід згубно відбивався на фінансово-економічному стані російських кіноорганізацій. Позиція ВУФКУ щодо відмови купувати російські картини була зумовлена відсутністю рівних умов на російському кіноринку¹¹⁶.

Продовжуючи тему українсько-російських відносин у кіногалузі, Микола Бажан у статті, присвяченій річниці журналу «Кіно», передрікав велике майбутнє українській кінематографії, яка вже вела перед відносно інших союзних республік, в тому числі і РСФРР:

¹¹⁵ Там само. — С. 108.

¹¹⁶ Кертес. Кіно-виробництво РСФРР та ВУФКУ // Кіно. — 1926. — № 10. — С. 1–3.

«Вже й тепер кінематографія РСФРР дає продукти значно нижчі якісно й дає їх значно менше ніж кінематографія України. Коли не зважати на поодинокі картини поодиноких творців (згадайте Ейзенштейна, Кулешова, Вертова!), то пересічний фільм РСФРР (різні «Сигнали», «Байкальські хатки» та «Спирькі Шпандирі») ані з якого боку не може дорівнятися пересічному фільмові України. Не вмівши добре налагодити справи, не поставивши її на певний ґрунт, як з боку фінансового, так і з боку організаційного, кінематографія РСФРР, замість поступового зросту та розвою, занепадає, зменшуючи своє виробництво і закриваючи фабрики.

Україна дала цього року біля 36 художніх фільмів. На той рік виробний програм буде ще більший. Сама Україна зможе задовольняти тоді 40% всієї потреби Союзу в кіно-фільмах. Лише одне заважає цьому. Хто не пам'ятає, який галас счинився в пресі, коли «Панцирник Потьомкін» аніяк не міг доплисти до берегів України? Зараз теж настав час здійснити такий галас, але вже з іншого приводу: — Коли-ж нарешті, Росія побачить останні українські фільми? Закаляючи біле рядно своїх екранів у різні «Багна розпусти» та «Пил вулиць», монополіст прокату в РСФРР Совкіно досі не показало трудящим Росії ані «Боротьби велетнів», ані «Аліма», ані «Гамбурга», ані одного з останніх випусків ВУФКУ. *Всі-ж краці картини Союзу на Україні шли і йдуть. Чи довго триматиме таке становище товариші із Совкіно? (курсив мій — Я.П.)*¹¹⁷.

Безпосередні закиди російському кінематографу у неспроможності конкурувати з українським кіновиробництвом, безпідставність звинувачень у перешкоджанні експорту російських картин на українських ринок, за умови фактично повної відсутності українських фільмів на російському, не могли не бентежити партійне керівництво. Започатковані літературною дискусією питання професійних стандартів все більше фокусувалися довкола проблеми духовних витоків української культури — її ментальної ідентичності. Екстраполяція проблеми української ідентичності на українське радянське кіновиробництво була небезпечною. Фінансово-організаційна монополія ВУФКУ, пропагандистсько-просвітницький потенціал кіно та слабкий контроль з боку радянських органів,

¹¹⁷ Бажан М. Рік української революційної кінематографії // Кіно. — 1926. — № 12. — С. 3.

що було визнано НКО у звіті для ЦК КП(б)У, потенційно становили небезпеку втрати партією контролю над кінопроцесом.

Відзначаючи річницю створення журналу «Кіно», Бажан говорив про певну символічність цієї дати, яка знаменувала подолання одвічного українського комплексу хуторянства. Європеїзація української культури в кіногалузі означала «гасло індустріалізації її, приймання всіх надбань сучасної європейської техніки з тим, щоб на цьому ґрунті зросли й відповідні художні форми, створені революцією та зміцнені технікою»¹¹⁸.

Розвиваючи тему досягнень українського кіно в наступному номері журналу, Бажан знов звертається до теми орієнтації українського кінематографу на Європу, що була зумовлена, по-перше, технічною залежністю від експорту плівки і обладнання, а, по-друге, союзний ринок тривалий час був закритим для українських фільмів, тож Європа була єдиною можливою альтернативою. Така ніби «вимушена» європейська орієнтація українського кіновиробництва вибивалася із загальної стилістики статті Бажана, яка радше стверджувала право українського кінематографу на міжнародний рівень, ніж виправдовувала його:

«Українська кінематографія — найміцніша кінематографія Союзу. ... зумівши поставити роботу свою на міцні економічні і організаційні підвалини, українське кіно зросло настільки, що може й має право ступити на широкі світові шляхи. (підкреслено мною — Я.П.)

«Повернутися лицем до Європи?» Ні! Стояти завжди лицем до трудящих Союзу насамперед, але намагатися через шалені тенета буржуазної цензури, через скажений тиск і борню західної конкуренції пронести на Захід свою продукцію. Це потрібно і для трудящих Заходу, і для нас»¹¹⁹.

Пожвавлення дискусії довкола взаємин між кіноорганізаціями Росії і ВУФКУ набувала антиколоніального характеру. Українське кіно відмовляло колишній метрополії в прерогативі бути ретранслятором передових ідей, технологій і культурних надбань. Політика українізації дала голос українським митцям, можливість самим формувати образ України. Подання наслідків колонізації українського дискурсу царською Росією, яка в офіційній радянській ідеології трактувалася як «тюрма народів», відкрило партійній номенклатурі небезпечну правду про українську ідентичність — її ідейну спорідненість з Європою, а не Москвою.

¹¹⁸ Там само. — С. 2.

¹¹⁹ Бажан М. Факти і висновки // Кіно. — 1927. — № 1. — С. 1.

Певно, що таке антиколоніальне за своїм характером спрямування професійно-митецьких дискусій у кіногалузі збентежило партійне керівництво, яке почало готувати кадрові зміни у правлінні ВУФКУ. Інакше як пояснити зміну керівництва цілком успішної організації менше ніж через рік після позитивної оцінки її діяльності українським урядом? Призначення О. Шуба на посаду голови ВУФКУ у травні 1927 р. збіглося в часі з посилення боротьби з націонал-ухильництвом. У березні 1927 р., після відставки О. Шумського, новим головою НКО став М. Скрипник. Чи був Шуб людиною Скрипника, напевно сказати важко. У середовищі українських мистецтвознавців схильні негативно оцінювати діяльність Шуба на посаді голови правління, адже саме за його керівництва ВУФКУ почало нести відчутних збитків. Не в останню чергу на таку оцінку діяльності Шуба вплинув лист українських письменників Д. Бузька, Г. Шкурупія, Г. Косинки, В. Атаманюка, М. Ятка до наркома освіти УСРР про стан української кінематографії. В ньому українські письменники звинувачували Шуба у руйнуванні всієї системи кінематографії внаслідок безвідповідальної господарської політики: призначенні на керівні посади людей, які не мали належного фахового рівня, укладення невігідних договорів, розтраті і т.д.¹²⁰. Проте, враховуючи посилення контролю над мистецькими процесами з боку партії та приналежність підписантів листа до літугрупувань, які розглядалися партією як попутницькі або шкідливі, то розпочаті Шубом чистки були або компромісом для збереження автономії українського кінематографу, або умовою призначення на посаду. Автономістська позиція Шуба, про яку піде мова нижче, робить більш вірогідним саме перше. Не варто скидати з рахунку й характерні для мистецького середовища чвари, які вміло підігрівалися партією, завдяки кар'єрному і матеріальному заохоченню лояльних митців та зву-женню можливостей для інших.

Пертурбації на рівні керівництва поки що істотно не позначилися на внутрішніх мистецьких дискусіях. Теоретичні суперечки щодо шляхів сценарію не дали жодних результатів, оскільки на 1926 р. не існувало жодного фільму, поставленого цілком за сценарієм автора. Всі сценарії перероблялися в процесі виробництва. Вирішення сценарної кризи потребувало чітких практичних кроків, а не теоретизувань.

За період з 1923 р. по 1926 р. через ВУФКУ пройшло 40 режисерів. Маючи на кінець 1926 р. близько 14 режисерів, керівництво фабрик могло розраховувати хіба що на 4–5 з них. Кінотехнікум не міг вирішити це питання, залишався єдиний шлях — через виробництво.

¹²⁰ *Росляк Р.* «Вся господарча й художня система ВУФКУ стоїть тепер догори ногами» // Український історичний збірник. — К., 2012. — Вип. 15. — С. 339–349.

Справжня біда була з акторським складом. Голова Одеської кінофабрики Нечес підбиваючи підсумки дискусій 1926 р., писав:

«До цього часу ні українська, ні союзна кінематографія не має жодного актора. А через виробництво їх пройшло тисячі. На сьогодні кіноорганізації беруть курс на психологічний фільм. ... І що ще більш ускладнює справу з актором, так це невірність методи, за якою треба вишукувати й виховувати актора. Останній період роботи довів, яким небезпечним є актор театру в кіно: він небезпечніший навіть от звичайного типажу. А як би-ви знали як наші режисери виховують актора! Лише дехто з режисерів дає актору почитати сценарій. Найчастіше буває так, що режисер знайшов актора, загімував його, поставив під апарат і кричить у рупор: очі під лоба! Роби тей-то й те! ... Така метода виховання актора не тільки не придатна, але й шкідлива... Треба серйозно поставитись до справи виховання акторів!»¹²¹.

Всі ці проблеми лягли на плечі нового наркома освіти. Щойно вступивши на посаду, у своїй промові на з'їзді робітників мистецтва 2 квітня 1927 р. Скрипник зазначив, що збільшення виробництва залежало не тільки від розбудови кінофабрик, але і від вирішення сценарної кризи. З жовтня 1926 р. по березень 1927 р. сценарії подали 339 авторів, з них постійні автори становили 35 осіб (бл. 10%), епізодичні — 74 особи (18%), випадкові — 268 (72%). З числа авторів, чиї сценарії було прийнято, близько 40% становили письменники, решта — режисери та робітники кінофабрик.

Якщо взяти статистику 1924 р., то ВУФКУ отримав 1065 сценаріїв, з яких до постановки взяли 116, а решта пішла в архів. Як зазначив Скрипник, за сценарії «з одного боку, беруться люди, що взагалі не знають нічого, а з другого боку, письменники не дуже охоче беруться творити сценарії, бо нема виразного визначення їх авторських прав». Як не існувало постійних сценарних кадрів, так не було й сталого акторського кадру. На постійному утриманні ВУФКУ на 1927 р. числилось лише 33 актори. Суттєвих збитків завдавав й бойкот з боку Совкіно¹²².

Проте 1927 р. таки став певним проривом у вітчизняній кінематографії, що ознаменувався появою першого дійсно українського режисера — О. Довженко. Попри те, що перші кроки Довженка у кіно не були

¹²¹ Нечес С. Шляхи і роздоріжжя // Кіно. — 1926. — № 12. — С. 7.

¹²² Політика Наркомосвіти в царині мистецтва... — С. 105–107.

вдалими, підтримка Нечеса забезпечила поступ його кар'єрі¹²³. Поява імені Довженка в журналі «Кіно» поряд з іменитими майстрами та компліментарний стиль вказують, що великий художній потенціал його постаті був помічений. У замітці під назвою «Фільмар» зазначалося:

«Дві невеличкі комедії «Вася-реформатор» та «Ягідки кохання» — ось доки що й увесь творчий кіно-доробок молодого (а для кіно ще молодшого) режисера Одеської фабрики ВУФКУ Олександра Довженка. О. Довженко працює в кіно створюючи нові цінності й збагачуючи нашу культуру.

Міцно зв'язаний з усіма галузями українського революційного мистецтва, маляр і літератор (член Вільної Академії Пролетарського Літератури), О. Довженко є з того авангарду, що створить культурну українську кінематографію. Кінематографію народжену Жовтнем. Революційну кінематографію. Кінематографію, що в ній буяє і буятиме кров молодости та завзяття»¹²⁴.

Цікавість до творчого методу Довженка, до його роботи з акторами і персоналом відбивалася у чисельних інтерв'ю та замальовках зі знімального майданчику. У 1927 р. Довженко отримав першу велику постановку «Сумка дипкур'єра». Український сценарист Лядов у «замальовці з натури» писав:

«Молоді режисери, що складають іспита першою великою постановкою, тримають себе з перебільшеною гідністю, всіма засобами задекорують свою недосвідченість, не минають випадку почванитись.

А цей з першого погляду видає з себе простака:

— Найліпше володію олівцем та пензлем. Маю професію художника. В кіно — без року тиждень. Апарата не знаю, з акторами ніколи не працював. Єдине ось — захоплений своєю роботою до пропасниці, до самозабуття».

Довженко добре усвідомлював, наявну в українському радянському кіно кризу ідентичності, проте в традиційних для української культури дискусіях між традиціоналістами і модерністами, він демонструє свою прихильність до останніх:

¹²³ Мусієнко О.О. «Майстер корабля» українського кіно // Кіно Театр. [Електронний ресурс]. — 2010. — № 3. — Режим доступу: http://www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=1538. — Дата доступу: 20.05.2014.

¹²⁴ Фільмар // Кіно. — 1927. — № 2. — С. 6.

«— Нас режисерів-українців — обмаль.

— Чи мусило ми обмежити себе цариною нашої національної старовини, етнографії, чи запозичень з Коцюбинського, Нечуя-Левицького, Стороженка? Я особисто відмовився-б від історичних постановок, яко художник взагалі, та як кіно-режисер»¹²⁵.

Довженко від початку зарекомендував себе не тільки як талановитий митець, але й як організатор, здатний створити доброзичливу робочу атмосферу на знімальному майданчику. Кінопреса не втомлювалася ним захоплюватися:

Довженкові актори його люблять. «Папаша» Козловський — оператор вважає Сашка за сина, і навіть режисер Меш, що побував у японським та німецьким полоні, що розмовляє лише одеською мовою і пережив уже вісім директорів на фабриці, цей Меш не байдужий до Сашка й до картини.

— Сандр Петрович, — кричить він Сашкові, — я так думаю, що «Діпка симкур'єра» єсть хорошая картина і останеться єво.

Актори люблять Довженка. Він перший почав шукати в них людей, і він знайшов їх»¹²⁶.

Такими були перші кроки Довженка у кіно. Вже одна поява його постаті на горизонті української кінематографії вселяла надію у вітчизняних кіношників на велике майбутнє кіномистецтва в Україні.

У 1927 р. поряд з традиційними для кіношного середовища внутрішньо-професійними дискусіями все більше відчувається поява третьої сторони в особі комуністичного керівництва, яке всерйоз взялося за кінематографію.

У грудні 1927 р відбулася 1-ша Всесоюзна конференція кінофотобітників при ЦК Робмису, де було зроблено чергову спробу централізувати кіносправу в СРСР. Попри всі звинувачення Шуба у дезорганізації українського кіновиробництва, безгосподарності та непотизмі, він виявився завзятим автономістом в питаннях «зовнішньої політики». Шуб виступив з рішучою критикою постанови про утворення при Вищій раді народного господарства (ВРНГ) єдиного провідного центру, що об'єднуватиме радянську кінематографію. В разі її імплементації «затривання національного обличчя кіно в кожній окремій радянській республіці» стане неминучим. Постанова містила дві частини, «з них одна

¹²⁵ Лядов М. Режисери оповідають: О. Довженко // Кіно. — 1927. — № 5. — С. 6.

¹²⁶ Юрченко Ю. Історія майстра // Кіно. — 1927. — № 5. — С. 8–9.

шкідливіша от другої». Передбачалося вилучити кіно з відання органів народної освіти й передати до ВРНГ та об'єднати в єдиному провідному центрі всі національні кіноорганізації.

Шуб виклав свою позицію у формі традиційної для кінематографістів 1920-х років дискусії щодо двоїстої природи кіно як виробничого мистецтва. Роздумуючи, що саме є нагальним для радянської держави в даний проміжок часу, він виокремлював мистецьку складову кіно, яка мала вирішити завдання культурної революції.

«Залежно від того, хто керуватиме кінематографією — ВРНГ чи Наркомосвіти, без сумніву повинна визначитися основна установка кінематографії. Залежно від цієї постанови буде визначено перспективу нашого кіно, а перспектива ця лежить в такій площі: або занедбання культурного значення кіно й висунення на перший план господарчих справ, або висунення на перший план справ культурного порядку, культурного і ідеологічного значення кіно, цілком зрозуміло з одночасним змілим господарюванням в галузі кінематографії»¹²⁷.

Дихотомія «виробництво — мистецтво» та просвітницько-пропагандистські можливості кіно дозволяли керівництву ВУФКУ маневрувати. Проте, які б першочергові завдання не ставила радянська влада: чи прибутковість, чи культурне виховання мас, національні кінематографії були приречені. Центральне керівництво розпочало курс на згортання українізації, все більше тяжіючи до ідеологічно-культурної монолітності. Історик С. Скецьчик означив цей процес як перехід СРСР від держави рівних національностей і нерівних класів «на державу рівних класів і нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»¹²⁸.

Проте, поки що ці тенденції ще не набули виразних рис. Сигнали, що надходили згори, були досить суперечливі. Одне можна сказати напевно: партійне керівництво не дуже толерувало модерністів, прагнучі бачити більше класичних українських творів. Адже, попри високі оцінки вітчизняних і зарубіжних критиків фільму Довженка «Звенигора», у широкому прокаті він провалився. Пересічний глядач не був готовий до сприйняття високого мистецтва, полюбуючи більш прості та банальні сюжети. Розповідаючи про реакцію на фільм глядачів Мелітопольщини, один з дописувачів зазначив:

¹²⁷ Шуб О. Шкідлива постанова // Кіно. — 1928. — № 1. — С. 2.

¹²⁸ Скецьчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К., 2008. — С. 19–20.

«З фільму видно, що це щось надзвичайне, не подібне до інших фільмів, але-ж мова його така нова, важка й не зрозуміла, як от футуристичний вірш, що складається з невимовних частин речення. За словами фахівців-кінематографістів, в цьому саме й «краса» фільму, ми ж звичайні глядачі тієї краси не бачили. Очевидно вона є тільки в уявленні фахівців...

Висновок такий: раз фільм не зумів завоювати симпатій у глядача — значить фільм зроблено погано. О. Довженко кепсько справився з роботою, за яку взявся, бо тут треба бути чудотворцем, щоб на якихось двох тисячах метрів відобразити боротьбу української нації протягом кількох епох і щоб с того щось путне вийшло»¹²⁹.

Спроба заступника Наркомосу А. Приходька скерувати кінематографію на збільшення екранізації українських класиків, яка, на його думку, вирішувала завдання українізації та піднесення культурно-освітнього рівня мас, викликала гостру критику з боку кінематографістів¹³⁰. М. Бажан писав, що звернення до класичної літератури було зумовлено почесністю самої місії, тобто перенесенням класиків на екран та давало змогу частково вирішити питання перманентної сценарної кризи. Проте, при екранізації української класики тільки історично-побутовий матеріал залишався незмінним, тоді як фабула змінювалася докорінно:

«Фабульних змін в зафільмованому творі зазнає найбільше кінець. Так і «Микола Джеря», й «Навздогін за долею» і особливо «Василина» — розв'язка їхньої долі цілком інша, ніж розв'язка повістей.

Спричинилися до цього моменти ідеологічного порядку.

На прикладі «Миколи Джері» це яскраво видно. Ідилічний кінець цієї повісті Нечуя-Левицького, примирення старого Миколи зі світом, тихенька пасіка і любі розмови, таке переродження бунтаря і протестанта — для наймасовішого найвпливовішого мистецтва кінематографії, що й немає часом змоги в незначному метражі свого фільму виявити весь шлях цього бунтаря до тихесенької пасіки, кінець абсолютно не можливий, і то не лише з мотивів художніх. Адже ця ідилія зводить нанівець у психіці глядача всю ту боротьбу у серці героя за свою правду, що пройшла через глядача на екрані»¹³¹.

¹²⁹ Олійників Ф. «Звенигора» в провінції // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 13.

¹³⁰ Приходько А. Українські класики на екрані // Кіно. — 1928. — № 1. — С. 3.

¹³¹ Бажан М. Кінофіковані класики // Кіно. — 1928. — № 1. — С. 4–5.

Бажан розумів технічну неможливість передати всю глибину українських класичних творів. Найбільшим «злом», на його думку, було не те, що твір зазнає трансформації в процесі свого втілення крізь призму іншого мистецтва, а ті недолугі сценарії, що писалися на основі класичних творів. Щоправда, він визнавав, що класична українська література «не знає такої високої культури фабули, як от наприклад, французька»¹³².

Питання постановки українських класиків неабияк зачіпало українські кінокола, адже українські теми в дореволюційній кінематографії в силу низки причин носили відверто колоніальний / малоросійський характер. Кіноділки попервах активно експлуатували екзотичні — «орієнталістські» — в розумінні широкої публіки теми. «Барвистість теми», «змалювання маловідомого оточення» забезпечувала картині комерційний успіх. У 1909 р. французький кінопідприємець Ш. Пате відкрив в Російській імперії свою філію і відрядив режисерів, які, шукаючи модні екзотичні теми, зупинилися на Україні. Кінокритик Б. Лихачов писав:

«Уявлення про Україну у них [французів — *Я.П.*] було ще більш неясне, ніж про Росію. Але, треба зауважити, що таке уявлення було не тільки у французів, але й у більшості росіян. Всі відомості про український побут бралися у Гоголя і Україна не мислилася без колядок, горілки, широких штанів та обов'язкового гопака».

Схематичність раннього кінематографу зумовлювала специфіку зображення твору, суть якого полягала у тому, що картину ставили не за романом/повістю, що мали бути інсценовані, а за ілюстраціями до цього твору художника. Цей метод довгий час залишався домінантним в кінематографії. В результаті запорожці, як правило, змальовувалися за зразком відомої картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Саме з таким «орієнталістичним» баченням і зображенням України намагалося боротися перше покоління українських кінематографістів. Адже такий підхід спотворював українську культуру, провінціалізував її. Екранізація пушкінської поеми «Мазепа» за популярними тогочасними ілюстраціями до неї художника Соколова призвела до того, що

«Український побут брався тут зовсім не в етнографічному плані, а швидше нагадував той злиденний провінціальний псевдо-український театр, що з ним ми можемо ще й досі ознайомитися де-небудь в глухих закутках, де він доживає свої

¹³² Там само. — С. 4–5.

останні дні. Надзвичайна оперетковість підкреслена ще й типовими театральними декораціями, костюми, пошті за зразками карикатур минулого століття і обстановка, що була чимсь середнім між балаганом і феєрією. — ось що було найбільш характерними рисами цієї постановки»¹³³.

Успіх постановки зумовив створення певного стереотипного уявлення про Україну. Українські митці активно поборювали цей образ, запрошуючи до постановки фільмів на українську історичну тематику чисельних наукових консультантів, які відтворювали побут з історичною достовірністю. Так, для створення, епохального для української кінематографії, фільму «Тарас Шевченко» були задіяні академіки ВУАН М. Грушевський і М. Новицький. Всеукраїнський музей ім. Шевченка (Київ) та Одеський музей Академії наук надали для зйомок експонати. Художньою постановкою фільму керував професор В. Кричевський¹³⁴.

Однак орієнталізований образ України все одно раз-у-раз нагадував про себе. Велике обурення кіногромадськості викликало оформлення лібрето до фільму «Звенигора», зроблене видавництвом «Кіно-теа-печаттю» для РСФСР двома мовами: російською і українською. Останнє було продиктоване тим, що в Росії проживало 7 млн. українців. Автор допису просто не міг стриматися від «малоросійського» підходу видавництва:

«Перш за все нас вражає зовнішній вигляд. Оформлюючи лібрето «Теа-кіно-печатть», очевидячки, не знайшла нічого кращого, як дати «крупно» на обкладинці діда, а щоб він був подібний до українського діда, його старанно оточили Нарбутівською, чи, власне, під Нарбутом невдало зробленою графікою.

Але це, порівнюючи з текстом, — перлини. Коли переглядати український текст (я вже не кажу про російській: він грамотний тільки з одного боку — з боку правопису), то на кожному кроці збираєш помилки. І справді: чи ж може коректор друкарні, що продукує виключно російські книжки, виправляти помилки українського тексту.

Ми не будемо спинятися на стилістичних помилках: їх аж занадто багато. Не будемо спинятися на самій трактовці «Звенигори», що її тут подано як картину з «екзотикою». Але не можна замовчати одного: «Теа-кіно-печатть» халтурно підходить до справи видання лібрето національними мовами».

¹³³ Лихачев Б. С. Українські теми в дореволюційній кінематографії // Кіно. — 1928. — № 4. — С. 4–5.

¹³⁴ Фартучний М. «Тарас Шевченко» // Кіно. — 1926. — № 5. — С. 21.

Більш того, українськи кінокола намагалися не допустити подібних хиб і щодо картин, які відображали життя національних меншин України. Так, режисер Г. Тасін здобув високу оцінку кінокритиків завдяки тому, що йому вдалося уникнути спокуси вдатися до «орієнталізації» під час роботи над картиною з історії кримсько-татарського народу — «Алім»:

«... чомусь так склалось, що на долю режисера Г.М. Тасіна випадали важкі і небезпечні теми для фільмів. Адже і в першій його великій картині «Алім» ховалася велика небезпека: небезпека «екзотичності», того легковажного підходу до «східних» тем, що, як правило, встановився серед режисерів. ... Правдивість, щирість і глибока народність картини «Алім» спричинила до того, що Крим її визнав за «свою першу національну картину»¹³⁵.

Отже, до революції зображення України в російській кінематографії було класичним прикладом колонізації культурного дискурсу, коли певна територія і її населення було позбавлене власного голосу, і зображувалося зверхньо як екзотичний дикий край. Така орієнталізація України викликала спротив українських митців, які прагнули ствердити українську культуру, як рівну і самобутню, в колі інших європейських культур. Відмовляючись від посередництва Москви, українські митці йшли слідом за процесом деколонізації українського культурного дискурсу, часом не завжди до кінця усвідомлюючи, куди веде цей шлях.

Дискусія довкола проблеми екранізації української класики якнайкраще відображає прагнення українських кіномитців вирватися з тенет малоросійщини і провінціалізму, не дозволити сформувати хибне уявлення про українську культуру. Виходячи з тези, що «кіно — уяви про художній твір не дає», оскільки не здатне розкрити мотивацію персонажів, а становить лише відеоряд подій, українські кінодіячі вважали екранізацію української класики хибною стратегією. Вона, на їхню думку, формувала у глядача неправдиві уявлення про письменника та його світоглядні позиції. В якості вирішення проблеми пропонувалося чітко розмежовувати положення «кіно для класиків» і «класика для кіно». В першому випадку мова йде про популяризацію і пізнання письменника за допомогою кіно, а в другому — використання класичних творів як матеріалу для сценаріїв¹³⁶.

Авангардисти взагалі відмітали ідею екранізації класичних українських творів натомість вважаючи, що кіно має творити свої власні

¹³⁵ Люди екрану // Кіно. — 1927. — № 3. — С. 6.

¹³⁶ Чапля В. Українські класики на екрані // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 10.

класичні твори, а «не плентатися за тріумфальною колісницею літератури»¹³⁷. Крайнім виявом цього був напрямок «кіно-око», який стояв на лефівських конструктивістських позиціях і виключав фільмування людини та постановочних сцен з життя, натомість віддаючи прерогативу фіксації «справжніх життєвих явищ». Гаслом цього напрямку було: «від незграбного громадянина через поезію машин до доскональної електричної людини»¹³⁸.

Фінальну точку в дискусії щодо екранізації української класики з дозволу редакції журналу «Кіно» було поставлено представником літературної групи «Ланка» Д. Фальківським. Він писав, що звернення до класиків було обумовлено насамперед річним планом ВУФКУ, який вимагав 60% продукції на українському матеріалі, при цьому зауважував:

«... теорія кінематографії і практика її доводить, що вимагати від екрану, щоб він сприяв «пізнанню художньої літератури», розуміючи це пізнання глибше, ніж ім'я письменника на заголовному титрі фільму, — це все одно, що вимагати від найхудожнішого опису симфонії Бетховен всіх тих нюансів, усіх тих вражіннь, що їх сама симфонія дає.

До ставлення фільму за класичними твором нашої літератури треба підходити обережніше, ніж досі підходили. Адже коли український кіно-глядач, обурюючись з того чи іншого ляпсусу в постановці фільму, може ще вдатися до першоджерела і переконатися, що той письменник, який носить ім'я класика, невинен у хибах і витівках якось безвідповідального режисера, то глядач інших республік Союзу і глядач закордонний, маючи за підставу те, що ім'я українського класика стоїть у заголовку картини, всі обвинувачення свої слатиме, й це цілком природньо, не на голову, насамперед, режисера, а на голову цього письменника. І бідний небіжчик страдатиме за гріхи інших!».

Їх треба [класиків — *Я.П.*], їх повинно кінематографізувати, але їх не можна вульгаризувати»¹³⁹.

Власне те, як сценаристи часом обходилися з класиками, стосується не тільки української, а й «нацменівської» літературної спадщини. Фільм «Крізь сльози» в основу якого були покладені твори Шолом-Алейхема «Зчарований кравець», «Мотел — син кантора Пейсі» та частково

¹³⁷ Русев Т. Класики на екрані і для екрану // Кіно. — 1928. — № 4. — С. 2.

¹³⁸ Затворницький Г. Кіно-«око» // Кіно. — 1926. — № 5. — С. 11.

¹³⁹ Фальківський Д. Проти компромітції // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 5.

«Ножик» викликав нарікання критиків через «те, що сценаристи, залишивши Шолом-Алейхемовську схему, немилосердно розгубили його «ізіюминки»:

«Залишилось густе побутове тло, залишилась трагічна безвихідь, залишилися люди «без стерна і вітрил», та нема ліричного гумору, нема Шолом-Алейхемовської ліричної іронії, що нею пройняті всі твори.

Шолом-Алейхем не сентиментальний. Його творчість не знає «просто» сліз... Він малює побут, що викликає сміх, але сміх крізь... сльози.

При такій нищівній критиці сценарію, робота режисера Г. Грічера та художника Шпінеля, які працювали над цими фільмами, отримала схвальні відгуки. Незаперечним позитивом було просування «нацменівської» тематики¹⁴⁰. Сектор виробництва ВУФКУ, що займався сюжетами для національних меншин був незначним, тим не менш він розвивався і перед тут вела єврейська тема. Закономірність розвитку єврейського кіно в рамках української радянської кінематографії була очевидною, адже в УСРР проживала найбільша кількість євреїв. У ВУФКУ досить серйозно ставились до єврейської теми і навіть присвятили йому окремий номер журналу «Кіно», де зазначалося, що:

«Національний фільм має на меті не тільки задоволення культурно-національних потреб тої чи іншої нацменшости, але також і ознайомлення всіх нацменшостей, як і нацбільшости з історичними, побутовими та соціальними особливостями народів. ...

Широким масам, особливо сільського населення, вихованого протягом століть на принципах пригнічення нацменшостей, призирилого, високомірного до них ставлення та активної ворожнечі, — художнє відображення на екрані неймовірно тяжких умов, що в них жили нацменшості в колишній царській Росії, — допоможе зрозуміти те, що було для нього незрозумілим і відкріє очі, де заховані коріння антисемітизму»¹⁴¹.

ВУФКУ взявся за випуск серії єврейських фільмів. Серед них: «Мандрівні зорі» (режисер Г. Грічер, сценарій — І. Бабель), «Єврейське щастя»

¹⁴⁰ *Дефер І.* Крізь сльози // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 3.

¹⁴¹ *Макотинський М.* Трилогія // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 8–9.

(режисер О. Грановський, оператор Е. Тіссе), «Земля кличе» (режисер Балюзек, сценарій — Заца).

Сприйняття нацменівського наративу як репресованого, виразно підкреслюється й тим фактом, що в номері, присвяченому цій проблематиці, спливає й гендерна тематика. Одна з дописувачок журналу скаржитися на досить стереотипне зображення жінки в кіно. Послугування старими образами та відвертим нехтуванням нового типу емансипованої жінки, викликало обурення:

«Візьмемо такі фільми, як «Тарас Трясило» та «Микол Джеря»: довічно згвалтована, інертна, без ініціативи, гине вона, як муха. А про такий фільм, як «Тарас Шевченко» й казати нема чого. Там зовсім нема жінки.

...

«Укразія». Величезний фільм, величезна подія. А жінка де? Де ця героїня справжня, що здібна на самопожертву для діла, революції, для боротьби, для ідеї, для любові? Показали якусь бліду, сіреньку чи то повію, чи може та щось.

...

Відкиньте суто інтелігентський підхід до цих тем, і ви знайдете те, що вам потрібне. Чому не візьмете наших Лізістрат. Хіба на селі прагнення жінки не зросло до назви «тема» й «проблема»? Хіба вона не заслуговує, щоб її показати? Це не сюжет? А селянки в комунах? Її боротьба, її інтереси? А жінка робітниця? Ні, не штампована псевдо-сучасна жінка, а звичайнісінька жінка з її маленьким, але водночас і великим життям А жінка з дітьми, яку кидає чоловік? Правда, не дуже модна тема, ми звикли дивитись на це, як на щось дуже веселе, бо це ж аліментні справи. Так покажіть же цій жінці, якими шляхами йти до незалежності.»¹⁴²

Підсумовуючи, можна зазначити, що протягом 1922–1927 рр., попри загострення протистояння з Москвою та посилення тиску з боку партійного керівництва, справи ВУФКУ в цілому шли успішно. У другій половині 1927 р., після закінчення «блокади» з боку Совкіно, ВУФКУ надіслало до Парижу і Берліну низку фільмів свого виробництва («Тарас Шевченко», «Сорочинський ярмарок», «Микола Джеря», «Свіжий вітер», «Алім», «Мандрівні зорі», «Портфель дипкур'єра», «П.К.П.»). Вони були схвально прийняті закордонною публікою і ряд прокатних контор зажа-

¹⁴² Трак О. Жінка на екрані // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 12.

дали укласти договори з ВУФКУ. Було організовано регулярну інформацію в закордонній пресі. В результаті зросту цікавості до української кінематографії Київ завітав відомий французький кінокритик Л. Мусінак, який згодом опублікував ряд схвальних відгуків¹⁴³.

У статті до 10-річчя Жовтневою революції Шуб звітував про успіхи української радянської кінематографії та окреслив подальші перспективи розвитку, серед яких протягом наступних двох років планувалося збільшення виробництва до 100 картин на рік, режисерських груп — до 35, кіноперсоналу — до 2 тис. осіб. Шуб розраховував, що прорив на союзний і міжнародний ринки дозволить ВУФКУ отримати додаткові 12 млн. руб. та кілька мільйонів валютою. Проте, для здійснення таких планів потрібно було добудувати Київську кінофабрику, через що Шуб звернувся до уряду УСРР з проханням надати ВУФКУ кредит в розмірі 1,5 млн. руб. на три роки, що дало б можливість навесні 1928 р., одночасно з будуванням фабрики, почати працю на ній і випустити на кінець року вже готову продукцію¹⁴⁴.

Проте, вже на початку 1928 р. партійне керівництво почало активний наступ на незалежну українську кінематографію, залишаючи українським митцям все менше простору для творчих пошуків і рефлексій. 30 січня 1928 р, в переддень проведення 1-ї Всесоюзної партійної кінонаради при ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У вирішило провести свою нараду, аби визначитися з позицією України щодо завдань союзної кінематографії. У вступному слові Постоловський зазначив, що кіно-монополія цілком себе виправдала. Серед першочергових завдань подальшого розвитку кінематографу було налагодження прокату кінокартин між союзними республіками¹⁴⁵. У своїй промові нарком освіти Скрипник підтримав автономістські позиції керівництва ВУФКУ. Він висловився категорично проти штучного розмежування національного і загальнопролетарського в кіномистецтві. Ідея підпорядкувати загально-пролетарське центрові, а національне залишити за місцевими кіноорганізаціями, на його думку, була надзвичайно шкідливою для кінематографії. В той же час Скрипник наголосив на посиленні співпраці ВУФКУ з профспілками та створенні школи марксистської кіно-критики, яка мала посприяти підвищенню художньої якості картин¹⁴⁶.

¹⁴³ Деслав Є. ВУФКУ закордоном (Від нашого паризького кореспондента) // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 6.

¹⁴⁴ Шуб О. Українська кіно-промисловість // Кіно. — 1927. — № 18. — С. 20–21.

¹⁴⁵ Всеукраїнська партійна кіно-нарада // Кіно. — 1928. — № 2. — С. 2.

¹⁴⁶ Підсумки та перспективи розвитку української кінематографії (Доклад Наркома освіти УСРР тов. М.О. Скрипника) // Кіно. — 1928. — № 2. — С. 2–3.

На нараді при ЦК КП(б)У було висловлено занепокоєння централізаторськими намірами Москви, яка не змігши реалізувати цей план у 1922 р., все більш виразно вела курс на трестування кіногалузії. У передовиці про підсумки кінонаради в журналі «Кіно», зокрема, говорилося про таке:

«Тенденція знищення української кінематографії, що вже зараз відіграє велику роллю в розвитку української культури і не меншу роллю в розвитку всієї радянської кінематографії, обережно, але настирливо помічалася як у виступах окремих кіно-діячів так і в статтях де-яких російських часописів. Один з цих часописів «Жизнь искусства» був прекрасною ілюстрацією т. Скрипнику, коли він виступав у цій справі. Вказуючи на шкідливість та антиленінський характер цих тенденцій, що йдуть всупереч з національною політикою радянської влади, — т. Скрипник зауважив ту-ж тенденцію і в критиці наших українських фільмів в РСФРР, які іноді зустрічають там незалежно від своєї якості далеко не теплу зустріч»¹⁴⁷.

Тим не менш були сподівання хоча б частко відстояти автономію українського кінематографу. Народа ухвалила надання ВУФКУ кредитних коштів, необхідних для завершення будівництва Київської кінофабрики. Для вирішення сценарної кризи було прийнято рішення запровадити систему тематичних планів та створити, шляхом притягнення літераторів на постійну працю, відповідні сценарні кадри. Для виховання радянських режисерських кадрів було вирішено практикувати асистентуру коло режисерів на фабриках та посилити роботу Одеського кінотехнікуму¹⁴⁸.

Окрім необхідності боронити автономію національного кінематографу ВУФКУ стикалося й з суто економічними проблемами продиктованими втручанням керівництва у виробничі процеси. Внаслідок відмашки партійних органів протягом 1926/28 рр. відбулося стихійне зростання робітничих клубів, які стали складати реальну конкуренцію кінотеатрам, завдаючи ВУФКУ реальних збитків. Отримуючи фільми у прокат фактично безкоштовно, робітничі клуби поставили справу на комерційну основу — пускали на сеанси не тільки робітників, але всіх бажаючих з вулиці. Кількість прокатоднів вказувала наскільки клуби заповнили український ринок прокату. Якщо ВУФКУ щотижня мав 2906 прокатоднів, то з них на долю клубних екранів припадало 1129 прокатоднів

¹⁴⁷ *Ор С.Л.* Де-які підсумки кіно-наради // Кіно. — 1928. — № 3. — С. 1.

¹⁴⁸ Там само.

(38,5%). Справа вимагала негайного втручання. Адже розвиток кіновиробництва залежав від прибутків кінотеатрів¹⁴⁹.

Черговий скандал розгорівся довкола Ялтинської кінофабрики, яка, попри відсталість технічного оснащення, після землетрусу у вересні 1927 р. ще й набула значних пошкоджень. ВУФКУ не хотів продовжувати договір оренди, оскільки фабрика потребувала капітальних вкладень, в той час як будівництво Київської кінофабрики затягувалося через брак коштів.

У листі ВУФКУ до відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У від 15 лютого 1928 р. щодо господарчого конфлікту ВУФКУ, з одного боку, та Кримробмиса та КримНКО через ліквідацію Ялтинської кінофабрики, зокрема зазначалося наступне:

«Досвід і підсумки проведеної нами роботи протягом 3-х років в Ялті яскраво свідчать, що Ялтинська фабрика в такому стані, в якому вона була й перебуває зараз є підприємство нерентабельне — ні з боку комерційного, ні з боку випуска доброякісної художньої продукції...

Серед головних причин вказувалося: 1) слабке технічне оснащення фабрики; 2) відірваність Ялти від великих культурних центрів внаслідок чого виникали постійні проблеми з кваліфікованим технічним персоналом та акторами, які не хотіли їхати до Ялти аби не загубити зв'язків з театром; 3) високі витрати на доставку необхідних матеріалів; 4) недостатнє, дороге і ненормоване постачання фабриці електроенергії¹⁵⁰.

Правління ВУФКУ наполягало, що рішення відмовитися від оренди визріло давно, а землетрус лише прискорив його. Більш того, українське кінокерівництво вважало недоцільним виділення державних кредитів на ремонт Ялтинської кінофабрики вважаючи, що краще ці кошти перекинути на добудову Київської кінофабрики:

«Закінчення спорудження Київської фабрики дало б нам можливість цілком виконати завдання повного насичення (в межах нашої мережі) наших екранів продукцією власного виробу, витіснивши цілком закордонну ідеологічно шкідливу фільму (25–30 назв дає Одеська ф-ка за планом, 50 назв дала б Київська ф-ка. А решту біля 100 назв ми дістали б в порядку виміну в Совкіно, тоді як наша потреба в фільмах-назвах становить 160–170 картин на рік). Асигнування суми для Ялтин-

¹⁴⁹ Гельман. Клуби конкурують із театрами // Кіно. — 1928. — № 6. — С. 13.

¹⁵⁰ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2691 — Арк. 11–11 зв.

ської ф-ка не виправдало б себе цьому відношенні... бо Ялтинська фабрика протягом перших років, хоч би при зазначених затратах не дала б кількісно продукцію в тому розмірі в якому зможе при таких затратах дати Київська фабрика»¹⁵¹.

На підтримку позиції ВУФКУ виступив і голова НКО М. Скрипник. У своєму листі тов. Доненко у відділ агітпропу від 17 березня 1928 р., він назвав дві необхідні умови, які б дозволили ВУФКУ подовжити оренду Ялтинської фабрики: 1) одноразова допомога ВУФКУ в розмірі 1.200.000 руб від уряду УСРР чи уряду СРСР на обладнання і поновлення фабрики та проведення її антисейсмічного устаткування; 2) продовження в повному обсязі грошової і кредитної допомоги для закінчення Київської кінофабрики. У приписці Скрипник відмічав, що «важкий фінансовий стан ВУФКУ зараз абсолютно не дає можливості поновлення та проведення Ялтинської фабрики за кошти самого ВУФКУ»¹⁵².

Попри успіхи у кінофікації села, проблемою залишався сільській глядач. Старше покоління, як правило, у кіно не ходило. Актуальною залишалося питання ціни квитків на кіносеанси. Один квиток коштував 15–20 копійок, отже відвідування кіносеансу пересічній селянській родині коштувало у середньому 45–60 копійок, що було задорого. Селяни не завжди розуміли символізм картини та режисерський задум¹⁵³. Селянство, як цільова аудиторія, вимагало іншого кіно ніж місто. Сільський механік М. Ерез відмічав, що селяни негативно сприймають фільми присвячені подіям громадянської війни та повстань. Загальною реакцією було:

— Годі крові! Про бандитизм треба забути, досить його згадувати! Навіщо молодому селянинові бачити, як погром робиться, як дівчат гвалтується?

....

«Трипільська трагедія» давала три сеанси на вечір. «Хміль» же дав один сеанс та й то не повний.

Балачки скрізь однакові.

Батько каже синові:

— Не дам тобі на кіно грошей! Не знаєш, як бандувати, то в кіно хочеш навчитися¹⁵⁴?

¹⁵¹ Там само. — Арк. 14 зв.

¹⁵² Там само. — Арк. 21.

¹⁵³ *Галайда*. Дбаймо про село! // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 13.

¹⁵⁴ *Ерез М.* Годі крові на екрані // Кіно. — 1928. — № 4. — С. 10.

Тематика громадянської війни була емоційно важкою для селян, адже упокорення українського селянства більшовиками було дуже жорстоким.

15–22 березня 1928 р. у Москві відбулася 1-ша Всесоюзна партнарада з питань кіно, яка ознаменувала початок процесу згортання автономії українського кіно. У нараді взяло участь 200 кіноробітників, з них 140 з правом голосу. До президії було обрано т.т. С. Косіора, О. Криницького, М. Скрипника, В. Постоловського, К. Шведчикова (Совкіно), Н. Крупську, В. Мещерякова та ін. Генеральним посланням виступаючих партнаради було зміцнення ідеологічної витриманості фільмів. Відкриваючи нараду, Косіор виступив з промовою, в якій, зокрема, було зазначено:

«Неправильно думають ті товариші, які кажуть, що, оскільки кіно-справа повинна бути рентабельною, — треба орієнтуватися на комерційний кіно-театр. Партія ставить це питання зовсім в інакшу площину. Вона знає, що при умінні і при гарній організації справи навіть найглухіші села даватимуть прибутки для кіно...».

Цю ж лінію продовжував і Криницький, який засудив переконання деяких кінопрацівників, які вважають ідеологічно-витриманий фільм апіорі нерентабельним. Партійне керівництво поставило перед радянською кінематографією два завдання: 1) зробити з кіно зброю пролетаріату в класовій боротьбі і культурній революції; 2) в перспективі перетворити кіно на найприбутковішу галузь народного господарства й вижити горілку. Остання ідея належала Сталіну. Як бачимо ленінський принцип самоокупності кіно відходить на другий план, тоді як ідеологічні засади в у кіномистецтві посідають першорядне значення.

Скрипник залишався послідовним щодо поліпшення якості українського мистецтва, зокрема, і кінематографії, виключно шляхом створення міцної комуністичної критики, тоді як загальна лінія партії схилялася до залучення широких кіл громадськості. Розмивання меж професійної спільноти через масовізм створювала нездорові тенденції. У доповіді К. Мальцева прямим текстом звучало, «що радянська кінематографія зможе в дальнішому нормально і правильно розвиватись лише за активної допомоги радянської громадськості».

Власне, партнарада скликала не для вирішення проблем кінематографії, а для взяття під партійний контроль тих процесів, що відбувалися в радянській кіноіндустрії. Про це виразно свідчить той факт, що із 200 учасників було тільки два режисери і один сценарист. Звісно, режисери та сценаристи були на вагу золота. Цих фахівців не вистачало, але для всесоюзної партнаради така кількість видається щонайменше дивною. Відсутність провідних спеціалістів, на плечах яких тримається

весь виробничий процес, означало зміну парадигми. Відтепер не мистецькі кола, а партійне керівництво і його функціонери на місцях будуть задавати тон і напрямок розвитку кіномистецтва.

Цю тенденцію відбивали й поставлені партнарадою практичні завдання, що потребували негайного вирішення, серед них було зазначене наступне:

«1). Треба встановити більш міцні форми постійного парткерівництва у кіно. Це керівництво можна здійснювати або через ширші художні колегії при кіно-організаціях, кіно-фабриках тощо.

2). Поставити практично питання про відрядження кадру комуністів на працю сценаристів, режисерів і т.д., використавши комфракції федерації письменників та інших організацій.

3). Терміново поставити питання про поширення кіномережі й визнати, що кіно є одна з форм культ-освітньої роботи. Тому заінтересовані Наркомати та культвідділи повинні замовляти кіно-організаціям потрібні для них культурфільми.

4). Взяти рішучий курс на збільшення тиражу фільмів і тим самим знизити собівартість».

Також автор статті, що висвітлював хід всесоюзної партнаради не міг оминати того факту, що партнарада жорстко розкритикована діяльність багаторічного опонента ВУФКУ — Совкіно, яке не тільки не налагодило взаємовідносини з закордонними фірмами, але й примудрилося зіпсувати вже існуючі зв'язки. Нищівній критиці була піддана й продукція Совкіно. Редактор «Комсомольської правди» Костров взагалі заявив, що лише 16% продукції Совкіно є доброю, тоді як решта 84% — непотріб¹⁵⁵.

Резолюції 1-ї всесоюзної партнаради з питань кіно викликали ряд нарікань з боку Совкіно, яке звернулося до оргбюро ЦК ВКП(б) з доповідною запискою від 2 квітня 1928 р. з проханням внести зміни у остаточний текст. Адже висловлена в тексті повна недовіра кіноорганізаціям створювала нездорову атмосферу у кіносправі, що призводило до відтоку кваліфікованих кадрів. Перекладання вини щодо непорозумінь з літераторами виключно на кіноорганізацію, на думку представників Совкіно, не сприятиме налагодженню контактів. Крім цього, Совкіно всупереч волі більшості членів партнаради намагалося «проштовхнути» до остаточного тексту постанови свого бачення щодо підпорядкування кіногалузі. В записці, зокрема, йшлося про таке:

¹⁵⁵ К.Н. Блок-нот парт-наради // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 2.

«Правління Совкіно, й надалі, оскаржує ту схему організації керівництва кіносправою, яка прийняте Народою... Ми вважаємо, що у господарському плані кіносправа у РСФРР має бути підпорядкована ВРНГ, а взаємовідносини між кіноорганізаціями СРСР повинні регулюватися на основі договорів між ними й періодичного скликання нарад всіх кіноорганізацій СРСР»¹⁵⁶.

У своїй постанові про підсумки партнаради від 24 квітня 1928 р. оргбюро ЦК ВКП (б) постановило доручити оргрозподілу разом з агітпропом ЦК внести протягом місяця в Секретаріат ЦК доповідь про керівні кадри працівників кінематографії. Кадрове питання було розглянуто ЦК ВКП (б) 14 і 21 грудня 1928 р., а відповідна постанова вийшла тільки 11 січня 1929 р. В резолюції наголошувалось на тому, що завдання партії полягало у посиленні керівництва працею кіноорганізацій, «забезпечуючи ідеологічну витриманість кінопродукції, рішуче поборювати спроби пристосування радянського кіно до ідеології непролетарських прошарків.»

Традиційним способом стало залучення широкої громадськості: «партійні, професійні, комсомольські, суспільні наукові товариства повинні більш активно брати участь в роботі кіно, шляхом виділення на цю галузь роботи нових кадрів, обговорення планів роботи і продукції кіноорганізацій, створюючи довкола кіно атмосферу товариської допомоги». Враховуючи все вищезазначене ЦК ухвалив:

«1. Запропонувати фракціям правлінь кіноорганізацій і фракціям літературних організацій пролетарських і селянських письменників укріпити кадри сценаристів...

...

2. Доручити АППО скласти в місячний термін узгодивши з літературними, художніми, кіно та іншими зацікавленими організаціями список, що забезпечить активну участь кращих літературних і художніх сил в кінороботі.

3. Наркомосам союзних республік в місячний термін разом з кіноорганізаціями переглянути програми навчання в кінотехнікумах, з метою тісної ув'язки їх з виробничими потребами кіноорганізацій. Залучити до викладацької роботи в кінотехнікумах найбільш кваліфікованих, практичних працівників кіно.

¹⁵⁶ Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. — М., 2005. — С. 93–95.

При комплектуванні кінотехнікумів довести робоче-селянську групу до 75% відсотків.

....

4. Запропонувати НК РКІ (Народный комиссариат Рабоче-крестьянской инспекции — *додано мною Я.П.*) СРСР і союзних республік під час перевірки персонального складу радянських закладів передбачити необхідність перегляду особового скалу і кіноорганізацій.

Доручити НК РКІ РСФРР і Головмистецтву перевірити роботу ТДРК (Товариство друзів радянського кіно — *додано мною Я.П.*) з точки зору більш тісної ув'язки праці цього товариства з кіноорганізаціями і точного визначення характеру, функцій й організаційної структури»¹⁵⁷.

Проте, ще до остаточного ухвалення резолюції з кадрови питань, українські кінематографісти взялися за виконання постанов XV-го з'їзду ВКП (б), а саме в царині розбудови зв'язків з громадськістю через структури Товариства друзів радянського кіно (ТДРК)¹⁵⁸.

ВУФКУ вирішив провести опитування серед мистецької громадськості, дотичної до сфери кіно, або, як ще її було прийнято тоді називати — кіногромадкістю. У номері 5 журналу «Кіно» за 1928 р. були оприлюднені дані опитування, яке містило відповіді представників мистецького цеху та простих працівників на сім питань: 1). Чи вважаєте Ви що українське кіно протягом п'яти років свого існування набуло свого своєрідного обличчя? 2). Які фільми Ви вважаєте за найкращі фільми українського кіно? 3). Як повинно надалі будуватись українське радянське кіно, щоб щільно ввійти, як невід'ємний чинник, до української радянської культури? 4). Якими заходами (на Ваш погляд) треба виконувати гасла 15-го з'їзду ВКП про кіно? 5). Як зв'язати ідеологічні завдання з господарчими? 6) Які органи повинні, на Вашу думку, керувати кіно? 7) Чи вважаєте ви за потрібне всю радянську кінематографію єдиному всесоюзному органу контролю та регулювання?

Серед опитуваних були письменники і поети (В. Підмогильний, В. Поліщук, І. Фефер, Д. Загул), науковці (П. Лозієв), редактори і критики (І. Лакіза, С. Щупак), працівники кіно і режисери (О. Лазаришак, З. Сідерський, С. Орелович, О. Довженко, Ф. Лопатинський, Д. Вертов), партійні працівники (Ю. Войцехівський, В. Лимар) і робітники Червоно-

¹⁵⁷ Там само. — С. 96–99.

¹⁵⁸ *Молилевський Л.* Єдиний центр // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 4.

прапорного заводу (Фурсов, Комський), художній керівник театру ім. І. Франка Г. Юра.

Щодо першого питання, то більшість вважала, що українське кіно таки набуло «свого обличчя». Трійка найкращих фільмів виглядала наступним чином: 1 місце — «Звенигора», 2 — «Тарас Шевченко» і 3-тє — «Тарас Трясило».

Погляди на подальше розбудову української кінематографії дуже різнилися, і, як правило, відбивали прагнення тих кіл, до яких належав опитуваний. Партійні функціонери і громадські діячі, наполягали аби «взяти твердий курс на фільми, які-б відбивали недавнє минуле революційного змагання українських робітників та селян за радянську владу», висвітлення сучасного радянського побуту та зміцнення зв'язків з громадськістю, як основним чинником радянської культури. Тут їх певною мірою підтримували конструктивісти, які вимагали кардинальної зміни тематики. Письменник-авангардист Поліщук у своїй відповіді зазначив:

«Українська радянська кінематографія тільки тоді зможе бути фактором нашого життя, коли вона почне розглядати Україну не як велетенський селозований хутір, а як потенційну східно-європейську Америку, де промислове і індустріальне життя грає першорядну роль. Звідси і в історії, не говорячи вже про сучасне і майбутнє, побачать не тільки галушки та вечорниці, але і сили і події, що створили Донбас, Кривий Ріг, Дніпрельстан і взагалі УСРР.

Далі, співпраця й використання сил нашої громадськості, а в першу чергу виробничої творчої кіногромадськості. Попередня лінія ВУФКУ, що нехтувала ці сили призвела українську кінематографію до низки криз, за які зараз приходиться розплачуватись. Не бюрократичне самозадоволення з того стану, що, мовляв, на Україні самій кіно-громадськості без ВУФКУ нічого робити, і вона, та кіно-громадськість все одно прийде до ніг...»¹⁵⁹.

Погляди кінопрацівників на розбудову кінематографії були більш конкретними. Наголошувалося на необхідності формування висококваліфікованих кадрів і піднімалося питання як збалансувати національні теми з інтернаціональними сюжетами. Член правління Сідерський та Орелович, на той момент — завідуючий виробничим відділом ВУФКУ, слідом за сталінською формулою «національна за формою, соціалістична

¹⁵⁹ Наша анкета // Кіно. — 1928. — № 5. — С. 6.

за змістом» пропонували «будуватися за принципом використання українського матеріалу, форми та мови, стаючи поряд з цим за змістом своїм інтернаціональним, пролетарським та колективістичним мистецтвом». Отже ми бачимо, що функціонери були схильні коливатися разом з лінією партії.

Режисери залишалися непохитними в своїх позиціях. Вони відстоювали автономність кіномистецтва і недопущення втягування митців у політику. Довженко бачив велике майбутнє українського кіно тільки за умов дотримання високих професійних стандартів:

«Надзвичайно суворе відношення до підбору режисури. Обов'язкові командировки за-кордон. Якість, а не кількість фільмів. Організація інституту асистентури. Повний перегляд функцій редакторату. Треба загрузити апарат українського кіно робітниками, що поряд із громадським стажем та бажанням працювати в кіно, мали б ще велику ув'язку з художньою радянською культурою. Переглянути питання кіно-тематики. Припинити політиканство літературних груп навколо кіно й довести їм, що їм треба всім вчитися. Організувати справжню кіногромадськість».

Як бачимо позиція Довженка цілком відповідає духу літературної дискусії, як битви за високі стандарти в мистецтві. Розуміючи загальну спрямованість політики партії, він все ж таки намагається повернути розмову до першопричини, виразно підкреслюючи надуманість політичної складової у мистецькій дискусії, яка вигідна тільки для різного штибу невігласів і пройдисвітів, що використовують політичну риторіку для облаштування своєї кар'єри, оскільки інших талантів, крім як вислужуватися, не мають.

Питання, як найкраще виконувати постанови XV з'їзду ВКП(б) про кіно, не дали особливо цікавих відповідей. Більшість опитаних йшли в фарватері партійних постанов, пропонуючи посилити кінофікацію села, більше орієнтуватися на сільського глядача, через товариства друзів кіно залучати широку громадськість до роботи у кіно. Пропонувалося також більш працювати над науковими, документальними, навчальними та дитячими фільмами. Поет Загул взагалі озвучив суто сталінську позицію: «перестати дивитися на кіно-виробництво, як на джерело прибутків, та асигнувати на виконання гасел кільканадцять мільйонів карб. Для поширення кіно в масах».

А от спроба централізації радянської кіногалузії в Україні знайшла рішучу відсіч. На питання хто ж таки має керувати кінематографією і чи потрібен єдиний всесоюзний орган контролю, відповідь була цілком

однозначна. Українська кіногромадськість підтримувала автономний статус республіканських кіноорганізацій, які мали підпорядковуватися національним Наркомосам. Митці вважали, що взаємовідносини між кіноорганізаціями різних республік і союзним центром мають регулюватися договорами. А голова осередку ТДРК Лазоришак взагалі наголосив, що це неможливо, адже «керівництво культурним будівництвом в СРСР децентралізовано». Достеменно невідомо, чи піддавалися відповіді на запитання анкети редагуванню, але не виключено, що так. Теза Лазоришака залишилась нерозкритою, але тут міститься виразний натяк на порушення Конституції СРСР 1924 р., яка закріплювала сферу культури за республіканськими органами влади¹⁶⁰.

У 1928 р. все більше піднімалося питання кадрів. Радянська влада вже могла спиратися на нові кадри, необхідність у попутниках поволі відпадала. Тим більше, що літературна дискусія показала неспроможність більшовиків втримати національне питання в рамках культурництва, а отже вимагала від них більш жорсткої реакції. Але в кіно все було не так просто. Як відмічає російський дослідник Л. Максименков держава, яка мала тривалий досвід контролю літератури, живопису та музики вперше зіткнулася з кіно, що мало двоїсту природу виробничого мистецтва: «Кіносправа доручалася не вчорашнім «лікнепівцям» та напівграмотним агітпропівським пролеткультівцям з робітфаків як часто траплялося в літературі та друку. Подібні кадри «висуванців» можна було репресувати і змінювати безболісно... Кіно виявилось справою «спеців», хоча й красних. Їхній спеціальний професіоналізм припускав певний ступінь самостійної свободи дій. Посилення контролю над ними йшло в ногу тоталітарної централізації суспільства...». Отже скликання кіно партнаради в рік першої п'ятирічки є не випадковим, адже колективізація, як і решта планів Сталіна, вимагала потужної ідеологічної консолідації суспільства¹⁶¹.

Саме такому так гостро постало питання про якість кадрів підготованих Одеським технікумом, та необхідності переведення навчального закладу до Києва, як тільки буде добудована Київська кінофабрика¹⁶². Новий голова правління ВУФКУ І. Воробйов став на захист молодих кадрів підготовлених в рамках радянських кінематографічних вишів. Хоча й визнав, що серед нових кадрів були елементи, які випадково туди потрапили¹⁶³. Певно, партійне керівництво якийсь час розраховувало на

¹⁶⁰ Там само. — С. 7.

¹⁶¹ Максименков Л. — Вказ. праця. — С. 31.

¹⁶² Бажан М. «Якось воно буде...» // Кіно. — 1928. — № 6. — С. 1.

¹⁶³ Воробйов І. Про кадри в кінематографії // Кіно. — 1928. — № 7. — С. 1.

те, що все ж таки зможе створити «пул» кіноспеців, аби мати змогу швидко одних замінити іншими.

Питання контролю кіновиробництва стало все більш актуальним. Перед керівництвом ВУФКУ постала задача визначитися з тематичним на 1928/29 рр.:

«І коли критично підійдемо до виробничого плану, то ми й цього року мусимо констатувати ті самі факти, що й минулого, а саме: непропорційність в розподілі тем. Ухил в бік історичних, та історико-революційних фільмів і обмаль побутових тем, що на них тепер глядач пред'являє широкі вимоги, — ця диспропорція склалася в наслідок того, що як-раз виготовлення сценарію не піддається будь-якому твердому плануванню... Часто добре складений план (так було попередні роки) лишається на папері, а виробництво на кінець року змушене кинути плана й реалізувати те, що мається в портфелі... І саме тому і 1927/28 р. дав тем з горожанської війни більше над усі інші»¹⁶⁴.

Такий наступ на кіноматографію відбувався по всьому Радянському Союзу. За вказівкою партнаради тематичні плани стали виносити на обговорення громадськості.

Орієнтовний тематичний план ВУФКУ на 1928/29 рр. операційний рік складався з п'яти тематичних блоків і відбивав нагальні політичні і культурні завдання, що ставило радянське керівництво перед українським кіновиробництвом. Соціально-побутові теми склалися зі чотирьох підрозділів: а) теми з робітничого життя (раціоналізація виробництва, культурна революція і побут, робітниче винахідництво); б) теми з селянського життя (культурна революція на селі, сільськогосподарський колектив та комуна, радгосп і селянство, жінка — громадський діяч на селі); в) теми з життя молоді (кохання і робітнича молодь, над гранітом науки, комсомольці); г) теми з червоноармійського побуту (червона армія і село); г) теми з життя української інтелігенції (розклад української інтелігентської родини). Серед тем, що висвітлюють національну політику, пропонувалися наступні: Дніпрельстан та нацменшості в Україні.

Якщо в рамках соціально-побутової тематики та проблем національної політики було визначено тільки напрямки, то решта була сформульована більш конкретно. Пріоритетними темами з історії соціальних рухів на Україні, керівництво ВУФКУ вважало: «Декабристи на Україні» (1825 р.), «Селянська трагедія» (1905 р.), «Під Карпатами» (1915 р.). Теми

¹⁶⁴ Е. Ч. На критику мас // Кіно. — 1928. — № 9. — С. 1.

давнього минулого України своєю хронологією не сягали далі Хмельниччини: «Бондарівна» (XVII століття), «Кабала» (Історія Почепинської межі), «Маруся Богуславка». Для дитячих фільмів було запропоновано не просто теми, але вже картини з визначеними назвами («Радянський Робінзон», «Лис Микита», «В школі», «Дитяча комуна», «Олив'яний перстень»)¹⁶⁵.

13–14 вересня 1928 р. у Києві відбулася Всеукраїнська нарада письменників у справі обміркування тематичного плану ВУФКУ на 1928/29 рр. У вступному слові художній директор Черняк зауважив, що після активної співпраці українських письменників з ВУФКУ у 1925/26 рр.. наступний операційний рік позначився відтоком письменників з кіногалузії. В результаті редакторат ВУФКУ фактично потопав у сценарній зливі, з яких тільки 0,8% надавалося до постановки. Решті вдавалося компенсувати за рахунок професійних сценаристів, але таких в розпорядженні ВУФКУ було небагато. Без активного залучення письменництва ВУФКУ поставав перед проблемою чергового загострення сценарної кризи.

Проблема взаємовідносин сценаристів і режисерів виходила за рамки ВУФКУ, адже невдоволення сценаристів виливалося в скарги. В листі від 18 квітня 1928 р. до наркома освіти М. Скрипника, Правління ВУФКУ та репреткому автор сценарію «Січневе повстання» М. Патлаха, який сам був безпосереднім учасником сіневих подій оскаржував дії режисера Довженка:

«Довженко, замість того, аби як режисер сценарій розробити, ... поставив за мету стати не тільки режисером, але й привласнити собі авторські права сценарію, взагалі, він, Довженко, думає про себе, що він «все» ...

... він навіть придумав свою назву, замість «Січневе повстання» він назвав його «Арсенал»...

... якщо Довженко буде його ставити згідно свого дешево надуманого сценарію... то я зі всією відповідальністю заявляю, що картину буде настільки нецікавою та абсолютно незрозумілою...

... прошу звернути особливу увагу на хворобливе явище режисерського співавторства, оскільки цим співавторством хворіють і розбещуються цілий ряд вуфківських режисерів»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Що робитиме українське кіно 1928–1929 року. Орієнтовний тематичний план ВУФКУ // Кіно. — 1928. — № 9. — С. 17.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2702. — Арк. 116–116 зв.

Звісно, що з висоти сьогодення пасажі про нецікавий сценарій Довженка можуть викликати хібащо посмішку, але головним лейтмотивом листа є авторське право, яке конвертувалося в конкретну матеріальну винагороду.

На нараді письменники висловили своє незадоволення зведенням ролі сценариста до мовчазного асистента режисера та творчими обмеженнями, які накладав на них тематичний план. Д. Бузько вважав запропонований ВУФКУ тематичний план нежиттєздатним, і виступав за те аби делегувати право складати план самим письменникам. Його підтримав М. Йогансен та В. Підмогильний. Йогансен зазначив агітаційно-пропагандистські формулювання плану, яке загрожувало загубити художній фільм як такий. Така ситуація, на його думку, була зумовлена монополією ВУФКУ на кіновиробництво. Аби убезпечити художні фільми, він запропонував розмежувати функції редакційних осередків ВУФКУ, де один займався б агітаційними і науковими функціями, а другий — художніми. Підмогильний вважав, що запропонований ВУФКУ тематичний план створював умови, коли письменник міг дати тільки пересічний вузький сценарій. Він також відмічав, що література і кіно не мають нічого спільного, отже, не кожен письменник може стати сценаристом. Довженко обстоював право режисера на остаточне оформлення сценарію, наголошуючи, що письменник має дати тільки ідею сценарію. Б. Антоненко-Давидович виступив з критикою на адресу режисерів, які за всяку ціну прагнули дати шедевр, тоді як нагальним питанням було привчити глядача до високоякісних українських художніх фільмів.

У постанові наради письменники виступили категорично проти «малоросійського» підходу. Було запропоновано включити до плану екранізацію фільму «Слово о полку Ігореву», сценарій до якого був вже готовий. Також пропонувалося доповнити план антирелігійною темою, зокрема й проблемою антисемітизму та західноєвропейською темою.

Для успішної реалізації співпраці письменники також вимагали: 1) забезпечити право автора стежити за правильністю трактування його сценарію при постановці; 2) дійти згоди з ВКРК щодо невтручання в роботу сценариста там, де ще не стосується ідеологічного контролю; 3) підвести під роботу сценариста «серйозну економічну базу»; 4) домогтися визнання на законодавчому рівні права сценариста на відсоткову винагороду від прокату.

Керівництво ВУФКУ поблажливо поставилось до зауважень та побажань письменників зауваживши, що тематичний план є радше ідеологічним дороговказом, а не директивою для виконання¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Письменники і українське кіно // Кіно. — 1928. — № 10. — С. 15.

Остаточну крапку в утвердженні тематичного плану ВУФКУ було поставлено резолюцією наради при агітпропі ЦК КП(б)У. В резолюції вказувалось на недостатню кількість фільмів присвячених громадянській війні та висвітлення головних поточних політ кампаній (перевиборчі кампанії, правда про Україну). Рекомендувалося звернути увагу на питання втягнення трудящих жінок у виробництво та висунення їх на керівні посади, участь у виробництві ЛКСМУ. Теми культурної революції пропонували конкретизувати в напрямку антирелігії, боротьби з алкоголізмом, антисемітизмом та ліквідацією неписьменності. Велике значення надавалося фільмам, присвяченим біографіям видатних діячів науки і техніки, а також гумористичним фільмам, які мали великий попит серед публіки. ВУФКУ також мало забезпечити, аби у постановках про життя села був показаний соціальний розподіл та класова боротьба (КНС, батрацтво), висвітлити революційний рух за кордоном, боротьбу з воєнною небезпекою та військовим захистом республіки.

Все більш відчутним ставали доцентрові тенденції. Відтепер ВУФКУ мав погоджувати свій тематичний план з Совкіно аби «уникнути непотрібного паралелізму». Більш жорсткому ідеологічному контролю підлягали історичні фільми. Зокрема, в резолюції вказувалося:

«З метою планомірної екранізації важливіших етапів історії України, доручити ВУФКУ з участю відповідних органів НКО та Істпарту в 3-х місячний термін розробити мінімальний тематичний план п'ятилітки, погодивши його з історичним тематичним планом Совкіно.»

Створення системи Товариств друзів радянського кіно (ТДРК) та інших профспілкових і громадських організацій мало на меті посилити контроль за інтелігенцією шляхом залучення широкої громадскості. Партія автикно використовувала цей метод, що дозволяв їй контролювати процес формально зберігаючи анонімність. Апелювання до робітничих і селянських мас створювала ілюзію народовладдя та давала партії в руки витончений інструмент контролю і коригування курсу найбільш небезпечної групи — інтелігенції, яка єдина могла підірвати монополію партії на ідеологію. Для цього в окремому пункті резолюції зазначалося:

«Вважаючи на необхідність втягти широку громадськість до обмірковування тематичного плану ВУФКУ, доручити управлінню Політосвіти, К/В ВУРПС та ВУФКУ, вкупі з іншими громадськими організаціями, вжити низку практичних заходів до широкої популяризації тематичного плану, його обмірковуванню та виявленню громадської думки.

Переводячи в життя тематичний план, треба добитися, щоб запровадити порядок колективної перевірки і редагування сценарія, а не лише громадського перегляду вже виготовлених фільмів. Доручити ВУФКУ вкупі з Укрполітосвітою проробити практичні пропозиції щодо цього питання в місячний термін та приставити їх АПВ ЦК»¹⁶⁸.

Наприкінці жовтня правління ВУФКУ скликало Всеукраїнську виробничу нараду в справах кінематографії. В нараді, крім членів правління ВУФКУ, взяли участь завідувачі всіх відділів і частин Управління та редактори Художнього відділу, а також представники крайових відділів, кінофабрик, механічного заводу, кінотехнікуму. Були присутні делегати ВУРПС, ВУК, Робмису та ТДРК. У порядок денний увійшли питання про 5-тирічний план розвитку, промфінплан, виробничий і тематичний плани ВУФКУ на поточний господарчий рік 1928/29. Нарада визнала хибність курсу на відрив кіно-промисловості від Наркому просвіти і передачу у відання ВРНГ. ВУФКУ почав активно готуватися до виконання плану першої п'ятирічки. Останньою яскравою подією 1928 р. в українській кінематографії стало відкриття у грудні Київської кінофабрики.

Підсумовуючи сім років діяльності ВУФКУ, можна впевнено сказати, що українські кінематографісти провели колосальну роботу по налагодженню кіногалузі. Відмежувавшись від союзного центру, ВУФКУ обрав свій шлях, який вже через п'ять років дав приголомшливий результат. Дискусії щодо шляхів поступу українського кіно, вдосконалення техніки та організації кіновиробництва, мистецькі пошуки становлять інтелектуальну спадщину українських дискусій про ідентичність. Зміна акцентів від внутрішньо-професійних та мистецьких дискусій до полеміки з представниками кіношних кіл РСФРР та партноменклатурою щодо централізації союзної кінематографії протягом 1923/28 рр. є яскравим унаочненням зміни політичного курсу більшовиків, які не змігши опанувати процес деколонізації вдалися до політики централізації.

¹⁶⁸ Про тематичний план (Резолюція наради при агітпропі ЦК КП(б)У // Кіно. — 1928. — № 10. — С. 16.

Розділ IX.

Етнічні меншини і влада

IX.1. Національні меншини в повоєнній Україні

Утвердження радянської влади започаткувало новий етап в історії етнічних меншин України. Еміграція політично активної й освіченої частини етнічних громад спричинила негативні наслідки: різко знизився їх культурний рівень, що згодом стало підставою для формулювання радянської тези про культурну відсталість етнічних меншин. Водночас докорінно змінилося соціально-економічне обличчя меншин.

На початковому етапі радянського будівництва національний склад України залишався досить рухливим, внаслідок чого усталені норми міжетнічного життя зазнали суттєвих змін. Найбільший вплив на них справили війни. Перша світова війна викликала значні за обсягом міграції переважно російської людності з центральних регіонів Росії. Більша частина цих мігрантів, сподіваючись виїхати за кордон, вимушено осіла в Південній Україні, в основному в промислових і портових містах. Іншу значну частку російських мігрантів становили учасники бойових дій на боці радянського уряду, який протягом 1918–1920 рр., то займаючи терени республіки, то відступаючи з них, постійно нарощував тут свою військову присутність і чисельну перевагу. Із закінченням бойових дій саме ця частина російських мігрантів, як найбільш революційна й перевірена в боях, склала основу радянського апарату всіх рівнів влади, посівши керівні посади на стратегічних промислових і транспортних підприємствах, створивши ядро майбутньої партійної й радянської бюрократії. Внаслідок громадянської війни в Україні опинилася й нечисленна, проте політично впливова латиська громада, що формувалася переважно з латиських стрільців і справляла на початку 20-х рр. непересічний вплив на життя республіки.

Перша світова війна спричинила значний приток іноземців, які збільшили кількість дисперсних етнічних меншин, таких як: греки* (вихідці з

* Маються на увазі нечисленні міські громади грецьких біженців у Києві, Харкові, Мелітополі, Катеринославі, що сформувалися на початку 20-х рр. XX ст. Не слід

Туреччини та Передньої Азії), грузини, вірмени, ассирійці, китайці тощо. Особливості існування цієї групи мігрантів в Україні визначала та обставина, що вони переважно були іноземними підданими. Через політичну нестабільність початку 20-х рр. їх натуралізація в Україні відбувалася повільно. Більша їх частина не набула громадянства УСРР аж до початку 30-х рр., що зі свого боку вкрай обмежувало їхні соціально-економічні та суспільні можливості в країні.

Визначити міграційне сальдо для різних етнічних груп населення на початку 20-х рр. не видається можливим через відсутність відповідних статистичних даних. Проте численні матеріали місцевих органів влади та НКВС достатні для того, аби стверджувати, що на початку 20-х рр. відбулися найзначніші після другої половини XVIII ст. зміни в етнічному складі. Це призвело до подальшої космополітизації найбільших міст Південної України. Основну частку мігрантів становили росіяни, які представляли крайні політичні табори російського суспільства. Внаслідок світової війни в Україні опинилися значні групи біженців. Останні, як правило, осідали в містах, селилися нечисленними громадами-земляцтвами, за своїм соціальним станом були ремісниками і робітниками, в культурному відношенні були малопотужні, через мовний бар'єр існували замкнено.

На фоні промислового занепаду й масового безробіття відзначені зрушення в етнічній структурі міст України перетворювалися на значну суспільну проблему. Багатонаціональні великі міста на початку 20-х рр. стали осередком інтенсивних інтеграційних процесів, які відбувалися болісно й конфліктно.

Іншим боком демографічних процесів першої чверті XX ст. була втрата Україною значних за обсягом трудових та інтелектуальних ресурсів. У значних масштабах еміграція з республіки відбувалася за двома основними напрямками. Перш за все виїздили представники заможних верств населення всіх етнічних складових, починаючи з представників правлячих кіл титульної нації імперії і закінчуючи можновладцями етнічних меншин. Суттєвою була вимушена еміграція політичної еліти, починаючи з фундаторів Центральної Ради, діячів уряду П. Скоропадського, лідерів Директорії і закінчуючи безліччю ватажків селянських загонів. Відтік суспільно активної частини населення республіки, особливо з числа інтелігенції, відбувався й протягом 1921–1922 рр. внаслідок примусового виселення за межі радянської країни.

співвідносити з Маріупольською, Одеською і Львівською грецькими громадами, які мали давню історію.

Що стосується етнічних меншин, то в їхній подальшій долі ці два еміграційні потоки відіграли непересічну роль. Внаслідок першого неповна соціальна структура етнічних меншин зазнала подальшої деформації, ставши ще більш «урізаною». Втративши найбільш заможну частку громад, етнічні меншини опинилися на межі виживання, оскільки етнокультурний розвиток, зокрема розвиток національної освіти, літератури, мистецтва, відбувався за рахунок внутрішніх ресурсів громади без будь-якої державної допомоги. Ускладнилося соціально-економічне існування збіднілих громад, що особливо яскраво видно на прикладі єврейства. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати свої специфічні прагнення в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Внаслідок внутрішніх міграцій відчутних змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як: німці, болгари, греки, чехи. Зокрема численна група німців, депортованих на початку Першої світової війни царським урядом на схід імперії, лише 1918–1920 рр. повернулася у вимушено залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників¹. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті радянсько-польської війни, в місцях компактного розселення поляків Волині. Значним був вплив біженців, переважно росіян, у селища греків і болгар Приазов'я. Рятуючись від голоду й страхів воєнного часу, вони мешкали тут принаймні до 1924 р., аж поки не відбувся перелом в справі подолання безробіття, й вони дістали змогу поповнити міське населення.

Глибшими й різноплановішими за зміни суспільного статусу були трансформації соціальних відносин. У результаті ліквідації поміщицького й церковного землеволодіння, одержавлення більшої частини промислових підприємств, і, врешті, фізичного винищення чи еміграції верхів дореволюційного суспільства російська меншина, як і решта, набула типової для меншин ознаки — урізаної соціальної структури.

Друга за чисельністю етнічна меншина України, єврейська, втратила економічно найпотужнішу частину своєї громади. Залишилися найбідніші шари єврейської спільноти, переважно містечкової, у середовищі яких протягом першої половини 20-х рр. набирали обертів процеси люмпенізації. Величезна частина містечкового єврейства існувала за рахунок посилок та грошових переказів закордонних родичів. Подальше збіднення громади стало ґрунтом значних соціальних суперечностей і проблем,

¹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — К., 1995. — С. 29.

живило емігрантські настрої, спотворювало економічне й культурне життя регіонів, де переважала єврейська людність.

Значних суперечностей набули соціальні процеси в середовищі компактних етнічних меншин України, колишніх іноземних колоністів, селянських за своїм складом. Земельна реформа вщент зруйнувала ідилію попереднього етапу історії поземельних відносин у місцях компактного розселення колишніх іноземних колоністів. Радянський Закон про землю (1918 р.), знищив приватну власність на землю як таку. Вістря земельної політики більшовиків 1920–1921 рр. було спрямоване проти сільської дрібної буржуазії, так званих куркулів. Здійснювалася вона шляхом конфіскації й перерозподілу через мережу ревкомів і КНС земельних ділянок, засобів виробництва і, власне, будь-якого майна найзаможнішої частини селянства.

Практика діяльності землевпорядних комісій на місцях була такою, що колишні колоністи стали малоземельними. Експропріаторська вакханалія, що охопила Україну на початковому етапі радянського будівництва, привела до огульного відрізання у етнічних громад засівних земель, пасовищ та угідь на користь українських і російських земельних громад. Особливо значущим було те, що перерозподіл відбувався не на засадах соціальної справедливості: нацменгромади, як правило, втрачали найкращі ділянки, залишаючись господарювати на малоприсадатних землях. Німецькі, болгарські та грецькі села в 1920–1921 рр. повсюдно підпали під так зване «поселищне розкуркулювання»². В першій половині 20-х рр. економічна міць і пересічна заможність іноземних колоністів залишилися в згадках, хоча їхнє матеріальне становище було кращим порівняно з українським та російським селом.

Міграційні потоки то збільшуючись, то зменшуючись, відчутно впливали на кількість населення України протягом воєн. Значними були обсяги еміграції німців та євреїв протягом усієї першої половини 20-х рр. ХХ ст. На відміну від воєнних часів, переважну частку емігрантів до країн Західної Європи, США, Канади, Латинської Америки становили найбідніші верстви етнічних меншин, яких важко було звинуватити у контрреволюційності. Вони на весь світ свідчили про суттєві проблеми в галузі національних відносин в СРСР. На думку керівництва радянської України активізація еміграційного руху мала вкрай негативні зовнішньополітичні наслідки, підривала авторитет пролетарської революції. Шпальти зарубіжних видань були перенасичені відомостями про економічний і культурний занепад колись квітучих іноземних колоній.

² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 9–10.

Аналізуючи національний склад населення на 1921 р., М. Шаповал дійшов такого висновку: «українська нація майже вся хліборобська: в містах живе на Вел. Україні з кожної сотні українців коло 9 душ, а на селах більше 91. Що ж до жидів, то з їх більшість живе в містах: 66,2% на Вел. Україні. Ті ж жида, що живуть на селах, є в більшості не хлібороби, а торговці, ремісники, службовці тощо. Що ж до росіян на Вел. Україні, то з них в містах живе 54%, а в селах 46%, причім на селах вони не всі хлібороби, а є між ними торговці, урядовці, ремісники. Значить, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92% хлібороби, 4–5% робітників, останнє припадає на ремісників, крамарів і дрібну службу інтелігенцію. Поміщиків і буржуазії, помимо кількох одиниць, нема. В містах українці знаходяться на соціальному низу (робітники, прислуга, ремісники, трохи дрібних крамарів і такі «промисловці», як фурмани, огородники тощо»³.

Відстоюючи тезу про неструктурованість української нації та несправедливу міжнаціональну систему розподілу праці, М. Шаповал свідомо чи ні ігнорував особливості соціального становища селянських за своїм складом етнічних меншин, водночас не помічаючи епохальних зрушень, викликаних подіями 1917–1920 рр. у соціально-економічному становищі всіх без винятку етнічних меншин. Екстраполяція даних 1920 р. на 1917 р. (через відсутність таких) дала авторові змогу довести до логічного кінця концепцію української національної революції як революції, спрямованої на структурування української нації та виправлення несправедливого суспільного розподілу праці між етносами України. Водночас вона позбавила його можливості побачити, що в ході революційних подій відбувся повний злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової частини.

Між тим на початок 1921 р. відбувся перерозподіл кожної національної меншини між містом і селом на користь останнього. При практично незмінній частці українського сільського населення, 1920 р. питома вага селян у середовищі росіян зросла, порівняно з 1917 р., з 18 до 46%, євреїв — з 2,5 до 33,8%, поляків — з 51 до 74%. На 1924 р. селянами були 95% німецької, польської, болгарської громад, 85% — польської, 7% — єврейської⁴. Стався злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової частини.

³ Шаповал М. Засади української національної програми. — Прага, 1927. — С. 14.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 117.

Найчисельнішою етнічною меншиною України були росіяни — 2 677 166 осіб на 1926 р.⁵ В їхньому складі переважала міська людність Слобідської та Південної України. Вони становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України. Частка росіян у пролетаріаті республіки змінювалася наступним чином: 30,5% у 1926 р., 24,4% — 1929 р.⁶ Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського.

Це була не тільки найбільш диференційована в соціальному відношенні громада, а й доволі політично активна. Специфічні національні вимоги громада почала генерувати під впливом українізації. 1918 р. КП(б)У, що нараховувала 5 тис. членів, переважно складалася з етнічних росіян, російськомовних євреїв, поляків та українців. 1925 р. в ній перебувало вже 75 тис. осіб, проте національний склад залишався попереднім. На час оприлюднення «теорії боротьби двох культур» Д. Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні⁷.

Євреї за чисельністю були другою етнічною меншиною радянської України (їхня чисельність у 1926 р. сягала 1 574 391 особу⁸. Задовго до революції 1917 р. вони здійснювали активні пошуки в галузі усвідомлення й презентації власних національних інтересів і складали від чверті до третини організаційного прошарку всіх революційних партій. Значного розповсюдження в громаді набули соціалістичні ідеї. Єврейська громада протягом непу в значних обсягах постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконуючи завдання «встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці».

Однак, у першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом на «єврейській вулиці» користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок

⁵ Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність, рідна мова, вік, письменність. — М., 1929. — С. 8–9.

⁶ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). За ред. О.М. Асаткіна. — К., 1935. — С. 386.

⁷ *Lavrinenko J.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward Ukraine; An annotated Bibliography, 1917–1953. — New York: Reserch program on the USSR, 1954. — P. 36.

⁸ Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. I. — С. 8–9.

20-х рр. розгалужена мережа сіоністських організацій не на жарт турбувала радянські органи державної безпеки і в межах колишньої Російської імперії виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (організація релігійного характеру); «Цеірей-Ціон» (соціалістична організація сіоністського робітничого руху); «Поалей-Ціон», з 1923 р. — ЄКРП (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); «Гашомер-Гацоїр» (юнацька організація); «Геголуц» (опікувалася соціально-економічною підготовкою єврейської колонізації Палестини); «Гарбут» (культурна та просвітницька організація з розвитку освіти на івриті) тощо. Всупереч нав'язливій більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. Тож, вони виступали проти більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою, та євсекцій, що, на їхню думку, узурпували право висловлювати інтереси єврейства в СРСР.

У першій половині 20-х рр. сіоністи, незважаючи на переслідування, уряду, виростили у значну політичну силу, фактично всесоюзну організацію в підпіллі. «Геголуц» розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ. Вони скликали конференції та з'їзди, мали ЦК, сітку осередків окружного та районного рівня.

Впродовж 1917–1923 рр. у соціально-економічному й етнокультурному становищі єврейської людності відбулися колосальні зрушення. Руйнівного удару громаді завдали єврейські погроми, що зняли значні маси населення з обжитих місць і започаткували перманентні міграції євреїв по теренах України. Питома вага єврейства в населенні Києва 1917 р. порівняно з 1897 р. збільшилася з 13% до 18,6%. У 1920 р. вона вже сягала 31,9% на тлі зниження представництва росіян і поляків серед городян⁹.

Завершення бойових дій та стабілізація радянської влади викликали зворотний процес: розпочалася рееміграція євреїв із зруйнованих голодуючих міст. Повернення біженців і намагання останніх отримати відшкодування майнових збитків часів єврейських погромів переросло в сталу конфронтацію. Вона загострювалася тим, що колишня смуга осілості була регіоном аграрного перенаселення, критичного селянського малоземелля, що стали основою зростання антисемітських настроїв. В цілому на початку 20-х рр. умови життя містечкового єврейства зали-

⁹ Шаповал М. Засади української національної програми. — С. 14, 15.

шалися одними з найгірших серед етнічних громад України — люмпенізовані шари становили щонайменше 60% єврейської людності України¹⁰. Проблема виживання єврейської меншини на початку 20-х рр. ускладнювалася катастрофічним зменшенням єврейського сільськогосподарського населення, знищенням під час погромів низки найзаможніших єврейських землеробських колоній. За переписом 1926 р. в 21 з 40 округ УСРР нараховувалося 98 тис. селян-євреїв¹¹.

Загострення проблем фізичного та етнокультурного виживання генерувало в громаді (особливо серед молоді) протестні настрої. Водночас правдою є й те, що на початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі умови для соціальної реалізації за рахунок участі в державному житті. До цього, зокрема, спонукало й входження більшості єврейських комуністичних фракцій до складу КП(б)У на початку 1921 р.

Поляки протягом XVIII–XIX ст. у межах України були третьою за чисельністю й другою за впливовістю етнічною меншиною. В 1926 р. їх нараховувалося 476 435¹². Боротьба за відродження Польщі в кордонах 1772 р. становила основний зміст революційного руху польської меншини у Російській імперії. Протягом 1917–1921 рр. гасло відтворення Речі Посполитої стало причиною непримиренних польсько-українських, згодом — польсько-радянських суперечностей та запеклої збройної боротьби, яка наклала негативний відбиток на характер міжнаціональних взаємин по обидві сторони державного кордону. Польська меншина на теренах УСРР змінила свій статус однієї з найбільш привілейованих у державі (до революції поляки становили 29 % службовців у збройних силах, судових установах, поліції, адміністрації)¹³ на практично повністю селянську. За переписом 1926 р. селяни-поляки — мешканці 14 з 40 округ України — нараховували 360 тис.¹⁴ Більшість полонії проживала на Поділлі, Волині та Поліссі. На півдні вона була розпорошеною і власних однорідних за складом людності населених пунктів не мала. Лише в Одесі була невелика польська громада. Прикметною рисою польського селянства в західних округах УСРР була дрібнонадільність. Питома вага

¹⁰ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня.

¹¹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 86.

¹² Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. I. — С. 8–9.

¹³ Шаповал М. Засади української визвольної програми. — С. 7.

¹⁴ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. — С. 85.

поляків у складі республіканського пролетаріату впродовж 1926–1929 рр. стабільно трималася в межах 1,9–1,8%¹⁵.

Становище польської меншини в межах УСРР значною мірою обумовлювалося польсько-радянською конфронтацією. Укладення Ризького договору завершило болючий етап змагань за західноукраїнські землі, але водночас розпочало тривалу смугу міждержавних інтриг і дипломатичної боротьби за симпатії прикордонного населення, з одного боку, та упередженого ставлення до представників етнічної меншини, з іншого. Суттєвий вплив на формування політики щодо польської громади справляла позиція Польбюро РКП(б), що складалося з видатних революціонерів епохи, які мали власне бачення завдань революційного руху в «колисці революції», в Польщі та у світі загалом. Тривала боротьба польських комуністів за особливий статус Польбюро у складі більшовицької партії («маленький Польський ЦК в Росії») ¹⁶ була вміло нівельована, однак не забута і лише підсилювала дратівливість польського питання.

На початку 20-х рр. місцями концентрації німецького населення (393 924 особи в 1926 р.)¹⁷ були Олександрійська, Мелітопольська і Бердянська округи Катеринославської губернії, Херсонська, Миколаївська та Одеська — Одеської губернії. Німецьке населення в цих округах переважало за чисельністю інші неукраїнські громади. За переписом 1926 р. селянами були 340 тис. німців¹⁸.

Колись квітучі німецькі сільськогосподарські колонії на початку 20-х рр. були відкинуті в своєму господарському та культурному розвитку на багато десятиріч назад. Втім, об'єктивно на початковому етапі радянського будівництва громада перебувала у значно сприятливіших умовах, аніж решта етнічних складових республіки. Німці не лише користувалися значними земельними ділянками, а й мали вагому міжнародну підтримку. Напередодні підписання мирного договору в Брест-Литовському (березень 1918 р.) німецька сторона домогалася надання німецьким колоністам статусу емігрантів й встановлення нам ними німецького протекторату. Компромісне рішення передбачало визнання колоністів громадянами Росії, але наділених правом рееміграції до Німеччини та переведення туди всіх своїх капіталів. Німеччина прискіпливо відстежувала становище колоністів аж до середини 30-х рр. і, використовуючи

¹⁵ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). — К., 1935. — С. 386.

¹⁶ Деннінгхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). — М., 2011. — С. 324.

¹⁷ Всесоюзный перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. І. — С. 8–9.

¹⁸ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. — С. 85.

дипломатичні та економічні важелі впливу, брала активну участь у відстоюванні інтересів фольксдойче. Ця обставина, з одного боку, виступала гальмівним чинником безвідповідального защемлення прав цієї спільноти, а з іншого, повсякчас генерувала напруженість у відносинах громади з місцевими органами влади. Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки куркульського засилля. Закріпленню за колоністами тавра «контрреволюціонерів» сприяла їх участь у декількох антирадянських повстаннях упродовж 1919–1921 рр., австрійських та білогвардійських військових формуваннях. Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди німці виявляли значний потяг до еміграції. У 1922–1924 рр. демографічні втрати через від'їзд з УСРР становили щонайменше 8 тис. працездатних осіб. Емігрували переважно меноніти, на 1924 р. з країни виїхала 1/7 частина менонітської громади¹⁹. Лише штучне стримування еміграції зашкодило їхньому масовому від'їзду з країни.

Німці на початку 20-х рр. займали досить активну громадянську позицію. Лідери цієї громади пильно слідкували за розвитком етнонаціональної політики більшовиків. За фактичної заборони національних політичних партій виразником колективної свідомості німецької громади стали сільськогосподарські кооперативи, зокрема, «Союз голландських вихідців на Україні» (СГВ) та сільськогосподарська кооперативна спілка «Колоніст». Статут «Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26 січня 1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого відбулися перші загальні збори організації. Статут кооперативу, який став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів, базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів, а приклад його існування виявився таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти німецька кооперативна спілка «Колоніст», створена внаслідок об'єднання декількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. спілка мала 12 відділень, 5 264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону.

¹⁹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 36; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 25.

Прояви войовничого екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне порушення законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поряд із вирішенням проблем господарського життя колоній чимдалі більше займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації, власне, становив головне завдання організації. Матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКу, і змусили центральне радянське та партійне керівництво впритул зайнятися вивченням «німецького питання» в Україні.

Болгари на початку 20-х рр. суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської й Катеринославської губерній. У 1926 р. чисельність громади сягнула 92 078 осіб²⁰. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60-ти дес. на господарство) норми землекористування, які дозволяли розвивати високотоварні городництво й садівництво. Болгарські села менше за сусідні єврейські чи німецькі постраждали в роки світової та громадянської воєн. Болгарська меншина була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар²¹. Останні в роки революційних потрясінь та громадянської війни зберігали нейтралітет, спорадично виступаючи на боці різних політичних сил.

Переважна більшість осіб грецького походження складала Маріупольську грецьку громаду, що компактно мешкала в Юзівській (Сталінській) та Маріупольській округах. На момент здійснення районування 1923 р., за відомостями українського уряду, грецьке населення республіки загалом становило 92 560 осіб, в 1926 р. воно сягнуло 104 666 осіб²².

На першому етапі радянського будівництва Маріупольська громада, певне під впливом сусіднього німецького населення, стала на шлях етнічної консолідації. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, з іншого, забезпечувала захист національних інтересів грецького, заможного, порівняно з українським і російським, селянства, в умовах воєнного комунізму. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому була подана заява основоположників Спілки з проханням її реєстрації. Відділ націо-

²⁰ Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. І. — С. 8–9.

²¹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу. — С. 86.

²² Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. І. — С. 8–9.

нальних меншин НКВС УСРР відхилив її. Підосною упередженого ставлення радянської влади до грецьких колоністів була їх масова участь у повстанській армії Н. Махна, яка на той час вже кваліфікувалася як бандформування, та решті загонів місцевих селянських ватажків. Земельна реформа докорінним чином змінила життя грецьких колоністів внаслідок суттєвого зменшення землекористування. Через земельне питання загострилися міжетнічні суперечності в багатонаціональному Приазов'ї. Це мало негативні для громади наслідки, оскільки початок 20-х рр. став часом не лише господарського, а й культурного занепаду грецького села.

Незначною, попри територіальну близькість республік, була чисельність білорусів в УСРР, загалом 75 842 на 1926 р.²³ На півдні їхню більшість (13 тис.) становили нащадки військових поселенців і поміщицьких селян, вивезених сюди наприкінці XVIII ст. Білоруські села були розкидані по Миколаївщині в межиріччі Інгульця та Інгулу. У культурному відношенні їхнє населення практично не відрізнялося від оточуючого селянства.

Більшість чеського населення України проживала на Волині, частково Поділлі²⁴. Чехи Житомирщини налічували більше 4 тис. осіб, з них 3 847 компактними масами мешкали в селах. Незначні етнічні анклавні вкраплювалися в Херсонській та Катеринославській губерніях. 88% чеської громади становило селянство, за більшовицькими мірками — переважно заможне та середняцьке. За напрямками господарського розвитку чеське село мало багато спільних рис із німецьким. До революції чеські села вирізнялися значними нормами землекористування в обшинній формі. Основою зміцнення господарства була система майорату. Недробимість земельного наділу дозволяла інтенсифікувати виробництво. Напередодні революції в чеських колоніях почали використовувати мінеральні добрива, широко застосовувалася сільськогосподарська техніка. Разом з тим чеські господарства переважно мали трудовий характер, тут набагато рідше, ніж у німецьких, застосовувалася наймана праця. У повоєнні часи чеські господарства вступили в смугу економічної деградації, спричиненої занепадом хмелярства²⁵. Величезну проблему в нечисленній громаді становила відсутність національної школи як такої.

²³ Там само. — С. 8–9.

²⁴ Під час Всесоюзного перепису були віднесені до однієї групи зі словаками й разом обраховані в 16 091 особу. — Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. I. — С. 8–9.

²⁵ Див.: ІР НБУ. — Ф. Х. УАН–ВУАН (1918–1934 рр.). — Спр. 1063. *Рихлик Євген*. Чеські колонії на Житомирщині. (Стаття). 15.09.1925 р. — 16 арк.

Гагаузи компактно мешкали на півдні Бессарабії та в Приазов'ї, де їхня чисельність не перевищувала тисячі осіб. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та господарського життя гагаузів відіграли законсервовані елементи сільської общини з особливим станом великої патріархальної сім'ї. На початковому етапі радянського будівництва норми землекористування в гагаузькому селі були приведені у відповідність до середніх показників по регіону. Відносна етнокультурна відсталість громади не дозволяла їй адекватно реагувати на дії влади, висловлюючи власні прагнення.

Татарське населення розташовувалося головню в Донбасі та Приазов'ї. Це були переважно поволзькі татари, які працювали на копальнях та промислових підприємствах Південного промислового району. Матеріальний стан татарських мігрантів на початку 20-х рр. був нужденним внаслідок економічної кризи та безробіття. Живучи в невеликих робітничих селищах та пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя, через мовні та культурні, зокрема конфесійні, відмінності, практично не спілкувалися з оточуючим населенням. Міжнаціональні шлюби в середовищі татарської меншини були рідкісним явищем. На початок 20-х рр. вона практично повністю була неписьменною як національною, так і двома найпоширенішими в УСРР мовами. Разом з сезонними робітниками татарська діаспора нараховувала близько 12,5 тис. осіб. і була практично не інтегрована в суспільно-політичне життя республіки. На 1926 р. вона зросла до 22 281 особи, з яких рідною мовою назвали татарську 19 793²⁶.

Більшість литовців потрапила на терени України в першій половині XIX ст. після придушення повстання 1830 р. Мешкали вони в містах Київської, Одеської, Катеринославської та Донецької губерній. Їхня чисельність, за даними різних джерел, не перевищувала 10 тис. осіб²⁷. Специфічною рисою литовської громади УСРР була її рухливість. Естонці становили мізерну частку населення УСРР, проживаючи в Одесі та Одеській губернії. Загалом представники згаданих етносів у 1926 р. склали від 0,2 у Донецькій та Одеській до 0,01% у Чернігівській окрузі, фактично не впливаючи на перебіг етнонаціональних процесів²⁸.

Латиші активно заявили про себе під час громадянської війни. Більшу частину громади становили бійці Латиської дивізії, які після її розформування залишилися жити в Києві, Харкові, Катеринославі, Олександр-

²⁶ Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. I. — С. 8–9.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 650. — Арк. 22.

²⁸ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). — К., 1935. — С. 382.

рівську, Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Каховці, Мелітополі. Вони були висококваліфікованими промисловими робітниками, за політичними переконаннями — рушійною силою більшовицької влади в Україні, що брала участь не лише у воєнних діях на боці Червоної армії, а й у продзагонах, безпосередньо здійснюючи продрозверстку. Внаслідок цього відносини латишів та місцевого населення набули ознак неприхованої конфронтації. Радикалізм латиських комуністів вкупі з їхніми виразними політичними амбіціями стали підосною охолодження їхніх стосунків з більшовиками, а згодом — еміграції на батьківщину. Незначна частина латишів, отримавши землю, оселилася на лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки й Херсона.

В абсолютних показниках упродовж 1917–1921 рр. в Україні суттєво збільшилася чисельність вихідців з Кавказу: вірмен²⁹, грузинів, ассірійців. Зростання відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від геноциду, здійснюваного турками. Адаптація біженців відбувалася складно й погіршувалася внаслідок неспроможності держави покращувати умови їхнього існування. Це була люмпенізована маса міських мешканців, що виживала за рахунок випадкових заробітків та кустарного виробництва, залишаючись фактично в умовах етнокультурної ізоляції. Решта етнічних складових УСРР в абсолютних показниках не становили скільки-небудь значної маси, розчинялися в космополітичних містах і неспроможні були впливати на внутрішньополітичний курс більшовиків загалом, національну політику зокрема. Навіть китайські та корейські³⁰ червоноармійці, використані для утвердження радянської влади, в повоєнні часи залишилися сам-на-сам з такими проблемами мирного життя, як безробіття, відсутність житла, мовний бар'єр. Демобілізовані місяцями мешкали на казарменому положенні в залізничних вагонах, позбавлені жодних засобів існування. У заявах до ЦК вони благали одного — скоріше відправити їх на революційні фронти³¹.

²⁹ 10 631 особа на 1926 р. — Див.: Всесоюзний перепис людної 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. В. I. — С. 10–11.

³⁰ За неповними даними агітпропу ЦК КП(б)У в 1922 р. в Україні проживало близько 21 тис. китайців та 4 тис. корейців. Переважну частину їх становили робітники — колишні червоноармійці. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 6–7.

³¹ Там само. — Арк. 3, 9.

ІХ.2. Взаємини влади та етнічних громад у 1919–1924 рр.: внутрішній фронт

Більшовицький провід доволі чітко усвідомлював хиткість свого становища. Зовсім не випадково Наркомнац мобілізував потужний інтелектуальний потенціал на дослідження й відстежування політичних настроїв у середовищі політично активних громад, намагаючись заходами агітації й пропаганди збільшити коло своїх симпатиків. Для тогочасних керівників не було секретом, що власне більшовицький електорат в усіх етнічних громадах перебуває в меншості. Навіть російська громада, попри усталені стереотипи, не була надійною опорою режиму. Росіяни та російськомовні маргінали дійсно становили більшість у лавах комуністичної партії.

Саме ця обставина живила упередженість стосовно подальшого напрямку етнополітики інтернаціональної за своєю програмою партії в УСРР. Внаслідок узурпації цією нечисленною організацією провідних посад у державному керівництві, встановлення неподільного контролю за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям, у переважній більшості національно свідомих кіл склалося враження про експортний характер Жовтневої революції і, відповідно, її антиукраїнську, антинаціональну спрямованість. Складність й абсурдність становища етнічних росіян в Україні на початок 20-х рр. полягала в тім, що при загальній кількості в 2,7 млн. осіб лише до 30 тис. у 1923 р. мали реальний суспільний вплив.

Попри російську форму, соціальні корені жовтневої революції в російському етнічному ґрунті в Україні були не безсумнівними. Основу опозиційності громади стосовно більшовизму становили: люмпенізація пролетаріату протягом 1917–1921 рр. та його незадоволення політикою воєнного комунізму в промисловості; відсутність будь-яких скидок у продрозверстці й загальній селянській політиці; несприйняття релігійно зосереджених російських громад антирелігійної політики; громадянська дискримінація найбільш освіченої частини російської людності. В 1917–1921 рр. на Україні припинили своє існування всі національно орієнтовані політичні групи й партії російської людності.

Чи не найбільше перешкод на шляху монополізації політичної влади більшовиками створювали єврейські політичні партії. Доленосним чинником соціально-економічних трансформацій єврейської етнічної меншини стала політика воєнного комунізму. Намаганням створити безпосередній продуктообмін між містом і селом радянська влада вибивала ґрунт з-під ніг містечкового єврейства. Тому що робила неможливою й позазаконною фігуру посередника. Не кращі свої часи переживало

ремесло. Оцінюючи господарське й майнове становище містечкового населення, ЦКНМ згодом відзначала, що більшість євреїв УСРР жила за рахунок посилок від закордонних родичів³². Величезна частина містечкового та міського єврейства на початку 20-х рр. люмпенізувалася, не маючи можливостей застосувати свої знання й трудові навички в жодній з галузей промисловості. Це стало причиною зростання в громаді, особливо серед молоді, революційних настроїв і підвищення їхньої громадянської активності, чому значною мірою сприяв антипогромницький рух. Західні дослідники неодноразово зазначали, що в особі євреїв більшовицький уряд України знайшов свого найбільш прийняттого союзника і досить широко використовував його культурний потенціал. На початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі за всю історію єврейства умови для відповідної соціальної реалізації та участі в державному житті.

Відносини національно орієнтованих і особливо релігійних кіл етнічної меншини з більшовицьким урядом склалися по-іншому. Войовнича антирелігійна кампанія часів воєнного комунізму зіткнулася із запеклим опором замкнених релігійних громад, живлячи не лише сіоністські настрої, а й спричиняючи значну за масштабами еміграцію.

Складними й нагальними були соціально-економічні проблеми містечкового єврейства. На тлі промислового занепаду та введення сільгоспподатку найболючішою для цієї категорії єврейського населення стала проблема так званого подвійного оподаткування. Сутність її полягала в тім, що містечкова людність, не маючи постійного заробітку від кустарного виробництва, вимушено обробляла земельні ділянки поблизу містечок, займаючись водночас ремеслом і хліборобством. За діючим законодавством вони обкладалися двома податками: першим — як міські мешканці, другим — як селяни. Подвійне оподаткування зводило нанівець спроби єврейської меншини вижити в умовах голоду початку 20-х рр., відбивало будь-який інтерес до виробничої діяльності, живило утриманські та емігрантські настрої.

В цілому на початку 20-х рр. майнове становище та умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних меншин України. Згодом, на піку переселенського руху, ЦКНМ кваліфікувала їх як катастрофічні. За даними вибіркового обстеження 10 містечок Правобережної України (липень 1928 р.) соціальні групи єврей-

³² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 52.

ського населення були визначені таким чином: 20% — торговці, 30% — декласовані елементи. ЦКНМ відзначила, що порівняно з дореволюційними часами і початком 20-х рр., питома вага нетрудових елементів у соціальній структурі єврейського містечкового населення скоротилася більше ніж у два рази³³. Таким чином, в досліджуваний час люмпенізовані шари становили щонайменше 60% єврейської людності України.

На фоні зубожіння переважної більшості єврейського населення загострилися етнокультурні проблеми єврейської меншини. До революції більшість єврейських громад самотужки розбудовувала й підтримувала національне життя. На початку 20-х рр. громада стала неспроможною власноруч фінансувати не лише розвиток національної культури, а й початкову освіту. Проблема набула критичного характеру, оскільки загроза русифікації найкращих культурних сил єврейської меншини стояла чи не найгостріше з поміж усіх етнічних громад України. Небезпека русифікації ставала дедалі очевидною в умовах проросійської етнополітики більшовицького уряду 1920–1922 рр. Видні діячі євсекції підтримували ідею русифікації єврейського міського населення. Зокрема, М. Альтшулер (1887–1969) наголошував, що в умовах прискореної пролетаризації єврейський пролетаріат не зацікавлений у культурній роботі єврейською мовою. На його думку, використання єврейської мови було доцільним лише в початковій школі. В червні 1922 р. євсекція прийняла резолюцію, що заохочувала вивчення робітниками російської, а не єврейської мови з метою активнішої участі «в загальному пролетарському соціалістичному житті»³⁴. Такий підхід став визначальним у культурній політиці стосовно євреїв, а між тим він не відповідав дійсним вимогам переважної більшості єврейської людності України, у середовищі якої досить тверді позиції на той час посідав ортодоксальний юдаїзм і його осучаснені течії, а також сіонізм.

Згодом не менш активно євсекція почала стимулювати просування ідеї переведення навчальних закладів в місцях компактного мешкання євреїв на ідиш. Нагадаємо, що ідиш був визнаний народною мовою євреїв Російської імперії ще на Чернівецькій мовній конференції (1908 р.). Рішення це було ухвалене верхівкою тогочасної єврейської інтелектуальної еліти: серед учасників були І. Перец, А. Рейзен, Ш. Аш, Г. Номберг, Н. Прилуцький, М. Спектор, М. Гальперн та інш. На ній із доповіддю «Про пролетарський ідишізм» виступила М. Фрумкіна — тоді

³³ *Мац Д.* Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня.

³⁴ *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. by P.J. Potichnyi and H. Aster.* — Edmonton, 1988. — P. 74.

видний бундівський публіцист. Увійшовши до ЦБ євсекції, частина учасників чернівецької конференції та їхніх послідовників заходила втілювати в життя, ідею, що попри свою суголосність із світовими тенденціями демократизації мовної царини, не відповідала прагненням переважної більшості «єврейської вулиці», що ще не оговталася від погромного та революційного лихоліття. Фактично невеличка купка людей одноосібно вирішувала, яким шляхом рухатися мільйонам людей. Яскравим унаочненням цієї особливості радянської системи і є діяльність Центрального єврейського бюро Раднацмену Наркомпросу.

В 1923 р. на чолі культпросвітної роботи в єврейському середовищі перебувала колегія спочатку з трьох, згодом із п'яти осіб (М. Левітан, М. Фрумкіна, Ш. Гужновський (заступник голови Раднацмену), Ю. Франк-Фурт (зав. методичною частиною Центр. єв. бюро, вчений секретар Вищих педагогічних курсів), Х. Гольмшток (методист, фактичний секретар Центр. єв. бюро)). У чималій за обсягом (24 аркуші) доповіді завідувача Центральним єврейським бюро Раднацмену Наркомпросу Левітана комісії по обстеженню діяльності установи в 1923 р. йшлося про недоліки і проблеми, що супроводжували її діяльність: видаючи усілякі постанови і рекомендації, ЦЄБ фактично нічого не мало в своєму розпорядженні: друкарську і навіть кур'єрську роботу мусив виконувати сам голова. Гарне ставлення до культпросвітроботи єврейською мовою проявляли місцеві органи влади Білорусі, натомість в Україні місцями (Волинська і Подільська губернії) становище єврейських культпросвіт-установ було критичним: «інтернаціоналізм» під різними соусами (русифікаторським чи українізаторським) в деяких місцях там лютує на повну»³⁵.

Що ж стосується напрямків роботи, то вони були універсальними для Білорусі, України та Росії. Провідним завданням ЦЄБ стала ліквідація традиційної єврейської освіти і включення шкіл з єврейською мовою (ідиш) викладання до радянської культосвітньої системи. Впродовж 1921–1922 р. хедери та ешиботи були офіційно закриті. М. Левітан не випадково назвав закриття релігійних шкіл «великою кампанією». На відміну від династії Романових більшовики передбачливо подбали про те, аби акція не сприймалася як антиєврейська. «Була організована систематична, планомірна кампанія; завчасно проводилася найбільш широка агітація серед єврейських трудящих мас у вигляді лекцій, мітингів, політсудів над хедерами та меламедами і т. і. Підготовка чергового закриття навчального закладу завершувався зазвичай широкою партійною робітничою конференцією, де виносили відповідну резолюцію про шкоду релі-

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3298. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

гійного виховання і про закриття релігійних шкіл. До справи активно долучалися комсомольці, які впливали передовсім на молодь, а в деяких випадках навіть на дітей — учнів релігійних шкіл. Лише після проведення такої підготовчої роботи видавалися відповідні накази від адміністративних органів»³⁶ Голова ЦЄБ не приховував, що євсекції довелося витримати запеклу боротьбу з єврейськими клерикалами, в деяких місцях доходило до відкритого обурення, яке було припинене судовими процесами проти призвідників (процес рабина Варишанського у Гомелі та ін.).

Наприкінці 1922 р. всі хедери офіційно були закриті, хоча фактично існували на нелегальному становищі ще доволі тривалий час. Водночас із «антихедерною кампанією» відбулася кампанія боротьби проти національних релігійних свят, євсеківці зрежисували «народний» рух на користь заміни суботнього відпочинку. Останній, щоправда спричинив таку хвилю невдоволення, що ЦЄБ «побоюючись небажаних результатів, вирішило утриматися від безпосереднього впливу, надаючи руху розвиватися природним шляхом»³⁷. Тим не менше, досить скоро майже по всіх єврейських школах суботній відпочинок був замінений іншим днем, причому, на подив самої ЦЄБ «... процес пройшов цілком безболісно»³⁸. Антипасхальні тези, розіслані на місця у супроводженні спеціального циркуляра та опубліковані в пресі, стаття М. Левітана «Культурные достижения еврейских масс» (ж. «Жизнь национальностей», січень 1923 р.) і брошура М. Фрумкіної «Долой раввинов!» підвели наукову підоснову під більшовицький наступ на засади існування традиційної єврейської громади.

М. Левітан не прикрашував і не намагався додати значущості діяльності установи: «Бюро не задавалося метою утопічного «грюндерства», але, в міру настання потреб, старалося будувати відповідні установи і проводити визначені роботи. Нечисленний штат Бюро і надзвичайна убогість матеріальних засобів є причинами того, що Бюро не завжди спроможне достатньою мірою задовольними чергові потреби єврейського просвітництва»³⁹.

Відзначаючи напористість і безапеляційність євсеківських культуртрегерів, що спричинили небезпідставну ненависть до них у традиційних колах єврейської громади, слід віддати належне їхнім організаторським здібностям. Їм так само не можна відмовити у знанні предмету і володінні

³⁶ Там само. — Арк. 21–22.

³⁷ Там само. — Арк. 22.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — Арк. 23.

методиками соціальної інженерії. Власне, для себе ці давні і послідовні противники єврейської традиційності майже нічого не просили (всього лише — збільшити штат ЦСБ та місцевих єврейських бюро, надати ЦСБ 2 (!) кімнати для роботи та відповідне технічне забезпечення). Працюючи на кількох посадах одночасно, вони прагнули глобального — докорінної перебудови ментальності єврейської містечкової людності: «Головна увага в подальшій роботі Бюро має бути звернена на роботу пед. персоналу. Мають бути посилені існуючі пед. технікуми. Необхідно зараз же приступити до організації вищої педагогічної установи. Питання це вже настільки назріло, що більше відкладати не можна: майбутнє всієї справи єврейського просвітництва, всіх наших шкіл нині залежить від педагогічної постановки справи в них. Успіх школи у населення залежить дуже значною мірою від її педагогічних досягнень. Другим моментом тут є можливість по завершенні школи 1 ступеню, продовжити свою освіту рідною мовою. Звідси випливає потреба існування і зміцнення шкіл 2-го ступеню і профшкіл. Нормальне й успішне існування цих шкіл своєю чергою залежить від наявності добре підготовлених викладачів, яких нам спроможний дати тільки вищий єврейський педагогічний навчальний заклад»⁴⁰.

Таким чином, на початку 20-х рр. питання етнокультурного виживання єврейської меншини в Україні стояло досить гостро. Проблема чимдалі ускладнювалася, по-перше, економічною неспроможністю єврейської меншини; по-друге, фактично асиміляційною позицією єврейських секцій КПУ; по-третє, усуненням від політичного життя національно орієнтованої частини єврейського суспільства, що в комплексі спрямовувало етнічне життя єврейської меншини неприродним шляхом.

Від початку напружено конкурентними і вочевидь конфліктними були взаємини влади з польською громадою. Місцеві та центральні органи управління цікавилися не стільки етнокультурними та соціальними проблемами меншини, скільки непокоїлися «політичною відсталістю» етнічної групи. На межі 1924–1925 рр. ЦКНМ висловила ставлення рад-влади до громади наступним чином: «В політичному відношенні до недавнього часу польське населення характеризувалося таким чином: 1) Зовсім не похитнувся за часи революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти Радянської влади, масове охоплення населення релігійними організаціями (братства, гуртки); 2) Заляканість та недовір'я до радянської влади, як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним, підчас, підходом до

⁴⁰ Там само. — Арк. 23–24.

населення з боку місцевої влади; 3) Національна солідарність бідноти з заможними колами (що орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення, у невходженні до КНС та ін.; 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також радянського активу в польських селах»⁴¹.

Списуючи «заляканість та недовір'я до радянської влади» на національну політику царського уряду, ЦКНМ кривила душею. Справжні причини прохолодного ставлення польської меншини до більшовицького уряду крилися в його власній політиці, перш за все — антирелігійній, яку польське населення, в усі часи підкреслено релігійне, трактувало як антипольську. Додаткової напруженості відноси́нам влади і поляків надали невідповідні дії Червоної армії під час радянсько-польської війни. Свого часу червоноармійські загони виявляли відкрити ворожість до польського населення Волині, розглядаючи його як силу, що підтримувала буржуазну Польщу⁴². Вихована впродовж громадянської війни та перших років радянської влади звичка приховувати свою приналежність до польської меншини зберігалася аж до відокремлення польського національного району. Вона свідчила про наявність значних проблем в галузі радянської етнополітики на початку 20-х рр.

Не інакше як антирадянський рух розглядали місцеві органи влади самоорганізацію німецьких колоністів, попри на загал її пацифістське спрямування. Упередженість більшовиків мала під собою реальне історичне підґрунтя — низка антибільшовицьких повстань у німецьких колоніях, підтримка останніми австрійських окупаційних сил та активна участь у загонах самооборони, міцно закріпила за ними тавро контрреволюціонерів. Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки куркульського засилля. В річному звіті Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії «Колоніст» за 1923–1924 рр. підхід влади до німецького населення отримав відповідну оцінку: «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні»⁴³.

Непросто складалися стосунки німецьких релігійних громад з радянською владою. Особливої гостроти набуло менонітське питання в Україні. Ведучи замкнений спосіб життя, мало спілкуючись навіть з етнічними німцями, меноніти будували життя своїх громад на засадах християнського соціалізму.

⁴¹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 106.

⁴² Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 27.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 73.

Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди німецькі громади виявляли значний потяг до еміграції. В березні 1924 р. Центральне бюро німецьких секцій повідомляло ЦК КП(б)У, що «безнадійне становище, в якому опинилося населення німецьких колоній, призвело їх до рішення ліквідувати свої господарства та емігрувати»⁴⁴. Емігрували переважно меноніти, причому до 1924 р. з країни виїхала 1/7 частина менонітської громади. Ще 3/7 громади подали документи на еміграцію. Лише штучне стримування еміграції зашкодило масовому від'їзду менонітів з країни. Близько чверті склали втрати німецького населення під час голоду початку 20-х рр. Отож, протягом першої половини 20-х рр. німецьке населення України проявляло сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках. На початку 20-х рр. громада була принаймні на 10 тис. більше, ніж під час перепису 1926 р.

Завоювавши Приазов'я, більшовики з подивом з'ясували, що тут мешкає чимала грецька громада, розділена на дві етномовні групи. Не відзначившись у політичному житті країни протягом 1917–1921 рр., маріупольська громада на першому етапі радянського будівництва, певне під впливом сусіднього німецького населення, стала на шлях етнічної консолідації. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, з другого, повинна була забезпечити захист національних інтересів грецького, заможного, порівняно з українським і російським, селянства, яке втратило низку своїх переваг за часів воєнного комунізму*. Організація повинна була, на думку фундаторів, сприяти національно-культурному розвитку своїх членів в умовах «розрухи й голоду, що набрали розмірів народного лиха»⁴⁵.

Доволі напруженими були відносини влади з чеською громадою. Револуційні зміни в Україні чеське населення, яке на той час становило відокремлену, досить заможну, майже не зачеплену соціальним розшаруванням масу, зустріло насторожено. Реквізиції й розкуркулювання періоду воєнного комунізму привели до скорочення земельних наділів чеського селянства, різко погіршивши його матеріальне становище.

⁴⁴ Там само. — Арк. 25.

* В аграрній революції 1920 р. грецькі села підпали під поселищне розкуркулювання, внаслідок якого у них було відібрано близько 28 000 дес. землі. — Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 744. — Арк. 9–10.

⁴⁵ ДАДО. — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 164 зв.

Деградацію чеських господарств прискорив занепад хмелярства. Платанції культури на Житомирщині скоротилися щонайменше на $\frac{3}{4}$, у с. Вільшанка їх вирубали повністю⁴⁶. Це відштовхнуло основну масу чехів від радянської влади, надовго визначивши його політичну пасивність.

Так само пасивними в переважній масі лишалися *гагаузи*. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та господарського життя гагаузів відіграли законсервовані елементи сільської общини з особливим інститутом великої патріархальної сім'ї. Винесені з Балкан традиції колективного самоврядування, общинного землекористування, кругової поруки забезпечували етнозбереження гагаузів у Буджаку. На початковому етапі радянського будівництва вони перетворилися на основоположну перешкоду радянзації громади.

Отож, всупереч розповсюдженим стереотипам відносини влади та етнічних громад важко назвати вітальними. Перші фронтальні обстеження становища етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924–1925 рр., зафіксували катастрофічне зниження їхньої господарської спроможності, незадоволення колоністів загальною лінією податкової політики та її негативний вплив на клімат міжетнічних взаємин, погіршення ставлення етнічних меншин до радянської влади. Зокрема, в доповіді члена ЦКНМ Й. Гафтеля за результатами інспектування німців Волині в жовтні 1924 р. читаємо наступне: «Колоністи страшенно обурені, що вони завжди стояли на 2 категорії вище, ніж сусідні українські села, не дивлячись на однорідність господарств і такий самий врожай. За словами членів РВКу досить мати в районах німецькі колонії, й СГП [сільськогосподарський податок. — *Авт.*] накладають вищий за інші райони. Слід зауважити, що колоніст не скаржиться на високий податок взагалі, він цілком свідомий того, що держава потребує зараз грошей, а також свідомий, що податок легший за торішній, але він обурений саме тим, що з нього беруть більше, ніж з інших сіл»⁴⁷.

Надзвичайно деструктивним фактором, що нашаровувався на згадані складові соціально-економічної політики на селі і вкрай загострював їх, була практика позбавлення виборчих прав. До коренізації в селах селянських етнічних громад не менш як 1/5 виборців не мала права участі у виборах до органів влади. В середовищі німців, особливо менонітів, за спостереженням Шварца, позбавлення виборчих прав набуло масового характеру. Він, зокрема, зауважував: «Є колонії, де з правом голосу залишилося 8–10 осіб, усі інші вважаються контрреволюціонерами. В одній колонії Шидлова є 96 осіб, позбавлених права голосу, серед них і колишні

⁴⁶ ІР НБУВ. — Х. 1063. — Арк. 13.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17–18.

червоноармійці. Обґрунтування, що батько не має права голосу, значить і син позбавляється. Інші позбавлені права голосу за те, що їхній батько найняв колись батрака»⁴⁸. Подібна оцінка забезпечення виборчих прав німців містилася також у річному звіті про діяльність Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії «Колоніст» (за вересень 1923 — вересень 1924 р.): «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні...»⁴⁹.

Масовість позбавленців у сукупності з надмірним податковим тиском, спрямованим на розорення найбільш міцних господарств; відібранням значної кількості земельних фондів, необхідних для нормального ведення господарств, і доселенням на них українських та російських селян зміцнювали у середовищі меншин небезпідставні думки про дискримінацію за національною ознакою. Проголошені більшовиками гасла рівноправності народів істотного впливу на них не справляли, адже в повсякденному житті етнічні меншини мали безліч прикладів, що суперечили державним законодавчим актам. Ситуація ускладнювалася тим більше, що страждали не лише середняцькі й заможні шари національного села, а і його бідняцька частина.

Разючі прецеденти радикалізму сільських і районних виконавчих органів влади, які різко суперечили основному змісту класової та національної політики більшовиків, створювала незважена кадрова політика першої половини 20-х рр. До середини 20-х рр. радянський та партійний актив новостворених національних сільрад та районів в переважній своїй масі складався з етнічних росіян та євреїв. Євреї становили керівне ядро навіть у менонітських колоніях, оскільки більш-менш володіли німецькою мовою. Меноніти звинувачували сільрадівців у зловживаннях владою і шахрайстві. Ті, своєю чергою, менонітів — у антисемітизмі⁵⁰.

Не менше прикладів протистояння місцевої влади та громади було в болгарських селах. Попри те, що в них практично не застосовувалася наймана праця, частка позбавленців (як куркулів) була непропорційно високою. В низці болгарських колоній були зафіксовані випадки, коли голова сільради (росіянин за походженням) зараховував до куркулів і контрреволюціонерів незаможників⁵¹.

⁴⁸ Там само. — Арк. 200.

⁴⁹ Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 31.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

⁵¹ Там само. — Спр. 4. — Арк. 83.

Подібні ситуації, закладаючи фундамент погано маскованої конфронтації між громадами етнічних меншин і місцевими органами влади, постійно виникали в селищах усіх етнічних меншин. На показ демократичний характер радянської влади не виключав вкрай шовіністичних і брутальних методів «роботи» низових органів влади, що застосовувалися одночасно з виголошенням гасел пролетарського інтернаціоналізму. Обстеження 1924–1925 рр. констатували заляканість етнічних меншин від західних до східних кордонів республіки. Виняток становили лише росіяни.

Найбільш тривожна ситуація склалася в польських і німецьких селищах. Відверто конфронтаційних форм набули стосунки німецьких громад і райвиконкомів на Запоріжжі. Під час підготовки виділення Хортицького німецького національного району, з'ясувалося, що окружний і районні виконкоми були налаштовані категорично проти районування за національною ознакою. Згідно з матеріалами ЦКНМ, «Хортицький РВК провадив по всіх колоніях кампанію проти районування. Представник РВК т. Козловський заявив на загальному сході, що у випадку створення району він власноруч розстріляє 100 німців. У таких умовах ухвалювалися резолюції, що населення проти районування»⁵².

Подібні методи «вирішування національного питання» були не винятком, а радше правилом у роботі місцевої ланки виконавчої влади повсюдно в місцях розселення етнічних меншин. Так, Одеський губпідвідділ національних меншин визнав, що в 1923 р. його діяльність «звелася до вирівнювання роботи ОВКів у сенсі національної політики»⁵³.

Ігнорування національних особливостей під час здійснення соціально-економічної політики створило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в сфері соціально-економічного життя. Розорення значної маси селянства, натуралізація господарств знекровлювали господарсько-виробниче і суспільно-політичне життя важливих у стратегічному відношенні регіонів.

На другому за гостротою суперечностей місці стояло питання суспільної активності етнічних громад і характеру їхніх взаємин із радянською владою. Уряд УСРР розглядав проблему в її вузькому значенні, як питання недостатньої виборчої активності етнічних меншин. Одним з основних завдань уряд вважав радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Спр. 15. — Арк. 8.

⁵³ Там само. — Спр. 17. — Арк. 253.

Однак проблема адекватної суспільної реалізації етнічних меншин, незважаючи на їхню формальну конституційну рівність, була ширшою та охоплювала принаймні декілька напрямків життєдіяльності суспільства. Серед них найважливішими були наступні: затвердження й становлення радянської моделі державності в буквальному розумінні слова (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин — формування сільських, районних і містечкових рад, як низової ланки державної влади в УСРР); формування та виховання відповідного рівня освіченості та політичної культури, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; відповідність внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; імовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; відповідність радянських суспільних рухів та організацій етносоціальним та етнокультурним потребам і прагненням етнічних громад; врешті, особливості і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних громад у відносинах «влада — громада».

Особливість початкового етапу радянського державного будівництва в УСРР полягала у невизначеності компетенції, напрямків і методів діяльності, джерел фінансування і кадрового забезпечення місцевих органів влади, що при відсутності у населення жодної уяви про основи радянського будівництва створювало безпрецедентне переплетіння традиційних для села установ і посадових осіб, наділених на думку селян владними функціями, та нових радянських інституцій.

Формально сільради становили первинну ланку державної влади в УСРР, основоположну цеглину, з множини яких складалася вся будівля радянської держави. На початок політики коренізації в Україні нараховувалося 379 російських, 102 єврейських, 157 польських, 228 німецьких, 80 молдавських, 30 грецьких, 46 болгарських сільрад, які пізніше здобули статус національних⁵⁴. Вибори до них здійснювалися щорічно на загальних зборах сільських громад. Загальні збори, як правило, за задалегідь укладеними списками затверджували склад сільради, з якого згодом призначалися голова сільради і голови комісій (господарської, адміністративної, землевпоряджувальної тощо), які відповідали за конкретні напрямки роботи ради. Разом із ВРК та КНС, що формально не були органами виконавчої влади, проте завдяки сприянню й заохочуванню з боку райвиконкомів, значно перевищували свою компетенцію суспільних організацій, вони автоматично й бездумно запроваджували в життя розпорядження райвиконкомів.

⁵⁴ Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас. — К., 1996. — С. 15–35, 42–47, 54–61, 67–78, 85–88, 93–94, 99–101.

Формально сільради були органами представницької демократії, через які селянство на місцевому рівні вирішувало широкий спектр власних проблем, від господарських до культурних. Реально ж у першій половині 20-х рр. внаслідок низки взаємообумовлених факторів, таких як: продовольчі труднощі; недовіра комуністичного уряду до селянства в цілому, й селянства етнічних меншин в особливості; різке зниження громадсько-політичної активності й культури етнічних меншин — сільради в селах етнічних меншин залишалися напіввоєнними органами комуністичної диктатури.

Ситуація навкруг обрання і діяльності сільрад, а особливо їхніх голів, у селах етнічних меншин у вказаний період складалася суперечлива, інколи скандальна, що дискредитувало ідею рад як таку. Категорично не відповідав уявленням про демократію той факт, що величезна більшість голів сільрад призначалася з представників інших національностей, які не знали мови й культури виборців, специфіки сільського буття. Будучи, як правило, пролетарями за походженням і маючи лише початкову освіту, вони насаджували своє бачення нового ладу, вчили селян господарювати, обкладали їх податками, закривали церкви тощо.

Невідповідні, вкрай напружені, або й ворожі взаємини між селянами та сільрадівським активом були звичайною практикою життя національного села в першій половині 20-х рр. Ось як вони змальовані завнім-секцією Донецького губкому КП(б)У: «Уповноважений сільради Мартініс відіграє роль ляльки, окрім нього є ще обраний від суспільства, так званий «шульц» (голова) якийсь Янсен (при старому режимі він також був старостою). У нього вирішується доля колонії та проводяться загальні збори, а уповноважений сільради лише запроваджує в життя пропозиції та накази сільради, а в цілому жодного впливу не має»⁵⁵.

Стан сільрад у болгарських селах зафіксований під час обстеження болгарського населення УСРР членом ЦКНМ Бугановим (1924 р.). У його звіті читаємо: «У кожному болгарському селі є болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв'язку з громадянами, але цього зв'язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з 2–3 своїми наближеними членами сільради вирішували «нишком» суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення»⁵⁶.

Не відрізнялася на краще діяльність сільрад у селах греків. Під час обстеження Новоселівського й Старокримського райвиконкомів, проведеного в травні–червні 1923 р., було виявлено формалізм і замкненість в

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 199.

⁵⁶ Там само. — Ф. 413. — Спр. 17. — Арк. 86–87.

роботі сільських рад, відсутність контакту з населенням. Зазначалося, що «фактично працюють голова і секретар»⁵⁷.

Важлива роль у поживленні діяльності низових органів влади відводилася районуванню 1923 р. Воно почасти скоректувало незручності, викликані розривом волостей з нацменшинами. Спочатку реорганізація дійсно викликала поживлення громадського життя в селищах етнічних меншин, що, зокрема, зазначав П. Буценко⁵⁸. Проте позитивні зміни не були закріплені. Неодноразові обстеження роботи сільрад відбивають їхній кепський стан. Так, на засіданні губернської виборчої комісії при Донецькому ГВКу 22 листопада 1924 р. зазначалося: «По Маріупольському округу участь у роботі й керівництво були зовсім слабкими, видно лише зовнішню сторону роботи, а широкі селянські маси до неї зовсім не втягнені»⁵⁹.

На початок політики коренізації навколо низового радапарату склалася надзвичайно складна й дратівлива ситуація. Коріннями вона сягала в суперечності, закладені під час затвердження радянської моделі державного управління. З одного боку, ради проголошувалися органами влади трудящих. З іншого, шляхом відповідного скеровування виборчих кампаній, обмеження виборчих прав населення, насадження виборчих списків, призначення головами сільрад осіб іншої національності та соціального походження величезна частина трудящих відсторонювалася від реальної участі в управлінні, штучно обмежувалася в своїх можливостях впливати на вирішення життєво важливих для себе питань. Особливо болючим у селах етнічних меншин було штучне запроваджувався певного цензу для допуску до відповідної соціальної реалізації. Для того, щоб обійняти будь-яку посаду в радянській державі, треба було бути незможним, отож у розумінні колишніх колоністів, гірший працівник набував вищого суспільного статусу.

Пересічно вищий добробут етнічних меншин став основою відсторонення від участі в державному житті значної частки їхнього населення. Практика призначення головами сільрад українських і російських пролетарів, як більш політично розвинених, провела глибоку роздільну межу між сільрадівським активом і громадами етнічних меншин. Найбільш небезпечним у цій ситуації було те, що надто великі маси народу були відсунуті від вирішення місцевих проблем. Складалася позанародна мережа органів місцевого управління.

⁵⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 671. — Арк. 27.

⁵⁸ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 649. — Арк. 31 зв.

⁵⁹ ДАДО. — Ф. 1203. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 83.

Надзвичайно дражливим під кутом зору як спеціальних державних установ, що займалися етнічними меншинами, так і радянських органів влади було питання рівня політичної активності етнічних меншин. Партійний загал вважав етнічні меншини суцільною відсталою масою з низьким рівнем політичної свідомості, заскорузлою у власних національних забобонах, запаморочену клерикальним дурманом.

Втім, реальною була не проблема низького рівня політичної свідомості й культури етнічних меншин, а їхня невідповідність стратегічним і тактичним завданням правлячої політичної партії. Теза про відсталість етнічних меншин, мусована в тогочасній офіційній літературі, виглядає доволі сумнівною й некоректною. Суцільні масиви архівних матеріалів заперечують культурну відсталість, політичну в тому числі, євреїв, поляків, компактних селянських етнічних громад, підтверджуючи її хіба що стосовно ромів та дисперсних етнічних меншин (переважно азійських та кавказьких біженців). Підставою формування цього радянського історіографічного штампу, з одного боку, стали мовний бар'єр, що ускладнював взаємне розуміння й дієвість комуністичної агітації та пропаганди; з іншого, — значна громадська й політична активність етнічних меншин, але не в середовищі верств, на які робила ставку партія, і не в очікуваних нею формах.

Високий рівень суспільно-політичної активності та конфліктності був притаманний єврейській громаді. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й общинної самоорганізації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій.

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками громади. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом у ній користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. Втім, у стані єврейства, орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. (Нагадаємо, що доктрина сіоністського руху, визріла в другій половині XIX ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр., коли єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії,

робити перші досить складні кроки на Землі обітованій, становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності).

Переважає більшість соціалістичних єврейських партій в першій половині 20-х рр. не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. 1924 р. Сіоністсько-соціалістична партія, зокрема, писала: «... Наша партія визнавала і визнає величезне значення радвлади для справи визволення трудящих усього світу, але значення радвлади втоптується в бруд і зводиться нанівець нічим не оправданим, найпідступнішим, все зростаючим терором»⁶⁰. Вістря політичної критики єврейських партій спрямовувалося не проти влади рад, а проти влади більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і найбільш непримиренною щодо євсекцій, які на їхню думку узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР. Відозва ЦК «Югенд Цеірей-Ціон» у липні 1923 р. наступним чином охарактеризувала обличчя євсекцій: «Євсекція, що висить над головою євр[ейських] трудящих, як Дамоклів меч, що наслідуює своєю діяльністю не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію всякої євр[ейської] трудової громадськості... — не продукт руху євр[ейських] трудящих, а купка доктринерів, інтелігентів, відірваних від мас, з нею потрібно боротися»⁶¹.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи. Рідкісні відомості перших років радянського будівництва глухо фіксують загальний політичний клімат у селищах етнічних меншин, відразу виводячи формулу: бідне село — підтримують радянську владу, заможне село — ворожі їй, або маскують свою ворожість. Таким способом, зокрема, змальоване політичне становище в грецьких та німецьких селах у доповіді про організацію радянської влади в Маріупольському повіті за 1920 р. Нотатки члена Маріупольської повітової організації КП(б)У по окремих селах є класичним прикладом більшовицького аналізу поточної політичної ситуації. Стосовно грецького села В. Каракуба занотовано: «Більшість населення заможна, майже 1/3 частина куркулі. Ставлення до радянської влади таємно вороже, ведеться пропаганда проти Рад і радянських працівників. Хоча сільрада обрана в присутності повітового інструктора, більшість депутатів в сільраді — куркулі. Виконком увесь складається з куркулів і Миколаївських служак. Голова виконкому —

⁶⁰ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1. — Винница, 2003. — С. 183.

⁶¹ Там само. — С. 165.

багатій-мироїд, який розпродав завчасно більше сорока корів за спекулятивними цінами і гроші заховав. Товаришем голови обраний колишній волосний старшина. Під впливом куркуля-голови другий повітовий інструктор, якого послали для перевиборів сільради, до організації перевиборів не був допущений і, склад сільради, згідно постанови всього сходу, залишився без змін»⁶². У селі Ст. Крим картина протилежна: «В населенні переважають середняки й бідняки. Ставлення до Радянської влади добре. Куркулів майже нема. Рада обрана за сприяння повітового інструктора. Увійшли головним чином представники бідноти»⁶³. Певний проміжний варіант знаходимо в записках про с. В. Каракуба: «Населення поділене на два ворогуючих табори: куркулі та біднота, виразно побільшовицькому налаштована. [На виборах до сільради] боротьба завершилася на користь куркулів, і в раді переважають куркулі та їхні посіпаки. До Радянської влади ставляться ніби приязно, але *розуміють цю владу по-своєму* [виділення — Авт.]»⁶⁴.

Наведені уривки, хоча й стосуються греків Приазов'я, цілком адекватно відображають зміст політичних проблем у відносинах владних структур та етнічних меншин загалом. Найвиразнішою серед них був номінальний характер радянської демократії. Як видно з цитованих джерел, диктатуру пролетаріату не цікавило волевиявлення населення як таке, не випадково будь-які прояви політичної самодіяльності мас кваліфікуються не інакше як антирадянськість, чи принаймні — політична відсталість («*розуміють цю владу по-своєму*»). Захопивши владу на місцях, більшовики скерували свої зусилля на забезпечення видимості загальної підтримки селянства. В разі невідповідності соціального складу сільради тактичним інтересам партії він послідовно доводився до бажаного шляхом повторних перевиборів. І, якщо на початковому етапі радянського будівництва селянство, спираючись на власні збройні ресурси, мало змогу відстоювати легітимність обраних сільрад (як це було у В. Каракубі), то після його роззброєння контроль райвиконкомів над виборчими кампаніями став неподільним.

Пізніші за часом матеріали лише конкретизують проблеми, що виникали перед інструкторами РВКів під час підготовки й проведення виборчих кампаній у селах етнічних меншин. Загальною перепоною на шляху ухвалення пропонованих райвиконкомаами списків кандидатів у члени сільрад була пасивність власне більшовицького електорату — бідняцтва та сільського пролетаріату. Середняки ж, а ще більше заможні

⁶² ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 3.

⁶³ Там само. — Арк. 5 зв.

⁶⁴ Там само. — Арк. 6.

селяни, виявляли виборчу активність. Очевидною була залежність рівня політичної активності й уміння вести політичну гру відповідно заможності. Інструкторів виборчкомів, і дратувала й непокоїла метикуватість заможного селянства, яке, навіть позбавлене виборчих прав, примудрялося через незаможників репрезентувати власні інтереси на виборах.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основною проблемою у перспективному визначенні політичного спрямування села й через те визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості сіл населення заперечувало можливість голосування за списки кандидатур від райвиконкомів. Очевиднішими ставали не лише опозиційність селянства некоректній поведінці райвиконкомів та його намагання надати виборам прозорого характеру, а й нежиттєвість нав'язаних селянству органів влади в умовах відсутності справжньої підтримки мас. На 1924 р. у цій галузі життєдіяльності суспільства склалася вибухонебезпечна ситуація, що характеризувалася наднародністю низових органів радянської влади, які замість забезпечення реальних інтересів трудящих нав'язували їм незрозумілі соціально-економічні, політичні й культурні програми.

Окреслені процеси були характерними й надзвичайно гострими не лише у внутрішніх стосунках етнічних меншин УСРР та її уряду. Наївним було б твердження, що злам у методах комплектування і роботи рад, як органів диктатури пролетаріату на селі, відбувся лише внаслідок загострення суперечностей у селищах етнічних меншин. Звичайно, вони були лише відбитком надзвичайно глибоких суперечностей у так само недемократичних і неконструктивних взаєминах між центром і національними республіками. Запекла боротьба на XII з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації у питаннях національно-державного будівництва, визначила політику коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури і в союзному центрі й на місцях тоді вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є відстрочуваний з дня на день суспільний вибух, здатний рознести СРСР. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Ця мета була надзвичайно актуальною стосовно етнічних меншин. Етап неприхованої боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці доходив кінця. Протягом 1920–1923 рр. ВЧК–

ДПУ знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація місцевого «політичного бандитизму», «Польської організації військової» та заборона сіоністського руху⁶⁵. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко. Надзвичайно повільно в їхньому середовищі поширювалися радянські форми громадської активності: комуністичний, комсомольський, піонерський рухи.

Більшовицькі партійні осередки поступово захоплювали провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Оскільки для заповнення керівних посад на селі катастрофічно не вистачало місцевих членів партії, їх заступали переважно надіслані з міст робітники. Влучну характеристику партійця-сільрадівця початку 20-х рр. навів, запозичивши її з радянської преси, Б. Кравченко: «...Привозили його з міста, як kota в мішку, і випускали, і він залишався близько п'яти місяців, а потів давав драла, прихопивши з собою до міста п'ять корів чи повну кишеню грошей»⁶⁶. Одна цитата, хоча й найавторитетнішого тогочасного джерела, звичайно, не є підставою для висновків щодо сільрадівського активу загалом, проте й інші документи свідчать, що за особистісними та професійними характеристиками переважна частка партійців-керівників була не лише чужою селянству, а й не відповідала жодним вимогам загальнолюдських взаємовідносин. Ліворадикальні, схильні до насильства комуністи задавали тон суспільно-політичному життю в селі. Своєю діяльністю вони поглиблювали прірву між урядом і етнічними громадами.

Протягом 20-х рр. більшовики послідовно запроваджували в життя концепцію монопартійності й жорсткими заходами (заборона, переслідування, репресії) обмежували можливості альтернативного політичного думання і волевиявлення народів країни. 20-і рр. лише з певними застереженнями можна назвати часом відносної політичної лібералізації. Цей час дійсно на краще відрізнявся від політичного терору 1918–1921, 1930–1934, кінця 30-х рр., проте і тоді провідний напрямок розвитку політичних процесів визначало переслідування всіх альтернативних політичних партій та суспільних рухів. Це своєю чергою деформувало політичне життя, як таке, позбавляючи широкі суспільні верстви, зокрема етнічні громади, можливостей відповідної реалізації.

Прикладом типового алгоритму політичного знищення альтернативних більшовицькій організації може слугувати історія «Геголуцу» —

⁶⁵ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Стаишис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 188, 198–202.

⁶⁶ Правда. — 1925. — 13 січня.

молодіжного сіоністського руху, який опікувався підготовкою єврейської сільськогосподарської колонізації загалом та військової підготовки потенціальних переселенців до Палестини, зокрема. Оскільки одним з напрямків діяльності організації було притягнення євреїв до продуктивної праці та соціальна реабілітація декласованої єврейської бідноти, більшовики вимушено «терпіли» «Геголуц». Водночас характеристики організації з боку євсекцій були досить промовистими і відбивали основоположні суперечності організації з більшовицьким режимом. У січні 1922 р. в Харкові були заарештовані учасники 3-ї конференції, що привело до розколу. «Ліві» вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). «Праві» закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність у РСФРР, але водночас був заборонений в Україні та Білорусії. Подальша практика політичної боротьби з геголуціанством ґрунтувалася на тезах Г. Бройдо⁶⁷ (1922 р.): «Тією мірою, як ми не будемо чинити опір роботі «Геголуцу», тією мірою ми лише закріплюватимемо симпатії радянській владі численних кадрів єврейських ремісника, кустаря, дрібного торгівця та декласованої бідноти, поглиблювати розкол в лавах єврейської буржуазії й послаблювати натиск єврейських партій і угруповань за кордоном проти радянської влади»⁶⁸.

Починаючи з 1923 р. серед мотивів переслідування «Геголуцу» переважають міркування про неприпустимість прецеденту існування організації як такої. Доповідна записка секретаря ЦБ євсекції ЦК РКП(б) А. Мережіна зазначала: «... Питання про легалізацію євр[ейських] дрібно-буржуазних і націоналістичних організацій тісно зв'язане з питанням про легалізацію і несєврейських, особливо українських і білоруських націоналістичних організацій з петлюрівським та балахівським⁶⁹ забарвленням. Але, оскільки це питання вирішується негативно..., то й перше питання має бути вирішене негативно. Відмінне вирішення цих питань поставить наші місцеві органи влади у неможливе становище... «Геголуц» прагне також створити євр[ейську] національну с.-г., промислову й кредитову кооперацію. Цією своєю роботою він неминуче викличе також національну кооперацію у росіян, українців і білорусів, що розколе коопе-

⁶⁷ Бройдо Г. (1885–1956) — радянський партійний і державний діяч, в 1921–1923 рр. заступник наркома у справах національностей, протягом 20–30-х рр. — ректор Комуністичного університету трудящих Сходу.

⁶⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 134–135.

⁶⁹ Йдеться про повстанський рух, очолений Станіславом Булак-Балаховичем у Білорусії.

ративний рух за національною лінією, викличе національну гризню і, особливо в українських умовах, деморалізує всіх і вся»⁷⁰.

Активним переслідувачем «Геголуцу» був генеральний секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Він послідовно боровся з організацією, яка, на його думку, здійснювала найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю батьківщиною⁷¹.

У жовтні 1922 р. уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнародної єврейської громадсько-господарської спілки «Геголуц». Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., в травні того ж року арешти знищили київський, харківський і кримські осередки, у вересні — білоцерківський. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини рештки членів організації в містах і містечках Правобережжя⁷². До початку 1925 р. організація була розгромлена, її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро євсекцій ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив «Геголуц» легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях «Геголуцу» в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легальна діяльність організації була припинена в січні 1928 р. постановою НКВС.

Нагадаємо, що окреслені проблеми існували одночасно, взаємодіючи, ускладнюючи як базові галузі життя суспільства (економіку), так і культурний розвиток народів України та їхнє етнокультурне відтворення. Взаємодія згаданих вище історико-культурних чинників стала основою значних суперечностей у національно-культурному житті етнічних громад України. Народи країни успадкували від часів громадянської війни критичний рівень міжнаціональних суперечностей та упередженості. Незважаючи на виголошені гасла інтернаціонального єднання й братерської співдружності, міжнаціональні тертя не пом'якшувалися, а підсилювалися внаслідок названих вище соціально-економічних і політичних факторів. Через безвідповідальну діяльність місцевих органів виконавчої влади страшні рани, отримані етнічними меншинами під час погромів та проявів етнічної дискримінації, не загоювалися, а ятрилися. Не останню роль у цьому відігравав інформаційний вакуум у сфері

⁷⁰ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 157.

⁷¹ Там само. — С. 178.

⁷² Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). — К., 1998. — С. 95, 96.

висвітлення міжнаціональних взаємин у цілому та особливостей етносів, зокрема. Навіть центральні державні установи, спеціальні інституції, які за безпосереднім напрямком своєї діяльності мали справу з етнічними меншинами, занадто мало знали про етнічні громади, їхню історію в Україні, особливості соціально-економічного й суспільного життя, культури, ментальності тощо. Дилетантизм у цих питаннях був притаманний посадовим особам усіх рівнів влади. Іншою його стороною ставала безмежна самовпевненість і зарозумілість у визначенні напрямків і методів роботи з нацменами.

Джерела першої половини 20-х рр. зберігають красномовні, підчас курйозні, свідoctва про стан суспільної та корпоративної свідомості. Очевидним було взаємне нерозуміння етнічних громад і представників владних структур, упередженість і зверхність останніх у ставленні до національних традицій. Зокрема, часто-густо стосовно маріупольських греків представники райвиконкомів використовують характерне словосполучення «цей східний дух», висміюють традиційне свято «панаїр», безрезультатно намагаються призвичаїти грекинь відвідувати загальні збори, відкривати обличчя в присутності незнайомих, агітують їх працювати в полі⁷³. Нехтування етнокультурною специфікою виявлялося в ігноруванні радянськими службовцями релігійних свят у німецьких, особливо менонітських селищах.

Упередженість і дилетантизм стосовно етнокультурних особливостей були притаманні не лише пересічним радянським працівникам, а й співробітникам нацменструктур. Так у звіті завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова «Про результати обстеження роботи серед болгарського населення Бердянської округи» (10.12.1924 р.) знаходимо характерний відгук про традиційні болгарські «седянки» [аналог українських вечорниць (досвіток) та російських «посіделок» — *Авт.*]. Занотовано буквально наступне: «На відміну від українських досвіток, які перетворюються часто на оргії, на «седянки» дівчата збираються виключно для рукоділля та спілкування, парубки обходять всі «седянки»⁷⁴, знайомлячись у такий спосіб із дівчатами. Враховуючи цілком пристойний характер «седянок», Іванов пропонував використовувати їх для радянської роботи серед дівчат. Приводячи цей майже анекдотичний прояв корпоративної свідомості нацменпрацівника, ми маємо на меті окреслити надзвичайно складні умови, в яких розпо-

⁷³ Згідно зі звичаєвим правом, грецькі жінки навіть з найбідніших родин у полі не працювали. Сферою жіночої праці в грецьких селах Маріупольщини вважалася хатня робота та рукоділля.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 23.

чиналася політика коренізації в Україні. Вкрай ускладнювали її запровадження не сам факт багатонаціональності країни (за висловом одного з сучасників — «вавілонські умови»), а низький рівень толерантності на всіх рівнях суспільства, мізерні знання в галузі етнокультурної специфіки, нездатність представників різних етносів не лише виголошувати гасла пролетарського інтернаціоналізму, а й керуватися ними в повсякденному житті.

ІХ.3. Доктринальні засади більшовицької національно-культурної політики

Більшовицькі вожді не випадково зробили національне питання однією з найсильніших складових своєї політичної програми. В статті «Ліберали і демократи в питанні про мови» В. Ленін заявив, що збереження привілейованого становища російської мови гальмуватиме подальший розвиток Росії⁷⁵. Як позитивний приклад вирішення на державному рівні мовної проблеми він навів досвід Швейцарії, зауваживши, що мова не викликає відрази, якщо вона не нав'язується «огидними поліцейськими заходами...»⁷⁶. Принцип послідовного демократизму в умовах багатомовності та етнічної строкатості 1913 р. розглядався ним як шлях і засіб розв'язання національного питання.

Комплексне викладення більшовицької програми вирішення національного питання знаходимо в програмній статті «Критичні замітки з національного питання» (жовтень–грудень 1913 р.). Сукупність поглядів В. Леніна на проблему в стислому вигляді зводиться до наступного. — Остаточне вирішення національного питання можливе лише за умови перемоги пролетарської революції. На етапі підготовки до неї пролетаріат має використовувати національно-визвольні рухи для зміцнення своїх політичних позицій. З цією метою в антитезу гаслу «національної культури» пролетарська партія висуває гасло «інтернаціональної культури, демократизму і всесвітнього робітничого руху». Асиміляція становить «один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм», вона втрачає негативний зміст, якщо виключити всяке насильство, всяку нерівноправність. «Хто не загруз в націоналістичних передсудах, той не може не бачити в ... процесі асиміляції націй капіталізмом величезного історичного прогресу, руйнування національної зашкарублості різних ведмежих закутків — особливо у відсталих країнах, як-от Росія»⁷⁷.

⁷⁵ Ленін В.І. Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І. Ленін про Україну. — Частина І. — К., 1969. — С. 483.

⁷⁶ Там само. — С. 483.

⁷⁷ Там само.

Пролетаріат вітає всяку асиміляцію, але, прагнучи єднання всесвітнього пролетарського руху та злиття національних культур, партія закликає терпимо ставитися до питання про мову пропаганди і враховувати «місцеві національні частковості» [виділення — Авт.] в цій пропаганді⁷⁸. Теорія національно-культурної автономії є синонімом «реакційного національного міщанства». Освіта має бути монополією держави. Спроба «вилучення з відання держави» шкільної і т. п. справи і передача її націям означає ... спробу відокремити від економіки, що зливає нації, найбільш, так би мовити, ідеологічну галузь суспільного життя, де найлегшими є «чиста» національна культура або національне культивування клерикалізму і шовінізму». Ідея націоналізації єврейської (власне, будь-якої іншої національної — Авт.) школи проголошувалася ворожою пролетарському руху. Вона скептично була названа В. Леніним «футляром для націй у шкільній справі»⁷⁹. Партія виступала за створення єдиної наступної системи обов'язкової народної освіти, організацію єдиної світської школи з сумісним навчанням статей, метою якої було виховання людини нової формації.

Отож, більшовицька доктрина в національному питанні суттєво відрізнялася від концепції соціал-демократів. Останні виступали за поступовий перехід до соціалізму. В контексті цього переходу розглядалося й національне питання. Програми національно-персональної та національно-культурної автономії розроблялися як комплекс заходів для оптимізації національних відносин у багатонаціональних розвинених капіталістичних країнах. Ленінська концепція була скерована на революціонізування суспільства, зокрема й національно-визвольних рухів у ньому, завоювання політичної влади в Російській імперії.

В. Ленін не приховував, що він пропонував програму, а не детальний план вирішення національного питання. Як годиться, практика змусила більшовиків після приходу до влади, не змінюючи програмних положень, йти на низку поступок у повсякденній практиці регулювання національно-культурної сфери. Несподіваний для комуністів-ортодоксів теоретичний кульбіт вождя обумовлювався тривіальними причинами: чотирирічна запекла боротьба більшовицької партії за постімперські простори та поширення революції на Захід і Схід привела найбільш прагматичних серед них до цілком очевидних висновків: програма дій опозиційної думської фракції та партії влади на практиці мають величезну дистанцію, якщо партія прагне залишатися при владі. В подальшому, не менш віртуозно маніпулюючи популістськими гаслами, вожді партії навчилися

⁷⁸ Там само. — С. 501, 503.

⁷⁹ Там само. — С. 504.

балансувати між своїми стратегічними орієнтирами і викликами дня, аби зберігати в руках всі «командні висоти». Найбільш яскраво здатність більшовиків до політичного маневрування проявилася в ленінській концепції перехідного періоду.

Визначення принципів радянського етнодержавотворення стало важким випробуванням для більшовицької доктрини впродовж 1917–1920 рр. Саме «пластична національна політика»⁸⁰ стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках. Більшовицька етнополітика спромоглася збачити національно-демократичний рух зі шляху конституювання окремих політичних націй. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальній автономії, а не на політичному самовизначенні. До того ж етносоціалісти СРСР були не суб'єктом політичних процесів, а лише об'єктом державного впливу. Більшовицька концепція державного будівництва на базі «диктатури пролетаріату» виходила за рамки національно-державного будівництва, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднятися над національними державними кордонами. Русійською силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму — світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними. Програмні матеріали партії стверджували, що кращою формою реалізації поставленого завдання могла стати єдина централізована держава. Вони не приховували своєї ворожості до ідеї національної держави і вважали останню шкідливою для розвитку революційного пролетарського руху. Вважалося, що централізація стане запорукою здійснення загальнодержавних революційних перетворень і забезпечуватиме вирішення проблем економічного, політичного і духовного розвитку. Принципи побудови пролетарської державності, власне, були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання радянського і партійного організацій.

Так звані коренізація та культурна революція становили сукупність політико-культурних заходів, які мали забезпечити дозрівання суспільства. Концепція коренізації посіла непересічне місце в теорії та практиці побудови держави «диктатури пролетаріату», і тому визначення місця коренізації в комуністичній доктрині залишається актуальною науковою проблемою. Сукупність поглядів і зауважень, висловлених упродовж 20–30-х рр. провідними партійними функціонерами з її приводу, важко назвати теорією. Як слушно зауважує Г. Алексеєва, певна концептуальна поліфонічність, «погляди К. Маркса, ленінські новації (про перемогу

⁸⁰ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 105.

революції в одній країні) і особлива позиція Троцького (теорія перманентної революції) давали широкі можливості для різних тлумачень питань революції в минулому, сучасності, майбутньому»⁸¹. Це повною мірою стосувалося трактування коренізації як окремими республіканськими урядами, так і діячами союзного рівня. Власне партійна позиція, закарбована в матеріалах партійних з'їздів і конференцій, була доволі пунктирною.

Започаткування коренізації стало вимушеним тактичним відступом від теорії марксизму, завданням якого було збереження територіальної цілісності країни. За її допомогою союзне керівництво, з одного боку, забезпечило собі певний перепочинок для перегрупування сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів; а, з іншого, більш ґрунтовно підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Протягом непу, який розглядався як поступка дрібнобуржуазній селянській стихії, більшовики планували «дотягти» країну до такого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, який би дозволив безболісно запровадити в країні соціалізм. Прагнення соціально-економічної і культурної модернізації (виведення Росії на «магістральний шлях світового розвитку») наскрізь пронизувало політичне життя на постімперських просторах, воно становило вісь програм більшості політичних сил, у тому числі й національно-демократичних. Більшовики схрестили ідею модернізації з комуністичною теорією. Створена ними радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал. З теоретичної точки зору подолання соціально-економічної, технічної і культурної відсталості постімперських територій від розвинених країн Європи та США було основою узгодження ленінського плану соціалістичного будівництва з марксистською теорією. Названій меті слугував пакет розроблених вищим партійним керівництвом соціально-економічних, політичних і культурних заходів, які мали, впливаючи з різних сторін на суспільство, забезпечити його прискорене «дозрівання». Їй же була підпорядкована й політика коренізації, що повинна була забезпечити популяризацію основних соціально-економічних заходів уряду в середовищі етнічних складових країни, а з часом — і запровадження цих заходів руками їхніх представників. З часом політика коренізації мала забезпечити цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів. У союзному масштабі коренізація розглядалася не як самостійна соціально-культурна програма, а як інструмент запровадження в життя інших, більш важливих соціально-економічних програм.

⁸¹ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — М., 2003. — С. 290.

Причини проголошення коренізації слід шукати в наслідках системної кризи 1921–1922 рр. Перспектива втрати влади привела більшовиків до усвідомлення того, що для її утримання замало «Декларації прав народів Росії», потрібна щоденна праця в гуштині народів країни. Не викликав сумнівів той факт, що на момент приходу більшовиків до влади переважна більшість етносів Росії не дозріла до утворення власних національних держав. Проте натиск національно-визвольних рухів в окремих регіонах (таких, як Україна) був могутнім і унаочнював оберти відцентрових політичних процесів. Життєво важливим завданням більшовиків на етапі соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. стало збереження політичної й територіальної цілісності «колиски всесвітньої революції». Треба було найповніше використати час для того, щоб підготувати країну до здійснення формаційного стрибку, поки загострення соціально-економічної кризи та активізація на її ґрунті самостійницького руху провінцій не розірвали її зсередини. Саме цій меті слугував пакет розроблених В. Леніним реформ, що отримав у галузі економіки назву непі. У політичній царині він завершився оформленням монопартійної політичної системи, на союзному рівні призвів до укладення міждержавного договору, а в галузі взаємин між центром і республіками вилився в політику коренізації.

Від початку проголошення коренізації вище союзне і республіканське керівництво усвідомлено намагалися обмежити її мовними питаннями*. Проте коренізація стала не менш важливою, скажімо, за непі, складовою системи економічних, політичних і культурних заходів, які забезпечили відносну стабілізацію більшовицького режиму і тогочасного суспільства. В цьому сенсі коренізація, незважаючи на намагання затиснути її в рамки мовно-культурної політики, набула характеру системної соціально-культурної політики. Адже окрім культурно-освітньої галузі вона безпосередньо вплинула на кадровий склад радянсько-партійних органів, пришвидшила процеси стратифікації низки етносів і сприяла їхній інтеграції в суспільно-політичне життя країни.

Величезне значення коренізації визнавала переважна більшість партійних лідерів 20-х рр. В УСРР вона здійснювалася в двоєдиному тандемі українізації та коренізації стосовно етнічних меншин. Виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, С. Семковський⁸² висловився так: «Історично українізація була необхід-

* Неодноразово про це заявляв В. Затонський.

⁸² Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович (1882 (Могильов) — 1937 (Київ)) — політичний діяч, соціолог. З 1903 р. — меншовик. В роки Першої світової війни в еміграції, в Парижі брав участь у виданні соціал-демократичної г. «Голос», після

ною. Вона кровно пов'язана з самою долею революції. Не можна так дивитися на справу, що українізація є чимось надуманим, нарочитим, що українська нація, як казали прихвосні царату, це «мазепинська вигадка». Процес пробудження неісторичних націй мав місце повсюди і здійснювався він силою залізної необхідності»⁸³.

Українізація посіла непересічне місце в етнокультурному розвитку УСРР. Вона не лише змінила напрямок інтеграційних етнокультурних процесів в тогочасному суспільстві, а й вплинула на становище етнічних громад республіки. Особливістю етнокультурної ситуації в УСРР було те, що формальна титульна нація не мала досвіду державного будівництва. Державність УСРР, по суті, була класовою, а не національною. Національно-культурне життя республіки відбувалося в умовах жорсткої конкуренції титульної нації та росіян. Республіку відрізняла визначна етнічна строкатість, яка становила суттєву проблему з урахуванням неза-

еміграції — член ЦК партії меншовиків. У той час — опонент В. Леніна. Після Лютневої революції — меншовик-інтернаціоналіст, член ЦК. Делегат Об'єднавчого з'їзду РСДРП (серпень 1917 р.), учасник Всеросійської демократичної наради (вересень 1917 р.), на якій введений до складу Тимчасової Ради Російської Республіки (Предпарламент). Напередодні більшовицького перевороту підписався разом із Ю. Мартовим, Н. Сухановим, А. Мартиновим, В. Мандельбергом, І. Астровим та О. Єрманським під заявою, яка засуджувала предпарламент. Автор агітаційних брошур до виборів до Установчих зборів «Что большевики обещали и что они дали», «Советы в большевистском плену» (П., 1917). Делегат Надзвичайного з'їзду РСДРП (грудень 1917 р.), на якому обраний членом ЦК. Депутат Всеросійських Установчих зборів, член меншовицької фракції. В березні 1918 р. на міській конференції меншовиків обраний членом Петроградського комітету РСДРП та його бюро.

Від 1919 р. — в Україні. В березні 1920 р. разом із групою провідних соціал-демократів у Києві притягнений до суду за звинуваченням у співпраці з білогвардійцями. Наприкінці 1920 р. звільнений. Порвав з меншовиками. Виступав з лекціями в партійному клубі РСДРП у Харкові. В 1920–1922 рр. — професор Харківської академії знань та Інституту народного господарства. Від 1926 р. — член-кореспондент Соціально-економічного відділу УАН при кафедрі соціології (Харків) Українського інституту марксизму. Водночас — член президії, голова Філософсько-соціологічного відділу і керівник науково-дослідної кафедри єврейської культури, керівник секції Київської науково-дослідної кафедри марксизму при УАН.

С. Семковський — засновник першої в Україні кафедри марксизму та марксознавства, що згодом перетворилася на Український інститут марксизму. Тут до 1931 р. він завідував кафедрою філософії, у 1929 р. був обраний академіком ВУАН. В 1934–1936 рр. очолював кафедру історії європейської культури та комісію філософії при ВУАН.

Репресований, розстріляний у березні 18.03.1937 р. Не останню роль в його загибелі відіграли родинні зв'язки: С. Семковський був братом Л. Троцького. Посмертно реабілітований.

⁸³ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 131.

вершеності процесів етнічної консолідації та політизації етнічних громад. Етнічним громадам були притаманні суттєві відмінності соціально-економічного і культурного розвитку. Окремі етнічні меншини випереджали українців за основними показниками культурного розвитку, зокрема, освіченості. Водночас суттєвою була також частка громад (таких, як, скажімо, роми), які вимагали копійки роботи по їхньому культурному розвитку, зберігали рештки родових взаємин і залишалися поза впливом будь-яких культурних установ. Всі етнічні складові республіки не були інтегровані в загальне культурне життя країни.

В окреслених обставинах, намагаючись зберегти цілісність новоствореної країни, більшовики в якості об'єднавчої ідеї висунули ідею побудови пролетарської держави, наголошуючи на вторинності й підпорядкованості національних амбіцій.

Не останню роль у внутрішній суперечливості коренізації відіграла та обставина, що українці впритул підійшли до усвідомлення необхідності створення національної держави, але ця ідея не встигла визріти теоретично і зцементувати багатополярне суспільство. Непоказний освітній рівень українського селянства, роз'єднаність національної інтелігенції визначили упереджене ставлення етнічних меншин до українізації та переважно оборонну позицію «українізаторів», яку вони вимушено займали впродовж другої половини 20-х рр. Це був час надзвичайно складних етнокультурних процесів, що охопили український етнос, зокрема, в мовній і культурно-освітній царинах. Випереджуючий характер мовної, шкільної та освітньої реформ в УСРР став характерною ознакою українізації, як такої, і визначив її суперечливість. Протягом 20-х рр., як свідчить величезний шар історичних джерел, більшовикам, що стояли на чолі українізації, доводилося долати очевидний опір політиці з боку різних суспільних верств, доводячи спроможність українців очолити поступ культурного розвитку поліетнічного суспільства України.

Історіографія з проблем українізації в УСРР нараховує тисячі праць, що дозволяє прослідкувати еволюцію політики і персональне ставлення до неї провідних діячів суспільно-політичного життя СРСР та УСРР. Підсумовуючи надбання вітчизняної історіографії, варто визначити особливості коренізації в УСРР, що безпосередньо позначилися на характері коренізації стосовно етнічних меншин:

- говорячи про українізацію, слід пам'ятати, що вона об'єднала два історичних явища — власне «політику українізації», ініційовану верхівкою партії і призначену для зміцнення суспільно-політичних позицій останньої, та природний об'єктивний процес так званого «національно-культурного відродження» українства, що фактично змусив більшовиків запровадити апаратну версію політики;

- проголошення українізації не означало надання українському народові права самостійності у визначенні напрямків і заходів етнокультурного розвитку суспільства;
- лише партія була генератором більшовицької версії українізації і намагалася обмежити її мовною сферою, до розширення сфери вживання національних мов намагалися звести й вирішення національного питання в цілому;
- існування культур, національних за формою, соціалістичних за змістом припускалося лише на час перехідного періоду та побудови соціалізму;
- кінцевою метою культурного розвитку СРСР, в тому числі й України, вважалося злиття націй і створення інтернаціональної пролетарської культури. Але, як цілком слушно зауважив Г. Єфіменко, до початку 30-х рр. воно вважалося можливим лише в світовому масштабі, не на основі російської нації, мало відбутися добровільним шляхом і лише після тривалого етапу розквіту національних культур⁸⁴.

Практичне запровадження коренізації стосовно етнічних меншин УСРР розпочалося майже на рік пізніше проголошення курсу на українізацію. Партійні теоретики зазначали, що коренізація щодо етнічних меншин є органічною складовою останньої, оскільки розширення культурних обріїв українства не повинне негативно позначатися на правах меншин.

Специфічним було становище російської громади та її мови в правовому й культурному просторі, створеному коренізацією, адже російська вважалася однією з двох найпоширеніших мов республіки, а її знання було обов'язковим для службовців усіх рівнів.

Коренізація в УСРР стала засобом і шляхом культурної трансформації українського суспільства, внутрішня ж суть цієї трансформації, її зміст визначалися заходами так званої «культурної революції», яка мала на руїнах поваленого більшовиками світу збудувати нове суспільство. Передбачалося, що «культурна революція» невпізнанно змінить, як тепер кажуть, модернізує суспільство шляхом низки заходів, як то: демократизація освіти; вилучення школи з-під впливу духівництва, створення загальнодоступної світської трудової школи; знищення монополії вищих соціальних верств на освіту і розвиток науки, пришвидшення підготовки,

⁸⁴ *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Випуск 9. — К., 2003. — С. 260.

за виразом М. Бухаріна, «штамбування» кадрів нової радянської інтелігенції, «натренованої ідеологічно на визначений зразок»⁸⁵ і спроможної нейтралізувати вплив старої інтелігенції на суспільство; знищення патріархальної сім'ї та залишків патріархально-родових взаємин в окремих етнічних громадах і заміна їх взаєминами максимально відчуженої від родинних цінностей особистості з державою; усупільнення особистісного життя громадян і створення спільності свідомих будівничих соціалізму; руйнування традиційних форм суспільно-культурної організації, зокрема, общин і суспільної єдності етнічних громад.

Суспільно-політична література 20-х рр. рясніє виступами провідних партійних діячів з національно-культурної проблематики. Цілком їй присвячена збірка «Національна політика радянської влади» (1923 р.). Лейтмотивом її можна вважати вислів Л. Троцького: «Звичайно, не національна справа є ... нашою метою. Наша мета — це соціалізм, це комунізм»⁸⁶.

Незважаючи на певні розбіжності в уявленнях окремих партійних діячів, більшовики спромоглися виробити досить чітку позицію в національно-культурній галузі на час перехідного періоду. Напрочуд вдало вона була сформульована Е. Квірінгом напередодні XII з'їзду ВКП(б). У статті «Національні моменти» він зазначив: «Наш Союз Радянських Соціалістичних республік не випадково є безіменним. Це — не Росія... Партія повинна підтвердити ... лінію на всесвітній союз радянських соціалістичних республік»⁸⁷. Другим аспектом більшовицької доктрини стало визнання неприпустимості «... поблажливості одній культурі і штучн[ого] її насадження»⁸⁸.

Цілком слушні теоретичні настанови в національному питанні, що правда, не монтувалися на схему налагодження суспільних взаємин робітництва і селян, оскільки коренізація (українізація) співвідносилася з українізацією міського пролетаріату і міста взагалі. Останні ж, як відомо, на той час вважалися переважно російськими і нацменівськими, й через те опозиційними українізації. Власне, для забезпечення нейтралітету цих шарів до стратегічних планів соціалістичного будівництва й запроваджувалася відповідна версія політики коренізації щодо етнічних меншин.

⁸⁵ Бухарин Н.И. Судьбы русской интеллигенции // Путь к социализму. Избранные произведения. — Новосибирск, 1990. — С. 108.

⁸⁶ Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г. Раковського. — Х., 1923. — С. 7.

⁸⁷ Квириг Э. Национальные моменты (К XII съезду партии — в порядке обсуждения) // Избранные речи и статьи. — К., 1988. — С. 105.

⁸⁸ Там само.

Досить скоро практика запровадження українізації показала, що на тлі надзвичайно складних культурних суспільних проблем найбільш пекучими були не теоретичні, а практичні аспекти коренізації в УСРР, які в першу чергу стосувалися строків її запровадження і глибини культурних перетворень. Перший комуністичний штурм українізації, яку планувалося здійснити протягом року — півтора, провалився. Вже в 1924 р. і про темпи і про термін українізації висловлювалися більш обережні думки. Зокрема, В. Чубар вважав, що вона мала завершитися разом з «відновленням пролетарських кадрів у ... промисловості та підвищенням ... культури на відносну висоту»⁸⁹.

У середовищі етнічних меншин, переважно чиновництва, українізація сприймалася як прихована дискримінація за національною ознакою. В суспільстві ширилися чутки про невиправдано високі вимоги до службовців щодо знання української мови і літератури. Відверта опозиційність етнічних меншин змусила партію розтлумачувати вустами О. Шумського (квітневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У), що «в поняття українізації вкладається вивчення мови й культури, а не перетворення кого б то не було в українську національність»⁹⁰. Тоді, як етнічні громади побоювалися зростання тиску української культури і опиралися їй доступними методами, партійно-радянські кола переважно опікувалися «підгальмовуванням» останньої. Досить відверто зміст більшовицької версії українізації висловив 1926 р. В. Затонський, який вбачав його в тім, щоб допомогти українцям «швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми могли без лишніх труднощів будувати соціалізм»⁹¹.

У подальшому партійне ставлення до політики ґрунтувалося як на прагненні використати суспільний підйом українства у власних інтересах, так і на вмілому маневруванні між опозиційними виступами етнічних меншин. З Москви партійні органи отримали вказівку наглядати, «куди йде українізація, гарантуючи їй напрямок у бік зміцнення диктатури пролетаріату». Вже в квітні 1924 р. Й. Сталін гранично чітко сформулював також відверту упередженість московської партійної еліти: український рух приховує «небезпеку боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму»⁹².

Незважаючи на намагання вищих партійних ешелонів домогтися єдності, апелюючи до норм партійної дисципліни, українізація не

⁸⁹ *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-гі — середина 30-х рр. ХХ ст.) / Дис. ... д. і. н. — К, 1999. — С. 153.

⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 44.

⁹¹ *Затонський В.* Національна проблема на Україні. — Х., 1926. — С. 50.

⁹² *Сталін Й.В.* Твори. — Т. 8. — С. 149.

була статичною. Залишившись у цілому нелюбимим дітищем партії, вона водночас справила непересічний вплив на ідейну еволюцію певної частини КП(б)У, яка під впливом зрушень, викликаних нею в українському суспільстві, прийшла до визнання й розуміння права українського народу на власне етнокультурне відродження. Втім, трактування цього права було досить специфічним і не виходило за офіційно дозволені межі. Українізація, відповідно до особистості своїх інтерпретаторів, проявлялася у досить широкому діапазоні: від апаратної політики в тлумаченні Е. Квірінга до основного завдання КП(б)У в національному питанні в розумінні М. Скрипника.

Слід згадати, що в 1923 р. позиція Скрипника не відрізнялася від офіційної партійної лінії, він неодноразово заявляв, що принципи вирішення національного питання закладені В. Леніним у 1913 р. і залишаються непорушними. Прикладне значення національної політики щодо переважної більшості малих народів колишньої Російської імперії він вбачав у розвитку національної культури, усуненні національного гноблення⁹³. Водночас особливості етностороннього життя УСРР він визначив наступним чином: «Наш народ не жив державним життям і тільки тепер будує свою пролетарську державу»⁹⁴. В світлі цієї проблеми розглядалося ним і завдання розвитку української культури під керівництвом Комуністичної партії. Виступаючи на IV-й нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (Москва, 9–12.06.1923 р.), він закликав: «... Передові загони робітничого класу, навчіться української мови для того, що вести українське селянство до соціалізму»⁹⁵.

Наприкінці 20-х років українізація вочевидь стає справою життя М. Скрипника, він розглядав її «ні більш, ні менш, як діяльність партії та керованої нею Радянської влади для того, щоб ... трудящі маси організувати в робітничо-селянську державність, тим самим виводячи з попереднього колоніального становища і розвиваючи культуру, піднести її й далі рухати шляхом соціалістичного будівництва»⁹⁶. Комуністична за своєю сутністю концепція М. Скрипника найтіснішим чином змикалася з версією українізації у викладі М. Грушевського, який на урочистому засіданні з нагоди його 60-річчя 3 жовтня 1926 р. казав: «Тільки коли виховані свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста,

⁹³ Скрипник М.О. Національна політика (щодо) малих народів // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 152.

⁹⁴ Там само. — С. 154.

⁹⁵ Скрипник М.О. Промова на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 192.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 97. — Арк. 37.

фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською Україною»⁹⁷. Очевидно, і перший, і другий мали на увазі особливий шлях соціального структурування української нації в конкретних історичних обставинах, створених коренізацією в УСРР. Йшлося про те, що українізація мусила стати шляхом і засобом інтеграції українців як нації, в рамках радянської пролетарської державності. В цьому контексті становище етнічних меншин республіки і їхнє місце в тілі української нації набувало нового звучання і визначалося принципами досягнення етнодержавної консолідації УСРР. На межі 20–30-х років це питання набуло надзвичайної гостроти.

М. Скрипник актуалізував національно-культурне питання в зв'язку з переходом до «соціалістичної перебудови цілого ... життя»⁹⁸. В основі всіх перетворень у цей час, за його словами, перебувала *людина* (підкреслено — *Авт.*), тобто особистість. Змістовність соціалістичної перебудови безпосередньо залежала від змістовності кожної особистості. В цьому сенсі «культурна революція» перетворювалася на обов'язкову передумову побудови комунізму. Форма перебудови мала залишатися національною, оскільки історія не дала інших форм культурного розвитку, окрім національних⁹⁹. За темпами і напруженням сил це дійсно мала бути революція. Революційність змін у контексті аграрно-промислової модернізації полягала в необхідності не лише ліквідувати неписьменність, а й підготувати мільйони свідомих, розвинених робітників. «Щоб бути справжнім співучасником перебудовчої доби, — зазначав М. Скрипник, — робітник мусить бути, передовсім, азбучно, політично й технічно письменним»¹⁰⁰.

За тогочасними підрахунками протягом наступних п'яти років профшкола повинна була підготувати 750 тис., а семирічка — 450 тис. осіб. У промисловість мали прийти 3,7 млн. нових робітників, з них більше мільйона — селян-українців. «Цей український селянин, — прогнозував

⁹⁷ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-і роки): Зб. док. і мат.-в. — К., 1997. — С. 76.

⁹⁸ Скрипник М.О. Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 13 травня 1929 р. // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 351.

⁹⁹ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х., 1930. — С. 9.

¹⁰⁰ Там само. — С. 15.

М. Скрипник, — прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує місто»¹⁰¹.

В контексті формаційних змін розглядалося й майбутнє українства. «Українська національна проблема тепер — це є, передовсім, проблема індустріалізації й суцільної колективізації... Будучина українського народу не в обмеженості, не у просвітянській культурі — співі, танках, виставах, а в широкому розвитку процесів індустріалізації країни і перебудові цілої економіки нашої країни»¹⁰².

М. Скрипник був непохитним більшовиком. Основне завдання партії на етапі соціалістичної реконструкції він бачив у тому, щоб не втратити свого впливу на суспільство, зуміти нейтралізувати вплив старої інтелігенції. Досить виразно сформульований ним і зміст самої культурної реконструкції — «... перехід від культурницької обмеженості на широкі лани соціалістичної перебудови цілого життя... країни, щоби справді розтросити стару віру, стару кріпацьку мораль, старі цінності нашого народного духу і створити нові цінності, притаманні пролетаріатові, визволеному пролетарською революцією»¹⁰³. Отже, як досить часто зазначав М. Скрипник, його концепція коренізації в УСРР була продовженням ленінської концепції вирішення національного питання. Він був дійсним більшовиком, хіба що змістовнішим і далекогляднішим за інших, та адаптував ленінізм до конкретних історичних умов.

Повторимося, що в інтерпретації українського більшовицького проводу коренізація (в обох її складових — українізації та коренізації стосовно етнічних меншин) набула найбільш синтетичного в кордонах СРСР та послідовного втілення і розвивалася по трьох напрямках: соціально-економічному, радянському та культурному. В триєдиній концепції так званого вирішення національного питання найбільшою мірою виявлявся конструктивізм ленінської інтерпретації марксизму, в якій аспекти національно-культурної розбудови посідали другорядне підпорядковане місце порівняно з модернізацією соціально-економічною (відносини «надбудова — базис»).

Під час проголошення неп сприймався як відступ від теорії марксизму. Він був химерним міксом прийнятних для більшовиків програм і окремих проектів соціально-економічної та культурної перебудови Російської імперії, розроблених представниками демократичних партій у контексті буржуазно-демократичних революцій початку ХХ ст. Він реалізував принцип рівного права трудящих на землю, обстоюваний безпар-

¹⁰¹ Там само. — С. 18–19.

¹⁰² Там само. — С. 26, 27.

¹⁰³ Там само. — С. 44.

тійним селянством і селянами-трудовиками (народниками) під час дебатів з аграрного питання в другій Думі. Ним була втілена ідея націоналізації землі й створення єдиного державного колонізаційного фонду, запропонована так званими «націоналами», до яких В.І. Ленін свого часу відніс українців, поляків, білорусів, латишів, естів, литовців і т. і.¹⁰⁴

Фактично неп наслідував ідеї російської соціал-демократії по соціально-економічній мобілізації Росії і був покликаний прискорити перебудову країни, завершивши ті завдання, з якими не впоралися буржуазно-демократичні революції. Передавши землю в руки селянства при одночасній націоналізації всіх земельних ресурсів країни, більшовики запровадили в життя ідею створення в Росії демократичного, народницько-селянського капіталізму, про який йшлося в дореволюційних працях В. Леніна¹⁰⁵.

Запропоновані в 1921 р. В. Леніним ідеї реконструкції соціально-економічних і суспільних основ країни вочевидь наслідували давні пропозиції соціал-демократичного крила російського революційного руху. Але різниця між проектами соціал-демократії та більшовицькою практикою була докорінною. В буржуазному суспільстві, за словами В. Леніна, гарантом їхнього втілення в життя на користь трудящих і забезпечення інтересів «націоналів» міг слугувати принцип послідовного демократизму. В новій, створеній більшовиками країні, його замінив принцип пролетарської диктатури, покликаний зберегти пріоритетні позиції пролетаріату (читай, вождів партії більшовиків) у політичному житті СРСР. Новоявлена програма була розрахована лише на перехідний період, по завершенні якого очікувалося відновлення соціалістичного будівництва в тому вигляді, як його собі уявляли більшовицькі вожді.

Цілком очікувано відповідних змін зазнала й практика вирішення національного питання, що увійшла в історію під назвою «політика коренізації». Вона спиралася на раніше критиковані більшовиками ідеї російської та світової соціал-демократії, зокрема, програму національно-культурної автономії та проекти автономізму, гаряче обговорювані, скажімо, Бундом¹⁰⁶. Резолюції XII з'їзду РКП(б) підсумували палкі дебати з національного питання. Теоретично обігравши загрозу зростання великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, партія зафіксувала значний рівень міжнаціональної конфронтації в країні та його перма-

¹⁰⁴ *Ленін В.І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 421.

¹⁰⁵ Див., наприклад: *Ленін В.І.* Землевпорядження і сільська біднота / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 486.

¹⁰⁶ Див. дискусію з Лібманом: *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 490–515.

нентне зростання на тлі утворення СРСР. Констатувавши фактичну нерівність етнічних складових країни, яка мала зберігатися протягом невизначеного часу, партія назвала першочерговим завданням етнополітики подолання господарської та культурної нерівності народів країни. «Ряд республік і народів, які не пройшли або майже не пройшли капіталізму, які не мають або майже не мають свого пролетаріату, які відстали через це у господарському і культурному відношеннях, не можуть повністю використати права і можливості, які їм дає національна рівноправність, не можуть піднятися на вищий ступінь розвитку і догнати, таким чином, без справжньої і тривалої допомоги ззовні ті національності, які пішли вперед... Подолати цю нерівність за короткий строк, ліквідувати цю спадщину за один-два роки неможливо... Але подолати її треба неодмінно. І подолати її можна тільки шляхом справжньої і тривалої допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху,» — підсумувала партійна резолюція¹⁰⁷.

Допомога виявлялася в «низці практичних заходів» по утворенню в національних республіках промислових осередків, боротьбі трудових мас проти місцевих і зайшлих експлуаторських верхів за зміцнення власних соціальних позицій протягом непу. Оскільки регіони були сільськогосподарськими, здійснення нового етнополітичного курсу повинне було поєднуватися з розгортанням нового курсу щодо селянства і відповідними змінами аграрної політики. Серед першочергових урядових заходів виокремлювалося наділення трудових мас землею за рахунок вільного державного фонду, яке мало сприяти налагодженню «правильного і тривкого співробітництва народів у рамках єдиної союзної держави»¹⁰⁸.

Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні» (червень 1923 р.) в п'ятому розділі («Господарське будівництво в національних республіках і областях з точки зору національно-побутових особливостей») конкретизувала господарську підоснову політики коренізації. Вісім пунктів назвали основні напрямки господарської роботи в національному середовищі, що скеровували роботу спеціальних відомств наступні сім років: врегулювання, а де потрібно припинення переселень; забезпечення місцевого трудового населення землею з державного земельного фонду; доступний сільськогосподарський кредит місцевому населенню; іригаційні роботи; всемірна допомога кооперації, зокрема промисловій (з метою залучення кустарів); перенесення фабрик і заводів

¹⁰⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. — Ч. 2. — С. 28.

¹⁰⁸ Там само.

до республік, багатих сировиною; створення ремісничих і технічних шкіл та сільськогосподарських курсів для місцевого населення¹⁰⁹.

Названі напрямки господарської діяльності урядів союзних республік доволі сумлінно й без будь-яких ґрунтовних змін запроваджувалися повсюдно в СРСР, хоча практика їхнього втілення мала низку специфічних ознак. В Україні особливого колориту коренізації надала поліетнічність. Коренізація запроваджувалася водночас і щодо титульного етносу і стосовно великої кількості етнічних громад.

Свого часу В. Ленін у програмній праці «Критичні замітки з національного питання» назвав національний склад населення одним зі значущих економічних факторів у соціально-економічному житті країни, водночас зауваживши, що він є не єдиним і не найважливішим серед інших¹¹⁰. Історія коренізації в УСРР підтвердила його слова, водночас продемонструвавши, що названий фактор ставить додаткові дуже високі вимоги до уряду багатонаціональної країни, особливо в епоху докорінних соціально-економічних зрушень.

Згодом свою оцінку специфіки УСРР дав і український уряд в особі Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ). Остання наступним чином визначила етногосподарські та етносоціальні особливості етнічних меншин: «Селянські за складом національні меншини за своїм складом та економічною структурою більшою чи меншою мірою відрізняються від українського селянства... Відсоток заможних і куркулів у німців, болгар і греків дещо вищий ніж у оточуючого українського, а також російського селянства»¹¹¹. Засвідчуючи особливості етногосподарської групи колишніх іноземних колоністів, ЦКНМ цілком слушно вважала їхньою економічною підосною пересічно більші за українські норми землекористування. Проте найбільш гострими вважалися соціально-економічні негаразди єврейської громади.

Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин підсумувала досвід діяльності ЦКНМ у зв'язку з 10-ю річницею Жовтневої революції. Зауважувалося, що соціально-економічні особливості меншин залишалися визначальним чинником їхнього ставлення до радянської влади та її заходів. Учасники наради висловили впевненість, що продовження непу з урахуванням етнічної специфіки меншин слугуватиме запорукою зміцнення СРСР і пролетарсько-селянського союзу.

¹⁰⁹ Там само. — С. 36.

¹¹⁰ *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання / В.І. Ленін про Україну. — Ч. I. — С. 514.

¹¹¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — X., 1927. — С. 13–14.

Пріоритетними напрямками урядової роботи в нацменсередовищі мали стати: забезпечення прав росіян як національної меншості; залучення декласованих верств єврейської меншості до виробничого труду; втягнення до промисловості селянських меншин¹¹². Переселення надлишкового польського і німецького селянства було назване єдиним можливим шляхом вирішення проблеми аграрного перенаселення Правобережжя¹¹³. Планувалося спрямовувати переселенський рух у Степ, за межі УССР, таким чином, щоб у місцях переселення створювати національні ради.

Таким чином, загальний зміст соціально-економічної роботи уряду в середовищі етнічних меншин упродовж непу мав скеровуватися на поступове нівелювання соціальних градацій нацменселянства, з одного боку; створення й збільшення частки промислового пролетаріату в складі етнічних громад, з іншого. Передбачалося вирівняти норми землекористування селянства окремих етнічних громад як за рахунок внутрішньої республіканської міграції, так і шляхом виселення надлишкового сільськогосподарського населення за межі УСРР. Названі соціально-економічні заходи мали сприяти врегулюванню суперечностей між окремими етнічними складовими республіки, зблизити їхні соціально-економічні характеристики, забезпечити однорідність суспільства.

Підсумовуючи еволюцію теоретичних засад формування етнополітичного курсу більшовиків протягом 20-х — першої половини 30-х рр., слід відзначити, що вона визначалася величезним розривом між комуністичною теорією та реальними соціально-економічними і культурними обставинами, в яких її спробагалися запроваджувати в життя. Доволі негативним аспектом етнокультурної ситуації в УСРР була та обставина, що етнічні громади перспективно розглядалися лише як матеріал для асиміляції, а політична боротьба в радянсько-партійних колах точилася навколо питання: кому віддати першість у цьому процесі — українцям чи росіянам. В міру того, як зникали сподівання на світову пролетарську революцію та створення всесвітнього союзу соціалістичних республік, зміцнювалися позиції поборників орієнтації на російську культуру як основу новостворюваної пролетарської культури СРСР. Похідним від названого було питання визначення хронологічних меж так званого етапу розвитку національних культур, яке поєднувалося з тенденцією штучного пришвидшення їх злиття. Тож українізація розглядалася певною частиною українського радянського політикуму і «Москвою» як небезпечна альтернатива шляху соціального прогресу.

¹¹² Там само. — С. 172.

¹¹³ Там само. — С. 175.

Не можна не помітити, що впродовж 20-х рр. українізація зазнала значної теоретичної трансформації і викликала глибокий розкол в КП(б)У, яка включала як прихованих ворогів політики, так і прихильників перетворення її на сенс етнополітичного життя республіки та шлях структурування української нації на базі української культури. Заручниками і пішаками в боротьбі політичних кланів у КП(б)У стали етнічні меншини УСРР. Реальне життя внесло суттєві корективи в теоретичні міркування більшовицьких лідерів. Історія запровадження коренізації в УСРР засвідчує, що захід, який розглядався як допоміжний, у місцевих умовах перетворився на самодостатню програму, що посіла власне місце в історії, розвивалася й поглиблювалася протягом 1923–1933 рр. теоретично, соціально й культурно. Коренізація, як напрямок суспільно-політичної діяльності правлячої партії, стала частиною цілісної системи соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних перетворень (реформаторського і революційного характеру), засобом і шляхом докорінної перебудови основ існування і відтворення суспільства, яке перебувало на шляху цивілізаційного переходу.

На початку 20-х рр. В. Ленін дав лише поштовх політичній думці в напрямку націоналізації соціалістичного революційного руху. Допоки більшовики чекали всесвітньої революції, вони не вважали за потрібне розвивати політичну теорію в цьому напрямку. Затухання революційної ситуації в Західній Європі в сукупності з системною кризою і голодом 1921–1923 рр., поставило їх перед необхідністю деталізації практичних кроків у регулюванні сфери міжнаціональних взаємин *на час перехідного періоду*, який, нагадаємо, на початку 20-х рр. розглядався як підготовчий етап всесвітньої революції. Сподівання на всесвітню революцію почали згасати вже в першій половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. кістяк політичної думки формували вже уявлення про Росію, як колиску всесвітньої революції. Загроза розповзання фашизму, утвердження тоталітарних режимів у Західній Європі, боротьба політичних доктрин у великій європейській політиці прискорили тоталітаризацію СРСР. Практика побудови соціалізму в СРСР виявляла мало спільного з марксистською теорією. Не останню роль у зміні акцентів більшовицької доктрини відіграла боротьба союзного центру за підкорення республіканських субцентрів політичної думки та дії. Епохальність змін сутнісних ознак буття, які здійснилися протягом 20–х — першої половини 30-х рр. у СРСР і світі, визначила зміну політичних акцентів у практиці коренізації, що ж до її проявів у часі слід відзначити наступне. В історичній ретроспективі коренізація виглядає як хвилеподібний процес, який то посилювався, то втрачав свою актуальність відповідно до гостроти соціально-економічних і політичних проблем. Коренізація запроваджувалася непослідовно, адже

весь час залежала від політичної кон'юнктури. Прикметною рисою коренізації була теоретична невідповідність ленінському вченню з національного питання, виробленому в 1913–1917 рр. Напередодні створення СРСР В. Ленін висловив декілька суттєвих зауважень щодо необхідності змін у практиці національної політики, втім, надалі думання в цьому напрямку не розвивалося, — у верхівці ВКП(б) не знайшлося теоретика з хистом В. Леніна, який би міг розвинути ленінські тези до рівня політичної теорії. При проголошенні (це видно з матеріалів XII з'їзду ВКП(б)) політика коренізації мала виразні соціально-економічні і суспільно-політичні акценти, але з часом (після зламу 1929–1930 рр.) звелася до адміністративної і культурницької роботи.

Внаслідок дії низки соціально-економічних і політичних факторів коренізація набула ситуативного характеру і на різних етапах свого запровадження проявлялася як: засіб політичного замирення; компроміс ідеологій, який дозволив більшовикам на першому етапі суттєво послабити табір політичних опонентів; засіб і форма онаціоналення більшовизму; засіб і шлях соціалістичного будівництва на певному етнічному ґрунті (концепції М. Скрипника і О. Шумського); інструмент політичної боротьби (Й. Сталін); мета етнокультурної та державницької еволюції українства (М. Грушевський); шлях національно-культурного відродження; метод гармонізації міжнаціональних стосунків у СРСР.

На різних етапах вага окремих складових та їхнє співвідношення суттєво змінювалися, змінювалася також впливовість апологетів коренізації, причому в часі визначальною стала тенденція до вихолощення життєвого сенсу політики, її формалізації та спрощення. Загалом в історії коренізації в Україні повною мірою виявилася зовнішня дихотомія радянської суспільно-політичної конструкції, неподоланим генератором якої була суперечність між комуністичною теорією та політичною практикою партії більшовиків, зокрема і в етнонаціональній царині.

ІХ.4. Етнополітичний курс більшовиків в Україні на початку 20-х рр.

На початок політики коренізації етнополітична ситуація в Україні була надзвичайно складною щодо державного регулювання. Складність обумовлювалася не стільки вагомністю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки строкатістю соціально-економічних та етнокультурних ознак громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками меншини складали де-

кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Водночас попри нечисленність та дисперсність держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування. Окремі групи складали колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані (цигани). Епоха воєнного комунізму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила традиційну систему господарювання й усталені етнічні форми зайнятості. Суттєво коливалися демографічні характеристики. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш збалансованою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні, зв'язували з новою батьківщиною заплутані, підчас епізовані, відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новопріблуканих представників етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних громад у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової історії. Багатонаціональна УСРР була державним утворенням зі значними проблемами адміністративного характеру, неврегульованою системою центрального й місцевого управління, що негативно позначалося на здатності уряду керувати міжнаціональними взаєминами. Етнічні меншини становили близько п'ятої частини її населення, додавали самотності й специфічного колориту суспільному й культурному життю. За рівнем етнічного представництва та характером між-етнічних відносин територію УСРР на початку 20-х рр. умовно можна розділили на чотири регіони.

Північна й Центральна Україна були переважно моноетнічними. Українці становили більшість населення цих регіонів. Поселення етнічних меншин (російської, єврейської, польської та інших) мали тут дисперсний характер. Як правило, це були поселення міського типу.

Східна Україна характеризувалася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського). Демографічні тенденції в

регіоні розвивалися в напрямку постійного збільшення частки російського населення і наближення регіону за основними демографічними показниками до біетнічності. Зближення абсолютних показників чисельності українського і російського населення визначало постійну конкуренцію між культурами двох народів на рівні міжетнічного спілкування і суспільного життя. Даний фактор у 20-і рр. набув стратегічного значення, оскільки столицею УСРР — адміністративним і культурним центром країни — був Харків.

Правобережна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними масами тут мешкали поляки, німці та чехи, серед яких переважало сільське населення. Високою була питома вага єврейства, сконцентрованого в містечках і невеликих містах. Це був регіон традиційно значної щільності єврейського населення, адже саме тут свого часу проходила «смуга осілості».

Південна Україна була найбільш строкатим у національному відношенні регіоном УСРР. Її національно-територіальна структура мала складний, мозаїчний характер. Регіон характеризувався суперечливими міжетнічними процесами не лише на селі, а й у містах, які вже до революції набули космополітичного характеру. У найбільш і найменш чисельних громадах (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з Прибалтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України в своїй більшості складалася з робітників, всі інші — з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х рр., промисловий занепад, безробіття та голод знекровили життя багатонаціонального південного міста, населення якого практично було позбавлене засобів існування.

Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. регіони компактного мешкання колишніх іноземних колоністів перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що погано піддавалися заходам державного керування. Це стало підосновою накопичення проблем у відносинах між народами України, деформації всього комплексу етносоціальних та етнокультурних відносин у поліетнічній країні. В умовах докорінної перебудови відносин власності й виробництва, господарського занепаду не достатньо було проголосити рівність і право етносів на самовизначення, треба було здійснювати зважену етнополітику, яка була б здатною утримувати суспільство на межі вибуху за рахунок залагодження міжетнічних суперечностей і попередження міжетнічних конфліктів.

1921 р. був зламним в історії УСРР. Висновки Х з'їзду ВКП(б), відчувається, приголомшили й дезорганізували республіканський партій-

ний загал. У незавізованому обіжнику по НКП за поточний рік читаємо: «1921 р. — період глибокого зламу. Завершення військових завдань, затримки в революційному розвитку Європи, криза господарства, неврожай і як наслідок усього цього зміна господарської політики створюють передумови для інших напрямків масової політики, для іншого темпу життя»¹¹⁴.

У травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей (далі — Відділ) Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР¹¹⁵. Цей крок на той час сприймався не як життєво необхідний, а скоріше як вимушений. Значний вплив на ухвалення рішення відіграло існування подібного органу (очолюваного, до речі, Й. Сталіним) в РСФРР, що спонукало в Україні хоча б формально репрезентувати небайдужість нової влади до національних сподівань народу, тим більше, що саме 1921 р. на новому рівні, в нових організаційних формах розпочалося відродження й оформлення національних рухів в УСРР. Голод, безумовно, відіграв у цьому процесі роль каталізатора. Відчуваючи невідворотність і страшні масштаби лиха, німці (зокрема меноніти), греки, євреї України почали згуртовуватися в рамках кооперативних сільськогосподарських союзів з метою захисту права на життя і пом'якшення наслідків голоду в середовищі громад. У 1921–1922 рр. у НКВС зареєстрували два німецькі (СОЮРВАН та СОЮРГЕР) та менонітський союзи (Союз голландських вихідців на Україні). 26 грудня 1921 р. КНВС, не мотивуючи свого рішення, відмовив у реєстрації подібної спілки маріупольським грекам.

Причини ж були наступними. В умовах голоду національні організації, на думку більшовицького загалу, несли в собі небезпеку доповнення незадоволення селянства радянською владою елементами міжнаціонального розбрату¹¹⁶. Певну роль відіграла також упередженість уряду до національних організацій етнічних меншин, які 2–3 роки тому активно виступали проти радянської влади. Так, національна організація греків Приазов'я у 1917 р. назвала Жовтневу революцію не інакше як «загальнонаціональним лихом», згодом греки служили в білогвардійських загонах і були рушійною силою махновського руху. Не менша, а, може, й більша упередженість існувала в урядових колах стосовно інших етнічних

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 127.

¹¹⁵ Итоги работы среди национальных меньшинств УССР. — С. 17. — Докладніше про створення та діяльність Відділу національних меншостей НКВС див.: Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. — К., 2002. — С. 74–101.

¹¹⁶ До речі, вони були не безпідставними. Так, скажімо, по німецьких і грецьких селах агітація за створення Союзів здійснювалася одночасно зі складанням списків бажаючих виїхати з УСРР. — Див.: ДАДО. — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 109.

меншин України. Німцям повсякчас пригадували участь у антирадянських повстаннях 1918–1920 рр. Євреїв розглядали як некеровану базу світового сіонізму та значно зрозумілішої обивателю спекуляції. Поляків вважали прихованими співробітниками Дефензиви та потенційними повстанцями на боці білополяків. Доволі інертним та індиферентним болгарам ставили в провину «прохолодне ставлення до пролетарської влади» та «білогвардійську еміграцію» до Болгарії.

Зважаючи на потенційні загрози, НКВС намагався упередити активізацію й легалізацію національних рухів етнічних меншин в Україні допоки останні не набрали масового і що, найважливіше, неконтрольованого характеру. Згодом, упродовж найближчих п'яти років, НКВС робитиме усе можливе для того, щоб дискредитувати й знищити німецькі союзи в УСРР, не припускаючи жодного прецеденту існування нерадянської національної організації.

Не маючи достатніх можливостей поставити діяльність національних спілок, а передовсім — їхніх закордонних партнерів під цілковитий контроль, або заборонити, ледь дозволивши, уряд став на шлях максимального обмеження сфери діяльності та суспільного впливу національних організацій. Особливо небезпечними вважалися ті організації, що намагалися здійснювати будь-яку економічну роботу.

Показовим у цьому відношенні було обговорення президією ВУЦВКу можливості організації сільськогосподарським союзом менонітів Комітету допомоги голодуючим (16 листопада 1921 р.). М. Скрипник, який репрезентував тогочасну позицію Народного комісаріату внутрішніх справ, не приховував свого обурення¹¹⁷. Ставлення М. Скрипника, в майбутньому — послідовного й найвпливовішого ідеолога політики коренізації в УСРР, до методів і шляхів вирішення проблем етнічних меншин віддзеркалювало позицію значної частини старих членів партії, українців за походженням, що на той час перебували на позиціях радикального пролетарського інтернаціоналізму. В час підвищеної революційності в світі вони не бачили й не бажали бачити національне питання в контексті загальносвітового революційного процесу. Воно для них було вторинним, меншовартісним, занепадницьким на тлі грандіозних за розмахом соціально-економічних перетворень, викликаних Жовтневою революцією. Перехід до непу, лібералізація в національному питанні сприймалася ними на той час як вимушена поступка обмеженій дрібнобуржуазній масі українського й неукраїнського селянства. Йдучи на зовнішні поступки, ця частина партії протягом 1921–1923 рр. водночас

¹¹⁷ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів.

робила все від неї залежне для того, щоб внутрішньо дезорганізувати й знесилити відроджувальний український рух і рух національних меншостей, дискредитувати їх в очах республіканської й світової громадськості. Власне, позицією найавторитетнішої частини КП(б)У й пояснювався значною мірою млявий і непродуктивний характер етнополітики українського уряду в 1921–1923 рр., який замість того, аби знівелювати між-етнічні суперечності, спричинив їхнє перманентне загострення.

Голод, що охопив Україну, відсунув національні проблеми на другий план, актуалізувавши питання фізичного виживання народу. Слід відзначити, що національні організації етнічних меншин добре прислужилися в справі допомоги голодуючим. На відміну від державної машини, яка окрім власних амбіцій мала обмаль ресурсів для спасіння нужденних, нацменсоюзи зуміли мобілізувати закордонні діаспори й використати надані ними матеріальні ресурси для пом'якшення наслідків голоду. Найбільш помітною була іноземна допомога голодуючому єврейському, німецькому, передовсім менонітському населенню. Відсутність аналогів національних організацій спричинилася значним людським втратам в середовищі болгар та греків.

У міру того, як під ударами голоду та соціально-економічних зрушень на селі загострювалися етносоціальні та етнокультурні проблеми народів України, зростав потік скарг та клопотань організацій, сіл і селищ, ставалися раптові спалахи неусвідомленої селянської люті, які доводилося втихомирювати військовою силою, певні кола партійного та державного керівництва почали усвідомлювати неможливість дальшого ігнорування даних проблем. Розпочався поступовий і болісний перехід до національно орієнтованої внутрішньої політики, що в 1923 р. привів М. Скрипника та його однодумців до висновку, що національні прагнення українців, етнічних меншин та ідея національного відродження, використані в інтересах соціалістичного будівництва, мають незрівнянний, порівняно з незрозумілим гаслом пролетарського інтернаціоналізму, соціально-економічний, політичний і культурний потенціал. На той час було зрозумілим, що докорінних змін вимагає не лише логіка етнополітичного регулювання, а й її організаційні підоснови. Йшлося передовсім про координуючий центр етнополітики більшовиків в Україні.

За час існування Відділ нацменшин при НКВС залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальною ланкою між громадськими організаціями національних меншин, відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921–1924 р., слід констатувати його невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам і можливостям, що окреслювалися в Положенні 1922 р. Відділ був формальною організацією через те, що формальною, а не реальною була

етнополітика більшовицького уряду України. У вказаний час вона базувалася на засадах декларативності. Величезна більшість партійної еліти, заскорузла на ідеї пролетарського інтернаціоналізму, вважала національне питання в УСРР вирішеним самим фактом проголошення рівності народів. Жоден з державних документів чи законодавчих актів цієї пори не торкався питань етнічної самобутності. Навіть законодавчі документи, що проголосили створення національної освіти в УСРР (постанова Наркомосу «Про обов'язкове вивчення в школі місцевої мови, а також історії та географії України» від 9.03.1919 р., декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови в школах та радянських установах» від 21.09.1920 р., постанова РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних та культурно-просвітніх установ» від 27.07.1923 р.) не деталізували, яким чином, за який кошт мали утворюватися школи для етнічних меншин, де брати навчальні посібники для національної школи, врешті, де шукати таких вчителів, які б, з одного боку, могли викладати національною мовою, з іншого, — відповідали прискіпливим вимогам уряду стосовно соціального походження (тобто, не мали відношення до буржуазних і релігійних кіл).

Відсутність циркулярного супроводу законодавчих актів в умовах розрухи, обмеженого досвіду роботи нового державного апарату віддавала вирішення таких складних проблем як рівність мов, міжетнічні суперечності, нерівномірність соціального та культурного розвитку етносів на відкуп урядовців низового рівня, скажімо відверто, некомпетентних і незацікавлених у їхньому вирішенні. Місцеві виконавчі органи, не маючи належної підготовки, часто оперуючи кадрами з початковою освітою, а то й неписьменними, вирішували їх самотужки методами часів воєнного комунізму, як пізніше їх назвала ЦКНМ, «методами безвідповідального командування»¹¹⁸. Внаслідок взаємодії та обопільного впливу складних обставин не лише робота Відділу національних меншин при НКВС, а й національна за формою початкова освіта в УСРР у першій половині 20-х рр. мали формальний, суто пропагандистський характер.

Тим часом суспільство, потроху оговтуючись після голоду та долаючи повоєнну розруху, повільно, але рухалося вперед. Не треба замовчувати того факту, що діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим у Південній Україні насправді мала небажані для більшовиків наслідки. — Колись до смерті залякане червоним терором і ЧОНівськими загонами німецьке, болгарське та грецьке селянство твердо стало на шлях відстоювання власних інтересів. Насправді воно не мало вибору — політика поселищного розкуркулювання і гострий земельний

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 91.

голод поставили його на межу виживання. Голод 1921–1922 рр. став, що називається, моментом істини, який розставив всі крапки над і. Діючи за приказкою «спасіння потопаючого — справа рук потопаючого», села колишніх колоністів почали згуртовуватися спочатку навколо ідеї фізичного, пізніше — етнічного виживання.

Фактор вагомої іноземної фінансової та дипломатичної підтримки став підосною суспільного єднання в середовищі українських «фольксдойче». Виникнення німецьких та менонітського сільськогосподарських союзів було реальністю, з якою український та кремлівський уряди змирилися під тиском нездоланих зовнішніх факторів. Водночас українські і московські більшовики унеможливили організаційне оформлення інших етнічних громад, користуючись з відсутності у греків, болгар, румунів тощо впливових закордонних благодійників. На середину 20-х рр. українські німці та євреї перетворилися на цілком реальну загрозу більшовицьким планам встановлення тотального контролю над суспільством, «надокучали» урядові своїми проблемами і вимогами, врешті — перші мали сільськогосподарські союзи, що загрожували від року в рік перетворитися на національну партію, другі — створили розгалужене сіоністське підпілля з добре налагодженими закордонними зв'язками. Про все це добре знали на вищих щаблях більшовицького політикуму. Розв'язання окресленої проблеми не можна було відкладати нескінченно.

Літо й осінь 1923 р. стали часом докорінної ідеологічної переорієнтації в Кремлі, внаслідок якої відбулися відповідні зміни в тактиці й стратегії державного будівництва як такого. Тоді, як Росією ширилися робітничі страйки, а в селі під впливом непу відроджувалися дрібно-власницькі настрої, добігало свого логічного кінця перманентно несправджуване очікування перманентної революції. Влітку 1923 р. Країна рад і УСРР, затамувавши подих, слідкували за подіями в Рейнській області. Статті про боротьбу німецьких пролетарів розміщувалися на перших шпальтах радянських видань і нагадували репортажі з футбольних матчів. Преса того часу і нині передає передчуття моменту, коли «наші» от-от переможуть, і з новою силою розгориться полум'я світової революції, яка перетворить колиску пролетарської революції на все-світній Союз Соціалістичних Радянських Республік. У контексті окреслених сподівань військова комісія ЦК ВКП(б) наприкінці жовтня 1923 р. розробила план мобілізації Червоної армії: на допомогу німецьким товаришам планувалося відрядити до 2,5 млн. бійців у складі 20 новостворених дивізій. Мобілізувалися всі, хто володів німецькою мовою. Втім, колотнеча у Рейнській області в революцію не переросла, комуністи і нацисти потерпіли нищівну політичну поразку. Поразкою закінчилися

намагання радянської сторони спровокувати розвиток аналогічних подій у Польщі та Болгарії, а пізніше — в 1924 р. зазнала поразки спроба здійснити революцію в Естонії.

Переорієнтація зовнішньої політики Кремля від завдань провокаційного збурювання до іззовні цивілізованих форм добросусідства був підтриманий провідними світовими державами. 1 лютого 1924 р. Великобританія визнала СРСР і висловила готовність до співробітництва, 7 лютого її приклад наслідувала Італія, пізніше дипломатичні зв'язки були встановлені з Грецією, Норвегією, Данією, Австрією, Швецією та Китаєм. Ідея перманентної всесвітньої пролетарської революції зійшла нанівець. Це стало початком нового етапу в процесі державної розбудови СРСР: якісно нової держави, де принцип національного адміністративно-територіального будівництва та коренізації місцевого управлінського апарату перетворювався на жупел досягнення стратегічної мети Кремля — побудови соціалізму в окремо взятій країні, її соціально-економічної модернізації та перетворення СРСР на політичного гравця першого ешелону.

Внутрішньополітична ситуація в країні зі свого боку підштовхувала давно назрілу зміну в напрямку думок більшовицьких ідеологів, а часом просто-таки вимагала їх. Створення СРСР потягло за собою фронтальну реорганізацію і адміністративної структури держави, і управлінської вертикалі. Тоді ж був скасований Народний комісаріат у справах національностей. Формальною підосновою цього кроку стало рішення II сесії ЦВК СРСР (7 липня 1923 р.), яке підсумувало: «Нужда в существовании Наркомнаца отпала». Малося на увазі, що Наркомнац цілковито виконав поставлене перед ним на зорі пролетарської революції завдання — популяризації ідей жовтневого перевороту в неросійському середовищі на постімперських просторах. В контексті створення СРСР та висунення ідеї про можливість соціалістичного будівництва в одній окремо взятій країні поступово, хоча й доволі проблемно відбулася ревізія етнопонаціональної політики Кремля та завдань урядової інституції, яка мала відповідати за її запровадження. У Кремлі не приховували, що надалі створення та розбудова національних республік і автономних областей розглядатимуться як пріоритетний напрямок радянської національної політики. Відповідно зі скасуванням Наркомнацу постало завдання створення іншої установи. Зазначалося, що його наступником мав стати «більш авторитетний» орган влади. Правонаступником Наркомнацу стала Рада Національностей ЦВК СРСР.

Слід зауважити, що думка про нагальність створення подібної інституції виникла не одномоментно, а була наслідком тривалих політичних дискусій і ситуативною відповіддю на виклики часу. Одразу після ліквідації Наркомнацу доволі бадьоро лунали вислови про органічне

впровадження національної політики у всю вертикаль державного апарату. За принципом універсальності пропонувалося реорганізувати губвиконкоми, перетворивши їхні відділи на «органи, способные работать среди нацменьшинств, защищать их права, поднимают степень их культурного развития»¹¹⁹. Власне, такою була позиція наркома у справах національностей Й. Сталіна, який заперечував можливість виокремлення спеціального національного відомства у складі загальносоюзних органів влади і управління. І все ж, після настійливого втручання В. Леніна, в лютому 1923 р. ідея почала відпрацьовуватися як відповідний управлінський проект.

З формальної точки зору Рада Національностей ЦВК СРСР була відомчо-представницьким органом влади, оскільки будувалася за принципом делегування до її складу представників органів влади національних утворень. Наркомнац же був державною установою з постійним штатом і мав свої органи в столиці та регіонах. Приміром, у Саратовській губернії при губвиконкомі впродовж 1918–1923 рр. діяв губернський відділ у справах національностей, який складався з декількох національних підвідділів. За підрахунками російського дослідника А. Шалигіна, в різний час у його складі працювали до декількох десятків осіб. В кожному з десяти повітів губернії відділ мав свої представництва. Таким чином, загалом у губернії національними справами опікувалися близько сотні службовців¹²⁰. Складно навіть у загальних рисах порівнювати наслідки діяльності російських нацменустанов та її тогочасного українського відповідника, який у межах багатомільйонної республіки не дотягував до показників Саратовської губернії. Втім, фактичний історичний досвід діяльності нацменустанов Росії на початку 20-х рр. не відрізнявся на краще — формалізм і штурмівщина були їхніми повсякденними супутниками так само, як і в Україні.

Розвал попередньої моделі нацменроботи і намагання перетворити роботу з національними меншинами на звичну норму щоденної практики виконкомів викликали справжній шок як у нацменпрацівників, які впродовж 1918–1923 рр. не могли навести в ній ладу, так і у виконкомівців, які не мали ані університетської освіти, ані еміграційного минулого, ані вільного володіння іноземними мовами, внаслідок чого були цілковито безпорадними в надзвичайно пістрявому етнічному середовищі постімперської глибинки. Не складно собі уявити реакцію голів колишніх губернських комісій Наркомнацу на реорганізацію: внаслідок неї, ска-

¹¹⁹ Шалигин А.А. Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 88.

¹²⁰ Там само. — С. 82.

жімо, в розпорядженні завідувача саратовського губотнацу Абасьєва з 1 листопада 1923 р. залишилося четверо підлеглих. В умовах кричущої управлінської недієздатності на місцях визріла і почала запроваджуватися ідея поступового переходу до нової форми роботи у середовищі національних меншин — інституту уповноважених при виконкомах. Впроваджувалася вона в низці місцевостей стихійно, як єдино можливий вихід з тупикових ситуацій, навіть попри те, що цю ідею в самому Наркомнаці вважали передчасною.

Пізніше, зваживши негативні наслідки відмови від адресного запровадження заходів стосовно нацменгромад, ВЦВК СРСР та РНК РСФСР 9 квітня 1924 р. самі запропонували виконкомам виділити зі свого складу уповноваженого для здійснення заходів у галузі національної політики й захисту прав та інтересів національних меншин¹²¹. Коло обов'язків уповноважених було окреслене тільки в листопаді 1925 р. Зокрема, вони повинні були слідкувати за діяльністю органів місцевої влади; давати висновки про заходи, які зачіпали інтереси національних меншин; відстежувати події й процеси в середовищі національних громад, а також вчасно доповідати у відділ національностей ВЦВК СРСР про діяльність національних організацій; збирати статистичні матеріали; слідкувати за заходами з коренізації; здійснювати комуністичну агітацію та пропаганду; надавати юридичну допомогу; сприяти створенню національних судових установ, а згодом — і національних адміністративно-територіальних утворень.

Як бачимо, окреслене коло обов'язків нової когорти радянських урядовців ставило надзвичайно високі вимоги перед ними. Власне, це мала бути універсальна штатна одиниця, яка однаково добре розумілася на проблемах соціально-економічного, юридичного та культурного характеру і до того ж вільно володіла кількома мовами. Зайвим буде казати, що об'єктивна реальність постреволюційної російської провінції перетворювала зовні красивий політичний проект на нездійснений прожект. Подальший хід подій був доволі закономірним. Скажімо, на запровадження інституту уповноважених у Саратовській губернії пішло більше двох років. Лише в 1926 р. їхня робота набула плановірності, хоча вони регулярно піддавалися нищівній критиці центральних державних установ. Восени 1927 р. ВЦВК РСФСР вкотре критикував роботу уповноважених низки губерній і областей Росії у своїй доповіді. Серед причин такого становища називалися: переобтяженість уповноважених на інших посадах, відсутність необхідних інструкцій та директив зі столиці(!).

¹²¹ Ликвидация Народного комиссариата по делам национальностей // Власть Советов. — 1924. — № 1. — С. 131.; СУ. — 1924. — № 38. — Ст. 358.

«Уполномоченные не имели никаких указаний ни относительно объема их задач и функций, ни относительно форм, в которые их работа должна вылиться»¹²². Отож, проблеми в сфері запровадження етнонаціональної політики більшовиків (коренізації) на місцях у кордонах СРСР набули універсального характеру, однак, на Україні внаслідок неочікуваного Кремлем розвитку коренізації історія діяльності нацменустанов виявилася значно цікавішою та повчальнішою за історію російських відповідників.

Повільно, зі скрипом і скреготом реформа була запущена. В закутках неосяжного СРСР вона просувалася стихійно, навпомацки, підчас набуваючи цілком неочікуваних форм. А. Шалигін узагальнив колективну думку сучасних російських істориків наступним чином: «На смену Народному комиссариату по делам национальностей, на взгляд большинства исследователей, громоздкому и неавторитетному, слабо отвечающему требованиям новой политической обстановки пришел институт уполномоченных по делам национальностей, призванный улучшить партийную и советскую работу среди многочисленных этносов СССР»¹²³. Така інтерпретація, на наш погляд, не цілком відповідає дійсності і є скоріше тиражуванням висновків офіційних джерел. Проблема ж полягала не в лише роздутості штатів Наркомнацу (в подальшому сукупна кількість урядовців та управлінців, які опікувалися аналогічними проблемами мало змінилася), а в тім, що Кремль радикально змінив ракурс свого бачення національного питання.

Вирішення національного питання в нових політичних обставинах покладалося на новостворені союзні органи: Раду Національностей ЦВК СРСР та національні представництва при ВЦВК, що перебували під безпосереднім наглядом та керівництвом ЦК РКП(б)/ВКП(б). Рада Національностей ЦВК СРСР (1923–1936) переобиралася щорічно з представників національно-територіальних утворень СРСР, тобто союзних і автономних республік (областей). У міжсесійний період функції Ради виконувала Президія Ради Національностей, яка разом з Радою Союзу складала єдину Президію ЦВК СРСР, що відповідно до Конституції СРСР 1924 р. була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади між сесіями ЦВК СРСР. Робота в середовищі національних меншин своєю чергою була передана у відання союзних ЦВКів. 9 квітня 1924 р. СНК РСФРР та Президія ВЦВК ухвалила рішення про утворення відділу національностей при Президії ВЦВК (ВН ВЦВК), завданням якого було

¹²² Цит. за: Шалыгин А.А. Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 84.

¹²³ Там само. — С. 83.

«керівництво роботою по здійсненню національної політики на місцях»¹²⁴ та координування діяльності представників автономних республік та областей, а також етнодисперсних груп. В Росії відділ національностей задумувався як центр розробки методичних директив та координування діяльності наркоматів РСФРР, які за родом своєї діяльності працювали з національними меншинами. Внаслідок обмеженості кадрових та матеріальних ресурсів установи ефективність її діяльності була непоказною. На кінець 1926 р. її штат обмежувався чотирма інструкторами, які курували 22 млн. (!) неросійського населення РСФРР. Закономірно діяльність установи звелася до розробки теоретичних статей, методичних рекомендацій та проведення всеросійських зустрічей та нарад уповноважених (за 1924–1930 рр. їх відбулося 8).

Доволі швидко і партійний провід України був поставлений перед фактом невідворотності якісних змін в етнополітиці. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації».

На той час вже було зрозумілим, що створений за зразком Наркомнацу Відділ національних меншин при НКВС УСРР (1921–1923 рр.) не відповідає вимогам часу. Він являв собою таке саме штучне утворення, яким був і його прототип¹²⁵, задуманий для здійснення більшовицької агітації та пропаганди в середовищі неросійських народів. Відсутність адміністративних повноважень перетворила його на п'яте колесо в більшовицькій державній машині. Красномовні зауваження стосовно Відділу нацмен НКВС УСРР лишив секретар ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) А. Мережин: «...Україна створила у себе покруча у вигляді відділу по нацсправах при Наркомвнусправ, що є саме покручем, оскільки прилаштовувати радянське будівництво [до] потреб нацменшин доводиться менше в царині адміністративній, а більше в царині господарській...»¹²⁶.

¹²⁴ Деннингхаус В. В тени «Большого Брата». — С. 147.

¹²⁵ Вважаючи структуру, такою, що «нічого не робить і гальмує роботу», очільник Наркомнацу Й. Сталін упродовж двох років боровся за його ліквідацію. — Див.: Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы: Документы и материалы. — М., 1992. — С. 208–209.

¹²⁶ Стаття секретаря Центрального бюро Еврейской секции при ЦК РКП(б) А.Н. Мережина «О тезисах т. Сталина (к 12-му партсъезду)» // Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы. — М., 1992. — С. 139.

До осені 1923 р. робота як Наркомнацу РСФРР, так і Відділу нацмен НКВС України звелася нанівець.

Переважна частина нацменпрацівників центрального та місцевого рівнів воліла цілковитого згортання її як окремого напрямку роботи. Визнаючи неспроможність дієво впливати на становище, завідувач Відділу національних меншин Наркомнацу Скачко вітав ліквідацію наркомату і сподівався, що «нові органи, на які буде покладене продовження започаткованої Відділом Нацмен роботи ... повинні розчинитися в масі нацменшин...»¹²⁷. Мова, власне, найменшою мірою йшла про інтеграцію нацменроботи до загальної радянської роботи, перетворення її на органічну складову діяльності радянських установ усіх рівнів.

Рішення про форму та підпорядкування спеціальної установи, яка б запроваджувала закон 1 серпня 1923 р. у середовищі етнічних меншин, далось українському політичному та радянському істеблiшменту непросто. Раднарком УСРР 21 січня 1924 р., розглянувши проект постанови ВУЦВК «Про скасування Відділу нацменшин при НКВС та підвідомчих йому місцевих органів», вирішив усунутися від непопулярного в партійних колах рішення і постановив «розгляд питання перенести у **відповідні політичні установи**» (тобто — ЦК партії)¹²⁸. На реалізацію ухвали президії ВУЦВК знадобилося більше 4-х місяців, упродовж яких питання переходу центральної державної установи по роботі з етнічними меншинами з НКВС до ВУЦВК узгоджувалося з усіма комісаріатами республіки. Навесні 1924 р. інструктори ЦК КП(б)У провели безпрецедентний аналітичний штурм нацменпитання в Україні та акумулювання проектів його вирішення.

IX.5. Політика коренізації стосовно національних меншин в 1923–1928 рр.

Коренізація була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі та збереження влади в руках більшовицького проводу. На шостому році радянської влади більшовики повернулись обличчям до села. Необхідність налагодити взаємини з 9/10 населення країни, поставити їхній виробничий потенціал на користь державі «диктатури пролетаріату» викликала до життя неп і політику коренізації, як його адміністративний супровід. Кремлівські керманічі розуміли, що соціальні та національні

¹²⁷ Цит. за: *Деннингхаус В.* В тени «Большого Брата». — С. 99.

¹²⁷ Національна політика Радянської влади. — X., 1923. — С. 11.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 48.

прагнення селянства ідуть, так би мовити, «одним пакетом», і ігнорування цієї особливості політичного моменту становить реальну загрозу владі. Виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р., Л. Троцький повчав місцевих делегатів: „Коли ми цього [малося на увазі задоволення національних прагнень українського селянства — *Авт.*] не зробимо, то селянство буде помножувати все своє незадоволення на національний фактор і поставить нам таку одмітку, що загрожуватиме скасуванням радянського режиму»¹²⁹. На загал загострення національного питання безпосередньо пов'язувалося партійними теоретиками з небезпекою капіталістичної реставрації. І вони мали рацію в тому сенсі, що втрата політичної монополії для більшовиків дорівнювала втраті влади.

Деморалізуючи й деперсоніфікуючи національні рухи в УСРР, більшовики водночас прагли не стільки придушити останні, скільки опанувати свідомістю етнічних громад і скерувати її в потрібне річище. З цією метою вони розпочали запровадження в життя альтернативної австромарксистської, уенерівської та гетьманатської моделі вирішення національного питання. Її наріжними каменями стали принцип пролетарського інтернаціоналізму, коренізація державного управління та освіти, національно-територіальна автономія. Не слід забувати водночас, що більшовицька концепція державного будівництва на базі диктатури пролетаріату виходила за рамки національно-державного будівництва як такого, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднятися над національними інтересами і національними державними кордонами. Русійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму — світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними.

Відповідні процеси в Україні набули непрогнозованого розмаху і мали яскраву специфіку. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації». Постанова з часом конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин. Цій меті були підпорядковані постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад

¹²⁹ Національна політика Радянської влади. — X., 1923. — С. 11.

1925 р.), постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» (грудень 1926 р.)¹³⁰.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів революційних перетворень у економічній і соціальній сферах на складнощі боротьби з контрреволюцією та голодом, уряд УСРР визнав, що нова постановка мовного, і, відповідно, національного питання є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і відповідає меті досягнення суспільного миру, у тогочасному формулюванні «потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян»¹³¹. Принциповим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови. Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»¹³².

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики для свого часу були винятковими. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася не лише тим, що віками зводимий на позиції другорядного, меншовартісного етносу отримав можливість поширити свої етнічні ознаки на всі сфери державного життя й посісти відповідне до питомої ваги населення місце в державних установах (що саме по собі було значним кроком уперед в етногенезі українства). Екстраординарність ситуації була й у тім, що в обставинах відносно культурної відсталості країни, нерівності розвитку культурних сил етнічних складових, республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала стати звичайною нормою повсякденного суспільного й державного життя. Російська й українська отримали статус найпоширеніших мов України. Мови національних меншин діставали змогу рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади, освітніх і культурних установ.

¹³⁰ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. — К., 1994. — С. 126–127, 170–171.

¹³¹ Там само. — С. 106.

¹³² Там само.

В постанові послідовно затверджувалися чотири основні лінії майбутньої національної політики. 1) За українським народом, незважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, на погляд більшовиків, селянство, визнавалося прерогативне право на відповідне представництво в державному і культурному житті УСРР. 2) Російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР. 3) Етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав діставали можливість певної реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губернського масштабу в місцях компактного проживання. 4) Принцип обов'язкового використання держслужбовцями окрім української чи російської ще й мови переважної більшості місцевого населення обумовлював необхідність коренізації радянського апарату всіх рівнів, виправлення диспропорції представництва росіян та євреїв у державних структурах за рахунок зростання частки українців і представників етнічних меншин.

19 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою було ухвалено «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»¹³³. 20 квітня 1924 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича, І. Сударського. Як зазначалося, правовий статус комісія мала отримати після проведення 1 серпня 1924 р. Всеукраїнського з'їзду національних меншин та її обрання на ньому¹³⁴. Заяви в пресі не цілком відповідали дійсності. З архіву Комісії з'ясовуємо, що скликання з'їзду планувалося на 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 представник від 1 тис. населення¹³⁵. Упродовж літа 1924 р. питання про скликання з'їзду підіймалося кілька разів і врешті було відкинуте як недоречне. На кінець літа позиція ЦКНМ, а в її особі ВУЦВК та КП(б)У, стосовно участі національних громад у визначенні засад національної політики та органах етнополітичного регулювання цілковито усталилася. Не йшлося, власне, про допущення останніх до процесів державотворення у якості рівноправних партнерів. Мова йшла про використання політичного потенціалу гасел національного відродження з метою зміцнення більшовицької влади. Отож, на зміну ідеї чергового «з'їзду народів» прийшла ідея ство-

¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 50.

¹³⁴ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 20 квітня; Коммунист. — 1924. — 23 апреля.

¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 70.

рення адміністративної структури, сформованої з комуністів-призначенців певного національного походження.

В результаті відповідно до постанови президії ВУЦВК 29 квітня 1924 р. при ВУЦВК почала роботу постійна комісія у справах національних меншин¹³⁶. Вона існувала як суто державна інституція, що не потребувала відповідної легітимації з боку етнічних громад. За час свого існування Комісія здійснила неодноразові комплексні обстеження становища етнічних громад, сприяла створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, національних навчальних закладів, організувала курси перепідготовки управлінських кадрів, скликала міжвідомчі наради, провела дві Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин (у січні 1927 р. та листопаді 1930 р.)¹³⁷. Утворення інституції в складі вищого органу виконавчої влади свідчило про підвищення суспільної значущості національного питання в новому курсі внутрішньої політики радянської влади. Воно, з одного боку, незрівнянно підвищило статус і авторитетність Комісії в партійних та службових колах, з іншого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних із діяльністю НКВС. Провідним напрямом діяльності українського радянського уряду стосовно етнічних меншин стало створення національних адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких більшовики планували організувати прискорене соціально-економічне та культурне «дозрівання» етнічних громад.

Певна механістичність такого підходу не завадила більшовикам у стислі строки домогтися рішучого перелому в царині етнокультурного життя, пришвидшивши процеси безальтернативної з історичної точки зору модернізації. Радянська культосвітня система, переведена на національні мови, здавалося, мала невичерпний освітньо-виховний потенціал.

За пропозицією ЦКНМ норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нацменшостей. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, у 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Зростала мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ на 1 травня 1924 р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 — для єврейських, 267 — для польських, 43 — для болгарських, 26 — для

¹³⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 179.

¹³⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931.

татарських, 19 — для чеських дітей, 3 — для вірменських, 1 — для грецьких. У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин складалася з 354 польських шкіл (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарських (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійських, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведської¹³⁸.

Втім, якими б значущими не видавалися наведені цифри, слід нагадати, що школи нацменшин щороку потребували тисячі вчителів. За відсутності спеціальних навчальних закладів у 1924–1925 рр. кадри готували шляхом перепідготовки на короткотермінових курсах, зокрема, Вищих педагогічних курсах ім. Ф. Кона у Харкові, Центральних курсах перепідготовки польських вчителів у Києві, курсах перепідготовки грецьких вчителів у Маріуполі тощо. Певне пом'якшення дефіциту викладачів національних шкіл було пов'язане з коренізацією спеціальної та вищої освіти. 1924 р. були створені польський педагогічний технікум у Києві та болгарський у Преславі, 1925 р. — німецьке відділення при Одеському ІНО, 1926 р. — Маріупольський грецький педтехнікум, які поклали початок мережі навчальних установ для підготовки вчителів національних меншин. Згодом педагогічні школи та інститути, а далі — й спеціальні виші створили й для решти етнічних громад. В 1926/27 навч. р. в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 1 грецький, 2 російських педтехнікуми; 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи, а наприкінці 20-х рр. — вже 20 єврейських індустріальних технікумів, по 2 польських і німецьких, 3 російські сільськогосподарські технікуми, 5 єврейських, по 4 польських і болгарських, 6 німецьких, по одному греко-еллінському та греко-татарському. На декількох мовах викладання велося в трьох сільськогосподарських технікумах¹³⁹.

Велика робота була проведена щодо ліквідації неписьменності серед національних меншин і створення мережі політико-освітніх установ, хоча вона переважно відбувалася на основі української та російської мов. У червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що взяла на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР. У 1927 р. на Україні передплатники мали змогу передплачувати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали й

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 982. — Арк. 16.

¹³⁹ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис. ... к.і.н. — Х., 1998. — С. 134.

2 газети німецькою, 2 журнали й 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами. У 1932 р. з 30 республіканських газет 5 видавалися єврейською мовою, по 3 — російською, німецькою та польською, 1 — болгарською, 1 — татарською. З 382 регіональних газет 9 були російськими, 7 — німецькими, 6 — молдавськими, 4 — єврейськими, 3 — болгарськими, 2 — польськими, 2 — грецькими¹⁴⁰.

Задля наукового дослідження культурної спадщини та етнокультурних процесів в громадах була створена низка наукових установ та підрозділів, які до 1934 р. доволі плідно працювали в цьому напрямку. Серед них: Всеукраїнська наукова Асоціація сходознавства (ВУНАС), Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет вивчення національних меншостей, Кабінет радянського села ВУАН, Інститут єврейської культури ВУАН, Інститут польської культури ВУАН, Кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Молдавський науково-краєзнавчий комітет, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Етнографічний відділ Волинського науково-дослідного державного музею, Мелітопольський окружний музей краєзнавства, Етнографічний музей, Центральна польська бібліотека, Кам'янець-Подільський ІНО, Німецький відділ Одеського ІНО, Преславський болгарський педагогічний технікум та ін.¹⁴¹

Таким чином, уряд України до кінця 20-х років досягнув відчутних результатів у галузі культурної роботи в середовищі меншин. У 1928/29 навч. р. у таких нацменшостях як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою сягало майже 100%. Болгарські діти були залучені до школи на 87,3, молдавські — 70,3%. Найкращими були показники в національних районах. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сілрад (1930/1931 навчальний рік) рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків¹⁴². Відсоток охоплення дітей меншин початковим навчанням пересічно сягав 95,2%. Отже, в національних районах уже на початку 30-х рр. реальністю була загальна початкова освіта.

¹⁴⁰ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 27; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931. — С. 69; «Преса України» // Вісті. — 1932. — 5 травня.

¹⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. X, УАН-ВУАН (1918–1934 рр.). — Арк. 1–2; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 119. — Арк. 15; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9184. — Арк. 18; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 14–18.

¹⁴² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 65–66.

В надзвичайно складних умовах продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Поступальне кількісне зростання мережі шкіл, хат-читалень, клубів, театрів тощо давало більшовикам підстави заявляти про успішне здійснення культурної революції в середовищі етнічних меншин. Промови про те, що культурна революція вступає в свою завершальну стадію, лунали з трибун усіх рівнів. Не менш голосно лунала критика з-за кордону. Закордонні німці, поляки, євреї, греки, наче не помічаючи культурних успіхів радянської влади, волали про те, що остання нищить етнічне життя братів по крові. Логіка їхніх розмірковувань була простою: нема різниці, якою мовою дітей навчають атеїзму і комунізму, водночас відбираючи майно, землю і саме життя у їхніх батьків, силоміць заганяючи до колгоспів. Слід визнати, вони мали рацію. Якими б конструктивними і безхмарними не видавалися на перший погляд взаємини влади та етнічних громад, у них було вдосталь болючих проблем і неподоланих суперечностей. Власне, вся історія суспільно-політичного життя етнічних громад УСРР підтверджує цю тезу.

IX.6. Національне адміністративно-територіальне будівництво

Історія національних рад і районів напрочуд змістовна в контексті становлення радянської державності, адміністративно-територіального структурування України та її політичного життя. Дослідження особливостей функціонування національних рад і районів та їхніх виконавчих органів унаочнює етапи затвердження рад як історично нової форми державної організації, особливості їхньої трансформації під впливом внутрішніх і зовнішньополітичних факторів. Минувшина національних адміністративно-територіальних одиниць, сукупності суперечностей і проблем, закладених під час адміністративно-територіального реформування 20 — початку 30-х рр., дозволяє з'ясувати рівень управлінської компетентності тогочасного уряду та місце названих утворень у тактиці й стратегії радянського уряду. Врешті, діяльність виконавчих структур національних рад і районів, динаміка виборчих кампаній та форм суспільно-політичної активності населення дозволяє визначити рівень політичної культури і самодіяльності етнічних меншин у радянській країні і, відповідно, охарактеризувати доступ останніх до політичної реалізації, висловлення та відстоювання національних, соціальних та політичних прагнень.

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посіло окреме місце в історії політики коренізації. Однією з перших в контексті коренізації постала проблема удосконалення адміністративно-територіальної структури республіки з урахуванням інтересів етнічних меншин. Аби зрозуміти сутність тогочасних проблем, слід звернутися до історії адміністративно-територіального структурування УСРР.

1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка започаткувала адміністративно-територіальну реформу в Україні. Згодом постанову (16.10.1922 р.) затвердила третя сесія ВУЦВК VI скликання. Метою реформи, як зазначали офіційні джерела, були спрощення й оптимізація державного апарату. Реформування передбачало перехід на триступеневу систему, яка включала за принципом вищості округи, райони та сільські адміністративні одиниці. Протягом 1923 р. кількість губерній в УСРР скоротилася з 12 до 9, на заміну 102 повітам були створені 53 округи, замість 1989 волостей — 709 районів, чисельність сільрад скоротилася з 15696 до 9307¹⁴³.

Нашвидкуруч проведена, реформа мала низку недоліків, практично ігнорувала особливості національної структури регіонів і усталені економічні зв'язки. На це відверто вказувала низка відомчих матеріалів, зокрема ревізійні звіти НК РСІ, НКВС і ЦКНМ¹⁴⁴. Так, у доповіді НКВС УСРР (22.12.1923 р.) «Про політичне становище в німецьких колоніях Варварівського району Миколаївської округи» йдеться про загострення міжнаціональних суперечностей та спалахи міжетнічної ворожнечі внаслідок об'єднання німецьких колоній і російських сіл у межах одних адміністративно-територіальних одиниць¹⁴⁵.

Б. Чирко вважає, що адміністративно-територіальна реформа першої половини 20-х рр. порушила монокультурні зв'язки між національними селами, та негативно відбилася на «національно-специфічному устрої життя ряду національних груп»¹⁴⁶. Власне, безпосередньо з цією причиною дослідник пов'язує визрівання ідеї національних адміністративно-територіальних одиниць.

¹⁴³ Буценко А. К вопросу районирования Украины. — Х., 1925. — С. 15.

¹⁴⁴ Годовой отчет ЦК КП(б)У к VIII Всеукраинской партийной конференции (апрель 1923 — апрель 1924 г.). — Х., 1924. — С. 11; Адміністративно-територіальний поділ нацменшостей на Україні // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня; Буценко О. Національний момент у районуванні України // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня.

¹⁴⁵ Німці в Україні. 20–30-ті роки. Збірник документів державних архівів України. — К., 1994. — С. 27, 44.

¹⁴⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 39.

Перші обстеження етнічних громад, здійснені ЦКНМ влітку–восени 1924 рр., надали в розпорядження уряду багатий фактичний матеріал, який змусив задуматися над причинами викритих негараздів і шукати шляхів виходу з ситуації. Четверта сесія ВУЦВКу VII скликання прийняла постанову «Про підсумки і чергові завдання районування України» (4.11.1923 р.), в якій пропонувала вжити заходів «до рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад по районах, прагнучи до збереження в одній адміністративній одиниці однорідного за своїм національним складом населення»¹⁴⁷. Втім, становище чимдалі ускладнювалося. Доповідна записка Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про створення німецьких адміністративних районів на Україні» (березень 1924 р.) назвала «виділення колишніх компактних німволостей у самостійні адміністративні райони»¹⁴⁸ можливим виходом з того кризового стану, що склався в німецьких колоніях внаслідок перших років врядування більшовиків. Спочатку пропонувалося відокремити Хортицький район на Запоріжжі (14 тис. людності) та район ім. Рози Люксембург на Маріупольщині (25 тис.). Зазначалося, що «виділення самостійних адміністративних одиниць німколоній має політичне значення в галузі реального проведення національної політики по відношенню до національних меншостей взагалі та по відношенню до колоністів зокрема...»¹⁴⁹.

Впливовим фактором визрівання планів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала відповідна активність етнічних громад, найбільше — німців. Їхні письмові звернення до вищих органів влади (Наркомзему, Відділу національних меншин при КНВС, ЦКНМ) з приводу відновлення німколоній були непоодинокими. В монографії Б. Чирка наведена заява уповноваженого німців Бахмутського повіту Донецької губернії, датована січнем 1923 р. Цікавою для історика є мотивація німецької громади в її прагненні до самоізоляції: «Вся система сільського господарства колоністів відрізняється від сільського господарства російських селян. Зважаючи на це, сільськогосподарські потреби та вимоги (німецьких колоністів — *Авт.*) відрізняються від потреб та вимог російських селян. Не можна замовчувати також і таке явище: чимало посадових осіб все ще вважають німців-колоністів заможнішими тільки за їхнім зовнішнім виглядом та зовнішнім виглядом їхніх

¹⁴⁷ Цит. за: *Бабій Б.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) — К., 1961. — С. 221.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 40.

будівель ... Цей помилковий погляд у волостях зі змішаним населенням призводить до того, що головна частина податкового, трудового та грузового тягара падає на колоністів.

Виходячи з вищевикладеного, прошу німецький підвідділ Відділу національних меншостей НКВС на Україні [так у тексті — *Авт.*] надати німецькій волості Донецької г[убернії] Бахмут[ського] п[овіту] і в подальшому самостійне адміністративне існування, так як, повторюю, тільки в цьому запорука можливо [так у тексті — *Авт.*] швидкого економічного відродження колоній німецької волості»¹⁵⁰.

Питання про створення національних адміністративно-територіальних одиниць, на думку Б. Чирка, постало внаслідок некомпетентності, проявленої урядом під час реформування адміністративно-територіальної карти УСРР. У цьому його позиція збігається з офіційною, висловлюваною свого часу А. Буценком. Але є й інша, практично не згадувана офіційними радянськими джерелами, причина. Створення національних рад і районів було єдиним на той час виходом з глухого куту міжнаціональних суперечностей в місцях розселення етнічних меншин, у який вони зайшли внаслідок здійснення аграрної революції, перших кроків непу та голоду 1921–1922 рр. Не випадковість адміністративно-територіальних перетворень у країні, а критичне загострення національного питання на фоні волюнтаристських витівок місцевих радянських урядовців, ігнорування болючих соціально-економічних проблем етнічних громад та викликане ними катастрофічне падіння престижу радянської влади стали причиною висунення проекту створення національних рад і районів.

Конфліктність у взаєминах місцевої гілки влади та нацменспільнот залишалася визначальною ознакою їхнього обопільного існування на початковому етапі коренізації. Винятки з цієї практики нам не відомі.

Наслідки діяльності ревкомів у болгарському селі та ставлення до влади селянства без прикрас зобразив зав. центральним болгарським бюро ЦК КП(б)У Перванов у «Проекті районування болгарських селищ Бердянської округи»: «Практика показала, що робота серед болгарського населення, головним чином, — правильна постановка останньої, в даних умовах абсолютно немислима: практиковане призначення голів до болгарських сіл, росіян, українців, які не розуміють побутові особливості населення і специфічність самої нацменівської роботи, існуючі районні адміністративні центри із змішаним національним складом — усувають будь-які можливості роботи... неузгодженість призначеного голови з селянами, потрапляння часто через нерозуміння умов під вплив куркульства, нерідко існуючі побиття населення, відсутність через це довіри

¹⁵⁰ Там само. — С. 40.

до Радвлади, — ось ті моменти, що характеризують нинішню обстановку і роботу в болгарських селах. Ті, що брали участь у революційній боротьбі (червоноармійці, голови Ревкомів, КНС) болгарські революційні елементи, бідняки, або зовсім не використовуються для роботи, або штучним чином, при існуючій обстановці, відштовхуються від участі в діяльності. Це особливо характерно виявляється і боляче віддзеркалюється в комунах і артілях, які, будучи зразковими в окрузі, нині частково розкладися, частково розкладаються. Погана справа і по решті напрямків роботи в болгарських селах»¹⁵¹.

Не буде перебільшенням зауваження про те, що саме радикалізм і безпідставна зверхність місцевих управлінців повсякчас генерували проблеми у стосунках нацменгромад та влади. Прикладів їхнього нехтування елементарними громадянськими правами людей, приниження людської гідності, банального залякування безліч. Так, завідувач одного з районних ЗУ, дехто Шабанов, вислухавши скарги колоністів на малоземелля, заявив, що колонія зовсім ліквідується, а колоністи, якщо хочуть, можуть отримати землю на Мурмані¹⁵².

Не менше проблем існувало і в механізмі функціонування місцевої влади. Попри декларований народний характер, місцеві органи влади на загал були «над народом», причому, слід зазначити, — на початковому етапі становлення радянської влади як такої — на недосяжній для пересічного мешканця висоті. В міру її (влади) стабілізації та відходу в минуле ексцесів «надзвичайщини» місцеві осередки органів диктатури пролетаріату набирали ознак цивілізованості, однак, про демократію не йшлося. За висловом німців Червоно-Лучського району члени сільрад відігравали на засіданнях роль ляльок, які або ж не працювали, або ж ігнорувалися головами сільрад. Доречно вони зазначали, що члени сільрад колоністами не обиралися, або членами сільради ставали кандидатури, яких громади не хотіли. Цілком очікувано взаємини громад із сільрадами майже повсюдно були конфронтаційними. Представників районної влади колоністи бачили лише під час податкових і страхових кампаній, на місцях же хазяйнували нав'язані прийдешні управлінці, які користувалися практично безмежною владою. Свавілья голів сільрад і начальників міліції було звичайною справою. Секретарів сільрад майже повсюдно звинувачували у шахрайстві¹⁵³.

Зміни на краще в цьому напрямку відбулися лише з початком корекції. Впродовж 1924–1925 рр. нацменінструктори об'їхали своїх підо-

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 71.

¹⁵² Там само. — Спр. 55. — Арк. 15.

¹⁵³ Там само. — Арк. 15–17.

підних, усюди проводячи збори і читаючи доповіді про зміни національної політики радянської влади. Захід цей спочатку викликав збентеження в громадах, які були далекими від політичних хвилювань епохи. Греки, чехи, болгари, гагаузи сприймали виступи партійно-радянських функціонерів радше як курйоз. У постановах і протоколах тогочасних зборів часто-густо проглядає нерозуміння населення, навіщо це потрібно, коли є безліч більш нагальних проблем. Резолюції мають, як правило, прохідний — завчасно підготовлений вигляд: «Заслушав доклад т. ПЕТРУША о политике Соввласти в национальном вопросе, мы гр-не — чехи с. Чехограда горячо приветствуем Соввласть и РКП за ее определение дать возможность даже самому маленькому народу не чувствовать никакого гнета и подчеркиваем, что только в великой братской семье народов свободных об'єдиненных в великом С.С.С.Р., можно достигнуть раскрепощения от национального гнета. Мы — чехи заявляем, что мы жители Советской Украины живем вполне свободно и пользуемся всеми правами наравне с прочими гражданами»¹⁵⁴. За цим йшло не менш стандартне колективне бажання перевести навчальний процес у школах на національну мову, призначити вчителями представників лише відповідної національності, перевести вчителів, школи та сельбуд на держбюджет, постачати бібліотеки та школи літературою, і, наостанок [як данина невпевненості та побоюванням громад], вводити національні мови поступово («... через незнання її учнями досконало»¹⁵⁵).

Отже, виділення національних рад і районів в першу чергу вирішувало завдання загашення вогнищ конфліктності в місцях розселення етнічних меншин, і досить швидко без зволікань вони були створені для німців, зокрема, менонітів. Створення німецьких рад і районів втілило найпекучіше на той час прагнення німецької громади — відокремитися від радикальних, карколомних перетворень радянської влади на селі, що поставили німецькі колонії на межу економічного краху й спричинили масову еміграцію. Їхнє виокремлення суттєво пом'якшило клімат міжетнічних взаємин і щиро віталосся місцевими лідерами громад, які поклали на них далекосяжні надії. Зокрема, відомий керівник менонітської громади В. Янц, дізнавшись про проекти виділення німецьких районів та можливого зменшення норм для їхнього утворення до 10 тис. осіб (йдеться про лист від 23.01.1924 р.*), писав буквально наступне: «Наше населення вітає це призначення та з великою увагою слідкує за розвитком цього проекту. Населення голландських вихідців великих груп колоній

¹⁵⁴ Там само. — Спр. 132. — Арк. 121.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 122.

* Відповідна ухвала Сесії ВУЦВК була прийнята 1925 р.

висловлює свою волю щодо національних районів [підкреслено — *Авт.*] наступним чином: [...] створення окремого району з менонітських колоній колишніх Хортицького та Миколаївського повітів [...] Молочанського району [...] Гнаденфельдського району»¹⁵⁶.

Гранично ясно в листі висловлені причини, які живили в німецькому середовищі автономістські настрої. «По сьогоднішній день, — пише В. Янц, — колоніям *нав'язані* [підкреслено — *Авт.*] малописьменні адміністратори різних інших національностей, які геть чужі життю, укладу та побуту наших колоністів. Багато робиться через невігластво, упередженість, корисливість та національний антагонізм прямо на шкоду престижу Радянської влади, підриваючи її авторитет і відштовхуючи населення, яке лише знає та бачить місцевих представників влади. Характерною є безправність колоніста нашого, позбавленого права голосу [...] Свавільля заважає 65% усього населення, або 80% наділених землею, мати право голосу»¹⁵⁷. Висловлюючи колективну думку громади, В. Янц ув'язав подальші взаємини менонітів та радянської влади з існування національних адміністративно-територіальних одиниць, причому пропонував їх створити «по волі населення», «відновити в правах громадян колоній — менонітів, у межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу», надати можливість створити «національну адміністрацію у райвиконкомах і райсільрадах по колоніях»¹⁵⁸.

Не важко побачити, що ставлення до проблеми національного адміністративно-територіального будівництва в місцях розселення етнічних меншин менонітської громади (врешті, й інших етнічних меншин) та радянської влади докорінним чином відрізнялося. Етнічні громади сповідували селянський демократизм і ратували за зрівняння політичних прав національного селянства та пролетаріату, як у квотах представництва до органів влади, так і в доступі до політичного життя республіки, участі у місцевому самоуправлінні. Хоча їхні міркування з приводу засад та мети утворення національних рад і районів не завжди висловлювалися чітко, величезний шар документальних свідчень дає підстави стверджувати, що національні ради і райони розглядалися ними в першу чергу як можливість налагодити на місцях більш справедливий механізм розподілу влади та її використання в інтересах місцевих етнічних громад. Радянська влада, досить чітко усвідомлювала названі настрої і використала їх для

¹⁵⁶ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. — С. 56. — Згодом були створені два райони з переважним менонітським населенням — Молочанський і Хортицький.

¹⁵⁷ Там само. — С. 57.

¹⁵⁸ Там само. — С. 57–58.

зміцнення своїх політичних позицій. Водночас вона не збиралася ані пом'якшувати соціальну політику щодо селянства ані потурати автономістським настроям окремих етнічних громад. Нова «національна» форма адміністративно-територіального поділу країни мала використовуватися для менш проблемного наповнення радянським змістом низових органів радянської влади і управління.

На перших порах етнічні меншини ще не розуміли цього і цілком серйозно поставилися до національних рад і районів як до довгоочікуваного втілення своїх найсміливіших прагнень. Зростання прихильності місцевого населення до заходів влади внаслідок створення національних рад і районів було таким очевидним, а політичні дивіденди такими значущими, що протягом 1925–1927 рр. практика створення рад і районів за національною ознакою впроваджувалася не лише в середовищі найбільш «конфліктних» і суспільно активних німців, а була поширена в середовищі значно смирніших поляків, болгар і греків.

1925 р. пройшов під знаком напруженої роботи по виділенню національних сільрад. Почувши про ймовірність заходу, населення спочатку не повірило своїм вухам, та врешті не лише поставилося до ідеї з ентузіазмом, а й висловлювало обурення з приводу затримок. На той момент влада була кровно зацікавлена в покращенні свого іміджу в середовищі прикордонних мешканців і змушена була зважати на їхнє ставлення. ЦКНМ неодноразово підганяла відповідні відомства у просуванні проєктів національного адміністративно-територіального будівництва, сповіщаючи про «... незадоволення населення національних меншин затяжним характером проходження проєктів виділення нацсільрад»¹⁵⁹. Надзвичайно обережно центральні відомства підходили до циркулярного та законодавчого супроводження політики коренізації, філігранно відпрацьовуючи кожну фразу, що мала побачити широкий світ.

Підготовча робота по виокремленню польських сільрад і району відбувалася в умовах суворой секретності. Проходження кожної доповідної записки, кожного проєкту, кожної найдрібнішої пропозиції на всіх щаблях виконавчої влади контролювалося ЦКНМ. Комісія неодноразово підганяла неквапливу ЦАТК. Причини поспіху, з яким ЦКНМ намагалася вирішити «польське питання», були банальними: після фронтальних обстежень осені–зими 1924–1925 рр. і проведених у польських селищах зборів, які живописали майбутнє полонії в СРСР, там здійнялася спочатку хвиля суспільного піднесення, а згодом по мірі зволікання — й обурення. Бюро нацмен Коростенського окрвиконкому у листі від 2 квітня 1925 р. зазначало: «Польнаселення тих пунктів, де передбачається виділення

¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.

польсьільрад постійно запитує Бюро Нацмен про час організації сільрад. Запитаю із місць нема кінця. Нарешті, затримка в організації спричиняє чутки серед польнаселення, що жодних сільрад створювати ніхто не збирається, що комусь потрібно було лише дізнатися настрої польського селянства і за висловлене ним бажання організувати польську сільраду будуть притягати до відповідальності¹⁶⁰. Аби розвіяти «всю безглузду нісенітницю» голова нацменбюро закликав у терміновому порядку створити польські сільради в названих пунктах.

Подібні чутки поширювалися і в решті польських поселень. Нацменінструктор Шепетівського Окрбюро Гімерович зазначав, що «темні елементи» казали, що польських сільрад не організовуватимуть, а, якщо і відкриють, «то для того, щоби перевірити політичні погляди польнаселення, а після виселити з прикордонних районів вглиб Росії, або навіть заграницю»¹⁶¹.

Попервах після утворення національних сільрад представникам районної, а тим більше окружної влади приходилося не солодко. Далеко не всі нацменуповноважені були спроможними відповідати викликам, які ставили перед ними громади, відповідати на «незручні» питання, нівелювати конфлікти і спрямовувати ініціативу місцевих активістів у життєдайне річище. А проблем, слід відзначити, було вдосталь.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 77.

¹⁶¹ Там само. — Спр. 65. — Арк. 90. — В оригіналі: «Відносно заінтересовання Польського населення, до Нац/рад у всіх пунктів можна обозначити тим, що польнаселення еще до утворення і виборів Нац/рад запитувало в Райвиконкомі і Окрбюро Нацменшинств дуже часто, коли вже буде відкриття Сільрад польських. Треба зазначати, що велась агітація зо сторони темних елементів, що польських Сільрад не будуть відкривати, і як і відкриють, то для того, що-би перевірити політичні взгляди польнаселення, а після виселити з пограничних районів в глуть Росії, або навіть заграницю. Один тільки характерний факт виборів можно відмітити в Старо-Гутінській С/раді, а іменно: там віддавна велась боротьба між групою під головуванням одного куркуля місцевого, яка боролась з С/радою учителем і групою незаможників і більшості середняків, і це різке розшаровання і боротьба були замітні і на виборах. Куркуль організувавши добре свою групу, в якій нажаль були і деякі незаможники, находящіся під його впливом. Вся група хотіла провести своїх кандидатів, а в тім і куркуля. Однак незаможники були сильніше організовані, всі виставлені кандидати групою куркуля провалились, а вибрано всіх до С/ради із кандидатів групи незаможників і середняків. Розшарення було замітне і тим, що кожна група при виборах розділилась на дві частині, занявши місце в школі віддільно. Замітна була велика активність польнаселення при виборах у всіх 3-х пунктах. Що до самої праці новоутворених С/рад еще конкретного не може сказати, а можна тільки відмітити це, що всі ТРИ С/ради взяли до праці населення примає більше активності /відпуск помешкання під С/ради, відкриття хатчиталень, а також звернення уваги на кооперацію»).

Гонорові поляки на загальних зборах з приводу передвиборчих кампаній не соромилися висловлювати свої претензії у доволі недоброчинній формі. Приміром, на загальних зборах Рудне-Вигнанської сільради 4 січня 1926 р., заслухавши звіт Коростенського окрвиконкому (доповідав т. Рись), селяни задавали такі питання: «Через що на протязі трьох місяців до села не загляне міліція й через що в районі держать сільських вартових по 2-3 дні без перерви. Через що після повідомлення про кражу Міліція не прибуває на слідство. (Старуха-селянка) Через що до школи дають безбожні книжки та не учать релігії. Через що лісничі забирають від селян дрова і т. інш. [...] Через що лісничі рубають ліс на ділянках, відведених до користування селянству»¹⁶².

Принагідно відзначимо, що потяг етнічних меншин до створення власних рад і районів досить суттєво відрізнявся. В середовищі поляків, які, як відомо, аж до перепису 1926 р. часто-густо приховували свою етнічну приналежність, ця ідея не набула відчутного поширення. Зокрема, спеціальне обстеження польського населення комісією ЦКНМ напередодні створення польського району зафіксувало вимоги створення національних шкіл та інших організацій, що ж до можливості існування польських рад і районів, респонденти виявили сумніви, що «українці дозволять мати полякам свій район»¹⁶³. Натомість громада досить виразно проявляла прихильність до існуючої польської державності і заявляла про бажання емігрувати. В середовищі німців внаслідок відвертого затиску і цькування з боку райвиконкомівського активу відокремлення німецьких волостей, як можливий шлях захисту інтересів німецької спільноти від свавілля радикально налаштованих місцевих керівників, досить чітко окреслилася вже під час виходу з голоду 1921–1922 рр. На перевиборах 1925 р. колонія Смоляне підняла питання про виділення національного району. Згодом, під час сільських зборів з приводу скликання (що дуже важливо) позапартійної районної селянської конференції питання створення в Хортиці національного району «повсюди підіймалося зі всією рішучістю, бо колоністи лишень довідалися про відвідання району комісією (ЦКНМ — *Авт.*) й вимагають не лише виділення району, а й представника центральної влади на менонітській районній конференції позаяк, за їхніми словами, округа проти виділення району і не хоче розуміти бажання менонітів»¹⁶⁴. Сильні автономістські настрої були

¹⁶² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 175.

¹⁶³ Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 48.

¹⁶⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. — С. 194.

зафіксовані серед греків під час обстеження їхнього становища спеціальною комісією ВУЦВК, ЦКНМ та НКПросу влітку–восени 1925 р. Причому останні зв'язали в єдине ціле сподівання на відновлення грецької адміністративно-територіальної й культурної автономії за прикладом Грецької округи кінця XVIII — першої половини XIX ст.ст. та повернення дореволюційних норм землекористування.

З'ясування вкоріненості бажань створити національні ради та райони було одним з основних завдань усіх державних комісій, що протягом 1924–1926 рр. обстежили найбільші етнічні громади УСРР і виробили рекомендації щодо національного районування. На їхніх висновках ґрунтувалося масове виділення національних сільських і селищних рад протягом 1924–1925 рр. Зменшення норм для їхнього відокремлення дозволило зробити це майже автоматично. Що ж до відокремлення районів, то ця робота вимагала великої та наполегливої праці різних структур та установ, зокрема, РНК, ВУЦВК, ЦАТК, ЦКНМ і окружних виконкомів.

Створення національних адміністративно-територіальних районів було досить непросту справою. По-перше, в радянському праві не існувало відповідних нормативних документів, які б визначали зміст понять «національна адміністративна одиниця», «національний район», «національна рада» тощо, а також законодавчий порядок їхнього створення, кількісні та якісні вимоги стосовно їхнього оформлення. По-друге, практично не визначеними були причини створення національних адміністративно-територіальних формувань та завдання їхньої діяльності, складу виконавчих органів та особливостей їхнього функціонування в УСРР. По-третє, досить важливою була проблема налагодження діловодства в національних радах і районах, визначення порядку їхніх зносин з вищими органами радянської влади. Хоча постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» пояснювала основоположні засади мовної політики в УСРР на час політики коренізації, вона не визначала механізм її реалізації на місцях і технічні аспекти запровадження низки складних управлінських рішень.

Досить вагомою стала політична складова. На думку Т. Єременко, ідея створення польського району у прикордонні, як бази просування соціалістичної революції на захід, належала комуністам Ф. Кону та Ю. Мархлевському і була висловлена на початку 20-х років на одному з конгресів Комінтерну¹⁶⁵. Більше того, для реалізації ідеї з 1923 по 1925

¹⁶⁵ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — К., 1994. — С. 20.

роки з Росії до Волинської губернії і Білорусії, на колишні магнатські землі, переселили більше 30 тис. польських родин¹⁶⁶.

Про політичні мотиви створення єврейських районів на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин висловився представник Херсонщини Аронов: «Доки ми не матимемо своїх працівників, доки радянська влада там, на місцях, не вживе відповідних заходів, поки там не будуть створені сільради і райони, доти наш радянський вплив буде там значно меншим за вплив працівників Джойнту, які не особливо люб'язно ставляться до радянської влади»¹⁶⁷.

На одному з перших засідань, 24 травня 1924 р., ЦКНМ заслухала питання «Про виділення німецьких районів та сільрад»¹⁶⁸. Протягом літа 1924 р. аналогічні питання постали щодо можливості й доцільності створення національних рад і районів у місцях розселення інших меншин, зокрема поляків, євреїв, греків, болгар.

Зі свого боку уряд зробив усе можливе для того, щоб створення національних адміністративно-територіальних одиниць працювало на користь зміцнення влади і прискорювало радянізацію меншин. На перешкоді автономістських настроїв окремих етнічних громад стала продумана кадрова й виборча політика, внаслідок якої керівні посади у виконкомках рад посіли комуністи відповідної національності¹⁶⁹. Значну частку їх, особливо серед болгар, становили політемігранти.

29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад»¹⁷⁰. У тому ж році ВУЦВК затвердив положення «Про сільські ради», в якому передбачалося (з дозволу губвиконкому) формування національних сільрад з кількістю населення меншою за 1 тис. осіб¹⁷¹. Четверта сесія ВЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.), заслухавши доповідь ЦАТК «Про низове районування», ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги до оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць: сільрад — до 500, національних районів — до 10 тис. осіб¹⁷². Створення національних рад і районів резолюція сесії пов'язала з доброю волею уряду, який пішов

¹⁶⁶ Известия. — 1991. — 3 октября.

¹⁶⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 112.

¹⁶⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 39, 42.

¹⁶⁹ Німці в Україні. 20–30-ті роки. Збірник документів державних архівів України. — С. 53–57.

¹⁷⁰ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 97.

¹⁷¹ СУ України. — 1924. — № 46.

¹⁷² Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 70, 71.

назустріч прагненню «трудящих мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову [курсив — Авт.]»¹⁷³.

Навесні 1924 р. питання створення німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць було одним з найгостріших. На другому засіданні ЦКНМ (23 травня 1924 р.) Комісія, яка ще сама перебувала в стадії організаційного оформлення, не мала відповідного положення з визначенням функцій і повноважень, розглянула питання «Про виділення німецьких районів і сільрад»¹⁷⁴. Зауважимо, що названа проблема ще не була вивчена, проте ЦКНМ звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією виділити наступні райони з компактними масами німецької людності: Ландауський (Миколаївська округа Одеської губернії); Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) та Хортицький (Запорізька округа Катеринославської губернії). Підготовча робота по створенню німецьких рад і районів розгорнулася влітку 1924 р. після того, як представники Комісії обстежили становище німецьких колоній Миколаївщини, Катеринославщини та Донеччини. Паралельно розгорталася аналогічна підготовча робота відносно поляків, євреїв і болгар. Вона просувалася доволі швидко, відповідні проекти ЦКНМ розробила вже наприкінці літа 1924 р. Зокрема, 25 серпня 1924 р. ЦКНМ розглядала питання «Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі», а 2 вересня — «Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць»¹⁷⁵.

Доволі гострим було польське питання. Отож вже 16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист «Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення», який згодом був розісланий до Київської, Подільської, Волинської та Одеської ГКНМ і започаткував підготовчу роботу по виділенню польських сільрад і районів¹⁷⁶.

1924–1928 рр. позначилися найбільш активною діяльністю уряду по створенню національних рад і районів в УСРР. Цей період можна визначити як час захоплення ЦКНМ, а в її особі й ВУЦВК, національною адміністративно-територіальною розбудовою республіки.

Як свідчать матеріали архівного фонду ЦКНМ, питання виділення кожного окремого національного району було вкрай складною проблемою, зачіпало інтереси низки зацікавлених організацій та установ.

¹⁷³ ЗП України. — 1925. — № 13–14. — С. 234.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 38.

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 19, 21.

¹⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61–62.

Протягом другої половини 20-х рр. ЦКНМ та ЦАТК доклали зусиль для розробки та втілення в життя низки проектів національного районування, які залишилися на папері внаслідок протидії місцевих органів виконавчої влади. Так, зокрема, об'єднана нарада німецького активу з членів ВУЦВКу та ЦКНМ 20 вересня 1925 р. зазначила, що створення національних районів просувається повільно і часто затримується без поважних причин. Нарада розглянула клопотання до Президії ВУЦВКу щодо оформлення Хортицького району до виборів 1926 р., проте цього не сталося.

В серпні 1926 р. ВУЦВК надіслав таємне розпорядження «Про здійснення органами радянської влади заходів щодо вирішення проблем німецького населення та інших національних меншостей». У ньому йшлося про зволікання місцевих органів з виконанням розпоряджень центральних установ по задоволенню потреб нацменнаселення, яке вони вважали куркулями, нехтування господарськими та громадянськими правами. Президія ВУЦВКу зобов'язала виконкоми розпочати підготовку до виділення національних адміністративно-територіальних одиниць і подати відповідні матеріали до ЦАТК¹⁷⁷.

Складно відбувалося виділення єврейських районів. 25 червня та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази, зауваживши можливі проблеми стосовно економічного становища майбутнього району та складність розмежування оточуючих адміністративних одиниць, рішення про створення району відкладалося¹⁷⁸.

Проблеми національного адміністративно-територіального будівництва розглянула Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин. Зокрема, вона вказала на недостатнє охоплення національними адміністративними одиницями євреїв та росіян. Заступник голови ЦКНМ пояснив його проблемою адміністративної класифікації містечка. Стосовно росіян позиція уряду була висловлена наступним чином: до 1927 р. не було потреби в створенні російських сільрад, адже весь місцевий державний апарат працював російською мовою.

В цілому нарада позитивно оцінила національне адміністративно-територіальне будівництво і пропонувала зосередити зусилля на створенні російських, єврейських і грецьких національних районів.

Питання виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць актуалізувалося 1927 р., у зв'язку із загостренням російського

¹⁷⁷ Німці в Україні. 20–30-ті роки. Збірник документів державних архівів України. — С. 104, 105.

¹⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 275; Спр. 21. — Арк. 238.

питання. Яскравим проявом проблеми став виступ Ю. Ларіна з критикою «крайнощів у проведенні українізації» під час звіту уряду УСРР II-ї сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р. (восени того ж року був опублікований у «Більшовику»). Претензії до республіканського керівництва звелися до закидів про защемлення прав російського населення, штучного обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. У тогочасних висловах українізація нерідко називалася поступкою петлюрівщині. Хоча згодом виступ Ю. Ларіна отримав таку само рішучу відсіч з боку українських керівників¹⁷⁹, окреслився черговий виток ескалації російського чинника в політичній історії України.

На цей час російсько-українські взаємини у республіці, особливо в східних регіонах, набули ознак конфронтації. За ними уважно спостерігав центральний союзний уряд. Згідно з засадами політики коренізації росіяни не мали статусу національної меншини. З одного боку, це ніби підвищувало суспільний статус етносу, дорівнюючи його до українців. З іншого, по мірі розширення та якісного поглиблення українізації і становище, і, що важливо, ставлення росіян, як однієї з найвпливовіших етнічних громад республіки, до політики українського уряду (українізації) зазнавало відчутних змін. Високі посадовці повсякчас заявляли, що вони запроваджують українізацію *вимушено* [виділення — Авт.] і *тимчасово*, проте чимдалі ці заяви не задовольняли тієї частини російської громади, яка була політизована й екзальтована «насильницькою українізацією». На відміну від інших етносів (що мали свої адміністративно-територіальні одиниці) проблеми росіян, як здавалося, ускладнювалися оскільки вважалося, що вони були не такими кричущими. В своїй доповіді на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин Я. Саулевич наголосив, що в умовах перших кроків українізації, коли місцеві органи переважно працювали російською мовою «не було [...] потреби у виділенні окремих російських рад і районів»¹⁸⁰.

Ставлення до проблем росіян було різним і на місцях (де на запрошення взяти участь у всеукраїнській нараді нацменпрацівників відповіли: «У нас нацменшин нема»), і в вищих урядових колах (де росіян меншиною не вважали). Представник Наркомпросу М. Левітан на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відзначив, що можливості росіян стосовно культурного обслуговування були кращими ніж українців, з чого робив висновок про недоречність механічного

¹⁷⁹ Див.: *Хвиля А. Ларінська русотяпська практика // Більшовик України. — 1927. — № 11. — С. 70.*

¹⁸⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 28.

застосування адаптованих механізмів нацменроботи в російське середовище. «Поширювати зверху донизу цей принцип [введення до штатів нацменустанов російського представника. — *Авт.*] так само, як ми робимо стосовно інших нацменшин, щодо росіян не потрібно»¹⁸¹.

Проте зростання обурення російської громади на фоні поглиблення українізації вимагало відповідних реакцій з боку уряду. Лазоверт (Агіт-проп ЦК КП(б)У) вважав, що російське питання в УСРР стояло не так гостро, як стосовно інших етнічних меншин, але було актуальним і вимагало вирішення. Він також визнав, що уряд припустився помилок, які позначилися на забезпеченні культурних потреб російських робітників і селян¹⁸². Ця позиція, здається, найбільш точно віддзеркалювала ставлення російської громади та союзного керівництва.

Ідея виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означала новий етап в історії коренізації на Україні, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до вагомих і швидких дій. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу ЦКНМ, і Комісія розпочала підготовчу роботу по виділенню російських районів. Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрямок діяльності в цій справі. Оскільки значна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, хоча в цілому місто не розглядалося більшовиками як ймовірний полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Доповідаючи Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, А. Буценко висловив її наступним чином: «Ми повинні будемо піти по лінії оформлення та виділення російських адміністративно-територіальних одиниць районів, сіл, селищ міського типу і, мабуть, районів в окремих містах, російських районних рад, у містах, де є російські робітничі квартали, де працюють російські робітники, для того, щоб можна було краще обслуговувати, підійти впритул до потреб, інтересів російського населення, російських пролетарів у наших пролетарських центрах»¹⁸³. Отже, українські націонал-більшовики були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. Ці виняткові поступки засвідчували виняткову роль росіян у політичному житті УСРР.

1926 р. на теренах України з'явилися перші 122 російські національні сільські ради, наступного року їх нараховувалося вже 292. За відомостями

¹⁸¹ Там само. — С. 99.

¹⁸² Там само. — С. 100.

¹⁸³ Там само. — С. 44.

уряду рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним з найвищих в республіці — 89,7%, загалом вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад зростала до початку 30-х рр.¹⁸⁴

Протягом 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи).

Російські національні райони становили майже третину національних районів УСРР. Хоча їхнє створення відбулося у стислі строки, це не означало, що робота по їхньому відокремленню відбувалася без ускладнень. Дратівливого характеру набула проблема задоволення запитів міських мешканців.

Послідовне запровадження національного принципу в адміністративно-територіальному структуруванні УСРР означало актуалізацію проблеми виділення національних міських рад. Питання досить широко обговорювалося у середині 20-х рр. особливо на Правобережній Україні в місцях компактного мешкання євреїв. До 1927 р. шляхом ліквідації терміну «містечко», часткового надання містечкам Правобережжя статусу селищ міського типу уряд спромігся перевести питання в площину «пристосування роботи міськрад до обслуговування ними населення рідною мовою»¹⁸⁵. Більшовицький уряд вважав ідею виділення національних міськрад політично неприпустимою і блокував її. В якості ідеологічного обґрунтування антитези гаслу «національної міськради» було обрано думку, що місто є не лише адміністративною одиницею, а культурним центром округи чи району, зростаючим за рахунок пролетаризації оточуючого селянства. В. Затонський зауважував, що переважна більшість міст України була не українською, і виділення в них національних міськрад не лише докорінно суперечило меті українізації, а й протиставляло українську культуру російській¹⁸⁶.

Блокування ідеї створення національних міськрад було зведене до випробуваної на початку 20-х рр. тези налагодження «правильних взаємин між містом і селом». В. Затонський своє ставлення до проблеми висловив наступним чином: «Якщо місто [...] буде російським за культурою чи російсько-єврейським, а село українським, то справа завер-

¹⁸⁴ Національні меншини в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. — С. 15, 36.

¹⁸⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 31.

¹⁸⁶ Там само. — С. 9–10.

шитися, безумовно, суцільним звалищем, замість того, щоби справа пішла в бік керівництва селянством з боку пролетаріату[...] питання не таке просте, якщо є сільрада з російським населенням, то виділити його в національну одиницю — будь ласка, з превеликим задоволенням. А ось Харків, переважно російське місто, чи можна його виділити в окремий російський район, залишаючи всю округу і всю Україну на українському положенні? [...] прийдеться шукати шляхів, яким чином найбільшою мірою забезпечити інтереси російського населення, аби воно, як таке, жодною мірою не затискалося, не пригнічувалося. Разом з тим необхідно надати місту можливість українізуватися, тобто знати українську мову для того, щоби керувати українським селом»¹⁸⁷.

Цілком, здавалося б, логічний умовивід не можна вважати за відвертий і вичерпний. Принаймні, він є досить красномовним відбитком свого часу, коли розвиток міжетнічних взаємин і політичних процесів відбувався напрочуд складним шляхом, під впливом політичних слоганів, які пристосовували реальні суспільно-політичні процеси під відповідні теоретичні догми. Найбільш вірогідним є інше пояснення блокування ідеї створення національних міськрад.

Місто було прямою протилежністю українського села не лише за національним складом, а й за змістом, інтенсивністю та розмахом соціально-економічних, політичних і культурних процесів. Місто було осередком активних міжетнічних контактів, з одного боку, та активного політичного буття, з іншого. Індустріалізація міста, а вона з історичної точки зору була невідворотною, збільшувала б всі національні когорти пролетаріату. Розмежування міст чи їхніх районів за національною ознакою^{188, *} з урахуванням квот на висунення депутатів до вищих органів влади від робітництва закладало підвалини висунення національних вибог *як політичних* на загальнореспубліканський рівень. Ця небезпека для радянської влади була тим більш реальною, що саме в містах, на відміну від інертного аполітичного села, умови для консолідації та політичної інституалізації національних рухів були найсприятливіші. Сільські адміністративно-територіальні одиниці не являли для радянського уряду та його політичної влади жодної загрози. Перенесення однопорядкових

¹⁸⁷ Там само. — С. 13–14.

* На початку 1926 р. уряд впритул зацікавився ініціативою Одеського окрбюро нацмен стосовно створення в Одесі єврейської районної ради. (див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 4). Однак, попри політичну важливість питання, особливий статус міста та його широкі закордонні зв'язки, що розглядалися як можливість широкої міжнародної пропаганди, ідея доволі швидко заглухла.

¹⁸⁸ Ідея створення національних міськрад та виборчих дільниць була популярною не лише в єврейських містечках, а й, скажімо, серед татар — робітників Донбасу.

процесів адміністративно-територіального районування до міст означало граничне ускладнення керованості політичних процесів і становило пряму загрозу існуючій владі. Ось чому послідовна позиція більшовицького уряду щодо розповсюдження національних адміністративно-територіальних «витівок» на міста не викликає у нас жодного здивування.

Усвідомлюючи цілковиту ворожість названої ідеї, радянський уряд, тим не менше, досить обережно і терпляче ставився до спроб її втілення на місцях. На 1927 р. в УСРР було 13 міст і селищ міського типу, які адміністративну роботу провадили єврейською та українською мовами¹⁸⁹. Іншою формою прояву тенденції було створення спеціальних нацмен-установ при міськрадах, які з часом були скасовані «... аби не відволікати членів міськради зі складу національних меншин від безпосередньої їхньої роботи, загальної роботи в міськраді, та, щоб не створювати національного сепаратизму»¹⁹⁰.

З цієї ж причини не отримала розвитку практика створення селищних рад. З матеріалів ЦКНМ та ВУЦВК, Першої та Другої всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин видно, що уряд не відчував впевненості у середовищі мешканців величезної кількості містечок. Більшовики вважали проблему селищних рад більш складною, ніж сільських і міських, зважаючи на особливості їхнього соціального складу. В УСРР селищні ради були створені в місцях компактного розселення росіян і євреїв. Стосовно перших ЦКНМ зазначала складність етнічного складу гірничих селищ, де окрім росіян мешкали компактні групи нечисленних національних меншин: татари, корейці, китайці тощо. Єврейські містечка, через особливості їхньої соціальної структури та господарського життя перебували на особливому рахунку влади. Тут виділення національних селищних рад обумовлювалося гостротою політичних суперечностей та економічних проблем мешканців. Протягом 1924–1925 рр. низка обстежень ЦКНМ визначила місця найбільшої соціальної конфліктності та імовірного створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Завчасно були обстежені містечка і в декілька етапів їм надали статусу селищ міського типу або міст. Нарешті 24 лютого 1926 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про встановлення точного реєстру селищних рад в залюднених пунктах з переважним єврейським населенням на терені УСРР» виділили 52 селищні ради з переважаючою єврейською людністю.

Проблема виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у містах та селищах міського типу активно дебатовалася Першою

¹⁸⁹ Там само. — С. 31.

¹⁹⁰ Там само.

всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншин. Проте, далекосяжні обіцянки представників вищого державного керівництва не були реалізовані. Зваживши гостроту проблеми та можливі наслідки, уряд 6 липня 1927 р. прийняв оновлену постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» та відповідні їй Положення. Особливістю нових положень була та обставина, що поруч із проголошенням права національних меншин на створення «національно-територіальних одиниць» у п. 8 зазначалося: «Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці»¹⁹¹. Таким чином, подальшого розвитку робота по створенню національних селищних рад не отримала, а раніше створені російські та єврейські селищні ради згідно з засадами нового положення мали втратити статус національних.

Уряд не приховував упередженого ставлення до мешканців новостворених адміністративно-територіальних одиниць, вбачаючи вирішення національного питання в середовищі дрібних товаровиробників (кустарів) і торговців на шляхах їхнього кооперування. Особливості соціально-політичної діяльності рад у єврейських селищних радах визначалися загальними засадами усунення непролетарських елементів від політичного життя та участі у органах державної влади. Не випадково частка позбавленців у єврейських селищних радах була чи не найвищою серед етносів республіки протягом 20-х рр. аж до масової кооперації кустарів напередодні суцільної колективізації.

Незважаючи на досить широке защемлення політичних прав значної частки єврейської громади, існування національних рад відіграло непересічну роль у пристосуванні меншини до умов життя, запропонованих непом. Силами селищних виконкомів вирішувалися найпекучіші проблеми забезпечення безробітних кустарів роботою, переселення на землю, аграризація примістечкових земельних угідь, соціальне забезпечення нужденних, допомога постраждалим від погромів і т. і. Місцева влада відновлювала зруйновану інфраструктуру. Завдяки виділенню єврейських селищних рад у містечках суттєвим чином покращився стан міжетнічних взаємин за рахунок усунення від роботи в місцевих органах виконавчої влади антисемітськи налаштованих адміністраторів.

Пріоритетним напрямком урядової діяльності по створенню адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного мешкання єврейства стало створення національних районів у сільській місцевості. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання «Про єврейські райони» і доручила фракції ВУЦВКу обговорити можливість

¹⁹¹ ЗУ України // 1927. — Ч. 34. — Відділ перший. — Арт. 157. — С. 621.

створення єврейського району¹⁹². Організаційно-правове оформлення району відбулося 5 березня 1927 р. Про перипетії його створення в 1928 р. писав «Більшовик України». Зазначалося, що частина партійно-радянського керівництва висловлювала думки про невідповідність створення єврейського району комуністичним принципам, можливість зростання антисемітизму і шовінізму, відокремлення єврейських селян та защемлення прав українців, а також складностей з забезпеченням фінансових потреб району¹⁹³. Висловлені тоді настрої красномовно свідчили, що значна частина місцевих керівників була свідомо ворожою ідеї національного адміністративно-територіального будівництва, як такої, від початку її запровадження. Цей висновок видається нам досить вагомим і важливим для дослідження причин подальшої трансформації адміністративно-територіальної структури УСРР у напрямку унітаризму.

Протягом 1927–1928 р. було створено дев'ять російських, три грецькі райони та збільшено кількість національних рад. Червневий пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 р.) назвав створення національних рад серйозним досягненням радянської влади в галузі здійснення національної політики¹⁹⁴. В 1927 р. поляки в складі національного району становили 68,9% населення, євреї — 79,7%, німці — 75,9%, болгари — 73,5%, росіяни — 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а росіяни — 84,1%¹⁹⁵. IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала національне районування найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво»¹⁹⁶.

Кількісне зростання національних адміністративно-територіальних одиниць було відчутним і відображало поступовий перехід місцевих керівників від його саботажу до захоплення ним як таким. Друга всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (листопад 1930 р.) заявила про завершення національного адміністративно-територіального будівництва. Пропозиції виділити ще один грецький і польський райони та 10–20 національних сільрад хоча й були внесені до резолюції наради, залишилися на папері¹⁹⁷.

¹⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 36. — Арк. 62.

¹⁹³ *Сапов І.* Єврейський національно-територіальний район // *Більшовик України.* — 1928. — № 4. — С. 89–102.

¹⁹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1979. — С. 446.

¹⁹⁵ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — С. 21, 23–24.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 35.

¹⁹⁷ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 78, 97, 150, 151.

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць була надзвичайно складною справою і відчувала на собі вплив безлічі ускладнюючих факторів, серед яких протягом 20-х рр. була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки загалом. Організація територіальних управлінських структур під час непу набула вкрай суперечливого характеру внаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб, що відбувалося на тлі хронічної господарської пропасниці та економічної дезінтеграції. Цікавість управлінців до вироблення відповідних засад адміністративно-територіального структурування республіки значно підвищилася починаючи з 1928 р., коли Донбас і Дніпровський промисловий райони почали виявляти ознаки сталого економічного піднесення. В цей час в основу районування були покладені господарсько-управлінські принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості та перспективної спрямованості¹⁹⁸. У визначенні перспектив подальшої оптимізації адміністративно-територіальної структури орієнтувалися на принципи: виробничий, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу, економічного районування. Зауважимо, що вони погано сполучалися з засадами, на яких відбувалося створення національних адміністративно-територіальних одиниць, протиставляли останні логіці загального політичного і господарського розвитку УСРР у складі СРСР. У цей час А. Буценко пафосно заявляв: «Ми не сміємо українізувати поляків за прикладом польської шляхти, яка полонізує українське населення, або молдаван — «культурними методами» румунської сигуранци [...] Ми прагнемо до повної національної рівності і свободи розвитку всіх народностей»¹⁹⁹. — Вибиваючись з логіки адміністративно-територіального й господарського структурування УСРР, національні райони, здавалося, приречені, але були вагомими причинами їхнього збереження. В існуванні національних адміністративно-територіальних одиниць політичні мотиви переважали всі інші. В цьому на нашу думку й треба шукати підоснову тих докорінних суперечностей та проблем, що супроводжували як створення національних районів, так і їхнє існування.

¹⁹⁸ *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 87.

¹⁹⁹ Цит. за: *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки. — С. 87–88.

ІХ.7. Зміст і особливості діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць

Національні ради були не лише складовою частиною адміністративно-територіальної структури республіки, а й базовим осередком радянської влади як такої. Виділення їх як адміністративно-територіальних формувань переслідувало мету наближення ідеології правлячої партії до народу. Але це було досить трудомісткою витівкою уряду. Практика виділення національних адміністративно-територіальних одиниць мала явно виражений популістський характер. Йдучи на певні поступки національному селянству, уряд прагнув максимально використати адміністративно-територіальні новоутворення на користь своєму політичному зміцненню. Керівники республіки розуміли, що не виділення національних рад, а їхня повсякденна робота буде тим жупелом, який формуватиме подальші взаємини влади та населення. Прецедент дійсно багато важив, проте значно більш важливою була сутність і наслідки повсякденної роботи цих утворень. Те, що створення національних рад і районів досить критично і виважено сприймалося переважною більшістю місцевих керівників і самими етнічними громадами, є незаперечним фактом.

Виступаючи на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, голова Київського окрвиконкому С. Гулько з цього приводу висловився досить відверто: «Національна справа — це дуже добра річ, але треба сказати, що ці ради досі не мають свого приміщення. Ці національні ради відкриваються дуже урочисто, кожне відкриття національної ради — свято для всієї округи чи району, але, коли це свято минає, і настають будні, то ця національна рада плаває без руля і вітрил»²⁰⁰.

Становище національних рад і районів у радянській країні було доволі суперечливим. Їхнє населення за своїми соціальними ознаками скоріше становило опозицію владі, аніж її опору. З одного боку, ця обставина ускладнювала завдання влади по контролю і скеровуванню політичної самодіяльності національних рад і районів. З іншого боку, населення пильно і скептично придивлялося до тих змін, які принесла коренізація у роботу місцевих органів виконавчої влади. Отже, робота останніх, перебуваючи на перетині політичних інтересів уряду і населення, відігравала вирішальну роль у так званому процесі радянізації.

Для з'ясування місця національних рад і районів у системі органів влади УСРР треба акцентувати увагу не на їхній структурній побудові, а

²⁰⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 71.

на характері вирішуваних ними соціально-економічних і політичних завдань та відповідності останніх інтересам нацменнаселення. Варто визначити, яким чином вони на практиці поєднували функції органів державної диктатури із репрезентацією інтересів етнічних меншин. Тому предметом дослідження стають соціально-політичні аспекти організації та діяльності національних рад і районів.

Погляд харківського субцентру влади на завдання національно-державного будівництва щодо етнічних меншин конкретизував М. Скрипник, який зазначав: «Національна сільрада чи національний район — це не тільки орган самоврядування, це взагалі не орган національної персональної автономії, це орган пролетарської влади»²⁰¹. Національні адміністративно-територіальні одиниці, таким чином, розглядалися перш за все як форма здійснення диктатури в національному селі, районі, спосіб залучення національних меншин до радянського будівництва, регулювання їхнього соціально-економічного і культурного розвитку.

Виступаючи на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, новопризначений голова ЦКНМ А. Буценко наступним чином визначив мету державної роботи з національними радами: «Якомога більше залучення широких мас до *безпосередньої участі в роботі наших рад, виконкомів*, [підкреслено — Авт.] до безпосередньої участі у соціалістичному будівництві, в будівництві нової пролетарської громадськості, пролетарської держави»²⁰². Згодом з'явилися й відвертіші висловлювання урядовців щодо змісту роботи національних рад та їхніх виконавчих органів. Зокрема, Д. Мац зауважував, що «в умовах національного району легше було викривати підступи куркулів, які приховуються під національним прапором, справляти належний опір спробам непманів і куркулів у створенні так званого національного блоку і гальмувати соціалістичне будівництво»²⁰³.

Водночас компетенція національних рад та їхніх виконавчих комітетів у рамках діючого законодавства була досить широкою: вони мали вирішувати всі питання економічного, політичного і духовного життя на підпорядкованих територіях, розробляли плани соціального розвитку районів, селищ і сіл та дбали про їх фінансове, матеріально-технічне й кадрове забезпечення, займалися всіма проблемами життєдіяльності — від будівництва до художньої самодіяльності. В зв'язку з цим важливо

²⁰¹ Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // Укр. іст. журн. — 1989. — № 11. — С. 108.

²⁰² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 6.

²⁰³ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 102.

охарактеризувати стан національних адміністративно-територіальних одиниць у другій половині 20-х років (напрямки діяльності, соціальний, національний склад), розкрити роль, яку відіграли ради і райони у здійсненні завдань соціалістичного будівництва.

Звіти про обстеження національних сільрад вперше знаходимо в матеріалах ЦКНМ за 1924–1925 рр. Нові національні форми повною мірою перейняли недоліки сільрад першої половини 20-х років. Вони являли собою штучні утворення, не зв'язані з повсякденним життям селянства. Їхня робота зводилася до листування з районним керівництвом і виконання його розпоряджень. Населення фактично не брало участі в їхній діяльності. Застосування класового принципу при доборі голови й секретаря не завжди вело до обрання гідних кандидатур. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сільрадівської верхівки були непоодинокими. До влади потрапила значна частина осіб, які на новій посаді вели себе ганебно, використовуючи службове становище для особистого збагачення.

Тим не менше розрахунок на те, що створення національних рад і районів позитивно вплине на ставлення населення до влади виявився правильним. Місцева ланка влади на перших порах навіть розгубилася від проявів ейфорії в середовищі нацменгромад. Та згодом їй довелося звикнути до неочікуваної активності нацменів і навчитися непримітно керувати нею.

Звітна доповідь нацменбюро Мелітопольського окрвиконкому за 1.10.1925 р.–1.10.1926 р. наступним чином описує поворот, спричинений цією подією в суспільному житті нацменсела: «Якщо на початку створення цих районів населення недостатньо зрозуміло економічне та політичне значення їх створення і взагалі ставилося до Радвлади пасивно, якщо в цей час ми могли спостерігати, що інтелігенція намагається переконати населення в тому, що її шлях не мусить йти до зближення з Радвладою (адже Радянська влада є тимчасовою), якщо на початку ми спостерігали неправильне ставлення, а також недотримання законів по відношенню до нацменшості, то в нинішній час ми маємо іншу картину. По-перше, інтелігенція, за винятком незначної кількості прибічників старих поглядів, рішуче висловилася на підтримку і спільну роботу з Радвладою, проявляє активність, внаслідок чого ми бачимо, що населення перестало бути пасивним і цікавиться піднесенням свого господарства. На всіх фронтах нашого будівництва конкретно можна встановити, що німці в багатьох відношеннях проявляють навіть більше активності, ніж корінне населення...»²⁰⁴.

²⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 128–129.

Не менш позитивні наслідки відзначала ЦКНМ у болгарських селищах. У звіті болгарської секції бюро нацменшин Катеринославського губвиконкому на 1 квітня 1925 р. за підписом Попова йдеться, зокрема, про таке: адміністративне оформлення національних районів і сільрад супроводжувалося широкосяжними кадровими змінами; поповнення складу органів управління відбулося переважно за рахунок місцевих мешканців; сталося очищення управлінської ланки від осіб, що скомпрометували себе зловживанням владою та утисками місцевих громад; це, своєю чергою, пожвавило роботу місцевої гілки влади, поменшало випадків «одноосібного командування» (цьому сприяло притягнення до кримінальної відповідальності управлінців, що заплямували себе розкраданням громадських коштів, безпідставними штрафними санкціями). Покарання осіб, безпосередньо причетних до дискредитації влади, дало швидкі й виразні результати: за висловом того ж Попова: «Многие зарвавшиеся и заблудившиеся совработники подтянулись»²⁰⁵.

Значні проблеми спостерігалися у сфері забезпечення національних прав. На початку 1927 р. Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин відзначила, що тільки в Шепетівській окрузі діяльність національних сільрад здійснювалася національними мовами. Переважна більшість національних сільрад, згідно актів обстеження, «нічим не нагаду[вала], що [вона була] національною»²⁰⁶. З одного боку, це свідчило про об'єктивні труднощі в запровадженні національних мов до сфери діловодства. З іншого, в цьому проявлявся потяг етнічних меншин до відмежування за національною ознакою як такого. В національних радах населення прагнуло відмежуватися від нав'язуваних зверху керівників та здійснюваних ними заходів, що ж до мови діловодства, то ця проблема посідала значно скромніше місце в низці претензій етнічних меншин до уряду. Тим більше, що вони практично не мали історичного досвіду використання власної мови в органах місцевої влади. Другорядність цієї проблеми вочевидь проявлялася в тім, що в більшості національних районів діловодство не було переведене на національні мови і в 30-і роки.

Тим не менше, нарада зазначила, що створення національних рад і районів призвело до масового втягнення трудящих у радянське будівництво. В доповіді ЦКНМ вказувалося, що воно також сприяло розвитку господарської та культурної ініціативи нацменнаселення²⁰⁷. Разом з тим

²⁰⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 5.

²⁰⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 29.

²⁰⁷ Там само. — С. 29.

зауважувалося, що в цілому робота національних сільрад потребує поліпшення.

Зміст цього покращення по-різному розумівся у вищих колах радянської адміністрації та на місцях. Надзвичайно цікаві міркування стосовно діяльності національних селищних рад виголосив на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин представник Проскурівської округи Зевін. Він засвідчив, що єврейські селищні ради стали могутнім фактором радянзації єврейства, проте вважав, що адміністративна ефективність нових утворень була сумнівною. Причиною була неспроможність рад впливати на формування місцевого бюджету. Для поживлення їхньої діяльності він пропонував надати останнім право вносити «корективи стосовно організаційно-бюджетної частини..., бо інакше наша рада, як орган влади, нічого з себе не являє, в кращому випадку, вона займається культ.-просвіт роботою, в гіршому випадку, вона займається виключно міліцейськими функціями»²⁰⁸.

За відвертістю сутнісної характеристики національних рад виступ Зевіна, здається, не має аналогів. В ньому наочно проявилася боротьба двох таборів радянських будівничих. Один з них не надавав жодного значення місцевому самоврядуванню як такому, дбаючи лише про відповідність його конкретних форм партійним настановам. Інший намагався надати формі повноцінного змісту, в якому втілювалися б як інтереси певних етнічних меншин, так і регіонів. У виступі Зевіна проявилася природне прагнення керівників місцевого рівня ставати господарями в регіонах. Воно пронизувало наскрізь керівників усіх рівнів, закладаючи підвалини регіоналізму, який в умовах коренізації густо приправлявся виразним етноцентризмом.

Влада пов'язувала покращення роботи національних рад в першу чергу з їхньою спроможністю виконувати поставлені урядом завдання щодо реконструкції села. Головним знаряддям доведення стану національних рад і районів до відповідного рівня вважалася кадрова політика. Тому державні органи в другій половині 20-х років дедалі сильніше впливали на виборчі кампанії, а їхні показники часто підганялися під середньоукраїнські.

Загальноукраїнською була тенденція неухильного зростання питомої ваги членів КП(б)У, КСМ, КНС і наймитів (за рахунок позапартійного середняцького і заможного селянства) в складі рад; збільшення частки позбавленців^{*}; превалювання у виборчих кампаніях зовнішніх атрибутів

²⁰⁸ Там само. — С. 64.

* Суттєвість частки позбавленців була характерною ознакою національних рад і районів. Найбільшою вона була в середовищі євреїв. Обстеження єврейського населення

розвитку народовладдя (відсоток явки на вибори, питома вага жінок у сільрадах тощо). Офіційні відомості, здавалося, підтверджували заяви вищих і місцевих урядовців про вирішальні перемоги більшовизму в національному селі. Тим часом ревізування грецьких сільрад 1927, 1928 рр., анкетні обстеження секретарів сільрад у 1928 р., перевірка роботи серед національних меншин Маріупольської округи (27–30 жовтня 1928 р.), доповіді Маріупольського та Сталінського ОБНМ, звіти грецьких райвиконкомів характеризують нежиттєздатність національних сільрад.

Тут, здається, знаходиться основний критерій оцінки результатів національно-державного будівництва в УСРР. Адже національне життя тісно пов'язане із соціальним та економічним. Не зайвим буде повторити, що національно-державне будівництво здійснювалося переважно в сільській місцевості. Згорання непу негативно позначилося на характері міжнаціональних відносин на селі, стало базою зживання плюралізму як в економіці, так і в політиці, отже, у методах і підходах до розв'язання національного питання. Не секрет, що під час їх проведення відбувалася боротьба за владу на селі. І ради в ній виступали перш за все як органи політичні, а вже потім здійснювали економічні та культурні функції*.

IX.8. Виборчі кампанії 20-х рр.

Виборчі кампанії є однією з найскладніших і найхарактерніших сторінок політичного життя суспільства, загнаного в лабеті диктатури. Втім, розвиток радянської виборчої системи не був однолінійним процесом. Принаймні протягом 20-х рр. він робив досить цікаві «зигзаги». Значущий вплив на характер виборчих кампаній та участь у них етнічних меншин справили політика коренізації загалом і діяльність національних рад, зокрема. М. Журба свого часу зауважив, що «... під час виборів до [національних — *Авт.*] сільських рад відбувалася справжня боротьба національного з класово-інтернаціональним»²⁰⁹.

в 1925–1926 рр. виявило, що частка позбавленців серед єврейства становила від 22% (Малин) до 45% (Чуднов), а пересічно — 35% населення містечок Правобережжя. (Див.: *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя, 2000. — С. 150).

* Це було притаманне органам радянської влади всіх рівнів. Наприклад, Нацменбюро Сталінського ОВКу 24 листопада 1927 р. зазначало: «Радапарат як в окрузі, так і по районах не пристосований для обслуговування нацменнаселення...» — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 48.

²⁰⁹ *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ т.). — К., 2002. — С. 170.

Вважаємо за потрібне відзначити, що історія виборів до національних рад і районів була надзвичайно динамічною і віддзеркалювала загальний поступ радянської політичної системи. Десятиріччями дослідження участі етнічних меншин у виборах перш за все пов'язувалося з мірою підтримки радянської влади тими чи іншими етносами та окремими етносоціальними групами. В історіографії досить міцно затвердилася думка, що найбільш міцними політичні позиції більшовиків були у середовищі євреїв і росіян, а найбільш хиткими — серед поляків. Масовий шар документальних джерел по виборчих кампаніях у середовищі етнічних меншин, особливо в місцях компактного мешкання, дозволяє детальніше прослідкувати співвідношення політичних сил під час виборів до національних рад, з'ясувати політичні програми чи окремі політичні вимоги певних етнічних меншин та їхню трансформацію відповідно до змін політичної ситуації в країні. Досі актуальною науковою проблемою залишається визначення питомої ваги власне більшовицького електорату в середовищі етнічних меншин як під впливом коренізації, так і загальної політичної стратегії більшовизму.

Проблема невідповідності рівня політичної активності, форм суспільної активності етнічних меншин тактичним і стратегічним інтересам більшовиків становило основу політичної роботи в їхньому середовищі. Протягом перехідного періоду мало бути виконане завдання «політичного перевиховання» трудящих етнічних меншин і політичної ізоляції опонентів більшовизму. Окреслена концепція політичної роботи набула особливої ваги в контексті запровадження демократичної державної моделі, якою теоретично була радянська. В умовах прямих виборів радянська влада могла залишатися з ідеологічної точки зору комуністичною, а з соціальної — пролетарською лише за умови кількісного домінування тих виборців, які були носіями комуністичної ідеології. В селянській державі добитися бажаного результату можна було лише за рахунок усунення від виборів (принаймні на термін їхнього «ідеологічного дозрівання») усіх, хто не відповідав соціальним вимогам уряду і виявляв себе непослідовним у питаннях марксистсько-ленінської ідеології. Практика позбавлення виборчих прав ідеально слугувала меті штучного формування електорату під час виборів. З числа виборців вилучалися не лише колишні можновладці й «царські служаки», а й трудове за своїм характером середнє й заможне селянство, служителі релігійних культів, місцева інтелігенція, а також часто-густо й незаможне селянство, так звані підкуркульники — як класово несвідомі.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основним питанням у визначенні політичного спрямування села й через те визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту

цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості селищ етнічних меншин населення різко заперечувало можливість голосування за списки та кандидатури від райвиконкомів.

Уряд усвідомлював необхідність наочних змін у роботі виборчих комісій та підходах до формування складу рад і виконкомів. Не маючи наміру поступатися в галузі соціально-класових засад комплектування місцевих осередків радянської влади, він вже 1924 р. зробив суттєві корективи в галузі етнічного представництва. Жовтневий 1924 р. об'їзник ЦК КП(б)У поруч з обов'язковістю висування членів КНС та наймитів пропонував забезпечити представництво в радах національних меншин відповідно «національному складові населення ... місцевості»²¹⁰. Наступним кроком у коренізації рад стало виділення національних рад і районів.

Створення національних рад і районів стало переломним моментом у поступовому опануванні більшовиками свідомістю і формами політичної активності найширших верств населення. Саме з їхнім виділенням і проведенням 1925 р. першої виборчої кампанії національними мовами розпочинається переможна хода більшовизму в національному селі. Діяльність національних рад і районів найтіснішим чином була пов'язана з проблемою участі етнічних меншин у роботі радянських органів влади та виборів до їхніх виконавчих структур.

Загальновідомою є незначна участь етнічних меншин у виборчих кампаніях початку 20-х рр., що пояснювалося комплексом політичних, господарських і суспільних чинників. На думку істориків абсентеїзм виборців став відправним пунктом корекції внутрішньої політики більшовиків стосовно етнічних меншин. В інструкції ВУЦВК і ЦКНМ «Про роботу комісій нацменшин при губвиконкомах щодо польського населення» (серпень 1924 р.) йшлося про недостатню участь поляків у виборчих кампаніях попередніх років. Інструкція рекомендувала висувати в радянські органи відданих комуністичній владі і популярних серед місцевого населення польських бідняків і робітників. III з'їзд рад СРСР у 1925 р. доручив ЦВК СРСР вводити до всіх виборних радянських органів представників національних меншин у місцях їхнього мешкання²¹¹.

Проте на початку коренізації участь етнічних меншин у виборах залишалася непоказною. У доповіді ВУЦВКу «Про пророблену роботу серед національних меншостей» (січень 1926 р.) визнається, що втягнення національних меншин у радянське будівництво просувається надзвичайно повільно. За відомостями Л. Рябошапка політичний абсентеїзм серед національних меншин 1925 р. був досить високим і місцями доходив до

²¹⁰ Більшовик. — 1924. — 25 жовтня.

²¹¹ Радянська Україна. — 1925. — № 1–2. — С. 38.

10%²¹². За нашими відомостями, явка виборців на ділянки в селах етнічних меншин була значно меншою. Архівні джерела цього часу засвідчують, що жінки в селах етнічних громад (меноніти, греки, болгары та ін.) на вибори практично не з'являлися. В низці селищ за відсутності кворуму збори скликали по декілька разів, або посилали чоловіків за дружинами для збільшення кількості виборців. Зважаючи на ту обставину, що жінки становили щонайменше половину населення, їхня масова відсутність змушує зменшити абсолютні показники активності виборців принаймні вчетверо. Отже, явка етнічних меншин на збори в середині 20-х рр. не перевищувала 50%, і це підтверджується масою документальних свідчень.

Такі показники, зрозуміло, були надто непоказними, щоб на них можна було вибудовувати концепцію народної підтримки більшовицької влади. Ставка керівників партії на політику коренізації як засіб донесення комуністичних ідей у маси та підвищення їхньої виборчої активності виявилася правильною і досить скоро стала приносити політичні дивіденди.

Доволі химерно вибудовувалися стосунки влади та мешканців єврейських містечок. Найбільш непередбачуваного характеру вони набували на час підготовки і проведення виборчих кампаній. Згідно з відомостями Могилів-Подільського нацменбюро їхня активність сягала 70–80%. Під час звітних доповідей вони масово з'являлися на збори, даючи низку наказів побутового характеру, як от: постачання містечок паливом, сприяння молоді при влаштуванні на державні підприємства (цукрові заводи та гуральні), збільшення переселенських нарядів, забезпечення голодуючих дітей дитячими столовими, санітарне оздоровлення містечок, сприяння поширенню промкооперації та забезпечення кустарів сировиною, зменшення акцизу на продукцію виноградарів й тютюників, реорганізація євтрудшкіл на 4-х та 7-мирічки та забезпечення їх придатними приміщеннями²¹³.

Саме під час виборчих кампаній розгорталася справжня війна більшовиків за єврейські маси, війна з потужним супротивником. Його офіційно не існувало, але він займав показне місце в суспільно-політичному житті містечка й безроздільно володарював над думками і сподіваннями найбільш політично активної частини його мешканців. Йдеться про сіоністів.

²¹² *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — Львів, 2001. — С. 86.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 73–74.

Сіоністський рух перебував під невиспущим наглядом ЦКНМ та ДПУ УСРР. За рахунок відповідного листування з місцями були сформовані кілька справ фонду ЦКНМ, що за радянських часів зберігалися під грифом «Таємно»²¹⁴. Обстеження стану справ у єврейських містечках стало основою невтішних висновків: радянська і культмасова робота відсутні, це зміцнює позиції сіонізму навіть у середовищі партійців. Виявлену у містечку Янівка сіоністську групу очолював Тубеншлаг — «удаваний комуніст і співчуваючий усім заходам партії. Торговець, бере участь у драмгуртках, намагається бути громадським працівником»²¹⁵ (в оригіналі — «общественником» — *Авт.*). Залишаючи поза увагою розмиту самоідентифікацію подібних йому громадських діячів (для них тогочасна влада винайшла доволі промовистий термін — «примазавшиєся»), ЦКНМ, спираючись на рекомендації евсекції, розіслала місцям список рекомендацій стосовно протистояння сіонізму. Серед них традиційно називалися: висування на агітаційно-масову роботу місцевих кадрів, які володіли мовою громади; термінове створення єврейських хат-читалень, кутків та сельбудів, лікбезів та драмгуртків при останніх, які, своєю чергою, повинні були запровадити практику «масових вечорів євреїв-трудящих», де роз'яснювалися б несвідомій містечковій масі завдання партії та КСМ про роботу серед мас, шкідливість клерикалізму та сіонізму, популяризувалася ревкомпреса, а також пільги, що надавала влада кустарям, учням евртрудшкіл та членам піонерського руху²¹⁶.

У звітній доповіді за 1925–1926 рр. Могилів-Подільське нацменбюро відзначало: «Під час виборів сіоністи мали повні права. Серед трудового населення жодним авторитетом не користувалися, всі їхні спроби проводити своїх кандидатів до ради для того, аби підірвати її роботу зсередини, скінчилися нічим. Ніхто з цієї антирадянської організації не потрапив до складу містечкових рад». Додамо: і не міг потрапити. Виборча практика була відпрацьована таким чином, аби ради були не тільки монопартійними, але й одностайними в своїй думці. Про те, яким чином цього добивалися, читаємо в цій самій доповіді: «В одному пункті нашого міста в м. Чернівцях сіоністам вдалося домогтися касації виборів до евсільрад, спираючись на декласовану частину містечкового населення (самогонників, крамарів, орендарів вітряків, підрядників, посередників тощо, що випадково потрапили до списку виборців), але ця спроба скінчилася крахом. На вторинних зборах переважною більшістю голосів

²¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 3, 4, 6, 9.

²¹⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 236.

²¹⁶ Там само. — Арк. 236–237.

виборців увесь попередній склад ради обирається знову»²¹⁷. Аналогічна практика з успіхом застосовувалася більшовиками в усіх без винятку нацменгробадах.

Невибаглива «механіка» керування виборчим процесом доволі прикметно відображена у звіті євінструктора Шейєрівського райвиконкому: «За кілька тижнів до нашого приїзду [йдеться про комісію окружного ВК] відбулися збори містечкових виборців, на яких мала бути обрана Рада. Вибори, проте, не відбулися, оскільки були зірвані купкою крикунів, що намагалися провести до Ради небажану кандидатуру (про яку йтиметься далі) — певного Ермуса. Дійшло до того, що коли представники Райвиконкому всіляко наполягали на відводі кандидатури Ермуса, незадоволені елементи залишили приміщення і за ними вийшло багато виборців, довелося тоді збори закрити»²¹⁸. За такої ситуації вибори довелося відкласти. До проведення чергових зборів райком підготувався краще: були відряджені два єврейські працівники, окрпартком «намітив» товариша на посаду голови Шаргородської містечкової ради, робота останньої для популяризації дій влади терміново мала бути переведена на єврейську мову, водночас розгорталося слідство навколо скандального попереднього керівництва ради, що дискредитувало себе пиятикою і свавіллям.

Колоритна характеристика згадуваного в документі «громадянина Ермуса», багато прояснює у тогочасних відносинах влади і єврейської громади Шаргорода. Її ми наводимо дослівно: «Сам він робітник-жерстяник; з малих років працював переважно на заводі. Під час громадянської війни створював загони, пізніше був у Червоній армії, був тяжко поранений і тепер носить протезу. Певний час був членом Партії, але автоматично вибув з її лав. Працював потім в органах ЧК, Особвідділу, потрапив у полон до бандитів, був засуджений до розстрілу, втік і, нарешті, в 21–22 році знову повертається на завод. Парубок цей достатньо активний, розумний, але шахраюватий, не проти зробити при вдалому випадку кар'єру і разом із тим ласий до наживи. І ось, працюючи на заводі, він задається метою боротися із усілякими хворобливими явищами, одночасно із тим випинаючи всюди свою особу, використовуючи все на свою користь. Стає він і сексотом ДПУ, і тут він дає волю своїм планам, втручаючись у всі справи на заводі, виявляючи разом із тим неприпустимі явища: наприклад, пиятику на заводі, крадіжки і т.п. Він переносить свою роботу у містечко. Він виступає відкрито на всіх зборах, засіданнях, критикує і картає всіх і вся. Це декому не вигідно і особливо з адміністрації заводу, як попередньому Мацюку, так і нинішньому Черка-

²¹⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 76.

²¹⁸ Там само. — Спр. 59. — Арк. 33.

сову ... Треба сказати, що Ермус у цей час встигає обрости господарством, заводить корови, перепродає їх, після того, як відгодовує, і взагалі не проти спекулювати чим попало. Певний час він збирався до Харкова, за його словами, зробити собі протезу. Але, як стверджують, він мав доручення від місцевих торговців, за що і отримав пару сотень рублів, — клопотатися перед Центром про залишення Шаргорода поселенням селищного типу. Він робкорствує і зокрема надсилає кореспонденцію до Профес. журналу Цукровиків, де пише про ненормальні явища на заводі. Його «активність» у справі боротьби із хворобливими явищами викликає кампанію проти нього і він, Ермус, кілька разів арештовується і кожен раз випускається. Під час одного арешту з'явився у п'яному вигляді Самсусенко [заступник голови РВК — *Авт.*] і так побив його, Ермуса, дружину, що у неї відкрилася кровотеча.

В результаті, робітники заводу на зборах вирішують виключити його із Спілки [профспілки — *Авт.*]. Виселяється він із квартири і нині живе в містечку, займається своїм ремеслом, як жерстяник. Треба сказати, що він і тепер доволі активний, не пропускає жодних зборів, аби не виступити на містечкових зборах кустарів усього містечка, у нашій присутності він обирається до Президії. Тепер за ним мається справа по ст. ст. 83 і 86 Крим. код. На тій підставі, що він перебуває під слідством, працівники РВК намагалися відвести його кандидатуру зі списку до містечкової Ради, але, як було сказано вище, через його кандидатуру піднялася ціла кучма і в результаті збори були зірвані²¹⁹.

На жаль, ми не маємо можливості простежити подальшу долю цієї колоритної постаті. Втім, не складно помітити, що етапи бурхливої біографії Ермуса були типовими для більшості радянсько-партійних функціонерів: участь у повстанському русі, героїчне минуле, співробітництво з ДПУ. Єдине, що не сполучалося з вимогами партійного статуту — прагнення особистої вигоди. Однак, джерела свідчать, що останнє було міцно вкорінене в управлінське середовище. Не воно, а екстравагантні вибрики містечкового активіста відіграли вирішальну роль у завершенні його радянської кар'єри на самому початку.

Слід зауважити, що влада була цілком свідома про роль особистісного фактору у вибудовуванні власних взаємин із громадами. Саме тому від початку коренізації кадрова політика була поставлена на належну висоту. Навіть секретарі сільрад проходили через щільне сито перевірок на благонадійність. Жодна випадкова особа не мала шансів потрапити на найменшу радянську посаду. Відмінність епохи коренізації полягала в тім, що влада пильно слідувала за тим, аби національність управлінця

²¹⁹ Там само. — Арк. 35–36.

відповідала етнічності місцевої громади і намагалася при його проведенні на посаду уникати відкритого конфлікту із виборцями.

Циркуляр ЦКНМ від 11 січня 1926 р., підкреслюючи важливість фігури секретаря в життєдіяльності національних сільрад, відзначав, що їхні кандидатури треба готувати завчасно, оскільки бажано затвердити практику обрання, а не призначення секретарів. Це, однак, не означало, що секретарем національної сільради міг стати місцевий мешканець, висуванець громади. Це означало, що просуваючи перевірені кадри, влада намагалася водночас створити ілюзію того, що населення бере безпосередню участь у формуванні місцевого керівного ядра. «Якщо кандидат у секретарі рад намічається Вами не з місцевих жителів, то бажано за певний час до виборів направити його в населений пункт для того, щоби він ознайомився з умовами того пункту, де йому доведеться працювати і для того, щоби населення могло б ознайомитися із ним і обрати його до ради»²²⁰.

1925–1926 рр. стали переломними в становленні засад радянської виборчої системи в тому сенсі, що поруч із дотриманням принципу класовості в комплектуванні сільрад і райвиконкомів влада починає приділяти значну й зростаючу рік від року увагу створенню ілюзії того, що вона є «своєю» для трудящого селянства. Ефект «укорінення» радянської влади (або «радянзації» етнічних меншин) досягався за рахунок коренізації місцевих органів влади, запровадження мов у роботу виборчих комісій, рад, агітбригад тощо.

1925 року виборча кампанія в низці місцевостей УСРР уперше здійснювалася рідною мовою місцевого населення. Представники етнічних меншин були введені до всіх виборчих комісій. Мовами окремих національних меншин друкувалися виборчі списки й бюлетені. Звітуючи перед ЦВК СРСР, ВУЦВК інформував про рівномірніше представництво національних меншин в органах влади²²¹. Відчутно змінилася на краще активність виборців. Досить високою була явка на вибори серед поляків — 63,5%, у той час як пересічно по республіці вона становила 54%²²². В середині 20-х рр. виборчі кампанії в менонітських селищах відрізнялися надзвичайно низькою активністю, а то й відвертим саботажем населення. Певне пом'якшення законодавства щодо позбавленців і виділення національних рад трохи покращили ситуацію. Як відомо, у 1925 р. вибори

²²⁰ Там само. — Спр. 156. — Арк. 143.

²²¹ Болтенкова Л.Ф. Интернационализм в действии. — М., 1988. — С. 93.

²²² Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. — С. 14.

проводилися німецькою мовою, тоді ж, за словами виборців, вони вперше обрали «до рад своїх людей»²²³.

Постанова ЦК КП(б)У «Про перевибори сільрад» (26.12.1925 р.), в очікуванні значних перемог радянської влади, ґрунтованих на розгортанні політики коренізації, зобов'язала партійні організації перетворити виборчу кампанію на демонстрацію завоювання середняка компартією, зміцнення її союзу з незаможником²²⁴. За висновками М. Журби під час виборчих кампаній 1925–1926 рр. коло виборців значно збільшилося, причому «поширеним явищем було висунення кандидатур середняків і навіть заможних селян від імені громадських об'єднань»²²⁵.

Певна лібералізація виборчої практики в 1925–1926 рр. доповнювала відповідну лібералізацію селянської та податкової політики, що мали на меті нагромадження селянських ресурсів напередодні індустріалізації. Багатонаціональне село УСРР сприйняло послаблення 1925–1926 рр. як довгоочікуваний поворот влади обличчям до селянства та його потреб. Зменшення частки позбавленців навело селян на думку про запровадження в скорому майбутньому загального виборчого права без обмежень. Перші здобутки коренізації вкупі з соціально-економічною лібералізацією викликали сплеск політичної активності села. Частка середняків у сільрадах у цей час виявилася чи не найвищою за всю історію непу. В усіх етнічних громадах спостерігалися активізація критики діяльності попередніх складів сільрад, висування альтернативних списків. Серед вимог селянства на перевибірних зборах називалися прискорення землеустрою, пом'якшення загальної селянської політики, доступ до кредитування, зменшення податкового тиску, покращення медичного та ветеринарного обслуговування, відбудова шкільної мережі. Значно рідше селянство висловлювалося за повернення конфіскованих реманенту, худоби, майна, громадських земель. Отож, стимулом політичної активності селян у цей час були господарські та побутові негаразди селянського класу як такого. Більш напруженими були виборчі кампанії в місцях розселення колишніх колоністів, які претендували на повернення втрачених за часів аграрної революції земельних ділянок. Втім, завдяки виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць ці суперечності досить скоро вдалося послабити. Таким чином, у середині 20-х рр. політичною платформою всіх етнічних груп селянства був загальний селянський демократизм, який партійні документи кваліфікували як «плебейський».

²²³ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 196.

²²⁴ Агітатор. — 1926. — № 2. — С. 10.

²²⁵ Журба М.А. Назв. праця. — С. 173.

Якщо лібералізація 1925–1926 рр. у середовищі національного селянства викликала виборчий ентузіазм, то реакція з боку уряду була іншою. Проаналізувавши основні соціально-економічні показники розвитку країни та соціальний склад органів місцевої влади, уряд прийшов до цілком логічного висновку про загрозу пролетарській державності з боку приватного виробничого сектору й неможливості забезпечити більшовицьку більшість у сільрадах парламентськими методами. Небезпека «виродження» диктатури у демократичне суспільство була очевидною і, за умови збереження окресленого соціально-економічного та політичного курсу, могла відбутися протягом найближчих років. Збереження надбань комуністичної революції було можливим лише за чіткого дотримання розробленої В. Леніним концепції соціально-економічного та політичного розвитку країни перехідного типу. Сутність її, як відомо, полягала в одержавленні стратегічних засобів виробництва, зростанні кооперативного сектору, обмеженні політичних прав опозиції та однопартійній політичній системі.

Повернення до ленінських засад організації суспільно-політичного життя відбулося вже 1927 р. разом з черговим ужорсточенням виборчого законодавства. Специфікою наступного періоду суспільно-політичного життя в національному селі було оригінальне поєднання ліворадикальних методик керування виборчим процесом із яскравим національним колоритом виборчих кампаній, яке забезпечувало пом'якшення суспільних конфліктів на селі. Протягом 1927–1928 рр. загальне радянське та виборче законодавство були доопрацьовані відповідно до потреб зміцнення економічних і політичних позицій більшовизму. Цій меті були підпорядковані відповідні зміни в положеннях про сільські ради, районні виконкоми та районні з'їзди рад (1927 р.), ЦКНМ та її місцеві органи (1928 р.), врешті, — Конституції УСРР 1929 р.

Розгорнуту програму організації виборів у місцях мешкання етнічних меншин запропонувала Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, яка на десятому році існування радянської влади нарешті чітко окреслила порядок ведення виборчих кампаній, зокрема, визнала хибною практику створення виборчих дільниць за національною ознакою, які місцями виокремили для євреїв, татар, росіян. Оскільки на початку 1927 р. нацменпрацівникам вже було відомо про розширення переліку категорій позбавленців, нарада наголосила на необхідності найширшого застосування національних мов у роботі виборчих комісій для упередження можливих міжетнічних конфліктів.

Теза про вкорінення комуністичних ідей у свідомість мільйонів трудящих стала лейтмотивом офіційних урядових заяв, підтвердженням чого вважалася позитивна динаміка виборчої активності етнічних меншин.

Водночас замовчувалося усунення від виборів все більшої частки людно-ності, нав'язування списків кандидатур, поширення всіляких «чисток» серед кандидатів. Вибори 1927 р. проходили під гаслом позбавлення заможного селянства доступу до влади на селі. В Коларівському болгарському районі частка комнезамівців у радах зросла порівняно з 1926 р. втричі, у грецьких сільрадах вона сягнула 39,9%. 84% голів польських сільрад були членами КНС чи Робітземліс²²⁶.

Поряд з безперечними позитивними тенденціями стосовно рівномірнішого представництва етнічних меншин в органах влади, особливо місцевого рівня, спостерігалися явні диспропорції у їхньому представництві в органах середнього та вищого рівня. Так, якщо питома вага етнічних меншин у складі сільрад становила 12,2% у 1925 р. та 11,5% у 1926 р., то в складі окрвиконкомів — 36,8 і 40% відповідно. Вихідцями з етнічних громад були 44% функціонерів ВУЦВК²²⁷ 1925 р. Важливо зауважити, що домінування етнічних меншин серед членів міськрад досягалося за рахунок росіян і євреїв. У 1925 р. росіянами були 35% загальної кількості членів міськрад, а євреями — 21,5%. 1926 р. — 26,8 та 20,3% відповідно²²⁸.

Основні характеристики етнічного складу органів влади та представницьких форумів УСРР у 1927 р. унаочнює таблиця, складена Л. Рябошапком²²⁹:

Органи влади	Представництво національності (%)						
	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Біло-руси	Молда-вани	Інші
Сільради	5,5	1,5	1,5	1,5	0,2	0,9	1,0
Міськради	25,6	19,3	1,6	0,5	1,7	0,3	2,2
Голови сільрад	4,2	0,9	2,0	2,4	0,1	0,7	0,9
Районні з'їзди рад	8,9	3,3	1,36	1,3	0,5	0,7	1,4
Окружні з'їзди рад	15,7	9,1	1,7	1,1	1,2	0,2	2,1
X Всеукраїнський з'їзд рад	22,6	8,6	2,9	1,3	1,5	1,0	—

²²⁶ Там само. — С. 176.

²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 827. — Арк. 81.

²²⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — С. 50.

²²⁹ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 87. В тексті наводиться лише частка представників окремих меншин у органах влади, з кількісними характеристиками можна ознайомитися в названій монографії.

З таблиці видно, що представництво етнічних меншин у низових органах радянської влади та серед голів сільрад у цілому вже відповідало генеральному напрямкові коренізації — висуванню на ці посади представників місцевого населення. Це проявилось у відповідності їхньої частки у органах представницької влади з часткою в населенні міст і сіл. Що ж до питомої ваги росіян та євреїв серед делегатів окружних та всеукраїнського з'їзду рад, то вони суттєво перевищують їхню питому вагу в населенні республіки. Водночас помічається недопредставлення поляків і колишніх іноземних колоністів у складі окружних і вищого органу законодавчої влади республіки. Пояснюється це особливостями радянської виборчої системи 20-х рр., яка за допомогою виборчих квот забезпечувала суттєвість представництва робітників та військовослужбовців (серед яких росіяни та євреї становили більшість) на з'їздах рад. Отже, на вищих рівнях влади наслідки політики коренізації нівелювалися, не припускаючи жодного «перегрупування сил» на вищих щаблях влади на користь дрібнобуржуазних сил, тобто селянства, яке, як ми бачили, в етнічному розрізі було представлене не лише низкою етнічних меншин, а й українством.

За відомостями, опублікованими Л. Рябошапко, явка виборців національних меншин у 1926 р., за винятком росіян, була вищою за пересічну (51,9%) по УСРР. У виборах взяли участь 61,1% євреїв, 57,6% німців, 57,5% поляків, 52% болгар²³⁰. 1926–1927 рр. явка на вибори по окремих нечисленних меншинах становила: 59,6% серед шведів, 57,2% — чехів, 53,1% — албанців, 52,6% — молдаван, 42,2% — білорусів. У 1928–1929 рр. відповідні показники були наступними: 71,7% у чехів, 68,2% — шведів, 67,8% — білорусів, 62,5% — албанців, 60,4% — молдаван. На виборах 1929–1930 рр. пересічний показник явки на вибори в середовищі етнічних меншин становив 66,6%, а українців — 64,6%²³¹. З наведених даних Л. Рябошапко робить висновок, що «формально нечисленні національні меншини головно підтримували заходи радянської влади і пропонувані нею кандидатури»²³². Однак, згадані показники не є підставою для таких висновків. Те, що підтримка заходів радянської влади була не переконливою в усіх етнічних і соціальних верствах УСРР, визначило подальше ужорсточення виборчого законодавства і постійне зростання частки позбавленців протягом другої половини 20-х рр. Отже, картина так званої підтримки трудящими заходів радянської влади забезпечувалася не

²³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 20–21.

²³¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 1079. — Арк. 90.

²³² *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 88.

стільки за рахунок їхньої реальної радянзації, скільки шляхом максимального усунення від волевиявлення радянської опозиції. Цей процес у середовищі етнічних меншин набув найбільшого розмаху.

Вже червневий пленум ЦК КП(б)У (1927 р.) та X з'їзд КП(б)У (20–27.11.1927 р.) головним результатом виборів назвали політичну ізоляцію куркуля, зміцнення бідняцько-середняцького союзу та його керівну роль у сільрадах²³³. Зростання питомої ваги членів партії та КСМ у сільрадах та їхніх виконавчих органах розцінювалася як генеральна мета і законний результат зміцнення радянської влади на селі.

Сучасники зауважують, що вибори супроводжувалися численними порушеннями прав людини та широким позбавленням виборчих прав значних груп населення. Вже інструкція про перевибори 1927 р. довела частку позбавленців серед менонітів від 24 до 55%, причому більшість з них була позбавлена виборчого права за використання найманої праці в минулому²³⁴. Але «незважаючи на це, радянська влада намагалася дотримуватися формальних вимог рівного представництва усіх національностей в органах влади, адже це подавалося як доказ правильного проведення національної політики»²³⁵. Наведене висловлення не цілком відображає специфіку радянської виборчої системи й практики 20-х рр., проте «формальний конструктивізм» представництва етносів у структурах радянської влади складався саме протягом 20-х років і штучно підтримувався політичною системою СРСР протягом усього періоду її існування.

Розпочатий у 1927 р. політичний наступ на заможні верстви села набув свого апогею напередодні суцільної колективізації. Виборчий механізм 1929 р. звівся до «цілеспрямованої селекції майбутнього складу сільрад із числа соціально близьких більшовицькому режиму прошарків національного села»²³⁶. У переддень колективізації представництво комнезамівців і членів спілки Робітземлісу порівняно з 1927 р. у російських сільрадах зросло з 23,1 до 46,1%, грецьких — з 36,1 до 61,3%, болгарських — з 36,9 до 60,2%, німецьких — з 27,2 до 46%, єврейських — з 21,1 до 40,1% відповідно. Далі зростала частка позбавленців. Коливання питомої ваги позбавлених виборчих прав у різних етнічних групах були значними: в німецькому Люксембурзькому районі вона сягала 6,2%, Карл-Лібкнехтівському — 17%, єврейських містечках Проскурівщини —

²³³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1979. — С. 446, 495, 496.

²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2459. — Арк. 71.

²³⁵ Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — С. 89.

²³⁶ Журба М.А. Назв. праця. — С. 178.

43,5%, а в окремих національних сільрадах Мінковецького району — 65%²³⁷.

Надалі так званий демократизм радянського суспільства слід кваліфікувати як фіктивний, ґрунтований на зневазі до власного народу та його волі.

ІХ.9. Нерадянські суспільно-політичні рухи

Мета опанування свідомістю етнічних меншин УСРР та спрямування її в радянське рiчище була актуальною на початку політики коренізації. Втім помиляється той, хто гадає, що гострота названої проблеми з часом притлумлювалася.

З перших років існування більшовицький режим характеризувала невідповідність проголошуваних гасел і дійсних заходів по регулюванню суспільно-політичної ситуації. Всупереч конституційним заявам про всебічну підтримку громадських організацій трудящого люду, уряд здійснював політику жорсткого контролю за створенням та діяльністю громадських організацій, керуючись принципом монополізації політичного життя та думання більшовицькою партією.

Найбільш послідовною та непримиренною була позиція більшовицького керівництва у питаннях припустимості існування будь-яких політичних партій, окрім ВКП(б). У 20-х рр. шляхом розкладницької роботи та репресій більшовицька диктатура витравила з суспільного життя, або принаймні завела в глибоке підпілля політичні партії республіки, як загальноукраїнські, так і національні. Принагідно зауважимо, що суспільно-політична активність окремих етнічних громад та гострота «національного питання» в їхньому середовищі мали суттєві відмінності. Вимоги національного характеру відігравали нерівнозначну роль в суспільно-політичних колах найчисельніших етнічних меншин України.

Росіяни аж до кінця 20-х рр. не висували власні національні інтереси в якості пріоритетного напрямку своєї громадської позиції і, як правило, не протиставляли їх загальній політиці радянської влади, оскільки в широких колах громадськості соціалістична революція асоціювалася з російською революцією.

Доволі пасивною протягом непу залишалася суспільно-політична позиція поляків. Характерною ознакою політичного мислення польської громади була орієнтованість на сусідню Польщу та прагнення об'єднатися з історичною батьківщиною. Значна залежність польської громади від оцінок радянської влади з боку польського уряду та католицького

²³⁷ Там само. — С. 179.

священства визначала характер громадянської поведінки етносу в складі УСРР та його перманентну опозиційність до заходів більшовицького уряду. Найбільшого поширення в середовищі польського селянства набули напівлегальні релігійні гуртки, які унаочнювали досить складні взаємини громади з більшовицьким режимом.

Німці займали досить активну суспільну позицію, гуртувалися в громадських та кооперативних організаціях. Не зафіксовано жодної спроби громади протягом 20-х рр. створити політичну партію, яка ставила б собі за мету презентацію та відстоювання прав меншини в СРСР. Характер громадської активності німців обумовлювався особливостями релігійних громад. Прояви антирадянськості в середовищі німців-католиків мали багато спільного з поляками, оскільки їх зв'язувала спільна історія церкви в УСРР²³⁸. Протестанти (особливо меноніти) характеризувалися прагненням до самоізоляції, але в цілому пацифістський характер громади унеможливив виникнення політичної організації в їхньому середовищі. Формою протидії радянській став колективний саботаж більшовицьких заходів і масова еміграція. Останню в цілому можна розглядати як прояв генеральної антирадянськості менонітів, які, як специфічна етноконфесійна група, прагнули максимально обмежити контакти парафіян з оточуючим суспільством, звівши їх до спілкування між певними юридичними особами і урядовими структурами. Менонітів у цілому можна розглядати як опозиційну більшовизму етноконфесійну групу, свідомо ворожу соціальним, культурно-освітнім і побутовим заходам уряду як таким.

Болгари*, чехи та греки УСРР за суспільно-політичними характеристиками були подібними до німців, оскільки сутність соціально-економічних проблем в їхньому середовищі не суттєво відрізнялася від останніх. Водночас етнічна спорідненість перших етносів та конфесійна близькість останнього суттєвим чином притушували гостроту суперечностей громад з радянською владою та оточуючим етнічним середовищем, що врешті-решт визначило помірковану суспільно-політичну позицію названих громад та їхню незначну громадську активність. Досить сказати, що отримавши відсіч спробам організації власних національних кооперативних спілок на початку 20-х рр., вони надалі вже не намагалися створити громадські організації національного характеру.

²³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 34–36.

* З політичної точки зору болгари були одним з найменш проблемних етносів УСРР. У низці доповідей протягом 20-х рр. зазначалася відсутність в їхньому середовищі політичних угруповань і релігійно-політичних груп. (Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 83).

Єдиною меншиною, яка характеризувалася високим рівнем суспільно-політичної активності та мала численні партії й суспільні організації була єврейська. Найвищої активності діяльність сіоністських партій набула напередодні створення ЦКНМ. У переддень запланованого, але не скликаного з політичних міркувань Всеукраїнського з'їзду національних меншин*, ЦК Сіоністсько-соціалістичної партії 10-тисячним накладом випустила відозву, в якій вичерпно виклала власне бачення причин загострення єврейського питання та шляхи його вирішення. Ось основні претензії сіоністів-соціалістів до більшовицького уряду: «Єврейські трудящі розгромлені економічно... Єврейські трудящі розгромлені духовно. Кількість єврейських шкіл є мізерною, і вони ведуть нужденне життя... Зростає покоління неуків і дикунів... Єврейство розгромлене політично...»²³⁹. «Антирадянська діяльність» партії виявилася в наступних підбурливих закликах: «Вимагайте трудової національно-персональної автономії євр[ейських] трудящих. Вимагайте трудових єврейських рад, вільно обраних. Вимагайте створення еміграційних та переселенських інституцій. Вимагайте створення єврейських секцій при профспілках. Вимагайте зрівняння кустарів та ремісників-одинаків у правах з членами профспілок. Вимагайте будівництва євр[ейської] трудової кооперації... Вимагайте розкріпачення євр[ейської] кооперації від ярма євсекцій. Вимагайте кошти для національної трудової радянської школи»²⁴⁰. Відозва, що розповсюджувалася в громадських місцях, розсилалася поштою, досить боляче дошкуляла органам НКВС, оскільки за своєю спрямованістю була явно антибільшовицькою і водночас прорадянською.

На середину 1925 р. сіоністські організації залишалися єдиними діючими в підпіллі «організованими угрупованнями» на теренах УСРР²⁴¹. Найбільш активними були політичні виступи молодіжних організацій, які скликали нелегальні конференції та наради, розповсюджували в громадських місцях летючки, час від часу влаштовували бійки з комсомольцями, зривали комсомольські збори, погрожували терористичними актами (м. Сновськ, Чернігівської округи)²⁴², випускали відозви з закликами до боротьби проти комсомолу та компартії тощо.

У 1925 р. за відомостями ДПУ в Одеській губернії було понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі — 5 тис., на Київщині — 2 тис., на Волині —

* Скликати з'їзд планували 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 особа від 1 тис. населення. — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 70.

²³⁹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 181.

²⁴⁰ Там само. — С. 182–183.

²⁴¹ Там само. — С. 233.

²⁴² Там само. — С. 235.

1,5 тис. Загалом членами сіоністських організацій в Україні були 25–30 тис. євреїв до 23 років. За висновками сучасних дослідників, вони були кількісно і якісно сильнішими, ніж організації КСМ. Доволі міцні позиції в середовищі єврейської молоді посідала Сіоністська соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), яка діяла впродовж 1921 — кінця 20-х рр. ХХ ст.

Другою за впливовістю силою в молодіжному сіоністському русі була «Організація сіоністської молоді» (ОСМ), яка фактично керувала напівлегальним товариством «Маккабі». В 1924 р. відбулося об'єднання ОСМ зі студентськими сіоністськими організаціями «Гістадрут» та «Геховер», організацією єврейських скаутів «Гашомер-Гацоір» і гуртком «Кидимо», внаслідок якого була створена «Єдина всеросійська організація сіоністської молоді» (ЄВОСМ). Нищівні репресії проти організації відбулися в 1926 р. Тоді ж внаслідок арешту 681 члена розпочався занепад цієї сіоністської партії, яка остаточно була розгромлена в 1934 р.²⁴³

Сіоністські осередки існували повсюдно, де мешкали євреї. На Україні був свій ЦК, Київський та Одеський областкоми, губернські, окружні комітети. Районні інструктори цікавилися діяльністю місцевих осередків раз на 2–3 тижні, окружні — раз на місяць, ЦК — раз на 3 місяці. Напівлегальна робота молодих сіоністів була досить різнобічною і плідною: організація безкоштовних обідів, роздача матеріальної допомоги, створення мережі сільськогосподарських колективів, виробничих артілей і майстерень, субсидування груп емігрантів до Палестини, виступи, демонстрації, спроби отримати доступ до масової трибуни, розповсюдження листівок, конспіративна виховна робота (збори, бесіди, доповіді). За висновками різних партійно-радянських інстанцій, на середину 20-х рр. сіонізм являв собою масовий рух єврейської молоді.

Наприкінці 1925 р. в Україні активізувався масований наступ на сіоністське підпілля. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія відбувалася під гаслом «Окрім радянського ладу, окрім ленінської національної політики компартії нема в світі вирішення національного питання як для всіх народів, так і для євреїв»²⁴⁴. 1925 рік став роком вирішальних успіхів керівників ВКП(б) в опануванні політичним простором УСРР. Відбулася примусова самоліквідація УКП, внаслідок якої український комуністичний рух був поглинений ВКП(б) як політично, так і кадрово. Однопорядкові процеси визначали взаємини ВКП(б) і сіоністських соціалістичних партій та позапартійних рухів. Якщо на початку 20-х рр. заборонна діяльність спрямовувалася на боротьбу з націоналістичною та

²⁴³ Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки. — К., 1993. — С. 31–41, 49.

²⁴⁴ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 275.

контрреволюційною небезпекою, то на середину 20-х рр. чітко окреслилася лінія на винищення усіх попутників та соціально близьких партій.

Більш послідовно вплив сіоністів обмежувався під час здійснення аргаризації містечкових євреїв. 13 січня 1926 р. ЦКНМ розіслала таємний циркуляр, у якому детально наставляла місця щодо нейтралізації сіоністського впливу на переселенську кампанію: «Сіоністи відіграють у поточній переселенській кампанії двояку роль. З одного боку вони приймають усілякі заходи для того, аби зірвати реєстраційну кампанію а, з іншого боку, частина сіоністів реєструється як переселенці, маючи очевидну мету зсередини підірвати колонізаційну роботу єврейського населення СРСР. ЦКНМ вважає доцільним застосувати наступну лінію по відношенню до переселенців-сіоністів, які зареєструвалися. Безумовно всякими засобами не допускати до колективів активних сіоністів-одинаків, мета яких більш чи менше очевидна. Можна навіть підняти питання про це перед переселенською масою, розкриваючи таємні цілі цих колонізаційних устремлінь. Особливо обережний підхід треба мати при комплектуванні колективів молоді, допускаючи їх тільки тоді, коли в складі колективу є комсомольське ядро або взагалі надійний безпартійний елемент. Але жодним чином не ставити перешкод до переселення сімей, в яких є члени, хоча б і активні сіоністи. Переїзд всією родиною, ліквідація майна — слугують доказом серйозних намірів перейти до землеробства, а тому складно в даному випадку передбачати мету підриву колонізаційної роботи.

В усякому випадку, пропонується Вам мати це на увазі при комплектуванні переселенських спільнот і розглядати їх під кутом зору сіоністської небезпеки. Про стан справ у цьому відношенні, взагалі про тактику сіоністів під час реєстрації, про Ваші заходи в цьому напрямку і т. п., обов'язково, найбільш докладним чином, у таємному порядку, належить повідомити ЦКНМ»²⁴⁵.

Восени 1926 р. відбулися масові арешти сіоністського молодіжного активу, які дезорганізували роботу підпілля.

Аналізуючи ідеологічні розбіжності соціалістів-сіоністів і ВКП(б) в особі євсекцій, слід зауважити, що сутність конфлікту поміж ними полягала в докорінних розбіжностях стосовно бачення перспектив і змісту соціалістичного будівництва, як такого, і місця в ньому єврейської меншини, зокрема. ВКП(б) відстоювала шлях побудови соціалізму, позбавленого етнічних ознак, на принципах інтернаціонального єднання. Ідею створення єврейської державності було названо «утопічною палести-

²⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12.

нізацією»²⁴⁶. ЄКРП зі свого боку наголошувала на «безнадійності будь-яких територіалістичних перспектив у СРСР, тобто можливості штучного створення єврейської більшості з нормальною класовою структурою і національним господарством в межах союзних республік»²⁴⁷. Фактично йшлося про одночасне й небезпечне зіткнення в суспільно-політичному житті УСРР та СРСР не лише трьох політичних, але й державницьких концепцій: радянської (тобто більшовицької), української та сіоністської. *Радянська* нав'язувала позанаціональну класову державність, побудовану на принципах формальної рівності етнічних складових. *Українська* концепція виходила з необхідності національного відродження українства шляхом перетворення його на державну націю, створення української національної держави з одночасним забезпеченням прав національних меншин. Прагнення української державності, кваліфіковане більшовиками як «петлюрівщина», цілком слушно розглядалося ними як основна небезпека територіальній і державній цілісності СРСР. Воно стало політичною віссю, навколо якої обертався весь комплекс складних і суперечливих взаємин між союзним та українським урядами протягом міжвоєнного періоду. Не менш небезпечною, як видно з політичної практики 20-х рр., більшовики вважали *сіоністську* доктрину, яка ставила мету відродження єврейської держави в кордонах історичної батьківщини.

Слід визнати, такий вибухонебезпечний політичний «коктейль» в УСРР мав потужний руйнівний потенціал і дійсно становив загрозу для більшовиків. Немаловажним був також аспект постійних зв'язків сіоністів з закордонням, звідки вони отримували альтернативні оцінки як становища євреїв у світі, так і діяльності радянського уряду стосовно вирішення єврейського питання.

Зваживши на гостроту проблеми, радянський уряд розіграв козирну карту в політичній боротьбі з сіонізмом. Нею стала програма єврейської сільськогосподарської колонізації, створення єврейських національних районів в УСРР та Криму, а також автономної республіки в Бірбіджані. Ця складова внутрішньої політики більшовиків у сукупності з дальшим переслідуванням сіонізму вибила реальне соціально-економічне підґрунтя з-під його ніг і забезпечила досить швидкий спад політичної впливовості та активності сіоністів в УСРР та СРСР.

Селянські за своїм складом етнічні меншини відрізнялися від єврейства рівнем політичної активності, проявляли більше лояльності до радянської влади і не мали власних національних політичних партій. Проте й вони виявляли сталу тенденцію до організації національних

²⁴⁶ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 230.

²⁴⁷ Там само. — С. 230.

громадських організацій, які досить тісно змикалися з релігійно-сектантським рухом. За умов офіційної заборони у середовищі поляків діяли й користувалися значною суспільною вагою релігійні організації «ружинців» і «терціярів». Релігійні гуртки, що об'єднували 20–30 осіб (переважно бідноти й середняків), існували в усіх польських селах. 1925 р. в с. Гречани Проскурівського району їх було 20, с. Зелене Війтовецького району — 30²⁴⁸. Діяльність гуртків відбувалася під пильним наглядом місцевих органів влади та ЦКНМ, яких турбувала їхня суспільно значуща робота, зокрема, вплив на виховання молоді, підтримка маломісних господарств за рахунок більш заможних, критичні вислови членів гуртків про діяльність сільрад, хлібозаготівлі, громадсько-політичні кампанії радянської влади. Гуртки викривали облудність більшовицької політики та пропаганди, спираючись на цінності католицизму. Не останню роль у настороженому ставленні більшовиків до «ружинців» і «терціярів» відіграла та обставина, що вони підтримувалися й скеровувалися з-за кордону, отже, поширювали в польському середовищі цінності та орієнтири буржуазної Польщі.

Зважаючи на численність підпільних гуртків та їхню впливовість, Всеукраїнська конференція польбюро КП(б)У в грудні 1925 р. ухвалила легалізувати існування гуртків з метою полегшення контролю за їхньою діяльністю в польському селі²⁴⁹. Протягом непу «ружинці» й «терціяри» відіграли непересічну роль у стримуванні «радянзації» польського села, внаслідок чого послідовно кваліфікувалися відповідними установами як осередки антирадянських сил. Спроби офіційних властей припинити діяльність гуртків наштовхувалися на відчутний суспільний опір і загострилися на етапі здійснення суцільної колективізації. Так, у 1929 р. репресіям у зв'язку зі звинуваченнями в антирадянській пропаганді, тероризмі, шпигунстві піддалися «ружинці» та «терціяри» с. Гречани²⁵⁰. Протягом першої половини 30-х рр. уряд спромігся ізолювати гуртки та позбавив їх впливу на виховання підростаючого покоління. Значно поменшавши чисельність, гуртки сконцентрувалися виключно на відправленні релігійних обрядів, проте продовжували існувати й у другій половині 30-х рр.

Не менш складною і драматичною була історія німецьких сільсько-господарських організацій, які підпали під жорсткий адміністративний тиск відразу після їхнього виникнення. Прагнення етнічних меншин та українства до створення саме національних, а не інтернаціональних за

²⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 17, 19.

²⁴⁹ Там само. — Спр. 5. — Арк. 35, 36.

²⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 1–3.

складом організацій було досить сильним і визначалося попереднім етапом розвитку національно-визвольного руху в Україні. В післявоєнні часи була очевидною тенденція до створення кооперативних спілок на національній основі. В грудні 1922 р. у прикордонні заснували Полонський сільськогосподарський союз, який химерно поєднував у своєму складі об'єднання інтегрального характеру та виробничі кооперативи, а також господарства поляків, українців і євреїв²⁵¹.

З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти (статут затверджений Головною кооперативною комісією 12 жовтня 1923 р.) німецька кооперативна спілка «Колоніст»*, створена об'єднанням кількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. вона мала 12 відділень, 5264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону²⁵². Прояви неприхованого політичного екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне нехтування законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поруч із вирішенням проблем господарського життя колоній займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації становив найважливіший напрямок діяльності організації, що вочевидь проявилось вже на перших порах існування ЦКНМ: матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції ЦКНМ Вони й змусили республіканське керівництво впритул зайнятися вивченням

²⁵¹ Сільський господар. — 1923. — № 3. — С. 13.

* Історія попередників «Колоніста» надзвичайно цікава. Перша подібна організація виникла в 1918 р. і намагалася захищати інтереси німецьких колоністів протягом громадянської війни та іноземної інтервенції. Статут «Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26.01.1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого там же відбулися перші загальні збори організації. Статут кооперативу став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів і базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою Союзу, як видно з матеріалів фонду Української економічної наради при РНК УСРР, був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 3 зв., 6). У середині квітня 1921 р. між Союзом та урядом були досягнуті домовленості, за якими Союз зобов'язався зібрати з колоністів недоїмки розверстки 1920 р. і податок 1921 р., у німецьких колоніях припинялася діяльність продзагонів і агентів Продкому, а також застосування форм примусового виконання, як то: тижневики, недільники, обшуки, посилка експедиційних загонів і т. і. (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 8). Відповідне розпорядження райпродкомісарам телеграфно було розіслане 19.04.1921 р., а вже 29.06.1921 р. німецькі колонії виокремили в спеціальний райпродком (ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 10, 38). Приклад існування Союзу був таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися. 16.03.1922 р. подібна організація була зареєстрована на Катеринославщині (ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 975. — Арк. 8).

²⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1841. — Арк. 25.

«німецького питання» в Україні і, врешті, стали базою для вироблення проекту національного районування в місцях розселення меншини.

«Колоніст» був підведений до саморозпуску вже в липні 1924 р. Замість нього були утворені 24 низові кооперативні товариства, що увійшли до складу загальної кооперативної системи УСРР.

На момент реального запровадження коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР навесні 1924 р. в республіці більшовики за допомогою спеціальних урядових структур виключили можливість виникнення нових, в тому числі й національних, партій, суспільних організацій, кооперативних спілок тощо. З цієї причини функція висловлення застережень щодо реєстрації статутів політичних партій і суспільних організацій етнічних меншин в органах НКВС (яку свого часу мав Відділ національних меншин НКВС) була вилучена з компетенції ЦКНМ. Протягом 20-х рр. радянські установи не лише унеможлилювали діяльність політичних партій та рухів внаслідок безлічі адміністративних перешкод на шляху їхньої легалізації, а й здійснювали послідовну роботу по вистежуванню, дискредитації та розкладу настроїв, не сумісних з офіційними.

Створений 1921 р. СГВ від початку розглядався радянськими можновладцями як антирадянська організація. Втім, криза початку 20-х рр. та широкі міжнародні контакти Союзу забезпечили йому можливість існування в першій половині 20-х рр. Взаємини Союзу та радянської влади з початком коренізації, всупереч очікуванням громади, увійшли в стадію перманентного загострення. Його причини полягали в тім, що Союз мав власне бачення завдань коренізації та її першочергових заходів, які, незважаючи на видиму подібність до радянської концепції політики, докорінним чином їй суперечили.

В згадуваному вже листі В. Янца вони висловлені наступним чином: «1) Створити за волею населення [підкреслено — *Авт.*] національні райони. 2) Поновити в правах громадян колоній — менонітів, в межах правових норм, переглянувши список позбавлених права голосу. 3) Після цього дати менонітським колоніям і районам [можливість] створити національний склад адміністрації»²⁵³. Меноніти виходили з принципів загального демократизму і виступали за надання права голосу всім громадянам країни без огляду на соціальне походження. Більшовики керувалися не «волею населення», а волею правлячої партії та освяченими нею принципами суспільного регулювання. З цієї ж причини ВУЦВК та РНК вже влітку 1924 р. розпочали широкомасштабну, хоча й приховану, акцію по включенню СГВ на правах автономної секції до загально-

²⁵³ Там само. — Арк. 69.

республіканської сільськогосподарської кооперативної системи та обмеження правозахисної діяльності Союзу.

Досить вагомим фактором загострення взаємин Союзу з органами радянської влади стала релігійна специфіка громади та особливості організації суспільного життя у менонітських селах. Лейтмотивом діяльності СГВ була вперта боротьба за збереження національно-культурної та релігійної окремішності общини, пом'якшення наслідків руйнівного впливу радянських соціально-економічних реформ. На початку липня 1925 р. комісія ВУЦВК по обстеженню діяльності СГВ кваліфікувала змагання Союзу як «показний контакт з профорганами і поряд з цим приховану боротьбу Союзу з радянізацією та прагнення підірвати авторитет органів влади..., систематичне ігнорування радянської і суспільної роботи»²⁵⁴. Не останнє місце в переліку претензій ВУЦВК до СГВ посідали «різко негативне ставлення до організацій КНС і КСМ та вороже ставлення до ЛКСМУ і компартії»²⁵⁵.

Прагнення громади відгородитися від навколишнього світу загострювало й поглиблювало, незважаючи на громадянську лояльність менонітів, конфлікт з державою, яка, зі свого боку, домагалася зміцнення свого впливу на найдрібніші складові суспільного, а, врешті, й особистісного життя. СГВ проявляв чітку тенденцію політизації і став «посередником між державою та окремими громадянами менонітами». Комісія з обстеження СГВ у своїй доповіді президії ВУЦВКу (1925 р.) визнала непересічну роль і вплив Центрального Правління СГВ на життя громади.

Практична робота СГВ та його центрального правління свідчила про об'єктивні процеси політизації громади, які досить активно розгорталися і мали (всупереч заявам більшовиків про вирішеність національного питання) глибоку соціально-економічну підоснову. Досить чітко політична програма організації була висловлена лідерами менонітської общини: «Прагнемо добитися більше економічних і громадянських свобод і прав для всієї менонітської спільноти... Вільні громадяни — на вільній землі»²⁵⁶. Важливо зауважити, що політизація менонітської громади набула всесоюзного характеру. В січні 1925 р. відбувся Перший всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві.

13 січня 1925 р. делегати Всесоюзного з'їзду євангельсько-менонітських общин звернулися із листом до всесоюзного старости М. Калініна.

²⁵⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 89.

²⁵⁵ Там само. — С. 90.

²⁵⁶ Цит. за: *Осташева Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское общество Украины в 1914–1931 гг. — М., 1998. — С. 70.

Висловивши вдячність за дозвіл скликати перший всесоюзний з'їзд, уважне ставлення влади до особливостей менонітського віросповідання, ухвалення законодавчих актів, щодо використання менонітів призивного віку «на мирному фронті Радянського Будівництва», делегати водночас сподівалися, що «меноніти ніде в країні не зустрінуть перешкод відправляти всі справи віри відповідно їхнім догматам та звичаям»²⁵⁷.

«З'їзд вважає за свій обов'язок підкреслити перед вами незмінно лояльне ставлення менонітів до Влади Робітничого і Селянського Уряду, підкреслити їхнє щире бажання працювати в міру сил і можливості по відновленню народного господарства, зруйнованого в роки війни, епідемії та голоду, і сприяти тим самим процвітанню і добробуту Союзних Республік. Меноніти-хлібороби, плоть від плоті трудящих Радянського Союзу, — йшлося далі в листі, — своїм багатовіковим досвідом в галузі обробітку землі і добросовісної свідомої служби державі на мирному поприщі, виконують свій обов'язок перед Урядом, оскільки виконання розпоряджень Влади, що не суперечать духу Св. Писання, є неухильним обов'язком кожного члена общини»²⁵⁸. Попри те, що слова «влада» і «уряд» дійсно були для менонітів не порожнім звуком (не випадково в тексті вони написані з великої літери), подальші взаємини громади та влади в Україні були позбавлені вітальності саме через те, що чимдалі постанови та дії останньої суперечили «духу Св. Писання».

Наголосимо, що звернення, подібні за основною думкою, просто-таки захлеснули центральні органи управління, врешті колоністи зробили все можливе, аби цілком прозоро, проте руба поставити «колоністське питання» перед українським республіканським проводом. Реакція центру не забарилася. Власне, тактика і стратегія вирішення цього питання силами республіканського партійно-радянського ядра є класикою більшовицької політичної практики. Аби притлумити еміграційну хвилю, Мала Президія ВУЦВКу 16 липня 1924 р. ухвалила секретну постанову, яка заборонила всілякі вселення на землі німців-колоністів²⁵⁹.

В контексті піднесення менонітського еміграційного руху і намагань владних структур згорнути діяльність СГВ громада поставила перед владою низку питань, від відповіді на які залежало майбутнє їхніх обопільних взаємин. Це, однак, не означало, що влада йшла на поводу вимог громад, тим більше, що вона була неспроможна регулювати і вгамовувати складні і суперечливі суспільні процеси. В тому, що стосувалося базових принципів організації суспільно-політичного життя як у

²⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 146–147.

²⁵⁸ Там само. — Арк. 147.

²⁵⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 30.

регіонах, так і в центрі, її позиція була непохитною. Розгляд найбільш проблемних питань у взаєминах влади та окремих громад було переведено у закритий режим. Ухвали, що супроводжували вирішення «менонітського питання» на Україні, були невідомі широкому загалу. Про їхній зміст можна скласти уявлення із протоколів закритої частини засідань ЦКНМ: 2 лютого 1925 р. «Заява гр. менонітів про дозвіл виїзду за кордон» (доп. Лобанов), 23 лютого 1925 р. «Заява громадян менонітів німців-колоністів про організацію біблійних курсів» (доп. Гафтель), «Про скаргу менонітів з приводу Катеринославського ГВКа про реєстрацію статутів менонітських спілок» (доп. Гафтель), «Встановлення контролю над діяльністю союзу голландських вихідців» (доп. Гафтель), «Заява про еміграцію німців-менонітів за колективним списком в кількості 2 162 осіб Молочанського району, Катеринославської губернії (доп. Лобанов), «Заява менонітів про воїнську повинність для молоді» (доп. Лобанов), 3 березня 1925 р. «Про еміграційний рух серед німців Ізюмської округи» (доп. Гафтель)²⁶⁰.

На середину 1925 р. український уряд та його контрольні органи з'ясували міру гостроти соціально-економічних та етнокультурних проблем менонітської громади, завдяки яким суспільна діяльність СГВ набула розмаху та міжнародного резонансу. Тактика боротьби зі зміцненням СГВ, як суспільної організації, та його позицій у громаді була побільшовицьки витонченою та дієвою. Уряд планував дискредитувати Правління СГВ шляхом організації відповідної кампанії в пресі, підривної діяльності сексотів у релігійних громадах та активізації радянської агітації й пропаганди. Меті послаблення СГВ підпорядковувалися термінові заходи по гармонізації поземельних відносин; виділення національних рад і районів; кадрові перестановки у виконавчих органах; зміцнення контролю держави над роботою школи, зокрема, забезпечення її класово витриманими викладачами, а також збільшення перепон у роботі недільних шкіл та релігійної освіти як такої.

Практика існування німецьких сільськогосподарських союзів та їхньої взаємодії із владними структурами стала вагомим чинником внутрішньополітичної ситуації в республіці і суттєво вплинула на кореляцію політики більшовиків загалом. Створення німецьких союзів відразу позначилося на політичній ситуації в колоніях. Райвиконкоми зустрілися із раніше нечуваною, місцями зухвалою поведінкою перед тим цілком лояльних, спокійних і акуратних (виконання сільгосподатку та держ-

²⁶⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 1–6.

страхування в їхньому середовищі сягало майже 100%²⁶¹) німців. Нацменінструктор Рау у доповіді стосовно створення німецького району на основі Високопільської та Кочубеївської волостей писав про політичне життя німецьких колоністів наступне: «Зростання політичного життя в німецьких колоніях до 18-го березня ні в чому не виявлялося, але при цьому не було жодних активних виступів, контрреволюційних чи антирадянських, не помічалось жодних банд, як політичних, так і кримінальних. В селах весь час було спокійно, але з 18-го березня, коли почалися безпартійні конференції серед німців, трохи закипіло, почало відчуватися класове розшарування. Головна причина цього полягає в тім, що вони створили свій союз німецьких колоністів, який став надто багато обіцяти [«сулить» — *Авт.*] їм усілякого, обіцяти повернення землі до старих кордонів, створення своєї автономії і т. п., і пішло хвилювання. Заможні стали піднімати голову. Найголовнішу помилку зробили товариші на місцях у тому, що вони, об'їжджаючи місця, не повідомляли район та округу про справи, що там відбувалися... Останнім часом спостерігається, що серед німців є націоналісти, які думають, що вони через свої союзи можуть добитися окремої автономії і т. д. Про інші села я не можу говорити, але в нашому селі Високопільля Криворізької округи такі особи є, і вони користуються авторитетом серед населення. Мною була зроблена доповідь з цього приводу в Окрпаркомі, але заходів поки не приймалося жодних, а поміж тим їх треба було б вже давно відсторонити»²⁶².

Аналізуючи причини стрімкого втрачання позицій органами місцевої влади, Рау дійшов невтішних для них висновків: «Це пояснюється головним чином тим, що район не звертає жодної уваги на німецьке населення. За два роки моєї роботи виключно в тому районі я не бачив, щоби там проводилася будь-яка робота в цій галузі. Якщо населення організувало сельбудинки, то район старався у них все забрати. Навіть газет район колоніям не дає... В більшості селищ немає ані сельбудинків, ані хат-читалень, ані КСМУ, ані КНС. Крім того, слід зауважити, що багато місцевих партійних працівників не знайомі з лінією партії по роботі серед Нацмен і, виступаючи на зборах, збурюють наших селян, говорячи, що німці контрреволюціонери, куркулі і т. п. В селах Нікольському та Костровці справа доходила до паль та вил»²⁶³.

²⁶¹ Для порівняння: у Семенівській сільраді, в якій після нападу загонів Н. Махна лишилися самі руїни, німецькі колоністи виплатили податки на 100%, а російське населення — на 33%. Загалом по району виконання податкової частини склало 45%. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 86.

²⁶² Там само. — Арк. 85.

²⁶³ Там само. — Арк. 85–86.

Завдяки таким працівникам як Рау, потроху, але стабільно відносини влади і громад у контексті політики коренізації почали покращуватися. Ставка на те, що управлінець, який є плоть від плоті народу, знається на його звичках і традиціях, набагато краще прислужиться справі радянзації громад, виявилася правильною. Саме завдяки їй вплив більшовицьких гасел на громади підсилювався рік від року. «Німці дуже люблять своє, якби у них був свій район, не було б тієї розрізненості, що є нині, і повної індиферентності до суспільних справ», — зазначав тоді Рау. — «Селяни, коли постає питання про відкриття сільбудинків, заперечують, що немає жодного сенсу влаштовувати їх, ми звеземо все, а у нас знову все розтягнуть. Вони прямо заявляють, що район бере у них все, що можна, а для них геть нічого не дає»²⁶⁴. Ця і подібні думки місцевих управлінців (що доволі тісно перегукувалися із прагненнями власне громад) були підхоплені владою саме на тому етапі, коли від цього залежали її подальші перспективи. Реалізація прагнень громад у вигляді акту доброї волі влади відіграла непересічну роль у історії міжвоєнного періоду: не випадково коренізацію доволі часто називають непом у національній царині, за своїми перспективними наслідками ці дві політики важко переоцінити, саме вони, власне, й сформували феномен непівської України.

Вже перші кроки урядових установ у напрямку коренізації місцевої ланки управління спричинили справжній фурор у нацменгромадах, перш за все — німецьких колоніях. Впродовж 1925 р., відразу після виокремлення національних районів, населення останніх виявляло непідробне піднесення і сподівалося на реалізацію власних управлінських та соціально-економічних проєктів. Постійні ревізії районних інструкторів, управлінців ЦКНМ та ЦК КП(б)У фіксували картину стабільного зміцнення довіри колоністів до владних заходів. «Взаємовідносини колоністів з низовим апаратом та навколишнім населенням деінде ще натягнені, хоча значно покращилися проти торішнього свавілля», — писав у своєму звіті за 1925 р. нацменуповноважений Луганського окрвиконкому Бергер²⁶⁵. Добре прислужилася змінам на краще комісія з представників Нацмену, Окрупрокуратури та ОЗУ, що впродовж червня виявила «низку ненормальностей» і започаткувала заходи щодо їхнього усунення та «дотримання суворої революційної законності на місцях»²⁶⁶.

У 1925 р. стосунки між СГВ і державою, незважаючи на показну толерантність, дійшли критичної межі. З цього приводу не зайвим буде

²⁶⁴ Там само. — Арк. 86.

²⁶⁵ Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

²⁶⁶ Там само.

згадати думку Л.Діка та Дж. Тоевса, які зауважили, що ради належним чином не оцінили «такого корисного союзника, як меноніти»²⁶⁷. Зважаючи на сучасний стан джерельної бази з проблеми, називати менонітів та СГВ союзниками більшовиків у будь-якому сенсі було б легковажним. Соціально-економічні, суспільні та політичні ідеали громади (її суспільної організації) та радянської держави (комуністичної партії) хоча й не набули форми відкритої конфронтації, були несумісними. Докорінні розбіжності світоглядних орієнтирів позначалися на устрої повсякденного життя, створюючи в громаді альтернативну (підкреслено — *Авт.*) програму соціально-економічного, суспільного та культурного розвитку, яка відрізнялася від більшовицької, як небо від землі. В низці листів В. Янца та інших матеріалах СГВ (зокрема, матеріалах з'їздів) ця програма висловлена наступним чином: 1) коренізація силами менонітів; 2) відновлення довоєнних норм землекористування; 3) невтручання держави в справи суспільного та духовного життя громади; 4) обов'язкове навчання Святого Письма в школі; 5) припинення антирелігійної пропаганди.

З впевненістю можна стверджувати, що за умови подальшого розгортання діяльності СГВ перспектива радянзації менонітського села ставала доволі сумнівною. Це підтверджують й результати виборів 1925 р., які, як вже зазначалося, були найбільш демократичними й прозорими за всю міжвоєнну історію УСРР. На виборах СГВ активно виступав як суспільна організація і домогся відповідних змін у новообраних радах. Ці ради, за висновками згадуваної вище Комісії, склалися переважно з менонітів і працювали формально, тобто гальмували і радянзацію менонітського села, і його поступ в напрямку соціалістичної перебудови²⁶⁸.

Проаналізувавши результати виборчої кампанії 1925 р. та роботи обраних рад, республіканський уряд дійшов цілком логічного висновку, що менонітські ради не відповідали інтересам радянської влади, оскільки власне радянську роботу вони саботували, діяли формально, прикриваючи собою бажання громади відновити дореволюційні порядки суспільного життя. З'ясувавши приховані мотиви менонітів, урядовці невідкладно охарактеризували й сутність їхньої суспільної організації. «Основою організації союзу є вузько національна відчуженість і релігійно-кастовий фанатизм місцевого населення...»²⁶⁹. Висновки уряду були однозначними: «Існуюча організація союзу побудована не в інтересах

²⁶⁷ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 7.

²⁶⁸ Там само. — С. 123.

²⁶⁹ Там само. — С. 124.

робітничо-селянського впливу на населення»²⁷⁰. Втім, маючи законодавчі можливості розпустити СГВ, проголосивши його діяльність антирадянською, більшовики пішли іншим шляхом і перетворили його ліквідацію на показове, досить гучне політичне шоу, метою якого було не лише «інтернаціональне виховання трудящих», а й витравлення у них найменшого бажання створювати політичні або громадські організації за національною ознакою.

Слід визнати, що суспільна робота СГВ далеко виходила за межі компетенції кооперативної організації. СГВ спромігся надіслати своїх представників до Бердянська, Артемівська, Катеринослава, Харкова та Москви, встановити безпосередні зв'язки громади з вищими урядовими колами, внаслідок чого його правозахисна діяльність набула надзвичайної для свого часу ефективності. Союз виступав організатором масової еміграції менонітів за кордон, яка в середині 20-х рр. стримувалася не стільки протидією радянського державного апарату, скільки несприятливими міжнародними обставинами. СГВ лобював звільнення менонітів від служби в частинах Червоної армії, а також кампанію щодо заборони антирелігійної пропаганди в менонітських школах. Як видно з фондів ВУЦВК, РНК та ЦКНМ, він ініціював створення менонітських релігійних спілок, зокрема альтернативних молодіжних гуртків «Бабсомолу» [баптистська молодіжна організація. — *Авт.*]. Отже, суспільно значуща та політична діяльність СГВ була активною і різнобічною, і відбивала власну громадську й політичну позицію цієї специфічної етнорелігійної групи, яка не сполучалася з більшовицькою доктриною і комуністичним світоглядом.

Робота з політичної ізоляції правління та реорганізації СГВ активізувалася і протягом року була доведена до логічного кінця. Підривна діяльність відповідних органів дезорганізувала об'єднаний рух менонітської громади, послабила вплив закордонних менонітських організацій і зміцнила політичні позиції більшовизму у менонітському середовищі. Слід відзначити, що в цей час основна ставка робилася на політичні та економічні заходи. Загальне ставлення до спільноти в цілому залишалось сприятливим. Зокрема, уряд аж до розпуску СГВ виявляв уважне ставлення до врегулювання поземельних відносин у менонітських селищах, слідкував за дотриманням місцевими органами прав, наданих радянським законодавством релігійним общинам і сектам. Меноніти видавали в Москві щомісячний релігійний журнал, а також мали певні пільги щодо виконання військового обов'язку. Водночас значно активізувалося

²⁷⁰ Там само. — С. 130.

вивчення етнорелігійних особливостей громади та агітаційно-пропагандистська праця партійних і комсомольських організацій.

Проведення кожного з'їзду передбачало певну процедуру. 19 січня 1926 р. правління СГВ подало чергове клопотання про проведення з'їзду в с. Тіге Молочанського району (10-14 лютого 1926 р.). Крім поточних доповідей правління та місць по всіх галузях сільського господарства, на ньому мало бути розглянуте питання про реорганізацію Союзу, значення багатопілля, утримання Тигезького будинку глухонімих, кошторис на 1926 рік та реферат на тему: «Яким має бути сучасне зразкове господарство»²⁷¹. Отож, про згортання діяльності СГВ не йшлося, однак, поза волею, власне, громади в плановому порядку його діяльність була згорнута.

Без позитивних наслідків залишилися спроби менонітів домогтися звільнення від військової повинності. В середині 20-х рр. на цьому питанні влада поставила остаточну крапку. Наприкінці 1925 р. в м. Каменськ відбулося відкрите судове засідання трибуналу 80-ї стрілецької дивізії «Донбасу» у справі трьох молодих менонітів. Доволі наївні за своїм змістом довідки церковних громад²⁷² до уваги прийняті не були, а винуватці Генрих Нейфельд, Яків Тисен, Сергій Плотников та Михайло Сушков були позбавлені волі строком на два роки із строгою ізоляцією та поразкою у правах²⁷³.

Реорганізація СГВ 1926 р. відбулася досить спокійно, без ексцесів і гаміру. З матеріалів реорганізації та реєстрації районних менонітських кооперативних товариств видно, що менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в Радянській Україні. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації, серед них і В. Янц, емігрували до Канади*. Ті ж, що лишилися,

²⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 11.

²⁷²

«Справка»

Настоящим Церковный Совет Руднервейдской менонитской церковной общины удостоверяет, что предьявитель сего Яков Яковлевич Тиссен, гр-н с. Контениусфельд, Молочанского р-на, Мелитопольского округа родился 26-го октября 1903 года у менонитских родителей и воспитан ими в строго менонитском духе, вероисповедании, один из догматов которого запрещает ношение оружия с целью пролития человеческой крови». — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 41.

²⁷³ Там само. — Арк. 39.

* Після реорганізації СГВ ставлення керівництва УСРР до еміграційного руху етнічних меншин різко змінюється. 6 травня 1926 р. датована постанова ЦБ німсекції ЦК КП(б)У, в якій зроблений основоположний висновок стосовно менонітської еміграції: «Еміграція, як історичний момент завжди мала місце серед менонітів через нестачу землі та релігійні мотиви. Еміграційний рух характеризує меноніта з давніх давен і припиниться лише з ломкою його звичаїв та навичок». — Цит. за: Сільськогосподарський

прагнули віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Намагання громади відновити діяльність правління у вигляді «Бюро з'їздів» не увінчалися успіхом. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності. Те, що політичне життя країни вступило до чергової фази політичної ескалації було очевидним і позначалося як на житті етнічних громад, так і на відповідній роботі уряду.

Характерною прикметою політичних технологій, використовуваних більшовиками протягом 20-х рр. для обробки масової свідомості етнічних меншин, стали політичні процеси, які мали відповідне національне забарвлення, та превентивні удари по групах осіб, запідозрених у гуртуванні на засадах політизації національного питання. Схильність до використання показових судових процесів у якості «однієї з найбільш популярних форм і методів агітації»²⁷⁴ більшовики виявили з перших років врядування в Україні. Протягом 1921–1922 рр. КП(б)У розгромила український національний рух, етапами якого були показовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, винищення «Просвіти», репресії в середовищі учителів, священників автокефальної церкви.

З середини 20-х рр. щоденна боротьба проти «націоналістичних ухилів» становила сутність не лише внутрішнього партійного життя, а й загального політичного життя в УСРР. Спрямована спочатку проти поглинених компартією націонал-комуністів, викривальна кампанія перекинулася на всі сфери суспільного життя й переросла в пошук і викриття «націоналістичних контрреволюційних організацій». Більшою чи меншою мірою «національні моменти» були присутніми у звинувачувальних промовах на усіх політичних процесах 20-х рр.: Справі обласного Центру дій (1924 р.), Шахтинській справі (травень-червень 1928 р.).

Пошук і переслідування «націоналістичних збочень» не припинялися від проголошення коренізації, стали її невід'ємною складовою і посилювалися рік від року відповідно до сумнозвісної тези Й. Сталіна про

союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. — К., 2000. — С. 202. — Підсумовуючи, ЦБ німсекції пропонувало продовжити боротьбу за скорочення еміграції шляхом розгортання просвіти та врегулювання земельних відносин, випустити з республіки непримиренних опонентів «радянської» менонітського села, давши громаді тим самим зрозуміти, що «... еміграцію неможливо застосувати як засіб для того, щоб домогтися переваг, несумісних з принципами Жовтневої революції». (Там само).

²⁷⁴ Коммунист. — 1921. — 14 июля.

загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму. На початку 1927 р. в своїй доповіді Президії Ради національностей ЦВК СРСР ІV скликання про становище і характер роботи серед національних меншин республіки уряд УСРР акцентував увагу на небезпеці «націоналістичних» тенденцій у середовищі етнічних меншин. На підтвердження потенційної націоналістичної загрози наводилися факти існування в 1917–1921 рр. дрібнобуржуазного сепаратистського «Союзу еллінів Маріупольського повіту», сіоністів, поміщицько-куркульської спілки колоністів зі збройними загонами самозахисту, збройних комісій підтримки порядку менонітів, німецького правоесерівського союзу селян, польських куркульсько-клерикальних організацій тощо²⁷⁵. Довільне змішування історичних фактів, переінакшування назв реальних організацій дозволяло більшовицькому урядові маніпулювати свідомістю суспільства, завчасно створюючи й культивуючи образ ворога радянської влади з середовища етнічних меншин. Пильність урядових структур до потенційної націоналістичної небезпеки стократ підсилилася на етапі підготовки завершального етапу соціалістичного наступу.

ІХ.10. Органи радянської громадськості в середовищі етнічних меншин

Визначне місце в системі громадських об'єднань і організацій УСРР, та її політичному житті в досліджуваний період відіграли більшовицькі партійні осередки, які з перших років радянської влади поширювалися її теренами, поступово захоплюючи провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Про те, що фігура партійця-сільрадівця та райвиконкомівця, схильного до насильства та порушення законності, була одіозною постаттю суспільно-політичного життя багатонаціонального українського села свідчить величезний шар інспекційних зведень і скарг, які посипалися до ЦКНМ від заляканого, зацькованого селянства з початком політики коренізації. Сільські партосередки залишалися найпроблемнішою структурною ланкою КП(б)У. Зокрема, в доповідній на ім'я Д. Лебеда за наслідками перевірки низового радянського апарату в Артемівській і Старобільській округах занотовано буквально наступне: «Загальна картина становища села майже повсюди однакова... Комісія констатує... суцільну відсутність суто партійної роботи на селі. Партійці майже повсюдно політично не розвинені, вступають до партії та ЛКСМ з особистих, шкурних спонукань. Це позначається на всій їхній роботі, а також взаєминах і зв'язках, і на впливі їх на

²⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — Арк. 2.

селянство... Селяни же на питання, чому не тримається членів партії, чому не вчиться у партійців і т. і. заявляють, що пити і гуляти вони можуть і без науки партійців, а більшому вчитися нема чому»²⁷⁶.

Найбільшою проблемою партійного будівництва в національному селі залишалися низькі темпи зростання партії за рахунок етнічного селянства. Тривалий час чисельність сільських комуністів була мізерною. Приміром, серед майже 90 тис. болгар 1926 р. нараховувалося всього 235 комуністів та 464 комсомольці²⁷⁷. Катастрофічну нестачу партпрацівників усіх рівнів ЦК КП(б)У намагався компенсувати за рахунок політемігрантів. Помітну, неоднозначну роль в укоріненні більшовизму в національному середовищі відіграли польські, болгарські, німецькі політемігранти.

Відчутно відрізнялися показники «більшовизації» у середовищі євреїв. Високим був рівень участі євреїв й у комсомольській організації. Обстеження Одеської, Подільської та Київської губернських організацій КСМ, здійснене секретарем ЦБ євсекції при ЦК РЛКСМ Д. Моніним у липні 1925 р., зафіксувало високу політичну активність єврейської молоді та значні показники її участі в комсомольському русі. В Одеській губернії євреї становили 28% комсомольської (близько 3,5 тис.) та 24% піонерської (6 тис.) організацій. У Подільській губернській організації перебувало близько 4 — 5 тис. євреїв, на Київщині чисельність євреїв-комсомольців сягала 5 тис., а піонерів — 10 тис. осіб²⁷⁸. За рівнем участі у КП, комуністичних молодіжних і дитячих організаціях євреї не поступалися аналогічним показникам росіян. Втім, якісне становище, зокрема комсомольських осередків, повною мірою відбивало початковий етап становлення цих, у майбутньому масових, організацій. Матеріали згаданого вище обстеження Д. Моніна констатували високий рівень соціальної екзальтації та політизації єврейської молоді, безпосередньо пов'язаний з економічною руїною єврейського містечка. 80–90% молоді не мали роботи, серед комсомольців показник безробіття сягав 50–60%. Доволі поширеними в середовищі єврейських комсомольців були настрої соціальної апатії та відчаю, в матеріалах обстеження зафіксовані випадки самогубства комсомольців через відсутність засобів існування. За спостереженням Д. Моніна, невисокими були політична грамотність та свідомість комсомольців. Зокрема, в звіті занотовано: «Маса не розуміє завдань суспільно-політичної роботи, вважає КСМ чисто культурницькою організацією». Звичайним явищем в обстежених комсомольських осеред-

²⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 1049. — Арк. 526.

²⁷⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 282.

²⁷⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 247, 249, 252.

ках були антисемітизм, з одного боку, замкненість містечкових комсомольських осередків, «... зростаючі нездорові стосунки між українською та єврейською молоддю», з іншого²⁷⁹.

Досить красномовно характеризував рівень політичної свідомості тогочасних єврейських комсомольців випадок у м. Миколаїв. — «При потуранні й пасивному сприянні «місцевої влади» банда хуліганів спалила у синагозі всі сувої Тори*. Містечкове населення після триденного трауру об'являє похорон Тори, на якому було присутнім українське населення та прийшли євреї навколишніх містечок. У похороні брали участь також і всі містечкові комсомольці (комсомолки в релігійному екстазі рвали на собі волосся, плакали). На чолі банди «можновладців» стояв секретар комсомольського осередку. Єв[рейські] комсомольці знали про його витівки і мовчали протягом декількох місяців»²⁸⁰.

Констатуючи значну, порівняно з іншими етнічними меншинами, кількість комуністів та комсомольців у середовищі євреїв, не слід її відносити лише на рахунок природного зростання популярності заходів радянської влади. Політична активність меншини була надзвичайно високою не лише в більшовицьких колах, а й у антибільшовицькому підпіллі. Переслідування сіоністів та широкоюсяжні репресії спричинили вимушений перехід частини політично активного єврейства до лав КП(б)У та КСМ. Так, 1923 р. до складу РКСМ був примушений увійти Євкомол, створений 1920 р. Після тривалої кампанії політичної ізоляції в 1925 р. було полегшено вступ до ВКП(б) колишніх членів «Поалей-Ціон», що забезпечило прискорене розмивання партії, оскільки воно сполучалося з переслідуванням останньої, заборонаю її діяльності в УСРР, відібранням партійних і клубних приміщень, заборонаю публічних виступів, недопущенням розповсюдження партійної літератури, цькуванням у пресі.

Відзначаючи об'єктивні причини досить високого представництва росіян та євреїв у КП(б)У та комсомолі, слід визнати, що співвідношення національних груп у структурах комуністичної партії було найгострішою проблемою, яка викликала до життя політику коренізації як таку. Якщо в 1922 р. частка українців в лавах КП(б)У не перевищувала 20%, і лише 11,3% членів партії визнавали українську своєю розмовною мовою²⁸¹, то

²⁷⁹ Там само. — С. 248, 251.

* Згідно з єврейською релігійною традицією пошкоджені сувої Тори мають бути заховані за спеціальним обрядом як жива істота.

²⁸⁰ Там само. — С. 251.

* Для них встановили піврічний стаж «за революційні заслуги». — Див.: Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1. — Винница, 2003. — С. 221.

²⁸¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 9. — С. 3.

надалі частка українців незмінно зростала. Динаміка національного представництва в КП(б)У на перших кроках коренізації виглядає наступним чином: на 1 січня 1924 р. 33,3% українців, 45,1% росіян, 14% євреїв, 7,6% інших; на 1 січня 1925 р. 37, 43,5, 11,9 та 7,6% відповідно; на 1 січня 1926 р. 42,9, 38,6, 11,2 та 7,3% відповідно; на 1 жовтня 1926 р. 54,8, 26,6, 10,9 та 7,7%²⁸². Сукупна вага представників етнічних меншин в партійних колах значно перевищувала відповідні кількісні характеристики останніх в структурі населення країни. На початок політики коренізації частка нацменів (разом з росіянами) в структурах КП(б)У більш як втричі перевищувала їхню частку в населенні країни. Лейтмотивом коренізації стало поступове зростання питомої ваги українців в лавах КП(б)У при одночасному збереженні представництва етнічних меншин.

Низка дослідників історії селянських за своїм складом етнічних меншин наголошує, що до «великого ривка» на межі 20–30-х рр. успіхи КП(б)У у процесі вкорінення більшовизму в громадське життя та свідомість громад були досить скромними. Це твердження відповідає досить невисокому рівню політичної активності поляків, німців, болгар, греків, чехів тощо. Дослідження поширення комунізму, як ідеології, в середовищі менонітів привели Н. Осташеву до висновку, що вступ менонітів до партії був «скоріше винятком, аніж відбитком певного типового процесу. Аналіз різного роду партійних документів і списків не дозволяє дійти висновку про будь-які значні успіхи комуністів в галузі радянзації менонітського соціуму»²⁸³.

Методика «більшовізації» представників етнічних меншин була стандартною і приносила добрі результати переважно в середовищі повоєнного покоління. Школою «комуністичного перевиховання» були частини Червоної армії, відслуживши в якій, певна частка призовників отримувала направлення на навчання в радянські виші, там потрапляла у «висуванці» і згодом (переважно вже під час суцільної колективізації) поверталася на батьківщину на «відповідальні посади» в низовому радянсько-партійному апараті.

Протягом політики коренізації відповідна частка меншин в структурі КП(б)У, вищих партійних органів штучними заходами дотягувалася до етнічної структури населення. До складу ЦК КП(б)У, ВУЦВК вводилися представники етнічних громад (механізатори, колгоспники, робітники тощо), які нічого не вирішували в питаннях формування партійної і державної політики, втім створювали видимість масової радянзації

²⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2248. — Арк. 28.

²⁸³ *Осташева Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское общество Украины в 1914–1931 гг. — С. 145.

етнічних меншин. Така проста і невибаглива практика була шита білими нитками, а її облудність з часом ставала все більш зрозумілою політично розвиненим верствам як у радянській країні, так і за її межами. Кричуща невідповідність представництва народів республіки в структурі правлячої партії, а особливо її керівних органах, стала основою гострих суспільних суперечностей і підживлювала антирадянські виступи політичної еміграції. Остання, зокрема, наголошувала на штучності більшовицького режиму, засиллі неукраїнців. Зі свого боку КП(б)У неодноразово називала громади етнічних меншин дрібнобуржуазними, в середовищі яких соціальна база більшовизму була незначною. Джерела 20х рр. підтверджують досить сталий інтерес українського єврейства до вступу в КП(б)У. Водночас вони констатують надзвичайно повільні темпи зростання партії за рахунок інших етнічних меншин і зауважують, що в середовищі німців (зокрема менонітів), поляків, частково греків і болгар, а також дисперсних етнічних меншин фігура партійця була рідкісною. Етногосподарська група колишніх колоністів, хоча й була лояльною радянській владі, висловлювала скептичне ставлення до партійців та їхньої суспільно-політичної діяльності. Незважаючи на намагання більшовиків використати політику коренізації для покращення свого суспільного іміджу через виправлення диспропорцій представництва етносів країни в її складі, протягом 20-х рр. партія залишалася досить нечисленною кастовою організацією, яка перебувала «над суспільством» країни, не була його відбитком і не презентувала співвідношення етносоціальних сил у суспільстві. Це визначало глибинні суперечності у взаєминах партії (читай більшовицької влади) та суспільства України, і вони були не вирішувані жодними політичними заходами в тому числі й коренізацією.

Водночас не можна не помітити тих змін, які сталися в суспільно-політичному житті українського суспільства, зокрема, села протягом 20-х рр. Під впливом непу відбулася поступова еволюція значної частки комуністів від ліворадикального до поміркованого табору. Не останню роль у змінах на краще в середовищі відповідальних працівників відіграли партійні чистки, до яких з середини 20-х рр. отримали доступ широкі верстви населення. В місцевій пресі 1925–1929 рр. стали регулярними звіти про виключення та їхні причини. З них з'ясовуємо, що оздоровлення низових органів влади та партійних рядів було суттєвим і позитивно вплинуло на суспільний імідж КП(б)У*.

* Наприклад, на шпальтах г. «Приазовский Пролетарий» 1927 р. вміщені такі характеристики осіб, причетних до роботи серед греків: «Пернакій І.М., чл. п. з 1920 року, службовець, працював в ОВК інструктором нацмену. Виключений з партії за привласнення звання представника ВУЦВК, за обман дівчини і удавану реєстрацію

Те, що роль комуніста в радянській національній організації села була непересічною, є незаперечним історичним фактом. Рівень особистісного розвитку сільських комуністів визначав увесь спектр суспільного життя села на початковому етапі радянського будівництва, характер і гостроту суспільно-політичних суперечностей протягом непу, зміст і швидкість радянської національної організації села, а згодом і особливості запровадження суцільної колективізації. Голова німецької секції ЦК КП(б)У в своєму звіті за 1924 р. підсумував досвід перших років роботи комуністів в національному селі наступним чином: «В колоніях, де комуністів нема, задають тон куркулі, а де є партробітники — там стоять незаможники біля влади»²⁸⁴. Протягом непу підтримувалася пильна увага до особового складу сільських осередків КП, зміцнення його відбувалося за рахунок перевірених партійців з володінням національними мовами з числа політемігрантів. Наприкінці 20-х рр. більшовицький режим спромігся значно збільшити кількість сільських партійців за рахунок післявоєнного покоління.

Особливий статус в системі партійних органів мали національні секції агітації й пропаганди при партійних комітетах (створені в 1920–1921 рр.). На час проголошення непу вони діяли більш ніж у 30 окружках КП(б)У і досить добре прислужилися не лише поширенню комуністичної ідеології в національному середовищі, а й виявленню та знищенню альтернативних національних організацій та партійних осередків. Функція негласного нагляду, дезорганізації та підірвної діяльності в середовищі національних громад та існуючих національних організацій міцно затвердилася за національними секціями місцевих парткомів. Їхніми зусиллями протягом 20-х рр. були знищені всі національні організації в УСРР, а під час здійснення суцільної колективізації — відшукувалися й ізолювалися особи, здатні акумулювати та поширювати зрозумілі селянству антирадянські настрої.

Разом з тим уряд не обмежувався лише репресивними та превентивно-репресивними заходами для формування суспільно-політичної думки. Більшовики розгорнули активну, послідовну, централізовану працю зі створення й поширення у середовищі етнічних меншин низки суспільних організацій і рухів, які повинні були виховувати в душі

шлюбу з останньою... Кападин І.Д., чл. п. з 1920 р., селянин, працював гол. КНС в Старій Карані, виключений з партії за пияцтво з дебошем, брутальне ставлення до селян і статеvu розбещеність; Чебанов К.І., чл. п. з 1922 р., селянин, голова сільради с. Греко-Олександрівськ Старо-Караньського району. Виключений з партії за використання службового становища в особистих цілях і незаконні дії стосовно селянства та привласнення зернохлібу» (Приазовский Пролетарий. — 1927. — 26 июня, 1 июля).

²⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 128. — Арк. 131.

пролетарського інтернаціоналізму широкі верстви трудящих нацмен. Численні радянські організації, які цілеспрямовано й організовано впроваджувалися в життя села, були суспільно-політичною альтернативою нерадянським рухам і організаціям. Окрім осередків КП(б)У, КСМУ, сільрадівський актив створював і наглядав за діяльністю сільських осередків КНС, КВП, ТЗЕТ, товариств «Аерохім», «Мопр», «Друзі дітей», «Лікнеп», «Червоний Хрест» тощо.

Національні секції КП(б)У вважали «створення радянської громадськості в політичному й господарському відношенні» необхідною передумовою укорінення більшовизму в середовищі етнічних меншин. Розгортання мережі осередків суспільно-політичних організацій та громадських об'єднань розпочалося відразу з закріплення місцевих органів радянської влади. Слід відзначити, що запропонована більшовиками структура організацій, які мали поглинути й скерувати в потрібне річище суспільно активні сили національного села, була доволі різноманітною і водночас складалася таким чином, щоб забезпечити керівну й регулюючу роль партійних осередків. Ґрунтуючись на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, більшовики заперечили будь-які принципи об'єднання громадськості етнічних меншин, окрім принципу класовості. Вони пильно слідкували за дотриманням «соціально-класової чистоти» освячених державною суспільних та громадсько-політичних організацій та їхніх місцевих осередків.

КНС, насажені владою повсюдно згідно з декретом про КНС (9.05.1920 р.), відіграли значну роль у загостренні міжетнічних взаємин на початку 20-х рр. Жовтневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р., який відбувся вже в умовах розгортання коренізації, закликав уважно ставитися до особливостей національного села, водночас дбаючи про зміцнення суспільних позицій КНС та збільшення їхнього особового складу²⁸⁵.

Дослідивши особливості суспільного життя нацменівського села, М. Журба дійшов висновку, що «незважаючи на особливості господарського укладу, які зумовлювали певну етнічну замкненість компактних груп національного селянства, і в його середовищі існували певні соціальні передумови для створення громадських організацій прокомуністичного спрямування»²⁸⁶. Ці соціальні передумови, на думку дослідника, зростали під впливом основних соціально-економічних заходів радянської влади, які вели до нівелювання селянської маси, втрати ознак національної ідентичності та перетворення останніх на податливий матеріал для більшовицького експерименту.

²⁸⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 14.

²⁸⁶ Журба М.А. Назв. праця. — С. 116.

Питання соціальної обумовленості укорінення більшовизму залишається одним з найбільш проблемних. Переважна більшість науковців продовжує безпосередньо зв'язувати рівень соціального розшарування та темпи радянзації, розглядаючи бідняцькі верстви як сприятливий ґрунт для більшовицької ідеології. Ця концепція, запозичена з більшовицької пропагандистської літератури 20-х рр., не завжди підкріплюється історичними фактами. Відомо, що поляки, які становили чи не найменш забезпечену групу селянства, пересічно були значно послідовніші в своїх антирадянських настроях за інші, більш забезпечені етнічні групи.

В 1925 р. КНС в Україні нараховували 1 164 038 членів, з них 35 348 (3,04%) росіян, 2 892 (0,25%) поляків, 13 992 (1,2%) євреїв, 13 374 (1,15%) німців, 1 709 (0,15%) болгар²⁸⁷. Названі відомості про етнічний склад КНС підтверджують висновки М. Журби стосовно того, що комнезами для більшості нацменівського селянства залишалися штучними, чужорідними утвореннями²⁸⁸. Мізерність частки комнезамівців не лише в середовищі колишніх іноземних колоністів (яку можна було б ув'язати з особливостями їхньої соціальної структури), а й польського селянства, в середовищі якого питома частка бідняцтва була чи не найсуттєвішою серед етносів України, ілюструє ту величезну прірву, яка існувала між цими пробільшовицькими утвореннями та величезною часткою селянства України. В першій половині 20-х рр. і на першому етапі запровадження коренізації ці організації, що поєднували наглядальні, каральні, адміністративні функції, спричинилися відчутному загостренню відносин як між окремими соціальними шарами селянства, так і його етнічними складниками. Не слід скидати з рахунку добре відомої тогочасним радянським і партійним керівникам специфіки діяльності суспільних і політичних організацій у поліетнічних регіонах, особливо в тих, де норми землекористування розрізнялися за національною ознакою землекористувачів. Так, скажімо, в Хортицькому німецькому районі «переважно українсько-російське населення склада[ло] незаможне селянство, об'єднане в комітет незаможних селян»²⁸⁹. Розбіжності національного складу КНС та колоній акумулювали й загострювали конфлікт на ґрунті нерівномірності землекористування протягом всієї історії непу.

Суттєвою перешкодою на шляху популяризації організацій КНС була також їхня антирелігійна діяльність. Саме ця обставина, незважаючи на

²⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2066. — Арк. 21 зв.; Спр. 2510. — Арк. 37.

²⁸⁸ Журба М.А. Назв. праця. — С. 117.

²⁸⁹ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 117.

численні пільги, обмежувала зростання мережі осередків КНС у польських та менонітських поселеннях.

Тривалий час КНС залишалися малозрозумілими селянству внаслідок пасивності й штучності осередків організації. Формалізм існування сільських осередків засвідчений низкою актів обстежень, зокрема, й матеріалами обстеження (10.12.1926 р.) Жолцко-Кривотинської (польської) сільради Коростенської округи: «КНС окрім прийому в члени жодної роботи не здійснює. В члени приймають кого завгодно і хто хоче... Окремі члени заявляють, що вони самі не знають, що це за організація і чия вона»²⁹⁰.

Більш-менш значне зростання кількості членів організації в середовищі етнічних меншин відбулося навесні 1925 р. Пов'язане воно було з оголошенням скасування недоїмок членам КНС. На цей час припадає створення низки нових осередків у недорідних південноукраїнських регіонах²⁹¹. 1926 р. за відомостями ВЦКНС у складі організації перебувало 15 956 росіян (2,2%), 8 887 німців (1,2%), 6 286 поляків (0,9%), 3 537 євреїв (0,5%), 1 962 греки (0,3%)²⁹². Безпосередній вплив на зростання представництва етнічних меншин у КНС справила робота ЦКНМ та її місцевих комісій. У 1927 р. «національними» за своїм складом були 7,1% КНС республіки, в 1929 р. — 9,7%. Найбільш вагомим було представництво у комітетах росіян — 3,8%, поляки становили 1,9% членів КНС, молдавани — 1,5%, німці — 1,3%, євреї — 1,3%²⁹³.

Відзначаючи певне збільшення затребуваності КНС у середовищі етнічних меншин, слід зауважити, що подальше поширення комітетів визначалося низкою об'єктивних соціально-економічних суперечностей. З одного боку, перетворення КНС на добровільні організації теоретично мало збільшити інтерес до них ширших верств селянства, зокрема, середняцького. Потяг середняцтва до вступу в КНС 1926 р. відзначається в середовищі німців, поляків, греків, болгар і обумовлений він прагненням останніх зменшити податковий тиск на свої господарства. З іншого боку, суттєві коливання норм землекористування в поліетнічних південноукраїнських регіонах ускладнювали проблему соціальної ідентифікації бідняка. Разом із поширеними суспільними стереотипами про заможність німців, греків, болгар та прагненням радикально налаштованої частини вищого державного керівництва і місцевих керівників дотримати «чис-

²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 231. — Арк. 134.

²⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2067. — Арк. 57.

²⁹² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 17.

²⁹³ Там само. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 41.

тоту складу» КНС* названа обставина вела до обмеження доступу представників нацменівського селянства до складу організації та подальшої ескалації суперечностей між нею та окремими етнічними громадами.

З літа 1922 р. повсюдно в селищах УСРР створюються КВД. Масовими ці організації стали після проведення 1923 р. двотижневика селянської взаємодопомоги, внаслідок якого на 1 серпня 1923 р. було створено 664 районних та 10 012 сільських КВД, що задовольнило потреби районів та сіл на 94,2 та 84,4%²⁹⁴. З моменту виділення національних сільрад нагляд за діяльністю КВД та створення нових осередків стає одним з пріоритетних напрямків діяльності ЦКНМ. Тижневики, місячники селянської взаємодопомоги та прямий адміністративний примус прислужилися певному зростанню сітки осередків організації в національному селі. Проте їхнє становище було не однозначним. Оскільки до організації приймалися переважно бідняки, матеріальна база осередків була обмеженою. Так само незначною була й реальна спроможність їх справляти позитивний вплив на становище своїх членів. Найбільш популярними КВД були серед болгарського селянства. На початку 1927 р. вони були представлені практично в усіх болгарських сільрадах.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У 12 квітня 1922 р. про «об'єднання усієї пролетарської частини села і завершення організаційного будівництва Всеробітземлісу»²⁹⁵ в Україні розпочалося організаційне оформлення профспілки сільгоспробітників. До другої половини 20-х рр. залучення етнічних меншин до організації було незначним. 1926 р. спілка нараховувала в своєму складі 77,5% українців, 16,4% росіян, 2,8% поляків, 1,4% німців та 1,9% представників інших національностей. Членами Робітземлісу були 536 болгар, 423 німця²⁹⁶, що відбивало малу частку наймитства в складі відповідних етнічних меншин.

Протягом непу радянські суспільні організації в селах етнічних меншин діяли переважно формально, незважаючи на безліч зусиль «розвинути» інертну селянську масу. Це було добре відомо й районним працівникам, які створювали їхні осередки на селі, і вищим радянським посадовцям. Різні відомчі матеріали характеризують нечисленність сільських осередків цих організацій, їхню нежиттєздатність. Зокрема, щодо

* Про це йдеться, зокрема, в таємному обіжникові ВЦКНС, розісланому по губерніях УСРР у червні 1925 р. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2067. — Арк. 113–114.

²⁹⁴ Журба М.А. Назв. праця. — С. 120.

²⁹⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 4. — С. 42.

²⁹⁶ Національний перепис робітників і службовців України. — Харків, 1927. — С. 12.

менонітів зазначається: «Вчителі та медперсонал у школах та лікарнях з менонітів, входять до профспілки та водночас до Союзу Голландських Вихідців, активності в громадській роботі серед них не помітно, складається враження, що вони перебувають у Профспілці формально і увійшли до профспілки під адміністративним тиском»²⁹⁷.

Не відрізнялася оригінальністю практика створення в селах етнічних меншин осередків так званих добровільних товариств. Найбільшого пошавлення вона набула наприкінці 20-х рр. і викликана була діяльністю шкільних та партійно-комсомольських активістів. На 1 січня 1928 р. близько 50 тис. представників етнічних меншин були членами Червоного Хреста України²⁹⁸.

Вибіркові обстеження сільських осередків Тсоавіахіму неодноразово засвідчували казенний характер і формальність існування їх у селах етнічних меншин. За висновками М. Журби добровільні форми військового навчання та масової воєнно-технічної пропаганди серед селянства нацменшин практично були відсутні, а робота Тсоавіахіму зосереджувалася головним чином в районних центрах та містах²⁹⁹.

Якщо осередки Червоного Хреста, Тсоавіахіму, «Автодору», «Друзів радіо» хоч і не здобули масового зацікавлення з боку селянства, то й не викликали з його боку суттєвих заперечень, то «Спілка войовничих безвірників» (СВБ), створена в травні 1928 р., не залишила етнічні громади байдужими. Райони значної етнічної строкатості водночас були регіонами зі складною й заплутаною конфесійною ситуацією. Так, скажімо, в поліетнічних Мелітопольській, Маріупольській, Одеській, Миколаївській округах у сусідніх селах мешкали католики, лютерани, меноніти, юдеї, православні, григоріяни та величезна кількість протестантських церков і сект.

Інертно розвивалася й мережа соціально-реабілітаційних громадських організацій дитинства, зокрема добровільного товариства «Друзі дітей». Історія існування цієї організації у середовищі нацменівського селянства не відрізняється від інших прорадянських організацій і доводить, що останні створювалися урядовими та партійними колами не для задоволення реальних потреб меншостей, а для насадження в їхньому середовищі більшовицького світогляду, лише як певна альтернатива тим добродійним організаціям з догляду за безпритульними та недієздатними, що існували задовго до жовтневих подій. У менонітських селах цей

²⁹⁷ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). — С. 125.

²⁹⁸ Журба М.А. Назв. праця. — С. 127.

²⁹⁹ Там само. — С. 128.

важливий напрямок суспільно значущої праці вочевидь спрямовувався на дискредитацію аналогічної діяльності Союзу голландських вихідців. Власне, більшовицьке керівництво турбували не стільки реальні потреби безпритульних дітей, скільки зменшення суспільної ваги СГВ.

Виразної пропагандистської спрямованості набуло при більшовиках Товариство земельного облаштування євреїв (ОЗЕТ), створене ще до революції. На відміну від інших прорадянських організацій і товариств ТЗЕТ мав реальне соціально-економічне підґрунтя і опікувався найбільшю проблемою єврейської громади України. Як зазначалося раніше, протягом 20-х рр. аграризація розглядалася більшовицьким урядом як єдиний можливий шлях покращення становища єврейського містечка та оздоровлення його соціальної структури. Статут ТЗЕТу був зареєстрований у квітні 1925 р., а саме Товариство активно включилося в роботу по організації єврейської сільськогосподарської колонізації, плідно співпрацюючи з численними закордонними єврейськими організаціями, зокрема Джойнтом. Наприкінці 1928 р. товариство мало 968 осередків з загальною кількістю членів 93,5 тис.

ІХ.11. За парадними лаштунками політики коренізації

Початкові плани ЦКНМ щодо форм та методів роботи у середовищі нацменгромад виявилися неспівставно фесричними порівняно із їхнім подальшим втіленням. До кінця 1925 р. місцеві осередки ЦКНМ існували на умовах тимчасовості. Посади нацменінструкторів посідали на короткий час випадкові особи чи сумісники, які мали з десятків інших навантажень. Живого зв'язку, який спочатку вбачався у формі нарад працівників нацмену районного та окружного рівня, налагоджено не було. Зрештою впродовж 1926 р. ЦКНМ домоглася регулярної звітності місць, що дозволило акумулювати матеріали з основних напрямків соціально-економічного та етнокультурного життя громад, однак справжній сплеск нацменроботи відбувся згодом — в міру того, як поміж населення поширювалися чутки про існування ЦКНМ та її місцеві осередки.

«Завдання і мета Комісії ще невідомі широким колам місцевого населення і тому безпосередніх звернень до Комісії ще дуже мало», — занотовано в незавізованій доповіді по обстеженню нацменшостей (євреїв) у Могильовській окрузі (м. Могильов, Шаргород, Бар)³⁰⁰. Пройдуть лічені місяці, і нацменінструктори з ностальгією згадуватимуть ті часи, коли нацменгромади нічого не знали про їхнє існування. В звіті за I/I–I/IV.25 р. евінспектор Шейєровського окрвиконкому писав, що його

³⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 19.

робота фактично звелася до прийому та розгляду заяв і скарг населення на райвиконкоми та їхні підвідділи. «... Дізнавшись, що можна через нацмен скаржитися на представників влади, почали через кожну дрібницю писати заяви до нацмен... за кварталний період довелося розбирати понад 230 заяв скарг (з одного Аннополя надійшло 73 заяви). Частина заяв — це скарги на непідсильне обкладання податками, частина — скарги за штрафи — протоколи і лише якась частина питання дріб'язкового «замирюючого характеру»³⁰¹. Нацменсекції повсякчас зазначали, що вони — не «бюро скарг», що вони мають іншу, значно поважнішу місію — втягувати нацменгромади в радянське будівництво. Однак на перших порах вони були змушені займатися саме такою роботою.

Населення своєю чергою хвилювали питання повсякденного існування: несправедливе обкладання податками, постачання шкіл, якість роботи вчителів, медобслуговування, безробіття тощо. Саме участь нацменпрацівників у вирішенні нагальних проблем повсякденного життя набагато покращила ставлення громад до влади. А проблем цих на початку політики коренізації вистачало.

Хоча лейтмотивом здійснення заходів національної політики в середовищі громад було прагнення зміцнити в їхньому середовищі позиції діючої влади, проголошення політики коренізації, створення ЦКНМ, виїзд її інструкторів у регіони, а ще більше — проведені ними збори, де вони виступали із роз'ясненням курсу нової політики, надали потужного поштовху ініціативі місць (яка для влади виявилася відверто несподіваною): повсюдно заходилися скликати конференції селянства, робітників, молоді, кустарів, жіноцтва тощо. Крім делегатів, спеціально відряджених радянськими та партійними органами, в них брали участь і позапартійні. Провідним завданням форумів була популяризація заходів влади та покращення її іміджу в середовищі нацменгромад і, відповідно, підготовка в такий спосіб переможної ходи партійних кандидатів на чергових виборах рад. Типовий набір питань порядку денного включав доповіді на теми: «Радянська національна політика», «Радбудівництво і євтрудмаси» [друга складова змінювалася відповідно до національності громади], «Про переселення», «Культпросвітробота в містечках» тощо. Попри те, що влада намагалася надати їм керованості і передбачуваності, завчасно формуючи і порядок денний, і коло делегатів, все ж упередити всі прояви самодіяльності населення не вдавалося. Ексцеси на форумах проявлялися повсякчас і або камуфлювалися, або ж нівелювалися роботою сексотів і парткерівників. Звітами останніх рясніє архівний фонд ЦКНМ.

³⁰¹ Там само. — Спр. 65. — Арк. 77–78.

У виписці з політдонесення політвідділу 96-ї дивізії від 25 березня 1925 р. (через добу (!) після проведення) йшлося про безпартійну селянську польську конференцію в Тиврівському районі. Оперативність донесення обумовлювалася змістом висловлювань, що прозвучали на ній: «Це тільки говорять, що влада робітничо-селянська, а насправді — вона тільки робітнича. Робітники живуть розкішно, а селяни бідують, а влада нічим не допомагає». Не менш шокуючими для влади виявилися спроби внести до резолюції про міжнародне становище пункту про прийом до партії віруючих (!), про дозвіл ксьондзам відправляти служби без дозволу органів влади, а також відновлення викладання в школах катехізісу. Тривалий час більшість делегатів конференції опиралася ухваленню заготовленого представником губкому КП(б)У проекту резолюції, в якому висловлювався протест проти пригнічення меншин у Польщі, проти втручання ксьондзів до політики та проти суду над Ланцуцьким. Делегати мотивували свою поведінку словами: «Хто знає, як там поведуться із меншинами». Після додаткових роз'яснень резолюція, однак, була ухвалена.

У тому ж (до речі, секретному) донесенні висловлювалася думка про те, що антирадянські настрої панували не лише на конференції, а, що значно небезпечніше, є повсякденною нормою життя польського села. Постійно зростає кількість пожеж, щоночі вони відбуваються в 2–3 селах, горять незаможники і комсомольці. На пожежних бочках написи: «Хто гаситиме і дзвонитиме, сам згорить». Головам правлінь кооперативів завчасно надсилають записку про майбутню пожежу. Почастішали грабунки на дорогах³⁰².

Зважаючи на непевність політичної ситуації на прикордонні, нацмені парторгани, залучившись підтримкою ДПУ, доволі скоро взяли всі конференції за участю поляків під свій цілковитий контроль. Звіти по наслідках їхнього проведення детально аналізувалися, аби мати змогу всі наступні використати собі на користь.

Типовим прикладом є звіт про районні конференції селян-поляків Старокостянтинівського та Аннопільського районів (21.06–3.08.1925 р.). На конференцію були спеціально відряджені нацменінструктори Рись, Вакшинський та Гімерович. Порядок денний включав найболючіші для селян питання: «Політика партії на селі», «Національна політика Рад-влади і радянське будівництво», «Сільгосподаток на 25–26 рр.»³⁰³. Незважаючи на неповну явку делегатів (у Старокостянтинівському районі із 70 з'явилися 39 делегатів, у Анновському — 56 із 73)

³⁰² Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 6.

³⁰³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 169.

нацменінструктор окрбюро Гімерович із задоволенням відзначав: «Доповіді вислуховувалися з належною увагою, причому в дебатах виступило 20 осіб, переважно середняки. Були такі делегати, які згодні були залишитися на всю ніч, аби тільки продовжувати дебати. Найбільше дебатів було після доповідей «Про політику партії на селі» і «Про сільгосподаток». Багато делегатів висловлювалися проти заготівельної кампанії минулого року, яка вдарила по найбіднішому прошарку селянства. По доповіді «Про сільгосподаток» частина делегатів виступила проти обкладання худоби, але наприкінці згодилася»³⁰⁴. Зі значною мірою негативізму делегати зауважили, що радянська влада існує п'ять років, а конференцію скликали вперше. Втім, заради справедливості слід зазначити, що саме селянство виявляло надзвичайно низьку активність: подібну конференцію планували провести і в Плужанському районі, однак через неявку делегатів (прибуло лише 16 осіб) її довелося скасувати.

Не менше перешкод для органічної підтримки та розвитку місцевої ініціативи виникало і в урядовому середовищі. Власне, владі не потрібні були конференції як такі, і не потрібна була ініціатива мас як така. Влада була зацікавлена лише в тих форумах, які демонстрували цілковиту підтримку мас. Натомість маси впродовж 20-х рр. занадто рідко давали владним інституціям приводи для самозаспокоєння. Непередбачуваними залишалися позапартійні форуми, які на початковому етапі коренізації, користуючись із політичної кон'юнктури, заходилися скликати меноніти та німці. Нацменінструктори доволі швидко прийшли до одностайної думки про шкідливість всіякого роду безпартійних конференцій. Їхні періодичні звіти про перебіг таких зібрань свідчили, що взяти під цілковитий контроль збори довільно надісланих від громад делегатів було практично неможливо. І запитання, які останні ставили представникам влади, і резолюції, які вони ухвалювали, вочевидь шкодили іміджу влади.

Типовий випадок такого роду ситуації знаходимо в доповідній записці німінструктора Бергера про наслідки безпартійної конференції німців-колоністів у с. Іванівка Червоно-Лучського району 9 серпня 1925 р. Змалювавши обставини формування президії з обов'язковим представництвом тогочасних «почесних членів президії» та надсиланням на їхню московську чи закордонну адресу вітальних телеграм, нацменінструктор переходить до опису перебігу з'їзду. «Після привітання німецькою і російською мовами та відповіді учителя була зроблена мною доповідь німецькою мовою про рішення 14-ої партконференції та 3-го З'їзду Рад. Друга доповідь російською мовою про землевпорядження була зроблена гол. РВК тов. Медведєвим, який говорив про землевпо-

³⁰⁴ Там само. — Арк. 171.

рядження взагалі, не торкаючись зовсім землевпорядження колоністів і усунення всіх земельних негараздів. Дивлячись, що на цьому питанні — основному, конференція може зірватися, я взяв слово і німецькою мовою доповів суть постанови ВУЦВК від 14/08-24 р. і ГВК від 26/01-25 р. № 58, але колоністи цим залишилися незадоволені, оскільки, по-перше, поміж моїм викладом і доповіддю т. Медведєва вийшли великі розбіжності, а, по-друге, вже взимку колоністам ту ж історію розповідав Завгубнімсекції, а між тим колоністи абсолютно не бачать, щоб ці постанови почали проводитися в життя. Третя доповідь про роботу серед німців була зроблена мною, де я також висвітлив національну політику, після чого була зроблена т. Медведєвим доповідь про єдиний с. г. податок, причому відбулося друге зіткнення: я зазначав, що по всьому СРСР [податок — *Авт.*] зменшений і наводив цифри, а колоністи почали питати, чому ж їм доводиться платити значно більше, ніж у минулому році. Відповідь на це їм дав т. Медведєв наступну: податку більше приходиться в цьому році тому, що в минулому році колоністи отримали велику скидку, а в цьому році врожай і скидки нема. На цьому майже половина делегатів кинула конференцію і роз'їхалася по домівках»³⁰⁵.

Подальші висновки та рекомендації інструктора відповідали ситуації: «У цілому конференція пройшла дуже невиразно і мала якраз протилежний результат, зіткнувшись на 3-х питаннях: земельному, лісному і податковому... такого стибу конференції краще не проводити, якщо нема достатньої до них підготовки. Проведення і керівництво конференцією має знаходитися у руках німсекції, з якою слід узгоджувати всі такого роду питання і тільки тоді можливе правильне їх проведення»³⁰⁶.

В історії коренізації чітко простежується тенденція поступового зменшення, а врешті — і зведення нанівець кількості скликаних за ініціативою власне громад всілякого роду конференцій. Після 1926 р. звісток про них годі шукати в матеріалах преси, натомість фонди ЦКНМ та НКВС рясніють резолюціями цих відомств про відмову у скликанні конференцій релігійного та просвітянського характеру. Як альтернативу час від часу скликають офіційні конференції нацменпрацівників, стенограми яких фіксують гострі болючі проблеми повсякденного етнонаціонального життя. Поряд із гучними заявами та гаслами в них чимдалі більше невирішуваних роками проблем, які псують життя і нацменгромадам, і нацменпрацівникам.

Одна з останніх за часом проведення і разом із тим — перша окружна нарада нацменпрацівників Київщини відбулася 9–10 червня 1928 р. Вона

³⁰⁵ Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

³⁰⁶ Там само.

пройшла під гаслом розгортання самокритики. Заступник голови Київського ОВКУ Рекіс, заохочуючи учасників сміливо говорити про недоліки, із натхненням зауважував: «У Радянській Державі можна критикувати осіб, яких заборонено критикувати. Від нацменпрацівників периферії не чекаємо дифірамбів, — вони нам не потрібні, як і не потрібні резолюції про досягнення: вони, зрозуміло, є на 11 році. Нам треба виявити дефекти, аби їх у подальшому виправити»³⁰⁷. Зі свого боку відповідальний працівник ОВКУ заявив про ідеологічний наступ на партію, антисемітизм, петлюрівщину, ренесанс релігійних настроїв, що на його думку мали місце безпосередньо у партійних організаціях. На названих негативних явищах, на його думку, і мав бути зроблений основний наголос нацменроботи. «з огляду на це, нам необхідно перейти у генеральну контратаку», — підсумував Рекіс.

А дифірамби й не передбачалися. Подальші виступи змалювали купу проблем і у взаєминах влади та громад, і в повсякденному житті останніх. На одинадцятому році радянської влади по єврейських містечках працювали хедери, дітей до них приводили з 5-ти років. Хедери становили серйозну конкуренцію радянській школі, яка приймала дітей лише восьмирічного віку.

Освітянин Горохов, аналізуючи умови роботи національної школи, наголосив на проблемах виховання єврейських дітей. «... Єврейські діти перебувають у гірших економічних умовах, аніж діти решти національностей. Єврейська дитина не має трудової бази. Дитина на селі, якщо вона ходить до школи, все-таки вдома допомагає у сільському господарстві, вона виховується у трудовому середовищі. Єврейська дитина виховується у нетрудовій обстановці, і розкладницький вплив середовища на єврейську дитину більш тяжкий, ніж у інших груп. На трудовізацію єврейської дитини треба звернути більше уваги»³⁰⁸. Задля цього освітянин пропонував обов'язково створити при школах майстерні, а також виділити для них земельні ділянки.

Представник ОПК Квятковський, не вагаючись, описав реальний стан хат-читалень: «... Я навіть не можу сказати на що вони схожі, по-моєму це якісь комори, ящики для сміття, а не хати-читальні. На стінах висять по 3 роки обідрані плакати і більше нічого. Дана нарада має поставити питання рубя про те, аби хати-читальні були взяті в мережу, щоби дати туди працівників, які налагодили б там роботу»³⁰⁹.

³⁰⁷ Там само. — Спр. 169. — Арк. 1.

³⁰⁸ Там само. — Арк. 20.

³⁰⁹ Там само. — Арк. 23.

Втім заклики дати школам — учителів, сельбудам — сельбудівців, сільрадам — компетентних голів, регіонам — кваліфікованих управлінців лишалися, на жаль, закликами. Дефіцит, і кадровий і фінансовий, був визначальним чинником функціонування радянської управлінської системи. Насправді дистанція між проголошуваними владою гаслами/програмами вирішення низки проблем етнічних меншин і спроможністю їх повноцінно запроваджувати в життя була колосальною.

Нацменпрацівники виявилися заручниками ситуації: навіть працюючи на межі людських можливостей вони неспроможні були якісно вплинути на процеси, про сутність яких держава мала занадто поверхове уявлення. Різно, проте дотепно про становище нацменпрацівників висловилася Надєждіна: «Спочатку у нас була проба організувати Райнацменкомісії, але не хватало декілька карбованців на проїзд уповноваженого по району. Це не є причина бюджетова, а просто це причина неуважного відношення, тому що коли у нас маються кошти для всього іншого, то можна було-б знайти 5–6 карб. для того, щоб скликати Райнацменкомісії. Її замінили Райнацменуповноваженим і вийшло так, що дійсно це слово не від слова «Уповноважений», а від слова «Упав навантажений» [мова оригіналу — *Авт.*]. Коли у нас мається робітник, то для того, щоб він міг працювати як Уповноважений треба дати йому меншу завантаженість, бо інакше він не справиться зі своєю роботою. Тут товариші казали, що треба, щоб Райуповноважені гарно зрозуміли свої завдання, а я скажу, що треба, щоб Райвиконкоми зрозуміли, що таке Нацменуповноважений, як йому треба допомагати в цій роботі»³¹⁰. Схвальні вигуки з місць та решта виступів засвідчували, що попри всі розмови, загальний стан роботи протягом років не змінювалося жодним чином. Лише там, де нацменпосади обіймали зацікавлені відповідальні управлінці спостерігався прогрес, решта регіонів животіли за принципом «і так згодиться».

Таке ставлення влади до регулювання сфери етнонаціональних відносин боляче далось взнаки досить швидко, коли вона оголосила черговий вирішальний комуністичний штурм. Втім, поки що, в контексті суспільного примирення, якого більшовики понад усе прагли на етапі відбудовчого періоду, влада намагалася створювати принаймні ілюзію широкої підтримки своєї внутрішньої політики, якщо не отримати її насправді. Власне, саме тому вона перетворила масові громадські збори (що ухвалювали заздалегідь підготовані схвальні чи засуджуючі резолюції) на важіль формування відповідної масової свідомості: ця політехнологія повнотою спрацювала згодом — в епоху докорінної перебудови соціально-економічних та політичних засад існування СРСР.

³¹⁰ Там само. — Арк. 24–25.

Це, слід зазначити, був єдиний можливий спосіб збереження політичної влади в тій конфігурації, що вималювалася в переломному 1923 р. Більшовики були цілком свідомі того, що їхній власний електорат є надто мізерним, аби забезпечувати збереження влади ВКП(б) парламентським шляхом. Маніпулювання масовою свідомістю, створення і підтримка привабливого іміджу влади, зокрема й у сфері вирішення низки проблем етнонаціонального життя, врешті були доведені більшовиками до досконалості. Тільки таким чином їм вдавалося відволікати увагу суспільства від тривалого в часі утиску базових громадянських прав широких верств населення.

Прийшовши до влади, більшовики відразу проголосили про запровадження своєї політичної монополії. Цей крок був продиктований ганебним досвідом участі у політичному житті Росії впродовж нетривалого парламентського періоду її існування та під час політичної кризи 1917 р. Існування будь-яких політичних партій чи громадських рухів в Країні рад було неможливим ані з правової, ані з практичної точки зору. Спеціальні урядові та партійні структури тримали сферу суспільно-політичного життя громад під невсипущим контролем, скеровуючи життя суспільно-активних громадян, і тим більше, пересічних обивателів в офіційно затверджене річище.

Відомо, що певна частина організацій, що позиціонувалися як легальні громадські, насправді були створені з ініціативи ЦК КП(б)У і жодної діяльності, окрім ухвалені цією структурою, не здійснювали.

Позбавлені самостійності, вміло керовані партійним ядром президії, подібні організації тим не менше, проявляли неабияку життєвість, отримуючи кошти на свою діяльність і навіть здійснюючи доволі важливі проекти. Зокрема, згадана спілка брала участь у збиранні матеріалів та публікації низки видань з «Бессарабського питання». Іншою була доля організацій, що створювалися з ініціативи власне населення. До них влада ставилася із неприхованою пересторогою, вважаючи, що кожна ініціатива має бути добре підготованою. Фактично, жодна з організацій, що не була зрежисована ЦК, не мала майбутнього.

Переважна більшість організацій, що виникли стихійно, доводилася до самоліквідації впродовж кількох місяців — року. Так було, скажімо, з філією всесоюзної спілки ромів в Україні. 25 липня 1925 р. Всеросійський Союз Циган був зареєстрований у Москві. Розпочалася робота по організації місцевих сил, яку в Україні очолив Бізев (за відомостями звернення ВСЦ до ЦКНМ — колишній червоний командир). Голова ВСЦ Таранов та секретар Лебедев просили ЦКНМ зв'язатися з уповноваженим по роботі серед циган на Україні і підтримати його матеріально³¹¹.

³¹¹ Там само. — Спр. 154. — Арк. 49.

Слід зауважити, що комісія надзвичайно обережно, часто прискіпливо, ставилася до осіб, які час від часу очолювали певні організації чи рухи національних меншин. З одними із них склалися тривалі, насправді насторожені — зовні товариські стосунки. Так було, скажімо, із представником менонітської громади В. Янцем. Інші — після ґрунтовної перевірки ставали об'єктом громадської дискредитації, як шкідливий антирадянський елемент. Решта, як з'ясовувалося, була цілковито чужою і політиці коренізації і радянській владі, як такій. Бізев, власне, відносився до останньої категорії.

Після звернення Спілки до ЦКНМ із клопотанням надати всебічну підтримку своєму представникові в Україні співробітники ЦКНМ почали вивчати кандидатуру. 30 вересня 1926 р. закрите засідання ЦКНМ вирішило надіслати матеріали про Бізева до ДПУ для подальшого розслідування, попередньо порекомендувавши місцям «... не допускати гр. Бізева до роботи по обслуговуванню циган»³¹². 28 грудня 1926 р. ДПУ повідомило голову ЦКНМ про те, що Микола Тимофійович Бізев не був допущений до роботи на посаді уповноваженого Союзу Циган по Глухівській окрузі через наявний компромат. Згідно з відомостями окружного відділу ДПУ, Бізев був виключений із партії 1920 р. під час перереєстрації, до 1926 р. займався скупкою та продажем коней, розповсюджував фальшиві гроші, крім того, разом із дружиною перебував на обліку у карному розшуку як рецидивіст. Закреслене рукою помічника начальника ЕКУ ДПУ УСРР Мазо речення повідомляло: «Нині перебуває на утриманні дружини, яка займається квартирними крадіжками». Записка ДПУ закінчувалася словами: «Вважаємо, що компроментуючі матеріали достатні, оскільки нині Бізев притягується Глухівським Окрвідділом ДПУ до відповідальності за збут фальшивої монети»³¹³. На засіданні 29 січня 1927 р. комісії не лишалося нічого іншого, як констатувати: «Компрометуючі матеріали на Бізева підтвердилися, тому він не може бути допущений до роботи серед циган до повної реабілітації»³¹⁴.

Те, що на посади нацменпрацівників часто-густо потрапляли випадкові особи з темним минулим, не було секретом. Відомості про це непоодинокі. Однак не вони визначали клімат у взаєминах влади і етнічних громад. Не буде перебільшенням твердження, що до осіб, яких спільноти висували самі з числа своїх духовних і культурних лідерів, упередження владних структур було не меншим. Зовсім не випадково найбільш активні і компетентні серед них послідовно «пригальмовувалися» у своїй

³¹² Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 90.

³¹³ Там само. — Спр. 6. — Арк. 111.

³¹⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 111.

неконтрольованій діяльності. Так було, скажімо, із наступником В. Янца, який намагався офіційно закріпити за собою посаду генерального уповноваженого менонітської кооперації. 18 січня 1927 р. закрите засідання ЦКНМ визнало недоцільним її встановлення³¹⁵.

Не буде також перебільшенням і наступне твердження. Ще більш упередженим було ставлення влади до спроб лідерів громад об'єднати останні в національних організаціях. Всі вони з часів громадянської війни традиційно розглядалися як потенційна база контрреволюційної та диверсійної роботи.

Хоча НКВС та ЦКНМ, що називається, «тримали руку на пульсі» етнічних громад, час від часу в їхньому житті траплялися непередбачені аврали. 3 листопада 1926 р. ЦКНМ розіслала ОБНМ терміновий таємний циркуляр, у якому йшлося: «За нашими відомостями, деякі ОБНМ одержали листа від «Спілки німецьких євреїв», /Центральне бюро в справі єврейського населення/, в якому вона прохає про надсилку низки матеріалів про економічне становище єврейського населення на Україні. ЦКНМ пропонує Вам негайно повідомити чи одержали Ви такого листа. Одночасно пропонується Вам в разі одержання такого, від відповіді та подання матеріалів утриматись до одержання від нас певних директив щодо цього питання»³¹⁶. Радянський уряд послідовно обмежував доступ як власних громадян, так і, ще більшою мірою, іноземців до інформації про життя в СРСР не випадково: йшлося не тільки про закордонний імідж влади, а й про її міцність як таку. Інформаційна монополія вкупі із політичною була ситемоутворюючою платформою державно-політичного утворення СРСР.

Доволі скоро затвердилася й типова матриця політичної нейтралізації всілякого роду національних організацій та спілок. Право на їхнє створення було зафіксоване в Конституції, однак реалізувати його було практично неможливо. По-перше, Міжвідомча комісія у справах спілок та союзів (МЕКОСО) при НКВС пильно слідкувала за змістом поданих на реєстрацію установчих документів, «пропонуючи» тим відповідні поправки та зміни, що врешті позбавляли останні жодної самостійності. По-друге, зареєстровані товариства повинні були суворо дотримуватися керівництва відповідними владними інституціями. По-третє, навіть із дотриманням перших двох умов, створені за ініціативою самих громад організації відразу підпадали під невсипущий нагляд органів НКВС та ДПУ, що оточували їх щільною мережею сексотів. Винятків із цієї доволі ефективної практики не існувало. Так було, зокрема, із Всеукраїнським

³¹⁵ Там само. — Арк. 133.

³¹⁶ Там само. — Арк. 153.

об'єднанням караїмських національних товариств, статут якого після тривалих зволікань та змін був врешті затверджений МЕКОСО 31 жовтня 1924 р.³¹⁷

Найбільш організованою та дієвою стала схема безпосереднього зв'язку з органами центральної влади, відпрацьована в першій половині 1920-х рр. українськими менонітами. Функції генерального представника інтересів громади перед радянським урядом ще в 1922 р. громада делегувала В. Янцу, який налагодив тісні стосунки із головою ЦКНМ М. Лобановим та очільником німецької секції Й. Гафтелем. Фонд комісії зберігає кілька факсимільних звернень В. Янца, як із питань діяльності СГВ, так і приватних осіб, що дозволяють прослідкувати механізм проходження його регулярних клопотань.

29 липня 1926 р. датований лист В. Янца на ім'я Й. Гафтеля. І його форма, і тон звернення не залишають сумнівів у тому, що взаємини між менонітським ходоком та німінструктором були, якщо не приятельськими, то принаймні довірчими: «Представляя при сем копию письма на мое имя от И. Вилера, пораженного на левом боку параличем. Он просит совета и помощи. Я не знаю, как законом сейчас рассматриваются подобные случаи. Имеет ли Вилер законное основание на указанный в селе Варваровке Николайпольского района (Хортицкого администр. района) двор? Или же погасли все права его на крестьянский двор, когда он сам из трудового элемента, притом неработоспособный? Не знаю, что ему советовать. Не сможете ли через Комиссию узнать положение и дать указание? Прошу об этом»³¹⁸. Того ж дня Гафтель надіслав офіційний запит юрконсультанту із порушеного клопотання і невідкладно отримав роз'яснення щодо порядку отримання інвалідом земельної ділянки³¹⁹.

Доволі регулярно ходоків до центральних органів надсилали єврейські громади: на початку 1920-х рр. у них міцно затвердилася думка про те, що «апелювати до місцевих органів недоцільно, наші просьби не вислуховуються»³²⁰.

Практика колективних опорних та лобістських акцій була ефективною, але доволі небезпечною і марудною. Як дотепно відзначав нацменінструктор Луганського ОВКу Петровський, «всі ці рухи обійшлися колоністам дуже дорого, оскільки їм доводилося платити гроші агентам, які роз'їжджали, і зокрема, приймалися заходи щодо ліквідації госпо-

³¹⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.

³¹⁸ Там само. — Спр. 128. — Арк. 21.

³¹⁹ Там само. — Арк. 20.

³²⁰ Там само. — Спр. 132. — Арк. 32.

дарств, не засіваючи землю тощо...»³²¹. Зауваження про те, що діяльність такого роду «делегатів» дорого обходилася єврейським кустарям, досить часті в архівному фонді ЦКНМ. Неодноразовими є й зауваження про зловживання всілякого роду аферистів довірою громад.

Не слід недооцінювати ті можливості, що, попри всі обмеження радянської політичної системи, отримало населення для прояву та відстоювання своїх соціально-економічних та етнокультурних інтересів. Водночас і не слід переоцінювати їхні можливості боротися за відмінні від більшовицьких політичні погляди та відтворення інакших, аніж офіційно затверджена, систем світосприйняття.

Цікавим засобом були делегатські накази на безпартійні конференції, передовсім німецькі. На відміну від пізніших за часом делегатських наказів 1930-х рр., оприлюднюваних у пресі, ці містили вимоги, дійсно злободенні для мешканців нацменселищ. Вони волали про наболіле: втрачені землі, непосильне оподаткування, відсутність кваліфікованої агрономічної та медичної допомоги, шкіл. У них не знайти антирадянських закликів, чи відкритих звинувачень влади. Німці формулювали свої претензії, апелюючи до аргументів доцільності, вигідності, можливості, конституційності. Таким за змістом є наказ «Делегату округи на німконференцію» від колонії Гоффенталь Петро-Краснопольської сільради Краснолучського району (18 березня 1925 р.). Описуючи майнові і земельні втрати колоністів, загальні збори селян стверджують, що в підоснові німецької еміграції перебуває не небажання громади служити радвладі, а малоземелля, яке робить неможливим господарювання. Констатуючи, що найкращі землі громади були відібрані сусідніми українськими та російськими селянами, німці «прозорю» натякають: «Тепер ми питаємо Радуряд, чому завжди колоністи висилаються, які в своїй колонії мали достатню кількість землі, що нині займають російські селяни? Колоністи завжди виселялися, чи не можуть російські селяни хоч раз виселитися, коли в їхньому селі не вистачить землі. Чому вони взяли нашу землю? Чи не може Радвлада наділити нам відповідну норму нашої землі». Прикметною є й кінцівка наказу, цілком характерна для тогочасної ситуації: «Хай живуть Німецькі колонії. Хай живе підняття німецького культурного господарства для відновлення Радуряду»³²².

Прикметні форми організації колективного опору непопулярним рішенням влади мали місце в історії єврейської громади УСРР. Примирившись врешті із масованим наступом більшовиків (в особі евсекції) на єврейську традиційну освіту, громади втілювали тактику латентного

³²¹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

³²² Там само. — Спр. 91. — Арк. 23.

спротиву: єврейська традиційна освіта пішла у підпілля (архівні джерела свідчать про існування хедерів та меламедів аж до кінця 1930-х рр.), натомість містечкові мешканці впродовж років намагалися розширити мережу існуючих трудових єврейських шкіл, перевести їх на місцевий бюджет, водночас повернувши викладання івриту та закріпивши за ними право на суботній відпочинок та відпочинок під час юдейських свят.

В 1925 р. відбулася масштабна акція, організована українським єврейством спочатку на користь встановлення в єврейських школах вихідних днів відповідно до етнорелігійних традицій, а згодом — стосовно повернення викладання івриту. У заяві до ВУЦВКу громадян м. Ромни (за 87 підписами) йшлося про те, що 480 учнів Роменської 51-ї радянської трудової школи (усі без винятку євреї) позбавлені традиційного відпочинку і примушуються відзначати Різдво, Благовещення, російський Великдень і недільні дні. Залишаючи поза увагою, що церква давно вже була відділена від держави, а в радянських трудових школах офіційно було заборонено відзначати названі свята, заявники зазначали, що «... позбавлення єврейських учнів можливості користуватися днями відпочинку під час національних їхніх свят, *принижує їхню національну гідність і йде врозріз із конституцією та постановою комісаріату праці* (курсив — Авт.) від 18 лютого п/р [1925 р.] за № 44/1009, яким визнано необхідним узгоджувати дні відпочинку з національними святами»³²³. Зважаючи на наближення єврейського Песаху, підписанти просили терміново розглянути прохання і розпорядитися щодо узгодження в школі днів відпочинку з днями єврейських свят і суботніми днями.

В режимі суворой конфіденційності ЦКНМ відпрацьовувала заходи щодо згортання громадської кампанії, організованої єврейськими громадами. До відповідних органів комісія надсилала не лише копії характерних заяв єврейських дітей, а й списки місць та відомості про кількість підписантів³²⁴. Кампанія, між тим, набула масового характеру: на адресу ВУЦВК та ЦВК СРСР від учнів містечок надійшли заяви з проханнями про видання декрету про дозвіл вільного вивчення івриту за 4 388 підписами³²⁵. Прикінцеві висновки ЦКНМ були безапеляційними: «... Мова ця не є рідною мовою єврейських дітей. Подання петицій пояснюється спеціальною кампанією, що проводиться антирадянськими сіоністськими організаціями. Повідомити ті Окрбюро нацмен, з яких отримані петиції, про необхідність проведення роз'яснювальної кампанії серед дітей, які

³²³ Там само. — Спр. 43. — Арк. 90.

³²⁴ Там само. — Спр. 153. — Арк. 50.

³²⁵ Там само. — Арк. 51.

навчаються як у єврейських, так і в мішаних школах через викладацький персонал і піонерські загони»³²⁶.

Не менш масового характеру в 1926 р. набула кампанія оскарження запровадження окрвиконкомаами у єврейських містечках у якості вихідного дня понеділка. Наприкінці року М. Лобанов, зважаючи на те, що «... справа може бути використана ворожим нам елементом»³²⁷ змушений був ініціювати перевірку на місцях за наслідками конфліктогенного рішення окрвиконкомів.

Найбільшим досягненням влади в епоху коренізації слід вважати те, що більшовикам вдалося не лише відпрацювати ефективну систему ідеологічної обробки населення, але й створити дієву систему органів державного етнополітичного регулювання, яка фахово відстежувала соціально-економічне та етнокультурне становище громад та сприяла вирішенню їхніх найболючіших проблем. Реагування на проблеми було доволі оперативним. Отримавши звернення з місць, упродовж кількох годин відповідні загальносоюзні структури відправляли запит чи розпорядження до Харкова, де й відбувалося подальше опрацювання питання.

Поступова уніфікація методів і форм роботи у нацменсередовищі була цілком адекватною відповіддю на тогочасні обставини: створивши національні адміністративно-територіальні одиниці, судові камери та школи для найбільш політично активних і потенційно проблемних громад (німців, євреїв та поляків), уряд змушений був поширювати цю практику й на решту нацменгромад, значно менш потужних культурно та економічно, більше того — з низкою суттєвих етнокультурних проблем. Проте в їхньому середовищі більшість урядових програм грузла і спричиняла низку не вирішуваних роками проблем. Чого тільки коштувало радянським управлінням налагодження більш-менш прийнятної мережі так званих національних шкіл у середовищі українських греків, молдаван, гагаузів, болгар і т. д. І цеківські, і ЦКНМ-івські, і наркомпросівські функціонери самі часто-густо виявлялися неспроможними ані досягнути рівень проблем у середовищі нацменгромад, ані розробити модель їхнього вирішення. Типовим і показовим у цьому сенсі документом епохи є відповідь завідувача чеського центрального бюро Гаєка на запит ЦКНМ від 28 березня 1925 р. щодо потреб чеського населення України. Нагальні потреби чехів він сформулював наступним чином: будівництво 15-ти чеських чотирирічок та 4-х семирічок, надіслання до останніх 40 чеських партійних вчителів з Чехії (!), виділення коштів на роботу «по виданню

³²⁶ Там само. — Арк. 70.

³²⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 147.

чеських підручників з ідеологією Радвлади», «створення літніх курсів для тих чеських вчителів, що є, і для приїжджих»³²⁸.

Прикметно, що про необхідність побудувати, принаймні, 8 чотирирічок та 2 семирічки, аби охопити хоча б 50% дітей, та відрядження 20 учителів з Чехословаччини йшлося на засіданні Раднацмену Наркомпросу 5 лютого 1925 р. Аналогічні ухвали двома роками раніше приймала нарада при Наркомпросі у Москві. Доводиться лише дивуватися рівню компетентності тогочасних управлінців, їхній сліпій вірі у невідворотну світову революцію, що мала забезпечити потрібну кількість учителів-партійців з-за кордону для всіх етнічних меншин СРСР. Саме тому попри голосні заяви чеське (і всі решта) бюро та, відповідно, місцеві просвітяни до кожного наступного навчального року приступали «з майже порожніми руками, не маючи книг і вчителів»³²⁹.

Втім, ці «незначні недоліки» сприймалися тоді не як проблема, радше — як спонuka для подальшої роботи. Ігноруючи незадоволені («ворожі») голоси всередині країни та за її кордонами, радянська влада популяризувала кожний свій захід, використовуючи його для комуністичної пропаганди і глорифікації своїх досягнень, підносячи їх як вінець світової політичної практики. Щоправда низка її напрямків дійсно були піонерськими, або принаймні винятковими в тогочасній світовій політиці. Це стосується передовсім кампанії аграризації єврейства.

Більшовики спромоглися використати здійснювану ними за допомогою іноземних інвесторів кампанію для розбудови власного внутрішнього та зовнішньополітичного авторитету. Популяризація єврейської аграризації і, відповідно, влади, що здійснювала її вперше у світовій практиці в такому масштабі, відбувалася нав'язливо і просто. У відозві до всіх товариств кустарів-одинаків Тульчинського окрвиконкому (30 листопада 1925 р.), завізованому уповноваженим нацмену Герасимовим, наголошувалося: «Жовтнева Революція покінчила з віковичним єврейським безправ'ям і дала можливість єврейським трудівникам брати активну участь у будівництві нового державного і господарського життя Республіки Труда. На противагу тому, що царський уряд не допускав євреїв працювати на великих фабриках і заводах, не допускав євреїв до землеробської праці, Радянська влада приймає всі доступні засоби до включення єврейської бідноти до великої промисловості і надає всіляку допомогу євреям у переведенні їх на землеробство»³³⁰. Анонсуючи, що завданням влади є переведення впродовж 8–10 років до землеробської

³²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 58.

³²⁹ Там само. — Арк. 58–59.

³³⁰ Там само. — Спр. 94. — Арк. 64.

праці близько 500 тис. євреїв, Герасимов змальовував грандіозні успіхи радянської влади, натомість замовчуючи ту величезну матеріальну, технічну і організаційну допомогу, яку колоністи отримували від закордонних організацій. Використання державним апаратом кожного найменшого досягнення (навіть здобутого не самостійно) на користь зміцнення позицій влади та її авторитету залишалася непорушною в часі методикою завоювання симпатій суспільства.

Влада не лише замовчувала роль іноземних організацій у справі подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. та економічної розрухи, а й «режисувала» вияви масової народної підтримки кожного більш-менш помітного урядового заходу чи програми. Прикладів тому безліч. Так, зокрема, була організована й показова акція на підтримку запровадження димотики в еллінських школах України. Висхідним пунктом для її розгортання став таємний обіжник ЦК КП(б)У окрвиконкомам Одещини, Маріупольщини, Миколаївщини, Київщини за підписом секретаря ЦК П. Любченка (9 березня 1928 р.). У ньому «рекомендувалися» цілком конкретні обриси і майбутнього «громадського» руху, і механізми його досягнення:

«Новий грецький правопис, що його введено було останнім часом по радянських грецьких школах, викликав обурення з боку урядових та громадських реакційних верств у Греції. Реакційна преса у Греції здійняла з цього приводу ворожу кампанію проти СРСР. З другого боку, поступові ліві мовознавці Греції вітають цю реформу і вимагають її поширення в межах самої Греції. За це їх звинувачували у співчутті більшовизму, і питання набуло політичного значіння. Грецький посол в СРСР Пануріадис спробував використати актуальність питання про правопис, як привод для антирадянської пропаганди серед грецького населення Північного Кавказу, Закавказзя та Криму. Він об'їздив місцевості з грецькою нацменшістю, збирав куркулів та непманів, застрашував їх тим, що, хто не голосуватиме проти нового правопису, тому, як більшовикові, закрито буде поворот до Греції тощо. Таким чином, йому пощастило вплинути на зменшення в деяких грецьких школах учнів і викликати антирадянські настрої. Цьому втручанню офіційних представників грецького уряду та грецької реакційної преси до наших внутрішніх справ необхідно дати рішучу відсіч. *Треба провести серед грецького населення роз'яснюючу кампанію щодо значіння реформи правопису, поступовості цього акту, а також мобілізувати виступи та масові заяви грецької нацменшості про охоче і добровільне прийняття нового правопису та протести сільрад, позапартійних зборів, нарад родичів школярів, проти намагань грецького фашизму відгородити трудящих греків в СРСР од надбань радянської культури* (курсив — Авт.). Необхідно обміркувати

план кампанії з місцевими органами Наркомосвіти та робітниками преси, перевести її в найближчий час, висвітливши відповідно в пресі»³³¹

Непідвладна ані доводам здорового глузду, ані зауваженням науковців про штучність радянської реформи грецького (болгарського, татарського тощо) правопису, ані зойкам освітян про їхню неспроможність вирішувати поставлені перед ними партією та урядом завдання, спираючись на наявну матеріально-технічну та інтелектуальну базу, кампанія настирливо «проштовхувалася» аж до Голодомору та масових політичних процесів, коли адміністративний ресурс її запровадження був цілковито вичерпаний.

Не буде перебільшенням зауважити, що найбільшим викликом часів коренізації для радянської національної політики став побутовий антисемітизм. Це суспільне явище було свого роду лакмусовим папірцем, що унаочнив реальний стан речей у сфері міжнаціональних відносин в єдиній у світі країні, де інтернаціоналізм був закріплений у конституції та програмних документах правлячої політичної сили.

Сплески антисемітизму відбувалися неодноразово: в першій половині 20-х рр. — як стихійна відповідь на кризові соціально-економічні умови та інерція погромного лихоліття; в 1927–1928 р. — як реакція на створення єврейських національних районів та сільськогосподарську колонізацію; в 1930–1931 рр. — на хвилі антиколективізаційного опору.

Погроми 1917–1920 рр. наклали глибокий травматичний слід на свідомість українського суспільства, спотворивши долі і їхніх жертв, і безпосередніх учасників, і випадкових свідків. Упродовж 1921 р. влада доклала чимало зусиль, аби дистанціюватися від звинувачень в участі радянських військових формувань у погромах. З цією метою були створені спеціальні комісії, що докладно розслідували найбільш кричущі погромні події. До певної міри із цим завданням влада справилася, проте розрядити суспільну напругу їй не вдалося. Неконтрольована міграція євреїв теренами республіки та їхнє неочікуване повернення до погромлених обійсть, на той час вже зайнятих новими поселенцями, лише загострювали й без того вкрай напружену ситуацію у містечках, що животіло в умовах жорсткої соціально-економічної кризи.

Антисемітизм у першій половині 20-х рр. був притаманний як пересічним мешканцям містечок, так і їхнім управлінцям. Саме остання обставина стала безпосередньою причиною загострення «єврейського питання» як такого, так і обопільних взаємин влади та єврейських громад. Величезний шар початкових матеріалів ЦКНМ склали скарги містечкових євреїв на антисемітизм місцевих органів влади.

³³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 14.

Місцеві управлінці не лише потайки зловживали владою, а й не цуралися привселюдного приниження «народу», що перебував у їхньому підпорядкуванні. На першотравневій демонстрації (!) в с. Криве Озеро секретар райкому Григорчук таким чином прокоментував нещасний випадок, внаслідок якого загинув єврейський візник та був покалічений росіянин: «... За одного росіянина краще таких 100 жертв»³³². Надвечір того ж дня, виступаючи перед виборцями, Григорчук заявив, що всі містечкові євреї є спекулянтами і гальмують усіляку роботу.

Прояви антисемітизму були масовими. Саме вони спровокували сталу конфронтацію містечкових євреїв з владою, внаслідок якої в низці рад сіоністи прийшли до влади через легальні вибори. Остання обставина витверезуючим чином подіяла на органи центральної влади. Вони переглянули ставлення до заспокійливих звітів райвиконкомів і організували обстеження обставин існування містечка у повоєнну добу.

Під час обстежень з'ясовувалося безліч курйозних випадків, які траплялися внаслідок зневажливого ставлення до традицій і звичок нацменнаселення. 1925 р. комісія у складі прокурора округи та інструктора окружного парткому з'ясовувала заяву Айзіка Неймана з Мурованих Куриловець. У ній ішлося про те, що голова райвиконкому Хропка в пошуках шляхів поповнення бюджету примусив євреїв взяти в оренду птахобійню і водночас заборонив різку пташини без його особистого дозволу, як виняток — за рецептами для хворих. Хоча на місці з'ясувалося, що Айзік Нейман давно помер, а заява написана Перямутром (який, певне, в такий спосіб намагався убезпечити себе від небажаних наслідків скарги на голову райвиконкому), Хропка притягнули до відповідальності «за дискредитацію радянської влади та перевищення влади»³³³.

Через те, що глибинка рясніла такими вигадливими «Хропками», до кінця 20-х рр. містечка назагал залишалися епіцентрами хронічних проблем: побутових, економічних, етнокультурних, сфери міжнаціонального спілкування. Про їхню гостроту дає уявлення судити низка архівних джерел. Так, у листі від 22 серпня 1925 р. (на 8-му році радянської влади!) кустарі м. Томашпіль у листі до голови ВУЦВК Г. Петровського повідомляли про поширення бандитизму, щоденні грабунки та вбивства євреїв. Привертає увагу, що бандити не гребували вбивством і грабунком поодиноких кустарів, і навіть нападали на чисельні групи (40 кустарів, що прямували на ярмарок до м. Жирич, 15 кустарів «... перев'язали, як овець на бійні, побивши, пограбували. Товар і коней забрали, а постраждалих

³³² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 2.

³³³ Там само. — Арк. 28.

залишили зв'язаними як чоловіків, так і жінок»³³⁴). У 18-ти верстах від Томашполю до містечка Баровка увірвалися 13 бандитів, які пограбували сільраду і навколишні єврейські села. Євреї були впевнені, що в банду об'єдналися місцеві селяни — переважно бідняки, які потерпали від голоду, а міліція, що складалася з начальника і двох міліціонерів, була неспроможна навести лад у районі. Систематичність єврейських погромів спричинила занепад економіки містечок і апатію кустарів, які говорили: «Чому їм не грабувати, коли радянська влада їм не перешкоджає в щасливій і легкій роботі. На самому невеликому ярмарку бандити отримують 200–300 червонців. Дуже скоро вони напевне прийдуть до єврейських містечок, нікого не боячись, і будуть вбивати». У розпачі, наївно і водночас зворушливо, кустарі просили, аби «радянська влада ... твердим і грізним словом сказала бандитам: «Відніміть ваші закривавлені руки від людей, вони також не винні». Завершувався лист словами: «Хай живе мир між народами на рівних правах!»³³⁵.

Додамо лише, що періодично погроми відбувалися і пізніше. Один із них, згідно із матеріалами фонду ЦКНМ, стався в середині листопада 1927 р. у м. Снитків Могилівської округи. В листі, адресованому ДПУ УСРР, ЦКНМ повідомляла, що населення містечка виявилось беззахисним перед нападом банди з 20-ти осіб. Вона пограбувала кооператив, одна людина загинула, кілька були поранені, частина мешканців містечка, зокрема й вчительки, були пограбовані та побиті. «Ви собі не можете уявити той пригнічений настрій, який панує в усьому місті», — писали секретар комсомольського осередку, завідувач школи, представник ССТ, голови сільради та союзу кустарів. Місто наповнене підозрілими особами, а в ньому немає навіть міліціонера. Після заходу сонця всі ховаються по хатах, через те громадське життя «замерзло». «Населення сильно стурбоване через відсутність охорони в місті», — констатував радянсько-партійний актив. Далі йшли вимоги: «Ваш обов'язок вжити всіх заходів для того, аби райвиконавець чи ДПУ вислали озброєну силу для охорони міста. Якщо ДПУ не може, то хоча б нехай буде міліція, інакше в подальшому неможливо працювати»³³⁶. Радянські працівники цілком серйозно замислювалися над виїздом зі Сниткова, що загрожувало припиненням дії радвлади на території містечка. Зваживши негативні наслідки такого сценарію, ЦКНМ терміново звернулася до ДПУ із листом: «Повідомляючи про вищенаведене, вважаємо, що необхідно вжити відповідних заходів задля забезпечення містечка озброєною охороною,

³³⁴ Там само. — Спр. 94. — Арк. 29.

³³⁵ Там само. — Арк. 30.

³³⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 7.

ураховуючи те, що з одного боку при теперішньому поширенню антисемітизму в банду можуть бути втягнуті деякі селяне, а з другого — єврейське населення містечка Сніткова, як і сусідніх містечок, в разі повторювання нападів банди може покинути містечка, що з політичних міркувань з'являється дуже небажаним [курсив — Авт.]»³³⁷.

На врегулювання містечкової проблеми у більшовицької влади пішло кілька років, далеко не всі кроки були результативними. Присвоєння низці містечок статусу міських поселень не зустріло очікуваного піднесення в середовищі його мешканців, оскільки податковий тягар городян був суттєво більшим³³⁸.

Загострення антисемітизму в 1927–1928 рр. у зв'язку із розгортанням єврейської сільськогосподарської колонізації перетворилося на гостру соціальну проблему. Слід зауважити, що антисемітські настрої були явищем звичайним у німецьких та грецьких колоніях, власне, усюди, де інтереси місцевого селянства перепліталися з інтересами єврейських колоністів. Ці традиційні для першої половини 20-х рр. проблеми тим більше загострилися після того, як у низку колоній на радянсько-партійну роботу прибули призначенці єврейського походження.

Представник Херсонського губвизборчкому Цесляк, проводячи передвиборчу кампанію в менонітських селищах восени 1925 р., відзначив наявність антисемітизму. Останній, щоправда, поширювався тільки на районне керівництво колишньої німецької волості — переважно єврейського походження. Попри брутальний тиск РВК колоністи запекло опиралися повторному обранню голови Кочубеївської сільради і за сумісництвом — секретаря комосередку Циндельковського, профуповноваженого і водночас — секретаря комсомольського осередку Небельштейна. Населення п'яти селищ у категоричній формі виступила проти Циндельковського, зауваживши, що останній, укладаючи трудові договори, замість встановлених законодавством 8% вимагав 25–30% (факти підтвердила перевірка)³³⁹. РВК своєю чергою звинуватив колоністів у тім, що вони виступають проти комуністів. Врешті Циндельковський на зборах ударив по столу кулаком і заявив: «Ви — куркулі, ви контрреволюціонери, якщо ви не хочете комуністів прийняти до вашої сільради, то я прийду до Вас як голова і тоді ви побачите». Перелякані колоністи надіслали делегацію за губернським уповноваженим, просячи звільнити їх від затятого ненависника колоністів³⁴⁰.

³³⁷ Там само. — Арк. 8.

³³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 30.

³³⁹ Там само. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

³⁴⁰ Там само. — Арк. 55.

У колонії Мюльгаузен опір колоністів списку райвиконкому був настільки очевидним, що вибори довелося проводити з 9-ї ранку до 12-ї ночі. Врешті частина найбільш одіозних районних активістів була відряджена на роботу до інших районів³⁴¹.

Потік негативної інформації аж до повідомлень про погроми буквально захлеснув ЦКНМ. Проблему держава вирішувала усіма доступними засобами. По-перше була розгорнута широка роз'яснювальна кампанія у пресі. Впродовж 1928 р. у місцевих і центральних газетах була опублікована чимала кількість дописів, заміток і репортажів із судових засідань, що розтлумачували населенню контрреволюційний характер антисемітизму. Розбираючись поміж собою у таємному режимі відносно тих чи інших висловлювань у пресі, радянсько-партійні функціонери чимдалі на показ виставляли лише позитивні приклади розвитку добросусідства колоністів із оточуючим селянством. Задля цього у єврейській колонії відряджалися групи робітників (приміром, делегації з 16 харківських пролетарів, «з яких переважна більшість українців та росіян»). Ті на власні очі мусли переконатися, що на українську землю оселяють єврейських трударів, а не непманів і торгашів, які визискують місцеве населення³⁴².

Заяви робітничих делегацій у пресі про побачене, публікація піднесених звітів радянських урядовців про успіхи єврейської сільськогосподарської колонізації, а згодом — і розбудову створених на основі колоній єврейських національних районів створювали ілюзію залагодження проблеми. Назагал, преса 1927–1928 рр. створювала враження про досягнення вирішальних перемог на цьому фронті. Між тим заходи влади стосовно угамування хвилі побутового антисемітизму були малоефективними. Становище єврейських переселенців ще більше ускладнювалося під тиском низки негативних чинників: зловживання та упередженості місцевих органів влади, відсутності навичок господарювання на землі, складних погодних умов, ворожості місцевих мешканців, які зводили нанівець зусилля переселенців, потравляючи їхні поля, викрадаючи худобу та врожай. Найбільш складним у цьому сенсі виявився 1928 рік, коли різко посилювалося повернення колоністів. Серед причин масового відходу переселенців представник Комзету на Криворіжжі Я. Островський відзначав загострення взаємовідносин із сусідніми селянами, з боку яких надходили постійні погрози. Після вбивства одного з колоністів решта замислилася над поверненням до містечок. «Загалом, настрої у переселенців, що перебувають у становищі, коли озимина загинула, а на

³⁴¹ Там само.

³⁴² Там само. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 74.

ярові засіви також розраховувати нема чого, — поганенький. Постачання продовольством відбувається з перебоями, несвоєчасно і в незначній кількості. Потрави, що здійснюються систематично сусіднім населенням, доходять у деяких випадках до побиття переселенців. Антисемітизм посилюється. У переселенця немає певної перспективи, що буде з їхніми сім'ями на зимовий період. Зважаючи на це, треба розраховувати, що відхід з поселень збільшиться»³⁴³.

Селянство в регіонах колонізаційного руху не могло зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийшлих, коли її було замало для місцевих. Ця обставина швидко й безповоротно політизувала «несвідоме» місцеве селянство. Якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то прораховувався і замість політичних дивідендів одержав розширення опозиції, як за рахунок колоністів, так і власного селянства. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства. Цілком зрозумілими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин.

Побоювання В. Жаботинського про небезпеки, які крилися в здійсненні аграризації у країні, кожен камінь якої пам'ятав гайдамаччину, були небезпідставними³⁴⁴. Варто додати лише, що ситуація склалася не просто гостра, а майже безвихідною: селяни, споглядаючи розбудову єврейських колоній (а згодом — національних районів), дивувалися «щедрості» радянської влади і щиро вважали, що все це юдофільство фінансується їхнім коштом; влада, своєю чергою, неспроможна була визнати, що фінансування єврейської сільськогосподарської колонізації відбувається передовсім коштом міжнародних єврейських організацій, бо це знецінило б її внутрішній та зовнішній авторитет. Саме тому ДПУ УСРР, Укркомзет, ЦКНМ та решта зацікавлених відомств перевели дослідження проявів антисемітизму та їхніх причин у режим суворої таємності. ДПУ акумулювала повідомлення про антисемітизм з місць недаремно: аналіз відомостей щодо поширення антисемітизму в усіх соціальних верствах, включаючи непманів, безробітних, військових, студентів тощо створював підстави для серйозного занепокоєння. Найбільше ж владу турбувала та обставина, що за нею поволі, але міцно закріплювався імідж «жидівської влади».

Висновки аналітиків ДПУ були невтішними: зростання антисемітизму, що розпочалося у 1925 р. набуло безперервного характеру. «Антисемітизмом заражені всі прошарки і класи населення і він має місце

³⁴³ Там само. — Арк. 83.

³⁴⁴ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.

навіть серед окремих членів партії. Основною базою антисемітизму є антирадянський елемент у місті та на селі, який посилює свою діяльність і паралельно веде боротьбу з Радвладою, використовуючи антисемітизм для своїх цілей, тобто для боротьби з Радвладою»³⁴⁵.

Чимдалі антисемітизм набрав все більш огидних форм, віддзеркалюючи болючі соціально-економічні проблеми радянської глибинки.

³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 52.

Розділ Х.

Ставлення радянської влади до «колишніх людей»

Термін і явище «колишні люди» постали одразу після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії. Народи стали на шлях власного державотворення і національного самовизначення. Револьюційні гасла, а тим паче дії, стали історичним вироком для представників станових еліт, великих землевласників, підприємців. Більшовицькі декрети оголосили їх «колишніми», позбавивши не лише майна, пільг, привілеїв, соціального статусу, але й майбутнього. До соціальної категорії «колишніх» потрапили власники фабрик і заводів, навіть іноземці, а також латифундисти, дрібні поміщики, новоявлені фермери. Для нової влади вони були ворожим класом, який підлягав експропріації, конфіскації, реквізиції, ідеологічній люстрації. Заможна частина дворянської еліти залишила країну, патріотична стала на шлях боротьби з більшовиками, конформістська намагалася пристосуватися до нових реалій. Поміщики дворянського походження і просто землевласники («столипінці», «дідичі») зачалися, сподіваючись на мінливість революційного буревію. Однак їхні очікування виявилися марними.

Револьюційні експерименти більшовиків не обмежувалися першими декретами, які стосувалися скасування приватної власності, націоналізації фабрик і заводів. Вони набули системного характеру, яскравим проявом якого стала так звана політика воєнного комунізму. Не була винятком і нова економічна політика (неп). Їх можна вважати протилежностями єдиного процесу комуністичного будівництва, пошуком його оптимальних форм, розвідкою боєм. Не вдаючись до з'ясування спільних і відмінних ознак воєнного комунізму і непу, які достатньо висвітлені істориками, зазначимо драматичність ситуації, яка виникла довкола «колишніх поміщиків» і залишків дворянського стану. Для них однаково небезпечними були роки воєнного комунізму, непу, початок сталінської соціалістичної реконструкції, але в історичному контексті важливими є політично-ідеологічні витоки системного усунення поміщиків з соціуму.

Х.1. Більшовицька «ненависть до поміщика»

Політично-економічну мотивацію, тактику і стратегію негайної ліквідації поміщиків як класу виклав В.Ленін у промовах, статтях, декретах, виголошених і написаних у 1917–1918 рр. Вони стали політично-ідеологічною основою для прийняття нормативно-юридичної бази більшовицької аграрної реформи. Взаємини В. Леніна з соціальними верствами суспільства, відтак і влади та народу, були ситуативними, «щирість» і послідовність яких залежали від конкретних тактико-стратегічних завдань, розстановки «класових сил». Поміщики і заможні селяни, яких вождь називав куркулями, належали до класових ворогів. Тому ставлення до них у В. Леніна було ворожим. За політологічною фразеологією про «антагонізм» та «експлуатацію», якою вирізнялися його промови і статті, приховувалася відверта ненависть до дворян, поміщиків, селян і «різничинної» інтелігенції. Він не приховував наміру їх усунення, але не лише шляхом масового «червоного» терору, а й через радикальну зміну їх політико-правового і соціально-економічного статусу.

Лютнева революція 1917 р. лише додала «лютості» більшовицькому лідерові, тому що влада опинилася у руках «поміщиків та капіталістів». У «Листах з далеку» В. Ленін називає «...перших серед рівних» поміщиків, які володіють мільйонами десятин землі і йдуть на всі звірства, на всі злочини, на розорення і задушення якої завгодно кількості громадян заради збереження цієї своєї і свого класу «священної власності»¹. Засуджуючи «звірства» царської влади, він вказує на соціальні групи, проти яких необхідно спрямовувати «червоний» терор. Серед 130 тис. поміщицьких господарств Росії, які володіли 150 млн. десятин землі, його непокоїли маєтності князя Львова, «цукрозаводчика-мільйонера» Терещенка, а також решти «великих поміщиків». Коли на фронтах світової війни масово гинули переодягнені у шинелі селяни, офіцери з дворян та поміщиків, втративши віру у царя, але не зраджуючи власній честі і гідності, В. Ленін закликав до громадянської війни, тобто до війни «...трудящих і пригноблених проти своїх гнобителів, проти царів і королів, проти поміщиків і капіталістів»². Переходячи від політологічних заяв до конкретних намірів, він використовував ідеологему «соціального антагонізму» як засіб реального громадянського протистояння. З гнівом та обуренням відгукувався про «балакуна» О. Керенського, «який потрібен капіталістам, щоб заспокоювати народ пустими обіцянками, одурювати його гучними фразами, примирити його з поміщицьким і

¹ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 31. — С. 12.

² Там само. — С. 65.

політичним урядом»³. Намагання Тимчасового уряду скликати Установчі збори для демократичного вирішення політичних перспектив розвитку суспільства видавалися більшовикам «гучною фразою». Тому вони їх і розігнали, позбавивши народ історичної альтернативи більшовизму.

У квітні 1917 р., перебуваючи ще поза Росією, В. Ленін визнавав, що влада перейшла до «буржуазії і обуржуазнених поміщиків»⁴. Несподівана і дивна оцінка «кріпосників-поміщиків», які до революції 1917 р., особливо протягом другої половини XIX ст., були економічної перепорою розвитку капіталізму у сільському господарстві, а тут раптом, за одну ніч, перетворилися в «обуржуазнених поміщиків». Суспільство, уражене духом та ідеями революційного романтизму з його більшовицькими гаслами про соціальну рівність і братерство, було готове до сприйняття революційних фраз та войовничих ідеологем про «капіталістів». Вони лягали на підготовлений ґрунт, а тому проростали набагато швидше і глибше, ніж ярovina першої революційної весни 1917 р. Більшовицьких лідерів лякала можлива «добровільна угода» між поміщиками та селянами у поземельних відносинах, можливе продовження столипінської аграрної реформи, або іншого її вирішення. Збереження приватної власності на землю означало для більшовиків втрату соціальної підтримки з боку селян, зовсім інший розвиток політичної ситуації. Тому фразеологія статей В. Леніна наповнювалася агресивним змістом, новими соціологічними оцінками «класових ворогів». Термін про «обуржуазнених поміщиків» виявився невідповідним. Заперечуючи можливість «парламентської республіки з реформами для робітників і селян», які пропонували кадети, В. Ленін вкотре виокремлює «поміщиків, що обуржуазилися, тобто стали капіталістами»⁵. Він був абсолютно переконаний у тому, що землевласник з 2000 десятинами землі, і триста селян, які мають 2000 десятин, не домовляться, а відтак селяни «не повинні чекати «добровільної» згоди одного поміщика»⁶. Ніякі «свободи», на переконання вождя, не допоможуть селянам, допоки залишатиметься поміщицьке землеволодіння.

Питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння після Лютневої революції перейшло у стадію організаційної реалізації. Есерівські проекти зрівняльного розподілу землі, які В. Ленін не сприймав, але погодився з ними з тактичних міркувань, а також перехід поміщицької землі «до народу» через ради — не дуже тішили вождя. Він, зрозумівши

³ Там само. — С. 66.

⁴ Там само. — С. 147.

⁵ Там само. — С. 188.

⁶ Там само. — С. 226.

анархістські настрої певної частини селянства, особливо люмпенізованої, пропонував доступний і зрозумілий варіант аграрної реформи, щоб «самі селяни на місцях могли негайно взяти всю землю у поміщиків і розпорядитися нею правильно»⁷. Фактично проголошувалося самозахоплення поміщицької землі, відтак і соціальний конфлікт, тобто так звана класова боротьба, яка неминуче призводила до громадянського протистояння на селі: «межових війн», розподілу «барської» землі за їдоками і довільним тлумаченням принципу заможності. Ленінський вірус соціального розбрату між селянами на ґрунті перерозподілу поміщицької землі передбачав впровадження штучної соціально-економічної диференціації селянських господарств, а також використання існуючої майнової нерівності для адаптації ідеологем більшовизму про експлуатацію куркулями незаможних селян. Ставши на сторону останніх, В. Ленін зазначає, що «зрівняльне землекористування вони розуміють як відображення землі у поміщиків, але не як зрівняння окремих хазяїв»⁸. Він вважав, що існування поміщицького землеволодіння було загрозою реставрації монархії, а тому категорично вимагав «негайну і повну конфіскацію поміщицьких земель»⁹. Отже, за фразеологією більшовицького лідера про «буржуазність» поміщиків, про їх «кріпосницький» гніт виразно проростала класова ненависть до них. З іншого боку поміщицька земля виявилася для значної частини селян своєрідним тимчасовим хабаром, але за угодовську послугу — підтримати революційні гасла більшовиків.

Конфіскація землі у поміщиків, за визначенням В. Леніна, була першим кроком революції в Росії, яка обмежилася тим, що «старого вікового ворога селян, поміщика-кріпосника, власника латифундій, змели відразу»¹⁰. Це була «загальноселянська боротьба», яка охопила усі верстви селян. В. Ленін був упевнений, коли говорив: «що об'єднує багатого мужика-куркуля з бідним, — ненависть до поміщика»¹¹. Неприхована «ненависть» до поміщика і куркуля, якою особливо вирізнявся В. Ленін, судячи з його висловлювань та оцінок, також була дозованою. У боротьбі проти поміщиків усі селяни вважалися класовими союзниками, а влітку-восени 1918 р., коли постало питання зрівняльного розподілу землі, на політичному горизонті виник новий ворог — заможні селяни. Вони не виступали тоді зі зброєю проти радянської влади, але потенційно вважалися ворогами нового соціально-економічного ладу на селі, побудованого

⁷ Там само. — С. 257.

⁸ Там само. — С. 400.

⁹ Там само. — С. 407.

¹⁰ Там само. — Т. 37. — С. 135.

¹¹ Там само

на соціальній рівності у злиднях, а не за принципом рівних можливостей господарювання задля добробуту. 11 грудня 1918 р., виступаючи перед активістами комітетів бідноти, В. Ленін вносить у село «свідому соціалістичну боротьбу», тобто проголошує нову хвилю більшовицької теорії класової боротьби, а насправді соціального конфлікту між найбіднішим селянством та куркулями. Теорія і практика циклічного впровадження соціальних конфліктів у селянському середовищі, задіяних більшовиками, крім форми політичного панування й управління, відображала людиноненависницьку сутність ідеології більшовизму. Вождь більшовиків потішився з того, що «дрібнобуржуазні демократи» вісім місяців лише «...берегли традиції кріпосництва, а ми за кілька тижнів і цих поміщиків і всі їх традиції змели з лиця землі російської до кінця»¹². За особисте досягнення вважав також те, що більшовики «не залишили каменя на камені, цеглини на цеглині у віковій будові становості»¹³. Жовтневий переворот справді «перевернув» радикальним чином соціально-класову структуру суспільства, ліквідувавши не лише традиції, але й їх носіїв.

Більшовицька революція не одразу проникла в Україну. Ленінські заклики про фізичну ліквідацію поміщицького землеволодіння, крім стихійного захоплення селянами його деякої частини, залишалися політичною декларацією. Першим законодавчим актом радянської влади в галузі аграрних перетворень став декрет «Про землю», ухвалений 2-м Всеросійським з'їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у жовтні 1917 р., тобто представницьким органом РСФРР. Юридично приватна власність на землю скасовувалося, а поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. Отже, поміщички станового дворянського походження і ті, що придбали землю протягом 1861–1917 рр., офіційно втратили право власності на неї, але найдрібніші з них сподівалися на польовий «відруб». Землевласники-латифундисти поставилися до більшовицького декрету двояко: одні завчасно продали заможним селянам, інші намагалися відвоювати землю і мастки, захищаючи їх під знаменами «контрреволюції» та інтервенції. Декрет «Про землю» не викликав особливих ідеологічних колізій серед політичних партій Української Центральної Ради, позаяк українські есери (М. Грушевський) і робітничі соціал-демократи (В. Винниченко) підтримували ліквідацію поміщицького землеволодіння. Перманентна зміна в Україні військово-політичних форм правління стримувала радикальне впровадження більшовицького закону про землю, особливо періоду Укра-

¹² Там само. — Т. 44. — С. 136.

¹³ Там само. — С. 138.

їнської Держави П. Скоропадського, яка повертала земельну власність. Її палким прихильником виявився тоді В.Липинський, який у «Листах до братів-хліборобів» розкрив соціально-політичну сутність аграрної програми українських та російських есерів, представлених «здекласованою інтелігенцією і півінтелігенцією», яка «по розпаді російської армії, бюрократії, «земсоюзів» і «земгорів», стала шукати виходу для своєї звички до командування»¹⁴. Для декласованої інтелігенції, яка очолила революційні партії, стало актуальним політичне працевлаштування зі збереженням мотивації ідейного лідера. «Знищення приватної власності на землю, — наголошував В. Липинський, — це ідея-образ, що захопив оцю здекласовану інтелігенцію, яка по розвалі петербургської Росії лишилась без посад і стала шукати собі політичної роботи на селі. Цей образ-ідея вповні відповідав її стихійним хотінням політичного проводу над позбавленим в її уяві приватно-власницького права до землі, отже над позбавленим своєї матеріальної сили, «поінтелігентченим», коли так можна сказати, селянством»¹⁵. Дуже вичерпна системно-функціональна характеристика есерівської аграрної програми, яка перетиналася з більшовицькою, а з іншого боку узагальнена оцінка визриваючої соціально-економічної катастрофи в українському селі — позбавлення селянина-власника шляхом соціалізації землі. Різні погляди на соціалізм, які існували серед політичних партій у містах, були також представлені «і в українській політичній сільській есерівщині, здекласовані, до продукційної праці нездатні, бюрократичною російською школою покалічені інтелігенти, в своїх бажаннях захопити політичну владу, зустрілись зі стихійним бажанням безземельного і малоземельного селянства не дати нізащо в руки заможнішим сільським хазяям пустуючої хвилево, під впливом розбоїв і погромів, сусідньої поміщицької землі»¹⁶. Революційне створення соціального антагонізму між поміщиками і селянами, а також серед самих селян — відповідало давньому принципу римлян: «поділяй і володарюй».

Декрет про землю був політичною основою, тобто ідеологічним, а не правовим актом позбавлення поміщицького землеволодіння, яке стало державним (де-юре), а фактично — бездоглядним і безгоспним («пустуючим хвилево»), тому ласим шматком для революційно збуджених і переважно люмпенізованих селян. Їх значна частина, щоб поправити матеріальне становище, продала в умовах столипінської реформи понад 1

¹⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. — Б.м., 1919–1926. — С. 146.

¹⁵ Там само. — С. 165.

¹⁶ Там само. — С. 167.

млн десятин власної надільної землі¹⁷, а більшовицька аграрна революція повертала її безкоштовно безземельним та малоземельним. Для решти селян, які збільшили приватне землеволодіння майже у 10 тисяч раз завдяки двом великим реформам (1861 та столипінської), есерівсько-більшовицький принцип перерозподілу так званої «нетрудової землі» виявився ворожим. Напередодні жовтневого перевороту, якщо брати до уваги обсяги землеволодіння, спостерігався приблизний паритет: 34,5% належало бідняцько-середняцьким групам, 30,4% — «селянській буржуазії» і 30% — поміщикам¹⁸. Останні втрачали право власності і тимчасово переважно більшість фактичного землеволодіння, а заможні селяни не сподівалися на земельний приріст. Отже, поміщицька земля, тобто 12,2 млн десятин, підлягала перерозподілу. Стихійне захоплення землі безземельними селянами наприкінці 1917 — початку 1918 р. не мало масового характеру, а також не знаходило підтримки з боку есерів та більшовиків.

Організованому перерозподілу державного земельного фонду, тобто конфіскованої у поміщиків землі, сприяв офіційний документ — «Селянський наказ про землю» 1918 р., який виявився есеро-більшовицьким за буквою і духом. Фактично розпочалося насаджування дрібного селянського землекористування за трудовою і споживчою нормами, політично нейтралізуючи значну частину селян, схиляючи її на сторону революційних органів влади. Практика «червоного переділу», тобто періодичної зміни розміру ділянок згідно приросту населення та продуктивності сільськогосподарського виробництва, не мала поширення, викликавши невдоволення селян. Декрет Всеросійського ЦВК «Про соціалізацію землі», який з'явився у 1918 р.¹⁹, залишив принцип зрівняльно-трудового розподілу та підтвердив «право на користування землею» лише для трудящих селян, ніби існували нетрудящі. Люмпенізована частина намагалася потрапити до місцевих органів влади, але вони не могли працевлаштувати усіх бажаючих. Законодавчі акти російських радянських органів влади, які ними ж визнавалися легітимними в Україні, не завжди відповідали реальним соціально-політичним та економічним подіям і явищам.

Аграрна революція в Україні, за винятком стихійного захоплення частини поміщицьких земель та експериментального створення комун, залишалася протягом 1917–1918 рр. «декретованою», але декларативною,

¹⁷ Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. — К., 1957. — С. 11.

¹⁸ Там само. — С. 20.

¹⁹ СУ РСФСР. — 1918. — № 25.

тому що не відбулося масового «червоного переділу» земельної власності. Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України, у якому пролунав заклик про те, щоб «усі землі поміщиків відібрати і передати селянам», з'явився лише на початку 1919 р.²⁰ В «Основних положеннях» Конституції УСРР того ж року проголошувалася ліквідація приватної власності на землю²¹, тобто відбулося функціональне застосування положень Декрету про землю 1917 р., відтак більше року поміщицьке землеволодіння, використовуючи вираз В. Липинського, мало статус «хвилевого» — тимчасового. Переважна частина поміщиків, крім невеликої когорти станово-дворянського походження, залишалася у власних маєтках, сподіваючись на крах більшовизму.

Нормативно-правовим актом, який започатковував реальну ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, була інструкція Наркомзему УСРР «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування» від 6 березня 1919 р. Основним розпорядником земельного державного фонду, до якого переважно потрапила поміщицька земля, був Наркомзем, очолюваний В. Мещеряковим. Другий пункт інструкції закликав волосні та повітові земельні відділи «негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових орендарів з їхніх колишніх маєтків та господарств і взяти їх на облік та контроль»²². Самозахоплення земель категорично заборонялося, а найкращі з них передавалися для влаштування радянських господарств. Решта сільськогосподарських угідь розподілялася у тимчасове зрівняльне користування до впровадження соціалістичного землеустрою. Останній був доміантним, позаяк інструкція була пронизана духом колективізму, класової ідеології, усунення найманої праці, крім окремих випадків (втрата працездатності, призов до армії годувальника, своєчасний збір врожаю), першочерговість забезпечення наділами малоземельних селян. Норми забезпечення землею встановлювали волосні земвідділи, враховуючи окремо орну землю, вигони, пасовища, але за середнім наділом трудового господарства регіону.

Револьюційний романтизм, яким керувалися реформатори аграрних відносин в українському селі, знайшов логічне завершення у «Положенні про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства» від 26 травня 1919 р. Проголошувалися радикальні заходи — усуспільнення одноосібного землекористування і створення товариського. Індивідуальні види землекористування вважалися «тимчасовими і

²⁰ СУ України. — 1919. — № 1.

²¹ Там само. — 1919. — № 19.

²² Там само. — 1919. — № 26.

відмираючими»²³. Статус «тимчасовості» одноосібного землекористування, тобто очікування селянами остаточного «червоного перерозподілу» зі створенням великих «комунальних» господарств, виснажував їх психологічно і стримував економічний розвиток сільського господарства. Безперервний перерозподіл землі за споживчо-трудовою нормою дестабілізував господарську діяльність селянського двору, власник якого втратив стимули плекання землі, яку могли передати іншому користувачу. Воєннокомуністичні методи, заполітизована аграрна реформа, конфіскація приватних земель, катастрофічні наслідки революції і перманентних воєн — призвели до занепаду сільськогосподарського виробництва (зменшення посівної площі, скорочення поголів'я худоби, натуралізація, зубожіння селян). Вони, на думку фахівців земельного права тих років, спонукали радянську владу до перегляду статусу тимчасового функціонування приватного селянського господарства, до уніфікації традиційних форм землекористування. 30 квітня 1920 р. РНК РСФРР заборонив перерозподіл орної землі терміном до 3-х років, а 23 березня 1921 р. — до 9-ти років²⁴. Фактично і юридично призупинялася масова комунікація селянських господарств, їх усупільнення, а статус «тимчасовозобов'язаних» пролонгували до 9-ти років, тобто до початку масової колективізації у 1929/30 р.

Синхронність законодавчих актів українського та російського радянських урядів, притаманна для 1919–1920 рр. у зв'язку з союзним договором між ними, не завжди збігалася з реальними соціально-економічними процесами в республіках, які формально залишалися незалежними державами. 5 лютого 1920 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про землю», яким гарантував недоторканність земель трудових господарств, а також усталених форм землекористування (хутірна, відрубна, общинна тощо). Закон мав «позбавити селян від влади поміщиків, забезпечити їх землею і створити за допомоги самих селян умови для утвердження господарства праці на селі»²⁵. Він проголошував ліквідацію самого інституту права власності для «нетрудових» (поміщики, дідичі) і трудових господарств. Дозволялося лише користування землею. Всеукрревком видав наприкінці січня 1920 р. положення «Про основні начала організації земельної справи на Україні», визнавши головним завданням радянської влади — «повну й остаточну» ліквідацію поміщицького землеволодіння. Отже, більшовицький декрет «Про землю» 1917 р. не був реалізований в Україні протягом трьох років. 3 квітня 1920 р. РНК УСРР

²³ Гершионов М.М. Комментарии к Земельному Кодексу УССР. — Х., 1925. — С. 32.

²⁴ Там само. — С. 21.

²⁵ СУ Всеукрревкома. — 1920. — № 1.

проголосив черговий декрет «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель», передавши їхні ліси у власність держави. Лісові угіддя земельних громад підлягали націоналізації²⁶.

Уніфікацію організаційно-господарських форм землекористування в Україні, доля яких вирішувалася протягом 1917–1920 рр., завершив 5-й Всеукраїнський з'їзд рад ухваленням 2 березня 1921 р. постанови «Про закріплення землекористування». Концептуально вона дублювала закон 5 лютого 1920 р., заборонила перерозподіл землі протягом 9 років, унеможливила її купівлю-продаж, але дозволила виокремлення відрубів²⁷. 27 квітня 1922 р. уряд УСРР, копіюючи «Закон про трудове землекористування» Всеросійського ЦВК від 22 квітня, ще раз гарантував недоторканність селянського трудового землекористування, свободу вибору його організаційної форми (ділянкової, колективної, мішаної тощо), дозволив перерозподіл землі лише у земельних громадах, а в інших — лише за умов системного землеустрою в регіоні, а також запровадив можливість оренди землі.

Перша п'ятирічка аграрної більшовицької реформи в Україні завершилася ухваленням 27 травня 1922 р. Земельного кодексу УСРР. Усі землі проголошувалися власністю держави і зосереджувалися у єдиному державному земельному фонді. Право власності на землю остаточно скасовувалося, а право на користування нею отримували усі громадяни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які заявили про готовність обробляти її власною працею. Кодекс мав чимало упущень, зумовлених недостатньо повним узгодженням з Цивільним кодексом та іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, положення «Про іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати українського громадянства» від 28 березня 1922 р. надавало їм однакових прав та обов'язків з громадянами України, але абсолютно не враховувало їх земельного права. У подальшому іноземці отримували право трудового землекористування в УСРР.

Суперечливим виявилось питання про надання права землекористування колишнім поміщикам. До них були віднесені особи дворянського станового походження, а також «нетрудові елементи», які втратили «трудоий зв'язок» з землею, тобто не обробляли її власноручно. Таким було тлумачення соціального походження поміщиків радянським земельним законодавством. Їхнє становище в Росії та Україні вирізнялося. На території РСФРР до них застосовувалася дещо інша правова норма: згідно

²⁶ СУ України. — 1920. — № 6.

²⁷ Там само. — 1921. — № 3.

циркуляру Наркомзему № 13 від 16 вересня 1918 р. поміщикам, які не мали найманої праці і контрреволюційних настроїв, залишили трудову норму землекористування. Якщо їх виселили з маєтку, то Земельний кодекс дозволяв колишнім поміщикам отримати наділ з вільних земель на загальних засадах. В Україні «колишні нетрудові власники» (поміщики) втрачали право землекористування згідно декретів 20 січня та 5 лютого 1920 р., позаяк їх виселяли з маєтків. Для заможних селян існувала інша норма: у них забирали лишки землі, які виникали внаслідок зрівняльного розподілу. Оцінюючи Земельний кодекс 1922 р., російська дослідниця Н. Роголіна зазначає, що селянин, незважаючи на обмеження, мав можливість реалізувати право власника — користування, володіння, розпорядження²⁸. Система традиційного землеволодіння на початку 20-х рр. фактично була зруйнована, а натомість з'явилися нові юридичні норми селянського землекористування. Володіння без права купівлі-продажу землі втрачало класичний приватновласницький механізм обігу земель, відтак селянин ставав лише користувачем. В Україні до 1917 р. у «трудоному» користуванні знаходилося 20,5 млн, у нетрудоному — 32,5 млн. десятин. Внаслідок аграрної революції селяни отримали 12 млн десятин, тобто переважно поміщицькі землі. Максимальними нормами трудового землекористування були наділи від 8 до 12 десятин, а норма наділу коливалася в межах 0,6–2 десятин на їдока. У 1921 р. на Волині селянська родина з двох душ мала норму землекористування 5 десятин, до 4-х душ — 7 десятин, а бездітний одинокий селянин — 3 десятини. На Поділлі споживча норма на їдока становила 0,67 дес., а трудова норма — 1,8 дес.²⁹ З 3,1 млн. десятин подільської землі у 1917 р. поміщицька становила третину, тому селяни не відчували особливої вигоди від її перерозподілу, особливо від соціалізації по-більшовицькому. Заможні селяни втратили від її здійснення, що викликало обурення та стало причиною масових повстань селян проти радянської влади.

Отже, більшовицька аграрна реформа в Україні, яка вирізнялася інтенсивністю ухвалення різних декретів, постанов, положень, інструкцій, засвідчуючи реальність революційних перетворень, була спрямована на повну та остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, економічного обмеження землекористування селян-фермерів, на утвердження системи колективних господарств. Фактична ліквідація поміщицьких земель розпочалася з 1919 р., хоча політично-правовий механізм було закладено декретом «Про землю» у 1917 р. Позбавлення поміщиків їхньої

²⁸ Роголіна Н.Л. Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века // Российская история. — 2011. — № 4. — С. 65.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Опис 1. — Спр. 339. — Арк. 6.

землі демонструвало своєрідний «червоний переділ» землі, внаслідок якого поміщицька земля переходила до держави, а звідти розподілялася за класовим і споживчим принципом. Якщо на території радянської Росії поміщикам дозволялося мати наділ згідно норми трудового землекористування зі збереженням частини маєтку, то в Україні вони підлягали позбавленню землі й майна та виселенню з господарств.

Х.2. Здійснення «червоного» терору проти «колишніх людей»

В історичній та мемуарній літературі використовують термін «червоний терор», засвідчуючи у такий спосіб його ідеологічно-політичне походження. Застосування терору, як форми контролю за суспільством і методу державного управління, притаманне для більшості революційних партій, які прагнули утвердитися при владі. Не стали винятком й більшовики. Створивши надзвичайні політичні органи влади, вони узаконили революційний порядок. Для його підтримки були створені спеціальні комісії по боротьбі з контрреволюцією, засновані у грудні 1917 р. при Військово-революційному комітеті. 4 грудня на пропозицію Ф. Держинського вона постала у Петрограді. Членами її були М. Скрипник, Г. Благонравов, І. Флеровський, А. Галкін, В. Трифонов. У грудневі дні виник Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією, очолюваний В. Бонч-Бруєвичем³⁰. Усі вони боролися не лише з саботажем і спекуляцією, а також з політичними опонентами — лідерами та активістами інших політичних партій (кадетами, меншовиками, есерами). Революційна колотнеча у Петрограді, відлуння якої доходило до України, була явищем закономірним: точилася гостра і непримиренна боротьба за владу. А її засоби виправдовувала сама мета — утвердження більшовицького революційного правопорядку.

20 грудня 1917 р. відбулося засідання більшовицького уряду, на якому обговорювалося питання про «дух» майбутнього ВЧК. В. Ленін пропонував зосередитися на подоланні опору саботажників, встановивши контроль за «багатіями» — власниками нерухомості, акцій, установ тощо. Фіскальна модель більшовицької податкової політики, яку заклав В. Ленін, була доповнена системним контролем над суспільством, але під соусом боротьби з контрреволюцією. Так з'явилася Всеросійська надзвичайна комісія при РНК, тобто сумнозвісна ВЧК. Першими чекістами стали І. Ксенофонов, Н. Жиделев, В. Аверін, К. Петерсон, Я. Петерс, В. Менжинський, В. Трифонов, В. Євсєєв та інші, а її керівником став

³⁰ Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 19.

Ф. Держинський. Дії ЧК у 1917–1918 рр. стосувалися переважно радянської Росії, тому що в Україні була інша форма влади, що загалом убезпечило суспільство від могутньої хвилі «червоного» терору, тобто кривавої розправи над опонентами, виправдовуючи злочинні дії боротьбою з контрреволюцією. Дивно, але термін «контрреволюційні елементи», який зародився у ті роки, став символом політичного терору протягом десятиліть, ніби революція ніколи не завершувалася.

Більшовицький «червоний» терор в Україні спалахував у періоди її тимчасової окупації радянською військово-політичною адміністрацією. Захоплення Києва у лютому 1918 р. червоними військами Муравйова, який за короткий термін перетворився з колишнього царського полковника на червоногвардійського командира, супроводжувалося жажливою розправою над мирним населенням. Жертвами терору стали українські кооператори, інтелігенція, колишні керівники державних установ УНР. Не витрачаючи набоїв, червоноармійці кололи жертв багнетами, відтак терор став справді «червоним». Постанова ленінського уряду «Про червоний терор» з'явилася дещо пізніше — 5 вересня 1918 р. Вона дозволила чекістам безапеляційно застосовувати розстріл за контрреволюційну діяльність, виявляти та ліквідовувати підпільні організації, придушувати селянські повстання.

У 1919 р. влада в Україні змінювалася кілька разів. Усі влади займалися реквізицією продовольства й фуражу, але найбільше докучали селянам продрозверстка, насаджування «комуні», здійснення соціалізації землі. На початку квітня 1919 р. у Межигір'ї (передмістя Києва) спалахнуло повстання селян, підтримане робітниками київських заводів. На його придушення були кинуті загони ВУЧК та частини регулярних військ, а 31 учасника повстання більшовики розстріляли³¹. Подібна доля спіткала учасників повстання на Куренівці, яких піддали тортурам та стратили. Чекісти застосовували режим військового стану, масові облави, конфіскацію продовольства і навіть одягу «буржуазних елементів», а також інститут заручників. За невиконання вимог чекістів заручники підлягали розстрілу. Весною–влітку 1919 р. вони полювали за шпигунами Добровольчої армії, Директорії, викривали так звані «білогвардійські організації», «петлюрівські комітети», які «проникли» у державні установи. Наприкінці серпня 1919 р. до Києва вступили війська А. Денікіна. Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків, яка була створена при штабі головнокомандувача збройних сил Півдня Росії, виявила у застінках «надзвичайки» понад тисячу трупів. Їх катували та розстрі-

³¹ *Бажан О.* Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 157.

лювали у підвалах на Садовій, 5, в автогаражах, кухнях, флігелях, пральнях міста. Чекісти розстрілювали свої жертви вночі, між 12-ю та 2-ю годинами. Свідок страти на Садовій, де було розстріляно 127 осіб, розповідав: «Нас викликали опівночі. Коли ми приїхали, нас попередили, що обоз не потрібен, але санітари потрібні будуть для прибирання трупів. Санітари звернули увагу на величезну яму, викопану в лівому кутку саду. Біля входу в сарай, де проводились розстріли, я звернув увагу на гору одягу, знятого з убитих. Страшно було увійти до сараю, там була гора з людських тіл. Всі лежали головою до стіни і лицем донизу. Трупи були складені штабелями»³². Винищення людей за політичними мотивами лише підкреслювало ідеологічну сутність «червоного» терору.

У грудні 1919 р. більшовицький «червоний» терор, який спалахував на території українських губерній, докотився Київщини. Губернське ЧК очолив В. Балицький, який особисто взявся за «очищення міста від усякого шкідливого елемента», вишукуючи осередки «чорносотенного та контрреволюційного елемента». 27 грудня 1919 р. чекісти м. Житомира заарештували О. Довженка, В. Орловського та О. Кучеришко, яких визнали вояками «Петлюрівської Армії Української Народної Республіки». Відтак майбутній український кінорежисер «виступав активно зі зброєю в руках проти радянської влади»³³. Він мав фальшовані документи, з якими потрапив до рук чекістів, не зареєструвавшись офіційно в радянських органах влади. Його врятували боротьбисти, до губпарткому яких звернулася Волинська губЧК за поясненням ситуації, тому вирок відклали. О. Довженко справді пристав до партії боротьбистів, навіть працював у губнаросвіті Київщини за їхньою квотою. По іншому склалася доля окремих представників партії меншовиків, яких судили у березні 1920 р., а також членів УПСР у травні 1921 р.: колишнього прем'єр-міністра УНР В. Голубовича, членів ЦК цієї партії Н. Петренка, І. Лизанівського та інших. Останні були засуджені до 10 років таборів, але за амністією їм зменшили термін до 5 років, а згодом звільнили. Показовий суд над ними виконував профілактичну функцію попередження.

На початку 1920-х рр. відбулася реорганізація ВУЧК. 22 березня 1922 р. ВУЦВК заснував Державне політичне управління при НКВС УСРР. Завдання, покладені на ДПУ УСРР, надавали номенклатурному підрозділу НКВС широкі повноваження: попередження і придушення політичних та економічних контрреволюційних виступів, боротьба з різного роду бандитизмом та збройними повстаннями, викриття контрреволюційних організацій та шпигунів, охорона державних таємниць,

³² Там само. — С. 160.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Опис 1. — Спр. 52928. — Арк. 25.

транспорту, вантажів, «політична охорона кордонів республіки»³⁴. Органам ДПУ надавалося право здійснення обшуків і арештів. Головою цього карально-репресивного органу влади був нарком внутрішніх справ, тобто дві силові установи зосереджувалися в одних руках.

Апогей «червоного» терору в Україні припав на 1920–1921 рр., тобто мав чекістський слід. Його спрямовували проти так званого «політичного бандитизму», до якого зараховували селян-повстанців, їхніх ватажків, «колишніх» махновців і «колишніх» петлюрівців, які повернулися в Україну, але не стали на облік у зв'язку з радянською амністією. Окрему категорію підозрюваних у контрреволюційних діях становили «колишні» білогвардійські офіцери та солдати, які тасмно або легально повернулися з тимчасового перебування на території інших держав. До них належали також «колишні» жандарми, тюремні наглядачі, навіть полонені та інтерновані офіцери царської армії, не кажучи про так званих «денікінців». З ними розправлялися дуже жорстоко. Доповнення «колишні» означало не лише стану приналежність тієї чи іншої особи, але і її ідеологічні уподобання, соціальну відмінність, окремішність. Дворяни, поміщики, офіцери, втративши соціально-функціональні ознаки становості з ліквідацією приватної власності на землю і маєтків, ставали «колишніми», позаяк не мали правових підстав вважати себе тими, якими були, а з міркувань власної безпеки навіть приховували своє соціально-політичне та професійне походження. На початку 1920-х рр. в РСЧА служили 75 тис. колишніх офіцерів царської армії, які добровільно перейшли на службу, а ще 70 тис. покинуло батьківщину³⁵. Чимало з них повернулися, але потрапили одразу до рук чекістів.

Повстанців, які належали до «петлюрівців», «махновців» чи «отаманців» (місцевої дислокації повстанських загонів), вважали «політбандитами», тому що вони виступали зі зброєю у руках проти радянської влади. Незалежно від розташування ревтрибуналу, суду чи іншого карального органу більшовиків, ця категорія осіб підлягала розстрілу. Доказом цього є трагічна доля вояків Української повстанської армії генерал-хорунжого Ю.І. Тютюнника, яка 4 листопада 1921 р. перейшла р. Збруч і захопила Коростень, звільнила арештованих селян за невиконання продподатку, сподіваючись на всеукраїнське повстання. Загони рушили на Київ, але 17 листопада їх наздогнала кавалерійська бригада Г. Котовського, яка жорстоко розправилася з «бандою петлюрівського характеру»: половина загинула на полі битви, одиниці повернулися до

³⁴ З літопису колишніх спецслужб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 320.

³⁵ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2002. — № 1/2.

Польщі, а 359 осіб потрапили у полон. Серед них було 38 офіцерів, 45 військових чиновників, 6 фельдшерів і 270 рядових солдат, віком від 19 до 30 років³⁶. 23 листопада 1921 р. спеціальна комісія особого відділу ВУЧК Київського військового округу засудила усіх 359 осіб до розстрілу. Вирок було виконано негайно біля с. Базар на Житомирщині. Г. Котовський одержав з рук М. Фрунзе третій орден Червоного Прапора, привітання від К. Ворошилова, С. Будьонного, Й. Якіра. За «червоний» терор видали і відповідного кольору державну нагороду.

Групу полонених у складі 40 осіб вивезли до Харкова. Там, після знущань і тортур, відбувся «праведний» суд над ними: 22 січня 1922 р. судова колегія ВУЧК під головуванням чекіста Ю. Євдокимова приговорила до розстрілу 8 осіб. Серед них були І. Ващенко (офіцер-порученець, інженер-хімік за освітою, з міста Кобеляки), С. Донченко (бухгалтер загону Ю. Тютюнника, учитель, з с. Яблунівка Канівського повіту), С. Козюлич (дивізійний інтендант, середня освіта, одесит), Є. Копац (дивізійний інженер, середня технічна, с. Войтово Київської губ.), П.Р. Кравченко (директор Департаменту із земельних справ в уряді УНР, гірничий інженер за освітою, з м. Ейська), О. Красовський (директор Департаменту народного господарства, економіст з вищою освітою), С. Куриленко (член Ради міністрів УНР, вища освіта Варшавського ун-ту, с. Шкрябіно Стародубського повіту Чернігівщини), Д. Ступа (командир сотні повстанців, с. Михайловка Чигиринського повіту). Протягом першої половини 1922 р. чекісти провели 539 операцій по виявленню та знешкодженню 40 «банд» і 29 підпільних організацій, заарештували близько 3000 повстанців, ліквідували 53 отамана, вбили 830 рядових «бандитів»³⁷.

У роки «червоного» терору відповідальність поширювалася також на членів родин «політбандитів» — батьків, братів, дружин. Вони ставали політичними заручниками у чекістів. Так, 6 квітня 1921 р. трійка особого відділу ВЧК 4-ї армії присудила до розстрілу О.Вікторову (1900 р. народження, с. Гуляйполе Олександрійського повіту), яка була дружиною командира одного із військових загонів армії Н. Махна, відтак і відповідна карально-репресивна кваліфікація — «дружина політбандита»³⁸. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. карав «близьких» і «рідних» за приховування ними «колишніх» від радянських органів влади.

³⁶ *Абраменко Л.М.* Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. — К., 2005. — С. 63.

³⁷ *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // 3 архівів ВУЧК–НКВВД–ГПУ–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 391.

³⁸ *Авраменко Л.М.* Зазнач. праця. — С. 175.

Кримінальні злочинці були для радянської влади менш небезпечні, ніж «політбандити». Останні не підлягали більшовицькій амністії, яка не була ні прощенням, ні забуттям дій і самого походження «колишніх». 22 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад прийняв постанову «Про амністію різним категоріям злочинців», але вона стосувалася звичайного криміналу, а не політичної «контрреволюції» та «антирадянських елементів»³⁹. Чергова амністія у листопаді 1922 р. стала вибірковою для повстанців з пролетарським походженням, які добровільно визнали провину та розкаялись. 5 березня 1921 р. з'явилася постанова V Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністію». Політбандити мали прийти до 15 травня з повинною, пройти суди і мати «прощення» або покарання, але пом'якшене. Амністія стосувалася осіб, які вчинили незначні злочини, але не поширювалася на «контрреволюційні елементи», шпигунів, зрадників батьківщини. Інколи доля тимчасово «амністованого» залежала від слова голови комнезаму, сільради, комсомольського чи партійного осередку села. Профілактична функція більшовицької амністії частково досягла своєї мети: упродовж року боротьбу припинили 444 отамани, з яких 182 було вбито, 9 розстріляно, 84 заарештовано і 169 погодилися на «каяття» і «прощення». Серед 30 тис. нейтралізованих рядових повстанців загинуло 9444, було розстріляно 510, 1030 заарештовано і 9357 записалися в амністованих⁴⁰. Їх прискіпливо перевіряли, реєстрували, одних засуджували, інших випускали на волю, але з політичним тавром «колишні петлюрівці», «колишні махновці». Соціально-правовий статус «політбандита» переслідував їх роками. 7 лютого 1927 р. В. Балицький інформував секретаря ЦК КП(б)У І. Клименка про те, що «політичного бандитизму на Україні немає»⁴¹. Поспішний висновок, тому що саме В. Балицький буде особисто брати участь у придушенні селянських збройних повстань, які охопили Україну у 1929–1930 рр.

Надзвичайну жорстокість і політичну непоступливість виявили чекісти по відношенню до «колишніх» білогвардійців, жандармів, чиновників «царської охранки», складу державної варти гетьмана П. Скоропадського. Більшовицький режим, який спирався на терор та ідеологічні принципи, не мав наміру амністувати білогвардійських офіцерів. Їх основний контингент зосереджувався у Болгарії, Туреччині, Румунії, а ухвалення відповідних міжнародних угод про обмін полоненими, які підписав радянський уряд УСРР, РСФРР з європейськими країнами,

³⁹ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК–НКВД–ГПУ–КГБ. — 2011. — № 1. — С. 65.

⁴⁰ Там само. — С. 101.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Опис 16. — Спр. 11. — Арк. 20.

легалізував перетин кордону. Набагато складніше було перетнути власну психологічну межу, подолати страх й тугу за батьківщиною. Сам факт їх повернення був актом каяття, але чекісти намагалися встановити його щирість чи навпаки вдале «маскування». У 1921 р. на терени України і Росії повернулося до 120 тис. солдат, офіцерів, членів їхніх родин. До 250 «колишніх» генералів⁴², які стали «червоними», додалися нові імена. Вони прибували переважно до південних портів — Одеси, Севастополя, Ялти, Новоросійська, але спочатку потрапляли до фільтраційних установ чекістів. Ф. Держинський висловився тоді за недопущення «колишніх» врангелівців на територію РСФРР. Не у захваті від них перебував і М. Фрунзе. На суднах, які прибували з Туреччини, перебувало від 2700 до 3600 емігрантів-поворотівців⁴³.

Драматична доля легендарного селянського полководця Н. Махна достатньо висвітлена істориками. Але залишаються малодослідженими біографії його бойових побратимів, яких знищували не лише у підвалах контррозвідок Білої армії, а також і за рішеннями військово-польових судів Червоної армії, функцію яких виконували трійки особого відділу ВЧК армій. Використавши бригаду махновців у Криму проти П. Врангеля, М. Фрунзе закликав командирів і чекістів до чергової війни з Н. Махно. 26 листопада 1920 р. його оголосили «ворогом радвлaди». Заарештували та розстріляли склад штабу бригади у Сімферополі на чолі з Каретніковим, а на махновців оголосили полювання. Частина відчайдушних і відданих вояків повернулася до отамана, інші стали жертвами «червоного» терору. Начальник 30-ї Іркутської дивізії І. Грязнов, який виявив особливо жорстокість під час розправи над «анархо-махновцями», навіть не цікавився їхніми біографіями. Для розстрілу було достатньо встановлено факту — «махновець». У листопаді 1920 р. 24 полонених з бригади Н. Махна розстріляли, зазначивши у списку — «солдат армії Н. Махно». До них зарахували і редакторів місцевих газет, а також міністра Кримського уряду О. Барта — досвідченого фінансиста, керуючого Таврійською губернською скарбницею⁴⁴.

Обставини, наслідки та мотивація «червоного» терору на території Криму у 1920–1921 рр. вражає цинічністю, жорстокістю, апогеєм людиноненависництва, небувалої за масштабом політично-ідеологічної помсти. Криваву ванделю в Україні і Криму тих років, започатковану та ініційовану В. Леніним, Ф. Держинським, професійно виконували чекісти: Ю. Євдокимов (заступник начальника особого відділу ВЧК Півден-

⁴² *Абраменко Л.М.* Зазнач. праця. — С. 152.

⁴³ Там само. — С. 153.

⁴⁴ *Абраменко Л.М.* Зазнач. праця. — С. 256.

ного фронту), В. Манцев (начальник Центрального управління надзвичайної комісії, особого відділу Південного фронту, голова ВУЧК), Я. Лівшиць (співробітник з особливих доручень особого відділу ВЧК Південного фронту), Р. Землячка (Залкінд) — перший секретар Кримського губкому партії, яка разом з Бела Куном брала участь у таємних розстрілах офіцерів, З. Кацнельсон (член судових трійок при відділах ВЧК 2-ої, 12-ої армій Південного фронту), А. Михельсон (член трійки особого відділу ВЧК 4-ої армії Південного фронту у Сімферополі та Ялті), С. Реденс (слідчий ЧК, особистий секретар Ф. Держинського, голова Кримської ЧК), М. Фріновський (начальник оперативного відділу ВУЧК) та інші. Вони, судячи зі списків про розстріли білогвардійців у Криму, виявлених дослідником Л.М. Абраменком в архівах СБУ, брали безпосередню участь у розправі над військовополоненими.

Розстріли розпочалися у листопаді–грудні 1920 р., перекинувшись на січень–лютий, квітень 1921 р. Смертні вироки чекісти оформляли списками — від кількох десятків до 857 осіб, а виконували вночі, залишаючи поіменні списки для звітності, щоб додати їх до особистих нагородних рапортів. Масові розправи відбувалися у Джанкої, Сімферополі, Керчі, Ялті, Феодосії. Одесі. У грудні 1920 р. під керівництвом Ю. Євдокимова розстріляли 80 осіб, зосереджених у таборах для полонених на території Джанкоя. Серед них виявилось понад 30 вихідців з сіл і міст Херсонської, Подільської, Київської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської і Таврійської губерній⁴⁵. Вони народилися і вирости у Шишаках, Диканці Полтавської губернії, в Охтирці, мали вищу і середню спеціальну освіту, потрапили спочатку на fronti Світової війни, згодом опинилися у військових частинах Білої армії. 4 грудня 1920 р. розстріляли 134, з яких 39 походили з України, а 5, 20 грудня ліквідували ще 41 полоненого. Вони не встигли виїхати до Туреччини, переховувалися у Криму, але потрапили до рук чекістів. Наприклад, І. Білоус, який народився у с. Врадіївка Херсонської губернії, закінчив у 1907 р. учительську семінарію і працював педагогом. У 1916 р. закінчив Чугуївське військово-училище, отримав чин поручика, у 1919 р. служив в армії Денікіна, здався у полон червоним біля Джанкоя. Селяни Музикінського повіту клопоталися за нього перед командуванням РСЧА, але у відповідь — розстріл⁴⁶. Доля Г. Берестовського, який народився 1884 р. у с. Іванчиці Полтавської губернії, склалася також трагічно: закінчив 3-ю Харківську гімназію, 4 семестри Харківського університету, Єлизаветинське кавалерійське училище та Гатчинську авіаційну школу, воював на фронтах Світової

⁴⁵ Там само. — С. 211.

⁴⁶ Там само. — С. 213.

війни, дослужився до штабс-ротмістра, мав бойові нагороди, але згодом служив у військах С. Петлюри, А. Денікіна, П. Врангеля. 9 листопада 1920 р. здався у полон біля Джанкою, а 29 грудня його розстріляли. Серед 41 розстріляного було 16 осіб з України⁴⁷. Кількість розстріляних 22 листопада 1920 р. досягла складу регулярного полку, а розправи лише почалися.

Вражає надмірна довіра офіцерів Білої армії більшовицькому режиму. Вони сподівалися на помилування, навіть були готові на тимчасове ув'язнення у таборах, але з дотриманням і застосуванням до них відповідних міжнародних конвенцій. Наївні люди, хоч і з вищою освітою і досвідом воєнних дій. Вони поверталися масово, а гільотина була заготовлена. Нею майстерно керували чекісти, надаючи накази польовим судам. 24 листопада було розстріляно 200, 19 грудня 1920 р. 135 осіб. Операцією масового знищення керував А. Міхельсон. 7 грудня 1920 р. розстріли 82 полонених, з яких і 35 українців, очолив В. Манцев⁴⁸. Жертвами були не лише колишні військові, дворяни, колезькі асесори, полковники генштабів, ротмістри, поручики, «колишні городові», а також цивільне населення, яке опинилося на Півдні з різних причин. У Керчі орудувала Р. Землячка (тоді начальник політвідділу 13-ої армії Південно-Західного фронту). 7 грудня 1920 р. було розстріляно 283 особи, з яких 111 вихідців з українських губерній. Майже кожного дня відбувалася страта, яку фіксували списками, а інколи просто «іменем революції», особливо стосовно махновців.

Курортна Ялта була восени 1920 — взимку 1921 р. не дуже привітною, хоча до неї прибували судна з військовополоненими. 21 грудня 1920 р. там знищили 203 офіцерів і солдат Білої армії: полковників, ротмістрів, поручиків, прапорщиків, військових чиновників, воєнних лікарів, санітарів, а навіщо польова медицина, коли поранених більшовики не залишали — розстрілювали згідно списку. Не зупинялися також і перед цивільним населенням. Серед розстріляних опинилася також Надія Барятинська — семидесятирічна княгиня, статс-дама двору імператора Олександра III. Смерть літньої жінки не становила моральної перешкоди для вбивць, що діяли з принципу революційної доцільності та ідеологічної послідовності. Доньки княгині Ганна та Аграфена своєчасно вихали за кордон, а їхня мама залишилася назавжди у Ялті.

Більшовицький «праведний суд» відбувався не лише у Криму, але і в інших районах. Справи «колишніх» білогвардійців розглядалися Ревтрибуналом та Верховним касаційним судом з дотриманням певних правових

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — С. 259.

формальностей. В архівному фонді Найвищого суду, що зберігається у ЦДАВО України, є сотні касаційних справ. Вони також проливають світло на проблему «червоного» терору. Губревтрибунали розглядали різні справи, починаючи від саботажників продрозверстки і продподатку до «замаскованих білих офіцерів», тобто тих, хто не з'явився на реєстрацію після оголошення амністії. Наприклад, виїздна сесія Харківського губревтрибуналу засудила 15 квітня 1921 р. М. Тарана до розстрілу за «вступ до білих та агітацію проти радянської влади». Його адвокат в умовах масових розстрілів білогвардійців у Криму звертав увагу суду на «пролетарське походження» засудженого, на його «політичну неписьменність» та молодий вік, а також апелював до закону 4 березня 1921 р. про амністію. Брат засудженого служив у Червоній армії, що було враховано. Місцеві органи влади також клопотали перед судом за Михайла Тарана. 1 червня 1921 р. Верховний касаційний суд, врахувавши соціальне походження та «молодечий вік» колишнього солдата армії Денікіна, амністував його⁴⁹.

Запорізький губревтрибунал 19 січня 1921 р. засудив до розстрілу К. Поповича за «службу у Денікіна», де він перебував лише три місяці, хоча зазнав і німецького полону. Амністія V Всеукраїнського з'їзду рад замінила вирок ув'язненням до 5 років⁵⁰. Амністія, хоч і мала класовий та політично-ідеологічний підхід, однак зберегла багатьом життя. Це стосувалося і Ф. Махна, який служив у контррозвідці армії Денікіна, а 2 червня 1921 р. був засуджений до розстрілу. Вирок замінили 12 роками таборів, згодом зменшили до 5 років. Виявилося, що у 1920 р. він видав денікінцям М. Московця, який тоді ще «не був комуністом»⁵¹. 6 травня 1921 р. Харківський губревтрибунал засудив Л. Найдалова до розстрілу за «службу у білих», але адвокат виступив за скасування вироку, тому що приречений не «політичний ворог», а селянин-бідняк, служив у канцелярії з примусом і «не бив комуністів»⁵². Інколи амністія, яка була проголошена у 1920 та особливо у 1921 р., спрацьовувала, хоча заперечення провини треба було домагатися.

«Червоний» терор мав фази піднесення та спаду, але ніколи не вщухав. Амністовані білогвардійці, «замасковані» махновці і петлюрівці, які залишились в Україні, оминувши більшовицьку гільйотину у час її особливої активності, були приречені на переслідування та чергову хвилю терору. Колишні піддані Російської імперії, а саме такими були офіцери і

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 24. — Опис 1. — Спр. 44. — Арк. 3.

⁵⁰ Там само. — Спр. 87. — Арк. 5.

⁵¹ Там само. — Спр. 148. — Арк. 4.

⁵² Там само. — Справа 123. — Арк. 8.

солдати, які воювали на фронтах Світової війни, згодом у різних арміях — «червоних», «білих», «зелених», повертаючись до дому громадянами УСРР, повинні були стати на облік до НКВС за видом на проживання. Обійти карально-репресивну систему, приховати свій «колишній» статус було дуже складно. У 1927 р. В. Балицький, хоча і запевняв політичне керівництво про відсутність в Україні «політичного бандитизму», однак спецслужби продовжували арештовувати за політичними мотивами. До них потрапили К. Верменич, О. Кравченко, І. Цветков, звинувачені у причетності до служби у «департаменті поліції», у царській та білій арміях. 10 березня 1927 р. ДПУ УСРР розглянуло 35 справ, фігурантами яких були «колишні» офіцери та солдати П. Скоропадського, П. Врангеля, А. Денікіна⁵³.

Колішні білогвардійці перебували на обліку ДПУ та НКВС УСРР. Для повернення з РСФРР до України вони зверталися за дозволом до президії ВУЦВКу. Наприклад, житель ст. Богаєвської Донської округи А. Раковський просив дозволу на переїзд до м. Нова Ушиця Кам'янець-Подільської округи. Житель м. Умані О. Ревуцький просив владу про вилучення його зі списків «білих», а також М. Челпанов, що проживав у Маріуполі. Багатьох з «колишніх» офіцерів та рядових, які служили у «ворожих арміях», військомісаріати тримали в особливому списку. Люди працювали на залізницях, у конторах, рахівниками, навіть двірниками, а золотисто-сріблясті погони не давали спокою. Їх розпізнавали чекісти, відслідковували, поповнювали у 1923–1924 рр. списки «відставників-білогвардійців». Начальник станції Установка Південно-Західної залізниці В. Кушнар'єв просив ВУЦВК зняти його зі «списку білогвардійців», до яких ніколи не належав, а служив лише у царській армії 1901–1903 рр.⁵⁴

Отже, «червоний» терор був формою державно-політичного управління, яка з тимчасового статусу переросла у ранг державної політики по відношенню до окремих соціально-професійних груп. Він був проявом соціальної помсти, розправи над «колишніми», тобто руйнування «старого мира» від його політично-економічних основ до конкретних носіїв — військових, лікарів, інтелігенції тощо.

Х.3. Виселення «антирадянської інтелігенції»

У 1917–1922 рр., коли більшовицька влада позбавляла життя десятки тисяч осіб з ідеологічних міркувань, відбувалася мутація суспільної

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Опис 16. — Спр. 11. — Арк. 20.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Спр. 105. — Арк. 68.

моралі. Смерть, яка кістлявим відголоском увірвалася до людського повсякдення з окопів Першої світової війни, розгулялася кривавим буревієм у революційні роки. Переворот державно-політичний супроводжувався переворотом соціальним і духовним, потребуючи нових й нових жертв. Голод 1921–1923 рр. призвичаїв людей до смерті, яка в очах селян втратила страх і святість. За п'ять років від жовтневого перевороту відбулися не лише так звані революційні зміни, але і світоглядно-духовні, навіть серед інтелектуальної частини суспільства.

Репресії зі смертним фіналом сприймаються трагічно, а критерієм постають їх демографічно-статистичні наслідки. Таким є морально-психологічний світ людини, яка через смерть вимірює цінність життя. Але були репресії, внаслідок яких людей позбавляли права і можливості професійної самореалізації, батьківщини, друзів, родини, майбутнього, залишаючи їх «живими трупами», духовно виснаженими і надламаними. До певної міри це стосується науково-технічної, творчої, художньої інтелігенції початку 1920-х рр. Порівняно з білогвардійськими офіцерами, серед яких було чимало освічених і талановитих людей, інтелігенція періоду завершення громадянської війни мала дещо іншу долю. Принаймні її не розстрілювали у підвалах ЧК, не топили у баржах посеред відкритого моря.

Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр., відчувши силу і політичну стабільність, більшовики взялися за ідеологічних противників, опонентів, потенційних «ворогів влади». Проголошення непу активізувало так зване «зміновіхвісто», особливо серед освіченої частини суспільства. Тим часом влада вимагала від інтелігенції не лише лояльного ставлення, а й внутрішнього самоусвідомлення її месіанської суті, фанатичного сприйняття більшовизму, однозначного і незаперечного визнання совітів. Чекісти, відчувши смак крові від масового «червоного» терору, не довіряли «старорежимним професорам», тому з підозрою поставилися до їхньої діяльності. «Нова економічна політика радянської влади, — наголошувалося у доповідній записці чекіста Я. Агранова до політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1922 р., — створила небезпеку об'єднання та консолідації сил буржуазних і дрібнобуржуазних груп, які знайшли для себе з кожним днем зростаючу опору в умовах розвитку НЕПа. Антирадянська інтелігенція широко використовує відкриті для неї можливості організації і збирання свої сил, створені мирним курсом Радянської влади та послабленням діяльності репресивних органів»⁵⁵. Визначення «антирадянська інтелігенція», яке тоді з'явилося вперше, вказувало на репресивно-

⁵⁵ Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923. — М., 2005. — С. 75.

профілактичний напрям діяльності органів ДПУ, які ніби зменшили терор, тому вишукували адекватні форми приборкання інтелектуалів.

Соціально-економічна ситуація початку 1920-х рр., ускладнена катастрофічними наслідками перманентних воєн, занепадом виробництва, голодом, епідемією тифу, а з іншого боку — арештами творчої інтелігенції, виштовхувала її за межі радянського пекла, у якому клекотів «червоний» терор з фазами піднесення і затухання. Більшовики системно й наполегливо фільтрували професорський склад реорганізованих університетів, науково-дослідних кафедр ВУАН, гурти художньо-мистецької інтелігенції. Значна її частина покинула революційну Росію і виїхала до Європи. Україну залишили М. Грушевський, В. Винниченко, українські митці. Опинившись на території Австрії, Чехословаччини, Німеччини, вони не полишаючи думок про повернення. За радянським муром перебували відомі творчі люди, яких більшовики не хотіли випускати, щоб не мати зайвого клопоту та активних опонентів. Намір залишити «коммуной вздыбленную Русь» мали Ф. Шаляпін, М. Булгаков, О. Блок, К. Бальмонт, Ф. Сологуб. Декому вдалося виїхати, а декого свідомо не пускали.

Більшовицьке керівництво, здобувши перемогу на фронтах проти «внутрішньої контрреволюції» та «зовнішньої інтервенції», намагалося завоювати дипломатичне визнання, мир і суспільну стабільність, тому вдалося до амністії, до укладання міжнародних договорів про повернення інтернованих та військовополонених. З іншого боку, воно демонструвало відсутність політичної цензури, час від часу випускаючи за кордон письменників, поетів, співаків. Так, 9 травня 1921 р. політбюро ЦК РКП (б) випустило Ф. Шаляпіна, але «за умови гарантії з боку ВЧК про те, що Шаляпін повернеться»⁵⁶. Співак не повернувся, а за ним і решта «щасливців». Політбюро вимагало від наркома освіти РСФФР А. Луначарського звітності про те скільки відряджених «осіб з ученої та артистичної публіки» виїхало за кордон та повернулося звідти. 18 травня 1921 р. заступник голови ВЧК І.С. Уншліхт, випереджаючи наркома освіти, доповів, що із 24 осіб, яким Наркомос видав дозвіл на виїзд, повернулося лише 5. Він був також певен, що артисти Художнього театру, які виїхали, також залишаться на Заході, позаяк «...користуються там великим успіхом і чудово почувуються у матеріальному відношенні»⁵⁷. Опинившись у країнах Європи, творчі люди передавали жахливу атмосферу на їхній багатостраждальній батьківщині, писали і говорили проти радянської

⁵⁶ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б)–ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. / Состав. А. Аргизов и О. Наумов. — М., 2002. — С. 17.

⁵⁷ Там само. — С. 18.

влади, тому перша хвиля «неповоротівців» викликала більшовицьку реакцію: «не пуцать!».

У червні 1921 р. іноземний відділ ВЧК мав довгий список бажаючих покинути Росію, до якого записався і О. Блок. 2 липня 1921 р. керуючий справами РНК РСФРР М. Горбунов повідомив ЦК партії про «справу на видачу дозволу поету О.О. Блоку виїхати за кордон», а також про застереження чекістів. А. Луначарський просив Наркомат закордонних справ РСФРР посприяти цьому, враховуючи лояльність поета до радянської влади, а також його тяжкий матеріальний стан, хворобливий організм і «побоювання важкого психічного захворювання». Не випускаючи його, але і не створюючи належних умов для творчості і життя, на переконання головного більшовицького освітянина, поета «замучили». Йому не видавали «академічного пайка», не дозволяли разом з дружиною виїхати на лікування у Фінляндію. Протест А. Луначарського на «неуважне ставлення установ до потреб видатних російських письменників» фіксували у ВЧК. До наркома освіти долучився і М. Горький. Вони спільно зверталися до ЦК РКП(б) з подібним проханням, але марно. 11 липня 1921 р. А. Луначарський знову звертається, зазначивши, що усі необхідні папери «... знаходяться в Особому відділі, просимо ЦК вплинути на т. Менжинського у позитивному для Блока сенсі»⁵⁸. Головний чекіст, який став наступником Ф. Дзержинського, відповів категорично: За Бальмонта клопотав не лише Луначарський, але й Бухарін. Блок натура поетична» справить на нього дурне враження яка-небудь історія, і він цілком природно буде писати вірші проти нас. На мою думку, випускати не варто, а влаштувати Блоку хороші умови де-небудь в санаторії»⁵⁹. Наступного дня політбюро ЦК РКП (б) відхилило питання про виїзд О. Блока на лікування, але дозволило виїзд Ф. Сологубу. У зв'язку з цим, а можливо і обурений від такого рішення, М. Горький написав листа В. Леніну, у якому скаржився на те, що О. Блок «помирає від цинги та астми», однак його не випускають у Фінляндію. Цікаво, але проти виїзду були Ленін, Зінов'єв і Молотов, за виїзд Троцький та Каменєв. Лист М. Горького вплинув на Леніна, тому питання почали обговорювати, а 23 липня 1921 р. дозволили, однак без супроводу його дружини — доньки славетного ученого Д. Менделєєва. Його видатний зять, не дочекавшись більшовицького курортно-санаторного лікування, помер 7 серпня 1921 р. у Петрограді.

⁵⁸ Там само. — С. 24.

⁵⁹ Там само.

Не випускали і М. Булгакова, але всіляко намагалися вплинути на його творчість. Він кілька разів звертався до влади за дозволом покинути радянську Росію, але марно. За творчістю письменника особисто спостерігав Й. Сталін, був достатньо поінформований стосовно ідеологічних причин заборони вистави «Дні Турбіних», твору «Біг» та інших. Це він не випустив письменника з СРСР, але і не дозволив йому творити.

В Україні ситуація з творчою та науковою інтелігенцією не дуже вирізнялася від Росії, але певні відмінності були. Більшовицький терор від перманентного у 1919 р. до системного і масового протягом 1920–1921 рр. торкнувся усіх соціальних груп, але Наркомос УСРР, маючи «колишніх» боротьбистів серед номенклатури, не заперечував багатьом письменникам, акторам, музикантам бути за кордоном. Вони виїздили у наукові відрядження, а також на лікування, але з дозволу ВУЧК–ДПУ. Старше покоління письменників відійшло до революційних подій, а народжене ними пристосовувалося, ставало «попутниками», виявляючи творчу самобутність. Але у 1920-х рр. в Україні залишалася так звана «старорежимна професура»: відомі учені, медики, літератори, які успадкували цінності іншої цивілізації. Вони мали визначитись, з ким крокувати далі, а поки що приглядалися до нової влади. До російських письменників, хоч і постійно перебуваючи на Полтавщині, належав В. Короленко. Він написав чимало художніх творів для дорослих і дітей, був визнаним авторитетом, громадським діячем, очолював «Лігу порятунку дітей» разом із донькою — Софією. Він листувався з М. Горьким та з іншими відомими творчими особами. Надзвичайно цікавим є лист Володимира Галактіоновича від 15 серпня 1919 р. до В. Мякотіна — публіциста, політичного діяча, народного соціаліста. Він поділяв його погляди, тому й листувалися. Письменник передає особисте ставлення до більшовиків, а з іншого боку — ситуацію у Полтаві. «Жилось тут при большевиках, — наголошував Короленко, — довольно плохо. Надо сказать, что у нас в Полтаве они не совершили и десятой доли того, что творили в Харькове и Киеве. В Исполнительном Комитете были люди не свирепые и удавалось сдерживать гнусности чрезвычайек, так что расстрелов было сравнительно мало. Но все, что делалось, производило впечатление чего-то вроде ноющей зубной боли. «Свободу» они ведь объявили буржуазным предрассудком. Никто не был уверен в неприкосновенности личной и своего жилища. Грабеж назывался «реквизицией». Грабеж идет, правда, и теперь...

Многие спрашивают, не притесняли ли меня большевики? То и дело носились разные слухи, говорили даже, будто меня убили... В общем я лично пожаловаться не могу. У меня даже не реквизируют комнат. Попытки со стороны низших властей были. Но высшие власти все это

пресекали и относились ко мне внимательно. Но атмосфера все-таки была тревожная... Безобразий много, и единственное преимущество теперешнего положения — в терминологии. Теперь грабеж называется грабежом и только прибавляют со вздохом: «Что делать, война». А прежде называли грабеж «реквизицией» и объясняли «социализмом». «Раздеть буржуев и одеть пролетариат». Буржуев раздевали, а пролетариат все равно ходил голый!»⁶⁰. У квітні 1920 р. В.Г. Короленко у черговому листі до Мякотіна скаржився на здоров'я, на погані перспективи з урожаєм зернових, а також повідомляв колегу про смерть кількох професорів (фактично від голоду), у тому числі К. Тимирязева, який перед смертю «... надіслав привіт Леніну і більшовизму». Учений висловив особистий протест проти карально-репресивної ідеології і політики більшовиків.

Жахливі наслідки «червоного» терору зафіксував у щоденниках і В. Вернадський. Учений виклав соціально-політичні настрої, які полонили населення міст, зафіксував готовність більшовиків до «побиття буржуїв», чутки про те, що «скоро будуть різати буржуїв і заріжуть прислугу, позаяк вона за «буржуїв»⁶¹. Події, про які він писав, стосувалися початку березня 1918 р. Саме тоді частина міщан чекала «німців як визволителів». Форми більшовицького терору в умовах громадянської війни вирізнялися кривавою жорстокістю, але з проголошенням непу вони трансформувалися. З метою унеможливлення селянського голодного бунту почали виселяти потенційних ватажків — учених, учителів, письменників, тобто творчу інтелігенцію.

Більшовицька репресивна акція по виселенню інтелектуальної еліти суспільства на початку 1920-х рр. торкнулася 228 осіб. Їх звинувачували в «антирадянській діяльності», арештовували, тримали у внутрішній в'язниці ВЧК, оголошували смертні вироки, а згодом скасовували їх, погодившись на депортацію. Для тих, хто коливався щодо співпраці з більшовиками, рішення судових трійок виконувало профілактичну функцію, а свідомий «антирадянський елемент» вантажили на судна і відправляли до Європи. Така «щаслива доля» стосувалася у 1922 р. лише 67 осіб, які покинули Росію, а багатьох «розселили» в адміністративному порядку на території федерації. 29 серпня 1921 р. чекісти арештували активних членів громадської організації допомоги голодуючим — Допголод, серед яких виявилися відомі учені: П. Велехов, О. Дояренко, М. Кондратьєв,

⁶⁰ Высылка вместо расстрела... — С. 299. В. Мякотін буде заарештований та виселений у 1922 р. за кордон.

⁶¹ *Вернадський В.І.* Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Том 9. Щоденники (1917–1921). — К., 2011. — С. 54–55.

М. Щепкін, М. Шапошніков та інші⁶². Їх «налякали» розстрілом і «засланням», схиливши до співпраці з владою. Потрапивши у поле зору чекістів, вони виявилися приреченими на репресії у 1930-х рр.

Масовий більшовицький терор, який став адміністративно-політичним принципом функціонування органів влади, викликав активний і пасивний спротив. Священики, педагоги, лікарі, професори, агрономи, письменники, юристи, тобто інтелектуальна еліта країни, від обговорення проблеми «на кухні» перешли до публічних заяв. Вони апелювали до урядових інстанцій, але марно, привертаючи лише їх увагу до себе. У травні 1922 р. група інтелігенції звернулася до Ліги Націй, до папи римського, до королеви Великобританії, урядів Франції і США з відозвою про переслідування людей у Росії за релігійними, політичними, ідеологічними, світоглядними ознаками, а також про масові розстріли, а також про голод, який уразив сільське населення, забираючи сотні тисяч осіб. «Ми пишемо це звернення, цей зойк про допомогу, — наголошувалося у ньому, — під страхом самих жорстоких покарань и знущань, ми упевнені, що багато із нас заплатять життям за свою сміливість, але ми сподіваємось, що наш голос буде почутий Вами, що Ви будете знати правду про нашу нещасну Батьківщину, про становище, про яке Вам говорять брехливі повідомлення радянських газет»⁶³. А скільки подібних заяв проголошувалося на приватних помешканнях професорів «колишніх» університетів, свідченням чого є щоденники В. Вернадського, С. Єфремова, особисте листування В. Короленка та багатьох інших інтелектуалів.

Чекісти доповіли В. Леніну, членам політбюро про політичні настрої інтелігенції. Профілактичні заходи були використані одразу, без будь-яких зволікань. 19 травня 1922 р. В. Ленін радив Ф. Дзержинському заслухати питання про «...висилку за кордон письменників та професорів, які допомогали контрреволюції». Вождь більшовиків просив скликати відповідну нараду чекістів у Москві. Нарком охорони здоров'я РСФРР М. Семашко також інформував В. Леніна про те, що серед лікарів та професорів медицини дуже багато меншовиків, есерів, кадетів, які пропонували замінити «радянську (класову) медицину земською («народною») і страховою («нерадянською»)»⁶⁴. А 1 червня 1922 р. ДПУ надіслало до політбюро ЦК РКП(б) доповідну записку «Про антирадянські угруповання серед інтелігенції», які, мовляв, обрали ареною боротьби відповідні кафедри, вищі навчальні заклади, видавництва, кооперацію тощо.

⁶² Высылка вместо расстрела... — С. 54.

⁶³ Там само. — С. 73.

⁶⁴ Там само. — С. 74.

3 серпня 1922 р. голова ДПУ УСРР В.Манцев подав список професорів, викладачів і громадських діячів України, які підлягали адміністративному заслання та депортації за кордон. До нього потрапили 7 осіб із Харкова, Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського, Катеринослава. У Харкові «кандидатами» на висилку стали 36 осіб, з яких — ректор Харківського технологічного інституту І.Красуський («колишній статський радник, особа відома не лише Харкову, але і всій Росії»), кадет, керівник організації «Національний центр», «активний противник радянської влади», співпрацював з державними установами, «тип шкідливий і повинен бути прибраний». Отож, жертва № 1 була визначена, а далі його колеги: професори ХТІ — М. Воскресенський, Я. Столяров, Харківського ІНО — О. Білецький, Н. Довнар-Запольський, О. Ветухов. Характеристики досить лаконічні, але надто загрозливі: «статський советник», «активний чорносотенець», «радвладу ненавидить», «дуже шкідливий», «контрреволюціонер», «активний ворог радвлади», «саботажник». В Одесі чекісти обрали для виселення професорів Одеського ІНО — Н. Кастеріна, В. Бабкіна, Є. Трефілова, Є. Буницького, Медичної академії — професорів Д. Крилова, А. Самаріна. Оцінки «активний ворог радвлади», «кадет і клерикал», «непримиренний ворог радвлади» було достатньо для розстрілу, але сама акція з виселенням виконувала профілактичну та політично-просвітницьку функції, тобто попередженням для «попутників» і демонстрацією відносного лібералізму перед Європою.

Київська професура також не уникла присуду більшовицького терору. До «чорного списку» потрапили професори Медичної академії П. Бочкаров, І. Кистяківський, А. Кримов, І. Титов, Київського ІНО — О. Жилін, В. Чехівський, М. Ващенко, академік ВУАН А. Корчак-Чепурківський, професори О. Єфремов, К. Яношевич. Характеризуючи В. Чехівського, чекісти пригадали його політичне минуле — «колишнього» голову уряду Центральної Ради», як «фігуру українського шовінізму», який займався серед студентів «петлюрівською агітацією», належав до «петлюрівського підпілля», але у ДПУ було мало компромату для смертного вироку. До «петлюрівця» і «ярого українського шовініста» був віднесений і А. Корчак-Чепурківський. Політично-ідеологічні ярлики «петлюрівець», «прихильник старого режиму», «контрреволюціонер», наклеєні до їхніх кримінальних справ у 1922 р., супроводжували цих видатних учених до чергової хвилі репресій у 1930-х рр. Тим, які виїхали за кордон, поталанило більше. Професора Інституту народної освіти у Кам'янці-Подільському І. Подольського, який читав лекції з політекономії, визнали членом партії Народної свободи, але для влади «нешкідливим», тому він працював у кооперативних і страхових органах України протягом 1920-х рр. Відомий український епідеміолог А. Корчак-Чепурківський,

який був соціалістом-федералістом і керував Міністерством охорони здоров'я при Директорії УНР, прожив 80 років і помер у 1947 р. Трагічно склалась доля професора П. Велехова, якого арештовували у 1922 і 1929 р., а 27 травня 1930 р. розстріляли, хоча через рік справа була скасована.

Українська професура, яка потрапила до списку ДПУ у 1922 р., переважно була залишена в Україні для роботи в реорганізованих університетах, тому що суто «радянської професури» тоді більшовики ще не мали, а також для так званої «оперативної розкрутки» їхніх попередніх справ та фальшування нових. Вони жили під ковпаком ДПУ, про що вичерпно писав академік С. Єфремов у своїх щоденниках⁶⁵. Його долю вирішив Х. Раковський у березні 1923 р., який передав В. Балицькому записку: «Здається було домовлено залишити Єфремова в Києві»⁶⁶. Відомих політичних діячів УНР та УЦР залишали для розгортання політичного терору з метою суспільної профілактики. Влада не забула також про емігрантів, які співчували більшовикам, хоча не вважала їх «своїми». У грудні 1921 р. Д.З. Мануїльський повідомляв дипломатичні представництва УСРР про необхідність «використання змінюючих настроїв серед еміграції для створення групи з колишніх українських діячів, які виступають на захист радянського українського уряду і ведуть боротьбу в якості безпартійних проти кампанії брехні і вигадок, поширюваних українською петлюрівщиною»⁶⁷. Виявляється, що «колишніми» ставали не лише за соціально-становою ознакою, але й за політичними та ідеологічними характеристиками. Їх повернення в УСРР свідомо затримували для «розкладницької» діяльності у середовищі української політичної та культурно-духовної громади на Заході.

Отже, більшовицький «червоний» терор в Україні був спрямований проти української політичної еліти, солдатів та офіцерів армії УНР, інтелігенції, селян, священників, а з іншого боку — проти білогвардійців, «колишніх» дворян, полонених Білої армії та інтернованих солдат інших армій, які поверталися в Україну через південні порти. Серед розстріляних чекістами полонених, майже третину становили вихідці з українських губерній — колишні солдати та офіцери російської армії, штабс-капітани, ротмістри, прапорщики, поручики у військових частинах А. Денікіна і П. Врангеля. Особливо жорстоко більшовики розправилися з вояками бригади Н. Махна, яких розстрілювали без суду і слідства. Терор виявився формою класової помсти і складовою частиною системи

⁶⁵ *Єфремов Сергій*. Щоденники. 1923–1929 рр. — К., 1997. — 832 с.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 3.

⁶⁷ Там само. — Ф. 3692. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 16.

державного управління, політичного контролю над суспільством у перші п'ять післяреволюційних років.

Х.4. «Колишні люди»: «чужинці», «непмани» чи громадяни УСРР

Питання використання термінології є важливим для історичної та загалом гуманітарних наук. В офіційних виданнях та публіцистичних працях 1920-х рр. терміни, аббревіатури, скорочення, символи відігравали особливу інформаційну функцію. Вони потрапили до художніх творів, стали об'єктом зловтіхи, сатиричних усмішок, фейлетонів. Наприклад, визначення «непман» вперше використали актори одного з московських театрів. Восени 1923 р. Єврейський театр в Одесі за участі К. Щербакової та Р. Гутарца поставив музичну комедію «Хаїм Непман»⁶⁸. Про колишніх поміщиків згадували українські радянські письменники, висвітлюючи соціально-класові протиріччя на селі, виступи селян, жахливе кріпосне право, але воно не існувало з 1861 р. Однак духом «кріпацтва» були просякнуті література, мистецтво.

Проголошення непу не мало системних ознак звільнення суспільства від ідей та принципів більшовизму, а тим паче від адміністративно-примусових методів управління суспільством. Лібералізація була вдаваною, особливо по відношенню до політики воєнного комунізму і масового «червоного терору», хоча неп створив умови для відносного розвитку приватного підприємництва. Доба воєнного комунізму сприймалася тоді явищем вимушеним і тимчасовим, перехідним, в умовах якої спостерігалось нівелювання громадянських прав і соціально-класових ознак. Вони втратили актуальність в умовах функціонування бутафорної системи комуністичного розподілу за потребами. Розподілом займався Наркомпрод, а не суспільство. Поміщики, втративши значну частину майна та право власності на землю, не чинили активного збройного опору, особливо проти селян у перші роки «червоного переділу» великого і середнього землеволодіння. Про них ніби забули, тому що постійна зміна влади в Україні не сприяла остаточному завершенню аграрних перетворень. Законодавчі акти радянських органів влади торкнулися становості і відносин власності, але не позбавляв «колишніх» поміщиків значної частини громадянських прав, у тому числі і майнових.

Дивно, але «червоногвардійське» здійснення політики «воєнного комунізму» законсервувало соціальні відносини в українському селі, відтермінувало остаточну ліквідацію поміщицьких господарств, маєт-

⁶⁸ Известия (Одесса). — 1923. — 24 сентября

ностей. Вони опинилися поза увагою, тому що центральною фігурою для більшовиків став куркуль. Але й він, на думку окремих правників 1920-х рр., не відігравав важливої економічної ролі в умовах воєнного комунізму. Складається враження дивної соціальної мімікрії, навіть невимушеної з боку колишніх поміщиків та куркулів. Однак продзагони зверталися не до міфічних селянських дворів, а до справжніх і дуже конкретних, коли обкладали продрозверсткою. Відповідь, хоч і не зовсім вичерпна, приховується у самому тлумаченні воєнного комунізму, яке зафіксовано в «Основах нового курсу економічної політики» 1921 р. «Воєнний комунізм, — наголошувалося в офіційному документі ЦК КП(б)У, — під яким зазвичай сприймається система надзвичайної централізації управління, оточеної у роки громадянської війни Радянської республіки, хоча і ззовні є формою комуністичної системи організації господарства, насправді був лише надто спрощеним способом підпорядкування собі селян у політичному та економічному відношеннях на основі історично неухильного збігу політичних інтересів обох класів»⁶⁹. Очевидно комунізмом з визнанням факту існування класів був тактикою, а не стратегією, спрямованою на захист революції та утримання влади. Привертає увагу підпорядкування лише селянства, особливо політично та економічно, а про поміщиків жодного слова.

У 1925 р. виникла дискусія на сторінках журналу «Большевик». Вона мала полемічний, а не політичний характер, тому що тривала між маловпливовими фігурантами. Зокрема, В. Богушевський вважав, що в умовах «воєнного комунізму не могло існувати ні куркульського, ні загалом капіталістично-підприємницького господарства», навіть використав термін «колишні куркулі»⁷⁰. Він наголошував, що «звання» куркуля в «епоху воєнного комунізму» набуло ознак «економічного анахронізму», але в політичному сенсі продовжувало діяти. Існував «політичний куркуль», вороже налаштований проти радянської влади. Опонент В. Богушевського, вказавши на «термінологічну плутанину», заперечував міфічність «колишніх куркулів», тому що вони були «справжніми» в УСРР та РСФРР⁷¹. Виявилось, що воєнний комунізм не зміг політично та економічно ліквідувати куркуля, незважаючи на абсолютну централізацію системи влади та примусу. Подібний статус, але з окремими соціальними відмінностями, мали і «колишні» поміщики. Вони не брали участі у

⁶⁹ Новая экономическая политика. Основы нового курса экономической политики // Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 6. — С. 30.

⁷⁰ Богушевский В. О деревенском кулаке или о роли традиции в терминологии // Большевик. — 1925. — № 9–10. — С. 59.

⁷¹ Сулковский Ф. Не «терминологическая», а просто путаница // Большевик. — 1925. — № 17–18. — С. 51–52.

політичному житті, не мали права обирати та бути обраними, однак залишалися суб'єктом майнових і правових відносин. У зв'язку з цим дивним виглядає заклик про позбавлення селян від «влади поміщиків», проголошений декретом «Про землю» від 5 лютого 1920 р.

На початку 1920-х рр. радянське правознавство розглядало співвідношення революційної законності (доцільності) і громадянських прав, навіть зустрічалися терміни «громадянсько-правові відносини»⁷², але стосовно землекористування, майна. Термін «поміщик» залишився у спадок від попередньої формації, але не мав належного юридичного тлумачення з боку радянської влади, що ускладнювало прикладне застосування права. До них належали колишні «станові дворяни» і представники «нетрудового землеволодіння», тому в УСРР їх виселяли з маєтків одночасно з позбавленням землі. Земельний кодекс УСРР, який почав діяти 29 листопада 1922 р., стосувався також і прав колишніх поміщиків, передбачивши можливість виділення земельної ділянки для користування, а не тимчасової оренди. Розглядаючи земельне право у 1920-х рр., правники виокремлювали поняття «поміщик», але тлумачили його в якості нетрудового землеволодіння. На території РСФРР колишні поміщики були зараховані до «розряду трудового населення», якщо вони не мали зв'язків з контрреволюцією, не використовували найманої праці. Ця категорія «колишніх поміщиків» зберігала майнові і земельні права, охоронялася Земельним кодексом РСФРР⁷³. Українське радянське законодавство не створювало таких умов, тому «колишні поміщики і нетрудові орендарі» підлягали негайному виселенню з маєтків та економії. Вони втрачали право власності на їхні землі. Під захист Земельного кодексу потрапляли лише ті землі, які були надані законно відповідними радянськими установами. «Нетрудові власники, позбавлені раніше належних їм земель, — наголошувалося у коментарях до Земельного кодексу УСРР, — за законом мають право перейти до трудового землекористування, проте в останню чергу і відповідно до ст. 6 Земельного кодексу»⁷⁴. Ця стаття дозволяла «колишнім» землевласникам отримувати наділ із вільних земель у тому чи іншому регіоні, тобто їх не позбавляли права на землекористування згідно норм наділу. До них застосовували дію постанови ВУЦВК «Про порядок вилучення лишків землі нетрудового користування у колишніх поміщиків та куркулів» від 11 вересня

⁷² Малицький Ал. Революция и гражданское право // Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 10–18.

⁷³ Гершанов М.М., Кельман Е.И. Комментарий к Земельному кодексу УССР... — С. 141.

⁷⁴ Там само. — С. 43.

1923 р.⁷⁵ Колишніми виявилися і куркулі, але позбавлення землі у такий спосіб не означало застосування політики розкуркулення, а лише конфіскацію майна. У будь-якому випадку колишні поміщики і колишні куркулі, будучи землевласниками, ставали суб'єктами майнових відносин, а загалом «громадянсько-правових» стосунків, а не соціальних «позбавленців».

Визначення «колишні» означало заперечення попереднього соціально-правового статусу кількох категорій населення, але вони залишалися громадянами країни або підданими не існуючих державних утворень, позаяк не подали заяви про набуття повноцінного громадянства. На них поширювалися Кримінальний кодекс УСРР, Земельний кодекс УСРР, Цивільний кодекс УСРР та інші нормативно-правові акти. Зокрема, Кримінальний кодекс стосувався громадян УСРР, але застосовувався до іноземних громадян, якщо вони вчинили злочин проти основ державного ладу і «військової потужності» республіки⁷⁶. 16 грудня 1922 р. було впроваджено Цивільний кодекс УСРР, який охороняв громадянські права та забезпечував «громадянську правоздатність». На стан «громадянської правоздатності» не впливали расові, релігійні, національні ознаки, а також походження. Володіння землею дозволялося лише на правах користування, а з ліквідацією приватної власності майно втратило поділ на рухоме і нерухоме. Право власності зберігалось у царині майнового права, однак без його поширення на землю. Об'єктом дії права власності ставали промислові підприємства, якщо вони не потрапили до категорії націоналізованих. Радянське законодавство в умовах непу дозволяло «колишнім людям» займатися приватно-підприємницькою діяльністю, набувати статус фізичних та юридичних осіб через реалізацію їхніх майнових прав.

Офіційне використання радянською владою терміну «колишні» не позбавляло їх громадянських прав, відтак вони вважалися громадянами УСРР. Політичний інститут громадянства визначався відповідними законами. Згідно постанови ВУЦВК «Положення про чужоземців в УСРР та про порядок надбання і втрати прав українського громадянства» від 28 березня 1922 р. «чужоземцями» вважалися особи, які не були громадянами УСРР. Піддані «колишньої Російської імперії», які опинилися на теренах УСРР, були громадянами УСРР, якщо не заявили про перехід до громадянства іншої держави⁷⁷. 13 травня 1926 р. ВУЦВК прийняв чергове «Положення про українське громадянство та про чужоземців в

⁷⁵ СУ УССР. — 1923. — № 33. — Ст. 237.

⁷⁶ СУ України. — 1922. — № 36. — Ст. 553.

⁷⁷ ЗУ України. — 1922. — № 14. — Арт. 237.

УСРР», яким затверджувалися права і обов'язки громадян УСРР⁷⁸. До них належали і «громадяни колишньої Російської імперії, що мали сталу осілість на території УСРР», а також народжені в Україні після революції, опантані, особи, «прийняті установленим у законі порядком у громадянство УСРР». Законодавець не виписав соціальних, політичних, ідеологічних, майнових чи будь-яких інших обмежень, які б унеможливлювали набуття українського громадянства. Отже, «колишні люди», залишившись на території УСРР, не були «чужинцями», хоча на побутовому рівні соціальні колізії збереглися, позаяк становість і ментальність вирізняли їх з поміж інших груп населення. Зберігши частину майна, навіть нормований наділ землі, «колишні» землевласники, а в умовах радянської влади «землекористувачі», ставали об'єктом і суб'єктом правових відносин. Конфіскація майна відбувалася індивідуально, вибірково, але з дотриманням формальних нормативно-правових актів держави. Відтак колишні власники перебували у юридичних відносинах з владою. Вона могла бути для них «чужою», яку вони не сприймали ментально, але перебували в системі координат, встановлених відповідною законодавчою базою. «Колишні люди», до яких належали землевласники, дрібні підприємці, торговці, ставали непманами, отримавши в оренду фабрики, заводи, цукроварні, навіть землю.

Х.5. Конфіскація маєтків колишніх поміщиків

Поміщицьке землеволодіння, починаючи з середини XVI ст. і завершуючи більшовицьким Декретом про землю, еволюційно змінювало організаційно-господарські форми і соціально-правовий статус. Радянська історіографія, спираючись на класово-формаційну теорію, висвітлювала повстання українських селян, згубні наслідки реформи 1861 р. для дворян, а також соціально-економічні джерела формування поміщиків «селянського» походження, тобто нового класу землевласників з колишніх кріпосних. Дослідники, незважаючи на ідеологізацію методологічних засад наукового пізнання, використовували досить вичерпну статистику промислового та сільськогосподарського виробництва, відтворюючи реальний сегмент економічного життя суспільства⁷⁹. М. Рубач, аналізуючи революційні аграрні перетворення в Україні, простежив еволюцію поміщицького землеволодіння від реформи 1861 р. до початку жовтневого перевороту 1917 р. Він показав наявність великих латифундій,

⁷⁸ ЗУ України. — 1926. — № 24–25. — Арт. 204.

⁷⁹ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. — К., 1954. — 451 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. — К., 1968. — 192 с.

середніх і дрібнопомісних власників, виокремлюючи дворянське, купецьке, селянське («куркульське»), інколи ототожнюючи дворянське та поміщицьке землеволодіння. Вони вирізнялися між собою не обсягами землеволодіння, а соціальним походженням, спадковою давністю родоvodu, службовим становищем. Дворянський титул можна було здобути на полях військових баталій, службовими заслугами, а на земельних аукціонах — швидше статус землевласника «неродового походження». Колишні кріпосні, придбавши землю після реформи, могли стати поміщиками, але дворянське звання не продавалося, а набувалося десятиліттями, передавалося у спадок. За даними Рубача, дворяни втратили за півстоліття після реформи 1861 р. 53% власних земель — 10 053 тис. десятин, а селянське приватне землеволодіння збільшилося з 818 тис. у 1877 р. до 8 147 тис. десятин напередодні Першої світової війни⁸⁰. Занепад дворянського укладу життя художньо відображений А.Чеховим («Вишневий сад»), а зростання селянського приватного землеволодіння у гротескній формі висвітлив І. Карпенко — Карий («Хазяїн»). Але соціально-економічні причини цих процесів виявилися значно глибшими, їх не можна пояснити лише зростанням капіталістичних відносин в сільському господарстві, адже селяни одвічно прагнули землі, беручи за взірєць поміщицькі латифундії. Налякані революційними подіями 1905–1907 рр. в українському селі, дворяни та поміщики продавали або здавали землю в оренду, переселяючись в міста. Застава приватної поміщицької землі, а вона охопила майже дві третини приватновласницького землеволодіння, давала, за підрахунками Р. Ляха, 1,3 млрд. рублів⁸¹, тобто вони жили з процентів. У 1917 р. на території України знаходилося 34 тис. поміщицьких господарств.

Сучасна українська історіографія, хоч і позбулася марксистської парадигми вивчення аграрної історії, однак не завжди звертає увагу на соціально-економічне та правове походження дворянського і поміщицького землеволодіння. Зокрема, В. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861–1917 рр., фактично ототожнює «дворян» та «поміщиків». Протягом 1862–1914 рр., за його підрахунками, дворянські родини продали 24,4 млн десятин землі, з них на Лівобережжі 23,7%, на Правобережжі 31,1%, на півдні України 45,2%⁸². Він називає пересічну

⁸⁰ Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. — К., 1957. — С. 15.

⁸¹ Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). — Київ-Донецьк, 1975. — С. 8.

⁸² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). — Ніжин, 2010. — С. 204.

питому вагу втрат дворянського землеволодіння за 1862–1917 рр., яка становила 53,2%, тобто цей показник залишається незмінним для істориків. Першим науково-історичним дослідженням, яке розкриває внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціально-психологічний портрет, є монографія Н. Темірової. Термін поміщик походить від назви «помістя», а початок його станового формування, на думку Надії Романівни, припадає на XV ст. Вона не ставить знаку рівності між соціальними групами «дворяни» і «поміщики». Згідно Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. поміщиками вважали тих, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських та 7,4 тис. недворянських маєтків, тобто 21,6 тис. володінь, у яких мешкало разом з членами родин 275 тис. осіб⁸³. Дослідниця вважає, що зарахування до поміщиків селян-землевласників, як це робить Ф. Турченко, збільшує їх кількість до 35,2 тис., але для встановлення їх справжнього соціально-економічного походження та статистичного відтворення маємо визнати оптимальною загальну кількість — 21,6 тис., з розмежуванням на дворянські та недворянські маєтки.

Отже, навіть стислий огляд наукової літератури, дозволяє констатувати соціально-правові відмінності дворянського, поміщицького, купецького, церковного землеволодіння, а з іншого боку приватновласницького поміщицького землеволодіння, набутого селянами та іншими категоріями завдяки реформам 1861 та столипінській. Хронологічною межею радикальної зміни їхнього соціально-економічного статусу був більшовицький Декрету про землю. Приватна власність на землю скасовувалася, але де-факто продовжувало існувати приватне землеволодіння в Україні у 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, на звільнених від радянської влади землях. Перманентна форма існування поміщицького та особливо селянського приватного землеволодіння була нетривкою і перехідною, яка залежала від встановлення тієї чи іншої форми політичного правління в Україні. Для лівих партій, у тому числі УПСР, приватна власність на землю вважалася злом, джерелом соціальних конфліктів та економічної нестабільності. Більшовицька націоналізація землі та згодом соціалізація, тобто так званий «трудовий розподіл земель» за нормами трудового користування, крім радикальної зміни соціально-економічних відносин в українському селі, ліквідували поміщицьке землеволодіння, але залишили для значної частини маєтки та садибні землі сільськогосподарського призначення згідно радянського

⁸³ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2007. — С. 58.

законодавства. Колишній російський есер в Україні В. Качинський, який був членом колегії Наркомзему УСРР, зазначив у 1921 р., що саме революція радикально порушила усталений лад сільськогосподарського виробництва, «повністю ліквідувавши поміщицькі економії та куркульські господарства»⁸⁴. Він критично оцінив соціально-економічні наслідки революційних перетворень в сільському господарстві України, підкресливши спад урожайності на 30%. Ліквідація поміщицького землеволодіння, за його підрахунками, призвела до зменшення виробництва хліба на 250 млн. пудів, а цукру — з 85,3 млн. пудів у 1914/15 р. до 4 млн. у 1919/20 р.⁸⁵ Залишаючись прихильником активної соціалізації землі, тобто заміни приватного селянського господарства колективним, В. Качинський визнав, що 35% українських селян не сприйняли соціалізацію, позаяк до «класу поміщиків» відносилися ті з них, які мали 50 і більше десятин землі⁸⁶. Трудове селянство перебувало в межовому діапазоні землекористування від 3 до 18 десятин, відтак користувачі до 50 десятин представляли куркульську верству. Він згадав про 30 тис. поміщицьких господарств, які діяли в Україні до 1917 р., маючи пересічно 115 десятин, а половина з них, особливо в галузі цукрового виробництва, мала «загальнодержавне значення», тому виступав за збереження їх матеріально-технічної бази та самого функціонування. До соціалізованого фонду мало надійти лише 2,9 млн колишньої поміщицької та 14,3 млн десятин селянської землі, відтак решта потрапила до цукроварень, радгоспів та державного земельного фонду. Вона належала приватним особам, які придбали її за власні кошти та банківський кредит, а більшовики її відібрали, залишивши так звану «трудову норму», яка вирізнялася по губерніях обсягами наділу.

Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян та поміщиків, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Згідно закону 5 лютого 1920 р. право користування землею мали лише трудящі, а інструкція про його застосування від 25 квітня 1921 р. юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі конфісковані ще у минулому році Радянською владою, — наголошувалося в ній, — переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники

⁸⁴ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23.

⁸⁵ Там само. — С. 15.

⁸⁶ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — 29 с.

(поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економік»⁸⁷. Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р.⁸⁸, на підставі якої відбувалося реальне позбавлення землі колишніх поміщиків. Їх позбавили права і можливості брати участь в організації сільськогосподарських кооперативних товариствах, користуватися виборчими правами, відтак отримувати кредит від банків.

Проголошення непу, з його відносною лібералізацією економічних відносин та реставраційними сподіваннями, до певної міри стримувало самовільне переселення колишніх дворян та поміщиків в міста, а також їх виїзд поза межі України. Офіційно їх позбавили землі, але вони залишалися платниками податків, що було важливо в умовах голоду. Формально залишаючись громадянами, тому що вони додержувалися радянських законів і були об'єктом їхньої дії, колишні поміщики у повсякденному житті виявилися діючою соціальною групою, позаяк брали участь у правових відносинах. З політично-ідеологічних принципів радянської влади, особливо партійних органів, їх вважали ізгоями радянського суспільства, але в реальному житті вони залишалися громадянами, були учасниками судових процесів, зверталися зі скаргами до виконавчих органів влади тощо. 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів»⁸⁹. Відтак до радянського законодавства потрапив термін «дідичі», тобто поміщики. Земельними «зайвинами» вважалися лишки землекористування, які перевищували трудові норми, затверджені телеграфним розпорядженням Раднаркому від 24 березня 1920 р., які вирізнялися по губерніях. Формуванням списків дідичів займалися сільські ради та комітети незаможних селян, які подавали відповідні справи про вилучення лишків до окружних земельних судових комісій, а сама кампанія мала завершитися до 5 лютого 1924 р. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки із штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, — наголошувалося в законі ВУЦВКу, — що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в

⁸⁷ Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. по применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. — Х., 1921. — С. 3.

⁸⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1921. — № 6. — Арт. 172.

⁸⁹ ЗУ України. — 1923. — № 33. — Арт. 486.

порядку, встановленому Земельним кодексом (арт. 17)»⁹⁰. Отже, радянська влада «тимчасово» дозволила існування поміщицьких господарств, обмеживши їх землекористування «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу. Попередні закони про виселення поміщиків ніхто не скасовував. Тому цей процес, хоч і був уповільнений, однак тривав.

Суперечливі соціально-політичні колізії, зумовлені фактичним існуванням поміщицької землі, хоч і обмеженої радянським аграрним законодавством, викликали бажання селян розширити власні наділи за рахунок «колишніх експлуататорів». Факт перебування поміщиків у власних маєтках дратував більшовицьке керівництво, свідчив про незавершеність аграрної революції. 24 грудня 1924 р. питання про колишні поміщицькі маєтки активно обговорювалося на засіданні політбюро ЦК РКП(б). Поміщики залишалися у садибах та маєтках, що мали «музейну цінність», отримавши від влади охоронні грамоти. Відтак цей факт сприймався більшовиками в якості «осідання на землі». Їх економічний вплив не брався до уваги, а соціально-політичний статус викликав занепокоєння, особливо у прикордонних губерніях. Висловлювалися різні думки: одні (М. Калінін, М. Шверник, О. Риков) пропонували диференційовано вирішувати це питання, виселяючи з маєтків лише тих, хто обирався до органів земського самоврядування та інших представницьких органів, боровся з радянською владою, але залишати тих, хто воював за її утвердження і мав трудовий тип господарства. За негайне виселення виступали Н. Крупська, М. Скрипник, Й. Сталін. Удова Леніна вважала поміщиками не лише осіб «дворянського стану», але й будь-яких великих землевласників незалежно від їх соціального походження. У вигляді «трудового наділу» поміщикам залишили загалом 100 тис. десятин землі. Присутній на засіданні політбюро ЦК РКП(б) М. Скрипник поділився досвідом вирішення «поміщицького питання» в Україні, зазначивши, що «ми виселяємо всіх поміщиків», які через землеволодіння мали за старого режиму «політичні привілеї». Він пропонував виселяти поміщиків, обраних до земств, а також тих, які використовували землю для «економічного закабалення селян». Дискусія між М. Калініним та М. Скрипником, якого «всеросійський староста» глузливо назвав «іноземним громадянином», що втручався у «РСФСРівські справи» та постійно читав нотації, не мала принципового значення. Запевнення М. Скрипника стосовно того, що в Україні виселили всіх поміщиків, не відповідало дійсності. Певна частина залишилася, яка скаржилася на протиправні дії місцевих органів влади. Виявилось, що на території СРСР перебувало

⁹⁰ Там само.

тоді 6113 господарств колишніх поміщиків, з них до виселення призначили 2465, а реально виселили 1200 сімей. Наведені цифри були далеко не повними, тому що реєстрацію колишніх поміщиків здійснювали земельні органи.

20 березня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видав постанову «Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою революцією»⁹¹, яка була обов'язковою згідно порядку про надання чинності загально-союзному законодавству на території України від 22 серпня 1923 р.⁹² ВУЦВК та Раднарком УСРР, спираючись на відповідні норми, ухвалив 9 вересня постанову «Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади»⁹³. Отже, судячи з тексту постанови, в Україні залишалися три соціальні групи — колишні поміщики, великі землевласники та «нетрудові орендарі», яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєткові. Перші дві соціальні групи могли бути «нетрудовими орендарями», але до категорії великих землевласників могли потрапити і заможні селяни та «колишні дворяни». Подібні процеси відбувалися також і на території РСФРР, де у вересні 1925 р. на обліку перебувало 7818 колишніх поміщиків, з них 3600 підлягали негайному виселенню⁹⁴. Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови (завідувач земельним відділом ОВК) та членів — представника ДПУ і Прокурорського нагляду. Вона мала «розглядати справи про виселення колишніх дідичів і їхніх родин, великих земле володільців недворянського походження й їхніх родин, а також великих нетрудових орендарів і їхніх родин»⁹⁵. З постанови стає зрозумілим, що протягом 1921–1925 рр. колишні дідичі використовували націоналізоване майно, тобто цукроварні, економії, млини, а також оренду землі, перебуваючи у «майнових відносинах» з органами радянської влади. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишніх великих землевласників не дворянського походження, а також великих нетрудових орендарів, «якщо вони проживали нині в маєтках, що

⁹¹ 33 СРСР. — 1925. — № 21. — Арт. 136.

⁹² 3У України. — 1923. — № 32. — Арт. 470.

⁹³ 3У України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.

⁹⁴ *Лозбенев И.Н.* Выселение бывших помещиков из мест их проживания в регионах Центральной России в 1925–1927 годах // *Российская история.* — 2010. — № 1. — С. 81–86.

⁹⁵ 3У України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.

належали їм, або з яких вони користалися перед 1 січня 1919 року»⁹⁶. Середина 20-х рр. вирізнялася досягненням певної соціально-економічної стабільності, а також остаточного юридичного оформлення унітарної радянської держави, тому необхідно було визначитися стосовно існування «чужого елемента» в суспільстві. Постанова підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 — січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами, бандами, військовими частинами різних політичних сил. 1 січня 1919 р. мало силу початку календарного року, а не будь-які політичні чинники. Привертає увагу те, що законодавець виокремив дворян і недворян з когорта великих землевласників, тобто вбачав між ними соціальну відмінність. «За великих землеволодільців дворянського походження, — підкреслювалося в постанові від 9 вересня, — вважаються всіх тих, яких землі своїми розмірами надавали право брати участь на виборах гласних земських виборчих зборів (а не з'їздів)»⁹⁷. Виселяли і нетрудових орендарів «недворянського походження», якщо комісії встановили факт кабальних відносин. Заборонялося обробляти частину землі у маєтках, проживати ближче 50 км до них, тому виселяли за межі округи.

«Непівська демократія», тобто дотримання принципу економічної доцільності, певною мірою позначилася на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх дідичів, «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудоного типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншим способом, шляхом закабалення себе виплатили за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, вживають тільки додаткової найманої праці»⁹⁸. Влада поступилася, хоча і частково, власними класовими принципами, але фактично визнала власність поміщиків, набуту свого часу через земельний банк, а також дозволила їхню трудову діяльність в умовах непу. Збереження колишнім поміщикам родинного походження та маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувала їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Легітимність колишнього дворянського походження завойовувалася тепер на фронтах громадянської війни та революційних барикадах, тобто активно виражена форма лояльного ставлення до нової влади. Не підлягали виселенню «... землеволодільці, хоч би й дворянського походження, що провадили перед

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

революцією трудове або напівтрудове господарство й не відрізнялися своїм побутом від околишньої сільської людності (як-ось: однодворці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околишньої людності не носили кабального характеру»⁹⁹. Правова норма, яка зафіксована фразою «хоч би й дворянського походження», крім його фактичного визнання, спиралася на класовий принцип більшовицької ідеології про експлуататорські і трудові елементи суспільства, відтак була підставою для тимчасового перебування колишніх дворян у їхньому маєтку.

Власність на будівлі і майно, набуте колишніми поміщиками після 3 січня 1922 р., позаяк на цей термін не поширювалася дія декрету РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. «Про порядок реквізицій й конфіскації майна приватних осіб і товариств»¹⁰⁰, також зберігалася за ними. Не підлягали конфіскації врожай озимини 1924 та яровини 1925 р., хатне майно. Ті колишні поміщики, яких виселили за рішенням окрвиконкомів та затверджених президією ВУЦВКу, мали підписати відповідні постанови і назавжди залишити родові маєтки, але вони мали право на отримання землі в межах трудової норми за адміністративними кордонами округи. Скарги про незаконне виселення приймалися до 30 серпня 1926 р., а згодом президія ВУЦВКу заборонила їх розгляд, зобов'язавши окрвиконкоми передати справи в архів¹⁰¹. 4 лютого 1927 р. президія ЦВК СРСР постановила, що справи по виселенню колишніх поміщиків мали розглядати винятково ЦВК союзних республік, а не місцеві органи влади.

Для виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, яка впливала з чинного законодавства, хоча списки осіб, які підлягали адмінвиселенню поміщиків, формували їхні вчорашні односельчани, які були колись кріпосними, тому діяв суб'єктивний фактор (зведення рахунків, соціальна помста). Враховували соціальне походження, ставлення до влади, участь в її військових формуваннях. Наприклад, 1 березня 1926 р. Вінницький окрвиконком розглядав справу П.Барановського, особи «дворянського походження», який особисто мав 25 десятин землі та десятину саду, чотири сини якого служили у Червоній армії, а сам він працював в радянських установах. Однак 16 селян с.Полева Лосоївка написали колективного листа, у якому наводили факти про «знуцання над селянами»¹⁰². Пригадали також його батька, якому належало у 1905 р. 125 десятин землі. Рішення окрвиконкому було категоричним: виселити як «соціально-шкідливого елемента». Колишню дворянку Калиновського

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ ЗУ України. — 1921. — № 23. — Арт. 687.

¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Справа 36. — Арк. 32.

¹⁰² Там само. — Справа 331. — Ар. 12.

району Вінницької округи О.Тихомирову, яка мала 75 років, а серед п'ятьох дорослих дітей — сина-есера, що помер, доньку вчительку, сина — професора Київського політехнікуму, міжурядницька комісія не виселила, хоча до 1917 р. їй належало 150 польової, 60 лісу та 25 десятин садибної землі і 14 різних будівель, а сама вона була дружиною царського офіцера. Радянська влада залишила їй 5 десятин землі трудового користування та 1,5 десятин саду, врахувавши її вік та соціальне становище дітей. Землевласницею «поміщицького типу» була визнана дворянка С. Гротто — Слепаковська, яка мешкала в с. Андріївка Криворізької округи, тому що до революції мала 500 польової та 10 десятин садибної землі, відтак за земельним цензом «мала право обирати та бути обраною» до представницьких органів влади, експлуатувала місцеве населення, використовувала найману працю¹⁰³. Рішення про її виселення було одноголосним. Президія ВУЦВКу дозволяла виселеним колишнім дідичам зібрати врожай, тому що поле було засіяне до рішення про їх депортацію. 2 листопада 1927 р. до секретаріату президії ВУЦВКу надійшов лист від Криворізького окрвиконкому з викладом скарги громадянки М. Шишко з с. Тихий Став. «Вона зазначає, — підкреслювалося в листі окрвиконкому, — що її чоловік і брат чоловіка ніколи не були поміщиками — брат чоловіка й зараз мешкає в своїй садибі, а її чоловіка виселяють через особисті рахунки колишнього голови сільської ради Перепелиці, якого зараз, між іншим, заарештовано за хабарництво»¹⁰⁴. Справа розглядалася у вищому законодавчому органі республіки, котрий звертався до «громадянки» Шишко, тобто розглядав її суб'єктом правових та майнових відносин.

24 червня 1926 р. міжурядницька комісія Могилівської округи розглянула справу титулярного радника М. Думанського, який мешкав в с. Копестирне. До революції йому належало 270 десятин землі, два будинки на 17 кімнат, 4 будівлі господарського призначення, який здавав тоді землю в оренду місцевим селянам. На час розгляду заяви йому належало 5,5 десятин, стосунки з населенням були загострені, з сільською радою постійно судився. Комісія винесла рішення: «Колишнього дідича з с. Копестирне Думанського, разом з дружиною та дітьми позбавити права землекористування й перебування в межах Могилівщини, з заборонаю перебування в інших місцевостях ближче 50 кілометрів від колишнього господарства»¹⁰⁵. Громадянка А. Рубцова-Кравченко, яка мешкала на хуторі Петропавловському Яготинського району Прилуцької округи, просила президію ВУЦВКу не виселяти її з маєтку, тому що «...батько її

¹⁰³ Там само. — Арк. 43.

¹⁰⁴ Там само. — Справа 1878. — Арк. 43.

¹⁰⁵ Там само. — Справа 330. — Арк. 289.

зовсім не був поміщиком, хоч і мав багато землі, а був кріпаком у князя Долгорукого, від якого й дісталась йому частина землі, кількість якої він потім збільшив за допомогою банку»¹⁰⁶. 17 серпня 1926 р. Прилуцький окрвиконком просив ВУЦВК залишити Є. Домонтовичу маєток, садибу, будівлі, тому що він був колишнім командир 12-ої бригади Червоної армії, а заодно подовжити термін виселення до 1 вересня колишнім дідичам Б. Ремінцю, О. П'явці та Ф. Івницькому¹⁰⁷.

Індивідуальні справи про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та президія ВУЦВКу, демонстрували завершальний акорд багатовікової епохи поміщицького землеволодіння, яке упродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків і дворян, представники яких полягли на фронтах Світової та громадянської воєн, а також на початку 20-х рр., перебуваючи у повстанських загонах, склалася по-різному: одних виселили, інших з соціально-політичних мотивів залишили. Наприклад, секретар ВУЦВК О. Буценко звернувся 26 червня 1928 р. до Прокуратури УСРР з листом про те, що в Могилівській окрузі не виселили шість поміщицьких родин: О. Кульчицького, О. Рушинського, Ю. Стругалевича, М. Новицького, В. Левковича, М. Думанського. Не виселили також іншого мешканця округи — М. Левицького, сина колишнього поміщика, що мав до 1917 р. 120 десятин. Він продовжував жити в маєтку батька, користувався угіддями 12 десятин землі, тому що з матеріалів було видно, що він «по народженню є син селянина, з 1912 по 1914 рр. був вчителем, з 1914 до 1917 рр. був в лавах царської армії, після демобілізації знов був вчителем до 1920 року, з 1920 року по липень 1923 року був на посаді нарсудді, з 1924 року до сучасного менту працює членом правління сільськогосподарської кооперації»¹⁰⁸. Соціальне походження незважаючи на власність землі, мало значення, але враховувалося також і ставлення оточуючого населення, особливо односельчан. Його дружина працювала вчителькою, а її брат був у політичному засланні з 1907 р., тому Могилівський окрвиконком, враховуючи позитивну характеристику з боку сільської ради, визнав М. Левицького «бажаним і корисним селянином».

Кожна справа про виселення — це окрема мікроісторія життя колишніх поміщиків в умовах радянської влади. Від липня 1924 р. і до червня 1925 р. мешканка с. Красноіванівка П'ятихатського району А. Коншіна оскаржувала виселення з флігеля власного будинку, отриманого у

¹⁰⁶ Там само. — Справа 1878. — Арк. 47.

¹⁰⁷ Там само. — Справа 36. — Арк. 5.

¹⁰⁸ Там само. — Справа 330. — Арк. 3.

спадок від мами разом з десятиною саду, що мав 200 фруктових та 100 інших видів дерев, розташованого біля дороги с.Саксагані у напрямку станції Жовті Води. Вона жила винятково з саду, але 14 травня 1926 р. її виселили з родинного будинку¹⁰⁹. Не виселяли тих дідичів, які були одружені на селянках-наймичках, які належали до КНС. Селянське походження українських поміщиків, тобто набуте за пореформені роки нетитуловане, але «гонорове дворянство», інколи впливало на рішення комісій по виселенню.

Якщо у дореволюційний час працюючий селянин прагнув бути схожим на місцевого поміщика, дбаючи про землю, то за радянської влади доводилося відмовлятися від колишнього соціального походження. У зв'язку з цим є показовою справа мешканця с.Носовка Ніжинської округи Л. Власенка. «Будучи селянином за походженням та за укладом життя, — писав він 29 червня 1927 р. до президії ВУЦВКу, — я мав необережність придбати з допомогою колишнього Земельного банку близько ста десятин землі, яку я хоч і не сам особисто, однак брав безпосередню участь разом зі своєю родиною в її обробці, і місцеві селяни, мої земляки та сусіди, вважали мене своїм співчленом, завжди і в усьому був рівним з ними і мав подібний спосіб життя, як і вони, хоча матеріальні блага минулого нас до певної міри розділяли: поміщиком, як таким, ніколи, ніхто мене не вважав, а після Жовтневої революції я добровільно здав свою землю своїм селянам — сусідам, з якими зберіг добрі стосунки. Але при ліквідації поміщиків я незрозуміло чому потрапив до них і мене з родиною виселили з мого колишнього хутора, що знаходився на Конотопщині, і всі мої клопотання ні до чого не привели, я вигнаний звідти і тепер зубожію у визначеному місці проживання»¹¹⁰. Отже, його переселили з Конотопської округи до Ніжинської. А колишній поміщик Г. Мартиненко, котрий мешкав в с. Нероновичах¹¹¹ Миргородського району Лубенської округи, просив повернути йому власні будівлі.

Статистику реєстрації та виселення колишніх поміщиків і дворян вели окружні земельні суди та окрвиконкоми. Вона має стосунок до долі сотень людей з титулами, званнями, нерядовим соціальним походженням, до відомих родин (М. Маклая, М. Аркоса, М. Гоголя тощо). Так, 5 січня 1926 р. Миколаївська прокуратура звернулася до прокуратури УСРР з протестом на рішення окрвиконкому про виселення поміщиків

¹⁰⁹ Там само. — Справа 331. — Арк.16.

¹¹⁰ Там само. — Справа 142. — Арк. 46.

¹¹¹ Назва с. Нероновичі з'явилася 6 листопада 1927 р., а насправді це відоме село Великі Сорочинці, яке тоді перейменували на честь загиблого там у березні 1918 р. народного секретаря військових справ першого радянського уряду Євгена Нероновича (Вісті ВУЦВКу. — 1927. — 9 листопада).

А. Томасовича, Я. Машковича, Т. Булінгера, В. Антона, Р. Баумана, Л. Бенса, І. Вебера, Я. Окснера, М. Еллі, Й. Фохта, яких виселили 30 грудня 1925 р.¹¹² Виселенню мали підлягати лише ті, які мешкали у маєтках, а вони уже були депортовані. Серед них були великі у минулому землевласники, що мали від 800 до 2000 десятин ріллі, представляючи різні національні групи — поляків, німців, євреїв. До їхнього списку додали інших «бувших» і за рішенням окрвиконкому від 4 січня 1926 р. виселили колишніх поміщиків разом з родинами: Г. Дуриліна, Я. Вольфа, Г. Зееля, П. Ткаченка, Т. Ковальова, М. Святого, Я. Щербака, З. Святого, К. Черненко, С. Саєнка, Є. Центнера, В. Вернигору, М. Ракула, Р. Антона, Т. Гельмана, Е. Мироненка, Я. Усенка, Я. Мошкова, С. Чикуну, П. Чикуну, М. Чикуну та інших. Вражає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна». Вони, судячи з характеристик, були справді великими землевласниками, але у минулому, а на десяту річницю жовтневого перевороту операція з ліквідації поміщицьких господарств ще не завершилася.

В Одеській окрузі виселяли цілими родинами, особливо німців-колоністів, серед яких було чимало землевласників, хоча за роки соціалізації у них було відібрано багато землі, що і стало причиною їх масового виїзду до США. 1 лютого 1927 р. виселенню підлягали колишні поміщики К. Заріцький, Г. Енер, А. Окснер, М. Фішер, Я. Енер, С. Хитриченко, Я. Гус, Д. Розмариця, П. Фришикін, Н. Прокопенко, Х. Рот, І. Рот, Я. Рот, А. Рот, П. Рот, М. Рот, Т. Постарниченко, С. Постарниченко, тобто 18 родин одразу¹¹³. Деякі з перелічених осіб намагалися заявити про своє лояльне ставлення до влади, щоб уникнути виселення. «Вважаю, — писав Генріх Енер 24 лютого 1927 р. до ВУЦВКу, — що протягом 9 років, що пройшли після революції, я встиг зарекомендувати себе, як абсолютно лояльний громадянин, нічим сумнівним непомічений, чесно виконуючи усі веління робітничо-селянської влади»¹¹⁴. Він належав до категорії заможного німця-колоніста, тому цурався статусу колишнього поміщика. Його підтримав 251 мешканець села Іраклівки, засвідчивши хороше поводження з ними, визнаючи Генріха Христофоровича звичайним землеробом.

Узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств, які підлягали виселенню за ознакою «колишні поміщики», зустрічаються в листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВКу від 10 березня

¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Опис 3. — Справа 132. — Арк. 10.

¹¹³ Там само. — Справа 142. — Арк. 9.

¹¹⁴ Там само.

1927 р., у якому зазначено, що від вересня 1923 по березень 1927 рр. судово — земельними комісіями розглянуто 24478 окремих справ щодо вилучення земельних лишків «від колишніх дідичів та куркулів», торкнувшись 215500 господарств, відтак у них було конфісковано 460600 десятин землі¹¹⁵. Земельні органи переважно переймалися куркульськими дворами, однак вагому частку серед вилучених «земельних зайвин» посідали і поміщицькі господарства, для яких конфіскація землі супроводжувалася одночасним виселенням за межі округи. Архівні документи свідчать про факти їх масового виселення, тому що у списках були десятки і сотні колишніх поміщиків. Наприклад, до списків на виселення у Старобільській окрузі потрапило 262 родини, у тому числі родина Поліщуків, серед якої опинилися брати Федот, Василь, Савка, Семен, та Макар¹¹⁶. У грудні 1925 р. виселенню підлягав Д. Миклуха-Маклай, племінник відомого громадського діяча та етнографа Миклухи-Маклая. Коростенський окрвиконком, довідавшись про його заслуги, скасував своє рішення, однак земля була націоналізована. В селах Можари, Велика Фосня, Яцковичи Овруцького, Кацовщина Народницького району виселяли поміщиків польського та українського походження, які володіли землями від 200 до 1200 десятин землі, що для поліського регіону було надзвичайно багато. 31 серпня 1926 р. Президія ВУЦВКу розглянула 411 справ про виселення, які географічно охоплювали усі округи УСРР¹¹⁷. Виселення тривало до кінця 1928 р., тобто контингент поміщиків — виселенців зростав, а за сумарними підрахунками, які можливо було здійснити за різними списками, процедуру виселення пройшли станом на 1 серпня 1927 р. 3166 колишніх поміщиків¹¹⁸. Це — половина їх «недворянського» складу та 15% дворянського, якщо брати до уваги загальну їх чисельність на 1917 р. Відтак маємо підстави говорити про масове явище.

Отже, взаємини влади і «колишніх людей» регулювалися відповідними нормативно-правовими актами, залежали від політичної ситуації. Більшовики не приховували ідеологічної ненависті до поміщиків і буржуазії, вважали їх соціальною базою контрреволюційних сил, тому вдалися до «червоного» терору. Останній тривав у 1918–1922 рр., вирізняючись жорстокістю та десятками тисяч жертв. Визначення «колишні» ототожнювалося тоді з поняттям «чужі», особливо серед військових,

¹¹⁵ Там само. — Справа 2044. — Арк. 13.

¹¹⁶ Там само. — Справа 331. — Арк. 23.

¹¹⁷ Там само. — Справа 332. — Арк. 60–63.

¹¹⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Частина 1. — К., 2010. — С. 199.

представлених дворянами — великими і дрібними землевласниками. До «колишніх» були зараховані поміщики, дворяни різного соціального походження, стани, духівництво, власники фабрик і заводів, офіцери, «старорежимна інтелігенція». Вони сприймалися «чужими» в очах революційно-бунтівної частини населення, яке шукало «образ ворога».

Політика «воєнного комунізму», експортована в Україну російськими більшовиками, централізувала систему управління та розподілу матеріальних благ, але не уніфікувала соціально-класової структури суспільства. Вороже ставлення влади до «колишніх людей» не змінилося, їх список поповнили «колишні куркулі», окремі кооператори, а конфіскації майна стали тоді звичним явищем. Влада поєднувала «червоний» терор з пограбуванням (конфіскація, реквізиція майна), тому не поспішала з фізичною депортацією буржуазії.

В умовах непу соціальний статус «колишніх людей» набув правового оформлення. Вони здобули громадянські права, стали суб'єктом майнових відносин, вважалися громадянами УСРР, однак не стали «своїми», хоча на законодавчому рівні не були «чужими». Становість і соціальне походження переслідували їх, навіть обмежували певною мірою громадянські права (позбавлення виборчих прав, здобуття освіти, службове просування). Наявність соціальної групи «колишніх людей», навіть з конституційними правами громадян УСРР, свідчила про глибокий конфлікт системного порядку, викликаний революційним поваленням станово-монархічного, олігархічного ладу та формуванням комуно-більшовицького режиму диктаторського типу. За таких умов тавро «колишніх» мало обопільне походження: станово-привілейовані групи не визнавали себе радянськими громадянами, хоча і мали відповідне громадянство, а політична система більшовицької партії вважала їх «колишніми», приреченими стати «чужими елементами».

Розділ XI.

Православна церква в умовах побудови комуністичного державосупільства

XI.1. Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох

Коротка парламентська практика депутатів від РСДРП у Державній Думі переконливо довела, що встановлення влади легітимним шляхом для більшовиків було неможливим: ні у контексті монархічної політичної моделі (через походження компартійних вождів), ні у контексті республіканської моделі (через непрогнозованість та неконтрольованість процедури класичних демократичних виборів). Потрібна була власна модель держави з простим політичним та суспільним порядком, що ґрунтувався б на рівності суспільних станів. Така державна модель, яка не була б пов'язаною з попередньою історичною традицією: релігійною, етичною, політичною. Побудова подібного устрою мала здійснюватися у середовищі, яке за умови активного впливу на нього могло за короткий час стати придатним матеріалом для створення відповідної політичної системи. Мова йде про середовище масового люмпену, штучно створеного у повоєнному соціумі тотальним терором, конфіскацією власності, специфічною освітою та пропагандою.

Тут якнайкраще ставала у пригоді комуністична доктрина, сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом у брошурі «Маніфест Комуністичної партії» (1847 р.). З одного боку, через те, що поєднання політичної диктатури з економічною давало колосальну владу над суспільством. У процесі комунізації воно втрачало ознаки організованої спільноти. Держава зливалася з суспільством, ставала його кісткою, але зберігала свою ідентичність і робила спроби нав'язати її населенню¹. З іншого — тому, що саме суспільство, принаймні та його частина, що

¹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. — К., 2013. — С. 10.

асоціювала себе з православно-російською традицією (від слов'янофілів до чорносотенців) ментально була готова до індоктринації комунізму у більшовицькому варіанті². Парадоксально, але мова йде про православне коріння російського комунізму.

Для з'ясування суті проблеми скористаємося сучасною свободою вибору методологічних підходів і зробимо спробу поєднати у дослідженні науковий та богословсько-історичний підходи. Застосування богословсько-історичних концепцій до вивчення історії становлення комунізму в Україні у міжвоєнний період, зокрема особливостей процесу поглинення державою суспільства і перетворення останнього на своєрідного «сіамського близнюка» — *державосуспільство*, — у сучасній вітчизняній історіографії не зустрічається і, можливо, є дещо несподіваним. Тим більше, що сучасні світські історики православної церкви неохоче звертаються як до канонічних основ діяльності церкви у суспільстві, так і до спроб сучасників певних історичних подій подати богословське осмислення суспільних процесів та діяльності знакових постатей епохи. Більшою популярністю користуються праці з психології мас, соціальної психології, криміналістики: Ч. Ломброзо, Г. Лебона та ін., написані у кінці XIX — першому десятилітті XX століття³. Конфесійним історикам усе ще бракує ґрунтовної історичної освіти. Тим часом, як показує практика, такий підхід і в одному, і в іншому випадку значно звужує дослідницьке поле. Адже, на відміну від Західного світу, де, за спостереженням Р. Козеллека, церква перестала бути гарантом підтримання порядку після Реформації⁴, в Росії імперія у вигляді православної «симвонії священства та царства» припинила своє існування за півроку до більшовицького перевороту через самоліквідацію монархії. До цієї події

² В літературі ментальність нерідко трактується як синонім світогляду, мислення і свідомості. Тим часом вона посідає власну «нішу» у структурі суспільної свідомості й відрізняється, наприклад, від ідеології за ознакою відсутності жорстко сформульованих ідей, політичних установок, ціннісних орієнтирів та ін. Ментальність характеризується «розчиненістю» у соціально-психологічному відображенні; це «диспозиції колективної поведінки, які не вербалізуються і діють без попередньої рефлексії» (Ф. Шмале). На відсутності обмежувального раціоналістичного каркасу ментальності наголошує Г. Телленбах, для якого ментальність — це «природна, самоочевидна, часто навіть імпульсивна поведінка і реагування, мимовільний, слабо доступний впливу свідомості спосіб мислення».

³ Ломброзо Ч., Ляски Р. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке. В 2-х ч. — СПб., 2003. — 472 с.; Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995. — 313 с.; Лебон Г. Психология социализма. — СПб., 1999. — 544 с.

⁴ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Шведа. — К., 2005. — С. 28.

конфесійна місія Російської православної церкви «серед людства» та політична «місія» Російської імперії серед інших держав світу були нерозривним цілим. Більше того, «вселюдська місія православної імперії» у цілісному вигляді кілька років активно пропагувалася силами православного духовенства військовикам у шанцях та решті суспільства у запіллі до проголошення царських маніфестів від 2 та 3 березня 1917 р.

Відтак збагачення методологічного інструментарію та застосування богословсько-історичних концепцій не лише для дослідження історії православних конфесій, на які розпалася РПЦ після падіння монархії, але й для аналізу перебігу процесу становлення комунізму в Україні у 1920–1930 рр., на нашу думку, розширить інформаційне поле і горизонти розуміння комуністичної цивілізації.

В якості методологічної основи богословсько-історичного аналізу проблеми поглинення українського суспільства державою у процесі будівництва комуністичного ладу, зокрема, крізь призму відносин держава — церква — суспільство тут використовуються історико-богословські праці одесита за походженням, протоієрея РПЦ Г. Флоровського «Пути русского богословия» (Париж, 1937)⁵, а також релігійного філософа російської пореволюційної еміграції, вигнанця з «філософського пароплава», киянина М. Бердяєва — «Судьба Росии» (Москва 1918)⁶ та «Истоки и смысл русского коммунизма» (Париж, 1937, видання російською мовою 1955)⁷. Обидва автора були очевидцями кінця епохи Романових, світової війни та революцій. За особистим визнанням М. Бердяєва, він належить до людей, які прийняли всередину себе революцію, її болісно переживають і підносяться над її повсякденною боротьбою до релігійно-апокаліптичних та історіософських позицій⁸. Для висвітлення правового аспекту відносин церкви і держави використовується документальний збірник «Церковь и государство. История правовых отношений» А. Ніколіна⁹.

Використовуючи під час створення комуністичної політичної системи певний досвід Великої французької революції 1789 р., російські більшовики, як і французькі революціонери свого часу, доклали чимало зусиль,

⁵ Флоровский Г., *прот.* Пути русского богословия / предисловие прот. И. Мейендорфа. — Изд. 3. — YMCA-PRESS, Paris, 1983. — 600 с.

⁶ Бердяев Н.А. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности. — Репринт. воспр. изд. 1918 г., М., 1990. — 240 с.

⁷ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — Репринт. воспр. изд. YMCA-PRESS, 1955. — М., 1990. — 222 с.

⁸ Там само. — С. 106.

⁹ Николин А., *свящ.* Церковь и государство. История правовых отношений. — М., 1997. — 430 с.

аби відрізати суспільство від історичного досвіду минулих поколінь. За висновком А. де Токвіля, «французи відокремили безоднею те, чим вони були, від того, чим вони бажали бути надалі. З цією метою вони вжили різних запобіжних заходів, аби не перенести чогось із минулого у своє нове становище; вони всіляко збиткувалися над собою, щоб тільки зробити себе несхожими на своїх батьків; одне слово, вони зробили все, аби бути невпізнаними»¹⁰. Але, попри всі зусилля, «самі того не відаючи, вони почерпнули з давнішого порядку більшу частину почуттів, звичок і навіть ідей, за допомогою яких здійснювали революцію, яка зруйнувала цей порядок, і, самі того не бажаючи, вони скористалися його уламками для спорудження будинку нового суспільства»¹¹.

Подібно до французів, більшовики, використовуючи терор, пропаганду та знищення (або «перепрофілювання») пам'яток історії і культури, намагалися переконати і власних соратників та прихильників, і суспільство загалом у тому, що жовтневий переворот став абсолютним вододілом між історичними епохами, який самим фактом свого здійснення якісно, швидко та повною мірою знищив «старий» «буржуазний» лад і суспільство. Натомість побудував «новий», «комуністичний»: матеріально, культурно, ментально, ідеологічно, політично. Виховано не одне покоління істориків, які не піддавали сумніву запропоноване комуністами твердження про те, що Російська імперія та СРСР — абсолютно відмінні і не пов'язані між собою державні устрої та суспільні системи: ні за характером «виробничих відносин», ні за «класовою структурою», ні за «ідеологією». Однак, якщо дещо змістити ракурс дослідження і застосувати ширше коло методологічних підходів, то можна спостерегти, що творці СРСР, свідомо чи позасвідомо, запозичили для формування «комуністичної» політичної моделі і державної ідеології квінтесенцію імперського досвіду часів православної «симфонії». Отже, користуючись порадою Алексіса де Токвіля, якому «аби добре зрозуміти Революцію, її справу, треба було забути Францію, якою ми її бачимо нині, й викликати з могили іншу Францію, якої вже не існує»¹², аби зрозуміти Російську імперію/СРСР часів становлення комунізму, викличемо Росію, уламки якої лягли в основу комуністичного суспільства, бо старі гріхи завжди мають довгі тіні.

У згаданій праці Г.Флоровський висвітлював історію відносин церкви і держави у Росії від «стародавньої Русі до передреволюційної Росії» з

¹⁰ Токвіль, Алексіс де. Давній порядок і революція / З фр. пер. Г. Філіпчук. — К., 2000. — С. 5.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

богословських позицій класичного візантинізму, які вважав єдино православними¹³. У контексті цього дослідження інтерес становить розділ, присвячений церковним реформам Петра I. Вони вперше визначили статус монарха як абсолютний у тому вигляді, у якому він пізніше увійшов до складу відомої тріади «самодержавство, православ'я, народність» і вплинув на формування моделі комуністичної держави. Саме Реформація Петра I, як визначає її автор, змінила «самочувствие и самоопределение» російської влади у ту переломну добу. Держава в особі імператора офіційно і публічно утвердила себе «як єдине, безумовне, всеохоплююче джерело усіх повноважень, усілякого законодавства, усілякої діяльності і творчості»¹⁴. У практичній політиці і суспільному житті це означало, що від моменту впровадження церковної реформи усе мало стати державним, у тому числі церква і церковні справи, бо віднині держава ставала абсолютною. «Саме у цьому вбиранні державною владою усередину себе усього і полягає задум тієї «поліційної держави», яку впровадив і закріпив у Росії Петро I»¹⁵. За Флоровським «поліційна держава» — це не зовнішня, а, радше, внутрішня реальність, яка історично розвивається із духу. Власне, це не устрій, а стиль життя. Не тільки політична теорія, але й релігійна установка. «“Полицейзм” — есть замысел построить и “регулярно сочинить” всю жизнь страны и народа, всю жизнь каждого отдельного обывателя, ради его собственной и ради “общей” пользы или “общего блага”. “Полицейский” пафос есть пафос учредительный и попечительный. И учредить предлагается не меньшее что, как всеобщее благоденствие и благополучие, даже попросту “блаженство”» — відзначав Г. Флоровський¹⁶.

Керуючись власними інтересами та потребами, абсолютна держава в особі Петра I перебрала на себе суто церковні обов'язки і функції, всеохоплюючи турботу про релігійну належність та духовну опіку народу й навіть подеколи брала участь у вирішенні питань, що стосуються православної догматики і віровчення¹⁷. А Церкві інституціонально було відведене певне місце у державній структурі лише у межах політико-технічних завдань: відповідно до обсягів потреби та ступеня корисності для держави. Тобто як установі, у якій організовується релігійне життя народу.

¹³ Флоровский Г., *прот.* Вказана праця.

¹⁴ Там само. — С. 83.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 84.

Статус імператора в ієрархії синтезованого Петром I державного устрою також офіційно і публічно поєднав прерогативи царя і верховного жерця і визначався як богоподібний, хоча де-факто це робив ще Іван IV¹⁸. Внаслідок поєднання I-го розділу II-го титулу Номоканону Фотія «Про Василевса», який визначав імператора як «правову владу, загальне благо для підданих», та III-го титулу «Про Патріарха»: від розділу I-го («Патріарх є живий і одушевлений образ, ікона Христа, що словом та ділом свідчить істину») — по розділ VIII-й («Найвеличніші й найнеобхідніші частини держави — імператор та патріарх»)¹⁹ всю можливу «благодать» було перенесено на особу імператора. Відтепер держава перебрала на себе турботу про релігійне та духовне благо народу, а монарха почали титулувати ще й «Христом Господнім»²⁰. У практичній політиці це означало, що цар через церковний чин помазання отримував «від Бога» абсолютну прерогативу не лише наказувати, але й судити судом останньої інстанції усіх підданих: і світських, і духовних. Тобто, йому, «як хранителєві «обох скрижалей», належала вся повнота влади над його землею і на його землі, всеохоплююче *jus territorii*»²¹.

Цей оригінальний синтез християнської держави і російського політичного устрою історик Церкви і міністр ісповідань у Тимчасовому уряді А. Карташов умовно назвав «суб'єктивною теократією»²². Найважливішою характерною ознакою цієї винайдені в Росії християнської політичної системи, яка через два століття органічно вплелася у комуністичну модель, було те, що верховна влада втратила початковий канонічний дуалізм. Дві паралельні верховні влади, два маєстати — духовний та світський — наклалися та абсолютизувалися в особі монарха. Цар отримав право подвійного миропомазання, а з ним і права духовної особи (причастя двох видів, читання Євангелія у храмі під час служби)²³. Як хранитель «обох скрижалей», російський імператор, став абсолютним законодавцем, джерелом церковно-державного права, що перевіряє себе безпосередньо критеріями закону Божого і підлягає тільки Божому суду. Такий статус монарха відносив Церкву та православну ієрархію до категорії «суду людського», автоматично позбавляючи її сакральності (а, значить, легітимності) на рівні церковно-державного законодавства. За влучною характеристикою А. Карташова, православний єпископат за-

¹⁸ Полосин В. Миф. Религия. Государство. — М., 1999. — С. 426.

¹⁹ Николин А., свящ. Церковь и государство. — С. 28–30.

²⁰ Духовный регламент / Николин А., свящ. Церковь и государство. — С. 311.

²¹ Там само. — С. 87.

²² Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. В 2-х т. — Париж, 1959. — М., 1991. — Т. 2. — С. 341.

²³ Там само. — С. 354.

мість Кормчої книги мусив звикнути бачити свого законодавця в живій особі монарха²⁴.

Відповідно до означених загальних теоретичних засад, «суб'єктивна теократія» за два століття політичної практики знайшла свій відбиток у правосвідомості громадян та у державному праві. Ліквідація патріаршої кафедри нівелювала не лише паралельне джерело законодавства, але й саму ідею особливого канонічного законодавства, усунула будь-яку можливість канонічної правотворчості церкви. Так, наприклад, у статті 42 «Основних законів», про владу імператора стосовно церкви зазначалося наступне: «Імператор, як християнський Государ, є верховний захисник і хранитель догматів домінуючої віри, блюститель правдивості й усякого в церкві святій благочинія. У цьому розумінні імператор в «Акті про наслідування престолу» іменується главою церкви». Отже, цілі покоління підданих Російської імперії аж за два століття до появи привиду комунізму почали звикати до відсутності у суспільній і правовій свідомості навіть самої ідеї існування *будь-якої вищої апеляційної інстанції*, нарівні з монархом. Разом з цим посилювалося переконання у гріховності протистояння монархові, які б злочини він не вчинив, адже він є уособленням Бога.

Друга ланка тріади — «народність» — передбачала юридично зафіксовану перевагу вільного розвитку «великоруського» населення й асиміляцію ним інших націй і народностей імперії. А оскільки росіяни у більшості своїй належали до православної віри, то поняття «русский» та «православний» в адміністративній практиці збігалися. Татарин, поляк і єврей вважалися лише російськими підданими відповідно магометанського, католицького, або іудейського віровизнання, але офіційно установлена термінологія кваліфікувала їх як «іногородців», або «іновірців». Така політична практика і відповідний їй правовий статус РПЦ перетворили останню на офіційний форпост імперії на інонаціональних та інорелігійних околицях країни²⁵.

Що ж стосується державних функцій і правових засад третього чинника — «православ'я», то тут слід відзначити наступне. Аж до останнього періоду синодальної доби в Росії діяла практика юридично оформленого прикріплення до певного віровизнання з урахуванням пріоритету Російської православної церкви як «первенствующей». «Регламентация совісті» починалася обов'язковістю для християн та нехристиян (за винятком старообрядців і баптистів) релігійної форми шлюбу. При цьому всі шлюбні справи вважалися підсудними духовним установам відповідних

²⁴ Там само. — С. 361.

²⁵ Рейснер М.А. Духовная полиция в России. — Спб., 1907. — С. 81.

віровизнань. Жорстка регламентація шлюбу тягнула за собою подальші обмеження юридичної дієздатності громадян. Наприклад, при зміні віри. Християнам не просто категорично заборонялося офіційно переходити у нехристиянські віросповідання, а православним — виходити з Церкви. Закон переслідував незгодних як *кримінальних злочинців*. Спочатку «отпавшие» в інославні ісповідання, згідно ст. 188 «Уложения о наказаниях», відсилалися до церковного керівництва «для увещання, вразумления» та застосування церковного покарання. Якщо ж після цього православний підданий продовжував «упорствовать», цивільна влада застосовувала щодо нього адміністративно-поліційні заходи впливу. «Отпавшему» заборонялося жити в своїх маєтках, населених православними, над його власністю призначалася опіка. За наявності неповнолітніх дітей держава вживала заходів, щоб забезпечити їх від «совращения»²⁶. Також у випадку, коли певна особа, знаючи про наміри дружини, дітей чи інших осіб, за котрими вона наглядає або ними опікується, відступити від православного до іншого християнського сповідання, не намагалася перешкодити їм у здійсненні цих намірів, — вона підлягала арешту терміном до трьох місяців²⁷.

Ще суворіше ставився закон до осіб, винних у «совращении» православного в інше християнське віровизнання. Означена особа підлягала заслання до Сибіру або примусовій службі в арештантських відділеннях терміном до півтора року з позбавленням усіх виняткових прав та переваг²⁸. Подібне суворе покарання — каторгу або висилку на поселення — передбачав закон для винних в «совращении» в нехристиянську віру, котрі для цього вдавалися до зловживання владою, примусу, обману або насильства. Відповідним чином Російська держава вирішувала питання про змішані шлюби православних з інославними. Діти, народжені у цьому шлюбі, вважалися такими, що належать до православного віровизнання (винятки допускалися лише у прибалтійських губерніях)²⁹.

Так само цілу низку суворих кримінальних переслідувань проти формальних православних — так званих «упорствующих в вере предков» — викликало проведене «Відомством православного сповідання» бюрократичне «возз'єднання» уніатів з православними. Примусово «возз'єднані» уніати відмовлялися брати шлюб за православним чином, віддаючи перевагу католицькому («краківському»). Місцева консисторія притягувала до

²⁶ Устинов В.М. Основные понятия русского государственного, гражданского и уголовного права. Общедоступные очерки. — М., 1907. — С. 35.

²⁷ Там само. — С. 36.

²⁸ Там само. — С. 132–134.

²⁹ Там само. — С. 135.

відповідальності за цей «злочин», зобов'язуючи подружжя давати підписку про припинення «купножителства» та у деяких випадках відбираючи у нього дітей³⁰. Притягали до адміністративної відповідальності і подружжя, яке відмовлялося хрестити дітей за православним чином. Тоді консисторія накладала грошові стягнення, а його виплата часто призводила до продажу всього родинного майна з аукціону і банкрутства господарства³¹.

Окрім свободи чад, приналежних до «первенствующої церкви», держава жорстко регламентувала «волю віри» неправославних та нехристиян. Керівництво духовними справами інославною та іновірною віровизнань здійснювало Міністерство внутрішніх справ через департамент духовних справ іноземних сповідань. Тому перехід з одного інославною сповідання до іншого допускався, на прохання громадянина, лише з дозволу міністра внутрішніх справ. Позиція духовенства того віровизнання, до якого проситель бажав перейти, до уваги не бралася³².

Перехід нехристиян до інославною церков можна було здійснити, лише отримавши через міністра внутрішніх справ особливий дозвіл самого імператора. Виняток з цього правила становили тільки євреї, котрі могли переходити до інославною Церков з дозволу міністра внутрішніх справ, та нехристияни Кавказького краю. Для цього останнім досить було отримати дозвіл головного начальника цивільної частини³³. Але офіційний позавіросповідний стан російською владою не допускався. Загалом народіві, а, радше, підданім у моделі «православ'я, самодержавство, народність» відводилася роль пасивних осіб, яким благо дасться Божою милістю або царською ласкою. Самі ж вони вимагати чогось права не мали.

Згадану ментальну установку, традиційно притаманну російському населенню («великороссам» у тогочасній термінології — *авт.*) через церкву намагалися прищепити українцям, яких вважали частиною «єдиного» народу, як елемент традиційної політичної культури. Саме це спільне «великорусское племя» М. Бердяев у своїх історіософських статтях, написаних напередодні та під час війни 1914–1918 рр., називав ядром російського імперіалізму, з якого та навколо якого «звершується все-світньо-історична робота імперії». За Бердяєвим: «російський імперіалізм має національну основу, але своїми завданнями він виходить за межі

³⁰ Каменев П. Витте С.Ю. и Победоносцев К.П. о современном положении Православной Церкви // «Вестник Европы», 1909. — Кн. 2. — С. 671–672.

³¹ Там само. — С. 672.

³² Николин А. — Вказана праця. — С. 378.

³³ Там само. — С. 380.

національного завдання, адже перед ним стоїть завдання широкого об'єднання, можливо, ще небаченого об'єднання Заходу і Сходу, Європи та Азії»³⁴. Російський імперіалізм — месіанський за своєю природою, такий, що «переходить в заперечення націоналізму, ... хоче, аби російський народ жертвовно віддав себе служінню справі визволення всіх народів, ... аби “русский человек” явив собою образ “всечеловека”»³⁵. Однак, від чого саме належить визволити «всі народи» філософ, наразі, не вказує. Натомість підкреслює, що «русский всечеловек» має призначення, місію, відповідно до якої йому належить зробити російський імперіалізм «щедродарящим», тобто, причарувати інші народи «обаянием истинно-русской культуры» і, таким чином, піднятися на висоту світових імперіалістичних завдань.

Колективний портрет месій російського імперіалізму філософ подає у книзі «Истоки и смысл русского коммунизма»: «Релігійна формація російської душі виробила певні стійкі властивості: догматизм, аскетизм, здатність до страждань та жертвовності в ім'я своєї віри, якою б вона не була, устремління до трансцендентного, що стосується то вічності, іншого світу, то майбутнього, цього світу. Релігійна енергія російської душі має здатність переорієнтовуватися і спрямовуватися до мети, яка не є вже релігійною, наприклад, до соціальної мети. В силу релігійно-догматичного устрою своєї душі росіяни завжди ортодокси або еретики, розкольники, вони апокаліптики або нігілісти. Росіяни ортодокси і апокаліптики і тоді, коли вони у XVII ст. були розкольниками-старобрядцями, і тоді, коли у XIX ст. вони стали революціонерами, нігілістами, комуністами»³⁶. Питання, що думають народи Заходу і Сходу, яких російський імперіалізм збирався «причарувати» і увібрати до складу своєї світової імперії, також традиційно не ставилося.

У цьому ж російсько-православному контексті М. Бердяєв розглядав феномен Російської революції. На момент виходу книги «Судьба России» у 1918 р., він не диференціював її на етапи, але визначив так: «Русская революция не есть феномен политический и социальный, это прежде всего феномен духовного и религиозного порядка»³⁷. Отже, на його думку, месіанська ідея могла відірватися від власного релігійно-християнського ґрунту і переживатися народами як винятково духовно-культурне покликання³⁸. Відтак у праці більш пізнього періоду М. Бердяєв

³⁴ Бердяев Н.А. Национализм и империализм / Судьба России. — С. 114.

³⁵ Бердяев Н.А. Национализм и мессианизм / Судьба России. — С. 108.

³⁶ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — С. 9.

³⁷ Бердяев Н.А. Судьба России. — С. XIII.

³⁸ Бердяев Н.А. Национализм и мессианизм / Судьба России. — С. 104.

розглядав російський комунізм саме як специфічний різновид «духовно-культурного покликання». Або як явище, з одного боку, світове й інтернаціональне, а з іншого — російське і національне, детерміноване російською історією³⁹. Отже, інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний. Навіть активна участь євреїв у російському комунізмі дуже характерна для Росії та російського народу. Російський месіанізм споріднений з месіанізмом єврейським⁴⁰.

Продовжуючи виводити витоки комунізму з російської історії, М. Бердяєв порівнював політичну культуру старої Росії та більшовицької РСФРР. Він зазначав, що під символікою месіанської ідеї Москви — Третього Риму відбулася гостра націоналізація церкви. Під символікою марксизму відбулося об'єднання міфу про російський народ з міфом про пролетаріат і внаслідок цього — ототожнення російського месіанізму з пролетарським месіанізмом. Загалом «більшовизм — третє явлення російської великодержавності, російського імперіалізму. Першим було Московське царство, другим явленням — імперія Петра»⁴¹. Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити (курсив — *авт.*) Третій Інтернаціонал — вважав філософ⁴².

Російський комунізм та його носії у порівняльній богословській інтерпретації філософа характеризуються так. Приналежність до російського царства визначалась сповіданням істинної, православної віри. Приналежність до радянської Росії визначатиметься сповіданням ортодоксально-комуністичної віри. Більшовики створили поліцейську державу, яка за способом управління та символами дуже нагадувала стару російську державу. «Російська комуністична держава — зараз єдиний у світі тип тоталітарної держави, заснованої на диктатурі світогляду, на ортодоксальній доктрині, обов'язковій для усього народу. Комунізм в Росії прибрав форму крайнього етатизму (від фр. *L'état* — держава), що охопив залізними лецатами життя величезної країни, і це, на жаль, повністю узгоджується зі старими традиціями російської державності. Стара російська автократична монархія корінилась у релігійних віруваннях, вона усвідомлювала та виправдовувала себе як теократію, як священне царство. Нова російська комуністична держава теж автократична і теж коріниться у віруваннях народу, у нових віруваннях робітничо-селянських мас, вона теж усвідомлює себе і виправдовує себе, як священне царство, як зворотню теократію. Стара російська монархія базува-

³⁹ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — С. 7.

⁴⁰ Там само. — С. 94.

⁴¹ Там само. — С. 99.

⁴² Там само. — С. 118.

лася на ортодоксальному світогляді, вимагала згоди з ним. Нова комуністична держава теж базується на ортодоксальному світогляді і вимагає з іще більшим примусом згоди з ним. Священне царство — це завжди диктатура світогляду, завжди вимагає ортодоксії, завжди виганяє еретиків. У царстві цьому робиться спроба підкорити увесь народ державному катехізису⁴³.

Структура душі революціонера та ж сама (що й у випадку згадуваної вище її релігійної формації — *авт.*), російські інтелігенти революціонери успадкували її від розкольників XVII ст. Для них завжди головним залишається сповідання певної ортодоксальної віри, завжди цим визначається приналежність до російського народу⁴⁴. Певно, звідси — схильність до нігілістичного цинізму на моральній основі. Російська комуністична революція народилася не від надлишку творчих сил, а з нещастя і в нещасті війни. Саме атмосфера війни створила переможний більшовизм, тип більшовика-переможця і завойовника. Війна переродила типового російського інтелігента-мрійника, а перенесення війни усередину країни сприяло появі нового типу мілітаризованої молоді. На відміну від інтелігента старого типу, сучасний молодик — з селян, робітників чи напівінтелігенції — чисто поголений, підтягнутий, з твердою і стрімкою ходою, має вигляд завойовника; він не гребує засобами і завжди готовий застосувати силу, від одержимий волею до влади і могутності, він пробивається на перші позиції у житті, він бажає бути не тільки руйнівником, але й будівничим і організатором. Впало старе священне російське царство і утворилося нове, теж священне царство — зворотна теократія⁴⁵.

Нова держава вимагала нових людей. По революції настав етап комуністичного будівництва і грандіозні завдання індустріалізації поставили на порядок денний проблему формування нової колективної людини, яка розуміла б завдання економічного розвитку держави не як особистий матеріальний інтерес, а як соціальне служіння. За комунізму це можна було зробити, лише створивши ентузіазм індустріалізації, перетворивши її з прози на поезію, з тверезої реальності у містику, створивши міф про п'ятирічку. Але все відбувалося не лише за допомогою ентузіазму, поезії, містики, міфотворчості, але й шляхом терору та ДПУ. Народ поставили у кріпосну залежність від держави⁴⁶.

Загалом «у російському комуністичному царстві повністю заперечується свобода совісті і думки. Поняття свободи стосується тільки колек-

⁴³ Там само. — С. 117.

⁴⁴ Там само. — С. 9.

⁴⁵ Там само. — С. 113–114.

⁴⁶ Там само. — С. 119.

тивної, а не особистої свідомості. Особистість не має свободи від соціального колективу, вона не має особистої совісті і особистої свідомості. Для особистості свобода полягає винятково у її пристосуванні до колективу. Але особистість, що пристосувалася до колективу, отримує величезну свободу стосовно решти світу. Колектив усемогутній. Для нього є необов'язковими навіть закони природи, сталість яких оголошується надбанням буржуазної науки і філософії. Марксистська філософія Плеханова, Каутського і меншовиків оголошується буржуазною, просвітницькою. Натомість радянська філософія — явище протилежне просвітницькому матеріалізму XVIII століття. Для неї усе визначається не просвітленням думки, не світлом розуму, а екзальтацією титанічної революційної волі. Філософія мусить не лише пізнавати світ, але переоблаштовувати його, створювати новий світ. Виокремлення творчої думки в особливу сферу, створення касти учених і академіків — це надбання буржуазного світу. Теоретичний розум має поєднуватися з практичним, філософська робота має поєднуватися з трудом, з соціальним будівництвом, має обслуговувати останнє. Радянська філософія входить у п'ятирічний план. Абсолютна істина пізнається лише в активності, у боротьбі, у праці. Титанічна екзальтація революційної волі передбачає існування реального світу, над яким звершується акт переоблаштування. Буття мислиться матеріальним, хоча матерія мислиться майже спіритуалістично. Філософські дискусії, що у Радянській Росії тривають роками, а потім друкуються — це обговорення питань не стільки з позиції правди-неправди, скільки з позиції ортодоксії і ересі, тобто вони радше теологічні, аніж філософські⁴⁷.

Філософія колективного титанізму передбачає зміни у розумінні свободи. Комунізм створив ілюзію будівництва нового світу. Кожен почувається учасником загальної справи, яка має світове значення. Але це не свобода вибору, а активна зміна дійсності колективною людиною після того, як вибір зроблено. А свобода совісті — насамперед свобода релігійної совісті — передбачає, що в особистості є духовне начало, незалежне від суспільства. Комунізм цього не визнає. Для нього царство Боже і царство кесаря — тотожні. Тому у комунізмі на матеріалістичній основі неминуче придушення особистості. Ідея служіння загальному благу у комунізмі спотворюється запереченням цінності і гідності окремої особистості, її духовної свободи та свободи вибору. Войовничий духовницький матеріалізм комунізму — явище духа, не матерії, хибна

⁴⁷ Там само. — С. 123.

спрямованість духа»⁴⁸. Правда і брехня так переплетені у комунізмі саме тому, що комунізм — феномен не тільки соціальний, але й духовний⁴⁹.

Прикметно, що Бердяєв вважав російський комунізм, якщо придивитися до нього пильніше, — «в свете русской исторической судьбы», — деформацією російської ідеї, російського месіанізму і універсалізму, російських пошуків царства правди; російської ідеї, що в атмосфері війни прибрала потворних форм. Однак, російський комунізм більше пов'язаний з російськими традиціями, аніж це прийнято вважати, традиціями не тільки добрими, але й дуже поганими⁵⁰.

Отже зрощення комуністичної держави з радянізованим суспільством, встановлення панування над ним моноідеології «марксизму-ленінізму», розчинення особистості у колективі — від робочого місця до партійної та громадських організацій і спілок — все це спиралося на російські етно-конфесійні та політичні традиції і свідомо чи не свідомо було використане Леніним у будівництві комуністичної держави. Адже утвердити диктатуру пролетаріату, яка у перспективі повністю поневолить суспільство і особу, розчинивши їх у державі, можна відносно успішно лише в країні самодержавної монархії, яка не звикла до прав і свобод громадян. Відносно успішно, бо без застосування терору це було б неможливо, принаймні так швидко, як це зробили більшовики-ленінці. Однак, на привнесенні в суспільну свідомість та політичну практику «культури терору» більшовицькі новації у політичній культурі та державному будівництві закінчуються. Решту компонентів політичної культури теократії, що раніше забезпечували політичне балансування між російською імперією та політичною нацією модерного типу, більшовики досить органічно застосували для побудови тоталітарної держави. Наприклад:

1) абсолютна влада генерального секретаря Комуністичної партії, його невідповідність, повна безкарність, «абсолютна безпомилковість» діяльності, що виходять з «глибокого пізнання законів суспільного розвитку», особиста участь у створенні законів (В. Ленін, Й. Сталін) — *імператор — абсолютний законодавець, джерело церковно-державного права, перевіряє себе критеріями Божого суду, має тотальну законодавчу і виконавчу владу;*

2) партійний нагляд за політичним, суспільними і культурними процесами через систему партапарату (Агітпроп та.ін.), «громадських», «суспільних організацій» — *Синод, обер-прокурор і його апарат,*

⁴⁸ Там само. — С. 124.

⁴⁹ Там само. — С. 124.

⁵⁰ Там само. — С. 126.

православні робітничі організації та політичні спілки часів революції 1905–1907 рр.;

3) призначення на посади заступників функціонерів усіх рівнів так званих комісарів — практика, щоправда, прийшла через традиції Великої французької революції з глибокого середньовіччя, але попри все, належала церкві: інквізитор мав право призначати в інші міста своєї округи уповноважених — комісаріїв, або вікаріїв, котрі шпигували за різними особами, здійснювали арешти та конфіскацію майна запідозрених у ересі, допитували, катували їх і навіть виносили їм вироби⁵¹;

4) антагонізм між державою та суспільством, перманентні конфлікти між суспільними групами, штучне формування категорій осіб, позбавлених частково або повністю прав на політичну чи економічну діяльність — «лишенцеве» — юридично оформлене прикріплення до певного віровизнання з урахування пріоритету РПЦ і переслідування незгодних як кримінальних злочинців;

5) русифікація через заклади освіти, культури та армію, як засіб штучного стирання «грані, що відділяє імперію від нації, престол від пролетаріату»⁵². Російська мова, якщо перефразувати думку Б. Андерсона, мусила стати не лише ланкою між зовнішньою владою й людиною, але й внутрішнім простором, який творять і використовують її носії — російська модель «офіційного націоналізму»: юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоруського населення імперії, асиміляція ним інших націй. В цій моделі універсальність російської мови одночасно означала універсальність політичної системи та сакральність і стародавність імперії, де сфери впливу мови та бюрократії збігалися. Таким чином царський уряд намагався — «у відповідь на масове поширення національних рухів у Європі (особливо! — авт.) після 1820-х рр. — свідомо поєднати два протилежні політичні устрої: націю та династичну імперію»⁵³;

6) переміщення номенклатурних кадрів на різні партійні чи господарські посади та в різні регіони залежно від потреб партії — синодальна практика (суворо заборонена канонами! — авт.) регулярного переміщення єпископів з кафедри на кафедру, щоб запобігти «зроценню» єпископа з паствою;

7) консолідація спільноти кумулятивними лініями репресивного типу: вплив на кожну особистість незалежно від віку й статі через надмірну

⁵¹ Григулевич И.Р. История инквизиции (XIII–XX вв.). — М., 1970. — С. 103.

⁵² Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. — К., 2001. — С. 139.

⁵³ Там само. — С. 113.

політизацію суспільного та особистого життя, догматизм, різновиди терору, — *будь-яке відхилення в розумінні й тлумаченні православних догматів від традиційно-ортодоксального в Росії каралося як кримінальний злочин;*

8) ідея «світової комуністичної революції» як можливість ідеологічно консолідувати неправославне й штучно атеїзоване суспільство. По закінченні світової війни потреба в «захисті православних» зникла: під захистом кордонів національних держав вони чудово давали собі раду власними силами. Але стійка традиція розглядати міжнародні відносини, як суто російські проблеми залишилася. Звичне поняття «захисту чистоти Вселенського православ'я» органічно трансформувалося у відстоювання інтересів «світового пролетаріату», а традиційна політична установка православної свідомості — з «особливої відповідальності Церкви за здобутки і цілісність імперії» у «відповідальність» за «визволення світового пролетаріату від гніту світової буржуазії». Місце ідеї розгортання Третього Риму до «вселенського» масштабу в новітній «інтернаціональній» державній ідеології посіла — з відповідними атрибутами — ідея «пришестя Третього Комуністичного Інтернаціоналу», а після всесвітньої комуністичної революції — «заснування міжнародної Радянської республіки»⁵⁴. Той же світовий устрій під російським, але вже комуністичним, контролем. А традиційні розбіжності між «західниками» та «слов'янофілами» у поглядах на найбільш оптимальний напрям початку православної експансії — на ісламський Схід чи на католицький Захід — в нових історичних обставинах також доволі органічно переросли на: 1) підготовку на початку 1920-х рр. вибуху світової революції в Болгарії та інших балканських країнах⁵⁵; 2) після поразки згаданих спроб — «з метою революціонізування Близького Сходу, півдня Європи, а також півночі Африки»⁵⁶ створення на території Кримського півострова — Кримської АСРР; проведення там політики коренізації, щоб перетворити Крим на повноцінний «аванпост», фортецю світової революції... вогнище революційної пожежі для усього світу»⁵⁷.

⁵⁴ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. — К., 1973. — Т. 37. — С. 8, 156, 468, 488.

⁵⁵ *Кулешов С.В.* Размышления о революции // Отечественная история. — 1996. — № 5. — С. 127.

⁵⁶ Докладніше про це: *Бикова Т.Б.* Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917–1921 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 9. — К., 2001. — С. 94–134.

⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 114. — Арк. 93.

9) Видання життєписів «вождів» та «героїв» революції і громадянської війни, канонізація їхніх образів — *Життя отців Церкви, православних святих та мучеників за віру*;

10) загальна пропаганда комуністичній ідеї (як їх розуміли самі більшовицькі вожді) та специфічна антирелігійна пропаганда — *православна місія серед народів Росії та закордоном*;

11) перебування України у складі СРСР — основний чинник збереження єдності Країни Рад. Адже за економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим⁵⁸ — 1) *статус Київських митрополитів: разом з митрополитами Петербурзьким та Московським — постійні члени Синоду; поза межами Російської імперії для православних єпархій: у Речі Посполитій, парафій в австрійській Галичині, у Закарпатті, в Румунії (Буковині та Бессарабії), у Канаді й США вони продовжували залишатися Екзархами Вселенського патріарха. Київські митрополити ніколи не втрачали цих прав (не визнаних Московським патріархом у 1686 р.), хоча й не користувалися ними протягом XVIII — початку XX ст.*⁵⁹. Також Київські митрополити зберігали за собою гідність священноархімандритів однієї з найбільших святинь православного світу — Києво-Печерської Лаври. Наявність у ній великої кількості канонізованих святих, прославлених нетлінням мощів, з еkleзіологічного боку надавала б самодостатності відновленій національній Помісній православній церкві України⁶⁰. Такою ж мірою цієї якості їй надало б і збережене Київськими митрополитами виняткове право першоєрархів Помісних церков — варити й посилати Церквам-дочкам святе миро⁶¹. 2) *статус Київської митрополії — попри ліквідацію територіальної цілісності та зведення до становища інтегральної частини РПЦ, Київська митрополія залишалася основою сакральної генеалогії Третього Риму як імперії; матеріальним втіленням національного міфу «общерусского единства» — ідеологічної конструкції, яка здатна поглинати або бути поглинутою різноманітними ідеологічними утвореннями, що дають можливість перетворювати у свідомості нової уявленої спільноти історію давніх династій на колективне минуле народу. Іншими словами, використання ідеологічного інструментарію,*

⁵⁸ Кульчицький С.В. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України... — Вип. 13. — К., 2005. — С. 12.

⁵⁹ Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917-1921 рр.: український аспект / Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — К., 2000. — С. 143.

⁶⁰ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 5–7.

⁶¹ Лотоцький О. Автокефалія. — Варшава, 1935. — Т. 1. — С. 198.

який витворили масові національні рухи в країнах Європи, дозволяло Романовим зберігати династичну владу над величезними багатомовними територіями, накопиченими від часів середньовіччя. Як дотепно зауважив Б. Андерсон — «натягнути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії»⁶².

Отже, комуністична Росія//СРСР не лише повністю успадкувала традиції і стереотипи політичної культури теократії, але й продовжила злиття нації та імперії, держави та суспільства, розпочате ще Петром I. Крім того, комуністична держава успадкувала від імперії і проблему інкорпорації України та злиття українців і росіян в єдиний народ/націю, і проблему утримання України в орбіті імперії, і залежність російського православного імперіалізму від вирішення українського питання. Хоча цитовані вище богослови, народжені на українській землі, воліють проблему України не порушувати або взагалі, або, у випадку о. Г.Флоровського — називаючи допетровський період розвитку українського богослов'я та початки процесу поглинення української церкви і тиск української культури на московитів «зустріччю з Заходом, та суперечностями XVII ст.».

У цьому контексті варто відзначити ще одну традиційну особливість. Жоден із згаданих богословів, незалежно від того, який період історії російського богослов'я/церковно-державних відносин він би не досліджував, питання власності у загальному дискурсі не порушив. Хоча, за визнанням істориків та економістів «приватна власність як об'єктивна макроекономічна категорія є фундаментом усієї людської цивілізації»⁶³. У розрізі церковно-державних стосунків проблема власності у будь-яку епоху була однією з найважливіших, а в умовах комуністичного будівництва стала чи не основною причиною ліквідації релігії і церкви.

XI.2. Особливості конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом

Для обґрунтування логіки і мотивів боротьби радянської влади з релігією і церквою звернемося до певних аналогій зі сценарієм розвитку революції у Франції, адже більшовики наслідували її як зразок у своїй політичній практиці. Одним із перших учинків Французької революції був напад на церкву, а «серед пристрастей, що їх породила ця Революція, передусім спалахнула й останньою була вгамована пристрасть антире-

⁶² Андерсон Б. Вказана праця. — С. 112–113.

⁶³ Кульчицький С. Червоний виклик. Кн. 1. — С. 12.

лігійна»⁶⁴. Будівництво комуністичного ладу в СРСР почалося з ліквідації інституту військового духовенства. В Україну ця хвиля докотилася пізніше: на той момент клірики військових частин, які опинилися на території УНР, приєдналися до автокефального або до Білого рухів, а частина посіла вакансії на парафіях після першої хвилі червоного терору. Про це мова піде нижче. Спочатку розглянемо загальне підґрунтя несумісності християнства і комунізму, яке викликало потребу досягнення повної атеїзації для побудови та збереження комуністичного ладу.

Серед усього спектру наукової проблематики, пов'язаної з історією православної церкви в Україні, проблема несумісності християнського та комуністичного світоглядів досліджена мало, попри велику кількість публікацій, які висвітлюють державно-церковні стосунки, репресії проти Церкви та духовенства. На нашу думку, детальне дослідження цієї проблеми надає нові факти до загальної картини становлення комунізму в Україні, розкриває нові горизонти його осмислення. Адже у нашому випадку з православ'ям боролися і як з релігійним вченням, і як з державно-політичною інституцією.

Подібно до країн Європи, на початку ХХ ст. процеси капіталістичної модернізації в Україні супроводжувалися уніфікацією культури та освіти й переростанням культурних явищ у площину політичних принципів. Одночасно відбувався процес розмежування духовної і світської влади та формування між державою і громадянами проміжної політичної ланки, яка зняла б традиційний антагонізм поміж ними. В російських умовах розвиток цієї ланки на початковому етапі гармонізації суспільних відносин міг би опертися на соціальне служіння Російської православної церкви. Індустріальна революція і розвиток капіталізму поступово міняли деякі традиційні закони та соціальні інститути, призводили до появи нових класів, нових форм багатства й бідності. Вона відкривала нові можливості, а паралельно — створювала нові види несправедливості. Тому суспільство потребувало створення певної універсальної доктрини, що «мала б своєю підвалиною «неспіввідношуваність», яка дає змогу людині реалізувати свій критичний потенціал на тлі будь-якої системи, партії чи культури»⁶⁵. В останній період синодальної доби (1906–1917 рр.) активне проникнення капіталізму в російську економіку тягнуло за собою ідеологічне відлуння культурних модернізаційних процесів першої хвилі європейського націоналізму. Тобто поширення протестантизму, широкого спектру комуністичних і соціалістичних теорій: від

⁶⁴ Токвіль, Алексіс де. Давній порядок і революція. — К., 2000. — С. 16.

⁶⁵ Бадджо А. Християнське соціальне вчення: ідентичність та методологія // Соціальна доктрина Церкви. — Львів, 1998. — С. 55.

класичних середньовічних утопій до християнського соціалізму, а також запозичення модернізованого католицького трактування ставлення до держави (церковна історія природного права Тома Аквінського), відносин особи і суспільства (спільного блага), власності, соціальної справедливості, війни і миру тощо.

Суть католицького погляду на соціальні проблеми папа Лев XIII висловив у енцикліці «*Rerum novarum*» 1891 р.. Згідно з документом церква категорично не погоджувалася з ідеєю соціалістів скасувати приватну і натомість встановити спільну власність, а також передати управління нею представникам «громадськості» або керівникам держави. Загальним засобом задоволення життєвих потреб є праця. Оскільки працівник ділиться своєю працею з іншими, то набуває право отримувати й вільно використовувати або розпоряджатися її оплатою. У цьому сенсі, якщо працівник використав заощаджені кошти на придбання землі, то вона є винагородою за його працю і повинна залишитися в його приватній власності. Таке право людина, будучи наділена розумом та волею, отримала від природи. Натомість, відбираючи в трудящих право на свободу довільного використання заробітку, соціалісти тим самим відбирають у них перспективу й можливість накопичення власності та покращення долі⁶⁶. Людина мусить мати право на рухому і нерухому власність. А соціалісти пропонують тяжку кабалу та нестерпну залежність від держави; ворота, відкриті настіж заздощам, невдоволенню, незгоді; відсутність стимулу для таланту і працелюбності, тобто засмічують джерело з якого тече багатство. Зрештою, замість чудесної рівності [суспільство отримає — авт.] однакою в усіх бідність і однакові злидні⁶⁷. Крім того, людина є давнішою від держави і вона мала право на збереження свого життя задовго до того, як з'явилася держава⁶⁸. Тому соціалісти, прагнучи замінити батьківську опіку над дітьми (в т.ч. і стосовно права власності) загальною опікою держави, — фактично пропонують зруйнувати сім'ю.

Стосовно рівності папа Лев XIII висловився так. Між людьми з народження існує значна різниця. Не всі рівні за здібностями, бажанням працювати, здоров'ям, силою і за цим криється різниця у становищі та скороминущий успіх. Відтак багаті й бідні не є природними антагоністами. Праця та капітал не можуть обходитися один без одного. Тому

⁶⁶ Енциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Rerum novarum*» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества папы Римского 1891, 1981, 1991 гг.: о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. — К., 1993. — С. 61–105.

⁶⁷ Там само. — С. 68.

⁶⁸ Там само. — С. 65.

працівник повинен повністю та якісно виконувати свою роботу, а працедавець — поважати його людську гідність, не обтяжувати робітників непомірним навантаженням, або працею, що не відповідає статі чи віку. Основним обов'язком працедавця є справедлива оплата праці. Ні Божі, ні людські права не дозволяють експлуатувати нужденних та бідних для особистої користі. А **позбавити** працівника заслуженої **оплати** — значить **вчинити злочин, що волає до неба про помсту**⁶⁹. Принагідно зазначимо, що православна церква також традиційно відносила затримання заробітку до категорії смертних гріхів⁷⁰. Крім того, понтифік вказав на необхідність вирішення соціальних питань: створення товариств взаємодопомоги, заснування приватними особами компаній для страхування робітників, удів, сиріт на випадок нещасного випадку, хвороби або смерті; товариства для опіки над дітьми, молоддю, а також над дорослими. Передбачав створення християнських робітничих об'єднань для врегулювання трудових спорів⁷¹.

У Росії активна суспільна діяльність Російської православної церкви (далі — РПЦ) розпочалася під час революції 1905–1907 рр.. Ініціатива походила від урядових кіл і була викликана гострою необхідністю погасити революційні настрої в суспільстві та організувати протидію поширенню соціалістичних ідей у робітничому середовищі. Саме таку мотивацію можна знайти у «Всепооданнейшем отчете обер-прокурора Святейшого Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы»: «Соціал-демократична пропаганда знайшла для себе в Росії сприятливий ґрунт у робітничому середовищі. Духовенство не було готове до боротьби з соціалізмом. [Тому] соціалістичне вчення, не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, широкою хвилею розлилося по нашій вітчизні»⁷². Більш детально масштаби проблеми й рівень стурбованості офіційних кіл відбив на своїх сторінках «Богословский вестник». У липневому числі за 1907 р. часопис зазначав: «...і в Європі, й у Росії розвивається вплив «чистого соціалізму». [Доводиться констатувати, що] до бойового соціалізму втікають усі кращі суспільні сили, гарячі голови, палкі серця, свіжі таланти робітничого класу, моральні сили інтелігента;

⁶⁹ Там само. — С. 74.

⁷⁰ Молитовник. — Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1998. — С. 418.

⁷¹ Енциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Regum novarum*»... — С. 103–104.

⁷² Всепооданнейший отчет обер-прокурора Святейшого Синода по Ведомству Православного Исповедания за 1905–1907 годы. — СПб., Синодальная типография, 1910. — С. 120–121.

там відчувається кипіння живого життя, повної віри в себе, у своє майбутнє, відчувається постійний приплив сили»⁷³.

Небезпечний характер розвитку соціалізму в Росії змусив уряд звернутися до досвіду країн Західної Європи та особливо уважно вивчити соціальну доктрину католицької церкви (СДЦ). В. Саблер, на той час кандидат на посаду обер-прокурора, відвідав у 1906 р. європейські країни й ознайомився з діяльністю клерикальних організацій. За його активною участю у церковному середовищі піднімалося питання можливого створення в Росії християнської партії та лояльних політичних соціалістичних робітничих організацій по всій країні за зразком Західної Європи⁷⁴. Тобто католицька СДЦ, запропонована Левом XIII, була визнана — хоч і неофіційно — з боку РПЦ і стала універсальною основою християнського світогляду в питаннях духовного розвитку індустріального суспільства. Досить швидко до офіційної полеміки на боці російського уряду, а також до практичної політичної діяльності (звісно, в межах російської традиції) приєдналися представники консервативних суспільних верств: духовенства, особливо нижчого, кадетської партії та інші. Одночасно на політичній арені виникали й розпадалися різноманітні християнські партії та братства, з'являлися незалежні християнські політики. Активна політична позиція і діяльність останніх часто виходила не лише з-під контролю вищої церковної влади, але і за межі лояльності урядові, фактично опиняючись у стані конфлікту з державною владою.

Тобто, спрямована на захист монархії контрсоціалістична пропаганда церкви та розвиток процесу перетворення підданих на політично активних громадян поступово підштовхували політичну систему і суспільство до модифікації. З зовнішнього боку — офіційна підтримка власника, виховання поваги до інституту приватної власності руйнували суб'єктивну теократію як беззастережну культурну та моральну цінність. З внутрішнього — привнесена у суспільну думку протестантизмом, Лютерова концепція прирівнювання праці до молитви, а професійної діяльності — до мирської аскези, конфліктувала з існуючою у практиці РПЦ та свідомості віруючих східною святоотецькою традицією оцінки світу. Ця традиція розглядала працю — як тяжку повинність, визначене Господом покарання, і не визнавала професійну діяльність, спрямовану на задоволення «гріховних потреб духу і плоті», богоугодною справою. Тобто, усталена в російському православ'ї концепція вищості молитвенної праці над мирською поступово переоцінювалася під впливом

⁷³ *Смирнов Н.* Христианско-социальное движение. — «Богословский вестник», 1907. — Июль–август. — С. 552.

⁷⁴ *Саблер В.* О мирной борьбе с социализмом. — Сергиев Посад, 1911.

реалій індустріального світу. Одночасно лютеранство (а ще більше — кальвінізм) примушувало переглядати вкорінені у православну духовну культуру погляд на ідею священицько-чернечої спокутної аскези як абсолютну цінність, а пошуки «Небесного Града» — як мету земного життя. Відкидаючи аскезу, лютеранський протест сприймав життя як дар Божий разом з його радістю, доступною для всіх віруючих через спілкування з Богом та творчу працю. Радістю, що може служити не лише роз'єднанню егоїстичних індивідів, а й їх єдності. Крім того, тогочасні лютеранська та католицька концепції модернізації суспільних відносин привнесли ідею розділення ідеалів національної державності та «Вселенської церковності». Тобто, офіційного відокремлення церкви від держави й заповнення ареалу між державою, церквою та суспільством динамічним політико-правовим полем, сформованим вільними, творчими та відповідальними громадянами.

Наслідком бурхливого перебігу політичних процесів та намагання погасити революційні настрої в суспільстві було скликання Державної Думи і спроби в межах її компетенції таки «накинути коротку й цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії»⁷⁵. Для цього потрібно було насамперед ухвалити ґрунтовний закон про свободу вірувань та на його основі здійснити глибокі реформи структури РПЦ. Найдосконаліший проект закону про свободу віровизнання та загальну концепцію свободи совісті в Росії запропонувало Міністерство внутрішніх справ. Взявши до уваги й, по можливості застосувавши наукову концепцію та аналогічні принципи західних правових систем, МВС під керівництвом П. Столипіна так сформулювало принцип віротерпимості: свобода совісті — це право кожної особи, яка досягла зрілого самоусвідомлення, без перешкод і без будь-яких правових обмежень визнавати свою віру та проявляти її у зовнішніх обрядах свого культу спільно з іншими особами, що визнають одну й ту ж віру. Проект подавав і розгорнуте тлумачення поняття власне свободи совісті: 1. Будь-яка особа має право декларувати свою віру та залучати неофітів до прийняття цього віровчення, якщо його зміст не порушує кримінальних законів. 2. Особи, що мають однакові релігійні погляди, мають право утворювати відповідні спілки, проводити спільні зібрання для проведення богослужінь. 3. Кожна особа має право без перешкод переходити з одного віровчення до іншого та змінювати віровизнання своїх неповнолітніх дітей. 4. Державна влада повинна дотримуватися невтручання у духовні відносини приватних осіб з їхнім віровченням та відмовитися від будь-яких обмежень прав — політичних або

⁷⁵ *Андерсон Б.* Вказана праця. — К., 2001. — С. 112–113.

громадянських, — пов'язаних із приналежністю до певного віровизнання⁷⁶.

Тобто, деспотичній монархії її власна бюрократія запропонувала делегувати частину своїх повноважень суспільству через Думу: офіційно розпочати фундаментальну кодифікацію прав людини й громадянина; привчити підданих брати участь — автономно й організаційно — у великій політиці; нести громадянську відповідальність перед суспільством за свої акції. Реалізація масштабного політичного проекту на основі даних ідей неминуче призвела б до утворення на теренах Російської імперії національних держав і відновлення у єдиному православному просторі давніх помісних церков. Невдала спроба імператора Миколи II отримати згоду вищої ієрархії РПЦ на обрання його Всеросійським патріархом у 1906 р., помножена на інстинкт самозбереження, примусила імператора та бюрократію відмовитися від боротьби з соціалізмом через використання європейських моделей суспільного розвитку.

«Невдячному» єпископатові РПЦ довелося підтримати верховну владу. Тому полемічні праці православних владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та «правдою» сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад, глибоких теоретичних підходів та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ в енцикліці «*Regum novarum*». Їхні праці мали характер загального богословського аналізу, який дуже опосередковано й розпливчасто окреслював тогочасні економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуки засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Димитрія (Богдашевського) «Блаженства Господни (*Евангельская правда и «правда» современного социализма*)», оприлюднена в «Трудах Киевской духовной академии» (1909. — Т. 1.)⁷⁷. Тому обер-прокурор В. Саблер у своєму звіті за 1911–1912 рр. констатував: «Чорна хмара насувається на рідну церкву... невір'я. Разом із невір'ям під багатовікові устої церкви підкопується соціалізм, який заперечує Бога і церкву, й замість благ небесних обіцяє блага земні. Скрізь, де сформувалася велика промисловість, соціалізм підпорядковує собі величезну кількість трудящих. Не обмежу-

⁷⁶ Рожков В., протоіерей. Церковные вопросы в Государственной Думе. — Рим, 1975. — С. 52–53.

⁷⁷ Український переклад: Богдашевський Д. Блаженства Господні (Євангельська правда і «правда» сучасного соціалізму) // Хроніка — 2000. — Рік видання IX. — Випуск 37–38. — К., 2000. — С. 578–585.

ючись класом фабричних робітників, соціалісти прагнуть відірвати від церкви і селянство»⁷⁸.

Відтак капіталістична модернізація залишила у спадщину радянській владі незавершені демократичні й церковні реформи; централізовану Російську православну церкву, яку, користуючись оцінкою Е. Гелнера, можна назвати тіньовою державою⁷⁹; єдиний православний простір, що одночасно був правовим полем, у якому тривалий час відбувалося взаємне зіткнення православних і неправославних національних ідентичностей. За умови подальшого демократичного розвитку православна імперія була приречена на розпад. Цей висновок неспростовно підтвердили з одного боку — розгорнуті резолюції з'їздів духовенства й мирян, що прокотилися українськими єпархіями навесні — влітку 1917 р. Поряд із вимогами встановлення восьмигодинного робочого дня; унормування заробітної платні; встановлення пільгових категорій працівників; охорони дитячої і жіночої праці та іншими економічними інтересами, резолютивні частини протоколів єпархіальних з'їздів містили вимоги «визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут та культуру в шкільному, церковному та громадському житті»⁸⁰. З іншого — досить переконливим у даному сенсі був досвід опору вищого церковного управління РПЦ церковному усамостійненню українців, апробований в період 1917 — початку 1920 рр., навіть попри його успішність для Московського патріархату.

З огляду на це, збереження імперії в нових історичних умовах, окрім застосування військової сили та політичних репресій, вимагало створення нової концепції консолідації суспільства. Біла гвардія фактично обмежилася гаслом «єдиної неділимої Росії» і відновленням дореволюційного губернського поділу, спираючись на військову силу та підтримку ієрархії і частини духовенства РПЦ, та принагідно наказуючи за «соблазн українством»⁸¹. Їхні зусилля були приреченими. Розвиток індустріального суспільства чітко базувався на політичних принципах націоналізму в тих

⁷⁸ Історія релігії в Україні: в 10 т. — К., 1999. — Т. 3: Православ'я в Україні. — С. 327.

⁷⁹ Гелнер Е. Нації і націоналізм. Націоналізм. — К., 2003. — С. 71.

⁸⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО — України). — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 72. — Ч. 1. — Арк. 55–57, 191–192.

⁸¹ Мова йде про показовий суд над архієпископом Катеринославським Агапітом (Вишневським), що відбувся у листопаді 1919 р. у Ставрополі на територіях, зайнятих Добровольчою армією. Докладніше див.: Стародуб А. Боротьба за церковну самостійність в 1917–1921 рр. та участь в ній єпископів-українців // Науковий збірник молодих вчених і аспірантів Інституту археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського. — Вип. 2. — К., 1999.

чи інших формах і, крім усього іншого, створював у православних країнах «можливість кореляції церковної політики з вузько національними інтересами й утворення автокефальних Помісних церков на базі національних держав»⁸².

Більшовики виявилися більш успішними, бо спромоглися запропонувати універсальну ідеологію консолідації спільноти на неправославній основі. Вона складалася з кількох компонентів. 1) Звична за імперських часів концепція здійснення Третього Риму через злиття Вселенських церков Сходу й Заходу в лоні РПЦ була непомітно підмінена гаслом становлення Третього Інтернаціоналу через експорт світової революції. 2) Відверті імперські амбіції були вдало приховані особливостями створеного Леніним радянського політичного устрою які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік⁸³. 3) Здійснена повна реалізація екстремістських вимог рад зразка 1917 р. — негайна експропріація приватної власності поміщиків і буржуазії (з одночасною ліквідацією не тільки інститутів попередньої влади, а й знищенням суспільних класів)⁸⁴. Здійснювати комуністичне будівництво можна було тільки засобами громадянської війни, масового політичного і економічного терору з боку держави⁸⁵.

Делегати Всеросійського помісного собору, обговорюючи декрет РНК «Про відокремлення церкви від держави...», досить швидко усвідомили реальні перспективи побудови комуністичного суспільства і відверто констатували на одному з засідань: «... Хто з нас не знав, що на реп'яхах не росте виноград? Хто не знав, що соціалізм — явище, протилежне християнству, що з волі його виявиться люта морда антихриста? ... Соціалізм — антихристиянський рух, в кінці кінців він дає більшовизм. Народні маси, змучені й вільним шинком, і пережитками кріпосного права, й злочинною війною (1914–1918 рр. — *авт.*), проти якої, на жаль, представники християнської Церкви — і православної, і католицької, і лютеранської — не піднесли свого голосу, потрапили у цю диявольську пастку — соціалізм. А останній, заперечуючи приватну власність, дозволяє терор для своїх цілей і, по суті, викреслює дві заповіді Божі: не вкради і не убий... Маємо служити церкві вірно і рятувати країну від руйнівних течій, а для цього необхідно сказати народові негайно всю

⁸² Шмеман А., протоіерей. Исторический путь православия. — Париж, 1989. — С. 470.

⁸³ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України... — Вип. 13. — К., 2005. — С. 12.

⁸⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України... — Вип. 14. — К., 2005. — С. 271.

⁸⁵ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні... — С. 38.

правду: у чому полягає соціалізм і до чого він призводить... Собор мусить сказати, що у лютому–березні здійснили насильницький переворот, що для православних християн це клятвoporушення, яке вимагає очищення і покаяння»⁸⁶. Однак, державний терор та багатостолітня практика співіснування держави і церкви в Росії у формі «суб'єктивної теократії» примушували РПЦ шукати прийнятні способи соціальної адаптації у традиційній формі посередника між владою та суспільством і йти на компроміси з більшовиками. У цьому сенсі делегати Собору однозначно погоджувалися, що «церковні інтереси настільки тісно переплітаються з державними, що їх іноді неможливо розмежувати»⁸⁷. На початку більшовизації Росії Всеросійський помісний собор робив спроби нав'язати контакти з РНК чи Петроградською радою. Обґрунтування цих спроб у соборній інтерпретації було таким: «Якщо ми не визнаємо слуг антихристових, що заволоділи нині Росією, то як маємо ставитися до дрібних виконавців їхньої волі?»⁸⁸. Зрештою, вийти за межі відносин ієрархія-влада Собор так і не зміг. Не зробили цього пізніше ні патріарх Тихон (Белавін), ні його наступники. Частина духовенства РПЦ надалі зберігала опозиційність, частина ж у складі обновленського руху пішла на співпрацю з більшовиками.

Всі православні конфесії, що утворилися в Росії після жовтня 1917 р., з часом перенесли свою діяльність на українські терени, залишаючись у своїй діяльності аналогами російських. Натомість християнську концепцію гармонізації суспільних відносин, аналогічну до запропонованої католицької СДЦ, але з урахуванням досвіду життя в радянській Україні, розробила і намагалась відстояти у своїй діяльності Всеукраїнська православна церковна рада Української автокефальної православної церкви (далі ВПЦР УАПЦ). Ґрунтовна програма була викладена у формі тез до Всесвітньої конференції християнських громад, що мала відбутися у Стокгольмі 19–30 серпня 1925 р. Відверто констатуючи неможливість працювати над організацією удосконалення економічного і промислового життя в СРСР, ВПЦР УАПЦ усе ж визнавала своїм загальнохристиянським обов'язком «дбати про перемогу проявів сил смерті: голоду, злиднів, голизни, беззахисності, неволі, хижацтва»⁸⁹.

Комуністичний експеримент у царині соціальної педагогіки на кшталт описаного у спогадах С. Єфремова — «Виїли з людей душу і натомість нічого не дали. Жити не стало чим. [...] От, наприклад, у Ленінському

⁸⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 621(2). — Арк. 66–67.

⁸⁷ Там само. — Спр. 277. — Арк. 15.

⁸⁸ Там само. — Спр. 621(2). — Арк. 65.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Арк. 232–235.

дитячому городку між годованками-дівчатками (недолітками!) — десятки вагітних і мало не всі заражені «червоною хворобою ім. Леніна» [сифілісом — *авт.*]. Питання — що вийде з цих нещасних, запльованих і заогиджених, що всього спробували і всього дознали, дітей, коли прокинеться у них так старанно притлумлювала жага до чистого життя? Який для них вихід? А це ж робиться не в самому Ленінському. По всіх інтернатах (а їх же тепер багато) дорослих хлопців і дівчат, у яких саме прокидається полова хить, примушують спати поруч. Це основа теперішнього виховання. Багато в це втягається, але багатьом це гидко. [...] Те ж саме і в інших сферах. Виховують якихось нігілістів, у яких нічого за душею не повинно бути — і наслідки — петля або куля, коли не оголене шкурництво»⁹⁰ — також викликав християнський протест і бажання впливати на ситуацію. Тому в частині III тез ВПЦР УАПЦ до Всесвітньої конференції християнських громад 1925 р. — *Церква та соціальні і моральні проблеми* — зазначалося: «Церква в ділі боротьби з сексуальними пороками йде до оздоровлюючого впливу на соціальне й політичне життя, поскільки воно своїм напрямом сприяє сексуальній гнилизні»⁹¹. Констатуючи, що установи «дім» і «притулок» державним життям СРСР вийняті зі сфери праці християн», УАПЦ все ж вважала, що церква повинна впливати християнськими засобами на їх організацію⁹².

Активної позиції вірні УАПЦ мали дотримуватися й у сфері економіки та соціального життя, а отже, торкалися політики більшовиків стосовно приватної власності. У документі вони розглядаються у контексті ставлення християнина до злочину та ледарства: «Завданням Церкви є дослідження причин злодійства в громаді, розкриття їх, виявлення лінії боротьби з ними й вплив церковними засобами й силами на громадянство в напрямі удосконалення громадського ладу. Церковною справою є й організація громад для боротьби зі злочинством і злочинськими організаціями. Ледарство й неминуче зв'язаний з ним паразитизм, [...] хоч і під формою закону, являється одним з видів злочинності. Відношення до нього таке ж, як і до злочинності»⁹³.

Особливу увагу ВПЦР УАПЦ приділила висвітленню християнського погляду на проблему формування в СРСР комуністичної нації на позарівославній основі. Ця частина тез була тактовно названа: *IV. Церква й міжнародні відносини*. Розділи, маючи нейтральні формули, чітко розставляли потрібні акценти стосовно комуністичної дійсності та христия-

⁹⁰ *Сфремов С.* Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 121.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Арк. 232.

⁹² Там само. — Арк. 233.

⁹³ Там само.

янської позиції якісного перетворення останньої: «В) Обов'язок Церкви щодо проповіді братерства людей. Проповідь братерства є проповідь з'єднання з вільним і повним розвитком сил кожного, а не проповідь з'єднання через підлягання одного народу другому. Ні англієць не повинен стати негром, ні негр — англійцем, ні українець — поляком, або москвином, ні навпаки, а всі повинні стати свідомими людьми, братами, розвиваючи свої народні й індивідуальні творчі особливості до найвищого рівня». «Г) Расова проблема. Шлях до всесвітнього добра йде через націю, через піднесення життя нації й кожна християнська Церква і церковна громада, і християнин усіма силами й здібностями служить любов'ю піднесенню й удосконаленню життя нації»⁹⁴. «Ж) Обов'язок християнина до нації й держави. [...] Церква і окремих християнин служать піднесенню державного життя до найвищого ступеня удосконалення, до знищення державної експлуатації, насильства, гнобительства творчих сил, [...] окремих християнин повинен вибрати й знайти організованої науково боротьби за удосконалення соціального, політичного, економічного й національного життя держави. Християнин не може умити руки, бути байдужим у державному житті, він повинен активно йти до удосконалення державного життя. Партія, в якій може працювати християнин, не може гнітити релігійну совість людини й не може служити поневоленню індивідуальному, соціальному, національному. Християнин повинен активно будувати творчі політичні товариства й державні організації»⁹⁵. Насамкінець, розділ *V. Церква й християнське виховання* пропонував чітку концепцію розвитку особистості, повністю альтернативну тогочасній практиці формування «будівника комунізму». «У вихованні християнської особи Церква повинна одійти від системи лжехристиянського смиренства й покори, що робила й виховувала «німих і підлих рабів» (слова Шевченка) людського гнобительства. Християнство повинно виховувати сміливих борців за братерство, повних самодіяльності й рішучості»⁹⁶.

Таким чином, сформовані у суспільстві у процесі капіталістичної модернізації і під безпосереднім впливом католицької СДЦ та її православним аналогом, погляди на приватну власність; умови та оплату праці; цінність життя й гідності людської особистості та переплетення національного й церковного відродження, зокрема тенденція відродження автокефальної Помісної церкви в незалежній державі українців робили співіснування комуністичної партії і православної церкви у межах однієї

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — Арк. 234.

⁹⁶ Там само.

країни та світоглядних систем у межах одного суспільства — неможливим. Для самозбереження і розвитку радянський комуністичний тоталітаризм мусив перетворити колективне минуле російської династії на колективне майбутнє «радянського народу», винайти власний спосіб «осмислено поєднати солідарність, владу і час»⁹⁷. Для цього потрібно було, по-перше: ліквідувати церкву як інституцію, що продовжувала зберігати різні православні ідентичності (російську та українську). По-друге: створити новий соціальний і культурний контексти, прищепити нову політичну культуру, яка б гарантувала збереження влади комуністичної партії, поступово втягнувши «практично усіх громадян у відповідальність за кожен зі своїх дій. У цьому, власне й полягала його тотальність, його відмінність у гірший бік від більш архаїчних видів деспотизму, які задовольнялися безсловесною покірністю підданих і не вимагали квазіспонтанної співучасті у вигляді імітації виборів, демонстрації з вимогами розправ»⁹⁸. Адже здійснювати будівництво комуністичного суспільства, комуністичної атеїстичної нації можна було тільки засобами громадянської війни, масового політичного і економічного терору з боку держави. Для цього й потрібно було дискредитувати і знищити церкву як інституцію, а релігію як джерело існування іншої/паралельної системи координат, іншого/паралельного права, іншої/вищої справедливості.

XI.3. Діяльність партійно-радянських структур з регулювання державно-церковних відносин

Процес розмежування духовної і світської влади у пореволюційній Росії відокремленням православної церкви від держави розпочав ще Тимчасовий уряд, ухваливши низку важливих для взаємовідносин держави, церкви та суспільства законів. Так, 4 березня призначений Тимчасовим урядом обер-прокурор В. Львов на урочистому засіданні Синоду заявив присутнім, що, «залишаючись вірним сином церкви, він щасливий тим, що має нагоду оголосити про її свободу, про знищення цезарепапізму, котрий згубно впливав на всі ланки церковно-суспільного життя»⁹⁹. Матеріальний символ цезарепапізму — царський трон — одразу ж винесли із зали засідань до синодального архіву. Далі обер-прокурор оголосив про надання церкві повної свободи в її управлінні та внут-

⁹⁷ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти... — С. 56.

⁹⁸ *Аверинцев С.* Преодоление тоталитаризма как проблема: попытка ориентации // *Собрание сочинений. Связь времен.* — К., 2001. — С. 387–388.

⁹⁹ В Синоде // *Всероссийский Церковно-Общественный Вестник.* — 1917. — № 1. — С. 2–3.

рішньому врядуванні, а за собою залишив право призупиняти лише ті рішення Синоду, що суперечили закону або були небажаними з політичних причин.

6 березня 1917 р. Синод офіційно ухвалив «Определение “Об обнародовании в православных храмах актов 2 и 3 марта 1917 года”» (царські маніфести про зречення престолу — *авт.*), а під час засідання 7–8 березня — «Определение “Об изменениях в церковном богослужении в связи с прекращением поминовения царствовавшего дома”»¹⁰⁰. На тому ж засіданні В. Львов довів до відома членів Синоду, що вважає себе «наділеним усіма прерогативами попередньої царської влади у церковних справах, і має доручення Тимчасового уряду виробити проект церковних реформ та підготувати скликання Помісного Собору»¹⁰¹. На протести він заявив, що передасть усю повноту влади тільки Всеросійському помісному собору, а не нинішньому складові Синоду, який ніхто не обирав¹⁰². Категоричний тон заяви обер-прокурора свідчив про те, що відтепер держава відійшла від старої моделі конфесійної політики, зберігаючи при цьому традиційну систему управління Російською православною церквою (хоча він і зробив застереження, що прерогативи держави триватимуть лише до часу скликання Помісного Собору).

8 березня у Казанському соборі Петрограда відслужили заупокійну літургію та панахиду за всіма, хто «віддав життя за свободу Батьківщини». Подібні служби відбулися і в інших містах Росії. 9 березня, за пропозицією обер-прокурора, було прийнято текст пастирського послання у зв'язку зі зміною державного устрою «Про звернення до чад православної Церкви з посланням»¹⁰³.

20 березня 1917 р. вийшла постанова «Про скасування віросповідних та національних обмежень»¹⁰⁴, якою напівлегітимний Тимчасовий уряд юридично та фактично зруйнував монархічний державний устрій — вищезгадану «суб'єктивну теократію» — в односторонньому порядку, не чекаючи ні скликання Помісного собору РПЦ, ні Установчих зборів і не підготувавши детально правові засади формування відносин між демократичною державою, церквою та суспільством. З яких причин уже готовий пакет демократичних законів, напрацьований ще у період роботи Державної Думи I–IV скликань, залишився поза увагою урядовців, сказати

¹⁰⁰ Церковные ведомости. — 1917. — № 9–15. — С. 55–56.

¹⁰¹ Фирсов С.Л. Некоторые аспекты церковно-государственных отношений в России начала XX столетия // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традициях. — СПб., 1996. — С. 55.

¹⁰² Там само. — С. 56.

¹⁰³ Церковные ведомости. — 1917. — № 9–15. — С. 57.

¹⁰⁴ Там само. — С. 64–66.

важко¹⁰⁵. 3 липня Тимчасовий уряд видав указ про переведення 37 тис. церковнопарафіяльних шкіл у відання Міністерства освіти. Святіший Синод опротестував цей документ. Зауважимо, що пізніше з цією постановою не погодився і Помісний собор.

Нарешті, 14 липня 1917 р. Тимчасовий уряд видав чи не найважливіший документ у царині церковно-державних відносин: постанову «Про свободу совісті». Демократичний характер документа нагадував аналогічний законопроект, запропонований свого часу думській віросповідній комісії Міністерством внутрішніх справ, яке очолював П. Столипін. Закон передбачав не лише скасування обмежень у правах та переслідувань за віру, але й офіційно вводив поняття позавіросповідного стану і регламентував реєстрацію таких актів громадянського стану, посиляючись на ст. 39-51 розділу II Іменного Височайшого Указу 17 жовтня 1906 р.¹⁰⁶. Не залишилося поза увагою і питання економічного становища РПЦ в державі: дотримуючись курсу на відокремлення церкви від держави, уряд обмежив річне фінансування половиною «царського» бюджету церковного відомства — приблизно 55 млн. руб. Функціонування скликаного на серпень 1917 р. Всеросійського помісного собору мало забезпечуватися за рахунок коштів синодальної скарбниці. Всі названі заходи свого уряду у царині церковно-державних відносин перший міністр сповідань Росії А. Карташов кваліфікував як співробітництво церкви та держави¹⁰⁷.

Прийшовши до влади і заходившись ламати традиційний російський монархічний лад і перетворювати його на радянський, а православну ідентичність — на комуністичну, більшовики спочатку майже дублювали основні заходи Тимчасового уряду стосовно перебудови церковно-державних відносин. Останній, максимально обмеживши діяльність РПЦ суто культовими функціями та наполовину урізавши державне утримання кліру, зберіг державний контроль над нею у масштабах зруйнованої імперської «симфонії». Різниця полягала у тому, що більшовики повністю позбавили провідну конфесію державного утримання, майна, капіталів та землі (включно з правом юридичної особи), але також залишили за собою право (дарма, що неофіційне) повного контролю з боку держави. Фактично побудову комунізму у повоєнній Росії вони почали з того, до чого й закликали К. Маркс з Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної

¹⁰⁵ Докладніше див.: *Рожков В.*, прот. Церковные вопросы в Государственной Думе. — Рим, 1975. — 458 с.

¹⁰⁶ *Николин А.*, свящ. Вказана праця. — С. 367.

¹⁰⁷ *Карташев А.В.* Временное Правительство и русская Церковь // Из истории христианской Церкви на родине и за рубежом в XX столетии. — М.; 1995. — Кн. 5. — С. 20–22.

партії» та застерігала католицька СДЦ — з експропріації приватної власності революційним шляхом та перетворення світової війни на громадянську. Декретом про землю, який 26 жовтня/8 листопада 1917 р. ухвалив II Всеросійський з'їзд рад, нова влада вилучила монастирські та церковні маєтки з живим та неживим реманентом, присадибними будівлями та усім майном. Ні окремі особи, ні релігійні організації користуватися землею, відповідно до постанови з'їзду рад, права не мали¹⁰⁸. Націоналізувавши церковні й монастирські землі, лісові, водні й промислові угіддя, дещо пізніше — 5/18 грудня 1917 р. — влада оприлюднила Положення про земельні комітети й передала останнім право розпоряджатися ними¹⁰⁹.

2/15 листопада 1917 р. Декларацією прав народів Росії проголосили скасування будь-яких національно-релігійних привілеїв та обмежень¹¹⁰. 11/24 грудня 1917 р. постановою РНК РСФРР справу виховання та освіти передали з духовного відомства до компетенції Наркомату освіти¹¹¹. Далі церкву позбавили функцій метрикації: декрети ВЦК і РНК РСФРР «Про розлучення» (від 16/29 грудня 1917 р.)¹¹² та «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану» (18/31 грудня 1917 р.)¹¹³. 20 січня/2 лютого 1918 р. наказом Народного комісаріату державного піклування комуністична держава припинила видачу коштів на утримання священнослужителів і законовчителів, а також — церков, каплиць і здійснення релігійних обрядів¹¹⁴. Нарешті, закон від 20 січня/2 лютого 1918 р. «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства», оприлюднений 23 січня/5 лютого 1918 р. в «Известиях ВЦИК» під назвою «Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР про відокремлення церкви від

¹⁰⁸ Декрет о земле съезда Советов рабочих и солдатских депутатов // Декреты и декларации 2 Всероссийского съезда советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов и Совета Народных Комиссаров (октябрь — 12 декабря 1917 г.). Собрание узаконений и распоряжений Временного Рабочего и крестьянского правительства (октябрь—декабрь 1917 г.) (далі — СУ). — 1917. — № 1. — С. 5.

¹⁰⁹ О волостных комитетах // Там само. — 12/25 декабря 1917. — С. 83.

¹¹⁰ Декларация прав народов России // СУ. — 1917. — № 2. — С. 18. Декреты Советской власти. — Т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918. — М., 1957. — С. 71–72.

¹¹¹ Постановление Комиссариата по народному просвещению 11(24) декабря 1917 г. // СУ. — 1917. — № 9. — С. 126. Декреты Советской власти. — Т. 1. — С. 210–211.

¹¹² Декрет ВЦИК и СНК о расторжении брака 16(29) декабря 1917 // СУ. — 1917. — № 10. — С. 152. Декреты Советской власти. — Т. 1. — С. 237–240.

¹¹³ Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и ведении книг актов гражданского состояния // СУ. — 1917. — № 11. — С. 160. Декреты Советской власти. — Т. 1. — С. 247–249.

¹¹⁴ СУ. — 1918. — № 16. — С. 249.

держави і школи від церкви» остаточно визначив перспективи співробітництва РПЦ і комуністичної держави у сучасних умовах.

За часів православної «симфонії» влади церква була другим основним каналом вертикальної соціальної циркуляції між суспільними стратами, яким індивіди могли природним чином рухатися між останніми вгору або донизу. За умови стабільного суспільного попиту на цей вид соціальних «ліфтів» таким би вона й залишилася. Крім того, церква завжди була каналом розгалужених суспільних зв'язків між людьми горизонтального типу. Однак держава-комуна не потребує поряд із двома іншими традиційними — армія та школа — церковного каналу соціальної циркуляції та горизонтальних зв'язків усередині суспільства. За своєю природою вона сама «вбирає суспільство в себе: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують, прошиває суспільство на всю його товщу власними вертикальними структурами й «атомізує» людину, ставлячи її один на один перед собою»¹¹⁵. Тому і церква, як інституція, і релігійність, як структура індивідуальної та соціальної свідомості, мали бути повністю знищені. Новостворюване комуністичне «державосуспільство» бачилося «батькам-засновникам» абсолютно безрелігійним. Для цього у структурі державного апарату створили низку спеціальних органів, які мали системно реалізовувати державну політику стосовно релігії та церкви. Формування концепції державно-церковних відносин та прихований партійний контроль за ними здійснювався через низку комісій у складі членів політбюро РКП(б) та їхні аналоги при ПБ ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, які восени 1922 р. об'єднали у єдину Антирелігійну комісію при ПБ РКП(б), а в Україні — Антирелігійну комісію (Всеукраїнську антирелігійну комісію) при ПБ ЦК КП(б)У. Практична робота покладалася на адміністративні відділи у структурі ВЧК–ДПУ–НКВС та рад робітничих і селянських депутатів. Розглянемо їх діяльність докладніше.

Утворення, склад та функції Всеукраїнської антирелігійної комісії. Під впливом ейфорії від відносно нескладного захоплення державної влади та майже повного розпаду напередодні цих подій християнської дисципліни у війську комуністична влада в Росії з перших кроків зробила спробу так само легко і швидко докорінним чином перебудувати основи повсякдення — витіснити релігійність із суспільної свідомості, зруйнувати церкву як інституцію та сформувати атеїстичну «комуністичну свідомість». Конкретного плану цієї перебудови, а тим більше прогнозу досягнень у цій царині, як і послідовного плану комуністичних перетворень в економіці, на початку не було. Принаймні до такого висновку

¹¹⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від народження до його загибелі. В 3-х кн. — Кн. 1. — К., 2013. — С. 156–157.

підводить і аналіз партійної програми, де ставленню до релігії відведено досить символічне місце, і вичікування до грудня 1917 — січня 1918 рр. результатів виборів до Установчих зборів, і проблема опанування рад. Але якщо стосовно потреби більшовизації рад дискусій не виникало, то процес кадрового та ідеологічного опанування церкви зсередини потягнув би за собою як мінімум постійні ідеологічні хитання, якщо не численні розколи у середовищі партійців ще й на ґрунті ставлення до релігії та церкви. Конкурентних більшовицьким політичних позицій вистачало і поза цариною церковно-державних відносин. Тому всі пропозиції на ім'я В. Леніна та до ВЧК від А. Луначарського використати декого з ієрархів РПЦ, аби у безпечній для партії формі примирити з комуністами селянство, під час обговорення на політбюро питання «Чи потрібна більшовикам лояльна церква?» були рішуче відкинуті Ф. Держинським, як «богоискательские и богостроительские». Останній вимагав, аби з церквою працювала тільки ВЧК «своїми методами»¹¹⁶. Ставку зробили на громадянську війну, терор, дискредитацію духовенства усіх рівнів та культу православних святих.

Однак залякування через застосування терору до православних кліриків на місцях та показовий розстріл кремлівських храмів перед перенесенням столиці з Петрограда до Москви одразу наштовхнулося на жорстку і консолідовану позицію єдиної легітимної, навіть після розгону Установчих Зборів, загальнодержавної інституції — Всеросійського помісного собору та обраного ним Всеросійського патріарха. Не дала сподіваних результатів — повної дискредитації православної релігії та культу святих — і проведена 1919 р. у всеросійських масштабах кампанія розкриття мощів православних святих. Перед більшовиками одночасно з багатьма іншими гостро постала проблема подолання громадського опору й у справі ліквідації церкви як міцної системи вертикальних і горизонтальних суспільних зв'язків та альтернативної світоглядної системи. Як і в усіх інших напрямках розвитку політичного процесу, на початковому етапі на їхні дії дуже вплинули сподівання на швидке розпалювання світової революції та потреба відтіснити від влади у Росії — з уряду та рад — представників інших соціалістичних партій.

У перший рік будівництва держави-комуни перед партією більшовиків постало надто багато тяжких проблем, пов'язаних з економічною руїною. Вона була викликана занепадом продуктивних сил під впливом зовнішньої і внутрішньої воєн і розпадом звичного економічного порядку під тиском наполегливих зусиль більшовиків переформатувати існуючі

¹¹⁶ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1921–1925 гг. — М. — Новосибирск, 1997. — С. 9.

виробничі відносини. Останнє здійснювалося для задоволення потреб розбудови армії і поширення на її багнетах комуністичної революції світом. З огляду на це перспектив вибудовування тривалих церковно-державних відносин не передбачалося. Ризикнемо припустити, що саме тому всі активні спроби з боку делегатів Всеросійського помісного собору, як найвищого органу церковного управління, налагодити якщо не співпрацю, то, принаймні, якийсь контакт з радою Петрограда не мали успіху. Відтак створенням на найвищому компартійному рівні спеціального органу державного управління, покликаного координувати та контролювати систематичне впровадження положення декрету від 23 січня 1918 р. та координацією взаємодії з іншими радянськими та державними органами на місцях, ніхто не займався. Фактично увесь рік В. Ленін і його соратники вирішували проблему комунізації російського села, зокрема питання власності на землю та характеру землекористування, що безпосередньо зачепило інтереси церкви в усіх куточках радянських республік. Конфіскація земельної та іншої церковної власності викликала спротив — і нерідко збройний — віруючих та кліру на місцях.

З іншого боку, більшовики вважали, що російська комуністична революція є частиною світової революції. Більше того, практика комуністичного будівництва в Росії примусила компартійне керівництво прилюдно, вустами заступника голови ВРНГ РСФРР В. Мілютіна визнати на II Всеросійському з'їзді рад народного господарства, що «Єдиний шлях до порятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи, злиття в одне Радянської Німеччини, Франції, Англії»¹¹⁷. На те, аби підштовхнути світову революцію, врятувати занепадаючу від комуністичних експериментів російську економіку і зберегти радянську владу, забракло золота, майна та капіталів, конфіскованих у великих власників. Зазнали поразки перша спроба «низверження міжнародної буржуазії» в Західній Європі та експорт революції на Схід, у Персію: почасти через міжнародну дипломатичну ситуацію, почасти через нетактовність комуністичних радників, під впливом яких уряд Перської (Гілянської) Республіки виступив проти ісламу та духовенства.

Новий етап експорту революції більшовики почали з ініціації революційних процесів у Німеччині, Болгарії, Естонії у 1923–1925 рр. З огляду на те, що попередній етап разом із комуністичним будівництвом у Росії, а з 1919 р. і в Україні — призвів до економічної руїни і голоду 1921 р., використання армії поза межами радянських республік було неможливим. Ставку зробили на таємну підготовку політичних операцій

¹¹⁷ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19–27 декабря 1918 г.). — М., 1919. — С. 23.

на території Європи силами місцевих комуністів та Комінтерну. На думку радянського військового розвідника В. Кривицького, у той період Радянський Союз покривав 90–95% відсотків витрат комуністичних партій у боротьбі за владу у своїх країнах¹¹⁸. Відряджена В. Леніним для встановлення контактів з лівими силами до Швеції А. Балабанова пізніше згадувала: «Корабли прибывали в Стокгольм каждую субботу. Они привозили мне огромное количество денег. Цель подобных денежных перемещений мне была непонятна... Я получила письмо от Ленина, в котором он писал: «Дорогой товарищ Балабанова... Вы наш самый способный и достойный сотрудник. Но я умоляю вас, не экономьте. Тратьте миллионы, много миллионов». Мне разъяснили, что я должна использовать деньги для поддержки левых организаций, подрыва оппозиционных групп, дискредитации конкретных лиц и т.д.»¹¹⁹.

Увесь цей час на найвищому партійному рівні для вирішення «певних завдань» у сфері «боротьби з релігією» створювалися численні особливі «антирелігійні» комісії під офіційним або неофіційним керівництвом Л. Троцького. Питання про час їх створення, персональний склад, мету, діяльність і розмежування повноважень досі є найменш з'ясованими в історіографії. Однак загалом відомо, що усі ці керовані наркомвоєнмором комісії займалися переважно «учетом, сосредоточением и распределением ценностей», конфіскованих у «колишніх» власників: від імператорської родини до коштовностей ліквідованих монастирів і церков та фінансуванню комуністичного підпілля по усьому світу. Останнє здійснювалося або передачею конфіскованого золота та діамантів, або перерахунком коштів. У своїй книзі В. Сідак та В. Козенюк наводять спогади одного зі свідків, який стверджував, що «іноді дипломатичною поштою привозили невелику валізу з дорогоцінним камінням. Каміння це передавалося без усіякої оцінки, за кількістю представникам Чека, військової розвідки та Комінтерну і швидко розходилося по руках другорядних агентів»¹²⁰. У якості дотичного підтвердження вкладання більшовиками величезних сум у справу світової революції згадані автори цитують статтю з газети «Нью-Йорк Таймс» того періоду, переклад якої В. Ленін зробив особисто: «Тільки за минулий рік [1920 — *авт.*], як нам стало відомо, на рахунки більшовицьких лідерів надійшло: від Троцького 11 мільйонів доларів в один тільки банк США. 90 мільйонів швейцар-

¹¹⁸ Кривицкий В. Я был агентом Сталина: записки советского разведчика. — М., 1996. — С. 58 / Цит. за: Сідак В.С., Козенюк В.А. Революцию назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К., 2004. — С. 49.

¹¹⁹ Цит. по: Арутюнов А. Досье Ленина без ретуши. — М., 1999. — С. 429.

¹²⁰ Сідак В.С., Козенюк В.А. Революцию назначить... — С. 50.

ських франків до Швейцарського банку. Від Зинов'єва 80 мільйонів швейцарських франків до Швейцарського банку. Від Урицького 85 мільйонів швейцарських франків до Швейцарського банку. Від Держинського 80 мільйонів швейцарських франків до Швейцарського банку. Від Ганецького 60 мільйонів швейцарських франків і 10 мільйонів доларів США. Від Леніна 75 мільйонів швейцарських франків. Здається, «світову революцію» правильніше було б назвати «світовою фінансовою революцією»¹²¹. Вождь «світового пролетаріату» переадресував переклад керівникам ВЧК з припискою: «Это безобразие а не работа! Так работать нельзя. Полюбуйтесь, что там пишут. Немедленно найдите, если потребуется — с Наркомфином утечку»¹²².

Одночасно зі створенням для експорту комуністичної революції до країн Європи державних розвідувально-диверсійних органів та партійних спецслужб в Росії, подібні партійні органи розвідки та контррозвідки у травні 1920 р. були утворені при ЦК КП(б) У. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 21 травня 1920 р. були присутні Г. Зинов'єв, Я Яковлев, Г. Петровський, В. Блакитний, Ф. Артем, Х. Раковський, Ф. Кон, О. Шумський, С. Косіор¹²³. Новостворений відділ отримав назву «Закордот» (поєднання українського та російського слів — «Закордонний отдел» — *авт.*) і був покликаний «вести агентурно-розвідувальну та інформаційну роботу за кордоном у прилеглих до України країнах (південь Польщі по лінії Гомель, Люблін, Краків, Галичина, Буковина, Бессарабія) і за фронтом у занятій противником частині України з питань політичного, економічного і воєнного характеру»¹²⁴. Затвердження штату та фінансування відділу покладалося на ЦК КП(б)У. Крім цього Закордот отримував субсидії, технічні засоби, гардероб та інші необхідні засоби від військової розвідки. При собі працівник цього відділу для роботи міг мати необмежену суму різними грошовими знаками та коштовності¹²⁵. Джерелом фінансування діяльності українського Закордоту також були капітали та коштовності, конфісковані у великих власників та ліквідованих монастирях і церквах.

З 1921 р. безпосередня експропріація майна, яке раніше належало церкві, проводилася неофіційно керованою Л.Троцьким «Комісією по цінностям» вже під приводом боротьби з голодом. Під приводом «спротиву» заходам радянської влади, спрямованим на боротьбу з голодом,

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 560. — Арк. 11.

¹²⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 139. — Арк. 1, копія.

¹²⁵ Сидак В.С., Козенюк В.А. Революцію назначить... — С. 67.

було вирішено повністю дискредитувати і знищити православний клір. 13 жовтня 1922 р. з метою здійснення централізованого партійного контролю за конфіскацією, накопиченням у Гохрані та Головмузеї і реалізацією церковних цінностей та перебігом операції з розколу РПЦ за участю керівників подібних комісій у силових структурах та представника уряду оргбюро ЦК РКП(б) утворило «Комісію з антирелігійної пропаганди» (Антирелігійна комісія при ЦК РКП(б) (далі АРК — *авт.*)¹²⁶. Робота та склад решти підкомісій — при ДПУ з церковних справ та скликання собору (оновленського), при ПБ з сектантських справ — мала бути обстежена новоствореною АРК при ЦК РКП(б) та, залежно від обставин, їх слід було або ліквідувати, або перетворити на підкомісії основної комісії¹²⁷. 19 жовтня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило рішення про створення АРК та її персональний склад. До нього увійшли: П. Красіков, В. Менжинський, М. Попов (голова), І. Флеровський, І. Скворцов-Степанов, П. Смідович. Однак, неофіційно, принаймні на період конфіскації цінностей, АРК очолював Л. Троцький. Він же був ініціатором та фактичним керівником кампанії з розколу РПЦ і майже регулярно направляв до політбюро теоретичні розробки і практичні пропозиції, що стосувалися усіх аспектів політики більшовиків стосовно релігії і церкви. Значну частину його проектів політбюро ЦК РКП(б) ухвалило як постанови, що лягли в основу партійного курсу у ставленні до церкви.

АРК, як структура партійного контролю у царині церковно-державних відносин, проіснувала з 23 жовтня 1922 р. до 17 листопада 1929 р. і загалом провела 118 засідань. У 1922–1924 рр., під час активного проведення кампаній конфіскації церковних цінностей на території усього СРСР та розколу РПЦ, АРК збиралася двічі на тиждень. При чому досі найзакритішою і, часто найменш збереженою, є документація, що стосується конфіскації церковних коштовностей: як у частині оцінки кількості, якості та художньої/історико-культурної/ринкової цінності конфіскованих речей, так і в частині прибутків з продажу останніх та розподілу коштів. Особливо у період проведення офіційної кампанії зі збору коштів для допомоги голодуючому населенню. Тому часто цитоване дослідниками цієї проблеми твердження Л. Троцького про те, що «главные церковные ценности уплыли за годы революции, осталось только громоздкое серебро»¹²⁸ видається непереконливим. З огляду на внутріпартійну боротьбу та неп в межах РСФРР увага до церкви дещо послаб-

¹²⁶ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. — С. 320–322.

¹²⁷ Там само. — С. 321.

¹²⁸ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. — С. 196.

люється і з 1925 р. АРК при ЦК ВКП(б) збирається раз на місяць, але до 1927 р. вона все ж істотно впливає на процеси розколу РПЦ. У кінці 1920-х рр. комісія вирішувала переважно технічні питання, передавши справу остаточної ліквідації церкви, кліру та релігійності населення органам ОДПУ–НКВС СРСР¹²⁹.

За російським зразком будівництво комуністичної держави та конструювання державного апарату відбувалося і в Україні. Резолюцією скликаного у Харкові російськими більшовиками Всеукраїнського з'їзду рад 11–12 грудня 1917 р. «Про організацію влади на Україні» Тимчасовому центральному виконавчому комітетові України доручалося «негайно поширити на території Української республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-селянського уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення»¹³⁰. Відповідно до цього документу, чинність декрету РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. поширилася на терени України у вигляді декрету від 18 січня 1919 р. Тимчасового робітничо-селянського уряду України про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Однак до весни 1921 р. жодного спеціального партійного чи державного органу, який би координував впровадження цього декрету, в Україні створено не було. Щоправда 3 серпня 1920 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР щодо питання про відокремлення церкви від держави»¹³¹. Робота зі створення конкретних виконавчих структур розпочалася з ініціативи радянських органів: 1 квітня 1921 р. Харківський губвиконком створив спеціальну комісію з відокремлення церкви від держави¹³².

Як і в Росії, найперше, що робили більшовики у царині церковно-державних стосунків на опанованих теренах України — «пропонували» релігійним громадам через обов'язкові постанови місцевих рад під виглядом проведення реєстрації за участю місцевого клірика у 10–20-ти денний термін скласти опис «усіх золотих, срібних та ін. дорогоцінних предметів релігійного культу, що знаходяться у користуванні даної

¹²⁹ Савельев С. Бог и комиссары // Социологические исследования. — 1991. — № 2. — С. 38.

¹³⁰ Про організацію влади на Україні. Резолюція Першого Всеукраїнського з'їзду Рад. 11–12 грудня 1917 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том перший. 1917–1941 рр. — К., 1963. — С. 14–15.

¹³¹ Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культу. — К., 1974. — С. 52.

¹³² Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела НКЮ. — Вып. 4. — Харьков, 1922. — С. 10–11.

громади»¹³³. Цитована постанова Чернігівського повітвиконкому від 20 березня 1919 р. оголошувала виявлені у діючих храмах цінності загальнонародним надбанням, а їх зберігання передавала під нагляд вибраних відповідальних осіб. Конфіскація з ліквідованих монастирів і храмів через відповідні інстанції мав надходити до очолюваних Л. Троцьким різноманітних комісій «по учету и сосредоточению ценностей» і використовуватися на потреби світового комуністичного руху.

Провал комуністичного будівництва в СРСР загалом та в Україні зокрема призвів до голоду 1921 р. Не вдаючись у деталі, зазначимо лише, що для більшовиків спровокована ними ж, трагедія стала зручною нагодою організувати кампанію конфіскації церковних цінностей у діючих храмах та легалізувати і пришвидшити їх продаж за кордоном для реалізації планів світової революції. Л. Троцький писав В. Леніну, Б. Красіну та В. Молотову 23 березня 1922 р.: «...для нас важнее получить в течение 22–23 г. за известную массу ценностей 50 миллионов, чем надеяться в 23–24 гг. получить 75 миллионов... Наступление пролетарской революции в Европе, хотя бы в одной из больших стран, совершенно застопорит рынок ценностей: буржуазия начнет вывозить и продавать, рабочие станут конфисковывать и пр., и пр.»¹³⁴.

Одночасно з конфіскацією церковних цінностей в Україні велися кампанії з розкриття мощів православних святих та розколу РПЦ. Тож як і в Росії, в Україні всі зусилля більшовиків були спрямовані на швидку ліквідацію релігії і церкви, а провал комуністичного штурму зруйнував ці сподівання та примусив замислитися над перспективами тривалої боротьби. З осені 1922 р. прямим партійним контролем за здійсненням державної антицерковної політики поряд із вилученням цінностей та терором охоплюється і розпочате ВЧК диригування складними процесами розколу в середовищі кліру Українського екзархату РПЦ. Тож логіка комуністичного державного будівництва підказувала необхідність утворення при ПБ ЦК КП(б)У аналога АРК при ЦК РКП(б) — Всеукраїнської антирелігійної комісії, хоча й без самостійних повноважень у питанні реалізації експропрійованих церковних цінностей.

Питання про час утворення АРК при ЦК КП(б)У не менш складне, ніж питання створення «материнської» комісії при ЦК РКП(б). Дослідники, що зверталися до цієї теми, розходяться у висновках. А. Киридон вказує на 4 липня 1922 р., коли ПБ ЦК КП(б)У ухвалило рішення про

¹³³ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.В. Воробей; упорядники А.В. Морозов, Н.М. Полетун. — Чернігів, 2010. — С. 18–19.

¹³⁴ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. — С. 94.

створення «Комісії з антирелігійної пропаганди» у складі Серафімова (голова), Рафаїла, І. Сухоплюєва, В. Балицького, Мініна та М. Скрипника¹³⁵. О.Ігнатуша схиляється до 27 березня 1923 р. — дати першого відомого протоколу АРК, серед збережених у ЦДАГО України¹³⁶. С. Тригуб вказує на період серпень-вересень 1922 р. Підставою вважає закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда за вересень 1922 р., де останній зазначав, що «у справі розколу церкви у половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямі розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого при ЦК працює спеціальна комісія»¹³⁷. Тому вважає, що для координації процесів розколу «не пізніше серпня-вересня 1922 р. при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія «По церковних справах», яка пізніше була реорганізована і взяла назву «Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У» (надалі також фігурує назва «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна комісія»)»¹³⁸. На нашу думку, ці складнощі викликані тим, що комісія була ретранслятором директив політбюро ЦК РКП(б), який пристосовував їх до українських реалій і на її роботі істотно позначилося дотримання режиму секретності у координації кампанії з конфіскації церковних цінностей. Не випадково протоколи комісій, що проводили вилучення коштовностей на місцях, в українських архівосховищах збережені вибірково і встановити реальну кількість та вартість вилученого, на яку за правилами аукціонних торгів істотно впливає мистецька та історична цінність предметів, — досі неможливо.

У питанні утворення АРК/ВАК погоджуємося з позицією С. Тригуба. Збережені протоколи дають можливість прослідкувати активну діяльність комісії у розпал кампанії з розколу українського православ'я до 1925 р. Така активність була викликана наявністю в Україні руху за автокефалію Української церкви та потребою знищити її одночасно з виявленням та ліквідацією учасників селянського повстанського руху. Пізніші протоколи цієї комісії не знайдені, але факт її координаційної діяльності

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 1; *Киридон А.М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль, 2005. — С. 70.

¹³⁶ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-і рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 184.

¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 998. — Арк. 45–46.

¹³⁸ *Тригуб С.* Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). — Миколаїв, 2009. — С. 196–197.

підтверджують протоколи АРК, які діяли при партійних осередках на місцях до листопада-грудня 1929 р.¹³⁹.

О. Ігнатуша звертає увагу на те, що у роботі української АРК/ВАК, так само як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-радянського апарату: у 1923 р. — В. Балицький (голова ДПУ УСРР), М. Черлюнчакевич (заступник наркома внутрішніх справ), Я. Райхштейн (заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР), І. Сухоплюєв (завідувач підвідділу культів адміністративного відділу НКВС), А. Соколовський (завідувач V–VI відділом ДПУ), С. Диманштейн (голова Головополітосвіти), В. Логінов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), у 1924 р. — К. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (агітпроп ЦК КП(б)У), С. Карін (Даниленко), А. Іванов (член ПБ ЦК КП(б)У, з 1925 р. — член ЦВК СРСР, член президії ЦВК СРСР, секретар Ради Союзу ЦВК СРСР), В. Горожанин (Кудельський) (з 1924 р. — начальник секретного відділу ДПУ УСРР), Холявський (завідувач Організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У)¹⁴⁰. Так само як і всеросійська, українська АРК/ВАК мала закритий і практично конспіративний характер. Однак у період найвідчутнішого політичного тиску на православні конфесії України в середині 1920-х рр. правомочність рішень комісії визнавалася навіть за умови участі в роботі чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК¹⁴¹. 15 жовтня 1924 р. оргбюро ЦК КП(б)У затвердило на посаді голови АРК/ВАК М. Попова, який у 1922–1923 рр. очолював всеросійську АРК¹⁴². Протягом усього періоду роботи комісії її посадовий склад, на відміну від персонального, залишався стабільним.

Як і всі інші напрями діяльності партійно-радянських органів в Україні, діяльність АРК/ВАК контролювалася з Москви. Протоколи її засідань надсилалися до Антирелігійної комісії у Москві¹⁴³. Листування здійснювалося через ОДПУ, бо місцеві комісії, на думку центру, проявляли забагато самостійності. Українська партійно-радянська верхівка вбачала у цьому недовіру центру. На засіданні 1 березня 1925 р. комісія під головуванням О. Шумського та за участю: М. Скрипника,

¹³⁹ Там само. — С. 197. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30 рр. XX ст. архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. — Рівне, 2003. — С. 56.

¹⁴⁰ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... — С. 184.

¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 56.

¹⁴² *Киридон А.М.* Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // *Православ'я* — наука — суспільство: проблеми взаємодії. — Черкаси, 2004. — С. 49.

¹⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України) — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1842. — Арк. 9.

В. Балицького, В. Логинова, М. Черлунчакевича ухвалила промовисте рішення: «Прийняти пропозицію т. Скрипника: а) Знести з антирелігійною комісією при ЦК РКП(б) про те, щоб директиви по антирелігійній політиці на Україні отримувались Комісією при ЦК КП(б)У, а не безпосередньо Держполітуправлінням»¹⁴⁴. 13 квітня того ж року на засіданні комісії під час розгляду питання «Про тихонівщину» розбіжності з комісією ЦК РКП(б) виникли знову. Ухвалили рішення «просити Москву не вживати ніяких рішучих заходів до узгодження з Україною» та «доручити тов. Попову (19.10.1922–25.01.1923 — голова, а до 23.10.1924 р. — заступник голови АРК при ЦК РКП(б), секретар ЦК КП(б)У, 1924–1925 — редактор газети «Комуніст», ректор Інституту марксизму, голова АРК) при поїзді до Москви домовитись про подальшу лінію»¹⁴⁵. В атмосфері взаємних підозр всеукраїнська та всеросійська комісії пропрацювали до 1929 р., причому АРК/ВАК мала приділяти особливу увагу справі уніфікації організаційної боротьби проти церкви за взірцем РСФРР, поширюючи циркуляри ЦК ВКП(б), НКЮ РСФРР/СРСР та інших структур державного управління¹⁴⁶ заради мобільнішого та ефективнішого загальнодержавного розгортання цієї боротьби.

Ключовими напрямками державної політики, які координувала АРК/ВАК були конфіскація церковних цінностей та розкол православних конфесій. Коротко окреслимо обидва напрямки.

Офіційно кампанія з конфіскації почалася ухваленням декрету ЦВК РСФРР від 23 лютого 1922 р. «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», що передбачав у місячний термін вилучити з переданого у користування релігійним громадам церковного майна усі предмети із золота, срібла та дорогоцінного каміння, спрямувавши їх до фонду Наркомфіну для боротьби з голодом¹⁴⁷. 8 березня 1922 р. ідентичний документ, але під іншою назвою — «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» — схвалив ВУЦВК¹⁴⁸. Тривала вона до весни 1923 р. Місцеві комісії з вилучення склалися з місцевих же представників партійного і радянського апарату, вилучені речі надходили до Державного сховища у системі НКФ УСРР, а потім відправлялися до Москви. Речі вилучалися на вагу, без експертної оцінки мистецької та історичної і, відповідно, ринкової цінності. Робилося усе можливе, аби не допускати експертів науковців і музейних працівників.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 56.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 59.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 1842. — Арк. 9.

¹⁴⁷ Известия ВЦИК. — 1922. — 26 февраля.

¹⁴⁸ СУР Украины. — 1922. — № 11. — Ст. 188.

Також відхилялися прохання громад компенсувати вартість речей грошима чи продуктами. Вочевидь, для збереження у таємниці масштабів конфіскації та унеможливлення встановлення контролю за використанням коштів від реалізації цінностей.

Представникам Всеукраїнської академії наук довелося докласти величезних зусиль, аби на початку осені 1922 р. повернути до України з Державного сховища матеріальних цінностей РСФРР — Гохрана — близько 3200 ювелірних виробів, що «мали виняткове художнє чи наукове значення та вже були оцінені Наркомфіном»¹⁴⁹. За підрахунками О. Нестулі, це — до 5% від загальної кількості речей, конфіскованих в українських храмах, які зосередила у своїх руках вищезгадана комісія Л. Троцького¹⁵⁰.

Наступна спустошлива хвиля конфіскації церковних ювелірних і мистецьких скарбів, стародруків та дзвонів, серед яких були шедеври ливарного мистецтва, прокотилася Україною у кінці 1920-х рр. і також припала на час випробувань — голоду 1928/29 рр. Цього разу церковні речі вилучали на експорт з фондів музеїв, де їх вдалося врятувати на початку 1920-х рр., мотивуючи потребами індустріалізації. Безцінні для української культури зразки церковного шиття європейські та американські пані через міжнародні аукціони Сотбіс та Крістіс купували для пошиття сумочок.

З неменшим завзяттям всеукраїнська АРК займалася організацією і координацією розколу у середовищі кліру Українського екзархату РПЦ та боротьбою з автокефальним рухом. Завдання полягали в організації осередків групи «Жива церква» у центрі та регіонах, організації і проведенні Всеукраїнського обновленського з'їзду 14–16 лютого 1923 р., проголошенні автокефалії обновленської церкви в Україні, виділенні уповноважених від Вищого церковного управління обновленської церкви тощо. Все це мало допомогти організувати суд над Всеросійським патріархом Тихоном, а в Україні — над його екзархом — Михаїлом (Єрмаковим) до скликання Всеросійського помісного собору та змусити його піти на співпрацю з радянською владою.

На засіданнях АРК вироблялися практичні заходи з внесення розколу. Вони полягали у застосуванні або припиненні репресій чи економічного тиску до єпископату та священства, яке зберегло канонічне підпорядкування Всеросійському патріархові та утворенні паралельної церковної структури — Живій церкви; компрометації через пресу діяльності вищого

¹⁴⁹ ЦДАВО України — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 456. — Арк. 17.

¹⁵⁰ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. У 2-х ч. — Ч. 1. 1917 — середина 20-х рр. — К., 1995. — С. 13–153.

виконавчого органу УАПЦ — Всеукраїнської православної церковної ради (далі — ВПЦР), а пізніше — створення «обновленського» крила в УАПЦ; закритті монастирів та храмів.

Обсяги фінансування розколу також знаходилися у компетенції Всеукраїнської АРК. Оскільки новостворене обновленське Всеукраїнське вище церковне (далі — ВУВЦУ) управління не мало власних коштів на оплату працівникам, поїздки єпархіями, інструктування та видання друкованого органу — АРК для полегшення контролю за обновленцями у квітні 1923 р. перевела ВУВЦУ до Харкова. Лише за перший квартал 1923 р. на облаштування ВУВЦУ, відрядження делегатів-сексотів на Всеросійський церковний собор, друк обновленських листівок та видання головного друкованого органу — «Церковної газети» АРК ЦК КП(б)У витратила 128 млн. руб.¹⁵¹. На другий квартал того ж року на фінансування поширення обновленських ідей, створення осередків «Живої церкви» на місцях та підготовку до проведення Всеукраїнського обновленського собору планувалося виділити 383 млн. руб.¹⁵².

Стратегічну лінію подальшої роботи з розколу політбюро накреслило заслухавши доповідь члена АРК В. Логінова «Про церковну політику». Рішення передбачало: «а) підтвердити подальший курс на всебічну підтримку «Живої церкви»; б) вжити заходів до недопущення посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівщини; ...д) комісії поставити завдання ліквідувати тертя між прогресивними духовними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями та автокефалістами; е) схвалити лінію комісії з пом'якшення різкості лінії живоцерковників; ж) схвалити перейменування Вищого церковного управління в Український Синод; ...м) усіляко утриматися від зворотної передачі церков від «Живої церкви» тихонівцям. Передача повинна проводитися тільки за постановою Центральної церковної комісії (АРК/ВАК — *авт.*)»¹⁵³.

Поряд із розколом РПЦ в Україні для АРК/ВАК важливо було протягом 1922–1925 рр. перешкодити злиттю УАПЦ та екзархіальної обновленської церков. У кінці 1922 р. І. Сухоплюєв у чорновій записці до політбюро ЦК КП(б)У запропонував спосіб вирішити цю проблему: «Роз'єднати їх можна автокефалією екзархіальної церкви»¹⁵⁴. Погодив-

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1772. — Арк. 2, 4, 28.

¹⁵² Там само. — Арк. 62–64.

¹⁵³ Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 12; *Киридон А.* Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол. І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. К., 2004. — Т. 11. — С. 150–157.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 85.

шись із пропозицією, АРК при ПБ ЦК КП(б)У звернулася із запитом про автокефалію до Москви. АРК при ПБ ЦК РКП(б) розглядала це питання двічі: на засіданнях 31 жовтня 1922 р. та 22 травня 1923 р., тобто до та після скликання у Москві II Всеросійського помісного собору обновленської РПЦ. В обох випадках, попри нагальну потребу такого кроку в інтересах розколу обох конфесій, на початку 1920-х рр. Москва не наважилась надати навіть декларативну незалежність від центру бодай у церковних справах¹⁵⁵. До розв'язання цього питання, вочевидь, під тиском зростання автокефального руху в Україні, повернулися лише 1925 р. 1 березня АРК ухвалила чергове рішення «поставити перед ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) питання про необхідність ввести повну автокефалію Української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом»¹⁵⁶. Позитивна відповідь з Москви дозволила на II Всеукраїнському соборі, скликаному у травні 1925 р. у Харкові за активного сприяння ДПУ, оголосити обновленську церкву в Україні автокефальною і затвердити її автокефальний статус у повному і беззастережному значенні постановою Всеросійського обновленського собору, скликаного у жовтні у Москві¹⁵⁷. Наслідком цієї роботи стала організація чергового розколу в РПЦ і утворення нової конфесії — «Соборно-єпископської церкви», або «Української православної автокефальної церкви з канонічно наступною ієрархією».

Для реалізації своєї політики на місцях АРК мала розгалужену мережу різного роду комісій, що були створені при губкомах КП(б)У переважно протягом весни–осені 1922 р. Спочатку це були «трійки» — спеціальні органи губернського та повітового масштабу, створені з метою впровадження згаданої концепції церковно-державних відносин. До складу трійок входили представники від комітету КП(б)У, ДПУ, виконкому чи НКВС. Кадри, з яких склалися трійки, мали бути «винятково витриманими і політично грамотними працівниками»¹⁵⁸.

На ці органи покладалися наступні завдання:

1. Зробити через представника ДПУ облік «контрреволюційного духовенства» для того, щоб надалі поступово через «Ініціативну групу» провести на всі ієрархічні командні пости прихильників т.зв. «Живої церкви».

¹⁵⁵ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. — С. 335, 525.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 56.

¹⁵⁷ Кузнецов А.И. Обновленческий раскол в Русской церкви // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). — М., 2002. — С. 484, 488.

¹⁵⁸ Тригуб С. Розгром української церковної опозиції... — С. 204.

2. Надати представникам «Живої церкви» можливість провадити друковану й усну пропаганду.
3. Всі «контрреволюційні» справи, після відповідної обробки в органах дізнання та слідства, у терміновому порядку, широко популяризуючи, передавати на слухання до сесій революційних трибуналів.
4. Підсилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню церкви від держави.

У 1924 р., з огляду на потребу централізувати партійний та радянський апарати і укомплектувати його підрозділи винятково партійними кадрами, структура АРК на місцях була реорганізована. 19 березня 1924 р. ЦК КП(б)У надіслав до губкомів обіжник № 1, вироблений на основі рішення АРК/ВАК, з вимогою негайно створити при губкомах антирелігійні комісії у такому складі: голова комісії — зав. агітпропом губкому, члени — заступник голови губвиконкому, губпрокурор, начальник губвідділу ДПУ або його заступник, секретар — представник ДПУ (як правило, начальник таємного відділу — СОЧ («секретно-оперативної частини» — *авт.*), що займався питаннями політики стосовно церкви). На засіданнях цих комісій мали обговорюватися усі принципи питання, а відповідні постанови були обов'язковими до виконання для усіх радянських органів, з якими представники конфесій стикалися тим чи іншим чином. Під час розв'язання принципів питань місцеві комісії через апарат ДПУ зв'язувалися з центральною АРК, з поточних — отримували консультації у губвідділі ДПУ. Крім того, у більшості округ протягом літа 1924 р. утворили мережу антирелігійних комісій при агітпропах окружних комітетів КП(б)У¹⁵⁹.

Вже з весни 1924 р. обіжник, розісланий секретарям губкомів та головам губернських АРК, чітко визначив пріоритетні напрямки їхньої роботи: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської необхідно використати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади входять у той чи інший контакт (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.). Губвідділи ДПУ, зірко стежачи за всіма потребами обновленських і тихонівських приходів повинні у контакті зі згаданими радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою — ДПУ — участь у цьому), усіляко сприяти першим і протидіяти другим. Так, при встановленні податків на обновленців стягувати, по можливості нижче і в усякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців — не нижче встановленого максимуму. [...] Кожний окремих

¹⁵⁹ Там само. — С. 205–206.

випадок протидії тихонівцям і сприяння обновленцям обставляти так, щоб він формально не суперечив закону і, по можливості, не давав формальних приводів для оскарження дій місцевої влади у вищій інстанції. При цьому необхідно проводити різницю між селом і містом: якщо в місті зазначене може проводитися рішучіше і жорстокіше, то в селі необхідно проявляти особливу обережність і розбірливість відповідно до настроїв даної місцевості і передбачати можливі небажані наслідки (заворушення селян і т.п.)»¹⁶⁰. Тобто, на відміну від Росії, в Україні економічний тиск на кліриків православних конфесій, як метод ліквідації церкви, застосовувався протягом усіх 1920-х рр. без жодних послаблень у період непу.

У липні–листопаді 1925 р. у річці загальнодержавної адміністративної реформи відбулася чергова реорганізація АРК у бік посилення централізації структури органів антирелігійної роботи. 19 червня політбюро ЦК КП(б)У спеціальною постановою зобов'язав округові партійні комітети організувати місцеві антирелігійні комісії у складі: 1) секретар окружному, 2) завідувач агітаційно-пропагандистським відділом, 3) начальник окружного відділу ДПУ. До роботи новостворюваних антирелігійних комісій із правом дорадчого голосу могли бути залучені начальники адміністративних відділів окружних виконкомів, а за потреби начальники відділень культів окрадмінвідділів — тобто представники органів державної влади, які безпосередньо реалізовували партійну політику у царині церковно-державних відносин¹⁶¹.

Перед окружними АРК ставилися наступні завдання:

1. Координування діяльності організацій, що проводять церковну політику. Спостереження за правильним проведенням у життя політичної лінії щодо різних церковних угруповань.
2. Інформація про стан релігійного руху в окрузі. Вивчення і постановка обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад).
3. Спостереження за проведенням у життя директив Всеукраїнської антирелігійної комісії¹⁶².

Уся мережа регіональних антирелігійних комісій жорстко підпорядковувалась ВАК і, відповідно до її циркуляру, усі протоколи окрАРК слід було передавати безпосередньо до центральної комісії¹⁶³.

¹⁶⁰ Там само. — С. 207.

¹⁶¹ Там само. — С. 209.

¹⁶² Там само. — С. 210.

¹⁶³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 451. — Арк. 13.

Отже, пильний контроль компартійної верхівки над процесом конфіскації і реалізації церковних цінностей силами окремих спеціальних непублічних/конспіративних комісій у 1917–1921 рр. під тиском обставин на середину 1920-х рр. переріс у функціонування стрункої системи органів прихованого партійного контролю та міжвідомчої координації діяльності місцевих радянських (виконавчі комітети рад) та державних органів (НКЮ, НКВС, ДПУ) за процесом зміни православної ідентичності на радянську. У такому вигляді та режимі мережа партійних антирелігійних комісій проіснувала до 1929 р.

Діяльність центральних і місцевих радянських виконавчих органів у царині церковно-державних відносин. До часу створення АРК при ПБ ЦК РКП(б) і АРК/ВАК при ПБ ЦК КП(б)У та широкого залучення органів ВЧК-ДПУ до боротьби з православними конфесіями в Україні координацію антицерковних заходів здійснювали НКЮ та НКВС. Першим загальне керівництво справою впровадження декрету про відокремлення церкви від держави за зразком РСФРР, але відповідно до постанови РНК УСРР від 3 серпня 1920 р. здійснював Народний комісаріат юстиції¹⁶⁴.

10 листопада 1920 р. за підписом керівника комісаріату Є. Терлецького з'явилася «Інструкція НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»¹⁶⁵. Документ складався з восьми розділів: I. Загальні положення; II. Про церковні і релігійні товариства; III. Про майно, призначене для виконання релігійних обрядів; IV. Про інше майно; V. Про метричні книги; VI. Про релігійні церемонії і обряди; VII. Про викладання релігійних віровчень; VIII. Про місцеві органи по втіленню декрету про відокремлення церкви від держави. Додаток містив зразок договору на користування молитовними будинками.

Стаття 14. Інструкції позбавила церкви та громади права юридичної особи і вони не могли бути суб'єктом цивільних правовідносин: виступати у суді як позивач, відповідач або третя особа, укладати договори або набувати майнові права. Умови користування культовим майном — «молитовнями спеціального типу», «предметами культу» — визначалися радянською владою у договорі на користування молитовним будинком.

Порядок реалізації церковного і монастирського майна передбачав його передачу під безпосередній контроль місцевих рад робітничих і

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 91.

¹⁶⁵ Церковь и Государство. Сб. постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела НКЮ. — Вып. 4. — Харьков: НКЮ, 1922. — С. 10.

селянських депутатів (ст. 17). Майно, «не призначене для богослужбових цілей» — будинки, землі, угіддя, фабрики, заводи (свічні та інші), рибальські, промисли, садиби, готелі та інше «прибуткове майно» — «не взяте на облік та не передане у відання радянських установ», згідно зі статтею 32 документу, відбиралося. Храми і богослужбове майно місцеві ради на підставі договору передавали «у безкоштовне користування місцевим жителям відповідної релігії» (ст. 18). Причому не усій громаді, а конкретно визначеній групі у 20 осіб (ст. 19).

Справи метрикації ст.42 інструкції вимагала негайно передати до губернських відділів реєстрації актів громадянського стану. Окремим розділом «Про релігійні церемонії і обряди» заборонялося здійснення релігійних обрядів і церемоній (молебнів, панахид) та розміщення у державних та інших публічно-правових громадських приміщеннях будь-яких релігійних зображень (ікон, картин, статуй) (ст. 46). Релігійні процесії та виконання будь-яких релігійних обрядів на вулицях і площах за ст. 48 були можливі лише з дозволу органів місцевої влади.

Статтями 50-53 радянська влада заборонила викладання релігійних віровчень у державних, громадських і приватних закладах (за винятком «спеціальних богословських»); припинила будь-яке фінансування релігії в школах та утримання викладачів релігійних дисциплін. Усі духовні навчальні заклади, як народне надбання, передавалися у підпорядкування Народного комісаріату освіти (ст. 52). Благодійницька та просвітницька діяльність релігійних громад також була заборонена (ст. 51).

Втіленням державної політики на місцях мали займатися губернські та повітові відділи юстиції (губюсти і повюсти) спільно з відділами управлінь виконкомів, а у волостях — місцеві виконкоми (ст. 54). Губернським і повітовим відділам юстиції надавалося право утворювати спеціальні — «ліквідаційні» — підвідділи або комісії (ліквідділи) (ст. 55). Обов'язки цих структур визначалися статтею 56 Інструкції: «а) ознайомлення населення через друк та усну агітацію зі значенням реформи; б) практичне керівництво всіма заходами, які впливають з декрету та інструкції, з відібрання майна і метричних книг; в) вироблення заходів для відібрання майна (у розумінні попередження злочинної агітації, дзвонів, скупчення народу і т.п.); г) спостереження за тим, щоб всі приватні особи та установи надавали детальну інформацію про суму внесків і грошових документів, котрі ще належать (належали) церковним і релігійним товариствам тощо»¹⁶⁶. Завершити «всі дії по відбиранню

¹⁶⁶ Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному комисариату юстиции с 1 января 1920 года по 15 апреля 1921 года. Вып. 2. — С. 4–12.

церковного чи релігійного майна» планувалося не пізніше ніж через два місяці від дня опублікування інструкції (ст. 40).

За відсутності підготовлених належним чином, а то і просто письменних кадрів виконання цієї інструкції було вкрай повільним, супроводжувалося масштабними зловживаннями і протестами віруючих. Президії ВУЦВК довелося спеціальною постановою скасувати усі постанови виконкомів та ревкомів, що стосувалися реквізицій молитовень для будь-яких цілей, а НКЮ — зобов'язати всі роботи по «дійсному відокремленню церкви від держави завершити до 1 травня 1921 р.»¹⁶⁷.

31 травня 1921 р. для удосконалення координації антицерковних заходів при НКЮ УСРР створили спеціальний «Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави»¹⁶⁸. Очолив його партійний функціонер і представник червоної професури І. Сухоплюєв. До його компетенції належали: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів — директив, інструкцій, положень, обіжників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу, регулювання відносин державних інституцій і церкви, міжконфесійних відносин, надання консультативної допомоги з цих питань. Штат відділу передбачав наявність п'яти посадових осіб, але тривалий час І. Сухоплюєв працював один. При губернських та повітових відділах юстиції передбачалося відкрити ліквідаційні «столи» з відокремлення церкви від держави зі штатом у складі трьох осіб: завідувача, секретаря і діловода¹⁶⁹.

Одночасно з функціонуванням спеціального підрозділу у структурі радянських органів у складі адміністративного відділу НКВС УСРР, який здійснював нагляд «за точним виконанням і втіленням в життя усіма установами розпоряджень і наказів радянської влади», існував підвідділ реєстрації та обліку. Він мав два «столи»: реєстрації всіх статутів кооперативів, організацій державних і приватних і т.ін. та реєстрації статутів релігійних і національних організацій¹⁷⁰.

Ліквідаційні відділи у своїй діяльності мусили спиратися на допомогу структури НКВС УСРР на місцях, особливо, під час розгортання кампанії конфіскації церковних цінностей, хоча останні досить неохоче взаємодіяли з ліквідками НКЮ. 18 серпня 1921 р., «внаслідок виявленої на практиці необхідності вести всю справу відокремлення церкви від

¹⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 817. — Арк. 9; Спр. 1223 — Арк. 50. Постановление Совета Народных Комиссаров. О работе Наркомюста // Сборник документов, инструкций и циркуляров по НКЮ... — Вып. 3. — С. 6.

¹⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 817. — Арк. 8; Спр. 818. — Арк. 61. Церковь и государство. Сборник постановлений... — Вып. 4. — С. 48.

¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 818. — Арк. 7, 120–122.

¹⁷⁰ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 507. — Арк. 202.

держави на місцях через Міжвідомчу комісію», таку створили. Штатна комплектація передбачала входження керівників місцевих відділів юстиції, виконкомів, та Надзвичайної комісії (губчека або повітового політбюро)¹⁷¹. Цікаво, що на тлі відсутності письмених кадрів у партійно-радянському апараті на місцях, у тому числі і в органах, що здійснювали відокремлення церкви від держави, до складу місцевих комісій до 1924 р. нерідко входили не лише віруючі, але й колишні священнослужителі або члени їхніх родин¹⁷².

5 жовтня 1921 р. відбулася реорганізація НКЮ УСРР. Відділ відокремлення церкви від держави отримав п'яте місце в його структурі. Офіційно до компетенції V відділу належало: вироблення проектів, видання інструкцій, циркулярів і пояснень з питань ставлення радянської влади до церковних і культових об'єднань, загальне керівництво застосуванням на місцях декрету про відокремлення церкви від держави. Крім того відділ мав опікуватися питаннями огляду, узагальнення і розробки матеріалів усіх відомств з питань культу, спостереження за судовими й адміністративними репресіями, «боротьбою з контрреволюційним елементом, що виступає під релігійним прапором»¹⁷³. Конкретизувала безпосередні завдання перед працівниками V відділу таємна інструкція, що вимагала: «Увійти в курс релігійного життя, складати періодичні доповіді уповноваженим ДПУ про стан релігійного життя в регіоні; установити точний нагляд за діяльністю громад, вимагаючи від них протоколів молитовних зборів; розробити нові статuti для релігійних організацій тощо»¹⁷⁴.

В умовах жорсткого партійного контролю за перебігом процесу конфіскації церковних цінностей неминуче посилювалася конкуренція на цій ділянці роботи між КНЮ і НКВС УСРР. Крім того, як свідчать численні запити, на місцях не дуже розрізняли ці дві структури. Тому НКЮ іноді досить категорично нагадував НКВС, що «відокремленням церкви від держави відає не Наркомвнусправ, а Наркомюст», і навіть вдавався до скасування окремих постанов НКВС у певних питаннях¹⁷⁵. З метою посилення централізації державного апарату та, на нашу думку, не в останню чергу через потребу максимального контролю над вилученням церковних цінностей — відповідно до обіжника від 23 вересня 1922 р. —

¹⁷¹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 768. — Арк. 9.

¹⁷² Киридон А.М. Час випробування... — С. 59.

¹⁷³ СУ УССР. — Харків, 1921. — № 20. — Ст. 572; Сборник декретов, инструкций и циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции. — Вып. 3. — Харків: Изд. НКЮ, 1921. — С. 1; Там само. — С. 4–5.

¹⁷⁴ Там само. — С. 4–5.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1218. — Арк. 32.

влада провела чергову реорганізацію місцевих органів юстиції і 29 вересня того ж року ліквідаційний відділ НКЮ разом із місцевими підрозділами повністю передали до відповідної підструктури НКВС УСРР¹⁷⁶.

Штат новоствореного республіканського відділення НКВС з відокремлення церкви від держави під орудою І. Сухоплюєва складався з трьох осіб: завідувача, експерта і секретаря; губернських комісій — з завідувача губернським відділом управління/губвідуправом (або його заступника), члена президії раднарсуду та представника губвідділу ДПУ¹⁷⁷. У повітових містах робота з відокремлення церкви від держави покладалася на завідувачів повітвідуправ або їхніх заступників, у волостях — на місцеві виконкоми, які зобов'язувалися щомісяця подавати відомості до губліквідкомісій НКВС. До останніх же належало «звертатися з місць (з волостей та повітів) в інстанційному порядку за керівними вказівками і роз'ясненнями тих чи інших питань, які викликали сумнів»¹⁷⁸.

Загалом же коло обов'язків працівників даного відділення окреслювала спеціальна інструкція (цитуємо переклад, зберігаючи стиль документу):

1. «Укладання договорів на передачу церков, костьолів, кірх, синагог, мечетей, молитовних будинків у безкоштовне користування групам, які складаються не менш як з 20-ти віруючих, за договором, разом із богослужбовим майном, що знаходиться в них;
2. закриття так званих домових церков, тобто церков, які знаходилися в казенних приміщеннях царського режиму, тобто при лікарнях, в'язницях, казармах, гімназіях, семінаріях та інших навчальних закладах;
3. нагляд за правильним використанням житлових монастирських приміщень і богослужбових будівель для громадських потреб;
4. надання висновків по статутах церковних релігійних громад;
5. надання ухвал з питань усіх відомств у справах стосовно церкви взагалі і відокремлення церкви від держави зокрема;
6. практичне керівництво всіма заходами по вилученню церковного і монастирського майна на виконання 14-ї ст. декрету про відокремлення церкви від держави, організація заходів щодо попередження злочинної агітації, набатів, скупчення народу і т.п. при вилученні націоналізованого церковного і монастирського майна та церковних цінностей на користь голодуючих;

¹⁷⁶ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1085. — Арк. 4, 55.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 2.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 3. — Спр. 2186. — Арк. 75.

7. керівництво радянськими органами з питань, які виникають з боротьби церков: автокефалістів з екзархістами, «живої церкви» з «обновленцями» та ін.;
8. нагляд за комнезамами для недопущення їх втручання у справу духовного закріпачення бідноти;
9. ліквідація церковного розлучення;
10. ліквідація церковної метрикації народжень, смертей і шлюбів;
11. ліквідація «мощей»;
12. нагляд за недопущенням неправильного звільнення від військової повинності за так званими релігійними переконаннями;
13. порушення проти церковників судових процесів;
14. антирелігійна агітація і пропаганда: а) усна: лекції, доповіді, диспути, гуртки тощо; б) друкована: видання книг, брошур, газет, журналів;
15. нагляд за фактичним відокремленням школи від церкви, за недопущенням викладання закону Божого і богословських дисциплін в державних, громадських, в яких викладаються загальноосвітні дисципліни;
16. нагляд за непривласненням церковними і релігійними товариствами прав юридичної особи»¹⁷⁹.

Впадає в око надмірна деталізація у документі посадових обов'язків працівників. Вона обумовлена не лише перепідпорядкуванням іншому відомству. Поряд із багатьма іншими на початку 1920-х рр. гостро поставала проблема якості кадрів на усіх щаблях радянського апарату. Попри вимогу чергового обіжника НКВС забезпечити місцеві органи «по проведенню політики відокремлення церкви від держави кваліфікованими керівниками з відомства юстиції»¹⁸⁰, як свідчив у жовтні 1922 р. голова одного з волосних виконкомів Зміївського повіту на Харківщині — «серед керівних структур на місцях при владі прості смертні, які, одержавши папірця від Вищої Центральної Влади, не сміють відступити у виконанні її від жодної букви, а, виконуючи її, вживають усіляких запобіжних заходів, щоб не порушити розпоряджень і декрету Радянської влади»¹⁸¹. Причину комплектації апарату НКВС та судових органів некомпетентними працівниками варто шукати у класовому принципі відбору. Як підкреслювалося в одному з обіжників НКВС (цитуємо без змін — *авт.*), «ці робітники, будучи здібними у вирішенні справи з точки погляду правильно-класового підходу... мають один великий брак, а

¹⁷⁹ Там само. — Спр. 1085. — Арк. 199.

¹⁸⁰ Там само. — Арк. 3.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 114.

саме: незнання чинного законодавства й невміння визнаватися й користуватися існуючими кодексами та окремими декретами, постановами, розпорядженнями і т.п.»¹⁸². Принцип класового відбору став стійкою традицією у формуванні партійно-радянського апарату на довгі роки.

Тож «питань, які викликають сумнів» у працівників відділів НКВС з відокремлення церкви від держави, з огляду на рівень освіти та загалом шляхів побудови комунізму, вочевидь, було занадто багато. Крім того місцеві комісії створювалися з істотним запізненням, з виконанням завдань зволікали, а подана інформація часто зовсім не відображала реальної картини життя православних конфесій. Губернське керівництво нарікало: «повітові відділи управління, прийнявши від своїх попередників [повюстів — *авт.*] справи з відокремлення церкви від держави, запозичили від них і техніку роботи, яку вирізняла досить незначна успішність, а головне — безсистемність. ...Загалом усе свідчить про те, що у повітах до цього часу не надавалось належного значення роботі по відокремленню церкви від держави ні в повюстах, ні тепер в повіт-ліквідкомах»¹⁸³.

Не внесла ясності чи позитивних змін у роботу вказаної структури НКВС і створена у липні-листопаді 1922 р. згадана вище Комісія з антирелігійної пропаганди/Антирелігійна комісія при ПБ ЦК КП(б)У, офіційно покликана посилити партійний контроль у справі реалізації політики у царині церковно-державних відносин і, неофіційно — у справі конфіскації церковних цінностей. У 1923 р. питання відокремлення церкви від держави, у зв'язку з проведенням адміністративної реформи, перейшли до компетенції адміністративних відділів округових і районних виконкомів. У серпні 1923 р. АРК здійснила чергову реорганізацію відділень з відокремлення церкви від держави при адміністративних відділах у відділ культів, який підпорядковувався безпосередньо наркомові¹⁸⁴. «Для контакту та поглиблення роботи по відділу культів» завідувачу відділу культів при НКВС і завідувачу секретним відділом ДПУ належало «узгоджувати всі принципові питання, що виникають, і після їх опрацювання подавати на затвердження Комісії при ЦК»¹⁸⁵. Штат відділу культів передбачав чотири посади: завідувач, експерт, секретар і діловод, а в червні 1926 р. увели посаду діловода-статистика. До компетенції цієї управлінської одиниці «Положення про відділ культів при НКВС УСРР» віднесло наступні напрямки роботи: здійснення нагляду і

¹⁸² Там само. — Ф. 8. — Оп. 3. — Спр. 3009. — Арк. 285.

¹⁸³ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2187. — Арк. 89.

¹⁸⁴ Там само. — Спр. 2184. — Арк. 4.

¹⁸⁵ Там само.

керівництва роботою губернських ліквідаційних комісій та організацією їх структури; нагляд за всіма товариствами релігійного характеру; облік сектантства в Україні; розгляд скарг на дії округових та губернських ліквідаційних комісій; санкціонування закриття молитовних будівель; інструктування губліквідкомів з питань відокремлення церкви від держави і школи від церкви; недопущення викладання в різних навчальних закладах предметів, пов'язаних з вченням релігійного культу; збір і опрацювання статистичних даних з питань відділу культів; інформування центральних органів на підставі узагальненої інформації з місць; видання розпоряджень з питань відділу культів; видавництво літератури з антирелігійної пропаганди (узгодивши його з Головополітосвітою)¹⁸⁶.

1924 р. відділ культів перейменували на підвідділ культів у складі адміністративного відділу НКВС. В цьому ж році до комплектації кадрів уперше було висунуто жорстку вимогу приналежності усіх працівників до комуністичної партії, хоча класово-партійний принцип заміщення посад у поєднанні з мізерною оплатою і не сприяв припиненню плинності кадрів та їх фаховому зростанню. З іншого боку, за визначенням тодішньої завідувачки Н. Гольберт, відділення фактично було «технічним апаратом по керівництву роботою по відокремленню церкви від держави по лінії ліквідкомів і ніякої роботи принципового характеру самостійно не проводило»¹⁸⁷.

Зрозуміти, у чому саме полягала ця «технічна робота», можна з доповіді підвідділу культів за 1925–1926 рр. Це: 1) поточне листування та видання обіжників і загальних розпоряджень («за вісім місяців роботи з 1.X.1926 р., цебто 200 робочих днів, підвідділ культів випускав щоденно 17 вхідних паперів, кожного місяця по 10 обіжників загальних розпоряджень, а також кожного кварталу відомості про стан релігійного руху»); 2) облік релігійного руху (кількість громад, молитовних будинків, монастирів, служителів культу); інспектування відділень культів при окрадмінвідділах, а також роботи райвиконкомів по відокремленню церкви від держави¹⁸⁸. Структурні підрозділи в округах з «міцним місцевим бюджетом» мали у своєму складі завідувача, інспектора і діловода; в округах із «середнім місцевим бюджетом, а також в такій, як Харківська» — два робітники: завідувач і інспектор. Однак, на 1 червня 1926 р. 14 округових відділень культів посади інспектора не мали. У районах роботою підвідділу культів за сумісництвом керував завідувач райадмінвідділення райвиконкому, а її технічне виконання покладалося на

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 3.

¹⁸⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 19.

¹⁸⁸ Там само. — Спр. 948. — Арк. 26.

секретаря РВК або діловода райадмінвідділення¹⁸⁹. У 1927–1929 рр. цю структуру очолював інспектор у справах культів та існували аналогічні посади при адмінвідділах на місцях.

Як зазначалося вище, характерною ознакою кадрів партійно-радянського апарату загалом та ліквідаційного відділу НКЮ/відділення культів НКВС зокрема була плинність та низька або й відсутня компетентність працівників практично усіх ланок. Як наслідок — постійні «перекручення лінії партії», порушення чинного законодавства у царині церковно-державних відносин, накопичення невирішених проблем та невдоволення віруючих і кліру. Так, нарком внутрішніх справ В. Балицький у 1928 р. в одній з доповідних записок до ЦК КП(б)У висловлював занепокоєння методами антирелігійної роботи адмінорганів на місцях, відзначаючи «одверте вороже ставлення до представників тихонівської течії і таке ж одверте сприятливе ставлення до лояльних групіровок, або одверта підтримка навіть таких попів, що себе дискредитували в очах віруючої людності й таке інше»¹⁹⁰. Зі свого боку клірики, намагаючись з'ясувати більшість положень чинного законодавства у царині відносин держави і церкви з метою його дотримуватися, мали досить негативний досвід робочого спілкування з представниками адмінорганів. Духовенство мусило постійно звертатися до лідерів конфесій з проханнями на кшталт «виклопотати в центральній владі видання солідного [в оригіналі — внушительного — *авт.*] роз'яснення для невігласів будівників соціалізму в селах»¹⁹¹.

Опираючись на численні джерела, дослідники церковно-державних відносин у 1920-і рр. практично однотайно підкреслюють постійні порушення радянського законодавства у цій царині, акцентуючи увагу на доведенні факту недотримання апаратниками принципів свободи совісті в УСРР, задекларованих самою ж радянською державою. Подібний підхід залишає поза увагою кілька істотних, як на наш погляд, чинників. Насамперед те, що побудова комуністичного ладу, як економічного і суспільного устрою, була експериментальним проектом, у якому ніхто, включаючи вище компартійне керівництво, не уявляв достеменно ні структури майбутнього суспільства, ні конкретних шляхів його формування, а, тим більше, труднощів реалізації ідеї і способів їх подолання. Здається, єдине, що більш-менш чітко уявляв собі Ленін, — це той колосальний обсяг влади та можливостей мобілізації ресурсів, які отримує керівник держави внаслідок комуністичної реорганізації економіки.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 25–27, 28–30, 31–33.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 34. — Арк. 102.

¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 144.

Що ж стосувалося перетворення суспільства, зміни його православної ідентичності (укоріненої відповідно до багатостолітніх традицій православних етнічних націй, що населяли імперію) на радянську, перетворення «найглибших основ суспільного буття», то у цій царині все робилося ситуативно, так би мовити, «на злобу дня». А з огляду на те, що комуністичні лідери самі не мали уявлення про стратегію боротьби з релігійністю, організація бодай мінімального навчання кадрового складу відповідних партійно-радянських органів просто нікому не спадала на думку. Особливо на початку 1920-х рр., коли пріоритетом була конфіскація церковних цінностей.

З іншого боку, СРСР від самого початку розбудовувався як країна, конституційна видимість якої різко контрастувала з її реальною суттю. Насмілимося припустити що витоки такого підходу слід шукати у листуванні родоначальників марксизму. 18–28 березня 1875 року Ф. Енгельс писав А. Бебелю: «Взагалі офіційна програма партії має менше значення, ніж те, що партія робить насправді»¹⁹². Цим підходом більшовики успішно користувалися від самого перевороту. 1917 р. вони проголосили принципи відокремлення церкви від держави і школи від церкви зі збереженням свободи релігійної та антирелігійної пропаганди, 1919 р. у прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) програмі задекларували прагнення «до повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами та релігійною пропагандою й організацією антирелігійної пропаганди сприяти фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів»¹⁹³. Можна сказати, що структура адмінвідділу НКВС, виконуючи технічну роботу, здійснюючи оформлення політичних директив та безпосередньо контактуючи від імені держави з віруючими та кліром конфесій у якості державного регулятора, була лише своєрідним символом народовладдя подібно до рад. Ширмою, яка маскувала по-перше справжню суть політики держави у царині релігії і церкви, а по-друге — діяльність структури, яка насправді мала і повноваження, і ресурси для реалізації реальної політики більшовиків стосовно церкви. Іншими словами — відповідні структури НКЮ та НКВС УСРР були фасадом, оберненим до народу, що позірно захищав «гарантовану» Конституцією свободу совісті, свободу віровизнання і принципи відокремлення церкви від держави. З іншого — існували структури, які таємно реалізовували справжню політику більшовиків у царині церковно-державних відносин, яку останні до кінця

¹⁹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К., 1967. — Том 34. — С. 104.

¹⁹³ Программа Российской коммунистической партии (большевиков) // Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. Восьмой съезд РКП (б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 401–402.

1920-х рр. офіційно не декларували — повне знищення церкви та релігійного світогляду у населення.

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», а в лютому за підписом Л. Кагановича його розіслали до республіканських, крайових і місцевих комітетів партії. Цей документ фактично санкціонував здійснення нищівного економічного та позаекономічного тиску на духовенство та релігійні організації силами насамперед ОДПУ. 15 грудня 1930 р. НКВС УСРР ліквідували і передали його функції до НКВС СРСР¹⁹⁴. Керівництво у сфері церковно-державних стосунків поклали на секретаріат президії ВУЦВК. Адміністративна група секретаріату одним із завдань мала здійснення вищого державного нагляду за втіленням радянського законодавства стосовно релігії і церкви й управління цією сферою. Безпосередня робота покладалася на інспектора та референта у справах культурів.

Структурою, яка реалізовувала справжню політику більшовиків у царині церковно-державних відносин, яку загалом визначала АРК при ПБ ЦК РКП(б), а в УСРР ретранслявала АРВК/ВАК при ПБ ЦК КП(б)У — повне знищення церкви — була створена 1919 р. при НКВС. Це Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (російська аббревіатура, якою послуговуватимемося надалі — ВУЧК — *авт.*), а з 22 березня 1922 р. — Державне політичне управління УСРР. Причому повноцінна діяльність ВУЧК–ДПУ в Україні у царині церковно-державних відносин почалася вже після того, як більшовицькі лідери у Кремлі домовилися стосовно пріоритетів і зосередилися на розкритті мощів і конфіскації цінностей у монастирях, де їх виявили, розколі кліру екзархату РПЦ в Україні (з метою повної дискредитації і знищення), ліквідації українського церковного відродження та масштабній конфіскації церковних цінностей під приводом порятунку голодуючого населення.

Розглянемо способи реалізації задекларованого принципу відокремлення церкви від держави структурними підрозділами ДПУ докладніше. Ще на початку грудня 1921 р., Ф. Дзержинський, спираючись на розробки М. Лаціса та Т. Самсонова, рішуче відмовився підтримати ідею А. Луначарського, запропоновану В. Леніну та ВЧК, про використання у справі розвалу РПЦ митрополита Сергія (Страгородського), який перебував у Бутирській тюрмі, для створення чогось на кшталт «червоного духовенства». Він вважав, що «Сергій вже зовсім для цього непридатний. [...] Церква розвалюється, саме тому ми маємо допомогти, але в жодному

¹⁹⁴ Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1930. — № 60. — Ст. 640.

випадку не відроджувати її в оновленій формі. ...Церковну політику розвалу має вести В.Ч.К., а не хтось інший. Офіційні чи напівофіційні зносини партії з попами — неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може лише ВЧК з єдиною метою — розкладання попів. Зв'язок будь-який з попами інших органів — кидатиме на партію тінь — це небезпечна річ. Вистачить нам самих спеців»¹⁹⁵. Встановити природу цієї загадкової «тіні», якої так боявся «залізний Фелікс», чи, принаймні, характер її згубного впливу на партію більшовиків, досі нікому з дослідників не вдалося. Можливо, початкові причини конкуренції за вплив у конфесійному середовищі — на клір та віруючих — усе ж крилися у наявності у церкви певного майна, до якого «пролетарська» держава на той час ще не встигла дотягнутися і використати на благо світової революції. Адже у 1927 р. митрополита Сергія таки використали на чолі РПЦ у якості альтернативи наступникам патріарха Тихона (Белавіна). ВЧК–ДПУ створювалася як організація, покликана всебічно захищати інтереси і командне становище партноменклатури. Нею керували особи, приналежні до найвищої номенклатурної ланки, а вірність пересічних працівників забезпечували за посередництвом партійних комітетів усередині підрозділів ВЧК–ДПУ. Її діяльність полягала у здійсненні постійного тотального контролю за суспільними настроями, виявленні та вилученні інакодумців, цілих суспільних і національних груп, визнанні їх «ворогами народу», ізоляції від суспільства, використанні їхньої підневільної праці та подальшої ліквідації, застосуванні засобів державного терору для залякування решти¹⁹⁶.

Оскільки «церковників усіх течій» і серед них — православне духовенство більшовики віднесли до антирадянського табору, вся робота з ними покладалася на секретно-оперативну частину ДПУ, яка мала відповідні структури на губернському (пізніше — на округовому і обласному) рівні. Загалом же органами ДПУ УСРР на місцях стали відділи ДПУ при губвиконкомах, особливі відділи корпусів і дивізій у межах Української військової округи, транспортні відділи ДПУ на залізничних і водних шляхах.

Участь ВУЧК–ДПУ в реалізації політики партії у царині церковно-державних відносин передбачала: збір інформації, ініціювання тих чи інших рішень і контроль за виконанням, нагляд за політичними настроями і вподобаннями, у тому числі — за поглядами віруючих; аналіз і

¹⁹⁵ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. — С. 9.

¹⁹⁶ Папакін Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини Радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 183.

опрацювання зібраної інформації та подання звітів і довідок до вищих партійно-державних органів; контроль за поточною діяльністю релігійних організацій і громад (реєстрація громад, зміна їх керівного складу, скликання церковних зібрань, реєстрація і нагляд за пересуваннями духовенства); регулювання внутрішньо-церковних процесів; організація розколу РПЦ на угруповання тощо.

Наприкінці 1920 р. на підставі постанови політбюро ЦК РКП(б) та наказу № 150 ВЧК на постійний оперативний облік «по лінії секретного відділу» взяли всіх виявлених учасників «антирадянських» партій і організацій¹⁹⁷. З 1920 р. органи ЧК-ДПУ почали брати на облік духовенство, мотивуючи свої дії тим, що «серед духовенства почала спостерігатися діяльність, яка мала явно політичний характер»¹⁹⁸ і вже протягом 1920–1921 рр. духовенство «усіх релігійних культів» Катеринославщини працівники ВУЧК взяли на облік повністю¹⁹⁹. У березні 1922 р. аналогічну роботу завершив Чернігівський губвідділ ДПУ, пізніше — відділи інших губерній²⁰⁰.

Під контролем ДПУ перебувала і реєстрація релігійних громад, хоча офіційно ці обов'язки мала виконувати центральна та губернські міжвідомчі комісії у справах товариств і спілок (аббревіатура рос. мовою — МЕКОСО), що почали діяти при відділах управління губвиконкомів з листопада 1922 р.²⁰¹. Після адміністративної реформи 1925 р. ці комісії діяли при окрадмінвідділах, а з 1930 р. — офіційну реєстрацію релігійних громад поклали на адміністративні підрозділи райвиконкомів.

Поряд із обліком духовенства та громад з початку 1920-х рр. губернські (пізніше — окружні) відділи ДПУ готували інформаційні довідки для вищого партійного керівництва. Для цього відповідно до таємного циркуляра ВЦВК і ЦК РКП(б) 17 березня 1921 р. та розпорядження ВЧК від 19 квітня 1921 р. створили державні інформаційні трійки з представників губкому, губвиконкому та губчека. Як роз'яснювала спеціальна «Інструкція з держінформації», «держтрійка не має спеціального техніч-

¹⁹⁷ Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...» // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції / Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013, м. Київ / Упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. — К., 2014. — С. 222.

¹⁹⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 233.

¹⁹⁹ Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...». — С. 233.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ ЗУ УСРР. — 1922. — Ч. 46. — Арт. 687.

ного апарату, а користується апаратом губчека і фактичне керівництво всіма роботами держінформтрійки належить винятково губчека»²⁰².

Вказана «Інструкція», оформлена як наказ ВЧК № 85 від 23 лютого 1922 р., чітко окреслила і уявлення компартійного керівництва про характер політичного контролю. Поряд із висвітленням настроїв усіх груп населення і чинників, що впливають на його зміну, «четвертим, чисто чекістським, завданням держінформації» Інструкція визначила «освідомлення центру про активні прояви явної і таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань (звичайно, тільки там, де вони виходять за межі звичайного агентурного спостереження й прибирають розмірів явищ державної ваги)»²⁰³.

До контрреволюційних елементів «пролетарська» держава відносила і духовенство та сектантські групи. Як виглядала робота такої трійки на місцях у царині взаємовідносин держави церкви і суспільства можна зрозуміти, приміром, з листування голови Червоно-повстанського райвиконкому (Одеська губ.) з головою Яськівської сільради (с. Яськи) за 5–6 травня 1924 р. з приводу виконання вимог таємного обіжника адміністративного відділу НКВС. Згаданий обіжник вимагав від сільрад надсилати до РВКів, а через них — до НКВС «всі матеріали про негативну працю церковників та про таємне залаштункове життя церкви» з тим, аби вони не ставали «надбанням архіву», а були «належно використані для антирелігійного друку»²⁰⁴. Лист з вимогами обіжника надійшов до Яськівської сільради 5 травня, а 6-го її голова отримав «пропозицію» РВК, підкріплену в кінці погрозою за невиконання притягти до суворої відповідальності, «терміново надати наявні у с/р списки неблагонадійного елемента: кол. чиновників, попів, поліції, торговців, офіцерів, повстанців, куркулів, вчителів, та ін. у 2 прим.»²⁰⁵. Дисциплінований таким чином представник найнижчої ланки радянського апарату сумлінно виконав завдання. До переліку з 61 «неблагонадійного елемента» увійшли: «конокрадів, аферистів, крадіїв, грабіжників, убивць, що перебувають під судом або переховуються — 39 осіб; орендарів-мельників, торговців і

²⁰² Измозик В.С. Система государственной информации: создание и деятельность // Исторические чтения на Лубянке 1999 год: Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 23–24; Тригуб С. Розгром української церковної опозиції... — С. 216.

²⁰³ Измозик В.С. Система государственной информации... — С. 25; Тригуб С. Розгром української церковної опозиції... — С. 217.

²⁰⁴ Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). — Ф. Р-1913. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 37.

²⁰⁵ Там само. — Арк. 20.

«спекулянтів» — 15; охоронців поліції — 2 особи; душевнохворий — 1; священиків — 2 та псаломщиків — 2»²⁰⁶.

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які з 1923 р. стали щоденними, щотижневими, двотижневими та щомісячними був перебіг процесу розколу в РПЦ та загальна характеристика становища православних конфесій на теренах округи, губернії, республіки. Також подавалася інформація про окремих діячів церков, статистичні дані стосовно «релігійних громад» та «служителів культу», звіти про витрати на підкуп священства та єпископату, способи проникнення агентів у конфесійне середовище та наслідки руйнівної діяльності. Накопичений аналітичний матеріал чекісти з успіхом використали під час проведення кампанії з розколу кліру українського екзархату РПЦ, санкціонованої постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1923 р. і легітимізованої в Україні рішенням ПБ ЦК КП(б)У про посилення роботи органів ДПУ в «церковній політиці»²⁰⁷.

Суть політики розколу і розкладання, що її втілювали «специ» від ВЧК-ДПУ «своїми методами», за В.Ченцовим, була такою: «Залякувати чорносотенні елементи «священства», сприяти священикам, які визнали радвладу, проводити тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі лише за наявності співчуваючого нам елементу і, найголовніше, посилене вербування інформаторів серед духовенства, матеріально зацікавлювати його, але твердо усвідомлюючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні чвари між різними частинами духовенства для того, щоб вони самі себе знищували»²⁰⁸.

Розкладання і знищення церкви ВЧК-ДПУ планувало здійснити у середовищі усіх православних конфесій руками кліриків, створивши у їхньому середовищі мережу інформаторів та освідомлювачів. Особливо бажаним було залучення до неї архієреїв. В. Полосін наводить документ, яким чекісти керувалися у вирішенні «церковного питання» від 1921 р.: «1. Використовувати в своїх цілях саме духовенство, особливо те, яке посідає важливе службове в церковному житті становище, а саме: архієреїв, митрополитів та ін., змушуючи їх під страхом відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів та ін.

²⁰⁶ Там само. — Арк. 35.

²⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 146; Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 12.

²⁰⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... — С. 234.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисах честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання та замисли.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після певного знайомства з духовним світом і з'ясування детальних рис характеру по кожному службовцю культу окремо. Матеріали можуть добуватися різними шляхами, головним чином через вилучення листування при обшуках і через особисте знайомство з духовним оточенням.

Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духовенства потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву, його будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність.

Має практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами — за спекуляцію, порушення розпоряджень влади тощо.

Правда, цей спосіб може бути корисним тільки у тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний»²⁰⁹.

Протягом 1922 — першої половини 1923 р. увага СОЧ у центрі і на місцях була зосереджена саме на формуванні агентурної мережі у конфесійному середовищі. С. Тригуб зазначає, що на середину 1923 р. в Україні діяли 30 сексотів на утриманні у 2 тис. руб. на місяць знаками 1922 р., а в кінці 1923 р. — «державне утримання» від ЧК-ДПУ виросло до 50 руб. золотом²¹⁰. Розширення агентурної мережі стримувала постійна нестача коштів, що на початку 1920-х рр. активно витрачалися на потреби світового комуністичного руху. А. Киридон, висвітлюючи питання матеріальної винагороди агентури у рясах, наводить характерний документ, у якому 1926 р. один із досвідчених працівників ДПУ зізнався: «Жодна галузь чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання. Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми. У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи

²⁰⁹ Полосин В. Вечный раб ЧК // Известия. — 1922. — 22 января; Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1927. — СПб., 2002. — С. 233–234; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... — С. 235; Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...» ... — С. 235–236. Тригуб С. Розгром української церковної опозиції... — С. 218.

²¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1772. — Арк. 61, 64.

не допускають, у надання їм служби після зняття сану не вірять. Єдиним солідним аргументом є гроші»²¹¹. Отже, розкол кліру РПЦ і створення альтернативної структури — «Живої церкви» в умовах побудови комуністичного державосупільства вимагало від влади вкладання чималих фінансових ресурсів. Так, до прикладу, заступник уповноваженого IV групи Полтавського ДПУ в одному з листів до губвиконкому скаржився на відсутність коштів «по духовенству» і, між іншим, зазначав: «На крайній випадок доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення у життя Ваших циркулярів, де у більшості випадків зазначається: “необхідно зацікавити матеріально”. Необхідно зазначити, що замість виділеної Харковом 1 тис. руб., полтавським ДПУ було витрачено 5 тис. руб., тобто, у 5 разів більше запланованого, бо, як відзначав у своєму звіті один із подільських чекістів, “утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться в колосальні суми грошей, беручи до уваги просторість попівських карманів”»²¹². Однак, незважаючи на «дороговизну» послуг агентури, чималі кошти на розкольніцьку діяльність у конфесійному середовищі «пролетарська» держава знаходила.

До кінця 1920-х рр. і початку «безбожної» п'ятирічки ситуація дещо змінилася. 1928 р. начальник секретного відділу ДПУ В. Горожанін з цього приводу констатував: «Вербування попів особливих складностей не становить, але використання їх можливе лише за умови виплати грошової компенсації». Якщо у 1923 р. сексотів загалом було 30 осіб, то на 1926 — їх нараховувалося в Українському екзархаті РПЦ (т.зв. тихонівці) — 84, в Українській Синодальній церкві (т.зв. обновленці) — 84, в Соборно-єпископській церкві — 36, а на 1928 р. — 82, 82, 36 відповідно²¹³. Однак у цифрах витрати на функціонування агентури у конфесійному середовищі дещо знизилися: якщо у середині десятиріччя (6 місяців 1926 р.) на роботу ГПУ серед «релігійних угруповань» планувалося витратити 81 540 руб.²¹⁴, то у першій половині 1928 р. запланували витратити 58 480 руб.²¹⁵, а реальні затрати становили 50 тис. руб.²¹⁶. Таку динаміку дослідники пояснюють посиленням в Україні репресій проти духовенства з другої половини 1920-х рр. Якщо на початку десятиріччя ДПУ використовувало каральні методи у поєднанні зі створенням у середовищі основ-

²¹¹ Там само. — Спр. 2318 — Арк. 39; *Киридон А.* Вказана праця. — С. 237.

²¹² *Тригуб С.* — Вказана праця. — С. 220.

²¹³ Там само. Зменшення чисельності агентури на 1928 р. пояснюється скороченням кількості округ з 42 до 41 (штатний розклад — по 2 сексоти на округу).

²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 34. — Арк. 94.

²¹⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2318. — Арк. 38.

²¹⁶ Там само. — Оп. 16. — Спр. 34. — Арк. 93.

них православних конфесій та сект підконтрольних сепаратистських течій, то з другої половини 1920-х рр. від поодиноких арештів перейшли до цілеспрямованого їх винищення. За статистикою секретного відділу ГПУ, лише у 1927 р. репресували 266 представників духовенства, за межі України вислали 33 особи. Наступного року репресували 253 клірики, 52 з них вислали, 84 примусили подати листи про лояльність до радянської влади. А протягом першої половини 1929 р. до в'язниць ДПУ потрапило 374 представника духовенства, вислали 90 осіб і 88 зобов'язали «залишатися поза політикою»²¹⁷.

Своєрідний підсумок зусиль держави у царині реалізації принципів відокремлення церкви від держави у 1920-х рр., як їх розуміло компартійне керівництво, підбив обіжний лист ОДПУ «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» (березень 1930 р.). За оцінками ОДПУ наприкінці 1920-х рр. жоден захід «церковників» не проходив без «негласного керівництва та відання».

XI.4. Зміна смислового коду світоглядних уявлень суспільства

На початку ХХ ст. ціннісно-нормативна система з усталеними звичаями, ритуалами, нормами і правилами, які становили каркас традиційного укладу життя, поведінки індивіда і його відповідальності перед соціумом зазнала складних випробувань. Світова війна, революція і громадянська війна, пореволюційна руїна були потрясінням, яке призвело до радикальної руйнації реального і ментального універсуму. У першу чергу еволюція вплинула на погляди селянства, яке було найбільш релігійним. У його середовищі відбувся серйозний перелом у світоглядних уявленнях²¹⁸. Не меншою мірою зазнали перегляду й моральні критерії та світоглядні устої робітництва, службовців, інших соціальних груп, котрі, по-перше, ніколи не були ізольовані від селянства, по-друге, значною мірою поповнювалися вихідцями з селян. Як зауважував К. Тендіт, православне християнство, яке сформувало глибинні пласти в ментальності народу й становило «культову тканину» суспільного життя слов'янських народів, поступово втрачало свої впливи²¹⁹.

²¹⁷ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. — К., 1993. — С. 99–100, 109–116, 133–137.

²¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. Р-5. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 82.

²¹⁹ Тендіт К.Н. Православная и советская культуры: точки сопряжения культовых традиций // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. — Тамбов, 2011. — № 4 (10). — Ч. III. — С. 166.

Хрестоматійним є твердження, що традиційна мораль суспільства в умовах Російської імперії розвивалася під впливом релігії. Натомість упродовж 1920-х рр. спостерігалось формування нової «радянської культурної реальності». Творення нової культурної парадигми 1920-х рр. маркувалося утвердженням відповідних світоглядних орієнтирів.

Відповідно до універсального соціального закону історичної спадковості, сформульованого О. Зінов'євим, якщо якесь суспільство руйнується, але при цьому зберігається людський матеріал і основні умови його виживання, то із залишків цього суспільства може виникнути нове, максимально наближене за соціальним типом до зруйнованого²²⁰. На продовження цієї думки констатуємо, що зі зміною політичного режиму політичний процес та світоглядні установки суспільства не можуть зазнати миттєвого радикального переродження: не можна лише за чийось повелінням ліквідувати історичні традиції, соціальну ментальність, проігнорувати специфіку суспільної свідомості чи характерні риси політичної культури²²¹. Суголосними є міркування М. Піскотіна про те, що певна частина уявлень і традицій у сфері держави, права, культури не могла зникнути разом із старою зруйнованою державною машиною і знищеними класами; вона виявилася досить стійкою, оскільки чинники, що її породили, або повністю збереглися, або вимагали для своєї зміни тривалого часу²²². Окрім того для багатьох прихильників соціалістичної ідеї притаманним було прагнення «замінити всі інші релігії новою, єдиною релігією»²²³.

З огляду на це для суспільства 1920-х рр. характерним є явище альтернативності. Альтернативність — це зміна сприйняття світу, що виникає в процесі зміни індивідуально значущих орієнтирів поведінки, або інакше — це зміна структур психологічної реальності²²⁴. Вона не виникає *ex nihilo* (з нічого), фактично супроводжуючи демонтаж чи руйнування попередньої структури суб'єктивної діяльності²²⁵. На думку І. Касавіна, концеп-

²²⁰ *Зиновьев А.А.* Гибель «империи зла» (очерк Российской трагедии) // Социс. — 1994. — № 10. — С. 67.

²²¹ *Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия.* — М., 1995. — С. 3.

²²² *Пискотин М.И.* Социализм и государственное управление. — М., 1984. — С. 213.

²²³ *Чельцов Михаил*, прот. Христианское мирозерцание. — М., 1997. — С. 44–56.

²²⁴ *Полонников А.А.* Очерки преподавания методики психологи. — Минск, 2001. — С. 39.

²²⁵ *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 255.

туальний вимір альтернативи може репрезентуватися в трьох формах: практичному знанні, духовно-практичному й теоретичному²²⁶.

Визначаючи необхідні передумови для духовного вивільнення, ще К. Маркс і Ф. Енгельс записали в «Маніфесті Комуністичної партії»: «Комуністична революція є найрішучіший розрив з успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в ході свого розвитку вона найрішучішим чином пориває з ідеями, успадкованими з минулого»²²⁷. Коли виявилось, що повалення капіталізму не вивільнило в людях нової, адекватної дійсності свідомості, було вирішено, що «нову людину» створить система тотальної всеохоплюючої обробки мас у дусі прийнятої доктрини, постійного ідеологічного тиску в поєднанні з відповідною системою покарань та нагород.

Ця система встановлювала окреслену ієрархію найважливіших цілей, підпорядковуючи все великій меті. На практиці це означало, що радянська влада узурпувала собі право не лише на політичне, але й на інтелектуальне, культурне і моральне керівництво громадянами. Вона ліквідувала не тільки громадянське суспільство, але й сферу всього особистого в житті індивідуума. Їй замало було аполітичності громадян, навпаки — вимагалось брати активну участь у реалізації завдань режиму. Влада знала, як організувати масовий ентузіазм і мобілізувати маси на похід до «осяйного майбутнього». Вона мала ідеократичний характер, оскільки ставила собі за мету не тільки силою досягти «політичної правильності», але й оприявити її у формі моральної та інтелектуальної одностайності. Влада прагнула до створення «нової людини», тобто бажала змінити тотожність тих, над ким панувала. «Переміщення влади» призводило до «переміщення духу». Хосе Ортега-і-Гасет наголошував: коли ми намагаємось зрозуміти якусь добу, «одним із наших перших запитань мусить бути: «Хто в цю пору панує в світі?»²²⁸. Отже, це була система «інституціоналізованої революції», невпинного ідеологічного хрестового походу, невпинної боротьби за панування над людським розумом і сумлінням²²⁹. Після того, як стало очевидним, що реалізація цих цілей вимагає не лише заперечення політичної свободи, але й свободи совісті та інтелектуальної свободи, за «історичну необхідність» було визнано запровадження ідеологічного нагляду над людським життям

²²⁶ *Касавин І.Т.* Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. — СПб., 1998. — 408 с.

²²⁷ *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори: Т. 4. — С. 446.

²²⁸ *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори / Перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. — К., 1994. — С. 92.

²²⁹ *Валіцький А.* Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / Пер. з польськ. Д. Андрухів. — К., 1999. — С. 450.

у цілому. «Так само було раціоналізовано масовий терор, а згодом і фактичне обожнювання Вождя», — пише американський історик і політолог А. Валіцький, розкриваючи параметри створюваної системи комуністично-герменевтичного існування.

Оскільки роль домінуючого ідеологічного інституту суспільства протягом багатьох віків виконувала церква, більшовицька влада, прагнучи утвердження комуністичної світоглядної системи, оголосила війну релігійній ідеї і її носієві — церкві. «Комунізм непримиренний ні з якою релігійністю», — підкреслювалося в документах більшовицької партії²³⁰.

Фактично «Декрет про свободу совісті, церковні і релігійні товариства» від 20 січня 1918 р. (згодом названий «Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви») вперше законодавчо закріпив не лише «свободу віросповідання», але й «свободу атеїзму». Для безпосереднього керівництва практичним здійсненням цього акту в РСФРР, згідно з рішенням Раднаркому від 8 травня 1918 р., при Комісаріаті юстиції було створено «VIII відділ НКЮ» (повна назва: «Відділ з упровадження в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»). Саме на цю структуру, очолювану П. Красіковим, покладалася вся практична робота по здійсненню принципів радянської держави щодо питань свободи совісті. Принагідно зазначимо, що серед співробітників відділу був колишній священик М. Галкін, який у 1918 р. зрікся сану і став експертом VIII відділу. Він брав активну участь у розробці декрету, а згодом ініціював видання журналу «Революция и церковь», підписуючи статті псевдонімом М. Горєв.

На думку В. Алексєєва, 1919 рік став часом планомірного наступу на релігію і церкву, на відміну від «кавалерійських атак» двох попередніх років. Організуючим началом цього наступу слід вважати установки VIII з'їзду РКП(б), який відбувся в березні 1919 р.²³¹. У Програмі РКП(б), прийнятій з'їздом, зазначалося, що партія не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви, а прагне «повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду»²³².

²³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — Арк. 100.

²³¹ Алексєєв В.А. Иллюзии и догмы. — М., 1991. — С. 124.

²³² Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків), прийнята VIII з'їздом РКП(б) 18–23 березня 1919 року // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970): Пер. з восьмого рос. вид. — К., 1979. — Т. 2. 1917–1924. — С. 48.

В УСРР антирелігійна робота набула системності з 1920 р., тобто пізніше, ніж у РСФРР. Вочевидь, це було зумовлене політичними подіями в республіці²³³. У буремні 1917–1920 рр. антирелігійна робота зводилася до голосливого, бездоказового заперечення релігії, пограбування і закриття церков і монастирів, організації антирелігійних виступів тощо. Але вже у квітні 1919 р. голова ВУЧК М. Лаціс, який щойно прибув із Москви в Україну, підписав наказ про застосування особливих методів боротьби з релігійною контрреволюцією, визнаючи, що релігію «мечем не скорити»²³⁴.

Як зазначає Н. Рубльова, голова ВУЧК не уточнював, «у чому саме полягала «особливість» нових методів, та й надалі для ширшої публіки це поняття не конкретизувалося». Однак, попри непроникну втаємниченість, все ж можна скласти доволі докладне уявлення про згадані «методи» за результатами їх практичного застосування, що незабаром виразно виявилася як у житті церкви, так і всього суспільства²³⁵.

Починаючи з літа 1920 р. спостерігалася посилення тенденцій до централізації керівництва антирелігійною роботою та налагодження системності в її організації. Серед пропозицій був лист одного із співробітників Наркомату освіти М. Семенова з рекомендацією заснувати «Відділ боротьби з забобонами» при цій установі²³⁶. Було вирішено, з метою планомірного ведення ідеологічної роботи, створити при ЦК РКП(б) агітаційно-пропагандистський відділ (агітпроп), котрий фактично розпочав роботу в серпні 1920 р.²³⁷. Ухвалою політбюро ЦК КП(б)У від 31 жовтня того ж року було створено аналогічний підрозділ в Україні²³⁸. Його очолив М. Попов²³⁹. Про спрямування роботи агітпропу можна скласти уявлення з переліку циркулярів, виданих протягом грудня 1920 — листопада 1921 рр.²⁴⁰

З метою централізації всієї політико-просвітницької роботи 12 листопада 1920 р. В. Ленін підписав декрет Раднаркому про створення

²³³ Семенко Г.Л. Розвиток атеїзму на Україні після Жовтня (1917–1927 рр.) // Питання атеїзму. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3. Ленінські принципи свободи совісті. — К., 1968. — С. 111.

²³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1738. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 133–134.

²³⁵ Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви. 1920-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КДБ. Наук. і документ. журнал. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 229–230.

²³⁶ Воронцов Г.В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917–1937 гг.). — Ленинград, 1973. — С. 38.

²³⁷ Известия ЦК РКП(б). — 1920. — 17 июля.

²³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 97.

²³⁹ Там само. — Арк. 118.

²⁴⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 1.

Головного політико-просвітницького комітету (Головполітосвіта)²⁴¹. Одним із істотних завдань його Х з'їзд РКП(б) в березні 1921 р. визнав «широку постановку, керівництво і сприяння у справі антирелігійної агітації і пропаганди серед широких мас трудящих»²⁴². Задля цього передбачалося поширювати серед населення природничо-історичні знання шляхом видання журналів, книг, брошур, підручників, постановки систематичних циклів лекцій і використання для поширення цих знань усіх способів найновішої техніки (фото, кіно і т. ін.).

Обіжник ЦК КП(б)У від 19 травня 1921 року пропонував «розвинути найширшу антирелігійну пропаганду», організовуючи лекції та доповіді з історії та критики релігії²⁴³. Інший обіжник (від 10 червня того ж року) «Про антирелігійну пропаганду» звертав особливу увагу на «боротьбу з поширенням релігійно-забобонних настроїв». Робота на місцях безпосередньо покладалася на підвідділи політосвіт, керівництво якими мав здійснювати відповідальний комуніст²⁴⁴.

У сконцентрованому вигляді цілі і завдання антирелігійної пропаганди були сформульовані в тезах ЦК КП(б)У та агітпропу «Про антирелігійну пропаганду», затверджених на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 року. Акцентуючи увагу на необхідності витіснення релігії і «перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму в загальний світогляд майбутнього безкласового трудового комуністичного суспільства», власті визначали два головних напрямки антирелігійної пропаганди: «проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійного атавізму — з іншого»²⁴⁵. Про налагодження плановості в проведенні антирелігійної пропаганди йшлося і в обіжнику ЦК КП(б)У від 7 липня 1921 р.²⁴⁶

Однак, зазначимо, що, попри спроби запровадити певну систематичність антирелігійної роботи на початку 1920-х рр., вочевидь, можна погодитися з зауваженням О. Ярославського, що насправді «систематична антирелігійна пропаганда почалася значно пізніше, ніж політична боротьба з церквою як з певною реакційною організацією»²⁴⁷.

²⁴¹ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1920. — № 91. — С. 475.

²⁴² Про Головполітосвіту та агітаційно-пропагандистські завдання партії. Резолюція Х з'їзду РКП(б). Москва, 8–16 березня 1921 р. // КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 234.

²⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 42.

²⁴⁴ Там само. — Арк. 56–58.

²⁴⁵ Там само. — Спр. 749. — Арк. 99.

²⁴⁶ Там само. — Спр. 748. — Арк. 72.

²⁴⁷ *Ярославский Ем.* Борьба с религией в первые годы Октябрьской революции // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932. Сборник под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. — М., 1932. — С. 323.

На початковому етапі цієї боротьби, не зважаючи на намагання організувати відповідні масові мітинги, дискусії, доповіді, головним завданням періоду «бурі і натиску» було інше: «викрити перед масами віковий обман церкви, зняти покров із служителів культу, показавши їхнє справжнє класове обличчя експлуататорів, мобілізувати маси на боротьбу з церквою, як з однією із сил контрреволюції»²⁴⁸. Таким чином, церква оголошувалася осердям контрреволюції, а духовенство — як служники останньої — контрреволюціонерами, «ворогами» влади. Слушно зауважити, що метод «пошуку ворога» більшовицькою владою висувався як одне з першочергових завдань завжди, коли того потребувала політична чи якась інша кон'юнктура, примножуючи тим самим сонм «ворогів». Оскільки суспільство мало внутрішніх ворогів, «неминуче» розгорталася класова боротьба, непримиренна, аж до повної ліквідації нинішніх і майбутніх супротивників.

Досить влучно характеризував ситуацію правознавець того часу Й. Покровський: поки оторопілий від колосальності і несподіваності здійсненого перевороту народ чекав, мовчав і думав, нова влада «перевернула його думки, розбудила в ньому звіра; ...у той час, коли він завжди мріяв про облаштування життя по-правді, по-божому, йому стали говорити про те, що вся правда і весь Бог полягають у пильнуванні своїх матеріальних класових інтересів, і що окрім цих інтересів ніякої правди, ніякої справедливості немає; ...у той час, коли він прагнув миру загалом, йому посилено стали навіювати «війну в тилу», стали всілякими засобами роз'ятрювати в його душі дух злоби, корисливості і руйнування»²⁴⁹.

Психологічний механізм зв'язку всієї концепції комунізму з класовим ворогом подав М. Бердяєв: «Комуністи не можуть перемагти ненависть, і у цьому їх головна слабкість», комуніст «не може жити без ворога, без негативних почуттів до цього ворога, він втрачає пафос, коли ворога немає. І якщо ворога немає, то ворога треба вигадати»²⁵⁰. У свою чергу конституювання феномену класового ворога означало необхідність класової боротьби. З одного боку, пропагувалася ідея світлого майбутнього, з іншого — підкреслювалися складнощі цього шляху через боротьбу з ворогами (то внутрішніми, то зовнішніми). Для підтримки постійного революційного пафосу народу впорскували все нові й нові дози отрути:

²⁴⁸ Кефала М. Агитационно-массовая антирелигиозная работа за 15 лет // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932... — С. 355–356.

²⁴⁹ Покровский И. Перуново заклътье // Из глубины: Сборник статей о русской революции / С.А. Аскольдов, Н.А. Бердяев, С.А. Булгаков и др. — М., 1990. — С. 233.

²⁵⁰ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение YMCA-PRESS, 1955 г. — М., 1990. — С. 150.

то окремі особи, то цілі категорії їх оголошувалися «ворогами народу» і «поза законом»²⁵¹.

Відтак можна стверджувати, що «класовий ворог» і «класова боротьба» стали однією зі складових ідеолого-герменевтичної реальності тогочасного суспільства. Як підкреслює В. Барулін, цей феномен знаходив вияв у всіх сферах суспільного життя і завдяки своїй універсальності перетворився на певні умонастрої, ціннісні орієнтації, соціально-психологічну характеристику суспільства. Соціальна ворожнеча, соціальна ненависть і презирство, соціальна нетерпимість, почуття соціальної зверхності, приниження інших, всездозволеність у методах і засобах щодо інших «ворожих» класів стали пануючими в духовній атмосфері суспільства²⁵². Таким чином, головне вістря антирелігійної пропаганди фокусувалося на викритті ворожості й згубності для суспільства церкви і священнослужителів. Окрім цього важливою метою визначалося досягнення психологічного перелому в настроях суспільства.

Одним із перших практичних заходів реалізації цього завдання стала кампанія 1918–1920 рр. з розкривання святих мощей, яка спочатку розгорнулася в Росії. Дослідник А. Кашеваров зазначив, що «це була одна із найбільших антирелігійних кампаній за всю історію державно-церковних відносин радянського періоду»²⁵³. Проведення акції покладалося на VIII відділ Наркомюсту, який спрямовував діяльність місцевих розширених комісій з відокремлення церкви від держави. До складу останніх входив співробітник ВЧК. Організатори антирелігійної кампанії виходили з того, що огляд наповнень рак доведе тлінність останків святих і тим самим «викриє перед масами віковий обман церковниками трудового народу»²⁵⁴.

Поштовхом до початку кампанії з розкривання святих мощей було повідомлення про те, що 22 жовтня 1918 р. при взятті на облік богослужбового майна Олександро-Свірського монастиря Олонецької губернії «в литій раці, вагою понад 20 пудів срібла, замість нетлінних мощей Олександра Свірського була виявлена воскова лялька»²⁵⁵. Організуюче

²⁵¹ *Покровский И.* Перуново заклятъе. — С. 233.

²⁵² *Барулин В.С.* Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. — СПб., 2000. — С. 158–159.

²⁵³ *Кашеваров А.Н.* Кампания советской власти по вскрытию святых мощей в 1918–1920 гг. // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традициях. СПб., 1995. — С. 77.

²⁵⁴ *Семашко Н.* Вопрос о «мощах» с научно-медицинской точки зрения // Революция и церковь. — 1919. — № 1. — С. 17.

²⁵⁵ Отчет VIII (ликвидационного) отдела Народного комиссариата юстиции VIII Всероссийскому съезду советов // Революция и церковь. — 1920. — № 9–12. — С. 72.

значення для цього наступу мали рішення і постанови VIII з'їзду РКП(б) щодо проведення заходів, які б уможливили «повне відмирання релігійних забобонів». Головне завдання формулювалося так: «викрити контрреволюційну сутність православної церкви» й викликати в народі недовір'я до її сакрального життя, а священнослужителів зобразити як «брехунів і шарлатанів»²⁵⁶.

16 лютого 1919 р. колегія НКЮ прийняла першу постанову про організацію розкриття мощей, яка передбачала «порядок їх інспекції і конфіскації державними органами». Слідом за постановою наркомату було видано офіційний декрет радянської влади про допустимість і навіть бажаність кремації небіжчиків, підписаний особисто В. Леніним²⁵⁷. Згодом Л. Троцький опублікував статтю, в якій пропонував лідерам революції показати приклад і заповісти спалити власні тіла. Навіть було оголошено конкурс на проект першого в республіці крематорію під лозунгом: «Крематорій — кафедра безбожності!». Більшовицькі вожді керувалися, вочевидь, тим, що традиційний обряд поховання пов'язаний з культовими діями православної церкви.

Дослідження А. Кашеварова свідчать про те, що розпал проведення «мощейної епопеї» (так нерідко йменувалася кампанія в документах Наркомюсту) припадав на перші три місяці після появи названої постанови. Так, уже в лютому 1919 р. здійснили 26 розкриттів мощей, у березні — 8, у квітні — 13. Разом на той час приходиться майже три чверті від загального числа цих акцій. Усього ж за весь період кампанії (жовтень 1918 — 1 грудня 1920 рр.), за підрахунками названого автора, було здійснено 65 розкриттів святих мощей²⁵⁸.

Зведення про кампанію було опубліковано в журналі «Революция и церковь»²⁵⁹. Крім того, весь хід розкриття мощей знаходив висвітлення на сторінках преси, яка, смакуючи ефект, повідомляла про виявлення в ході акції «шахрайських витівок і фальсифікацій церковників».

Між тим, фактична конфіскація в церкві святих мощей загрожувала ускладненням її богослужбової діяльності. Суть проблеми полягала в тому, що ще перший Карфагенський Собор (близько 220 р.) визначив, що жоден храм не може бути збудований без наявності в ньому мощей мучеників. Тому кожна церковна будівля мусила мати бодай часточку мощей якогось святого. Вона зашивалася в антимінс — особливе

²⁵⁶ Восьмий з'їзд РКП(б). Москва. 18–23 березня 1919 р. Резолюції і постанови з'їзду // КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 49.

²⁵⁷ Кашеваров А.Н. Кампанія советской власти по вскрытию святых мощей в 1918–1920 гг. — С. 81.

²⁵⁸ Там само. — С. 81–82.

²⁵⁹ Революция и церковь. — 1920. — № 9–12. — С. 74–81.

покривало (шматок полотна), без якого не можна було здійснювати божественну літургію. Більшовицька влада не переймалася особливою моральністю, ставлячи за мету безпосереднє пропагандистське завдання: «повністю ліквідувати варварський пережиток старовини», котрий на цьому етапі уособлювали мощі святих.

У ході кампанії численними були випадки насильства над духовенством, ображення почуттів віруючих, допускалися значні порушення законності. Частина духовенства за висловлювання відвертого невдоволення наругою над святинями була репресована.

У звіті VIII Всеросійському з'їзду рад представники VIII (ліквідаційного) відділу НКЮ визначали проведену кампанію як «психологічно діючу демонстрацію», підкреслюючи, що «розкриття мощей... повсюдно спричинило релігійний перелом навіть серед найбільш темної і розумово відсталого частини нашого селянства»²⁶⁰.

Отже, було досягнуто головної мети кампанії: дискредитація церкви, підриг авторитету священнослужителів, зародження сумніву серед віруючого люду щодо церкви, формування в особі церковнослужителів образу ворога.

25 серпня 1920 р. НКЮ РРФСР розіслав у республіканські партійні організації особливий циркуляр, яким рекомендувалося проведення аналогічних кампаній на місцях. Однак в Україні «мощейна епопея» стартувала тільки восени 1920 р. У публікації одного з ідеологів режиму М. Любченка «Знищити чорний фронт», що з'явилася в жовтні 1920 р., з обуренням стверджувалося: «У нас мощей ще не вскривали і не збиралися, і коли б запитати який-небудь Губвиконком, що їм зроблено у виконання обіжника НКЮ РСФРР з 25 серпня 1920 р. про обов'язкове вскриття мощей, відповіді ви не одержите. Очевидно, або нічого не знають про такий обіжник, або виконання його вважається за завчасне»²⁶¹.

Проте, поволі кампанія набирала обертів і в Україні. 18 лютого 1921 року рішенням Чернігівського губернського з'їзду було розкрито мощі святителя Феодосія Чернігівського²⁶². На Харківщині розкрили мощі Афанасія Афонського, Святого Харлампія, Василя Цесарійського, які зберігалися в Святогірсько-Успенському монастирі²⁶³. 1922 року було

²⁶⁰ Отчет VIII (ликвидационного отдела) // Революция и церковь. — 1920. — № 9–12. — С. 72, 82.

²⁶¹ Любченко М. Знищити чорний фронт (Лист до т.т. журналістів) // Вісті Київського Губревкому. — 1920. — 12 жовтня.

²⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 585. — Арк. 1; Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 46.

²⁶³ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 1971. — Арк. 132.

розкрито гробницю з мощами в Києво-Печерській Лаврі та інших монастирях України²⁶⁴. У Маріуполі в 1924 р. так само вчинили з мощами святого митрополита Ігнатія²⁶⁵.

Слідом за А. Кашеваровим акцентуємо увагу на тому, що кампанія розкривання мощей була своєрідним прологом антирелігійної кампанії з вилучення церковних цінностей 1922–1923 рр.²⁶⁶. Обидві акції мали за мету дискредитацію церкви, підрив її економічного становища, знищення духовного опору, послаблення статусу церкви.

Кампанія вилучення церковних цінностей була використана владою як привід до здійснення репресивної політики проти православних священнослужителів. Хоча церква активно надавала допомогу голодуючим у межах Всеросійського комітету допомоги голодуючим та створеного патріархом Тихоном у 1921 р. Церковного комітету з духовенства і мирян (Москва)²⁶⁷, президія ВЦВК 16 лютого 1922 р. схвалила (опублікований 23 лютого) Декрет «Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться в церквах і монастирях»²⁶⁸.

У відповідь на таке рішення влади 28 лютого з'явилося послання патріарха Тихона²⁶⁹, в якому вилучення священних предметів визначалося як акт святотатства. Послання трактувалося владою як контрреволюційне. Внаслідок цього, тільки за офіційними даними, сталося 1 414 сутічок віруючих з представниками держави з приводу вилучення церковних цінностей²⁷⁰.

В Україні основні документи щодо вилучення цінностей церкви були опубліковані ВУЦВК та ЦК Допгол (Центральна комісія допомоги голодуючим) лише в 1922 році: 8 березня — постанова (декрет) ВУЦВК «Про

²⁶⁴ Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. — 1967. — № 9. — С. 104.

²⁶⁵ Більшовик. — 1924. — 1 квітня.

²⁶⁶ Кашеваров А.Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917–1945. — СПб., 1995. — С. 80.

²⁶⁷ Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. — С. 193–194.

²⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 258. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 64.

²⁶⁹ Обращение патриарха Московского и всея Руси Тихона к православным 15(28) февраля 1922 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. — Документы и фотоматериалы. — М., 1996. — С. 74–75; Акты Святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. — М., 1994. — С. 188–190.

²⁷⁰ Антирелигиозник. — 1927. — № 3. — С. 59.

передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим»²⁷¹, 21 березня — «Інструкція про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючим»²⁷². Показово, що саме в той час на сторінках журналу «Під прапором ленінізму» опублікували статтю вождя «Про значення войовничого матеріалізму», де він закликав надати атеїстичній пропаганді агресивного характеру²⁷³. У листі до членів політбюро ЦК Ленін зазначав: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам ... вдасться розстріляти, тим краще»²⁷⁴.

20 березня політбюро ЦК РКП(б) прийняло план реалізації постанови ВЦВК від 23 лютого, яким передбачався арешт осіб, що чинили опір вилученню, санкціонувалося застосування військової сили для повного вилучення цінностей в найкоротші терміни, не зважаючи ні на що. Українські керівні інстанції ухвалили аналогічні рішення 8 березня, 4 і 21 квітня 1922 р.²⁷⁵. До проведення кампанії активно долучалися органи ДПУ–НКВС²⁷⁶. Після обговорення на політбюро ЦК КП(б)У 14 квітня питання «Про вилучення церковних цінностей з церков» ухвалили: «Зобов'язати агітпроп ЦК розгорнути широку агітацію»²⁷⁷.

Таким чином, аналіз документів свідчить про прагнення партійно-державного керівництва не тільки підірвати економічний стан церкви, але й завдати удару політичному противнику, принизивши його в очах мас, особливо серед селянства. «Політичне завдання полягає в тому, щоб ізолювати верхи церкви, скомпрометувати на конкретному питанні допомоги голодуючим і далі показати їм сувору руку робітничої держави, оскільки ці верхи наважуються повстати проти неї», — наголошувалося в листі ЦК РКП(б), розісланому на початку квітня 1922 р. губкомам²⁷⁸.

²⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 216. — Арк. 16–17; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1216. — Арк. 274; Ф. 258. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 65; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 105.

²⁷² ЦДАВО України. — Ф. 258. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 5–6; Вісті ВУЦВК. — 1922. — 21 березня.

²⁷³ Ленін В.І. Про значення войовничого матеріалізму // Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 23–33.

²⁷⁴ Письмо В.И. Ленина В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. — С. 91.

²⁷⁵ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 301.

²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 68; ЦДАВО України. — Ф. 258. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 8.

²⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 68.

²⁷⁸ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 81.

Виявлення «ворогів» неминуче вело до їх покарання. По всій країні прокотилася хвиля судових процесів над священнослужителями, звинуваченими в приховуванні церковних цінностей.

Зрештою, 4 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало притягнення до суду патріарха Тихона²⁷⁹. 17 квітня 1923 р. судова колегія з карних справ Верховного суду РСФРР затвердила звинувачувальний вирок, згідно з яким патріарх РПЦ позбавлявся сану²⁸⁰.

Серед найгучніших судових процесів, організованих російськими більшовиками, було судове засідання в Петрограді в червні–липні 1922 р. За справою проходило близько 90 чоловік, яких звинуватили в організації супротиву вилученню церковних цінностей. 5 липня 1922 р. трибунал засудив 10 осіб до розстрілу, серед них були митрополит Веніамін, архимандрити Сергій, Ю. Новицький, І. Ковалевський, єпископ Венедикт та інші.

В Україні великого розголосу набув відкритий судовий процес, що відбувся влітку 1922 р. в Харкові. До розгляду справи було притягнуто 11 осіб²⁸¹. У листопаді за звинуваченням у приховуванні церковних коштовностей було заарештовано архієпископа катеринославського Агапіта. Після судилища над ним на Катеринославщині не залишилося жодного єпископа екзархічної течії. Вслід за Агапітом у в'язницях ЧК опинилися провідні діячі церкви Іоанікій, Серафим, Сергій, Онуфрій. У Маріуполі заарештували колишнього ректора духовної семінарії А. Одинцова, засудивши його до п'яти років позбавлення волі за порушення порядку здачі церковних цінностей. У серпні 1922 р. завершився суд над єпископом Павлоградським, який виступив проти вилучення церковних цінностей. У Житомирі в червні того ж року за аналогічним звинуваченням на п'ять років ув'язнили в таборах священика Остальського²⁸². На Полтавщині найбільшого розголосу набув суд над священиком Троїцької церкви Полтави В. Зеленцовим²⁸³.

²⁷⁹ Из протокола № 5 заседания Политбюро ЦК РКП от 4 мая 1922 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. — С. 108.

²⁸⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 301.

²⁸¹ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. — Харьков, 1998. — С. 29.

²⁸² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 301.

²⁸³ *Пащенко В.* Репресії проти духовенства: маловідомі сторінки злочинів сталінізму на Полтавщині // Реабілітовані історією. — К., 1992. — С. 384–385; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. — Полтава, 2004. — С. 110.

Досі не з'ясована кількість служителів церкви і віруючих, притягнених протягом 1920-х рр. до кримінальної відповідальності за політичними мотивами. Так, за свідченням М. Корзуна, понад 700 чоловік тоді пройшли через революційні трибунали²⁸⁴. За іншими даними, протягом 1922–1923 рр. загалом було знищено 2 691 священика, 1 962 монахів і 3 447 монахинь²⁸⁵. Священик Г. Якунін стверджував, що в кампанії вилучення церковних цінностей загинули в сутичках або були розстріляні згідно з рішенням судів понад 8 тисяч осіб духовенства та віруючих²⁸⁶.

Крім людських жертв, у ході кампанії вилучення церковних цінностей церква зазнала нищівного удару в своїй духовній сутності, як одна з інституцій, що консолідувала народ. Впливовий і міцний супротивник заважав новій владі. Зазначимо, що під час проведення кампанії ситуативний більшовицький принцип «Dividae et impera!» («Поділяй і володарюй!») мав подвійну спрямованість: слід було відділити духовенство (класового ворога) від народних мас і, разом із тим, домогтися розколу самої церкви. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 14 липня 1922 р. одним із головних завдань визнавалося проведення розвалу церкви «за класовим, національним і територіальним поділом»²⁸⁷. Робота з «розкладання церкви» кваліфікувалася як одне з найбільш важливих завдань ДПУ. 4 вересня політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького «Про роботу ДПУ», ухвалило: «Посилити роботу по ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати взаємини між ворогуючими церковниками»²⁸⁸.

Секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський в листі до губкомів партії вказував, що вилучення цінностей церкви було «підходом до розкладання церкви»²⁸⁹. Водночас обіжник Центрального комітету застерігав: «Робити виняток для однієї з них [релігійних течій — А.К.] ні в якому разі не допускається. Компартія веде боротьбу проти всякої церкви і релігії, як пережитків класового і духовного закріпачення мас»²⁹⁰. Не менш промо-

²⁸⁴ Корзун М.С. Русская православная церковь, 1917–1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. — Минск, 1987. — С. 40.

²⁸⁵ Голод. Изъятие церковных ценностей // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. — С. 69.

²⁸⁶ Якунин Г., свящ. В служении культуре (Московская Патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о. Марка (Смирнова). — М., 1989. — С. 176.

²⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 9.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 61 зв.

²⁸⁹ ДАПО. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 103.

²⁹⁰ Циркулярные письма, тезисы и инструкции Агитпропа ЦК КП(б)У. Об антирелигиозной пропаганде // Агитпропаганда. — 1922. — № 1 (февраль). — С. 103.

вистим був документ ЦК КП(б)У, датований червнем 1923 р., в якому під грифом «таємно» зазначалося, що вилучення церковних цінностей під лозунгом боротьби з голодом «стало одним із блискучих методів боротьби з церквою»²⁹¹.

Не можна залишити поза увагою такий чинник, як використання владою методів психологічного тиску і залякування. Цей аспект має своєрідне подвійне навантаження: звинувачуючи священнослужителів у контрреволюції та вдаючись до їх арештів, влада не лише «приборкувала» церковників, але й спонукала населення до роздумів, сумнівів і відповідних висновків щодо святості представників духовенства. Йдеться про своєрідне «зміщення» правової свідомості в умовах пульсуючої ідеї наявності класового ворога. Існування священнодіячів в умовах постійних арештів та силового тиску ускладнювало і без того тяжке церковно-релігійне життя. Так, кілька разів заарештовували митрополита В. Липківського (5 лютого 1923 р., у грудні 1925, 10 липня 1926, у жовтні 1937 р.)²⁹². Михайла Мороза ув'язнювали в 1923. і 1929 рр. Олександра Ярещенка — у квітні 1926 р.²⁹³, Григорія Стороженка — у 1922, 1923, 1924, 1937 рр., священника Костянтина Бутвиненка — 1920, 1921, 1929 і 1937 рр.²⁹⁴.

Таким чином, на частину населення впливав той факт, що підтримка церкви чи вияв симпатій чи прихильності до служителів культу неминуче спричинювали підозру в контрреволюційності. Тому, вочевидь, не стільки заперечення Бога і атеїзація свідомості, а й, перш за все, страх щодо власної долі спонукав частину суспільства виступати на боці влади. Водночас посилення більшовицького наступу на церкву викликало й зворотну реакцію — співчуття і прагнення захистити гнаних і гноблених. На нашу думку, не випадково саме в першій половині 1920-х рр. стала хвиля різного роду «чудес», серед яких наймасовішими стали свідчення про «оновлення» хрестів, ікон, куполів²⁹⁵.

²⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1772. — Арк. 8.

²⁹² Білокінь С. Смерть Митрополита Липківського // Людина і світ. — 1992. — № 4 (379). — С. 27–34.

²⁹³ Білокінь С. Хресний шлях Архієпископа Олександра Ярещенка // Розбудова держави. — 1993. — № 10 (17). — С. 55–63.

²⁹⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — С. 253.

²⁹⁵ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р-216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 14; Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 458–459; Ф. Р-2377. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 403–404; ДАЧО. — Ф. П-8477. — Оп. 3. — Спр. 231. — Арк. 3 зв.–4; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 25, 182 та ін.

Питання «Про епідемію містицизму» стало предметом обговорення на політбюро ЦК КП(б)У 21 травня 1921 р.²⁹⁶. За інформацією завідувачки відділення культів К. Гольберт, «максимум «чудес» і «оновлень» припадав на Волинську і Подільську губернії, тоді як в пролетарському Донбасі — майже повна відсутність»²⁹⁷. Апогеєм «чудес» стали 1923–1924 рр. Тоді особливого резонансу набули події в Подільській губернії, де значна маса (до 20 тис.) паломників прагнула побачити «Калинівське чудо»²⁹⁸, а також спостерігався сплеск різних проявів релігійного фанатизму²⁹⁹, фіксувалися низка «оновлень» ікон, хрестів (влітку 1923 р. — 500 випадків), а в деяких селах протягом дня «оновлювалися» до 50 ікон³⁰⁰.

Події на Поділлі викликали занепокоєння вищих партійних органів. На об'єднаному засіданні політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У 13 листопада 1923 р. було заслухано доповідь Подільського губкому і вирішено: «розпочати ударну кампанію по боротьбі з релігійним рухом на Поділлі; виділити спеціальну комісію на чолі з т. Шумським, яку зобов'язати виїхати на Поділля для керівництва роботою на місці». При цьому передбачалося одержати й допомогу від Москви, котра мала б відрядити до комісії двох компетентних антирелігійників. Визначаючи «контрреволюційність» «Калинівського чуда», ЦК наказував «боротись комбінованим методом — притягненням до суду призвідників і широкою пропагандою»³⁰¹. У подільські села було відряджено лекторів і пропагандистів для проведення відповідної роботи. Зі статтею «До селян Поділля» виступив Г. Петровський³⁰².

Разом із тим, наголосимо, що «оновлення» Калинівського хреста було доказом тяжких наслідків грубого адміністративного тиску на віруючих. Виступаючи на VIII Всеукраїнській партконференції в 1924 р., генеральний секретар ЦК Е. Квірінг зазначив: «Релігійне піднесення, екстаз, що виявився на Поділлі, ...говорить нам про те, які ми обережні мусимо бути в нашій антирелігійній пропаганді»³⁰³. Однак, на місцях не було

²⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 103.

²⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 196. — Арк. 36.

²⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 25.

²⁹⁹ Там само. — Спр. 1772. — Арк. 37.

³⁰⁰ Там само. — Спр. 1757. — Арк. 23–26.

³⁰¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 140.

³⁰² Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса, 1980. — С. 112.

³⁰³ *Квірінг Е.І.* Релігія і партія. Із політичної доповіді на VIII Всеукраїнській партконференції // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів Комуністичної партії (більшовиків) України: тт. Гр. Петровського, В. Чубаря, Д. Лебеда, Е. Квірінга. — Харків, 1925. — С. 91.

чіткого усвідомлення характеру подальших дій, оскільки, як зазначалося на засіданні бюро Полтавського губкому, «питання про антирелігійну пропаганду зараз важливе, але, з одного боку, ми маємо директиву ЦК про обережний підхід, а з іншого, ми бачимо посилені темпи розвитку церковного руху»³⁰⁴.

У 1924 р. випадки «чудес» були зареєстровані в Херсонському, Старобільському та інших округах. Протягом року в Україні владою було зареєстровано 586 «чудес», але поступово хвиля спала, у 1925 р. було відзначено тільки 53 таких випадки³⁰⁵. У доповідній записці ДПУ до ЦК КП(б)У зміну ситуації пояснювали тим, що «релігійні угруповання, задля підняття свого авторитету в масах, широко використали таку форму агітації і впливу, як чудеса», що застало чекістів зненацька. Тільки в 1925 р. «боротьба з чудесами дала відчутні результати»³⁰⁶. Зазначимо, що, попри «непідготовленість влади», вже в січні 1924 р. Подільський губернський суд притягнув до відповідальності 31 особу, влаштувавши над «ініціаторами» «Калинівського чуда» відкритий процес. Їх звинуватили в «контрреволюційно-погромній агітації»³⁰⁷.

У лютому 1924 р. ДПУ встановило нагляд «за політично неблагонадійними і соціально чужими елементами населення», завело справи на всіх «прихованих ворогів» радянської влади, до числа яких зарахували й релігійних діячів³⁰⁸. Рекомендувалося на місцях проводити відкриті судові процеси над представниками духовенства³⁰⁹.

В. Силантьєв наголошує: «Подібна «тверда лінія» була проведена і щодо організаторів «хресних ходів», які набули масового характеру в червні 1924 р. в Могилевському і Тульчинському округах: за рекомендацією Подільського губкому КП(б)У їх було вислано за межі губернії»³¹⁰.

Піднесення релігійного руху спричинило в липні 1924 р. обговорення на пленумі Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК питання «Про посилення на Україні релігійних хресних ходів, які переростають у демонстрації». Ухвала зібрання наголошувала: «Вважати цілковито

³⁰⁴ ДАПО. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 169.

³⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2318. — Арк. 13.

³⁰⁶ Там само. — Арк. 15.

³⁰⁷ Коммунист. — 1924. — 9 января, 12 января.

³⁰⁸ *Максудов С.* Документи з архіву ОДПУ 1921–1927 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 105–106.

³⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1835. — Арк. 39; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 173.

³¹⁰ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. — Харьков, 1998. — С. 171.

неприпустимим влаштування демонстрацій під виглядом релігійних хресних ходів», які «можуть здійснювати лише в загальному порядку, встановленому НКВС». Органам ДПУ давалася вказівка вимагати відповідні погоджувальні розписки від священнослужителів, а в разі порушення встановленого порядку притягати винних до судової відповідальності³¹¹.

29 серпня 1924 р. з'явилася ухвала політбюро ЦК КП(б)У, де йшлося: «З огляду на почастишання явищ релігійного руху в ряді губерній (Одеська, Подільська), запропонувати антирелігійній комісії при ЦК посилити роботу по боротьбі з релігійним рухом»³¹². 26 червня наступного року політбюро ЦК за доповіддю В. Балицького вказало: «Доручити ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності церковних рад та їх впливу на селі»³¹³. Головним завданням і надалі залишалося послаблення впливу церкви на маси і підрив її могутності. Показово, що в 1927 р., за твердженнями владних структур, вдалося налагодити контроль за керівництвом більшості релігійних об'єднань і домогтися від них заяв про лояльність щодо радянського режиму.

Починаючи з 1927 р. в статтях Й. Сталіна все частіше лунають заклики до остаточної ліквідації церкви та реакційного духовенства, оскільки «партія не може бути нейтральною до релігії..., нейтральною щодо носіїв релігійних забобонів, щодо реакційного духовенства, яке отрує свідомість трудящих мас»³¹⁴. На XV з'їзді в 1927 р. він вказав на послаблення антирелігійної роботи³¹⁵, що стало сигналом до активізації нового наступу, особливість якого полягала в ототожненні релігії з контрреволюцією. Як зауважив В. Алексєєв, такі спроби були й раніше, але особливого пошкваллення вони набули в період хлібозаготівельної кризи 1928 р., коли в багатьох виданнях оприлюднювалися матеріали про саботаж заготівлі хліба куркулями в союзі з священнослужителями³¹⁶.

На квітневому (1928 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін наголошував, що «хлібозаготівельна криза є проявом першого, в умовах непу, серйозного виступу капіталістичних елементів села проти Радянської влади»³¹⁷. Того року на зборах активу Московської парторганізації генеральний секретар, розвиваючи тему про наступ на куркульство, поєднав цю боротьбу з необхідністю проведення якнайрішучішої

³¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1842. — Арк. 22.

³¹² Там само. — Оп. 16. — Спр. 49. — Арк. 37.

³¹³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 179.

³¹⁴ *Сталін І.В.* Сочинения. — Т. 10. — С. 131–133.

³¹⁵ Там само. — С. 324.

³¹⁶ *Алексєєв В.А.* Иллюзии и догмы. — М., 1991. — С. 293.

³¹⁷ *Сталін В.И.* Сочинения. — Т. 11. — С. 45.

антирелігійної роботи в масах³¹⁸. Згідно з уперше ним оприлюдненою тезою про загострення класової боротьби, Сталін визначав політичне місце церкви в таборі ворогів соціалізму.

На заклик московського вождя ЦК КП(б)У вимагав від окружних парткомітетів «посилення пильності і більшовицького керівництва низовими організаціями і масами», вказував на важливість «бути в курсі всього, що відбувається на місцях, в низах і своєчасно відповідним чином реагувати стосовно мас — політичною, організаційною і агітаційною роботою, стосовно ворожих контрреволюційних елементів — шляхом репресій»³¹⁹. Категорично вимагалось посилити роботу (репресії) ДПУ з активними виступами антирадянських елементів на селі³²⁰.

Релігійні організації оголошувалися «провідниками буржуазних настроїв», «агентами куркульсько-непманської агентури», а церква — «сторожовим псом капіталу», особливо небезпечним в умовах підготовки буржуазією війни проти СРСР. Тож впливало, що «всякий свідомий трудівник повинен боротися з релігійною контрреволюцією»³²¹. «Класовий політичний ворог, — розмірковував О. Ярославський, — затаївся в релігійних організаціях, але нерідко він виходить на боротьбу відкрито, він бореться за вплив на робітничий клас, він бореться за вплив на селянство. До Жовтневої революції релігійна організація була класовою організацією, ворожою нам. Вона залишається пристановищем класового ворога і сьогодні»³²².

Невдовзі було фактично санкціоновано «силовий» тиск на релігійні організації листом ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» (січень 1929 р.). Констатуючи пошкваллення діяльності релігійних організацій та їх прагнення пристосуватися до нових соціальних умов, ЦК вимагав: «НКВС і ОДПУ ні в якому разі не допускати порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями, враховуючи, що релігійні організації (церковні ради, мутавалліати, синагогальні товариства і т.п.) є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси...»³²³.

8 квітня 1929 р. президія ЦВК в постанові «Про релігійні об'єднання» заборонила церковним товариствам займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення релігійних потреб. Протидія релігії, яку іменували

³¹⁸ Там само. — С. 49–50.

³¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 50.

³²⁰ Там само. — Арк. 51; 176.

³²¹ Церковь наступает. — М., 1928. — С. 2.

³²² Правда. — 1928. — 25 декабря.

³²³ *Одинцов М.И.* Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917–1938 гг.). — М., 1991. — С. 34.

«антирелігійним фронтом класової боротьби», набувала ледве не військових параметрів. Характерно, — підкреслює В. Ченцов, — що наприкінці 20-х років ДПУ прагнуло не просто репресувати священнослужителів, а викривати «контрреволюційні групи церковників», «попівські антирадянські організації» або ж, «враховуючи авторитет церковних діячів серед населення, призначати їх керівниками таких «контрреволюційних організацій»³²⁴. Так, у жовтні 1929 р. було заарештовано групу селян села Садки Бердичівського округу, котрі виступали проти податкової політики. Співробітники ДПУ у звіті вказали лідером групи «місцевого тихонівського попа Мельничука». Запорізьким окрввідділом ДПУ на початку наступного року в селі Катеринівка була ліквідована «куркульська організація» на чолі зі священником К. Кучеренком, якого як «ініціатора створення групи» з проведенням агітації проти заходів радянської влади ув'язнили до концтабору терміном на три роки; інших вислали на такий же строк у Північний край. У селі Рясному Харківський відділ ДПУ притягнув до карної відповідальності 14 «куркулів», які брали активну участь у роботі місцевої тихонівської громади на чолі зі священником Романцевим. Членів групи звинуватили в саботажі хлібозаготівельної компанії 1928 р. і поширенні чуток про близьку війну і зміну влади³²⁵.

Для надання репресіям проти служителів культу громадського резонансу власті практикували організацію публічних судових процесів. Так, 2 вересня 1929 р. почався процес над священником і прихожанами РПЦ, учасниками ексцесу під час закриття церкви в Риковому Артемівського округу. Для створення атмосфери обурення мас позицією духовенства була організована трьохтисячна демонстрація, виступи робітників у суді з вимогами найсуворішого вироку підсудним.

Аналіз архівних карних справ дозволяє зробити висновок про те, що, починаючи з 1929 р., основну масу священнослужителів засуджували за звинуваченнями в пропаганді або агітації проти колективізації і політики радянської влади³²⁶.

Карному переслідуванню піддавалися прихильники «Істинно-православної церкви». Їх звинувачували в створенні 1928 р. антирадянської організації, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання. До кримінальної відповідальності притягли 70 віру-

³²⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 266.

³²⁵ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 309–310.

³²⁶ Там само. — С. 310.

ючих Харківської філії на чолі з Павлом Кратировим, 50 чоловік Одеської філії (керівники — Г. Селецький і В. Юрченко), 20 осіб з числа «істинних» від Дніпропетровщини (П. Попов та інші)³²⁷. Наприкінці 1920-х років переслідувань зазнали і прихильники інших релігійних течій.

Безпосереднім враженням від масових репресій був психологічний стан відчаю, страху, напруги, недовіри й підозри. Монополізована, цілком поставлена на службу правлячого режиму радянська пропагандистська машина маніпулювала суспільною свідомістю — в одних випадках, створюючи інформаційний вакуум навколо арештів, в інших — навпаки, вдаючись до організації показових судових процесів, перетворюючи їх на своєрідні політичні вистави, спрямовані на нагнітання політичної істерії, провокування настроїв підозрливості та ненависті в країні. Непризвичаєні до критичного мислення маси сприймали абсурдні за сутністю «зіння» підсудних.

Здамося запитанням: чому спрацював механізм впливу на суспільство концепції класового ворога? Одне з пояснень можна знайти на рівні архетипу свідомості. Йдеться про те, що в суспільстві традиційного типу, котрим можна вважати й українське суспільство дореволюційного часу, чітко фіксувався соціальний стан людини в системі соціальної ієрархії, і так само чітко виокремлювалися опозиції «свій-чужий», «товариш-ворог». Тому суспільство сприйняло своєрідне ідеологічне обґрунтування більшовиків у вигляді вищеназваної концепції «класового ворога». Однак постала проблема подвійного сприйняття населенням наступу на церкву. Це засвідчили кампанії ліквідації в усіх проявах. Адже церква і духовенство не відповідали в уяві традиційного соціуму визначенням «чужий» — «ворог». Тому для кращого переконування влада вдалася до методів тиску, репресій — з одного боку, а з іншого — до викорінення релігійної свідомості і заміни її на нову, комуністичну світоглядну систему, в якій місця для релігії не було. Проте роздerta суперечливими почуттями селянська маса сприймала новації дуже обережно.

Досить влучно стрімкість процесів розвитку селянства на межі революційних подій і впровадження нової економічної політики охарактеризував письменник і етнограф В. Тан-Богораз: «Обидва минулих століття, XVII і XVIII, — писав він 1924 р., — а також і XIX заодно, пережиті заново протягом минулих трьох років, по року за сторіччя»³²⁸.

³²⁷ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 269.

³²⁸ Тан-Богораз В.Г. Революция в деревне. Очерки. — М.-Ленинград, 1924. — Ч. 1. — С. 5.

Справді, зміни в соціальному, економічному, політичному і духовному житті села були карколомними. Увібрати і водночас усвідомити сутність процесів було вкрай важко.

Таким чином, використовуючи концепцію «класового ворога», партійно-радянське керівництво вирішувало лише одну складову широкого антирелігійного наступу. Інша полягала у формуванні й утвердженні відповідної комуністичної свідомості і витісненні релігійного світогляду. Використовуючи гегелівську категорію «історичної необхідності», можемо стверджувати, що в умовах комуністично-герменевтичного існування вона виконувала численні ідеологічні функції. Людей, які опинилися у сфері її влади, паралізував страх — вони боялися, що можуть опинитися «не на тому боці», а відтак стати маргіналами.

Ще на початку 1920-х рр. гасла партії знаходили відгук серед частини населення. Лише за неповний місяць після опублікування Декрету ВЦВК (16 лютого 1922 р.) про вилучення церковних цінностей до редакції журналу «Наука и релігія», в якому цей декрет було опубліковано, надійшло понад 1200 листів від окремих громадян, присудів сільських громад, парафіяльних рад та селянських конференцій, які схвально поставилися до вилучення церковних цінностей на користь голодуючих і вимагали його прискорення³²⁹. У подальшому такими ж масовими стали осудження ворогів, вимоги про закриття молитовних будівель тощо. Як зазначила Х. Арендт: «Сила тоталітарної пропаганди...полягає в її здатності відтинати маси від реального світу»³³⁰.

«Золотий принцип» масової пропаганди блискуче формулює герой роману А. Кестлера «Ніч ополудні»: «Ми мусимо всвердлювати кожне речення в маси безконечними повтореннями й спрощеннями. Все, що видається за добро, має сяяти, як золото. Все, що вважається злом, має бути чорним, як смола»³³¹.

Одним із засобів, а водночас і проявів атеїзації мас було закриття молитовних будинків. Фактично з утвердженням влади більшовиків ці явища стають досить поширеними, що викликало зворотну реакцію населення³³². 15 травня 1923 р. на засіданні антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК РКП(б) П. Сміховину навіть було доручено підготувати по лінії ВЦВК документ, який би зобов'язував

³²⁹ Наука и религия. — 1922. — № 1. — С. 39.

³³⁰ Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. — К., 2002. — С. 402–403.

³³¹ Кестлер А. Ніч ополудні / Пер. В. Бендера. — К., 1991. — С. 167.

³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1917. — Арк. 51; Спр. 2006. — Арк. 33; Спр. 2998. — Арк. 3; Об антирелигиозной пропаганде. Циркулярное письмо Агитпропа ЦК КП(б)У // Агитпропаганда. Орган агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У. — Харьков. — 1922. — № 1 (февраль). — С. 103.

уважніше підходити до проблеми закриття церков. На необхідність обережності в процесі проведення антирелігійної пропаганди та невтручання у справи релігійних громадян звернули увагу жовтневий (1922 р.) пленум ЦК КП(б)У та VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.)³³³. У циркулярному листі виконкомом місцевих рад Г. Петровський зазначив: «Всіляке насильство над релігійними переконаннями віруючих призводить лише до збудження релігійного фанатизму»³³⁴. В обіжнику ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У (1922 р.) підкреслювалося: «Закриття церков, молитовних будинків і т. ін. повинно відбуватись за згодою населення, яке в цьому зацікавлене»³³⁵.

У звіті Донецького губкому КП(б)У (1924 р.) відзначалися помилки «адміністративного тиску на релігію і закриття церков», які призвели до зростання релігійності³³⁶. Наприкінці 1924 р. в 7 губерніях України було зачинено 4,7% молитовних будинків (від загальної кількості в дореволюційний час)³³⁷. Однак справи про закриття церков вирішувалися з численними порушеннями. Обіжники ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. та обіжники НКВС від 26 серпня 1924 р. встановлювали вимоги щодо порядку закриття молитовних будинків, однак на місцях допускалися чисельні порушення³³⁸. З кінця 1920-х рр. усе частіше молитовні будівлі закривалися «за вимогою трудящих»³³⁹. «За клопотанням населення» з 1924 по 1928 рр. ВУЦВК дав згоду на закриття 193 молитовних будинків, дані про що ілюструє таблиця.

Кількісний показник закритих молитовних будинків за роками

Роки	церкви	синагоги	костьоли	кірхи	каплиці
1924	1	1	—	—	1
1925	17	10	1	2	2
1926	12	8	1	1	4
1927	28	21	3	—	1
1928	41	33	1	—	4

³³³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 213, 238.

³³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 194. — Арк. 17.

³³⁵ Циркулярные письма, тезисы и инструкции Агитпропа ЦК КП(б)У // Агитпропаганда. — 1922. — № 1 (февраль). — С. 103; ДАЖО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 30.

³³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1845. — Арк. 13.

³³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 51.

³³⁸ ДАПО. — Ф. 2034. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 30.

³³⁹ Гайнцев М. Розвал у релігійному таборі // Безвірник. — 1931. — № 5–6. — С. 49.

За територіальною ознакою на першому місці щодо кількості закритих молитовних будинків станом на червень 1929 р. була Київська округа (22), далі йшли Дніпропетровська (15) і Волинська (15). У Прилуцькій, Проскурівській, Волинській, Старобільській, Криворізькій, Куп'янській і Запорізькій — по одному. В Ізюмській же окрузі за 5 років не закрито жодного молитовного будинку. Протягом першої половини 1929 р. кількість закритих молитовень перевищила показники всього 1928 р.³⁴⁰ Але часопис «Безвірник» відзначав, що на Україні «ще є щось до 10 000 молитовних будинків», і ліквідовані вже молитовні будинки становили тільки 2% від загальної кількості. Церкви розцінювалися як «фортеці церковників, які чинять скажений опір, використовуючи нашу культуру відсталість»³⁴¹.

Вище керівництво вимагало проводити серед населення більшу культосвітню і пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков³⁴², визначало необхідний процент підписів населення для закриття молитовень³⁴³ тощо. Виконуючи вказівки центру або доволі часто вдаючись до самовільних дій, функціонери на місцях складали списки «за закриття молитовних будівель», які не відповідали дійсності, або збирали підписи населення, вдаючись до погроз, шантажу, арештів, накладання штрафів тощо³⁴⁴. Але так само ревно з іншого боку на захист церкви ставала віруюча людність (писали скарги, організовували «волинки», вдавалися до погроз кривдникам, іноді конфлікт закінчувався бійкою)³⁴⁵. Церкви, які було відібрано у віруючих деколи тривалий час стояли зачиненими, але здебільшого використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади, а нерідко під колгоспні комори та зерносховища, склади тощо. Спочатку акції пере-

³⁴⁰ М.Г. Скільки закрито молитовних будинків // Безвірник. — 1929. — № 11–12. — С. 74–75.

³⁴¹ Там само. — С. 74.

³⁴² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 81.

³⁴³ Там само. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 273.

³⁴⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 45; Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 38–39, 65, 67–68; ДАЧО. — Ф. П-342. — Оп. 1. — Спр. 887. — Арк. 782; Ф. П-470. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 18; ДАЖО. — Ф. Р-6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 3–8; Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 53 та ін.

³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 180. — Арк. 72; Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 45; Спр. 217. — Арк. 51; ДАЖО. — Ф. Р-6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 3–8; Ф. П-85. — Оп. 1. — Спр. 695. — Арк. 9–15; Ф. П-87. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 26–27; ДАЧО. — Ф. П-342. — Оп. 1. — Спр. 887. — Арк. 661, 691, 782–783; Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 26–28, 47–50; Ф. П- . — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 25 та ін.

творення храмів на «культурні установи» здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничому середовищі. Таку практику було апробовано вже в першій половині 1920-х рр., — зауважив О. Ігнатуша³⁴⁶. Вона супроводжувалася насадженням більшовицьких культів: урочистими зборами, читанням доповідей, співанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями тощо. «Інтернаціонал» став своєрідним релігійним гімном «нових титанів», а хор — необхідним елементом в системі відтворення релігійного тону радянської цивілізації. Згодом така практика стала доволі поширеною і в сільській місцевості³⁴⁷.

Трагічна доля православних храмів двояко впливала на релігійну свідомість та культуру. З одного боку, особливо під час кампанії закриття храмів, вона викликала культурний бунт, активізацію парафіяльного життя, намагання протидіяти вандалізму (захистити храм, а коли не вдавалося — зберегти його реліквії), з другого — сіяла розпач та надламувала традиційну релігійну психологію, вела до звикання, примирення з цими аномаліями, черствіння, збайдужіння людських дум, утрати відчуття святості.

Ліквідація культових приміщень була однією з ланок реалізації партійно-радянським керівництвом стратегічної мети побудови безрелігійного суспільства. Іншим стратегічним напрямком було визначено формування «нової» людини з комуністичним світоглядом.

В обіжнику ЦК КП(б)У «Про методи антирелігійної агітації і пропаганди» (1921 р.) наголошувалося: «Наше завдання — схилити масу від церкви до комунізму»³⁴⁸. У зв'язку з цим висувалося завдання від мітингових прийомів «перейти до поглиблення агітації і розширення пропаганди»³⁴⁹. Обіжник ЦК і агітпропу ЦК КП(б)У від 10 червня 1921 р. визначав конкретні заходи розгортання антирелігійної роботи: влаштування диспутів на релігійні теми, пропагандистські кампанії («особливо в районах найбільшого розвитку забобонних релігійних настроїв»); посилення антирелігійної роботи серед жіноцтва; організацію лекцій, бесід, читань; видання відповідних брошур, плакатів, листівок; використання фото-кінозйомки; влаштування виставок і музеїв з історії релігії;

³⁴⁶ *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 247.

³⁴⁷ *Столяр М.Б.* Религия советской цивилизации. — К., 2010. — С. 17.

³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 160; ДАЖО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 199.

³⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 158.

театральні виставки художньої агітації; поширення природничих знань тощо³⁵⁰.

У 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг визначив три основні напрямки антирелігійної роботи: «1. антицерковний рух і питання внутрішньоцерковні; 2. широка науково-природнича просвітницька робота і широка антирелігійна пропаганда; 3. антирелігійні дії, спрямовані безпосередньо проти окремих релігійних забобонів, релігійної обрядовості і культу»³⁵¹.

Резолюція VII Всеукраїнської партконференції (квітень 1923 р.) вимагала масову антирелігійну пропаганду пов'язати з поширенням природничо-наукових знань (наукові виставки, науково-популярна література, секції при клубах і т.д.). Особливо широко рекомендувалося здійснювати релігійну пропаганду на селі.

Важливу роль в атеїзації населення відіграло створення нового комуністичного побуту, який повинен був охопити всі сторони як виробничої, так і невиробничої сфери життєдіяльності людини. А. Луначарський підкреслював: «Йдучи шляхом вдосконалення нашого [тобто комуністичного — *авт.*] побуту, ми будемо нищити релігію»³⁵². Ще в ході революційних подій 1917-1920 рр. почали закладатися основи радянської обрядовості та налагодження нового безрелігійного побуту. Зокрема, 18 грудня 1917 р. було ухвалено декрет «Про громадянський шлюб, про дітей і про введення книг актів громадянського стану», 7 грудня 1918 р. — «Про кладовища і поховання»³⁵³, які передбачали виконання процедури не служителями церкви, а представниками відповідних світських установ. 11 серпня 1921 р. Наркомат юстиції УСРР розіслав на місця обіжник про заборону виконання релігійних обрядів хрещення, вінчання, розлучення, поховання. За порушення законодавства служителя усіх культів притягувалися до кримінальної відповідальності.

1921 р. в «Тезах з антирелігійної пропаганди» за головний підхід антицерковної пропаганди визнавалась «наполеглива боротьба» з церковними обрядами: таїнствами (хрещення, шлюб), богослужінням, святкуваннями, а найближче завдання пропаганди вбачалося в тому, щоб «обмежити, викрити, знищити і особливо замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих»,

³⁵⁰ Там само. — Арк. 56–57.

³⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. — Спр. 1772. — Арк. 23.

³⁵² Луначарский А. Культура, быт и религия // Антирелигиозник. — 1927. — № 4 (апрель). — С. 5.

³⁵³ Декреты Советской власти / Ред. комиссия: Г.Д. Обичкин и др. — М., 1957. — Т. I (25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г.). — С. 161; Декреты Советской власти.... — М., 1968. — Т. IV (10 ноября 1918 г. — 31 марта 1919 г.). — С. 163–164.

«позбавити обряди їх таємничого змісту», «викриття будь-якої чудотворності, повне розвінчування обрядової оболонки релігійного почуття»³⁵⁴.

Будь-які атрибути релігійної обрядовості мали бути знищені. «Що собою являла щодо внутрішньої прикраси селянська хата перед революцією?» — порушує питання одне з видань «Бібліотеки» масової антирелігійної літератури і змальовує «інтер'єр»: «Головним об'єктом прикраси селянської хати були ряди образів «бога-отця», «бога-сина» й «духа святого», декілька «богородиць» та сила всяких «святих». Поруч них по стінах висіли малюнки різних монастирів та «святих місць», а ще далі — портрети царів та генералів з довгими вусами, орденами й медалями». Звісно, нові умови комуністичного існування потребували «іншого змісту прикрас хати». Тому пропонувалося: «замість образів, малюнків монастирів та іншого старого сміття, на стінах хати колгоспника повинні стати портрети вождів революції, малюнки з громадянської війни та соціалістичного будівництва»³⁵⁵.

Приклад у налагодженні нового селянського побуту на противагу церковному згідно з рішеннями партійних органів мали подавати комуністи, а також учителі, агрономи, землеміри, члени волосних комітетів і КНС³⁵⁶. Слід наголосити, що питання відносно того, чи може комуніст одночасно бути «віруючим» і перебувати в лавах комуністичної партії стояло досить гостро. На сторінках партійної преси ця проблема активно дебатовалася вже в 1918–1920 рр. Однак, конкретної відповіді з цього питання дискусія не дала. У часописі «Революція і церква» зазначалося: «Не лише на практиці, що спостерігається на місцях, але й у принципових роз'ясненнях, що даються різноманітними, навіть нейтральними урядовими органами РСФРР, відсутні в цьому відношенні необхідні єдність і узгодженість дій», тому партійні організації на місцях «або виносять зовсім суперечливі з даного питання постанови, або просто ухиляються від розгляду питання»³⁵⁷. Позиція В. Леніна влітку 1919 р. була на боці тих, хто виступав за виключення з партії виконавців релігійних обрядів³⁵⁸. Однак, це принципове питання потребувало партійно-статутного вирішення.

У тезах «Комуністи і обрядовість» І. Сухоплюєв наголошував: «Комунізм і релігія несумісні. Комуністи ... не мають права ні брати участь у

³⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — Арк. 101.

³⁵⁵ Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. — Харків, 1931. — С. 41.

³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1839. — Арк. 177–178.

³⁵⁷ Горев М. Коммунизм и религиозные обряды // Революция и церковь. — 1919. — № 6–8. — С. 15, 16.

³⁵⁸ Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 50. — С. 330.

здійсненні релігійних обрядів будь-якого культу, ні хрещення, ні обрізання, ні поховання, ні вінчання, ні відвідувати богослужіння будь-якого релігійного культу»³⁵⁹.

На початку 1920-х рр. виникла потреба в чіткості позиції комуністів щодо питань релігії взагалі. За свідченням О. Ярославського, питання постало «у зв'язку з тим, що окремі члени партії брали участь у церковних хорах або читали Псалтир і Євангеліє у церкві»³⁶⁰. Партійні організації на місцях, не маючи чітких директив щодо подібної ситуації, діяли на власний розсуд. На це, зокрема, зверталася увага в обіжнику ЦК РКП(б) «Про порушення програми партії в галузі релігії», надрукованому газетою «Правда» за підписом секретаря ЦК О. Ярославського³⁶¹. 18 травня 1921 р. питання про порушення членами партії 13 пункту партійної Програми розглянув пленум ЦК РКП(б), доручивши спеціально створеній комісії підготувати відповідні документи на затвердження політбюро ЦК. Комісія, очолювана О. Ярославським, протягом півроку з'ясувала неоднозначний підхід до питання «комуніст і релігія»: від закликів «негайно відмовитися від релігійної обрядовості» до «досить обережного підходу до питання», «виявляти поблажливість і розуміння»³⁶².

В одному з партійних документів (обіжник ЦК 1921 р.) зазначалося: «Ще не всі члени партії поклали край дрібнобуржуазній ідеології, спостерігається, що члени партії вінчаються в церкві, хрестять дітей, співають на кліросах»³⁶³.

Попри прийняттю 9 серпня 1921 р. пленумом ЦК РКП(б) постанову «З питання про порушення п. 13 Програми та постановки антирелігійної роботи», в якій до комуністів висувалася ультимативна вимога «припинити зв'язок з церквою будь-якого віросповідання і виключати із партії, якщо вони не поривають цього зв'язку»³⁶⁴, — виконання релігійної обрядовості комуністами залишалося доволі поширеним явищем до початку 1930-х рр. Обстеження, проведене 1928 р. в семи партосередках Сталінського повіту, виявило, що 6% комуністів мали в домівках ікони, виконували релігійні обряди, співчували релігії або займали нейтральну щодо церкви позицію³⁶⁵.

³⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 768. — Арк. 15.

³⁶⁰ *Ярославский Ем.* О религии. — М., 1957. — С. 67.

³⁶¹ О нарушениях программы партии в области религии. Ко всем организациям и членам ЦК РКП(б) // Правда. — 1921. — 31 марта.

³⁶² *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы. — С. 267–270.

³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 513. — Арк. 191.

³⁶⁴ КПСС в резолюциях. — Т. 2. 1917–1922. — С. 444–445.

³⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2917. — Арк. 76.

Поза площиною досліджень досі залишається проблема впливу атеїзації на родинно-сімейні взаємини. Йдеться про конфліктність у сім'ях, де один із членів ставав комуністом. Чи можна це вважати фактором впливу на атеїзацію настроїв інших членів родини? Часто сімейні конфлікти призводили до виходу з партії. Так, в одній із заяв комуніста тих часів написано: «Прошу бюро осередка зняти з мене кандидатуру КП(б)У через надзвичайний розбрат і чвари в моїй сім'ї майже з самого початку мого вступу до партії КП(б)У. Я намагаюсь переконувати сім'ю, тобто дружину і батьків, але це не допомагає. Доводиться часто-густо застосовувати кулачні бої, а стосовно розлучення я поки ще не маю наміру, оскільки я вже одружений втретє, і життя моє розладжене далі нікуди, а тому прошу бюро осередку зняти з мене кандидатуру КП(б)У»³⁶⁶.

У постанові згадуваного пленуму ЦК РКП(б) стосовно питання про порушення 13 пункту програми і постановку антирелігійної пропаганди зазначалося, що в умовах непу мало місце посилення впливу буржуазної ідеології, в тому числі релігії, на маси трудящих і навіть на деяку частину комуністів. У зв'язку з цим наголошувалося: «Перед членами партії ... поставити ультимативну вимогу припинити зв'язок з церквою будь-якого віросповідання і виключити їх з партії, якщо вони цього зв'язку не припиняють»; «члени партії, що посідають відповідні посади, ведуть активну радянську або партійну роботу, за порушення партійної програми в галузі релігійній, за зв'язок з тим чи іншим релігійним культом виключаються з партії». Однак, своєрідним компромісом став пункт постанови, котрий формулювався: «Допускати в окремих випадках, як виняток, участь у партії віруючих, якщо вони своєю революційною боротьбою або роботою на користь революції, захистом її в найнебезпечніші моменти, доводили свою відданість комунізму»³⁶⁷. Разом із тим, головною тезою залишалось гасло: «Комунізм непримиренний ні з якою релігійністю»³⁶⁸.

У тезах з антирелігійної пропаганди, затверджених політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «Необхідно рішуче і серйозно поставити боротьбу з релігійними забобонами членів партії, порушивши в першу чергу питання про зняття ікон, викорінення обрядів із сімей комуністів»³⁶⁹.

³⁶⁶ ДАПО. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 5.

³⁶⁷ Постанова пленуму ЦК РКП(б) у питанні про порушення пункту 13 програми і про постановку антирелігійної пропаганди // КПРС в резолюціях. — Т. 2 (1917–1924). — С. 268–269.

³⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — Арк. 100.

³⁶⁹ Там само. — Спр. 1772. — Арк. 12.

Поступово проблема несумісності перебування віруючих у лавах партії перетворювалася на найбільш нагальну.

Кампанія зі знищення релігійної атрибутики розгорталася повільно, але цілеспрямовано, в дусі положення: «Не місце іконам у державних закладах!»³⁷⁰. Наприклад, в 1922 р. завідувач відділу НКВС УСРР з відокремлення церкви від держави І. Сухоплюєв вимагав провести обшук на залізничних станціях на предмет виявлення ікон³⁷¹. У травні 1923 р. НКЮ УСРР запропонував ЦК КП(б)У поширити заборону на «вивішування в громадських місцях релігійних зображень» на приватні і промислові підприємства, хоча політбюро ЦК КП(б)У в липні того ж року цю пропозицію відхилило³⁷². Хоча архівні документи свідчать про наявність ікон в домівках комсомольців і комуністів³⁷³, усе частішали випадки зняття ікон. Так, загальні збори комнезаму хутора Войтовці Полтавської округи одноголосно ухвалили: «Жодного образу в хаті члена КНС», а наступного дня понад 1000 ікон було кинуте в багаття³⁷⁴. У десяти районах Полтавщини вчителі не тільки зняли ікони, а й вирішили не говорити³⁷⁵.

Принагідно зазначимо, що не поститися й не говорити вважалося тоді за великий гріх, таких вважали «боговідступниками». Однак, наприкінці 1920-х років подібні випадки явно почастишали. У селі Кашперівці Запорізької округи, котре до революції відзначалося високим ступенем релігійності (не останню роль відіграв чудотворний образ Кашперівської богоматері), говільників 1927 р. було 548, наступного — 314, 1929 — 40 осіб³⁷⁶. Але в окремих місцевостях, навпаки, спостерігалось зростання кількості говільників: у 52 общинах Лубенської округи 1925 р. говіло 72 453 особи, 1926 — 75 017. 1927 — 78 537; у 30 общинах Харківщини 1926 р. говіло 37 560, а наступного — 39 375 осіб³⁷⁷.

У доповідній записці НКВС «Про наслідки обстеження стану роботи інспектури культів Київського і Вінницького окрадмінвідділів» відзначалося підвищення рівня релігійності населення у 1928 р., зокрема в

³⁷⁰ Там само. — Спр. 216. — Арк. 19.

³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1083. — Арк. 36.

³⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 77.

³⁷³ ДАЧО. — Ф. П-342. — Оп. 1. — Спр. 887. — Арк. 105; ДАЖО. — Ф. П-134. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 10; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2112. — Арк. 23; Спр. 2006. — Арк. 76.

³⁷⁴ *Кривохатський М.* За новий безрелігійний побут у колгоспах. — Харків, 1931. — С. 11.

³⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 76 зв.

³⁷⁶ *Кривохатський М.* За новий безрелігійний побут у колгоспах. — С. 12.

³⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. Спр. 2494. — Арк. 13.

Київській окрузі, де кількість віруючих протягом року зроста з 303 045 до 311 713 осіб³⁷⁸. За даними агітпропу ЦК КП(б)У поширення релігійності в округах було нерівномірним. Станом на 1 січня 1927 р. до релігійних громад Артемівської округи (без міст) входило 38,1% населення, Білоцерківської (без центру округи) — 52,1%, Херсонської — 60,8%, Харківської (без Харкова) — 85,2%. Найбільшого охоплення релігійними громадами досягли ті місцевості, де міжцерковна боротьба відбувалася в найгостріших формах. Причому агітпропвідділ зазначав: «На селі число релігійних резервів (і втягнених у громади, і тих, що їх можна б утягти) очевидно ні трохи не менше як 85% пересічно».

У сільських громадах 53% становили жінки³⁷⁹. У містах до релігійних громад уходило від 14 до 22% дорослого населення³⁸⁰. 62% в цих громадах були представлені жіноцтвом. Разом із тим, підкреслювалося, що до цих показників належать переважно «віруючі за традицією»³⁸¹.

Таким чином, у повсякденному житті пересічного громадянина спостерігалися доволі непрості, часто неоднозначні процеси, які свідчили про своєрідний психологічний злам, пов'язаний зі зміною морально-ціннісних орієнтирів в оновленому суспільстві. З одного боку, людина мовби була підпорядкована власним переживанням, віруванням, почуттям, вихованим на певних традиціях (у нашому випадку — православної релігійності). Але, разом із тим, життя кожної людини пов'язувалося багатьма невидимими нитками з суспільством, вплив якого був надто вагомим.

Отже, людина, живучи в соціумі, пристосовуючись до нього, почувалася або в гармонії, або без неї — незатишно і дискомфортно. Будь-які крайнощі неминуче призводили до трагедійного розриву. Тому людина поволі сприймала правила гри цього суспільства. Відбувалися немовби абсолютизація буття в соціумі і своєрідне обмеження «буття в собі» (власних бажань, почуттів, схилення перед колективізмом тощо). Людина мусила приймати нову комуністичну ідеологію, проголошену пануючою в суспільстві замість колишньої (традиційної) «релігійної», якщо не хотіла опинитися на маргінесі. Але покінчити з віковою традиційною християнською мораллю для більшості було не просто. До того ж у набожної людини надовго, на рівні підсвідомості, залишався страх перед покаранням, перед карою Господньою. Боячись вакууму, прагнучи

³⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2706. — Арк. 33.

³⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2494. — Арк. 19; Спр. 2684. — Арк. 11.

³⁸⁰ Там само. — Спр. 2494. У копії документу допущено друкарську помилку: замість «20–22%» надруковано «40–22%». Тому в історіографії іноді зустрічаємо хибний показник «40%».

³⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-5. — Оп. 2. — Спр. 196. — Арк. 176.

ототожнити себе з суспільством, людина поступово вбирала морально-ціннісні норми нового суспільства.

Однією з поширених форм витіснення релігійної обрядовості стали «антиріздвяні» та «антипасхальні» кампанії. Першим досвідом розгортання такої роботи на селі стало проведення «комсомольського Різдва» 1922 р.³⁸². Основним лозунгом дійства став «огляд скинутих богів». Організатори ставили за мету «спростувати святість богів і показати, що новому поколінню не потрібні ні боги, ні чорти»³⁸³. Вказівки ЦК РКСМ рекомендували ходити по домівках з червоною зіркою, прославляючи радянську владу, влаштовувати «червоні ялинки», проводити масові карнавали тощо. Однак, цей захід викликав обурення віруючих через хуліганські вчинки і грубі насмішки молоді над релігійними почуттями³⁸⁴.

З нагоди проведення «комсомольської Паски» на нараді в ЦК РКСМ 27 січня 1923 р. було прийнято рішення підготувати захід належним чином, із залученням Наркомосу. Крім того, було запропоновано створити спеціальну літературну комісію в складі О. Ярославського, І. Скворцова-Степанова і П. Красікова. 11 березня комісія дала директиву про вуличні карнавали і процесії.

Політбюро ЦК КП(б)У 23 березня ухвалило рішення: «Запропонувати губкомам комсомолу «паски не влаштовувати»³⁸⁵. Починаючи з 1924 р. комсомольські карнавали не рекомендувалися, «комсомольська Паска» тоді пройшла під гаслом «Боротьба за новий побут», а «комсомольське різдво» — «за поширення в масах природничо-наукових матеріалістичних знань»³⁸⁶.

У середині 1920-х рр. партійні комітети стали відмовлятися від проведення деяких масових антирелігійних акцій, оскільки вони давали скоріше негативні результати, призводячи тільки до зростання кількості віруючих. Відповідна пропаганда в дні релігійних свят проводилася й далі, але в інших формах. Так, бюро Харківського окружного КП(б)У запропонувало в дні релігійних свят Різдва 1926 р. зосередити роботу переважно в клубах, сільбуддах і хатах-читальнях, спрямовуючи її на

³⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1448. — Арк. 211; *Келембетова В.Ю.* Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). — К., 1974. — С. 32.

³⁸³ *Вакурова А.* Комсомол на антирелигиозном фронте // *Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917–1932: Сб.* / Под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. — М., 1932. — С. 305.

³⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1662. — Арк. 41; Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 97.

³⁸⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 37.

³⁸⁶ *Сакурова А.* Назв. праця. — С. 306.

роз'яснення причин виникнення християнства, Різдвяних свят, критику класового характеру християнського вчення, Завданням було: вести агітацію проти святкових прогулів, п'янства, кулачних боїв та інших негативних побутових явищ, пов'язаних із релігійними святами³⁸⁷.

Однак, населення продовжувало відзначати традиційні православні свята попри заборони влади. Досить вдало ситуацію передав сучасник подій, громадсько-політичний діяч, віце-президент Всеукраїнської Академії наук С. Єфремов: «1926 рік. 7 січня. Щороку відбувається в ці дні мовчазний, але запеклий бій. Влада об'являє Різдво по старому стилю робочим днем — обиватель (робітник і службовець) мовчки це приймає, але робить усе, щоб на роботу не вийти. Йдуть навіть на хитрощі. Наприклад, зрікаються святкувати Різдво по новому стилю — і совітські газети тріумфують, додаючи в цьому антирелігійність, — але з умовою святкувати потім день за власним вибором і вибирають той день, на який припадає Різдво по старому стилю»³⁸⁸.

Ще одним рішенням державних структур було скорочення кількості релігійних свят. 5 вересня 1924 р. Президія ВЦВК ухвалила рішення «Про скорочення особливих днів відпочинку (релігійних свят)» і рекомендувала таким же органам союзних республік установити за можливості однаковий перелік днів відпочинку (вісім), скасувавши вихідні 6 січня і 25 березня. У відповідь Президія ВУЦВК 30 грудня вирішила: «Повідомити ЦВК Союзу про те, що Президія ВУЦВКу вважає більш доцільним скасування особливих днів відпочинку: 25 березня (Благовіщення), а, замість 6 січня скасувати день відпочинку 5 червня (Вознесіння)»³⁸⁹.

На початку 1920-х рр. однією з форм антирелігійної пропаганди було перенесення на підприємствах дня відпочинку з неділі на інший день³⁹⁰. Однак, ще й на початку наступного десятиріччя неділю святкували навіть у селах, де були комуні³⁹¹.

Ведучи боротьбу з релігійним побутом, Виконбюро Всеукраїнської ради спілок безвірників у 1929 р. запропонувало реформу календаря: замість днів відпочинку, що значилися як релігійні свята (Великодня субота, другий день паски, день «зелених свят», Різдвяні дні), запровадити нові революційні і побутові свята: день Оборони країни (річниця Червоної армії), дні робітничі, кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо. Вочевидь, щоб уникнути навіть згадки чи ознак уро-

³⁸⁷ *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. — Харьков, 1998. — С. 138.

³⁸⁸ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 321.

³⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 414. — Арк. 2, 5.

³⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1662. — Арк. 41.

³⁹¹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 737. — Арк. 19.

чистостей, пов'язаних із неділею, пропонувалося «закріпити за кожним святом не числа, а тижні, застосовуючи свята до понеділків». Так, рекомендувалося день народів СРСР відзначати в понеділок першого тижня липня, юнацький день — у понеділок першого тижня вересня. Стабільними залишалися тільки 1 Травня і день Жовтневої революції³⁹².

Були й пропозиції щодо впровадження «радянського вічного календаря», згідно з яким скасовувалися субота й неділя як такі, а тиждень тривав п'ять днів. Літочислення слід було починати від Жовтневої революції. Однією з цілей такого реформування було прагнення до того, «щоб дні відпочинку, свята не зв'язували у свідомості трудящих з релігійними легендами». Крім того, вказувалося, що «релігійні свята мають політичне значення»: «це політична агітація в інтересах експлуататорських класів», відповідно — треба ліквідувати не тільки свята, але навіть згадку про них³⁹³. Цій же меті в боротьбі за антирелігійний побут слугувало й безперервне виробництво, якому надавалося особливого значення «у скасуванні старого семиденного біблійного тижня». У реформованому тижні пропонувалося ввести такі назви, які б «відбивали нові віяння життя»: партдень, юндень, жіндень і т.д.³⁹⁴.

Разом із тим були й яскраві прояви атеїзації мас. Так, в Україні в 1929 р. робітники окремих підприємств підтримали кампанію «За роботу в дні Різдва». Незважаючи на розпорядження Наркомпраці, який пропонував вважати Різдво днем відпочинку, значна кількість робітників Донбасу, Одеси, Києва, а подекуди (наприклад, Кременчук) — і всі, без винятку³⁹⁵. Безвірники виступили з гаслом: «Дні Різдва перетворити на Дні індустріалізації»³⁹⁶. На Запоріжжі під час антиріздвяної компанії було спалено до 8 000 ікон та священних книжок, у 16 сільрадах зняли дзвони з церков, у місті дзвони познімали з усіх церков, а одна з профспілок навіть висунула гасло: «До великодня закрити всі церкви»³⁹⁷.

Після XV з'їду ВКП(б) спостерігався процес створення безвірницьких колгоспів і комун. Одними з перших у цьому русі стали безвірники Першотравенщини на Одещині. Так, у 1928 р. в селі Тарасівка було

³⁹² Реформа календаря // Безвірник. — 1929. — № 7. — С. 42–43.

³⁹³ Боротьба з релігійними святами — боротьба за п'ятирічку, за колективізацію, за безперервку, за новий календар // Зброя безвірника, Антирелігійна читанка. — Харків–Дніпропетровське, 1930. — С. 200–202.

³⁹⁴ Гнєздилов М. Безперервне виробництво та питання безвір'я // Там само. — С. 211.

³⁹⁵ Ігнатюк Д. Ко второму съезду Союзів безбожників // Антирелігіозник. — 1929. — № 6. — С. 62–63.

³⁹⁶ На антирелігійному фронті // Безвірник. — 1930. — № 4. — С. 28.

³⁹⁷ Там само.

створено комуну «Пролетарський безвірник», а в селі Грушки, за постановою осередку СВБ, засновано колгосп «Войовничий безвірник». Показово, що це рішення осередок СВБ свідомо приймав перед Великоднем, а вже «на перший день Великодня, коли релігійні селяни святити паски, 47 безвірників з кінями, плугами й сівалками вирушили в степ обробляти й засівати шкільну й сільбудівську землю»³⁹⁸.

Усіляко пропагувалося проведення радянських офіційних свят. Такими в Україні вважалися визначені ще у 1918 р. РНК РСФРР 1 січня — Новий рік, 22 січня — День січневого повстання (9 січня 1905 р.), 3 березня — день скинення самодержавства, 18 березня — День Паризької комуні, 1 травня — День I Інтернаціоналу, 7 листопада — День пролетарської революції.

22 січня 1924 р. С. Єфремов у щоденнику написав: «Я згадав, що сьогодні свято «9 січня» і побіг прив'язувати коло брами флага, та ще високо, бо інакше вкрадуть. Святкуємо однаково, — як колись «высоко-торжественные дни», так тепер революційні свята, тільки що були трьохколірні флага, а тепер червоні. Та ще тоді було «от усердия», а тепер усе до дрібниць регламентовано: який завбільшки має бути флаг, яке затовшки держало, які літери — і конче золотом — мають бути і в якому куточку... Те ж саме і з портретами: замість царя — Маркс, Ленін... Цілий іконостас...»³⁹⁹.

Проведення загальнодержавних радянських свят чітко регламентувалося партійним керівництвом⁴⁰⁰. Особлива увага надавалася проведенню свят у разі збігу радянських і релігійних. Так, в 1921 р. 1 травня збіглося з Паскою, тому ЦК КП(б)У рекомендував «першотравневою святку надати характеру святкових масових вуличних розваг, концертів, спортивних виступів, виставок корисних винаходів і вдосконалень». Під час мітингів рекомендувалося «підкреслити різницю між пролетарським святом і релігійним»⁴⁰¹.

Особливе смислове навантаження (зокрема і під час проведення свят) мали лозунги, в яких знаходило відображення ставлення держави до певних явищ, подій, визначалася своєрідна соціальна ієрархія⁴⁰². Звернемо увагу, що газета «Правда» вже 1923 р. писала про переваги методів

³⁹⁸ Руденко І. Як безвірники допомагають колективізації (з досвіду Першотравенщини). — Харків, 1930. — С. 7–14.

³⁹⁹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 59.

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 59, 63–63 зв., 123–126; Спр. 753. — Арк. 17–19.

⁴⁰¹ Там само. — Спр. 748. — Арк. 59.

⁴⁰² Там само. — Арк. 123–126; Спр. 753. — Арк. 17–19; Лозунги к антипасхальной кампании // Антирелигиозный сборник для деревни. — М., 1930. — С. 9, 46.

насильницького вкорінювання основних елементів доктрини нового ладу в свідомість населення: «У кожен визначений момент наша преса з особливою яскравістю висуває основні лозунги, вузлові пункти, утаєні точки і б'є по них настійливо, наполегливо, систематично, — “надокучливо”, — говорять наші вороги. Так, наші книжки, газети, листівки “вбивають” в голови маси нечисленні, але основні, вузлові формули і лозунги»⁴⁰³. Нова ментальність зовсім не потребувала, щоб маси глибоко розуміли причини і наслідки чи глибоко усвідомлювали зміст політичних «ярликів». Та й рівень освіченості мас не дозволяв їм дошукуватися причинно-наслідкових зв'язків. Тому лозунги та своєрідні політичні формули мали суто функціональне призначення — вони мали слугувати своєрідними орієнтирами в політичному середовищі, в ідеолого-герменевтичному світі.

Гадаємо доречно зацитувати відомого вченого В. Клемперера: «Слова можуть порівнюватися з мізерними дозами миш'яку: їх непомітно для себе ковтають, вони ніби не виявляють ніякої дії, але через деякий час з'являються ознаки отруєння»⁴⁰⁴. Така своєрідна індокринія (з англ. — «навіювання ідей», «ідеологічна обробка») була характерною для тоталітарної системи. На нашу думку цей аспект частково дає пояснення успіху антирелігійної пропаганди і, як наслідок, — атеїзації населення.

З 1920-х рр. почали впроваджувати радянську обрядовість. Зокрема, в Київській, Харківській та інших округах проводилися «жовтневини» («Октябрини») і «революційні (червоні) весілля», ініціаторами яких стали жінвідділи окружкомів КП(б)У. Після аналізу досвіду їх проведення на засіданні бюро Ізюмського окружного партії в березні 1924 р. було відзначено «казенно-офіційний характер» і «потворні форми», пропонувалося проводити такі заходи лише на селі⁴⁰⁵. У Полтаві за кілька місяців восени 1924 р. було зареєстровано близько 1,5 тисячі «октябрин», цивільних шлюбів і поховань⁴⁰⁶.

Однак, «жовтневини» та «червоні весілля» виявилися нежиттєвими формами і наприкінці 1920-х рр. практично зникли з побуту. Замість релігійного обряду поховань впроваджували цивільні поховання, хоча й тут траплялося чимало недоречностей через брак точних вказівок.

⁴⁰³ Селищев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). Изд. 2-е. — М., 1928. — С. 24–25.

⁴⁰⁴ Клемперер В. LT&. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / Пер. с нем. А.Б. Григорьева. — М., 1998. — С. 25.

⁴⁰⁵ Силантьев В.И. Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. — Харьков, 1998. — С. 142–143.

⁴⁰⁶ Священники сбрасывают рясы // Коммунист. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. — 1924. — 5 ноября. — С. 3.

Зазначалося, що «колектив повинен організувати похорон, як громадську справу». Зверталася увага на оформлення могили колгоспника-безвірника. Так, безвірники села Лисівки на кожній могилі замість хреста ставили пам'ятник — дубовий стовп 1,5 м заввишки, для всіх однакової форми, пофарбований на чорне й червоне, а на стовпі прибивали залізну таблицю з червоною зіркою та зазначенням дат народження і смерті, щоб «пам'ятники своїм виглядом внесли революцію на цвинтар»⁴⁰⁷.

Заступник голови СВБ СРСР А. Лукачевський підкреслював: «Осередки СВБ повинні повести боротьбу в колгоспах за новий побут, оскільки ця боротьба водночас є боротьбою з релігією»⁴⁰⁸.

Для суспільства 1920-х рр. характерною особливістю була двоїстість процесів атеїзації, як і свідомості в цілому. На II з'їзді СВБ СРСР підкреслювалося: з одного боку, спостерігається зростання безвірництва (у тому числі й на селі), про що свідчили чисельні відмови від проведення релігійних свят, передача дзвонів у фонд індустріалізації, закриття молитовних будинків, а з іншого — пожвавлення діяльності релігійних організацій, зростання (хоча й хвилеподібне) кількості віруючих.

Попри досить високий відсоток віруючих не лише серед людей поважного віку, але й серед молоді, водночас зростала кількість симпатиків комуністичної ідеї. Зокрема, спостерігалось зростання лав СВБ: у 1928 р. нараховувалося 123 тис. осіб, у 1929 — 465 тис., на 1 січня 1930 р. — 2 млн⁴⁰⁹. Звісно, слід урахувати можливу необ'єктивність цифрових показників або навіть паперову ілюзорність. Однак, не можна ігнорувати факт існування і діяльності членів СВБ.

Отже, з одного боку, спостерігаємо тривку релігійність, підтримувану частиною населення, з іншого — формування прихильників нової ідеологічної системи. В умовах розколотого суспільства ще рельєфніше поставала потреба світоглядних орієнтацій, оскільки базовою потребою людини є прагнення бути цілеспрямованою в середовищі існування. У світі, де живе людина, підкреслював Е. Фромм, необхідна система координат, щоб орієнтуватися в ньому та мати точку опори. Людині потрібен об'єкт як мета, і цим об'єктом може бути що завгодно⁴¹⁰. До бурхливих подій початку ХХ ст. саме традиційна релігія давала суспільству досить впорядковану картину світу, вносячи в людське життя

⁴⁰⁷ Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. — Харків, 1931. — С. 42–43, 44.

⁴⁰⁸ Лукачевський А. За колхозы, за борьбу с религией // Антипасхальный сборник для деревни. М., 1930. — С. 14, 15.

⁴⁰⁹ Воронцов Г.В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917–1937 гг.). — Ленинград, 1973. — С. 162.

⁴¹⁰ Фромм Э. Иметь или быть. — М., 1990.

узгодженість і визначаючи її місце в світі. З руйнуванням усталеної структури суспільства і втратою колись єдиних морально-ціннісних орієнтирів абсолютно не випадковим видається сприйняття частиною суспільства нової світоглядної системи, запропонованої більшовицькою партією.

Одна з причин цього полягала в тому, що більшовики (свідомо чи несвідомо) фактично підтримали прагнення народу до саморефлексії. Заклики партійно-радянського керівництва пропонували людині, вихованій в системі чіткої ієрархічної підпорядкованості, з поклонінням «вищестоячим», яка немов мусила усвідомлювати від народження свою меншовартість, переміститися з маргіналів до складу тих, хто є творцем нового, перебуваючи в когорті лідерів революції, активних членів суспільства.

Певне усвідомлення своєї «обраності», приналежності до авангарду свободи і прогресу слугувало в очах пересічного громадянина свого роду виправданням, своєрідною реабілітацією і низького рівня життя, і всіх тих негараздів, які випадали на його долю. «Ми голі, бідні, босі, ми відмовляємо собі в усьому, але натомість ми на чолі з Комуністичною партією знищили соціальну несправедливість і будуємо країну, яка найкраща, найсправедливіша». Приблизно з таких позицій оцінювалися й тотальна залежність, й індивідуальна несвобода, які компенсувалися загальною роллю і статусом радянської людини.

На атеїзацію населення, крім розглянутих форм створення образу ворога і викорінення релігійної свідомості, великий вплив мали зміни в соціально-економічному розвитку (налагодження системи освіти, розвиток мережі бібліотек, клубів, кіно, театру, музеїв, процеси урбанізації, індустріального розвитку тощо).

Загалом, слід визнати справедливість твердження Г. Лебона: «Соціалізм став могутнім саме завдяки тому, що він запропонував велику ілюзію»⁴¹¹. Продовжуючи ці міркування, автор наголосив, що переконання має завжди прагнути здобути релігійну форму: «Символ віри, політичний, релігійний чи соціальний, прийнятий натовпом, засвоюється ним і завжди щиросердно шанується без вагань»⁴¹². Людина потребує вірування для «машинального» скеровування свого життя, для уникнення будь-яких зусиль, пов'язаних із роздумами і прийняттям рішень. У цьому сенсі соціалізм повертав людині певні ілюзії й надії. До того ж він зумів знайти категоричну і просту форму для вираження своїх ідей, що давало

⁴¹¹ Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995. — С. 228.

⁴¹² Лебон Г. Психология социализма. — СПб., 1996. — С. 119–120.

можливість їх легкого сприйняття⁴¹³. Нова доктрина з'явилася саме там і тоді, де і коли почали вмирати релігійні й соціальні вірування попередньої епохи.

Якщо на 1920-і рр. припадає значне число виступів населення на захист віри, церкви та духовенства, то в наступному десятиріччі помічається спад такої активності. Безперечно, серед пояснень є кілька чинників: наслідки антирелігійної пропаганди, поповнення лав атеїстичного авангарду молоддю, вихованою на нормах революційної моралі; послідовне закриття храмів і обмеження прав духовенства; непомірні розміри податків, застосування силового тиску щодо духівництва тощо. Разом із тим, наголосимо, що в той період спрацював також механізм психологічної втомлюваності. Аналізуючи післякризовий пореволюційний період, О. Оболонський зазначав: «Історичний досвід свідчить, що ціле покоління не може прожити життя в стані революційного збудження, в ситуації кризи чи супроводжуваної нею нестабільності. Ще донедавна не визнаючи ні найменших обмежень своєї свободи, тепер народ готовий до сприйняття правління навіть найжорстокішого деспотизму...»⁴¹⁴.

У такій ситуації більшовицька влада вдалася до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби агітації і пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями.

Атеїзація настроїв населення відбувалася під впливом, з одного боку, ідеологеми про постійну ворожу контрреволюційну діяльність церкви та її служителів, з іншого — активного утвердження комуністичної ідеології через організації диспутів, лекцій, хат-читалень, антирелігійних гуртків, школу, профспілки, комсомол, антирелігійну літературу тощо. На жаль, суспільство і церква не спромоглися організувати належної протидії наступу богоборчої влади.

Одна із відповідей на запитання: чому стало можливим впровадження життєвої моделі у 1920-х рр. за більшовицьким сценарієм, полягає в тому, що влада, як колись церква, пропонувала готову модель життєвої поведінки, але вже згідно принципів марксистсько-ленінського вчення. Комуністична партія, очолювана вождем, була «дороговказом до світлого

⁴¹³ Лебон Г. Психология народов и масс. — С. 187; Лебон Г. Психология социализма. — С. 119.

⁴¹⁴ Оболонский А.В. Человек и власть. Перекрестки Российской истории. — М., 2002. — С. 274.

комуністичного майбутнього». Ідеологічні постулати диктували моральні, етичні та побутові норми.

Серед психологічних феноменів, характерних для суспільств, що переживають трансформацію, дослідники відзначають такі: аномічної деморалізованості, терпіння нестерпного, соціальної захищеності від держави та інші⁴¹⁵.

Із руйнуванням Російської імперії одночасно були зруйновані практично всі основні підвалини суспільного життя: політичні, економічні, ідеологічні, духовні. Внаслідок цього виникли соціальна невизначеність, аморфність суспільних цінностей і норм. Ще в 1950 р. американський психоісторик Л. Фестингер сформулював концепцію когнітивного дисонансу. Суть її полягала в тому, що при зіткненні двох знань («когніцій») про один предмет людина відчуває психологічний дискомфорт. У залежності від менталітету, історичних традицій, рівня розвитку суспільства, особистих свобод та інших чинників «конфлікт» долався різними способами: людина або могла засвоїти нові знання і відкинути старі, або ж прагнула закріпити, захистити старі знання, відсторонившись від нових.

У суспільстві 1920-х рр., що трансформувалося, події розгорталися надзвичайно динамічно. Соціальна дійсність змінювалася на очах. Натомість свідомість людей, їхня картина світу та категорії її опису перебудовувалися значно повільніше. Поставала проблема адаптації до нових цінностей та пошуку орієнтирів у новому суспільстві. Апеляція до базових цінностей культури, до перевірених часом орієнтирів православної віри була своєрідною захисною реакцією на небезпечні зміни. Безперечно, суспільство виявилось розколотим. Частина його за відносно короткий період перейшла від віри в Бога до сповідання марксистської ідеології, плюндруючи і нищачи православні святині. Інші навпаки виступили на захист православної віри і свого права її сповідувати.

Таким чином, очевидно для людей, котрі жили в перехідного типу суспільстві, не звільнившись повністю від старих уявлень та стереотипів, характерним був стан подвійних стандартів. Спостерігалось паралельне співіснування старих і нових норм та принципів, що породжувало певні парадокси або феномени в соціальному і політичному житті.

⁴¹⁵ Скалацька Д. Феномен соціальних і політичних перетворень та їх вплив на формування громадської думки у перехідних суспільствах // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 16. — С. 117.

Розділ XII.

Органи держбезпеки у взаємовідносинах держави і суспільства

Упродовж тривалого часу всевладність і таємничість структур, покликаних забезпечувати безпеку держави, продовжували сприйматися на пострадянському просторі як аксіома не лише громадськістю, а й науковою спільнотою. Наслідком таких уявлень стали книги й статті, в яких, нехтуючи науковою критикою, публікувалися скороспішні судження, засновані на окремих спогадах, чутках і припущеннях. Іноді траплялися випадки, коли з метою формування громадської думки сучасні спецслужби ледь піднімали завісу таємничості, надаючи дозовану інформацію. Як результат з'являлися праці на документальній основі, присвячені окремим операціям органів державної безпеки.

Свого часу героїко-патріотична тональність публікацій про «чекістів» допомагала утвердженню серед радянських громадян стійкого міфу про «невсипущість, пильність органів», що знищували «контрреволюціонерів», «ворогів народу», «шпигунів», «терористів». Започатковані у сталінську епоху стереотипи на кшталт «народ, партія і чекісти — одне ціле», «бути співробітником органів держбезпеки означає мати особисту довіру народу» старанно підживлювалися більшовицьким агітпропом протягом декількох десятиліть. Одночасно насаджувалася міфологема про Ф. Дзержинського як організатора й першого керівника більшовицької таємної поліції. Чесноти «залізного Фелікса» — справедливість, скромність, людяність, нещадність до ворогів — пропагувалися не лише у чекістському середовищі, але й в суспільстві через засоби масової інформації та численні кінофільми.

Дослідження про створення та діяльність органів державної безпеки 1917–1920-х рр. здійснювалися за типовою схемою, обумовленою ідеологічними настановами: ініціатива/постанова компартії і радянського уряду — реалізація затверджених заходів — досягнення позитивного результату. Здебільшого цим результатом було «запобігання політичних, економічних й ідеологічних диверсій контрреволюції». Публікації з історії органів держбезпеки доводили «прозорливість» вождів більшовизму і вимушеність створення ВЧК у відповідь на контрреволюційні заколоти і

повстання. Вчені акцентували увагу на всенародній підтримці діяльності чекістів у захисті революції¹.

«Архівна революція» 1990-х рр. призвела до оприлюднення значної кількості документів партійно-радянських органів. Дослідники почали детально аналізувати діяльність більшовицького уряду, зокрема, перші організаційні кроки по розбудові «держави робітників та селян». Зрозуміло, що головним завданням більшовиків було утримання влади. Однак, навіть у Петрограді наприкінці 1917 р. більшовики не повністю контролювали ситуацію. Легально діяв «Комітет спасіння Батьківщини і революції», друкувалися газети політичних опонентів більшовиків, проживали тисячі колишніх царських офіцерів й чиновників. Практично всі вони вважали проголошену радянську владу тимчасовою, а більшовиків — звичайними заколотниками.

Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. більшовики постали перед загрозою втрати влади. Зокрема, ліві есери, як політичні союзники, не підтримували їх радикалізму і вимагали дотримуватися певних демократичних процедур. Водночас царські чиновники масово саботували виконання службових обов'язків, що призводило до паралізації доставки продовольства, транспорту, зв'язку, банківської системи тощо. У перехопленій 5(18) грудня 1917 р. телеграмі «Мала рада міністрів» колишнього Тимчасового уряду закликала до проведення всеросійського страйку і загальнодержавного саботажу. Очільники більшовиків розцінювали таку поведінку чиновництва як «контрреволюційну» і вважали за необхідне застосувати репресивні заходи.

Координатором боротьби з контрреволюцією був Військово-революційний комітет (ВРК) Петрограда, до складу якого, окрім членів РСДРП(б), входили ліві есери. Вони воліли вирішувати кризу через переговорний процес. Однак, 18 (5) грудня 1917 р. ВРК самоліквідувався. На засіданні РНК 19 (6) грудня Ф. Держинському було доручено скласти список членів особливої комісії, які мали протягом доби виробити комплекс заходів для боротьби зі страйком.

Перед засіданням, 20(7) грудня Держинський отримав записку В. Леніна з проектом декрету «Про боротьбу з контрреволюціонерами та саботажниками». Суть пропозицій Леніна полягала в контролі за особами, «які належать до багатих класів (тобто з прибутком в 500 руб. в місяць і вище, власниками міської нерухомості, акцій і грошових сум вище

¹ Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК. — М., 1960. — 248 с.; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — Кн. 1. — М., 1986. — 333 с.; Портнов В.П. ВЧК (1917–1922 гг.). — М., 1987. — 208 с.; В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). — М., 1975. — 679 с. та ін.

1000 руб.), службовцями банків, акціонерних підприємств, державних і громадських установ». В. Ленін пропонував конкретний механізм виявлення чиновників Російської імперії та систему адміністративного примусу до виконання ними посадових обов'язків. Натомість Ф. Дзержинський на засіданні 20 (7) грудня 1917 р. запропонував більш системне бачення завдань майбутньої комісії. До них входило не лише боротьба із саботажем, а й з контрреволюцією.

Напрямки діяльності майбутнього органу Раднарком визначив так: «друк, саботаж, к[адети], праві есери, саботажники і страйкарі». Проблема «саботажу» так хвилювала більшовиків, що вони в одному реченні протоколу двічі згадували її².

Новостворений орган мав право здійснювати лише попереднє розслідування справ, що згодом передавалися на розгляд революційного трибуналу. Виконання завдань, визначених у постанові РНК, не обмежувалися проведенням оперативно-розшукових дій. Комісії надали право невідкладних слідчих дій стосовно громадян, підозрюваних у вчиненні злочину, тобто можливість негайно проводити арешти, обшуки, допити. Діяльність зосереджувалася навколо повсякчасного реагування на інформацію щодо спланованого або вже здійсненого злочину. РНК дозволив комісії застосування таких заходів, як конфіскація, виселення, позбавлення карток, оприлюднення списків «ворогів народу» тощо.

«Всероссийская чрезвычайная комиссия при Совете Народных Комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем» підпорядковувався безпосередньо Раднаркому. Попередня структура ВЧК передбачала відділи інформації, організаційний та боротьби³. Через кілька днів стало зрозумілим, що боротьба з саботажем та посадовими злочинами тісно пов'язана з проблемою спекуляції. На засіданні комісії 24 грудня 1917 р. ухвалили рішення про створення четвертого відділу — боротьби зі спекуляцією. Оцінюючи постанову РНК від 20 грудня 1917 р. про створення ВЧК, М. Лацис відзначав: «Це — скоріше чорновий начерк декрету про організацію ВЧК. Але в ті дні не було часу його шліфувати. Необхідно було діяти»⁴.

Для виконання поставленого завдання Ф. Дзержинський почав набір керівних співробітників. За відсутності серед більшовицького керівництва підготовлених оперативних працівників, знайомих з агентурною роботою, методами збирання та аналізу інформації, вихід був знайдений у

² В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). — М., 1975. — С. 37.

³ Там само.

⁴ Лацис М. Товарищ Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. — 1926. — № 9. — С. 83.

призначенні осіб із значними організаторськими здібностями, досвідом конспіративної роботи, фанатично відданих «справі революції». До складу ВЧК увійшли І. Ксенофонов, Н. Жиделев, В. Аверін, К. Петерсон, Я. Петерс, Д. Євсеев, В. Трифонов, Ф. Дзержинський, С. Орджонікідзе, В. Васильєвський. Прізвища двох останніх були помічені знаками питання, що свідчило про варіантність їх входження до ВЧК. Наступного дня до керівного складу увійшли В. Менжинський, А. Смирнов і К. Яковлев.

Оцінюючи запропонований Ф. Дзержинським керівний склад ВЧК, слід вказати на системність його підбору. По-перше, всі мали значний (від 7 (Д. Євсеев) до 19 років (К. Петерсон)) партійний стаж. Жоден з них не був у минулому членом інших соціалістичних партій, що теж було певною гарантією політичної відданості ідеї «диктатури пролетаріату». По-друге, члени комісії мали неабиякі організаторські здібності, у ті чи інші часи були керівними працівниками провідних більшовицьких парт-організацій. По-третє, практично усі неодноразово переслідувалися царськими правоохоронними органами, мали певний досвід в організації конспіративної роботи. По-четверте, при створенні ВЧК Ф. Дзержинський потурбувався про міжвідомчі зв'язки членів комісії. Вони представляли: В. Менжинський (наркомат фінансів), К. Петерсон (ВЦВК і Ревтрибунал при ВЦВК), Н. Жиделев та Ф. Дзержинський (НКВС), Д. Євсеев (штаб Червоної гвардії). Міжвідомчий характер створеної комісії свідчив про тимчасовість та локальність дії новоствореного органу. По-п'яте, більшість призначених брала участь у роботі Петроградського ВРК, де отримали перший досвід в організації боротьби з саботажем та зіткнулися із опозиційними настроями щодо діяльності більшовицького уряду.

Головою ВЧК призначили Ф. Дзержинського, який входив до керівної верхівки РСДРП(б). Будучи членом ВРК, Ф. Дзержинський відповідав за організацію боротьби з контрреволюцією. Згодом він став членом колегії наркомату внутрішніх справ⁵. Аналіз складу комісії свідчить, що від початку вона була повністю підконтрольною політичному керівництву РСДРП(б).

Через кілька місяців керівництво радянської Росії офіційно визнало провідну роль ВЧК у здійсненні влади в умовах громадянської війни. У зверненні до ВЦВК 29 квітня 1918 р. Ф. Дзержинський зазначав: «Сьогодні через зовнішні та внутрішні умови перед нами стоїть перспектива колосального збільшення роботи, як в кількісному відношенні,

⁵ *Лацис М.* Ф.Э. Дзержинский и ВЧК // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. — М., 1987. — С. 116.

так і в розумінні її інтенсивності». Він ставив у пряму залежність існування радянської влади від роботи ВЧК: «Від об'єму, інтенсивності та своєчасності заходів, вжитих ВЧК, залежить, можливо, саме буття радянської республіки». Обсяг роботи збільшувала необхідність ліквідації співробітництва «вітчизняної контрреволюції» із «міжнародним імперіалізмом». Перевантажені працівники Комісії, вказувалося у зверненні, через зайнятість вже декілька місяців відірвані від спілкування з партією, радами та масами. Тому Ф. Держинський просив допомогти кадрами, надіслати до Комісії найбільш надійних і відповідальних товаришів «для важкої, але необхідної роботи захисту нового ладу, нашої робітничої революції»⁶.

Аналізуючи цей лист, слід звернути увагу, що за п'ять місяців ВЧК замість міжвідомчої комісії, сформованої для запобігання всеросійського страйку, перетворилася на постійно діючий каральний орган диктатури більшовицьких вождів. Підтвердження такої трансформації міститься в організаційній частині звіту ВЧК за перші чотири роки діяльності, який підписав М. Лацис: «Першу боротьбу з контрреволюцією довелося винести на собі петроградському Військово-революційному комітету. У числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету доводилося в першу чергу стикатися з ними. А у них були свої «плакальники» у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівників Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немисливо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих розмірковувань, 7 грудня (старого стилю) Радою Народних Комісарів було ухвалено [...] постанову про організацію ВЧК»⁷.

У звіті також перелічувалися принципові фактори, що змушували В.Леніна та його оточення до створення ВЧК. Перший, — це «правильне розуміння класової боротьби і класової держави», усвідомлення того, що «всяка держава є апарат насилля». Другий, — «загострення ситуації» та необхідність придушення контрреволюції. Третій, — досвід старої дер-

⁶ Держинський Ф. В Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Избранные произведения. В 2-х томах. — Т. 1. — М., 1977. — С. 172–173.

⁷ Леонов С.В. Создание ВЧК: новый взгляд // Исторические чтения на Лубянке. Российские спецслужбы на переломе эпох: конец XIX века — 1922 г. — М., 1999. — С. 72.

жави, минулої влади, «так довго існуючої [...] не дивлячись, що опиралася на меншість». Четвертий, — недостатня свідомість народних мас, «ще просякнутих “старим духом”»⁸. Реалізацію більшовицької ідеологемі «класової боротьби» та побудови «класової держави» М. Лацис ставив першим фактором у створенні ВЧК. Звичайно, що він робив такі висновки після чотирьохрічної практики боротьби із контрреволюцією. Але виходячи із логіки одного керівників ВЧК–ВУЧК, органи державної безпеки стали інструментом реалізації ідеологічної доктрини «класової держави» (держави-комуни за В. Леніним) у руках вождів російського більшовизму.

Радикалізм дій та насильство ВЧК у «боротьбі з контрреволюцією», саботажем, політичними опонентами швидко перетворили цей орган у необхідний інструмент запровадження «диктатури пролетаріату» у регіонах колишньої Російської імперії. Постановою ВЧК від 18 березня 1918 р. місцевим радам рекомендувалося сформувати у регіонах Росії «однотипні комісії»: «Створені на місці Комісії ведуть боротьбу із контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами. Всі арешти, обшуки і т. ін. як у Москві, так і на місцях проводяться виключно комісіями і ВЧК, що їх координує». Для координації діяльності губернських ЧК був створений іногородній відділ⁹.

Місцеві губЧК отримали надзвичайні повноваження і наполягали на самостійному функціонуванні, підпорядковуючись по вертикалі лише ВЧК і у «партійному відношенні» — губпарткому. Мотивацією такого кроку, за словами Я. Петерса, стала надзвичайна засміченість губвиконкомів (колишні офіцери, куркулі, дрібнобуржуазна інтелігенція тощо), що спричинило нерішучість у реалізації «диктатури пролетаріату». Але місцеві голови губвиконкомів заявили про підміну гасла «Вся влада Радам» на «Вся влада надзвичайним комісіям»¹⁰.

19 вересня 1918 р. заступник наркома внутрішніх справ РСФРР Тихомиров надіслав телеграму головам губвиконкомів та повітових виконкомів з повідомленням про наполягання ВЧК на самостійності її губернських відділів. Натомість НКВС РСФРР наголошувало на включенні губернських ЧК підвідділом у відділ управління губвиконкомів із певною автономією. Він просив обговорити проблему підпорядкування губЧК на пленумах губвиконкомів¹¹. НКВС РСФРР отримав 147 відповідей, з них

⁸ Там само. — С. 73.

⁹ Архив ВЧК: Сборник документов / Ответств. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; Сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. — М., 2007. — С. 175–176.

¹⁰ ДАРФ. — Ф. 393. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 16–18.

¹¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 54.

22 від губвиконкомів. За підпорядкованість губвиконкому проголосувало 118 виконкомів, за «самостійний» відділ ЧК — 19 (із них 4 губвиконкоми), за підвідділ у відділі управління — 99 виконкомів (із них 16 губвиконкоми), за «незалежне» функціонування губЧК — 19 (із них 2 губвиконкоми), 10 повітових виконкомів не визначилися із відповіддю¹².

26 вересня 1918 р. нарком внутрішніх справ РСФРР Г. Петровський розіслав головам губвиконкомів чергову телеграму, де констатував зайняття місцевими губЧК «відокремленого становища, що призвело до неузгодженості у боротьбі із контрреволюціонерами». Він наголошував, що чекісти переслідували й арештовували багато людей. Через брак кадрів значна кількість заведених справ не розслідувалася і громадяни тривалий час безпідставно знаходилися в ув'язненні. Перевірка показала чисельні факти помилкових арештів. Тому Г. Петровський за підтримки наркома юстиції РСФРР Д. Курського запропонував губвиконкомам включити губернські надзвичайні комісії як підвідділи у відділі управління і повністю підпорядкувати їх виконкому¹³.

Ф. Дзержинський начебто погодився на підпорядкування місцевих губЧК губвиконкомам. Однак, він вважав, що підпорядкування ВЧК наркомату внутрішніх справ не лише перевантажить НКВС, а й послабить «фронт боротьби з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами». В. Ленін підтримав ідею самостійності ВЧК, що продемонструвало бажання очільників більшовиків продовжувати формування мережі «таємної партійної поліції». Міжвідомчий конфлікт настільки загострився, що у вересні 1918 р. НКВС РСФРР у Москві провів з'їзд голів губвиконкомів та завідуючих відділами управління. Більшість делегатів підтримала ідею включення місцевих апаратів ЧК до відділу управління виконавчих комітетів¹⁴. Натомість заступник голови ВЧК Я. Петерс і завідувач іногороднім відділом В. Фомін підписали наказ ВЧК від 26 вересня 1918 р. «Про права ЧК, їх взаємовідносини із радянськими органами». У ньому акцентувалося увага на тому, що резолюція з'їзду працівників губвиконкомів не підтверджена ні РНК, ні ЦК РКП(б). Тому іногородній відділ наполягав на наступному алгоритмі взаємовідносин: ВЧК підпорядковується РНК РСФРР, а наркомати юстиції і внутрішніх справ контролюють її діяльність. На місцях губЧК подають звіт викон-

¹² Там само. — Спр. 3. — Арк. 36.

¹³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 166.

¹⁴ ДАРФ. — Ф. 393. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 34–36; *Скоркин К.В.* НКВД РСФР: 1917–1923 // МВД России: Люди, структура, деятельность. — Т. 2. — М., 2008. — С. 121.

кому загалом, а не якійсь його частині; місцеві відділи юстиції чи внутрішніх справ можуть контролювати роботу місцевих апаратів, не втручаючись у поточну роботу чекістів. Я. Петерс і В. Фомін наголошували, що «надзвичайні комісії у своїй діяльності самостійні і на вимогу виконкому подають звіт про свою діяльність»¹⁵.

Проблема взаємовідносин ВЧК і НКВС РСФРР 2 жовтня 1918 р. обговорювалася в ЦК РКП(б). Певним компромісом в управлінському конфлікті відомств стало «Положення про Всеросійську та місцеві надзвичайні комісії», ухвалене ВЦВК 28 жовтня 1918 р. У документі підтверджувалося підпорядкування ВЧК Раді народних комісарів; голова ВЧК входив до колегії НКВС, а представники НКВС та НКЮ делегували своїх представників до ВЧК; кошторис ВЧК затверджувався РНК, а не НКВС. Місцеві ЧК формувалися як рівноправні відділи губвиконкомів; члени місцевих ЧК призначалися та відкликалися місцевими виконкомомі; голови губЧК обиралися виконкомомі і затверджувалися ВЧК. Але керівництво ВЧК, намагаючись зберегти контроль за губЧК, залишило за собою право направляти до губЧК своїх представників із правом вирішального голосу та припиняти дію рішень місцевих апаратів. Кошториси місцевих ЧК попередньо затверджувалися місцевими виконкомомі і потім направлялися до ВЧК. Всі кошти для місцевих ЧК надходили із ВЧК через виконкомі¹⁶.

Чимало голів губвиконкомів продовжувало наполягати на включенні ВЧК до НКВС, а місцеві ЧК — до складу відділу управління губвиконкому. Але ні ВЦВК, ні РНК таку пропозицію не підтримали, посилаючись на вже затвержене «Положення про ВЧК». У цій дискусії позицію ВЧК підтримали В. Ленін, Л. Троцький і Г. Зінов'єв¹⁷. Ленін на мітингу-концерті співробітників ВЧК 7 листопада 1918 р. заявив: «Коли я дивлюся на діяльність ЧК і співставляю її із нападами я кажу — це обивательські розмови Для нас важливо, що ЧК проводять безпосередню диктатуру пролетаріату і у цьому їх роль неоціненна. Іншого шляху до звільнення мас, крім придушення шляхом насилля експлуаторів, — немає. Цим займаються ЧК, в цьому їх заслуга перед пролетаріатом»¹⁸. Така оцінка діяльності ВЧК стала ключовою у розумінні спрямування подальшої розбудови більшовицької таємної поліції.

¹⁵ ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 511. — Арк. 54.

¹⁶ Известия ВЦИК. — 2 ноября. — 1918; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева; авт.-состав. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М., 2003. — С. 319–320.

¹⁷ Скоркин К.В. НКВД РСФР: 1917–1923 // МВД России: Люди, структура, деятельность. — Т. 2. — М., 2008. — С. 265.

¹⁸ Ленін В. Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 173–174.

Експортуючи ідеї російського більшовизму на терени Української Народної Республіки, лідери РКП(б) намагалися перенести й мережу надзвичайних комісій. На території України вже діяли більшовицькі регіональні органи «боротьби з контрреволюцією», починаючи з грудня 1917 р.: у Харкові (Штаб С. Петриківського), Одесі — Вища автономна комісія по боротьбі з румунською та українською націоналістичною контрреволюцією на чолі з Х. Раковським, Києві — ВРК, очолюваний А. Івановим. Окремі місцеві надзвичайні органи поширювали свою діяльність на сусідні регіони. Зокрема, Харківський губернський головний штаб по боротьбі з контрреволюцією 27 лютого 1918 р. було перейменовано на Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією, а його компетенція поширювалася на Донбас та Харківщину.

Загальноукраїнський статус мала Надзвичайна комісія Народного секретаріату для захисту країни й революції, яку на початку 1918 р. очолював Ю. Коцюбинський. На думку дослідників, ця інституція лише заклала підвалини «створення спеціального органу боротьби з контрреволюцією на Україні в масштабі республіки»¹⁹. Дійсно, новостворена комісія спрямовувалася на вирішення цілого комплексу проблем, у першу чергу, передбачалася організація збройного опору австрійсько-німецькій окупації України.

Існування регіональних надзвичайних комісій «по боротьбі з контрреволюцією» в Україні начебто виглядало закономірним процесом в умовах революції. Їх очолювали члени РСДРП(б), комуністи-інтернаціоналісти, здебільшого вихідці з Росії, Польщі, Румунії. Зокрема А. Іванов, член більшовицької партії з 1906 р., походив із Костромської губернії; С. Петриківський, більшовик із 1911 р., був вихідцем з Любліна; Х. Раковський, партієць із 1917 р., народився у Болгарії тощо. Цікава у цьому контексті постать Ю. Коцюбинського, котрий народився у Вінниці й довгий час проживав у Чернігові. Утім, його погляди на ситуацію в Україні 1917–1919 рр., як члена РСДРП(б) із 1913 р., практично нічим не відрізнялися від політичної позиції очільників радянської Росії, які до певного моменту не бажали визнавати український національний рух. Такий побіжний аналіз етнічного походження та своєрідності ідеологічних вподобань керівників надзвичайних комісій пояснює спрямованість їхньої діяльності в Україні та роль представників російського більшовизму у формуванні українських радянських органів влади, зокрема й державної безпеки.

І все ж регіональні «надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією» через об'єктивні історичні обставини не змогли стати повноцін-

¹⁹ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Стаишис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харків, 1990. — С. 33–34.

ними «бойовими загонами партії» на українських теренах. Виконання Брестського мирного договору, окупація України військами Австро-Угорщини та Німеччини, прихід до влади у квітні 1918 р. гетьмана П. Скоропадського — усе це зумовило розпуск уряду радянської України.

Боротьба РКП(б) та КП(б)У проти «гетьманату Скоропадського» та австрійсько-німецької окупації під гаслами «незалежної радянської України», окрім формування червоних повстанських загонів, підкріплювалася створенням надзвичайних комісій у неокупованих районах України. Звичайно, така робота проводилася лише з санкції колегії ВЧК на чолі з Ф. Дзержинським. Із погляду керівників ВЧК, це був виправданий крок. По-перше, розгортання «радянської» партизанської війни в окремі моменти набувало небажаних для московського керівництва обертів, бо деякі командири селянських загонів пасивно або ж відверто негативно ставилися до ідеї «диктатури пролетаріату». По-друге, чекісти проводили контррозвідувальне забезпечення українсько-російського прикордоння.

Відсутність радянського субцентру влади в Україні, побоювання Кремля, що події в республіці зірвуть Брестський мир, породжували численні конфлікти. Свідченням цього є задокументовані розмови наркома у справах національностей РСФРР Й. Сталіна з керівниками радянської України. Так, у квітні 1918 р. Й. Сталін заявив голові ЦВК радянської України В. Затонському про необхідність припинити «гратися в уряд і республіку»²⁰. Натомість голова Народного секретаріату М. Скрипник, який очолював українську радянську делегацію під час візиту до РСФРР, 6 квітня 1918 р. заявив, що «ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України»²¹. Таку реакцію українських більшовиків зумовила не лише безапеляційність Й. Сталіна, а й ухвалення 3 квітня 1918 р. Раднаркомом РСФРР постанови про визнання незалежності радянської України²².

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7 в. — Ч. 1. — Арк. 64. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. — Т. II: Рік 1918. — К., 2009. — С. 126.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7 в. — Ч. 1. — Арк. 57. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. — Т. II. — С. 127.

²² Постановление Совета народных комиссаров по поводу декларации Украинской Советской Республики; Приём чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики // Известия ВЦИК. — 1918. — № 65. — 4 апреля. Див. також: *Сфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. — С. 84.

Водночас, керуючись політичною необхідністю, лідери російської компартії публічно підтримували «незалежницький» статус України. Відтак, у випадку створення надзвичайних комісій на теренах радянської України дозвіл ЦК КП(б)У був демонстрацією «незалежного статусу» республіки. Як наслідок, у серпні 1918 р. в Почепі на Чернігівщині постала Чернігівська губЧК, якій підпорядковувалися Стародубська, Остерська, Суразька та Мглинська повітові ЧК²³.

Ситуація змінилася після денонсації 13 листопада 1918 р. Брестського договору. 15 листопада Ф. Дзержинський підписав наказ про «створення ВЧК на окупованій території». Його було направлено Петроградській, Великолуцькій, Новгородській, Псковській, Смоленській, Могилівській, Брянській, Орловській, Курській губернським надзвичайним комісіям. Посилаючись на ухвалу Всеросійського ЦВК, Ф. Дзержинський наказав негайно формувати місцеві надзвичайні комісії, а «там, де немає можливості — створювати нелегальні надзвичайні комісії типу закордонної розвідки». Він наполягав: «Загальне устремління повинно бути спрямоване на те, щоб усі окуповані території покрити мережею надзвичайок». Окремим пунктом Ф. Дзержинський зазначив, що ці заходи слід поширити на Україну, Білорусь, Литву та інші республіки, що були формально незалежними від радянської Росії. Підкреслювалося, що поточна робота зі створення надзвичайних комісій координуватиметься з «комуністичними осередками»²⁴.

20 листопада 1918 р. співробітника центрального апарату ВЧК М. Потаскаєва було призначено інструктором окружного прикордонного відділу Курської ЧК. За погодженням із ЦК КП(б)У він брав участь у створенні прикордонної ЧК у м. Коренево Курської губернії (на кордоні з Україною). Вибір М. Потаскаєва для організації надзвичайних комісій на українсько-російському прикордонні зумовлювався знанням ним місцевої ситуації. Ще 10 липня 1918 р. Харківська комуністична організація рекомендувала його на роботу до колеги ВЧК²⁵.

Більшовицькі керівники Росії покладали на місцеві ЧК за межами РСФРР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» більшовицьких парторганізацій для захоплення та утримання влади. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію Всеукраїнської надзвичайної

²³ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Стаишис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — С. 36.

²⁴ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. — С. 85.

²⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 20, 22.

комісії на чолі зі І. Шварцем (довірена особа В. Леніна, виходець із Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р.), став закономірним кроком у діяльності більшовиків в Україні. Згідно з цим актом, ВУЧК підпорядковувалася Тимчасовому робітничо-селянському уряду²⁶. Вже 12 грудня 1918 р. на засіданні президії ВЧК було ухвалено передати у центральний апарат ВУЧК кадровий склад Курського окружного відділу ВЧК та особовий склад 39 надзвичайних комісій і пунктів ВЧК, що розташовувалися на кордоні РСФРР та УСРР²⁷.

Створення ВУЧК збіглося з конфліктом, який виник в уряді радянської України між представниками «правих» та «лівих» груп впливу в ЦК КП(б)У. Вони по-різному оцінювали перспективи розвитку політичної ситуації, подальшу розбудову партійно-радянського апарату республіки та його підпорядкованість. Діячі з «правого крила», очолювані Ф. Сергеевим-Артемом (завідуючий військовим відділом уряду радянської України) та Е. Квірінгом (секретар ЦК КП(б)У), вважали захоплення влади в Україні, створення уряду УСРР «передчасним», «певною формальністю», і наполягали на повному підпорядкуванні українських партійних і радянських органів керівництву РСФРР²⁸. Натомість голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. П'ятаков (представник «лівого крила», націленого на негайне захоплення влади в республіці) обстоював розбудову виконавчих органів із відповідним підпорядкуванням їх урядові республіки. Маючи більшість у ЦК КП(б)У і посилаючись на партійну дисципліну, лідери «правих» Ф. Сергеев (Артем) та Е. Квірінг наполягали на узгодженні практичних кроків уряду УСРР із ЦК КП(б)У²⁹.

У цьому контексті підпорядкування ВУЧК безпосередньо урядові означало, що контроль органу боротьби з контрреволюцією та політичною опозицією здійснювали «ліві», власне сам Г. П'ятаков. Така ситуація не влаштовувала «правих». Тому на засіданні уряду 12 грудня 1918 р. було ухвалене рішення про розробку Е. Квірінгом системи

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7.

²⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 30.

²⁸ 20 листопада 1918 р. Кремль ухвалив рішення щодо формування українського радянського уряду, у вагоні Й. Сталіна під Курськом визначили його склад, а 28 листопада на залізничній станції Суджа провели перше засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУ) під головуванням Г. Пятакова. Див.: *Затонский В. К* вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // *Летопись революции*. — 1925. — № 1. — С. 139–149.

²⁹ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. — Т. III: Рік 1919. — К., 2010. — С. 28–29.

підпорядкованості «надзвичайок» та підготовку «Положення про організації надзвичайних комісій». Уже 14 грудня на наступному засіданні уряду Е. Квірінг мав представити відповідні документи для обговорення та затвердження³⁰.

Зважаючи на наявність гострого конфлікту в уряді радянської України й небезпеку впливу на ВУЧК «лівих», Ф. Держинський 21 грудня 1918 р. запропонував РНК РСФРР розпустити Всеукраїнську надзвичайну комісію: «Усі місцеві надзвичайні комісії на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями та вказівками Всеросійської надзвичайної комісії». Для реалізації цього рішення ВЧК направляла до республіканського уряду свого представника для контролю виконання місцевими ЧК рішень ВЧК³¹. Отже, Ф. Держинський фактично підтримував пропозиції «правого крила» у ЦК КП(б)У й теж виступив прихильником концентрації влади в руках партійно-радянського керівництва РСФРР.

Але 27 грудня 1918 р. уряд України повторно ухвалив створення ВУЧК при відділі внутрішніх справ, який очолював В. Аверін (представник «правого крила»). Тобто каральний орган замість безпосереднього підпорядкування уряду ставав структурною одиницею відділу внутрішніх справ³². Це не лише різко зменшувало статус ВУЧК. Зважаючи на членство у Компартії та неформальні партійні угруповання, посилювався саме контроль «правих» за боротьбою із контрреволюцією. Цікаво, що автори документального збірника «На захист революції» опублікували декрет про створення ВУЧК від 3 грудня 1918 р. із посиланням на «Собрание узаконений УССР» від 1919 р.³³, не коментуючи ані парадоксальне подвійне підпорядкування (відділу внутрішніх справ та голові уряду УСРР), ані причини ухвалення нової постанови уряду УСРР про створення ВУЧК від 27 грудня 1918 р. В останній передбачалося:

- підпорядкування всіх місцевих надзвичайних комісій, що знаходилися за колишньою демаркаційною лінією, ВУЧК;
- негайне налагодження зв'язку ВУЧК із місцевими надзвичайними комісіями;
- організація керівниками ВУЧК об'їзду місцевих ЧК для інструктування їхніх співробітників;
- підготовка ВУЧК у тижневий термін «наради представників ЧК для вироблення інструкцій».

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 17.

³¹ ДАРФ. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 96. — Арк. 80.

³² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 19; На захист революції: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 29–30.

³³ На захист революції: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 29–30.

Уряд УСРР вирішив ліквідувати надзвичайні комісії на кордоні з РСФРР, а їхній особовий склад передавався в розпорядження фронтowych ЧК³⁴.

Водночас усвідомлення ВУЧК як окремого «українського органу держбезпеки» у керівників КП(б)У та Тимчасового уряду України не відбулося. Свідченням цього було використання у протоколах засідань двох аббревіатур — «ВЧК» і «ВУЧК»³⁵. Імовірно, що республіканські керівники не бачили різниці між ВЧК та ВУЧК через подібність виконуваних завдань та постійний контроль і контакти з російськими співробітниками. У цьому контексті закономірним стало ухвалення постанови уряду УСРР від 27 січня 1919 р., в якій вимагалось від ВУЧК «надати представникам ВЧК повне сприяння у даних їм завданнях»³⁶.

Цілком можливо, що у документах трапляються банальні друкарські помилки. Показово, що упорядники збірника «На захист революції», публікуючи витяги з протоколів засідання уряду про діяльність новоствореної Всеукраїнської надзвичайної комісії, змінили написання аббревіатури, не зазначивши авторського втручання в текст документа³⁷.

Утім, достеменно відомі різні канали впливу ВЧК на ВУЧК того часу. Між структурами відбувався обмін кадрами. На засіданні президії ВЧК 11 квітня 1920 р. було ухвалено рішення про обмін співробітниками між ВУЧК і ВЧК. Із України в розпорядження центрального апарату ВЧК направлялися місцеві співробітники — здебільшого вихідці з міщан. На заміну ВЧК відрядило своїх «перевіраних» чекістів³⁸. Вірогідно, така акція мала на меті «зміцнення кадрів» ВУЧК, проведення своєї рідної перепідготовки українських чекістів в умовах радянської Росії. Такий захід був цілком виправданий для ВЧК. Чекісти — вихідці з міщан — здебільшого мали певний рівень освіти та своєї рідної світогляд. Відтак гасло «боротьби з контрреволюцією» вони не виконували безумовно, а намагалися осмислювати необхідність арештів окремих осіб, співвідносили вимоги «революційної доцільності» з повсякденною практикою життя, неформальними законами людського співжиття.

А головне — давалася взнаки загальна атмосфера українського інтелігентського середовища з його спрямуванням до «самостійності та незалежності» (за оцінками ВЧК). Керівники ВЧК бажали за необхідне провести «перековку» кадрів в умовах інонаціонального середовища, де

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 19.

³⁵ Там само. — Арк. 26.

³⁶ Там само. — Арк. 102.

³⁷ На захист революції: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 32–33.

³⁸ Там само. — С. 154.

перед чекістом з України не поставала б дилема «українського походження», «родинності» тощо. Боротьба з «контрреволюцією» в російській глибинці, участь у придушенні повстань, у громадянській війні або назавжди відбивали «інтелігентські сентименти», або така людина випадала з чекістського середовища.

Одним з каналів впливу на Україну стало відрядження керівництвом ВЧК своїх співробітників до ВУЧК. Президія ВЧК 28 січня 1919 р. ухвалила рішення про «відрядження необхідної кількості людей» на чолі з Й. Соріним (Блувштейном) для роботи в «Українській ЧК». Підбір кадрів доручався інструкторському відділу ВЧК³⁹. Наприкінці березня 1919 р. до ВУЧК був відряджений один із найближчих соратників Ф. Дзержинського, його довірена особа — М. Лацис. У липні–листопаді 1918 р. він очолював ЧК Чехословацького фронту, Казанську ЧК, трибунал 5-ї армії Східного фронту. До відрядження в Україну обіймав посади члена колегії ВЧК та начальника секретного відділу. Отже, набув достатнього організаторського досвіду і довір свою політичну лояльність.

Паралельно з ЦК КП(б)У М. Лацис мав здійснювати жорсткий контроль за ВУЧК. Самі українські комуністичні очільники на той момент не мали нічого проти такого кроку. Голова уряду Х.Раковський скаржився на відсутність кадрів В. Леніну: «Відпустіть, якщо це можливо, Лациса, а також відправте нам загін із 100 латишів»⁴⁰. Відтак, 2 квітня 1919 р. постановою РНК УСРР М. Лациса було призначено головою ВУЧК⁴¹.

Таке рішення цілком вкладалося в русло політики Ф. Дзержинського (як представника більшовицької верхівки), спрямованої на контроль над новоствореною ВУЧК і фактичне підпорядкування її ВЧК. Тим паче, що організаційно перша розбудовувалася за прикладом другої. Президія ВЧК ще 9 березня 1919 р. ухвалила рішення про створення на території України «особых» відділів «за типом існуючих у межах радянської Росії». Створення таких відділів доручалося М. Лацису, якого Ф. Дзержинський планував призначити головою ВУЧК⁴².

Установчі документи щодо діяльності окремих підрозділів ВУЧК не лише текстуально збігалися з відповідною документацією ВЧК, а й ухвалювалися керівництвом РСФРР. Зокрема, більшість пунктів «Положення про «особые» відділи Всеукраїнської надзвичайної комісії» були

³⁹ Там само. — С. 37.

⁴⁰ *Голиченко В.* На Украине по заданию Ильича // Коммунист Советской Латвии. — 1970. — № 12. — С. 71.

⁴¹ СУ УСРР. — 1919. — С. 421; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 49.

⁴² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 47.

ідентичними документам «особых» відділів ВЧК. Документ засвідчив, що діяльність «особого» відділу ВУЧК підпорядковувалася ВЧК. Керівником призначався один із членів колегії ВУЧК із подальшим затвердженням Реввійськрадою РСФРР. Водночас останній надавалося право пропонувати власну кандидатуру з подальшим погодженням із ВЧК. Керівники місцевих «особых» відділів призначалися ВЧК або за поданням місцевих губЧК, або особисто керівництвом карального органу РСФРР. ВЧК мала право безпосередньо керувати «особыми» відділами губЧК, фронтовими та прикордонними ЧК на теренах України. Погодження з ВУЧК вимагалося лише за умови зміни організаційної структури «особых» відділів. Вказане «Положення.» підписали нарком РСФРР у військових справах Л. Троцький, член Реввійськради С. Аралов, голова ВЧК Ф. Держинський. Документ було затверджено ВЦВК із вимогою «неухильно виконувати вказане положення» за підписом голови ВЦВК Я. Свердлова та секретаря ВЦВК В. Аванесова⁴³. Нове «Положення про «особые» відділи ВУЧК» було ухвалене урядом УСРР 6 травня 1919 р.⁴⁴

Але керівництво ВУЧК часто не виконувало прямих розпоряджень ВЧК. Так, 22 квітня 1919 р. начальник активного відділення управління «особых» відділів ВЧК написав голові ВЧК доповідну записку про невиконання керівництвом ВУЧК розпоряджень про арешти білогвардійців: «Для Всеукраїнської ЧК наших категоричних телеграм про проведення тих чи інших активних операцій, що впливають із нашої слідчої та активної роботи, очевидно, недостатньо. Вони, вірогідно, хочуть мати у себе на руках викривальний матеріал для активної ліквідації справ, оскільки всі наші телеграми, що стосувалися найбільш значних білогвардійців, до цього часу не виконано або, у будь-якому випадку, «особий» відділ не повідомлено про їх виконання. Так, нічого невідомо про виконання найбільш важливих телеграм:

1) Телеграма про арешт помічника начальника штаба Українського фронту Михеева. Встановлено, що, будучи начальником Олександрівського військового училища у 1918 р. він водночас був начальником Олександрівської організації, що складалася з колишніх офіцерів та юнкерів. Організація есерівсько-монархічна, була створена при заступнику Михеева — Ткаченкові — з «об'єднаної офіцерської організації».

2) Телеграма про арешт зарахованого за Вищою військовою інспекцією колишнього генерала Меллера, учасника «об'єднаної білогвар-

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 7.

⁴⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 67.

дійської офіцерської організації», як начальника сформованої в Москві білої дивізії.

3) Телеграма про арешт колишнього штаб-офіцера для доручень розвідувального відділу штабу 13-ї армії Фока, котрий був на службі українського радянського уряду в Києві, був зарахований як відповідальна особа в Окремому корпусі жандармів»⁴⁵.

Доповідна записка обговорювалася оргбюро ЦК РКП(б) 3 травня 1919 р. Ф. Дзержинський повідомив про невиконання Всеукраїнською надзвичайною комісією приписів ВЧК. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило надіслати телеграму про безумовне виконання «вимог «особого» відділу стосовно Михеєва та Меллера. За Фоком встановити спостереження»⁴⁶. Цілком вірогідно, що окремі вимоги ВЧК не виконувалися співробітниками центрального та місцевого апаратів ВУЧК через організаційні проблеми, відсутність кадрів чи їх недосвідченість або й відверте недбальство. А можливо, чекісти радянської України проводили власні операції, пов'язані із цими людьми.

На такому прикладі простежується алгоритм адміністративного та партійного тиску керівників Росії на керівників ВУЧК та партійно-радянську верхівку УСРР. Невиконання вимог співробітників ВЧК відразу спровокувало скаргу до партійної інстанції — оргбюро ЦК РКП(б). Користуючись статутною нормою («демократичний централізм») очільники РКП(б) зажадали від ЦК КП(б)У категоричного й безумовного виконання вимог їх органів держбезпеки.

Ще одним формальним приводом для жорсткого контролю за ВУЧК стали численні скарги на масові розстріли та пограбування з боку співробітників місцевих апаратів. Хоча це було загальною вадою надзвичайних комісій і в РСФРР, керівництво ВЧК надало цьому факту особливого розголосу для демонстрації нездатності українських колег координувати боротьбу з «контрреволюцією».

В. Ленін, посилаючись на Л. Каменєва та «декількох відомих чекістів», у листі до М. Лациса від 4 червня 1919 р. наголошував, що «на Україні Чека принесли чимало зла, бо були дуже рано створені і впустили до себе чимало тих, хто примазався»⁴⁷. До складу місцевих ЧК потрапило чимало осіб, які бажали задовольнити власні амбіції та матеріальні проблеми. Вони почали проводити масові реквізиції, арешти, погроми, а протестуючих ув'язнювали.

⁴⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 4. — Арк. 5.

⁴⁶ Там само. — Арк. 3.

⁴⁷ В.И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). — С. 212.

У відповідь М. Лацис наголошував на кадрових проблемах українських надзвичайних комісій: «Ви у своєму листі наполягаєте на чистці українських ЧК. До цієї роботи я приступив із самого першого дня своєї роботи з 10 квітня. Із матеріалу, що додається, Ви це побачите. Все наше нещастя в тому, що нема з чого будувати». Через малу чисельність комуністів, місцеві партійні комітети не могли направити додаткових кадрів. Він скаржився, що навіть керівництво ВЧК відряджало в Україну «осіб, котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних». Але, зазначав М. Лацис, у порівнянні «із іншими установами, так у нас все-таки утворює більший процент комуністів»⁴⁸.

Одну з причин масового пограбування населення М. Лацис убачав у залученні місцевих надзвичайних комісій до боротьби із спекуляцією. Не маючи чітких вказівок, чекісти та партійці самі визначали «спекулянтів» і «кількість необхідного продовольства та майна». Така «революційна ініціатива» підкріплювалася вказівками місцевого партійного керівництва. 20 травня 1919 р. секретар Київського губкому В. Чернявський доручив голові Київської ЧК П. Дегтяренку «звернути увагу на спекулянтів, біржу Семадіні, кафе і комісійні магазини»⁴⁹.

У листі до В.Леніна М.Лацис писав, що зважаючи на масові скарги громадян на реквізиції співробітниками місцевих ЧК він вирішив приймати до неї «тільки комуністів (більшовиків) та соціалістів-революціонерів» і був «змушений піти на великі поступки для поліпшення складу надзвичайних комісій і позбутися постійних нарікань та погромів». Цікаво, що публікатори цього документу у радянську добу вилучали факт прийому на роботу в ЧК есерів. Також М. Лацис ліквідував повітові ЧК і заборонив проводити розслідування за фактами дрібної спекуляції, забирати будь-які речі, крім речових доказів, під час проведення арештів та обшуків⁵⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У підтримувало ініціативи голови ВУЧК та врахувало оцінку В. Леніним перебігу боротьби з «контрреволюцією». На засіданні 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про зміни до декрету про створення ВУЧК: «У відданні ВУЧК залишаються справи про посадові злочини і стосовно великої спекуляції, що межує з контрреволюцією»⁵¹.

⁴⁸ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. — 1998. — № 6. — С. 106; В.И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). — С. 213.

⁴⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 83.

⁵⁰ В.И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). — С. 213.

⁵¹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 115.

Серйозною проблемою залишалися типові як для надзвичайних комісій РСФРР, так і УСРР масові розстріли заручників. Голова РНК УСРР Х. Раковський у листі до В. Леніна від 9 серпня 1919 р. писав: «Я постійно стежив за її [ВУЧК] роботою, щоб вона не захоплювалася розстрілами за швидко складеними списками замість того, аби створювати розшуковий апарат, захоплювати дійсних петлюрівців та денікінців. Після оголошення «червоного терору» через повстання Григор'єва Київська губернська ЧК розстріляла 30 заручників із членів колишнього Союзу російського народу та колишніх царських чиновників. Коли потім вони збиралися розстріляти ще 15 осіб і я перевірів разом із Ладисом біографічні дані цих осіб, то виявилось, що тільки двох серед них можна вважати злісними і небезпечними ворогами. Загалом у Києві було розстріляно понад 300 осіб». Х. Раковський акцентував увагу В. Леніна на відсутності постійного телеграфного зв'язку із губерніями, відтак й українському радянському урядові й керівництву ВУЧК «не вдається керувати достатньо пильно» боротьбою з «контрреволюцією», тож «змушені давати більш широкий простір місцевій ініціативі із ризиком, що вона не завжди влучить у ціль»⁵². Такі оцінки лише додавали аргументів Ф. Дзержинському для ліквідації ВУЧК як самостійної структури.

Події квітня — початку червня 1919 р. посилили спроби Ф. Дзержинського повністю підпорядкувати українські надзвичайні комісії ВЧК. Підставою стало рішення політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р.⁵³, оформлене того ж дня відповідною постановою ВЦВК «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом»⁵⁴. Документ передбачав зосередження управління військовим командуванням, радами народного господарства, управління залізницями, фінансами, комісаріатами праці вказаних республік у вищого партійно-радянського керівництва РСФРР.

Ф. Дзержинський сподівався, що ліквідація Українського фронту й об'єднання військових зусиль республік під єдиним командуванням РВР РСФРР, а також політичний вплив кремлівського керівництва на українських партійно-радянських керівників повністю забезпечить підконтрольність місцевих органів державної безпеки. Посилаючись на постанову ВЦВК від 1 червня 1919 р. та необхідність реорганізації роботи ВУЧК з огляду на масові скарги населення, він звернувся до ЦК РКП(б) із

⁵² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 84. — Спр. 12. — Арк. 16–17.

⁵³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1–2.

⁵⁴ Декрет ВЦИК от 1 июня 1919 г. «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — Москва, 1919. — № 21. — 6 июня. — С. 280–281.

пропозицією затвердити наступну схему організації ЧК на території України та Криму. Він наполягав, що «ВЧК є керівним органом боротьби із контрреволюцією не лише на території Великої Росії, а й на території радянських республік України та Криму». Відтак пропонувалося:

– підпорядкувати всі ЧК на території України та Криму безпосередньо ВЧК, що діє «на підставі положень про ВЧК та місцеві ЧК»;

– для посилення централізації боротьби з «контрреволюцією» зобов'язати голову Київської ЧК контролювати та інструктувати згідно зі вказівками ВЧК всі надзвичайні комісії України та Криму;

– фінансування місцевих комісій України та Криму здійснювати через ВЧК відповідно до штатного розпису, затвердженого для місцевих ЧК, керуючись уже згаданою постановою ВЦВК від 1 червня 1919 р. «про об'єднання радянських республік»⁵⁵.

Концентрація всіх ниток управління у ЦК РКП(б) та РНК була типовою позицією партійно-радянських очільників Росії. Вони переконали керівників національних республік, що в умовах громадянської війни вона була єдиним способом «перемоги над світовою буржуазією». Й. Сталін, Ф. Дзержинський — у РСФРР, Х. Раковський, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е.Квірінг — в Україні активно підтримували таку лінію РКП(б).

Але провідники КП(б)У не уникли звинувачень у «самостійництві». Так, на засіданні організаційного бюро РКП(б) від 21 липня 1919 р. за присутності Л. Каменєва, Ф. Дзержинського, Я. Петерса, І. Смілги, О. Белобородова, О. Стасової, С. Могилевського, В. Максимовського, К. Новгородцева та ін. серед решти питань обговорювалася «ситуація в Києві». Доповідав співробітник ВЧК С. Могилевський, який певний час працював в органах юстиції України і ревтрибуналі 12-ї армії. Він відверто заявив, що значна частина часу відповідальних працівників ЦК КП(б)У марнується на «непотрібне написання декретів, підготовку кримінального уложення й т.д.». Члени оргбюро ЦК категорично висловилися за те, щоб партійці, «які працюють в обласних ЦВК (так у тексті — *авт.*), не видавали ніяких декретів без дозволу ЦК [РКП(б)]. Питання остаточно повинно бути затверджене Політбюро».

Для запобігання «самостійництву» українського керівництва члени оргбюро ЦК РКП(б) ухвалили два рішення — про підпорядкування надзвичайних комісій України ВЧК та про недоцільність видання «особливого» декрету про посадові злочини. Оргбюро вирішило, що обидва рішення остаточно повинні ухвалюватися політбюро ЦК РКП(б). Водночас Ф. Дзержинський пропонував надіслати в республіку

⁵⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 66. — Спр. 89. — Арк. 81.

«достатньо сильну людину, яка б боролася із самостійністю України»⁵⁶. Ініціатива Ф. Дзержинського здобула попередню підтримку, бо із 9 присутніх на цьому засіданні оргбюро ЦК четверо були або діючими, або колишніми чекістами (сам Ф. Дзержинський, а також С. Могилевський, Я. Петерс, О. Стасова).

Знаючи про зміну підпорядкованості ВУЧК, Ф. Дзержинський наступного дня написав листа голові ВУЧК М. Лацису. Це була відповідь на пропозиції останнього про реорганізацію ВУЧК та «зміни ситуації в Україні». Ф. Дзержинський звинуватив голову ВУЧК у «самостійництві»: «[...] стосовно нас Ви стали самостійником, стали таким об'єктивно. Що Ви робили — ми не знали, зв'язку постійного із нами не підтримували. До нас по допомогу й указівки про боротьбу з самостійністю не зверталися. Дозволяли собі без нашого відома робити нововведення й реорганізації. Не шукаючи та не маючи нашої підтримки, Ви не здатні були боротися з розхлябаністю і прожектерством українських установ. Маючи підтримку (та й яку?) лише в українській владі, Ви не могли бути достатньо рішучим і твердим. Будучи в дуже важких умовах, Ви не радилися з нами, яку лінію проводити, щоб зіпертися на більш широкі верстви населення й не бути так блискуче ізольованими (ЧК). Наприкінці, я думаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас, у Великоросії, ЧК губернські, повинні бути органами Центру, і завданням ВУЧК має бути проведення політики ЦК РКП на Україні. Тоді, звичайно, багато з радянських установ України були б проти Вас, але за Вами були б робітничі маси й історія, тобто Ваша діяльність дала б істотні результати (я маю на увазі наведення трудової та радянської дисципліни в усіх областях і боротьбу з розхлябаністю, партизанщиною, базіканням і т. д.)»⁵⁷.

У листі Ф. Дзержинський різко відгукнувся із приводу «самостійності наших окраїнних республік». Він уважав доцільним «введення повсякчасної максимальної економії та швидкості [прийняття рішень], що досягалася дисципліною й підпорядкуванням єдиному центру». Голова ВЧК убачав «нещастя в тому, що всі раднаркоми й інші урядові органи окраїнних республік приймали себе всерйоз, начебто вони могли бути державними урядами». Він означив таку ситуація як «митрофанство»⁵⁸ та «політичну вужкість».

У цьому листі Ф. Дзержинський чітко зафіксував декілька позицій окремих представників керівництва РСФРР щодо радянських національ-

⁵⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 6. — Арк. 141.

⁵⁷ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. — С. 135.

⁵⁸ Мався на увазі лінивий, грубий, розхлябаний, нездатний до навчання Митрофанушка — герой комедії Д. Фонвізіна «Недоросль».

них республік на той час. По-перше, негативні моменти у ставленні до національно-державних утворень та їхнього керівництва. Ішлося не лише про необхідність погоджувати з національними урядами рішень ЦК РКП(б) та РНК РСФРР, що в умовах громадянської війни збільшувало термін реагування на поточні події. До складу радянських національних урядів входили не тільки політично лояльні до РКП(б) особи. Окремі члени більшовицької партії наполягали на праві республіканських урядів вирішувати назрілі проблеми з урахуванням місцевих особливостей та потреб. По-друге, до складу урядових установ, зокрема України, входило чимало осіб, які були або членами КП(б)У — вихідцями з національних партій лівого спрямування, або залишалися членами партій українських соціал-демократів, українських есерів та ін. Останні, зважаючи на небезпеку ліквідації державності України, підтримували більшовиків у боротьбі з «контрреволюцією». Вони сподівалися, що після завершення громадянської війни в Росії та Україні партії лівого спрямування зможуть вибудувати принципи національно-державного устрою й реалізувати власну програму національного відродження. Упевненість лівим партіям надавала могутня «селянська стихія», що демонструвала бажання розбудувати національну державу.

Схожу оцінку взаємовідносин України та Росії зробив відомий більшовик, призначений наркомом державного контролю УСРР, А. Йоффе в листі від 15 липня 1919 р. до члена політбюро ЦК РКП(б), наркома фінансів РСФРР М. Крестинського. Він писав: «Чув я, що Ви зайняті питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте поділитися з Вами своїми міркуваннями після майже двох місяців української роботи. Формально-юридичне воз'єднання Великої Росії й України, тобто вироблення якихось форм федерації, на мою думку, передчасне». А. Йоффе описав два чинники, що заважали федералізації: по-перше, «існувала дуже велика внутрішньополітична та соціально-економічна різниця» між Україною та Росією; по-друге, в Україні «дуже велика кількість самостійних партій, які цій зовнішній формі надали багатий матеріал для агітації проти українського москвофільства». Відтак він уважав за необхідне проводити політику «фактичного підпорядкування зі збереженням формальної самостійності». А. Йоффе наполягав, що для проведення такої політики необхідно стабільний організаційний та політичний зв'язок із Москвою: «Але зараз цього зв'язку немає, навіть на жоден із листів відповіді не отримав. Тому неминуча дещо більша самостійність місцевих центральних органів (республіканських органів управління — *Р.П.*) у порівнянні з самостійністю наших обласних чи окружних організацій. Але для того, щоб ця самостійність не переросла у «самостійництво», потрібний постійний зв'язок із Центром, постійне

отримання хоча б загальних директив, призначення на керівні посади місцевих людей, самостійництвом не заражених, місцевий контроль для припинення самостійництва, адже контролювати можна лише на місці». Для проведення такого контролю посланець В. Леніна — А. Йоффе пропонував призначати в Україну особливоуповноважених із Центру⁵⁹.

Виходячи з місцевих умов, М. Лацис діяв в унісон із місцевим керівництвом. Така позиція голови ВУЧК роздратувала Ф. Дзержинського, викликавши у нього звинувачення у «самостійництві». Відтак, цілком закономірним було ухвалення на наступному засіданні оргбюро ЦК РКП(б), 23 липня 1919 р., ініційованої Ф. Дзержинським постанови про розпуск ВУЧК і підпорядкування всіх надзвичайних комісій України ВЧК, делегування одного із членів останньої для інформування РНК УСРР щодо цього рішення й контролю «місцевих ЧК». Того ж дня відповідне рішення на бланку ВЧК підписали Ф. Дзержинський, Д. Курський, Л. Красін⁶⁰.

Але на практиці ліквідація ВУЧК пройшла у середині серпня 1919 р., збігшись із захопленням Києва військами С. Петлюри та А. Денікіна. РНК УСРР 16 серпня, за два тижні до евакуації з міста більшовицького уряду, ухвалив рішення про ліквідацію ВУЧК «в порядку скорочення штатів». Співробітників направляли в розпорядження ВЧК (зокрема, такий наказ 1 вересня 1919 р. отримав член колегії ВУЧК, завідуючий секретно-оперативним відділом В. Балицький)⁶¹. Усі «справи» передавалися Київській ЧК, яку очолив М. Лацис і керівництво котрої зобов'язувалося контролювати й інструктувати «всі надзвичайні комісії» на території України⁶².

Подальші воєнні дії впродовж вересня — листопада 1919 р. практично унеможливили формування відповідних органів. Але після вступу частин Червоної армії на територію республіки оргбюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р. ухвалило постанову про «тимчасове поширення дії наркоматів РСФРР на звільненій території»⁶³. Безпосередньо це стосувалося й діяльності надзвичайних комісій.

Паралельно ВЧК почала готувати кадри для створення надзвичайної комісії в Україні. На засіданні президії 5 листопада 1919 р. було ухвалено рішення про її формування, для чого відряджалася група співробітників ВЧК, зокрема В. Балицький (голова), Овчинников (завідуючий опера-

⁵⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 84. — Спр. 12. — Арк. 3.

⁶⁰ Там само. — Оп. 112. — Спр. 6. — Арк. 146, 148.

⁶¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 408. — Т. 2. — Арк. 231.

⁶² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. — С. 117.

⁶³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 10. — Арк. 17.

тивною частиною), Твердохлебов (завідуючий слідчою частиною), П. Вальтер (завідуючий господарською частиною), Поляков, Рубінштейн, Ігнатов, Оппельбаум, Польовий, Григор'єв і Баранов⁶⁴. Але кандидатура В. Балицького, імовірно, видалася не надто авторитетною на посаду голови надзвичайної комісії України, тож у листопаді 1919 р. він з'явився в Києві із виданим ВЧК мандатом голови Київської губернської надзвичайної комісії⁶⁵.

22 листопада 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) підтримало пропозицію Ф. Дзержинського про направлення в розпорядження Українського ревкому для налагодження «чекістської роботи» заступника голови Московської ЧК, члена президії ВЧК В. Манцева «з тим, щоб ЧК на Україні були безпосередньо й безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневим договором про союз республік». Голова ВЧК наполягав на демобілізації колишніх відповідальних співробітників ЧК з армії для відрядження їх на роботу у «звільнені губернії України». Постанова оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язувала начальника політуправління Реввійськради РСФРР Х. Раковського за поданням Ф. Дзержинського відкликати чекістів із фронтових підрозділів для роботи в Україні⁶⁶. Фактично почалося відновлення структур ЧК.

У квітні 1920 р. Ф. Дзержинського відправили в Україну координувати боротьбу із повстанським рухом. Із початком радянсько-польської війни він був призначений начальником тилу Південно-Західного фронту. У листі чекісту І. Ксенофонтову 14 травня Ф. Дзержинський негативно оцінював діяльність українських керівників, які, на його думку, займалися виробленням проектів та планів. Місцевих комуністів він вважав «зашкарубленими», які «спостерігають за кожним кроком приїжджого і намагаються його вижити». Він заявив, що Україну «можна завоювати лише повсякденною, копіткою працею працівників центру». Позитивно оцінив Ф. Дзержинський роботу В. Манцева, який «кинув всі сили (йдеться про співробітників, яких надсилали із Центру. — авт.) на місце, нічого не залишаючи собі» і зміг певним чином налагодити роботу. Він вважав за необхідне «негайно укріпити ЦУПНАДЗВИЧКОМ (Центральне управління надзвичайних комісій. — авт.), інакше не буде можливості керувати ні організаційно, ні бойовими діями місцевих ЧК». Ф. Дзержинський вважав за необхідне залишитися в Україні ще на 2–3 місяці, щоб «дати укріпитися ЧК, захищаючи її від українщини»⁶⁷.

⁶⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 408. — Т. 2. — Арк. 235.

⁶⁵ Там само. — Арк. 232.

⁶⁶ РДАСП. — Ф. 17 — Оп. 112. — Спр. 10. — Арк. 35.

⁶⁷ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. — С. 188.

У листі В. Леніну від 26 червня 1920 р. він знову скаржився на брак кадрів як партійно-радянських установ, так і ЧК. Він переконував В. Леніна у повальному націоналізмі українського населення, характеризує його як «петлюрівське». Натомість, він виправдовував діяльність російських комуністів, відряджених на роботу в Україну: «[...] Можна із впевненістю сказати, якщо із Центру будуть постійно натискати і надсилати працівників, то й Україна швидко стане чесною, радянською. [...] Кожен чесний наш працівник, який відряджається в провінцію, знаходить ґрунт, і проглядаються уже певні результати. Тільки таких надто працівників мало. Місцеві комуністи — якісь недоноски, живуть дрібними інтересами. Русопиятства я не помічав і скарг не чув. В області моєї спеціальності (боротьба ЧК із повстанством. — *авт.*) тут великий врожай. Вся, можна сказати, інтелігенція середня українська — це петлюрівці. Великою перепорою у боротьбі [із контрреволюцією] є відсутність чекістів-українців»⁶⁸. Вірогідно, що Ф. Дзержинський мав увазі відсутність ідеологічно переконаних чекістів-українців, які могли зайняти відповідальні посади й організувати боротьбу із «петлюрівцями». Загалом серед рядового та середнього командного складу ЧК українців було чимало. Згідно звіту за 1921 р. у ВУЧК працювало 4293 росіянина, 2646 українців, 1876 євреїв, 265 латишів, 237 поляків⁶⁹. Як свідчать листи Ф. Дзержинського, керівництво ВЧК не полишало сподівань на пряме підпорядкування мережі органів державної безпеки в Україні.

На початку 1920-х рр. виник черговий управлінський конфлікт між керівництвом ДПУ УСРР та ДПУ РСФРР через розмежування повноваження у контексті підписання союзного договору.

Проблема взаємовідносин ВУЧК та ВЧК у радянську добу розглядалася на тлі «тріумфальної ходи Радянської влади» та необхідності жорсткої централізації діяльності спецслужб двох радянських республік з огляду на масштабні прояви «контрреволюції»⁷⁰. Особливо підкреслювалося, що відносини ВЧК та ВУЧК не обмежували суверенітет УСРР, а, навпаки, усе робилося задля того, аби «відстояти свободу радянської України, зміцнити співдружність республік у боротьбі з силами контрреволюції й бандитизмом»⁷¹. Пояснюючи правові взаємовідносини цих двох органів держбезпеки, дослідники зазначали, що вони впливали з уявлення про «форми федеративного співробітництва двох братніх рес-

⁶⁸ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. — М., 1996. — С. 137–138.

⁶⁹ Складенко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995.— № 1 / 2. — С. 70.

⁷⁰ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Стаиш В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков, 1990. — 345 с.

⁷¹ Там само — С. 89.

публік — Росії та України — у перші роки радянської влади»⁷². Підпорядкування ВУЧК уряду УСРР свідчило, що накази ВЧК не мали прямої дії для ВУЧК.

Подальші події продемонстрували наростання «неузгодженостей» та конфліктів між державними інституціями радянських Росії й України. Дії Х. Раковського, який був противником жорстких устремлінь Центру, спрямовувалися на реалізацію обсягу повноважень, зафіксованому у між-державному договорі від 28 грудня 1920 р. Загалом керманічі УСРР не відмовлялися від стратегічної ідеї об'єднання республік в єдину державу. Однак, декларативно-незалежний статус України дозволяв вимагати більш широкого обсягу повноважень для партійно-радянського субцентру влади в Україні.

На цьому тлі формувалися й подальші стосунки органів держбезпеки РСФРР та УСРР. Одним із принципових конфліктів стала підготовка в липні 1922 р. «Положення про взаємовідносини між ДПУ УСРР та ДПУ радянської Росії». Дослідник органів державної безпеки СРСР О. Плеханов із посиланням на матеріали ЦА ФСБ РФ згадує про підготовку такого документа й окреслює основні його положення⁷³. Проте чимало суттєвих фактів щодо дискусії про повноваження центрального апарату ДПУ та українського республіканського відомства він не розкриває.

Отже, 16 липня 1922 р. до ДПУ радянської Росії було офіційно надіслано два варіанти «Положення про взаємостосунки ДПУ УСРР та ДПУ РСФРР». Перший підготували у ДПУ УСРР, другий — у РНК УСРР. Спільні ідеї цих двох проектів полягали в наступному:

- ДПУ УСРР є необ'єднаною з РСФРР центральною установою;
- голова ДПУ УСРР є повноважним представником ДПУ РСФРР і з метою координації керівництва йому підпорядковуються всі місцеві апарати та війська ДПУ УСРР;
- ДПУ РСФРР не має права листуватися з місцевими апаратами ДПУ УСРР без дозволу останнього. У випадку термінового оперативного завдання запити можуть направлятися місцевим апаратам ДПУ УСРР безпосередньо з одночасним повідомленням центрального апарату українського ДПУ;
- накази та розпорядження ДПУ РСФРР обов'язкові для ДПУ УСРР лише в тому випадку, коли вони відповідають місцевим умовам або підтверджені постановами ВУЦВК та РНК УСРР. У цьому разі їх належало затвердити відповідними наказами ДПУ України;

⁷² Там само. — С. 86.

⁷³ Плеханов А. ВЧК–ОГПУ: 1921–1928 гг. — М., 2003. — С. 109–110.

– ДПУ УСРР забезпечувалося всіма видами необхідного постачання ДПУ РСФРР, що виділяється для ДПУ УСРР, не менше 20% усіх виданих йому державою для загальнофедеративних потреб ресурсів — як грошових, так і матеріальних;

– ДПУ УСРР не має права листування з державними установами та місцевими апаратами ДПУ РСФРР поза центральним апаратом за винятком термінових оперативних завдань, про що обов'язково повідомляється ДПУ РСФРР.

Водночас проекти мали суттєву різницю:

– у чекістському варіанті ДПУ УСРР підпорядковувалося безпосередньо урядові України, а в урядовому — НКВС УСРР. Вірогідно, що голова республіканського ДПУ В. Манцев уважав за необхідне залишити широкі управлінські повноваження, передбачаючи законодавче закріплення розширених меж компетенції органів державної безпеки. Натомість голова РНК Х. Раковський після завершення громадянської війни пропонував чекістам сконцентруватися суто на «контрреволюційних злочинах», різко звужуючи надзвичайні повноваження ДПУ УСРР;

– В. Манцев пропонував затверджувати голову ДПУ УСРР (повноважного представника ДПУ РСФРР в Україні) в ДПУ РСФРР. Подібна ініціатива відсутня в урядовому проекті. Вірогідно, Х. Раковський уважав за потрібне призначати голову ДПУ УСРР постановою уряду з відповідними погодженнями у ЦК КП(б)У;

– в урядовому проекті окремим пунктом було виділене положення про обов'язковість виконання ДПУ УСРР оперативних завдань ДПУ РСФРР у загальносоюзних справах;

– у проекті В. Манцева вважалося «обов'язковим» для ДПУ УСРР: а) загальні організаційні форми, ухвалені ДПУ РСФРР для органів федерації; окремі відступи через «місцеві умови» допускалися лише з відома ДПУ РСФРР, а в екстрених випадках і без його згоди; б) форми обліку особового складу, порядок його зміни, інформаційно-статистичні форми роботи, що прийняті ДПУ РСФРР для федерації; в) оперативні завдання у справах «загальнореспубліканського» масштабу. Натомість в урядовому проекті ДПУ РСФРР та ДПУ УСРР мали вище перелічені параметри «погоджувати»⁷⁴.

20 липня 1922 р. колегія ДПУ РСФРР розглянула проект «Положення...». Доповідачем був начальник східного відділу Я. Петерс. Колегія висловила категоричну незгоду з проектом РНК УСРР та ухва-

⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 365. — Арк. 479–480.

лила «просити ЦК РКП(б) призначити комісію для розгляду цього «Положення»»⁷⁵.

Проект, підготовлений РНК УСРР, 27 липня 1922 р. разом із проектом ДПУ РСФРР були направлені заступником голови ДПУ РСФРР Й. Уншліхтом в оргбюро ЦК РКП(б) особисто В. Куйбишеву: «Надсилаючи проект положення про взаємовідносини Держполітуправління УСРР із Держполітуправлінням РСФРР, прийнятий Раднаркомом УСРР, повідомляю, що колегія ДПУ [РСФРР] з ним погодитися не може. Надсилаю Вам наш проект і прошу призначити комісію для його розгляду»⁷⁶.

Відповідну комісію оргбюро ЦК РКП(б) було утворено 9 серпня 1922 р. на чолі з завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) А. Бубновим. До її складу входив член колегії ДПУ РСФРР Я. Петерс. Вірогідно, що його включення зумовлювалося посадою — начальник Східного відділу ДПУ РСФРР. Саме він координував роботу органів держбезпеки на Кавказі, Туркестанській, Башкирській, Татарській і Кримській автономних, Бухарській і Хівинській народних республіках, що боролися проти «специфічної східної контрреволюції та східного шпигунства»⁷⁷. Отже, у нього вже був певний досвід взаємодії з «окраїнними» ДПУ і керівники РКП(б) покладали на Я. Петерса втілення вироблених практичних рішень в «українському питанні».

Цікаво, що обидва проекти документу були в розпорядженні Й. Уншліхта задовго до офіційного надсилання до ДПУ РСФРР. Про це свідчить доповідна записка З. Кацнельсона від 14 липня 1922 р. У березні він повернувся до Москви з посади повноважного представника ВЧК по Північному краю та начальника особливого відділу північного кордону. Поки вирішувалося питання призначення його керівником економічного управління ДПУ РСФРР, він перебував у розпорядженні голови ДПУ РСФРР. Відтак 12 липня З. Кацнельсон отримав доручення Й. Уншліхта проаналізувати обидва українські проекти.

Кацнельсон стверджував, що ці документи писалися одним автором. Варіант проекту ДПУ УСРР готувався явно для ДПУ РСФРР, тому що «тут усе викладено в більш м'якій і прийнятній формі. Однак сутність обох проектів — «самостійницька». Термін «самостійність» у російській політичній практиці вживався з негативним відтінком для означення української «дрібнобуржуазності», «отаманщини», «анархізму» тощо. Щодо проекту РНК УСРР Кацнельсон писав: «Проект № 2, згідно з

⁷⁵ Плеханов А. ВЧК–ОГПУ: 1921–1928 гг. — С. 109.

⁷⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 365. — Арк. 52.

⁷⁷ ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 519. — Арк. 366. Оpubл.: Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. — С. 431–432.

супровідним [листом], ухвалений Раднаркомом УСРР, [...] неприйнятний для ДПУ РСФРР, адже він проникнутий від початку до кінця духом повної «самостійності» України. Він позбавляє ДПУ РСФРР можливості керувати роботою органів ДПУ на всій території федерації. Між тим, ця робота, як жодна інша, вимагає сильної концентрації». Кацнельсон уважав прийнятною редакцію РНК УСРР щодо підпорядкування органів державної безпеки республіки НКВД УСРР через «відповідність постанові ВЦВК про місце ДПУ серед інших органів робітничо-селянського уряду»⁷⁸.

Одне з центральних положень щодо підпорядкування місцевих апаратів ДПУ УСРР, а також особливих і транспортних відділів, що діяли на території України й підлягали безпосередньо ДПУ РСФРР, викликало жорстку критику. У проекті РНК УСРР «стаття 2 завдяки тонкій редакції надає можливість повного підпорядкування ДПУ УСРР особливих і транспортних відділів, причому підпорядкуванню головним чином голові ДПУ УСРР, а не як повноважному представнику ДПУ РСФРР». У проекті ДПУ УСРР дане положення взагалі «випинає на перший план голову ДПУ УСРР і уже через це він є повноважним представником ДПУ РСФРР». На думку З. Кацнельсона, повинно бути навпаки, — повноважний представник ДПУ РСФРР в Україні мав бути головою ДПУ УСРР через першу посаду: «Інакше можливі великі недоречності й зіткнення через особу повноважного представника ДПУ РСФРР, а також втрата ДПУ РСФРР впливу на українські органи ДПУ».

Стаття 3 обох проектів щодо відповідності наказів ДПУ РСФРР «українським умовам» та обов'язковості їх підтвердження республіканським ДПУ, за твердженням З. Кацнельсона, узагалі «зриває оперативну роботу і підриває авторитет ДПУ РСФРР». У статті 4 щодо механізму взаємодії ДПУ РСФРР із місцевими апаратами ДПУ УСРР пропонувалося діяти через апарат повноважного представництва ДПУ РСФРР, а не ДПУ УСРР: «[...] інакше, яка необхідність у його існуванні? Оперативні завдання всі можуть направлятися безпосередньо [у місцеві апарати] з одночасним направленням копії у ДПУ УСРР, оскільки поняття «терміновості» не визначене». Центральний та місцеві апарати ДПУ УСРР за потреби зв'язку з органами ДПУ РСФРР повинні були діяти через апарат повноважного представництва ДПУ РСФРР. Редакція статті 5 обох проектів про «20% фінансове та матеріальне забезпечення органів ДПУ УСРР» також викликала заперечення. На думку Кацнельсона, фінансування та матеріально-технічні витрати на діяльність

⁷⁸ Див.: Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. — С. 423.

ДПУ УСРР слід здійснювати за умови наявності ресурсів та згідно із «загальнобюджетним відсотком відрахувань».

Пропонована РНК УСРР та ДПУ УСРР процедура погодження організаційних структури, звітності, обліку, кадрових змін, інформаційно-статистичних форм тощо через «устремління до самостійності» теж не влаштувала керівництво ДПУ РСФРР. Усі зміни повинні бути санкціоновані тільки російським ДПУ⁷⁹.

24 серпня 1922 р. на засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б), яку очолював завідуючий агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) А. Бубнов, розглянули питання про взаємовідносин між ДПУ РСФРР та ДПУ УСРР. У засіданні брав участь член колегії ДПУ РСФРР Я. Петерс. Було ухвалено проект «Положення», вироблений колегією ДПУ Росії. 29 серпня проект та копію протоколу засідання комісії А. Бубнова було надіслано для затвердження нарадою завідуючих відділами ЦК РКП(б)⁸⁰.

На засіданні секретаріату ЦК РКП(б) 30 серпня 1922 р. у присутності Й. Сталіна, В. Куйбишева, члена ЦК РКП(б) І. Зеленського, членів ЦКК М. Шкірятова, О. Коростельова, секретаря ЦК РКСМ Л. Шацкіна та інших після доповіді А. Бубнова було ухвалено наступне рішення: «Прийняти проект про взаємовідносини ДПУ РСФРР із ДПУ УСРР у редакції ДПУ [РСФРР]»⁸¹.

Автори цього проекту поки що невідомі. Цілком вірогідно, що за основу було прийнято розроблений З. Кацнельсоном проект «Положення про взаємовідносини ДПУ РСФРР із ДПУ УСРР», котрий додавався до доповідної записки від 14 липня Й. Уншлихту. Однак цей додаток наразі не виявлено. На користь такої версії свідчать окремі положення щодо підпорядкування органів державної безпеки радянської України ДПУ РСФРР, запропоновані Кацнельсоном у згаданій доповідній записці. Поки що в розпорядженні дослідників є лише остаточний варіант «Положення...», затвердженого 30 серпня 1922 р. секретаріатом ЦК РКП(б).

Формулювання параграфу 1 покладали край найменшим «незалежницьким ілюзіям» як керівників ДПУ УСРР, так і РНК України: «Із метою найбільшого погодження діяльності ДПУ РСФРР і ДПУ УСРР, що, згідно з договором УСРР та РСФРР, є необ'єднаною з РСФРР центральною установою при НКВД УСРР, а також із метою керівництва особливими, транспортними відділами, військами ДПУ на Україні й охороною кордонів, що перебувають під єдиним керівництвом ДПУ РСФРР, ДПУ РСФРР призначає за погодженням із ВУЦВК повноважного представника

⁷⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 365. — Арк. 46.

⁸⁰ Там само. — Арк. 44–45.

⁸¹ Там само. — Арк. 2.

ДПУ РСФРР на Україні, який є одночасно головою ДПУ УСРР». Таким чином, саме повноважний представник ДПУ РСФРР був головою ДПУ УСРР, що підкреслювало централізацію управління органу держбезпеки. Водночас при збереженні формальної управлінської логіки — погодження кандидатури голови ДПУ України з ВУЦВК — у партійно-радянських лідерів республіки було відібрано можливість висувати кандидатів на цю посаду. У ДПУ УСРР залишалося право змінювати, призначати керівників місцевих апаратів, але лише після погодження з ДПУ РСФРР. Також у Центрі визначалася кількість військ для ДПУ УСРР із підпорядкуванням їх повноважному представництву ДПУ РСФРР.

Наступні параграфи теж збігалися з пропозиціями Кацнельсона. Зокрема, усі накази та розпорядження ДПУ РСФРР мали обов'язковий характер для ДПУ УСРР і підтверджувалися його наказом по підвідомчих органах; ДПУ РСФРР листувалися з місцевими апаратами ДПУ УСРР через апарат повноважного представництва ДПУ РСФРР в Україні, натомість українські чекісти листувалися з державними установами та місцевими чекістськими апаратами лише через ДПУ РСФРР (цей механізм чітко висвітлював контролюючі функції повноважного представництва ДПУ РСФРР в УСРР); організаційні структури, форми обліку особового складу, кадровий рух, інформаційно-статистичні форми, звітність, прийняті у ДПУ РСФРР, були обов'язковими для ДПУ УСРР⁸².

Отже, спроба керівництва УСРР посилити контроль за органами держбезпеки в республіці шляхом кадрових призначень та підпорядкування голови спецслужби, у першу чергу, республіканському уряду, зазнала поразки. Одна з головних структур управління в диктатурі — таємна політична/партійна поліція в умовах формування СРСР була підпорядкована безпосередньо Кремлю.

Вибудовуючи на початку 1920-х рр. єдину систему органів державної безпеки, керманічі СРСР вимагали від чекістів налагодження системи інформування про перебіг політичного, соціально-економічного, громадсько-культурного життя в адміністративно-територіальних одиницях. Цей інформаційний потік функціонував паралельно з офіційними каналами (доповідні записки регіональних партійних комітетів і виконавчих органів влади)

Керівники таємної поліції постійно доповідали політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У, оргбюро, секретаріатів та пленумах ЦК про важливі політико-економічні й соціальні тенденції розвитку радянського суспільства. З інформаційними повідомленнями

⁸² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 365. — Арк. 54.

часто виступав Ф. Дзержинський⁸³. Він закликав голів і співробітників місцевих органів держбезпеки «тримати губками в повному курсі своєї роботи, робити їм періодичні доповіді, інформувати про отримувані завдання з ВЧК». Наступника Ф. Дзержинського — В. Менжинського також зобов'язали «робити у ЦК систематичні доповіді про найважливіші справи, що мають політичне, економічне й партійне значення»⁸⁴.

Таким інформаційно-аналітичним доповідним запискам надавався гриф «Цілком таємно», що зумовлювало рівень їх збереженості та вузьке коло споживачів інформації. Знайомитися з ними мав право тільки адресат, перш за все, партійно-радянського керівництво регіону, республіки, країни. Зведення, бюлетені, доповідні записки органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації до 1923 р. перебували у розпорядженні партійних і радянських інстанцій, згодом усі матеріали належало повертати в місцеві апарати ДПУ. Губернські та окружні відділи ДПУ УСРР неодноразово зверталися до губкомів КП(б)У: «Нами вам щомісяця направляються політичні огляди, які є вичерпними. Разом із тим, просимо повертати всі раніше надіслані вам доповіді й зведення, які, відповідно до вказівки центру, після їх використання вами повинні перебувати тільки в нас»⁸⁵.

Наприкінці 1925 — на початку 1926 рр. ЦК ВКП(б) ухвалив заходи щодо вдосконалення режиму використання та зберігання секретних документів ОДПУ СРСР. Серед іншого наголошувалося: «Надалі по використанні акуратно повертати в ДПУ їхні огляди та зведення не пізніше 1,5 місяців із дня отримання»⁸⁶. Було встановлено такий порядок роботи з матеріалами: при надходженні в окружний комітет партії їх приймав завідувач загальним відділом, реєстрував у «секретному журналі» і направляв завідувачу інформаційним підвідділом під його особисту розписку; останній інформував завідувача організаційно-інструкторським відділом і секретаря окружкому про найбільш важливі моменти, що фіксувалися місцевим апаратом ДПУ. Очевидно, конспірація в даному випадку диктувалася політичними мотивами, агентурні відомості в матеріалах 1920-х рр. практично відсутні. Витік інформації з документів, що фіксували стан речей у державі, міг завдати шкоди офіційній пропаганді.

На адресу виконавчих комітетів рад найчастіше надходила чекістська інформація стосовно економічного стану губерній (повітів, округів), про

⁸³ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ. — М., 1977. — С. 154, 238.

⁸⁴ Из истории ВЧК: 1917–1921 гг.: Сб. док. — М., 1958. — С. 400.

⁸⁵ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 193.

⁸⁶ Там само. — С. 194.

прибуття та облік «політично неблагонадійного елементу», роботу різних установ, відомств, про негативну поведінку окремих керівників, боротьбу з бандитизмом. Матеріали за підписом керівників чекістських підрозділів і з обмежувальним грифом адресувалися, зазвичай, головам виконкомів (з'їздів рад, президій).

Підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів у 1920-х рр. супроводжувалася конфліктами між апаратом ДПУ та місцевим партійно-радянським керівництвом. Розуміючи, що органи державної безпеки постачають керівників СРСР та УСРР власною інформацією, функціонери на місцях намагалися контролювати зміст інформаційно-аналітичних доповідних записок. Деякі губкоми КП(б)У ухвалювали рішення, що зобов'язували співробітників відділів ДПУ УСРР «про зміст усіх надісланих у центр доповідей заздалегідь інформувати секретаря губкому і голову губвиконкому, а також просити ЦК КП(б)У звернути увагу ДПУ України на необхідність скорочення кількості доповідей»⁸⁷.

Організація інформаційних підрозділів місцевих апаратів ВЧК (відділення, бюро, столи) розпочалася у січні — лютому 1918 р. Інформація, яку збирали та узагальнювали співробітники органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації в губернії, направлялася до іногороднього відділу ВЧК, створеного 18 березня 1918 р. У його складі функціонувало інформбюро, співробітники котрого аналізували доповідні записки, підготовлені на основі як відкритих, так і агентурно-оперативних джерел⁸⁸.

Згідно з ухвалою III Всеросійської конференції надзвичайних комісій (1–3 червня 1919 р.), обов'язки зі збору політико-економічної інформації покладалися на секретний відділ ВЧК та секретно-оперативні відділи губЧК⁸⁹.

Становлення інформаційно-аналітичної діяльності ВЧК гальмувалося відсутністю підготовлених кадрів. Здебільшого малоосвічені співробітники на місцях не володіли навичками збору та первинного аналізу великих масивів інформації. З огляду на це секретний відділ ВЧК у липні та жовтні 1919 р. підготував інструктивно-методичні циркуляри для місцевих апаратів. Керівництво секретного відділу ВЧК особливо наголошувало на визначенні типових фактів, тенденцій у політико-еконо-

⁸⁷ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 192.

⁸⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: Справочник. — М., 2003. — С. 15.

⁸⁹ Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. — М., 2007. — С. 115–134.

мічному розвитку адміністративно-територіальної одиниці, створенні «опуклої картини загального стану губернії»⁹⁰.

Паралельно інформація про підзвітну територію концентрувалася в особливому й транспортному відділах ВЧК. Однак вона відігравала роль політико-економічного тла для агентурно-оперативної ситуації у військових частинах, підрозділах прикордонників, на транспортних вузлах, підприємствах, залізницях тощо.

На формування організаційно-штатної структури інформаційної діяльності ВЧК–ВУЧК впливала поточна ситуація у країні. Після перемог над регулярними військами політичних супротивників, навесні 1921 р. більшовицька влада зіткнулася з широким повстанським рухом, економічною кризою та діяльністю «непролетарських» партій і громадських організацій. Значна територія країни, суттєві регіональні відмінності, відсутність міцної владної вертикалі, наявність в органах виконавчої влади представників різноманітних політичних партій заважали зміцненню влади керівників Компартії. Вони вимагали всебічної й детальної інформації про основні тенденції громадсько-політичного та економічного життя регіонів.

Ф. Дзержинський 13 березня 1921 р. підписав адресовану головам губвиконкомів і губернських ЧК шифротелеграму, якою зобов'язував голів губЧК тримати постійний зв'язок із Центром та надсилати повну інформацію про ситуацію в губернії. Ключовим моментом у створенні інформаційної системи ВЧК–ВУЧК стала циркулярна телеграма головам губвиконкомів та секретарям губкомів за підписом голови ВЦВК М. Калініна та секретаря ЦК РКП(б) М. Крестинського від 17 березня 1921 р. про подачу кожного тижня всієї інформації у Центр щодо політико-економічної ситуації в губернії через губЧК⁹¹.

Якщо спочатку інформаційно-аналітичні записки готували співробітники секретного та оперативного відділів, то, згідно з наказом керуючого справами ВЧК від 28 березня 1921 р., на основі відділення обробки матеріалів оперативного відділу було створено інформаційний відділ (ІНФВ) із безпосереднім підпорядкуванням начальникові секретно-оперативного управління ВЧК⁹². Відповідні структурні зміни відбулися в регіональних апаратах органів державної безпеки РСФРР та УСРР.

⁹⁰ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). — Т. 1. — М., 2001. — С. 35.

⁹¹ Там само. — С. 39.

⁹² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: Справочник. — С. 22.

Спочатку у структурі інформаційного відділу планувалися наступні підрозділи: секретаріат, відділення обробки матеріалів, військової цензури й літературне. Але в подальшому визначилася тенденція до конкретизації інформації та її видів (державна, відомча, для преси, для керівництва ВЧК тощо). У результаті станом на 1922 р. ІНФВ мав три відділення — державної, секретної й іноземної інформації⁹³. При аналізі тенденцій поточного життя поряд з офіційними матеріалами з партійних та державних органів активно використовувалися й агентурно-оперативні дані.

Концентруючи всі інформаційні потоки в ІНФВ, співробітники органів держбезпеки мали змогу аналізувати політико-економічну ситуацію в конкретних губерніях і республіках за тривалий час (місяць, квартал, півріччя, рік), визначаючи основні тенденції поточного життя. Спираючись на інформаційно-аналітичні зведення цих органів, очільники Компартії виробляли комплексні заходи щодо «радянізації» регіонів.

Співробітники секретного відділу ВЧК у серпні 1919 р. розробили два типи інформаційних зведень: «А» (політико-економічна ситуація в губернії) та «Б» (діяльність усіх ЧК губернії). Матеріали подавалися щотижня. Зведення типу «А» складалося з семи розділів. Перший («Політичний стан губернії») повинен був відображати настрої серед службовців «радянського апарату», діяльність осередків «непролетарських» партій та громадсько-політичних організацій. Співробітники секретного відділу центрального апарату ВЧК особливо наголошували на інформуванні про антирадянські виступи. При описі подібних фактів обов'язковим було посилання на джерело інформації. У другому розділі («Військовий стан») висвітлювалися проблеми військового будівництва й мобілізації, рівень дезертирства тощо. Наступні три розділи присвячувалися економічній ситуації в губернії. Зокрема, у розділі «Продовольчий стан» подавалося ставлення сільського та міського населення до «радянської продовольчої політики», ступінь забезпечення населення продовольством, результати діяльності продзагонів. У розділі «Економічно-господарський стан» фіксувалася інформація про міське господарство, роботу комунальних підприємств, фабрик та заводів, організацію робітничого контролю на виробництві, діяльність перших раднаргоспів. Важливість залізниці як єдиного дієвого засобу комунікації в умовах загальної руйнації господарства підкреслювалася в розділі «Стан залізничного транспорту». Співробітники місцевих апаратів ЧК акцентували увагу на проблемах ремонтної бази, прорахунках продовольчого та вугільного забезпечення, настроях

⁹³ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). — Т. 1. — С. 43.

залізничників, діяльності різних тимчасових надзвичайних комісій. Шостий розділ («Загальна частина») інформував про функціонування місцевих виконавчих органів, міліції, різного роду «комісаріатів». Тут чекісти подавали важливі, на їх думку, прояви місцевого повсякденного життя. В останньому розділі зведення фіксувалася інформація про безпосередню діяльність місцевих апаратів губЧК: заходи й методи боротьби з політичними опонентами більшовиків, кримінальними злочинцями⁹⁴.

Висновки подавалися як графічно відокремлений підрозділ останнього розділу. Здебільшого вони мали узагальнюючий характер і не завжди відбивали певні тенденції політико-економічного життя губернії, про які зазначалося у зведенні. У подальшому структура документації була вдосконалена. Зведення «А» стали контуром для наступних інформаційних матеріалів ВЧК–ОДПУ СРСР⁹⁵.

Відтак загальна тенденція вдосконалення інформаційних зведень щодо політико-економічного стану губернії полягала в конкретизації інформації, її якісної складової, своєчасності та широті охоплення фактів і явищ. Зокрема, у наступних зведеннях вимагалось висвітлення настроїв і поведінки конкретних соціальних та професійних груп населення — дезертирів, різних категорій фахівців промисловості й сільського господарства, органів центрального та місцевого управління, «молодих висуванців», технічної й гуманітарної інтелігенції тощо. В окрему групу виділялися артисти, які не входили до більшовицьких культурно-просвітницьких організацій, а також торговці й кустарі.

Тенденція до розширення кола інформації отримала розвиток із виникненням трійок з державної інформації, ініційованих Ф. Держинським та Г. Ягодою. У губерніях створювалися трійки державної інформації у складі начальника інформаційного підрозділу губЧК, голів губвиконкому та губкому партії. Зведення з більшості губерній повинні були надсилатися, зокрема, з повноважного представництва ВЧК на Закавказзі та Південному Сході Росії — по понеділках і четвергах, із ВУЧК — по вівторках та п'ятницях, повноважного представництва ВЧК Сибіру й Киргизії — по середах і суботах, а з Туркестану — лише один раз на тиждень, у середу. Існував і зворотний зв'язок. Інформаційно-аналітичний бюлетень про ситуацію в радянських республіках ВЧК направляла за 50 адресами. Окрім вищого партійно-радянського керівництва

⁹⁴ Див.: «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). — Т. 1. — С. 33–34.

⁹⁵ Там само. — С. 35–36.

радянської Росії зведення надсилалися у Харків, Мінськ, Гомель і Ташкент⁹⁶.

У наказі ВЧК від 12 травня 1921 р. «Про порядок складання державних інформзведень» визначалася структура триденного «телеграфного зведення»: загальнополітичне становище, партійна, профспілкova й радянська робота, побут робітників, саботаж, економічний та господарський (виробничий) стан, санітарна обстановка (епідемії, рівень захворюваності на інфекційні недуги), демобілізація.

Формування системи державної інформації в УСРР почалося після телеграми голови ВУЦВК Г. Петровського, секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, заступника голови ВУЧК В. Балицького від 14 червня 1921 р. на адресу губкомів, губвиконкомів і губЧК. Вони вимагали негайної організації «губернських трійок із державної інформації» для «правильної постановки взаємного інформування місць і центру». Членами «трійок» були визначені завідувач управління губвиконкому, завідувач інструкторсько-організаційного відділу губкому КП(б)У, член колегії губЧК. Узагальнення, аналіз всієї інформації, що надходила із партійно-радянських установ, проводили співробітники місцевого інформаційного відділу губЧК.

Протягом вересня 1921 — лютого 1922 рр. ВЧК виробила дві інструкції з підготовки державних інформаційних зведень. У першій від 14 вересня 1921 р. за підписом заступника голови ВЧК Й. Уншлихта — досить детально проаналізував В. Виноградов. У черговий раз підтвердилося фактичне керівництво підготовкою зведень по лінії державної інформації співробітників органів держбезпеки⁹⁷.

Акцентуємо увагу на «Інструкції з держінформації» від 7 лютого 1922 р. за підписом начальника ІНФВ ВЧК В. Ашмаріна з трьох причин. По-перше, параметри оцінки політико-економічної ситуації в адміністративно-територіальній одиниці практично подібні попередній, по-друге, у документі подано аналіз 9-місячної роботи органів держбезпеки по лінії державної інформації; по-третє, вона яскраво демонструє деталізацію параметрів політико-економічної інформації в контексті нової економічної політики.

Керівництво ВЧК чітко формулювало основну мету державної інформації — «інформування Центру про ступінь стійкості ситуації на місцях і про проведення й зміцнення на місцях нашої політики. Відтак в основу державної інформаційної роботи покладалося висвітлення полі-

⁹⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). — Т. 1. — С. 40–41.

⁹⁷ Там само.

тичного стану даного району й виявлення економічних причин, які впливають на його зміну, а також висвітлення ступеня успішності проведення у життя найголовніших заходів радянської влади як у політичній, так і економічній областях. На думку чекістів, «детальне висвітлення цих питань повинно, по суті, подати точну картину політико-економічного становища даного району. [...] перед державною інформацією постало завдання виявити й виділити найбільш важливі, державної ваги, подавши їх на перший план, фактори, що мають суттєве значення для даного району та моменту»⁹⁸.

Наступне завдання державної інформації, що було особливо актуальним для керівників Компартії, полягало у відстеженні динаміки росту «дрібнобуржуазної стихії» серед різних груп населення. Загальна руйнація господарства змусила керівництво країни значно розширити сферу впливу приватного капіталу на економіку. Тож було важливо не лише контролювати його взаємодію з державними підприємствами, а й виявити той момент, коли «нова буржуазія» почне вимагати політичних перетворень.

Третім завданням стало «якомога повне висвітлення нового економічного розвитку районів і спостереження за проведенням у життя нашої нової економічної політики». У першу чергу наголошувалося на пильному контролі за ходом й інтенсивністю проведення політико-господарських кампаній («ударних місячників», «тижнів», «днів») та інформуванні Центру про всі обставини, які заважатимуть їх реалізації.

Повідомлення центрального апарату ВЧК про прояви відвертої й «потаємної» контрреволюції, «діяльність контрреволюційних партій та угруповань, робота яких виходить за межі звичайного агентурного спостереження, набуваючи розмірів державної ваги» визначалося як четверте завдання⁹⁹. Наявність оперативної інформації в державних інформаційних зведеннях вірогідно стала наслідком прагнення сумістити політико-економічну ситуацію в губернії з активізацією чи придушенням «контрреволюційних угруповань». Загалом дані про діяльність оперативних підрозділів місцевих чекістських апаратів надходили до центрального апарату ВЧК–ОДПУ за «лініями роботи» (секретний, особливий, контррозвідувальний відділи тощо). Інформація у зведенні за лінією державної інформації в межах конкретної губернії розподілялася по 11 розділах. У Кремлі вимагали детальної інформації про настрої всіх верств насе-

⁹⁸ Держархів Одеської обл. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 1.

⁹⁹ Там само. — Арк. 1–2.

лення, їх економічне становище, контрреволюційні прояви, діяльності партійно-радянського апарату, громадських організацій тощо¹⁰⁰.

Після реорганізації ВЧК в ДПУ РСФРР політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 23 січня 1922 р. щодо інформаційної складової нового органу ухвалило: «Центр діяльності ДПУ повинен бути зосереджений на організації освідомлення внутрішньої інформації (так у тексті. — *авт.*) і вивчення всіх контрреволюційних і антирадянських діянь у всіх областях»¹⁰¹. Рішення політбюро РКП(б) було конкретизоване у телеграмі Ф. Дзержинського від 24 липня 1922 р. про зосередження обробки політико-економічної інформації в органах ДПУ. Зокрема, вказувалося, що обов'язком відділів управління виконкомів є складання секретних зведень про політичний стан, адміністративне управління, економічну політику. Ведення секретної звітності покладалося виключно на місцеві апарати ДПУ. «Трійки державної інформації» щомісяця мали висвітлювати перебіг «виконання настанов та розпоряджень уряду і місцевої влади, результати контролю, а також віддання під суд порушників закону, розвиток злочинності у зв'язку з непом (особливу увагу приділяти посадовим злочинам)»¹⁰². Згодом у циркулярі ВУЦВК, ЦК КП(б)У і ДПУ УСРР від 26 липня 1923 р. констатувалося, що «трійки із державної інформації» існують лише на папері, а всю роботу виконують лише співробітники ДПУ. Як показала подальша практика вся «лінія державної інформації» виконувалася тільки місцевими апаратами органів державної безпеки.

Для реагування на інформаційні матеріали ДПУ УСРР як в центрі, так і на місцях створювалися спеціальні комісії. Так, постановою ЦК КП(б)У від 25 червня 1925 р. при ЦК КП(б)У створювалася постійно діюча нарада під головуванням секретаря ЦК КП(б)У М.Владимирського, за участю завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У, завідуючого інформаційним відділом Українського військового округу, прокурора республіки та голови ДПУ. Останній доручалося «[...]стежити за питаннями організаційно-політичного значення і за своєчасним реагуванням відповідних органів з періодичними доповідями до Політбюро»¹⁰³.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1926 р. ця нарада реорганізувалася у спеціальну комісію під головуванням В. Затонського.

¹⁰⁰ Див. докладніше: *Подкур Р.* Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х — на початку 1930-х рр. // *Регіональна історія України. Збірник наук. праць.* — Вип. 6. — К., 2012. — С. 183–198.

¹⁰¹ В.И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). — С. 550.

¹⁰² Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. — М., 2007. — С. 410–411.

¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 3. — Арк. 61.

Аналогічні комісії створювалися на місцях. Так, у Могилів-Подільському окрузі до її складу входили секретар окружному КП(б)У Наготович, голова окрвиконкому Макаров, начальник окрвідділу ДПУ Семенов, уповноважений контрольної комісії Безсонов, помічник окружного прокурора Чворун. Про коло питань, опрацьованих Могилів-Подільською комісією по використанню держінформзведень ДПУ, довідуємося з протоколу її засідання від 26 січня 1926 р. Комісія розглянула наступні питання: про затримки і невиплату заробітної плати на Струсівському кар'єрі; про обважування селян, які здають цукровий буряк на Джуринський цукровий завод; про виправдання окружним судом семи бандитів, затриманих в Озаринецькому районі; про розкуркулену землю в с. Лозова Шаргородського району; про антирадянські елементи в с. Жеребилівка; про засміченість сільськогосподарської кооперації с. Татариски; про невдоволення селян деякими вчителями; 8) про виступи робітників на Ялтушківському цукрозаводі і т. д.¹⁰⁴

Як правило, на засіданнях місцеві комісії по використанню держінформзведень ДПУ розглядали близько 15–20 різноманітних зведень. По кожному з них давалися доручення відповідним партійним, радянським, господарським, правоохоронним органам вжити необхідних термінових заходів. Останні включали в себе, як загальні обговорення питань, так і суворі покарання.

Накопичення великих масивів інформації дозволяли простежувати певну динаміку подій та робити прогнози. Так, 25 січня 1924 р. начальник секретно-оперативної частини ДПУ УСРР Я. Лівшиць у доповідній записці ЦК КП(б)У «Про стан громадської думки української інтелігенції» детально характеризувався кожна група осіб, опозиційно налаштована до «радянської влади». Зокрема, Я. Лівшиць писав: «Активна петлюрівщина на території України на даний час майже вмерла. Всіма оволоділо бажання пристосуватися, іноді воно доходить до кар'єризму»¹⁰⁵.

Наприкінці 1920-х рр. ІНФВ ОДПУ СРСР перебудував структуру інформаційних зведень щодо політико-економічного становища республіки. Керманічам СРСР не було потреби вникати в тенденції розвитку кожного регіону — їх цікавили процеси хлібозаготівлі, «розгортання класової боротьби», «спекуляція продовольчими товарами», результати репресивних операцій органів державної безпеки, діяльність міліції, прокуратури та суду стосовно «ворогів Радянської влади», реакція населення на конкретні заходи уряду чи репресивні акції. Так, у січні — лютому 1928 р. керівництво ОДПУ СРСР розіслало вказівки місцевим апаратам

¹⁰⁴ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 378. — Арк. 6–9.

¹⁰⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 21–44.

щодо направлення статистичних даних про репресії, порядок розгляду справ судом та позасудовими органами у вигляді термінових доповідних записок, донесень.

Одночасно співробітники ОДПУ СРСР готували так звані технічні зведення, що включали три розділи: політичні настрої селянства; хід хлібозаготівлі, «ненормальності в роботі організацій та установ»; антирадянська діяльність куркульства, різні контрреволюційні прояви щодо хлібозаготівлі. З лютого 1928 р. місцеві апарати повинні були інформувати про тенденції щодо скорочення посівних площ чи порушення сівозміни, прорахунки у справі участі виконавчих, земельних органів, сільськогосподарської кооперації в посівній і збиральній кампаніях. Телеграмою від 13 серпня 1928 р. ІНФВ ОДПУ СРСР вимагав повних даних про індивідуальні селянські податки, а з жовтня 1929 р. — про хід колективізації (не пізніше 5 жовтня) та взаємовідносини колгоспів з «отоочуючим селянством» (не пізніше 15 листопада)¹⁰⁶. Ці матеріали становили основу щомісячних аналітичних оглядів ІНФВ ОДПУ СРСР — ДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр. щодо політико-економічної ситуації в адміністративно-територіальних одиницях. Окрім текстової частини, документ мав додатки, що іноді перевищували обсяг самого огляду. Тут подавався фактичний матеріал, статистичні таблиці, діаграми, які характеризували напрями в розвитку окремих явищ.

Поряд з економічною ситуацією очільників Компартії цікавила реакція населення на політичний курс. Так, секретар ЦК КП(б)У В. Затонський 2 лютого 1927 р. надіслав запит до голови ДПУ УСРР В. Балицького із проханням надати вичерпну інформацію про інтелігенцію республіки: «Прошу надіслати матеріали про інтелігенцію України (російську та українську у формі таблиць і пояснень до них), із характеристикою активності інтелігенції в радянській, професійній, кооперативній, господарській та культурній роботі, а також ставлення цієї інтелігенції до постанов партії з національного питання взагалі і літературної дискусії зокрема. Бажано вказати перспективні плани різних груп, а також означити приблизно їх переконання. Крім того, прохання надіслати аналогічні відомості про релігійні течії, наскільки наслідки пов'язані з проведенням національної політики (одночасно довідка про переконання кожного течії). Матеріали ці необхідно підкріпити характерними виписками, частина з яких Вами була передана тов. Кагановичу перед його поїздкою до Москви»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). — Т. 1. — С. 71–70.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2522. — Арк. 4.

Аналогічне завдання отримували органи держбезпеки від губернських, окружних, обласних комітетів КП(б)У. Наприклад, Могилів-Подільський окрпартком 22 жовтня 1927 р. звертався до окружного відділу ДПУ з проханням терміново з'ясувати коло таких питань: настрої щодо можливої війни (бідняків, середняків, молоді, жінок, куркулів, інтелігенції тощо); ставлення селян до робітників; церковні справи (релігійні угруповання, вплив, боротьба, ставлення селян); бандитизм (характер, причини, форми, ставлення населення); чи знаходяться в обігу золоті монети старої чеканки, які гроші краще сприймаються населенням¹⁰⁸. В іншому випадку Могилів-Подільський окружком КП(б)У доручав місцевому окрвідділу ДПУ налагодити інформування за окремими фактами спекуляцій викривлення політики цін, звернути особливу увагу на порушення партійних директив по хлібозаготівлі¹⁰⁹.

Інформації місцевих апаратів ВУЧК–ДПУ УСРР включалися у звіти, доповіді, зведення парткомів та виконкомів, що надсилалися до ЦК КП(б)У чи оприлюднювалися на партійних зібраннях для підтвердження тих інших тенденцій політико-економічного, соціального розвитку. У 1920-х рр. партійні комітети наполягали на своєчасному отриманні якісних інформаційних записок від чекістів. Так, на засіданні бюро Бердянського окружкому КП(б)У 14 лютого 1924 р. відзначалася «недостатня інформаційна робота» і пропонувалося керівництву ДПУ ліквідувати недоліки¹¹⁰.

Але якість інформації залежали не тільки від діяльності працівників радянських установ та організацій. Співробітники ВУЧК–ДПУ УСРР максимально розширювали агентурну мережу. У дореволюційному суспільстві поняття «донос», «агент», «таємна робота», «робота з агентурою» асоціювалося з непорядністю, ницістю, зрадою моральним принципам. Натомість у радянському суспільстві більшовики відкрито закликали, а то й змушували громадян доносити про всі підозрілі дії інших. Із перших місяців існування радянської влади вожді Компартії розпочали формувати громадську думку про необхідність відкритого та секретного інформування органів ВЧК щодо «проявів контрреволюції». Так, М. Бухарін закликав: «Віднині ми всі повинні стати агентами ЧеКа». Інший відомий діяч комуністичного руху Г. Мясніков, не підозрюючи, що сам невдовзі стане «контрреволюціонером», у 1919 р. писав: «Потрібно стежити за кожним контрреволюціонером на вулицях, в будинках, в громадських

¹⁰⁸ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 39.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. 378. — Арк. 2.

¹¹⁰ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 192.

місцях, на залізницях, в радянських організаціях, завжди і скрізь, ловити їх, передавати в руки ЧеКа». Наказ голови військово-революційного трибуналу Г. Пятакова у тому ж таки 1919 р. особливо підкреслював, що недонесення про контрреволюційні дії буде розглядатися як «злочин проти революції»¹¹¹.

В. Ленін теж активно закликав до актів доносительства: «Змови тому і відкриваються [...], що змовникам не можна обійтися без робітників і селян, а тут вони кінець кінцем завжди натрапляють на людей, які йдуть до ЦК і говорять: “А там-то зібралися експлуататори”»¹¹². У виступі на IX з’їзді РКП(б) він підкреслював: «хороший комуніст в той же час хороший чекіст»¹¹³.

На початку 1920-х рр. А. Бубнов вважав, що всі члени партії повинні бути і є інформаторами ДПУ¹¹⁴. Інший партійний функціонер, секретар ЦКК ВКП(б) С. Гусев в 1925 р., один із активних прибічників доносу як методу викорінення інакодумства та формування «чистоти партійних рядів», на XIV з’їзді ВКП(б) з посиланням на В. Леніна заявив: «Я думаю, що кожний член партії повинен бути агентом ЧК, тобто дивитися і доносити. [...] Я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо від чогось страждаємо, так це не від доносительства, а від недоносительства». Критикуючи млявість боротьби із опозицією, він наголошував: «Можна бути чудовими друзями, але якщо ми почали розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати таку дружбу, а йти далі — йти на доносительство»¹¹⁵. Деякі делегати з’їзду зауважили, що така загальна практика може призвести до негативних наслідків, зокрема «загнивання всередині партії». Але інший член ЦКК ВКП(б) М. Шкірятов, підтримуючи С. Гусева, заперечив: «Це не донос, це — обов’язок члена партії». Його підтримали також нарком робітничо-селянської інспекції В. Куйбишев, інші керівники-партійці.

Керівництво ВЧК також приділяло велику увагу пропаганді співробітництва громадськості з каральним органом революції. Формуючи відповідну громадську думку про необхідність викриття «ворогів пролетарської революції», надзвичайні комісії в своїй роботі намагалися опиратися на якомога широкі кола громадськості. Ф. Держинський наголошував, що необхідною умовою результативної роботи надзвичайних комісій є зв’язок з населенням. На засіданні колеги ВЧК 29 квітня 1918 р.

¹¹¹ *Стецовский Ю.И.* История советских репрессий. — Т. 2 — М., 1997. — С. 204.

¹¹² *Ленін В.* Повне збір. творів — Т. 39. — С. 408.

¹¹³ Там само. — Т. 40. — С. 265.

¹¹⁴ *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — СПб., 1992. — С. 202.

¹¹⁵ XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1926. — С. 600–601.

він зазначив: «Скрізь і всюди, де тільки є можливість треба робити доповіді для залучення широких мас до діяльності Комісії»¹¹⁶.

Однією із масових самодіяльних організацій були профспілки. У керівництві профспілкових організацій було чимало меншовиків. Вони категорично виступали проти «одержавлення» громадської організації. Але В. Ленін, вважаючи профспілки «школою комунізму», наполягав на серйозному контролі за ними. Для формування ідеологічної стійкості профспілок, окрім каральних заходів, було вирішено використати ініціативу мас. У записці від 18 березня 1921 р. Ф. Дзержинський писав: «Для того, щоб залучити робітників і селян до роботи в ЧК і щоб нам сприяли робітники, вважаю, що було б дуже корисним створити при правліннях профспілок чекістські групи — скажімо трійки (двох від них при нашій згоді і одного від нас). Завдання цих трійок: боротьба з зловживаннями, які помічають профспілки. Наш кандидат повинен бути дуже високої кваліфікації, тактовний і не діючий необдуманно»¹¹⁷.

У серпні 1921 р. був розроблений проект інструкції про чекістські групи при профспілках. При ВЧК та місцевих губернських апаратах створювалися «бюро сприяння», якому доручалося керувати чекістами, прикомандированими до заводів і фабрик і самими робітничими групами. Зокрема, в резолюції зборів Кременчуцької першої тютюнової фабрики вказувалося: «Вітати починання губЧК у справі залучення широких народних мас в роботу губЧК. Роботу, проведену надзвичайною комісією, вважати правильною»¹¹⁸.

Співробітництво більшовицьких партосередків та органів держбезпеки вплинуло на ситуацію у профспілках. Наприкінці 1921 р. більшовикам вдалося припинити діяльність меншовиків у профспілковому русі¹¹⁹.

Наступним «кроком до мас» стало створення у квітні 1922 р. «бюро сприяння органам ДПУ», що повинні були діяти спочатку у губернських містах. Секретно-оперативне управління ДПУ РСФРР розробило спеціальну інструкцію «Про організацію бюро сприяння органам ДПУ на місцях», яку поширили у вигляді циркулярного листа від 25 квітня 1922 р. разом із телеграмою губкомам і обкомам партії за підписом секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова. У преамбулі вказувалося, що в умовах мирного часу різко звужувалися оперативні можливості чекістів, а противник отримував, начебто «вигоду». Тому партійців закликали допомогти ДПУ у

¹¹⁶ Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография. — М., 1986. — С. 147.

¹¹⁷ Из истории ВЧК. 1917–1921. Сборник документов. — М., 1958. — С. 436.

¹¹⁸ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 113.

¹¹⁹ Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правосерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. — К., 1993. — С. 38.

проведенні агентурної роботи. Аналіз тексту інструкції свідчить про створення легальної агентурно-інформаційної мережі на підприємствах та установах виключно із членів партії. Так, призначення членів «бюро сприяння» відбувалося керівником підприємства (обов'язково комуністом) за погодженням із губернським відділом ДПУ. Членом «у порядку партійної дисципліни» бюро міг стати лише комуніст із партстажем не менше трьох років (для промислових районів стаж міг бути знижений до 2 років). Пропонувалося включати завідуючих відділами, членів колегії, відповідальних секретарів партійних осередків: «Бюро сприяння конструється так, щоб через окремих своїх членів охоплювати всю установу або його найважливіші відділи». Тобто, відповідальні керівники повинні, окрім виробничого контролю, здійснювати політичний контроль за працівниками. Члени бюро повинні були вивчати кадровий склад на предмет його «контрреволюційного минулого», антирадянських проявів тощо. Відповідна інформація направлялася або у вигляді донесення, або у вигляді спеціальної анкети¹²⁰. «Бюро сприяння ДПУ» стало яскравим прикладом легальної взаємодії більшовицької партії з органом, що повинен був захищати державну безпеку.

«Боротьба з контрреволюцією» була лише одним із мотивів вербування. Частіше мотивом була наявність певних компрометуючих даних. Так у звіті уповноваженого секретної групи ДПУ Кам'янець-Подільського прикордонного загону у 1923 р. вказувалося: «Вербування проходить при наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною у справі висвітлення діяльності неблагонадійного елемента. Після попередньої обробки ця людина вербується як внутрішній агент громадського угруповання. При постановці завдань вживаються заходи по попередженню розшифровки інформатора»¹²¹.

Іншим мотивом для вербування були гроші. Із числа поки що виявлених документів органів державної безпеки зрозуміло: до категорії «платних агентів» частіше потрапляло духовенство: «При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву будуть зв'язувати їх з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність»¹²².

¹²⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 / Под ред. А. Яковлева. Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотников. — М., 2003. — С. 24–25.

¹²¹ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 16.

¹²² Митрофанов Г. История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 234.

Але в умовах економічної розрухи, постійної інфляції коштів на агентурну роботу не вистачало. Зокрема, начальник Подільського губвідділу ДПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа: «У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, що необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духівництва»¹²³. Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ УСРР у 1923 р. зазначав: «Утримання сексотів по Ж[ивій] ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»¹²⁴.

Для забезпечення агентурно-оперативної роботи начальники окружних відділів ДПУ УСРР часто зверталися у місцеві партійні комітети із клопотанням про виділення окружним виконкомом додаткових коштів. Так, начальник Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ УСРР Ямницький 10 вересня 1928 р. звернувся до секретаря окружному КП(б)У з проханням додатково виділити 200 руб. для «негайного пожвавлення антирелігійної роботи». Наступного дня бюро Могилів-Подільського окружному КП(б)У ухвалило асигнувати необхідну суму¹²⁵. У цей же день Ямницький виступив на бюро Могилів-Подільського окружному КП(б)У із проханням про надання коштів на агентурно-оперативну роботу «по церковній лінії» на 1928–1929 рр. Згідно представленого кошторису щомісяця планувалося проводити оплату інформаторів і зв'язку з ними: по «тихонівцях», синоду, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву — 100 руб., на підтримку синодального єпархіального управління — 100 руб., по сектантству — 50 руб. Бюро окружному КП(б)У підтримало запит чекістів і доручило агітаційно-пропагандистському відділу в кошторис 1928–1929 р. включити окремим пунктом кошти на антирелігійну роботу. Могилів-Подільський окрвиконком мав передбачити цю суму у бюджеті на 1928–1929 р.¹²⁶

Дослідники історії державно-церковних відносин вже виявили певну динаміку вербування агентури по «лінії церкви». Так, Л. Бабенко опублікувала наступну статистику: по лінії секретного відділу ДПУ УСРР у 1927 р. було завербовано 266 осіб, із них за липень–серпень — 121, у вересні — 36, у жовтні — 26, листопаді — 43, грудні — 22 особи.

¹²³ Держархів Вінницької обл. — Ф. Р-925. — Оп. 8. — Спр. 8. — Арк. 97; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2009. — № 1 (32). — С. 19.

¹²⁴ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 19.

¹²⁵ Там само. — Арк. 32.

¹²⁶ Там само. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 33.

Протягом 1928 р.: у січні — 39, лютому — 24, березні — 36, квітні — 30, у першому півріччі 1929 р. — 88 осіб¹²⁷.

О. Тригуб подав статистику по окремим конфесіям (див. таб. 1)¹²⁸.

Таблиця 1.

Конфесія	Кількість секретних співробітників		
	1923 р.	1926 р.	1928 р.
Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
Соборно-єпископська церква		36	36

Розгалужені агентурні мережі діяли не лише у «контрреволюційному релігійному середовищі». На Поділлі на початок 1920-х рр. кількість агентури досягла 2219 осіб. Зокрема, по м. Вінниці — 71 осіб, в окрузі — 97; по м. Могилів-Подільську — 17, в окрузі — 32; по м. Тульчину — 27, в окрузі — 336; по м. Проскурів — 55, в окрузі — 386; м. Кам'янець-Подільську — 78, в окрузі — 334; по м. Гайсину — 22, в окрузі — 464. Чекістська агентура пронизувала всі організації та установи Подільської губернії. Так, у раднаргоспі налічувалося 3 інформатори; губфінвідділі — 3; шкїртресті — 1: Держбанку — 2; в губкомгоспі — 1; губпромспілі — 1; губтрансі — 1; губстатбюро — 1; тресті «Поділляспирт» — 1; держстрах — 1; табакотресті — 1; тресті «Поділляліс» — 2; губпродкомі — 5; губсобезі — 2; цукротресті — 6; губнаросвіті — 2¹²⁹.

Катеринославська губерньська ЧК теж створила мережу секретного інформування. Голова губЧК О.Трепалов у 1921 р. писав: «Щодо інформаційної роботи все місто включаючи і Амур-Нижнедніпровськ розбито по установам і фабрично-заводським підприємствам на 8 груп, на чолі кожної стоїть уповноважений з 1–2 помічниками. Уповноважені мають у своєму розпорядженні створену ними мережу інформаторів і кожен, в районі установ, які він обслуговує, має конспіративну квартиру з телефоном». У найбільших установах катеринославські чекісти сформували паралельну систему інформування, тобто два уповноважених обслуго-

¹²⁷ Бабенко Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1. — 2012. — С. 347–348.

¹²⁸ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. — Миколаїв, 2009. — С. 20.

¹²⁹ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 21.

ували одну одиницю, кожен з яких мав власну інформаційну мережу. Це давало можливість, по-перше, перевірити надану інформацію, по-друге, оцінювалася робота самого уповноваженого¹³⁰.

Вербування агентури проводилося у всіх сферах суспільно-політичного життя українського суспільства. Зокрема, заступник голови ДПУ УСРР, начальник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР К. Карлсон у директиві від 7 липня 1926 р. наголошував на вербуванні та доцільному використанні «польського вчительства». Їх вербували для «висвітлення» політико-економічного стану польського населення у місцях їх компактного проживання. Деякі співробітники ДПУ направляли агентів-вчителів у костьоли для виявлення «антирадянських настроїв», оцінки реакції віруючих під час проведення релігійного обряду. Але за діючими ідеологічними канонами вчитель не мав права брати участь у релігійному обряді. На думку К. Карлсона, «це діє деморалізуюче на молодь, яку навчали ці вчителі, загалом селянство і вчительське середовище, а також дає козир для антирадянської пропаганди»¹³¹.

На створенні розгалуженої агентурної мережі для системної інформаційно-аналітичної та оперативної роботи наполягав Ф. Дзержинський. У листі до Й. Уншліхта, С. Мессінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за різними сферами економічного, соціально-політичного, культурного, релігійного життя суспільства, укоріненні агентури, підготовці періодичних інформаційно-аналітичних зведень про напрями життєдіяльності населення¹³².

Наказом ДПУ РСФРР від 14 листопада 1922 р. було запроваджено класифікацію секретних співробітників за категоріями:

- агент зовнішнього спостереження — штатний секретний співробітник ДПУ, що працював по лінії оперативного відділу;
- інформатор — особа, завербована або введена в організацію, установу чи помешкання для «висвітлення» їх зсередини (лінія інфо);
- освідомлювач — завербована особа з ворожого середовища, введена в антирадянську, шпигунську, контрреволюційну або злочинну організацію для «висвітлення» її діяльності або добування інформації. Ця категорія співробітників перебувала в підпорядкуванні секретного і контррозвідального відділів¹³³.

¹³⁰ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. / Сост. В. Ченцов. — Днепропетровск, 1994. — С. 71.

¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2319. — Арк. 65.

¹³² РДАСП. — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 150. — Арк. 10–12.

¹³³ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. А.Н. Яковлева; авт.-сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М., 2003. — С. 27–28.

На жаль, через засекреченість статистичних даних неможливо оприлюднити динаміку формування агентурної мережі в УСРР. Хоча окремі цифри дають можливість визначити певні тенденції. У 1922 р. у РСФРР служили 49487 співробітників держбезпеки, 12492 секретних співробітника, 52345 агентів¹³⁴. Наприкінці 1924 р. на обліку Секретного відділу ОДПУ СРСР налічувалося понад 99 тис. таємних інформаторів¹³⁵.

Станом на 1 липня 1922 р. у ВУЧК працювало понад 9300 осіб¹³⁶. На початок 1922 р. за ВУЧК числилося понад 12 тис. секретних співробітників та агентів¹³⁷. Враховуючи таку розгалужену мережу агентів та добровільних помічників, до ЧК поступала величезна кількість доносів. Так, лише за 11 місяців 1921 р. до Харківського ЧК надійшло з заводських і фабричних колективів 2474 доноси, з радянських установ — 12 тисяч¹³⁸.

26 листопада 1921 р. Рада праці та оборони РСФРР затвердила нові штати ВЧК (РСФРР, Україна, Туркестан, Закавказзя) у кількості 90 тис. співробітників і 15 тис. резерву¹³⁹. Але із реорганізацією ВЧК у ДПУ кількість співробітників почала скорочуватися через зменшення фінансування. Чимало чекістів втомилися від постійної «боротьби із контрреволюцією», їх переслідували психічні розлади через участь у катуваннях та розстрілах громадян. У листі від 18 березня 1921 р. група комуністів-чекістів до ЦК РКП(б) писала: «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно»¹⁴⁰.

На бажання залишити службу в органах держбезпеки також впливало різке зниження постачання співробітників. Тому співробітники ДПУ просили перевести їх на партійно-радянську роботу, де були більші пайки та спокійніша робота. 3 липня 1922 р. на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) секретар Донецького губкому КП(б)У доповідав про масове звільнення

¹³⁴ Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 50.

¹³⁵ Измозик В.С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. — СПб, 1995. — С. 120.

¹³⁶ Склярченко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 70.

¹³⁷ Семененко В.И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК. — Харьков, 1994. — С. 23.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. — 1998. — № 6. — С. 112.

¹⁴⁰ Неизвестная Россия. XX век. — Т. 1. — М., 1992. — С. 43.

комуністів із губернського відділу ДПУ, наводив приклади навіть виходу із партії через матеріальну скруту. Голова ВУЧК В. Манцев у листі від 20 червня 1922 р. до Ф. Дзержинського писав про «проституцію співробітниць ДПУ» через голод. Далі він повідомляв, що «арештовано і розстріляно за розбій і грабунки десятки, якщо не сотні співробітників, і у всіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через голодування». В. Манцев акцентував увагу на різкому падінні відсотка комуністів: «Втеча з ЧК поголовна. ... Якщо раніше ми мали 60% комуністів, то тепер є лише 15%. Часті, якщо не щоденні випадки виходу із партії на ґрунті голоду і матеріальної незабезпеченості. І йдуть не гірші, а в більшості пролетарії». Штати місцевих апаратів ДПУ скоротилися на 75%. В. Манцев і Ф. Дзержинський наполягали: «щоб державна влада зрозуміла нарешті, що такі установи, як ЧК, треба задовольняти повністю, щоб були дані повністю всі кредити. І державна влада повинна зробити це»¹⁴¹.

Про важку ситуацію із продовольчим і матеріально-технічним постачанням ДПУ вожді РКП(б) були поінформовані. Ще 15 травня 1922 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін написав записку заступнику голови РНК РСФРР О. Цюрупі про необхідність поліпшити постачання співробітників ДПУ. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 18 травня 1922 р. після доповіді Й. Уншлихта була ухвалена постанова про «тверде і достатнє забезпечення співробітників ДПУ продовольчим, матеріальним і грошовим постачанням». Очільники РКП(б) визнавали можливим деяке скорочення штатів ДПУ, однак «до межі, що дозволяє виконання покладених завдань»¹⁴².

Протягом 1923–1925 рр. кількість кадрових співробітників скорочувалися, але їх переводили у «запас ДПУ». Секретний відділ ДПУ зобов'язали брати звільнених чекістів на спеціальний облік, відстежувати їх службову кар'єру¹⁴³. Частина з них наприкінці 1920-х рр. знову направили до лав ДПУ УСРР, деякого мобілізували на період боротьби із куркульством у 1930–1931 рр. Загалом наприкінці непу штат ОДПУ СРСР перевищував 100 тис. осіб¹⁴⁴.

¹⁴¹ РДАСП. — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 245. — Арк. 4–5; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. — М., 2003. — С. 37–39.

¹⁴² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 293. — Арк. 4.

¹⁴³ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. — М., 2003. — С. 431.

¹⁴⁴ Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 50.

Лібералізація економічного курсу, дозвіл на вільну торгівлю, поява радянської буржуазії (непманів) призвели до певної дезорієнтації співробітників держбезпеки. Тому для за підписом заступника голови ВЧК Й. Уншлихта, начальника економічного управління ВЧК М. Криленка та начальника адміністративно-організаційного управління С. Реденса місцевим апаратам була розіслана директива № 2107/с від 26 вересня 1921 р. У ній наголошувалася необхідність перегляду методів боротьби з капіталом. Вимагалось «одночасно визначити той підхід до нових явищ економічного життя, який завжди відрізняв чекіста від підходу до тих же явищ інших органів республіки і про які жоден чекіст не повинен забувати». У цій із-зовні заплутаній фразі проводиться думка вождів РКП(б), що чекісти повинні не піддаватися ейфорії «економічної свободи», а продовжувати боротьбу із «капіталом» та «буржуазією» новими методами. Подальші настанови і директиви не залишають у цьому сумнівів:

– у галузі збирання продподатку чекісти мусили максимально сприяти його концентрації, контролю за витратою товарного фонду і, водночас, боротися із негативними явищами вільного ринку (цінові домовленості торгівців, торговий бойкот і т.д.);

– чекісти повинні були стежити за порядком здачі у концесію підприємств за такими напрямками: надання в концесію без хабарів, встановлення відсутності домовленостей з іноземними партнерами, надання переваги кооперативним об'єднанням перед приватником. Для цього місцеві апарати держбезпеки повинні були підтримувати тісні робочі стосунки з губнаргогоспом та губерньською економічною нарадою;

– чекісти зобов'язувалися підтримувати сектор дрібної та середньої промисловості, особливо кооперативи без використання найманої праці. Водночас, вони повинні були стежити за обігом сировини для забезпечення державних підприємств та протидіяти її витоку на вільний ринок;

– фінансову політику періоду непу інструкція розглядала як «вільний товарообіг, що передбачає розвинутий грошовий обіг». На думку її авторів, катастрофічне знецінення грошей було закономірним явищем їх відмирання і «супроводжувалося паралельно натуралізацією заробітної плати через надання трудящим безплатних натуральних благ, що вироблялися на соціалізованих державою заводах». Але вільний ринок знову змушував повертатися до грошового обігу. Тому завдання чекістів полягало у виявленні фактів ухиляння від податків, боротьбі з фальшуванням грошей, посадовими злочинами та корупцією;

– у сільському господарстві органи держбезпеки зобов'язувалися виявляти факти розкрадання, приписок, утаювання, недобросовісного збереження державних зернових фондів, хижацької експлуатації худоби,

земельних та лісових ресурсів, контролювати діяльність радгоспів як осередків соціалістичного сільського господарства. Особливо наголошувалося на виявленні шляхів нелегальної торгівлі експортними товарами (льон, шкіра, прядиво, хутра і т.д.);

– під особливим контролем мали знаходитися установи наркомату зовнішньої торгівлі через можливість втрати комерційної інформації, корупції, хабарництва, спекуляції та проникнення закордонної агентури;

– на місцеві апарати органів держбезпеки покладалися боротьба із розкраданням державної власності, безгосподарністю, нехлюйством, бюрократизмом. Хоча із цими вадами управлінської системи повинні були боротися кримінальний розшук та прокуратура, керівництво ДПУ інтерпретувало їх як «небезпечні явища, що можуть згубити нові господарські відносини»¹⁴⁵.

Подібне розуміння основ економічної лібералізації та нових завдань органів держбезпеки свідчили про існування у керівників радянської спецслужби стійкого стереотипу «воєнного комунізму» із його системою розподілу благ за класовою ознакою та жорстким контролем галузей економіки.

Тому у структурі ВЧК РСФРР 21 січня 1921 р. було сформоване економічне управління для контролю за базовими секторами економіки. Його 15 спецвідділень курували наступні галузі: 1-е спецвідділення (тримало під контролем НКШС, штат — 17 осіб), 2-е спецвідділення (ВРНГ, штат — 39 осіб), 3-тє спецвідділення (зовнішня торгівля і концесії, штат — 12 осіб), 4-е спецвідділення (апарат надзвичайного уповноваженого по постачанню армії і флоту, штат — 12 осіб), 5-е спецвідділення (пошта і телеграф, штат — 4 осіб), 6-е спецвідділення (золото, валюта, дорогоцінності, штат — 7 осіб), 7-е спецвідділення (Наркомат освіти і Центродрук, штат — 11 осіб), 8-е спецвідділення (Наркомат продовольства, штат — 21 осіб), 9-е спецвідділення (Головпостачпродарм, штат — 8 осіб), 10-е спецвідділення (Центросоюз, штат — 11 осіб), 11-е спецвідділення (Наркомат охорони здоров'я, штат — 9 осіб), 12-е спецвідділення (Наркомзем, штат — 8 осіб), 13-е спецвідділення (Наркомат фінансів, штат — 3 осіб), 14-е спецвідділення (Наркомвоєн, штат — 4-е осіб), 15-е спецвідділення (спеціальне — функції поки що не відомі, штат — 5 осіб). Також до економічного управління входили канцелярія (44 ос.), відділ нагляду та громадського обвинувачення (102 ос.), статистично-економічний відділ (24 осіб), бібліотека (4 осіб), редакція (6 осіб), резерв уповноважених (54 осіб). Начальником управ-

¹⁴⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. — М., 2003. — С. 390–394.

ління був призначений М. Криленко, заступником — М. Іхновський (із вересня 1921 р. він очолив ЕКУ)¹⁴⁶.

При аналізі цього штатного розкладу простежується нерівномірність штатів відділень. Так, за наркоматами пошти і телеграфу, фінансів, військових справ наглядали лише 3–4 уповноважених. Це пояснюється деяким перехрещенням «зон відповідальності» інших відділів ВЧК, зокрема, наркомату військових справ — «особым» відділом, наркомату пошти та телеграфу — відділом політичного контролю ВЧК. Найбільшу увагу приділяли установам, що відповідали за постачання армії і флоту.

Зміни в штатній структурі пройшли і в губернських органах ВЧК–ВУЧК. У серпні 1921 р. в губЧК промислових центрів були створені самостійні економічні відділи, в інших — економічні відділення у складі секретно-оперативних відділів¹⁴⁷.

У липні 1922 р. під час реорганізації економічного управління ДПУ РСФРР на посади начальників відділів пропонувалося призначити чекістів вищого рангу. За рішенням колегії ДПУ від 24–25 липня 1922 р. мала бути створена наступна структура економічного управління: відділ зовнішньої торгівлі (начальник — Й. Уншліхт), відділ внутрішньої торгівлі і сільського господарства (В. Менжинський), промисловий відділ (Я. Петерс), загальний відділ (В. Фельдман), інформаційний відділ (Р. Пилляр), транспортний відділ (Г. Благонравов), фінансовий відділ (З. Кацнельсон). Заступниками начальника управління пропонувалося призначити П. Мулявко та О. Сонье-Доманського.

Враховуючи досвід і вплив в ієрархії органів держбезпеки цих осіб, керівники більшовицької партії планували використати потенціал ДПУ у вирішенні економічних проблем. Навіть традиційно самостійний транспортний відділ ДПУ мав бути включений в економуправління. Вірогідно, що головою ЕКУ мав стати сам Ф. Дзержинський. Але намічена реорганізація не була реалізована, бо не пройшла наказом через управління справами ДПУ РСФРР. Тимчасово, до вересня 1922 р. обов'язки начальника ЕКУ виконував З. Кацнельсон¹⁴⁸.

Наказом управління справами ДПУ РСФРР від 15 вересня 1922 р. з 4 вересня були встановлені нові штати економічного управління. Начальником був призначений З. Кацнельсон, його заступником —

¹⁴⁶ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. — 1998. — № 6. — С. 110.

¹⁴⁷ Мозохин О.Б. Об организации экономических подразделений ОГПУ // Исторические чтения на Лубянке. 1999. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 34.

¹⁴⁸ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1922–1928) // Свободная мысль. — 1998. — № 7. — С. 111.

М. Дейч, відділами керували: промисловим — П. Мулявко, зовнішньої торгівлі — Яунозолин, внутрішньої торгівлі — О. Соньє, загальним відділом — К. Краснушкін, інформаційним — М. Бренер; посади керівників фінансовим та сільськогосподарським були вакантними. Але двомісячна робота управління була перервана черговою реорганізацією. Відповідно до наказу від 5 грудня 1922 р. адміністративно-організаційного управління з 1 грудня 1922 р. структура ЕКУ мала наступний вигляд: відділ торгівлі та промисловості (П. Мулявко), відділ зовнішньої торгівлі та фінансів (А. Перепелиця), відділ державної торгівлі і митниці (А. Хорошев), відділ концесій і акціонерних товариств (Л. Островський), відділ інформації (М. Бренер), сільськогосподарський відділ (Д. Денисов). Постійні організаційні зміни економічного управління ДПУ свідчили про пошук оптимальної структури для контролю за визначеними пріоритетними галузями економіки.

Напрями діяльності та межі компетенції економічного управління ДПУ та його місцевих підрозділів були затверджені на колегії ДПУ РСФРР 11 січня 1923 р. у «Положенні про економічне управління ДПУ», що оприлюднене наказом ДПУ РСФРР від 30 січня 1923 р. Зокрема, у ньому зазначалося, що економічне управління це орган боротьби з економічною контрреволюцією та економічним шпигунством, господарськими та посадовими злочинами. Економічне управління повинне сприяти галузевим (економічним) наркоматам у виявленні і ліквідації недоліків в їх роботі. Колегія ДПУ за погодженням з вищим політичним керівництвом поклала на ЕКУ наступні завдання:

- розкриття контрреволюційних організацій і осіб, які протидіють поточній роботі господарських установ та підприємств;
- боротьба з економічним шпигунством (збирання, крадіжка, передача інформації, яка складає економічну чи комерційну таємницю, іноземним державам чи контрреволюційним організаціям);
- боротьба із зловживанням владою чи бездіяльністю, недбалим ставленням до посадових обов'язків, що призвели до порушення нормальної діяльності господарських органів, підписання збиткових договорів;
- боротьба з безгосподарністю та розтринькуванням державного надбаня;
- боротьба із свідомим зловмисним невиконанням договірних обов'язків з державними органами і спекуляціями авансами;
- сприяння галузевим наркоматам у проведенні зовнішньо-і внутрішньо-торгівельних операцій, ліквідації помилок у керівництві промисловістю, фінансами та сільським господарством;
- сприяння роботі Комісії з внутрішньої торгівлі при Раді праці та оборони, Головкинцескому при РНК СРСР, спостереженні за концесіями, змішаними і акціонерними товариствами і приватною торгівлею;

– інформування ЦК РКП(б) і Ради праці та оборони про економічне становище країни;

– виконання спеціальних доручень колегії ДПУ з економічних питань.

Враховуючи коло завдань, економічне управління ДПУ знову мало нову організаційну структуру — секретаріат та чотири відділи: промисловості та торгівлі, зовнішньої торгівлі та фінансів, сільськогосподарський та інформаційний¹⁴⁹.

Однак, практика показала, що в умовах непу такий розподіл оперативних зацікавлень не відповідав вимогам керівництва країни щодо контролю за галузями економіки. Відділи ЕКУ ДПУ були надто «глобальні» і мали дуже широкий спектр діяльності, що призводило до розсіювання зусиль оперативних співробітників. Тому у наказі адміністративно-організаційного управління ДПУ від 23 жовтня 1923 р. нові номерні відділення відповідали за визначені пріоритетні галузі: 1-е відділення — начальник А. Іванченко (важка індустрія і паливо), 2-е відділення — начальник І. Островський (легка індустрія), 3-тє відділення — начальник Р. Лепсіс (військово-господарське), 4-е відділення — начальник І. Запорожець (зовнішня торгівля), 5-е відділення — начальник Б. Голишев (фінансове), 6-е відділення — Н. Шаров (транспорту і зв'язку), 7-е відділення — начальник І. Чибісов (сільське господарство і кооперація), 8-е відділення — начальник С. Брянцев (інформаційно-агентурне). Начальником ЕКУ був призначений З. Кацнельсон, його помічниками були Я. Кеппе і О. Іванченко, секретар ЕКУ А. Сорокін, начальник канцелярії управління К. Дунці¹⁵⁰.

Постійні реорганізації центрального апарату вірогідно не дуже заціпали місцеві апарати ДПУ. Запорукою цьому стала вироблення штатної структури, що дозволяла маневрувати кадрами при відносно стійких «оперативних пріоритетах». Так, у квітні 1922 р. був розісланий штатний розпис економічних підрозділів місцевих органів згідно категорій. По особливій категорії формувалися штати відділів Московського, Петроградського губвідділів і ДПУ України. До першої категорії віднесли відділи в 20 промислових центрах (штат 8 осіб), до другої — у 36 губерніях (штат 5 осіб), до третьої — у 39 губерніях (2 особи). В економічних відділах повноважних представництв ДПУ передбачалося 10 співробітників.

Розподіл по категоріям виявився дещо умовним. До першої категорії віднесли економічні відділи Воронежської і Тамбовської губерній (напевно,

¹⁴⁹ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1922–1928) // Свободная мысль. — 1998. — № 7. — С. 115.

¹⁵⁰ Там само. — С. 118.

через потенційну можливість повторення «антоновщини»), до третьої — відділи Харківського та Грозненського губернського відділу ДПУ. Для усунення такої невідповідності були вироблені чотири категорії комплектування економічних відділів. Поза цими категоріями формувалися економічні підрозділи Москви, Петрограду та України. Особливі штати встановлювалися для Донбасу та Уралу. Згодом штати місцевих підрозділів постійно розширялися. Якщо у 1922 р. в економічних підрозділах ЕКУ ДПУ працювало 620 осіб, то у 1928 р. — 814 осіб¹⁵¹.

Діючий алгоритм формування штатів забезпечив більш-менш стійку організаційно-штатну структуру місцевих економічних підрозділів і дав можливість уникнути впливу постійних реорганізацій в Центрі. Водночас, категоріальний підхід забезпечував певні пріоритети діяльності органів держбезпеки у базових економічних районах СРСР.

Паралельно очільники Компартії намагалися налагодити співробітництво управлінських структур і чекістами. Це досягалося призначенням однієї особи на кілька керівних посад. Так, Ф. Дзержинський як голова ВРНГ (з лютого 1924 р.) і голова ОДПУ СРСР 30 жовтня 1925 р. у «Правді» опублікував спеціальний циркуляр всім управлінням ВРНГ СРСР, ВРНГ союзних республік, синдикатам, треста і торгам про цінову політику та необхідність контролю цін, боротьби із спекуляцією тощо. Водночас по лінії ОДПУ СРСР він наказав місцевим апаратам держбезпеки надавати органам ВРНГ сприяння в їх діях по контролю цін та боротьбі із спекуляцією і зобов'язав начальника ЕКУ щотижня доповідати йому особисто про зловживання і злочини у торгівельній галузі¹⁵².

Загалом така практика суміщення посад була типовим явищем. Ще на засіданні колегії ВЧК від 5 березня 1921 р. було ухвалене рішення: «Кожен більш-менш відповідальний чекіст повинен отримати якусь роботу у господарських органах республіки, суміщаючи цю роботу із роботою в ЧК [...] При переході співробітників в інші радянські установи вони не повинні переривати зв'язок з ЧК, а, навпаки, усіма силами допомагати останнім. Вивчивши детально структуру установи, у якій вони працюють, про всі виявленні недоліки і злочинні наміри регулярно повідомляти у місцевий орган ЧК, підтримуючи постійний зв'язок»¹⁵³. Це був не лише один із елементів проникнення співробітників ДПУ у державні та радянські установи, а й бажана для більшовицького керівництва

¹⁵¹ *Мозохин О.Б.* Об организации экономических подразделений ОГПУ // Исторические чтения на Лубянке. 1999. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 34.

¹⁵² *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ. 1921–1928 гг. — М., 2003. — С. 385.

¹⁵³ Там само. — С. 387.

практика контролю за політичною лояльністю кадрового складу їх працівників.

Взаємодія радянських та чекістських органів поглиблювалася і внаслідок залучення співробітників до подолання кризових тенденцій в економіці країни. Водночас, це призводило до розширення повноважень економічного управління. Так, 17 лютого 1921 р. для виявлення причини «паливної кризи» наказом ВЧК при ЕКУ була створена особлива слідча частина. Загалом слідство проводила окрема слідча частина ВЧК. У даному випадку право слідства означало бажання керівництва ВЧК максимально прискорити розгляд справ щодо економічних злочинів. Загальне керівництво за веденням слідства покладалося на начальника ЕКУ М. Криленка, помічниками призначені головслідком Верховного Трибуналу Радзимирович і начальник відділу судового нагляду ЕКУ Дьяконов. Апарати держбезпеки, що розслідували справи щодо постачання палива (слідча частина ВЧК, транспортні відділи ВЧК, Московська ВЧК і уповноважені губЧК), керувалися розпорядженням цієї «трійки». Особливу частину зобов'язали не рідше раз на тиждень доповідати про стан та результати слідства в колегію ВЧК та повноважну паливну комісію при Раді праці та оборони¹⁵⁴.

Ф. Держинського у неофіційному листуванні постійно інформували про поточну ситуацію в економіці України. Так, у листі 29 червня 1926 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомляв про факти надсилання посилок із товаром київським приватникам з Москві та Ленінграду. Така ситуація була викликана незрозумілим механізмом прикріплення роздрібних торгівців до державних торгівельних організацій. Планувалося, що останні будуть збувати через приватників до 10% мануфактури. Однак, торгівельні організації, намагаючись заробити обігові кошти, прикріпляли не дрібних роздрібних торгівців, а великих «оптовиків»: «вони стабільніші, часто гроші дають авансом на два-три місяці». Тому пропонувалося через місцеві апарати ДПУ інформувати «господарників» про особу торгівця.

Наступною негативною тенденцією, на думку В. Балицького, стала організація приватників у неформальні групи, свого роду «трести» і «синдикати». Так, в Одесі у 1925 р. був організований підпільний «трест» з 15–16 осіб, контролював торгівлю турецькими і «східними» фруктами. У торгових колах він отримав назву «Антанта», мав легальні і нелегальні представництва, загальний грошовий обіг складав понад 1, 5 млн. руб. Він став в Одесі фактичним монополістом на фруктовому ринку, але від податків постійно ухилявся.

¹⁵⁴ ДАРФ. — Ф. Р-9401. — Оп. 2. — Спр. 517. — Арк. 72–73.

У Лубнах діяв «трест» із 14 осіб, що контролював продаж меляси з цукрових заводів Полтавщини. У Тульчині організувався «трест» по продажу патоки. У Ніжині 24 заготівельники об'єдналися у товариство «Зернохліб». Всі товариства існували нелегально, у стосунках з державними органами виступали як окремі приватники, часто фіктивно конкурували між собою. В.Балицький оцінював таку ситуацію як «спробу протистояти регуляторному і податковому впливу держави, більш міцну організацію приватника, який від конкуренції між собою переходить до об'єднання». Тому він вважав за необхідне активізувати роботу ДПУ по ліквідації таких «трестів» у контексті боротьби за зниження цін¹⁵⁵. Аналізуючи подані у листі матеріали, їх виклад, оцінку подій та прохання, В. Балицький звертався до Ф. Дзержинського як голови ОДПУ СРСР та голови ВРНГ.

Одним із центральних завдань економічних підрозділів була боротьба з валютними спекуляціями та контроль за «чорною біржею». Ф. Дзержинський 22 березня 1922 р. наказав своєму заступнику Й. Уншлихту: «ДПУ необхідно проникнути в святиню капіталу — біржу. Необхідно розкусити цю штуку, знати її дільців і знати, чому так зростає ціна на золото, тобто падає наш рубль. Необхідно мати своїх маклерів, купців, спекулянтів і т.д. Справу цю зосередити в Ек[ономічному] упр[авлінні]»¹⁵⁶. Ситуація на «чорній біржі» стала подаватися окремим розділом у періодичних інформаційних зведеннях губернських та окружних відділів ДПУ УСРР.

Через агентурну мережу чекісти контролювали як валютні операції на легальній біржі, так й обіг валюти та червінця на «чорній біржі». Наркомат фінансів СРСР та Держбанк спочатку намагався підтримувати валютний курс і відчеканив для продажу золоті монети. У жовтні 1925 р. — січні 1926 р. населенню було продано золотого чекану понад 21 млн руб., понад 4,1 млн. доларів та 500 тис фунтів стерлінгів. У лютому 1926 р. Наркомфін намагався через репресивні заходи знизити видатки на інтервенцію, але Держбанк для підтримки червінця змушений було продати на біржі ще 6,3 млн. руб. у золотій монеті, 812 тис. доларів та 98 тис. фунтів стерлінгів. Значну частину золота і валюти скуповували приватники, які в умовах нестабільної економічної ситуації намагалися зберегти власні кошти.

Подальші видатки на підтримку валютного курсу загрожували втраченою золотовалютного запасу та припиненням імпортних операцій. Ще у грудні 1925 р. Держбанк повідомив політбюро ЦК ВКП(б) про відсут-

¹⁵⁵ РДАСП. — Ф. 76. — Оп. 2. — Спр. 244. — Арк. 1–4.

¹⁵⁶ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ. 1921–1928 гг. — М., 2003. — С. 385.

ність коштів на оплату імпорту. Тому політбюро надало дозвіл на вивіз за кордон у грудні 1925 р. золота на 15 млн. руб, а у січня 1926 р. — ще на 30 млн. руб.¹⁵⁷.

Зважаючи на валютну кризу та загрозу несплати рахунків за імпортні товари, політбюро ЦК ВКП(б) наказало місцевим апаратам ОДПУ провести репресивні акції стосовно «біржових маклерів», «валютників», «спекулянтів» тощо. На думку очільників Компартії, це знизило б попит на внутрішньому валютному ринку. Спочатку операція задумувалася як короткочасна акція, але згодом репресії стали основним методом вилучення валюти у населення. У результаті масової операції були арештовані лише 10–12 лютого 1926 р. у Харкові 25 осіб, Криму — 66, Орлі — 11, Тулі — 20 ос.¹⁵⁸. Окрім «біржовиків», співробітники ОДПУ СРСР 5 лютого 1926 р. арештували начальника Московського відділення особливої частини наркомфіну СРСР А. Чепелевського. Трохи пізніше, у березні 1926 р. арештували й керівника особливої частини наркомату фінансів СРСР Л. Воліна, кількох його працівників та родичів. Їх звинуватили у «зловживанні службовим становищем», «переході значної кількості золотовалютних запасів країни у приватні руки»¹⁵⁹. Співробітники особливої частини із санкції керівництва брали участь у нелегальних торгах на «чорній біржі». Це був один з методів наркомату фінансів СРСР санкціонований політбюро ЦК ВКП(б) та погоджений із ЕКУ ОДПУ СРСР для стабілізації курсу та скуповування валюти для держави. Але згодом такі дії стали підставою для арешту і подальшого засудження до розстрілу 4 травня 1926 р. Л. Воліна та А. Чепелевського у позасудовому порядку колегією ОДПУ СРСР.

Такі дії органів державної безпеки свідчили, що політичне керівництво СРСР брало курс на ліквідацію легального валютного ринку як одного із елементів грошової системи 1920-х рр. Вже у 1927 р. курс червінця до золота та валюти на вільному ринку все більше відривався від офіційного. Через відсутність інтервенцій у деяких регіонах вартість золотої царської десятки у 1927 р. удвічі перевищувала номінал, обмінний курс долара був на 30–40% вище від офіційного¹⁶⁰. Це стало серйозним ударом по засадах нової економічної політики і продемонструвало бажання Й. Сталіна та його оточення «згорнути» неп.

На економічні процеси у прикордонних губерніях України значно впливала контрабанда. Для СРСР Україна була прикордонною респуб-

¹⁵⁷ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «ТОРГСИН». — М., 2009. — С. 35.

¹⁵⁸ *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ. 1921–1928 гг. — М., 2003. — С. 404.

¹⁵⁹ *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «ТОРГСИН». — М., 2009. — С. 36.

¹⁶⁰ Там само. — С. 37.

лікою і каналом проникнення значних обсягів контрабанди. Ф. Держинський оголосив контрабандистів (поряд із «контрреволюціонерами») «найнебезпечнішими ворогами радянської влади». У зверненні до делегатів II з'їзду політпрацівників військ ДПУ в 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. [...] Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів»¹⁶¹.

Очільники РКП(б)–ВКП(б) не брали до уваги відсутність у населення елементарних товарів широкого вжитку — гасу, тканин, галантереї, голок, цукру та сахарину, тютюну, сільськогосподарських знарядь та ін. Але цих речей було вдосталь у суміжних країнах. Саме тому серед затриманих контрабандистів відзначалося чимало селян і містян, котрі займалися обміном продовольства та сільськогосподарської сировини. За кордон переправляли спирт або закуповували товар за гроші.

Контрабанда була фінансово вигідною справою. Дюжина жіночих панчіх у суміжній країні (в перерахунку) коштувала 18 руб., у прикордонній смузі — 25 руб., за 200 верст від кордону — 40 руб., на відстані понад 200 верст — ціна доходила до 60 руб. Уздовж польського рубежу виникла ціла мережа контрабандних «магазинів» (контор), що займалися обміном і продажем товарів. Серед виявлених чекістами каналів постачання контрабанди існував наступний: Кам'янець-Подільський — Проскурів — Київ, звідки товар переправляли до Харкова, Ростова-на-Дону та Москви¹⁶².

Цікаво, що окремі співробітники місцевих апаратів ВУЧК–ДПУ, розвідувального управління, командири військових частин, що дислокувалися на прикордонні, теж не цуралися контрабанди¹⁶³. Тільки 1923 р. кам'янець-подільські чекісти порушили 111 справ. І все ж це була мізерна кількість, особливо беручи до уваги масштаби нелегального переміщення товарів.

Іншою стороною цього «підприємництва» стало використання можливостей контрабандної мережі розвідувальними службами країн-сусідів. Наприклад, із польською розвідкою співпрацювала мережа кам'янець-подільського контрабандиста Зільбермана. Один із таємних співробітників Подільського губвідділу ДПУ УСРР перевіряв зв'язкового Зільбермана й через нього передав листа начальникові польського роз-

¹⁶¹ Держинский Ф. Э. Избранные произведения. — М., 1957. — С. 63–64.

¹⁶² Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 412, 417, 419.

¹⁶³ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 221. — Арк. 23.

відувального посту Махніцькому з пропозицією зустрічі для переговорів. На ній чекіст представився завідувачем контори «Донбасторгу» в Кам'янці-Подільському. Посилаючись на польське походження, він запропонував Махніцькому послуги на користь своєї «історичної Батьківщини». Розвідка ІІ Речіпосполитої зацікавилася таким «агентом», який мав можливість постійно переїжджати в межах прикордонної зони, збираючи інформацію. Його навіть представили начальникові 5-ї (львівської) експозитури 2-го відділу польського генштабу майорові Чеховському, який дав завдання виявити пункти дислокації та чисельність військових підрозділів Червоної армії у прикордонній зоні¹⁶⁴.

Також чекісти виявили факт передачі польській розвідці інформації військового характеру начальником відділу мобілізації Кам'янець-Подільського повітового військкомату Солнцевим. Загалом тільки 1923 р. в розробці місцевого апарату ДПУ по «шпигунській лінії» було 18 агентурних справ, у провадженні — 21 слідча справа на 39 осіб, із них до інтелігенції належали — 65%, до міщан — 20%, до селян — 15%.

Загалом чекісти розслідували 52 справи з «бандитизму», 54 — по «технічній контрреволюції», 8 — по «еміграції», 97 — по «кримінальному бандитизму», інші — 150 справ. Загальна кількість арештованих становила 714 осіб¹⁶⁵.

Цікава ситуація склалася у 1925–1926 рр. у прикордонних округах Поділля та Одещини, що постраждали від посухи. Місцеве населення, намагаючись вижити, активно займалося контрабандою. Начальник Могилів-Подільського окрввідділу ДПУ УСРР та 24-ого прикордонного загону Семенов у річному звіті від 9 грудня 1926 р. стверджував: «у 1925 р. масових репресії за контрабанду майже не застосовувалися, митні штрафи були фікцією, адміністративне вислання у 1924–1925 рр. практичне не використовувалося у Могилів-Подільському окрузі». Натомість у 1926 р. «жорстка судова політика та успішне адмінвистання суттєво почистили контрабандистський актив». Загальні статистичні дані затримань у 1925–1926 рр. свідчили про зменшення кількості затримань із 152 у 1925 р. до 110 у 1926 р. Але зросла вартість затриманого товару — 15136 руб. у 1925 р. до 62 518 руб. у 1926 р. Начальник окрввідділу ДПУ УСРР Семенов, коментуючи падіння кількості затримань контрабанди, заявив про перекручення дійсності. Реальна кількість затримань значно вища через їх вилучення вже у тилу. Значною проблемою він вважав

¹⁶⁴ Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 415. Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 23–24.

¹⁶⁵ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 24–26.

затримання великих «промислових» партій контрабанди. Із загальної кількості затримань у 1926 р. 62 були проведені на підставі агентурно-оперативних розробок, 30 — на основі агентурних даних¹⁶⁶.

Загальні результати діяльності економуправління ДПУ УСРР через відсутність повних статистичних даних поки що невідомі дослідницькому загалу. Однак певні тенденції у діяльності економічних підрозділів ДПУ УСРР у жовтні 1927–1929 рр. були оприлюднені С. Ляковською¹⁶⁷.

Так, місцеві апарати ДПУ по «економічній лінії» у четвертому кварталі 1927 р. по справам слідства та дізнання притягнули 1034 особи або 37,8% від загальної кількості притягнутих органами ДПУ. Із них 459 осіб (44,4%) становили службовці. Разом із військовослужбовцями (22 особи, 2,1%) та виборними особами (45 осіб, 4,4%) їх частка становила 50,9% всіх притягнутих за «економічні злочини». Частка приватників становила 214 осіб (20,7%), кустарів — 72 (7,0%), робітників — 60 (5,8%), інтелігенції — 60 (5,8%), селян — 49 ос. (4,7%). У категорії «інтелігенція» об'єктом переслідування стали головним чином «буржуазні спеці» — 55 осіб (91,7%), у категорії «робітники» переважали «невиробничі робітники» — 34 осіб (56,7%). Серед селян переважали бідняки — 33 осіб (67,3%), середняки — 14 осіб (28,6%), куркулі — 2 (4,1%).

Зовсім інша динаміка арештів спостерігалася у 1928 р. Всього по лінії ЕКУ під слідством знаходилося 8703 особи (49,3% від загальної кількості арештованих органами ДПУ УСРР). «Службовці» становили 37,2%, із них безпосередньо «службовці» — 2458 осіб (28,2%), співробітники ДПУ — 123 особи (1,4%), військовослужбовці — 72 особи (0,8%), виборні особи — 594 особи (6,8%). «Приватники» склали 2575 осіб (29,6%), кустарі — 464 особи (5,3%).

Цікава тенденція простежувалася стосовно селян, яких було арештовано 1066 осіб (12,2%), із них бідняків — 281 (26,4%), «куркулів» — 354 (33,2%). Найбільшою була частка середняків — 431 особа (40,4%). Це відповідало загальному спрямуванню арештів в інших напрямках діяльності місцевих апаратів ДПУ УСРР. Частка інтелігенції становила 447 осіб (5,1%), із них 325 (3,7%) — технічні спеціалісти, 108 (1,2%) — «інші спеці», професори, вчителі та учні — 14 (0,2%). «Робітників» арештували 370 (4,6%), з них «виробничі робітники» — 277 (74,9%).

¹⁶⁶ Держархів Вінницької обл. — Ф. Р-489. — Оп. 4. — Спр. 22. — Арк. 192–193.

¹⁶⁷ Див.: Ляковська С.П. Кого чекісти звинувачували в економічних злочинах: за даними відомчої статистики 1927–1928 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — Вип. 13. — К., 2005. — С. 214–237; Її ж. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. — К., 2011. — 216 с.

С. Ляковська, порівнюючи кількісні показники четвертих кварталів 1927 р. та 1928 р., акцентувала увагу на збільшенні кількості арештів за економічні злочини «службовців, «приватників», «кустарів». Водночас зменшилася частка «інтелігенції» при збільшенні кількості арештованих «спеціалістів».

Службовців найчастіше обвинувачували у посадових та господарських злочинах (розтрата, розкрадання, безгосподарність); селян — у фальшивомонетництві, розкраданні майна, спекуляції та створенні ажіотажу на ринку, що пов'язувалося із хлібозаготівельною кампанією 1927/28 р.; робітників — в аваріях та пожежах на виробництві, недбалому ставленні до праці, розкраданнях державного майна тощо; «старих фахівців» притягували, здебільшого, до відповідальності за обвинуваченнями в «економічній контрреволюції», «шпигунстві», деяких видах господарських (аварії, пожежі, безгосподарність) та службових (недбалість) злочинів. Кустарі проходили по справах про спекуляцію і створення ажіотажу на ринку та фальшивомонетництву.

Загалом дані по економічному управлінню корелюються із даними про соціальний стан всіх притягнутих до відповідальності місцевими апаратами ДПУ УСРР. Всього у 1928 р. під слідством органів ДПУ налічувалося 17411 осіб. Найбільшу частку склали селяни — 5014 осіб, із них середняків — 2058 (41%), бідняків — 1510 (30,1%), «куркулів» — 1446 (28,9%). У порівнянні із четвертим кварталом 1927 р. помітно зменшилася частка бідняків, натомість зросла на 22% кількість куркулів. Службовців знаходилося під слідством 4343 осіб (25,9%), із них власне службовців було притягнуто 3410 (19,6%), військовослужбовців 258 (1,5%), виборних осіб — 675 (3,9%). «Приватників» налічувалося 2995 (11,8%); «інтелігенції» — 990 (5,7%), із них «технічні спеці» — 362 (2,1%), інші «спеці» — 161 (0,9%), професори, вчителі та учні — 468 (2,7%): «кустарі» склали 816 (4,7%), робітники — 937 ос. (5,4%), із них «виробничі робітники» становили 592 ос. (63,2%). У статистичному звіті за 1928 р. було виокремлено окрему груп «співробітники ДПУ», яких налічувалося 165 осіб (0,9%)¹⁶⁸.

У 1929 р. переслідування за «економічні злочини» зросло. Так, за даними ЕКУ ДПУ УСРР у 1929 р. постійно збільшувалася кількість осіб першому кварталі на обліку «як економічно неблагонадійний елемент» (див. таб. 2.)¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Ляковська С.П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. — К., 2011. — С. 147–148, 150–152.

¹⁶⁹ Там само. — С. 173.

Таблиця 2.

**Динаміка оперативного обліку «економічно неблагонадійного
елементу» в ЕКУ ДПУ УСРР у 1929 р.**

Забарвлення	Початок I кварталу	Кінець I кварталу	Кінець II кварталу	Кінець III кварталу
Службово-посадові злочини	1748 (34,5%)	2414 (34,7%)	2634 (33%)	2845 (32,9%)
Економічна контрреволюція	998 (19,7%)	1221 (17,5%)	1479 (18,5%)	1640 (18,9%)
Аварії	26 (0,5%)	27 (0,4%)	31 (0,4%)	33 (0,4%)
Ажіотаж і спекуляція	626 (12,4%)	796 (11,4%)	891 (11,2%)	1061 (12,3%)
Фальшивомонетництво	142 (2,8%)	167 (2,45)	184(2,3%)	184 (2,1%)
Спекуляція валютою	799 (15,8%)	1058 (15,2%)	1176 (14,7%)	1242 (14,3%)
Інші	725 (14,3%)	1275 (18,4%)	1586 (19,9%)	1653 (19,1%)
Всього	5064 (100%)	6958 (100%)	17981 (100%)	8658 (100%)

Паралельно зростала кількість агентурних справ. У першому кварталі 1929 р. на обліку ЕКУ ДПУ УСРР в агентурній розробці знаходилося 638 справ, наприкінці третього кварталу — 701 справа¹⁷⁰. Слід зважати, що частина агентурних розробок була реалізована через арешт підозрюваного або закрита через відсутність складу злочину.

Таким чином, статистичні дані навіть за невеликий проміжок часу свідчать про спрямування органів державної безпеки на ліквідацію приватного підприємництва, легального валютного ринку як елементів буржуазного суспільства. Це призводило до руйнування засад нової економічної політики і формувало основи жорсткого адміністрування. Боротьба із «спекуляцією та ажіотажем» за допомогою каральних органів теж стала маркером подальших намірів більшовицьких вождів.

В українському суспільстві було чимало осіб, які не проявляли активної громадсько-політичної позиції. Вони могли працювати у радянських та науково-освітніх установах, займати інженерно-технічні посади на виробництв тощо.

¹⁷⁰ Ляковська С.П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики. — К., 2011. — С. 176.

На оперативний облік такі люди потрапляли, здебільшого, на підставі анкетних даних про їх посади у дореволюційний період, а не через політичну активність. У чекістському повсякденні таких осіб називали «колишніми». В оперативних обліках їх розпорозували по декількох категоріях — «права контрреволюція», «колишні білі та царські офіцери», «колишні поліцейські», а також по лініям національної «контрреволюції» (польська, німецька та ін.). Ситуація почала змінюватися наприкінці 1920-х рр. Застаріле обладнання, невисока кваліфікація робітників та більшості керівників заводів (їх призначали за принципом відданості ідеї диктатурі пролетаріату), значна кількість браку і, як наслідок, мізерна заробітна плата, низькі розцінки, «ножиці цін», проблеми у налагодженні виробничих зв'язків спричинили численні аварії на підприємствах, низьку якість продукції, масове незадоволення колективів тощо. У другій половині 1920-х рр. невдоволення робітників проявлялося через страйки, «волинки». Тільки у 1926 р. у Криворізькому окрузі відбулося 14 страйків, де брало участь 2384 осіб, у тому числі члени партії та комсомольці. Причиною конфлікту були збільшення норм виробітку, зниження розцінок, незадовільна організація виробничого процесу (невчасна подача вагонеток, деревини для укріплення лав та ін.), скорочення робочих місць зверхнє ставлення інженерно-технічних працівників та адміністративного персоналу¹⁷¹.

Намагаючись уникнути звинувачень у неспроможності керувати економічними процесами, вожді партії пояснювали ситуацію наявністю значної кількості «колишнього» інженерно-технічного та агрономічного персоналу, байдужого до «соціалістичної реконструкції народного господарства».

Критику «старими фахівцями» економічної політики більшовиків очільники Компартії спочатку інтерпретували розпливчастими термінами, як-то «економічна контрреволюція», «економічне шпигунство», «вороги радянської влади». Засуджуючи «спеційдство», вони водночас санкціонували судові процеси над спеціалістами. У 1924 р. у Харкові був проведений публічний процес над інженерами Кадіївського та Лідіївського рудників. Співробітники ДПУ УСРР звинувачували їх в «економічному шпигунстві і зв'язках із колишніми власниками копалень. Дружина інженера Гулякова засвідчила, що за його дорученням вона кілька разів їздила до Харкова до працівника польського консульства Ружицького, передавала йому зведення про стан вугільних шахт Кадіївки. За ці дані вона начебто отримувала від консула значні суми грошей, а Гуляков розподіляв їх серед деяких інженерно-технічних працівників.

¹⁷¹ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 543. — Арк. 45–46.

Саме донос його дружини у грудні 1923 р. став початком розслідування «контрреволюційної діяльності» групи кадіївських інженерів.

Відсутність справжніх доказів компенсувалася активною пропагандистською риторикою. Газета «Правда» опублікувала думки робітників Кадіївки, які «одногосно заявили, що тепер зрозумілі причини бідності кадіївських копалень і вони переконанні, що тут мала місце економічна контрреволюція. Процес повинен зміцнити інженерів Донбасу, які сумніваються»¹⁷². Шість інженерів були засудженні до різних термінів ув'язнення, а «керівника» групи Гулякова до смертної кари, що згодом була замінена 10-річним ув'язненням.

«Економічне шпигунство» інкримінували групі інженерів та бухгалтерів Дніпровського металургійного заводу. Головним фігурантом справи чекісти зробили бухгалтера Храповицького. Зазнавши шаленого психологічного тиску, він почав давати необхідні свідчення і значно розширив початкове коло підозрюваних. Його свідчення були настільки абсурдними, що спочатку навіть державний обвинувач зняв обвинувачення в «економічній контрреволюції». Але сценарій судового процесу почав реалізовуватися й «економічна контрреволюція» знову з'явилася в обвинувальному вирокі. Судовий вирок був суворим: «керівника» засудили до 10 років ув'язнення, інші отримали від 6 років до умовно-дострокового звільнення¹⁷³.

Варто зазначити, що робітники жваво обговорювали результати та вирокі таких судових процесів. Агентура фіксувала всі типи таких висловлювань і надсилала їх у вигляді доповідних записок до партійних очільників. Одним із центральних моментів реакції пересічних робітників стало порівняння рівня життя місцевих партійно-радянських керівників та адміністрації підприємств і трударів. Цілком вірогідно, що такі настрої набули масового характеру і пояснити їх фактами лише «економічної контрреволюції» чи «економічного шпигунства» було не можливо. Подібні дефініції означали поодинокі факти, що не могли вагомо впливати на загальний перебіг економічних процесів.

Тому керівники Компартії наприкінці 1920-х рр. запропонували суспільству інший вид злочину — «шкідництво». Саме він пояснював усі економічні негаразди, його наслідки були зрозумілі кожному пересічному

¹⁷² Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-х роках ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — Донецьк, 2002. — С. 80; Правда. — 1924. — 20–22 июля.

¹⁷³ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-х роках ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 80–81.

громадянину. Пропагандистськими маніпуляціями «шкідництво» набуло масового характеру.

Публічний «шахтинський процес» 1928 р. продемонстрував новий рівень тиску на суспільство. Аналізуючи феномен політичних процесів, дослідники виділили кілька типових ознак: традиційність організації та проведення; цілеспрямованість (виконання соціально-політичного замовлення); чітку ідентифікацію (тотожність із політичним режимом); мобілізацію населення (пояснення причин невдач)¹⁷⁴.

У підготовці цього процесу чекісти скористалися вже випробуваним алгоритмом — арештованих розділили на дві групи — тих, хто погодився співробітничати із слідством і починав давати необхідні свідчення (обмовники), і тих, хто категорично заперечував причетність до інкримінованого їм злочину. За відсутності реальних доказів «економічної контрреволюції» свідчення саме «обмовників» на відкритому судовому процесі повинні були створити уявлення для громадськості про реальність злочину. Але такий алгоритм дав можливість особам, що не розкаювалися, доводити факт обмови, фальсифікації слідства та упередженість суду. Через це у відкритих судових процесах 1920-х рр. більшовицькі очільники дозволяли друкувати у засобах масової інформації лише обвинувальний висновок та вирок. Стенограма судового засідання, де містилися виступи захисників, підсудних, що пропонували іншу логіку розвитку подій (фальсифікованого злочину), залишалася поза увагою широкої громадськості. Натомість стенограми відкритих судових процесів 1930-х рр. (справа Промпартії», московських процесів 1936–1938 рр.) друкувалися повністю. Тоді чекісти вже відпрацьовували чіткий сценарій кожного процесу і способи маніпулювання свідченнями обвинувачених¹⁷⁵.

Зал суду місцеві партійні комітети заповнювали відповідно підібраним контингентом. Також серед учасників процесу та відвідувачів постійно знаходилися агенти місцевого апарату ДПУ УСРР, які прислухалися до розмов громадян, відбувався такий собі соціологічний зріз. Висловлені «позитивні» та «негативні» думки ставали основою періодичних та спеціальних доповідних записок партійно-радянському керівництву.

У діях чекістів по розслідуванню «Шахтинської справи» простежуються три стадії: 1) шахтинський етап (червень–жовтень 1927 р.), коли основні слідчі заходи здійснювалися співробітниками Шахтинсько-До-

¹⁷⁴ Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н. Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С. А. Красильников. — М., 2011. — С. 16.

¹⁷⁵ Там само. — С. 21.

нецького оперативного сектору ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю за участю ростовських чекістів; 2) ростовський етап (жовтень 1927 р. — лютий 1928 р.); 3) ростовсько-український етап (березень—квітень 1928 р.), на якому до слідства підключилися, а потім стали домінувати українські й частково московські чекісти. Відтак справа остаточно набрала завершеного вигляду.

Перші арешти відбулися у квітні 1927 р. Тоді був арештований завідувач шахтою ім. Красіна технік В. Беленко за обвинуваченням у «недбалому ставленні до обов'язків», що привело до загибелі гірника. Однак, невдовзі його випустили на свободу. Але до Шахтинського відділу ОДПУ надійшло декілька заяв про численні факти порушень, здійснених В. Беленко. На одній із них начальник окрвідділу ОДПУ Фінаков написав резолюцію про необхідність проведення технічної експертизи. Нова справа на В. Белеєнка було об'єднана із справою техніків Донецько-Грушевського рудного управління, арештованих у червні 1927 р. за статтею 58 п. 7 — «економічна контрреволюція».

Саме заяви робітників, які звинувачували керівників шахт та інженерно-технічний персонал у «злочинній недбалості» та «антирадянській діяльності», як зазначали дослідники «шахтинського процесу», стали основою справи. Так, у справі М. Гавришенко містилося 72 протоколи допитів свідків. Заяви робітників і партійців давали чекістам компрометуючий матеріал та розширювали коло підозрюваних¹⁷⁶.

Застосовуючи психологічний тиск, чекісти вимагали від арештантів підтвердження існування «антирадянської організації». Такий крок різко міняв напрям слідства — від «посадового злочину» до «економічної контрреволюції». Політичне забарвлення надавало широкі перспективи для маніпулювання громадською думкою, щоб пояснити економічні провали на державному рівні.

Наприкінці серпня 1927 р. В. Беленко та М. Гавришенко почали підписувати необхідні чекістам свідчення про існування антирадянських груп серед інженерно-технічного персоналу. Паралельно слідчі намагалися обґрунтувати причини численних аварій на підприємствах та відсутність поліпшення економічних показників через використання нових механізмів як «свідоме шкідництво», інкриміноване керівництву тресту «Донвугілля». Також перспективним напрямом слідства вважалося виявлення зв'язку управлінців та інженерно-технічних працівників із колишніми власниками шахт та іноземними фахівцями, які працював консультантами.

¹⁷⁶ Там само. — С. 24.

Постійний тиск змусив ув'язнених давати необхідні чекістам свідчення. Психологічний злам, оббріхування свідків та колишніх колег призвели до трагедії. Спочатку підслідний М. Гавришенко почав давати «хибні та протилежні свідчення», а 30 січня 1928 р. покінчив життя самогубством, вистрибнувши із вікна під час допиту. Інший фігурант інженер А. Башкін, родичі якого проживали у Берліні, за свідченнями медиків знаходився у стані «загального неврозу на межі із реактивним станом»¹⁷⁷.

Судову перспективу цієї справи визначало керівництво країни. Секретар Північнокавказького крайкому ВКП(б) А. Андрєєв 27 лютого направив телеграму Й. Сталіну про виявлену чекістами «змову». Він пропонував прийняти повноважного представника ОДПУ по Північнокавказькому краю Ю. Євдокимова, який мав доповісти детально про обставини справи. Вже наступного дня А. Андрєєв отримав дозвіл на прибуття Ю. Євдокимова до Москви з метою підтвердження судової перспективи цієї справи. На початку березня Ю. Євдокимов представив політбюро ЦК ВКП(б) перші результати розслідування «економічної контрреволюції» у Шахтинському окрузі. Але прямих доказів не було, все базувалося на свідченнях заарештованих та припущеннях слідчих.

К. Ворошилов, як член комісії політбюро ЦК у «Шахтинській справі», у листуванні до М. Томського, який був у відрядженні в Шахтинському окрузі у другій половині березня 1928 р., запитував про можливість непередбачуваності судового процесу через «перекручення крайового ОДПУ». Але М. Томський запевнив, що «головні персонажі при свідомості»¹⁷⁸. Політбюро ЦК ВКП(б) погодилося із запропонованою версією «контрреволюційної змови» і слідство із цього моменту остаточно почало розробляти цю версію.

Таке рішення призвело до арештів працівників тресту «Донвугілля», що дислокувалося у Харкові, а центр самого слідства перемістився із Ростова-на-Дону до Харкова в ДПУ УСРР. Вже 1 квітня 1928 р. В. Балицький та начальник ЕКУ ДПУ УСРР Й. Блат представили у доповідній записці контури «підпільної організації» та «напрями її роботи». Остаточне бачення слідства та ймовірна схема обвинувального вироку були викладені в направленій 24 квітня 1928 р. В. Менжинському 95-сторінковій доповідній записці «Економічна контрреволюція на Донбасі»¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Там само. — С. 27.

¹⁷⁸ Там само. — С. 27.

¹⁷⁹ Там само. — С. 28, 242–283.

На думку дослідників «Шахтинського процесу», у майже 300-томній справі українські чекісти та їх московські колеги продемонстрували низьку кваліфікацію щодо розслідування економічних злочинів. Арештовані фахівці аргументовано довели абсурдність обвинувачення щодо причетності до «шкідництва»¹⁸⁰. На судовому засіданні значна частина підсудних не визнала провини. Аналіз дослідниками архівно-кримінальних справ засвідчив відсутність реальних доказів діяльності «підпільної організації», «зв'язків із закордоном». Всі докази ґрунтувалися на «щиро-сердних каяттях», фальсифікованих свідченнях.

Ще у розпалі розслідування «шахтинської справи» ДПУ УСРР розгорнуло масштабну операцію з виявлення «шкідників». Українські чекісти намагалися «реабілітуватися» перед партійним керівництвом. Адже «шкідництво на Донбасі» виявили їх російські колеги з Повноважного представництва ОДПУ по Північнокавказькому краю. Вже 25 квітня 1928 р. Артемівським окрвідділом ДПУ УСРР були арештовані працівники Щербинівського рудоуправління «Донвугілля» Кузьменко і Костюков. У травні за «шкідництво» і «підбурювання» були арештовані завідувач рудником ім. Рухимовича С. Чудотворцев, завідувач шахти ім. К. Цеткін С. Левитін. За два місяці до цього були заарештовані перекладач німецьких інженерів у Горлівському рудоуправлінні гірничий технік П. Друшин і районний інженер «Донвугілля» К. Таманов, головний інженер рудоуправління комбінату «Південсталь» В. Вишняк і завідувач аналізом виробництва Я. Король, помічник інженера Д. Хролович¹⁸¹. Прізвище Таманова з'явилося у матеріалах комісії політбюро ЦК ВКП(б) по «шахтинській справі» ще 16 березня. Голова комісії Янсон цікавився його можливим арештом¹⁸².

У липні 1928 р. співробітники Сталінського окрвідділу ДПУ УСРР «викрили шкідницьку організацію» інженерно-технічних працівників Рутченківського рудоуправління. Підставою стали свідчення І. Андрєєва. Він заявив, що головний інженер цього рудоуправління Р. Шапіро начебто через лікаря Кауфмана у 1923 чи 1924 рр. передавав «якусь інформацію» до Німеччини, прагнучи ховати устаткування, вручав гроші іншим фахівцям для контрреволюційної роботи. До «організації» за свідченням І. Андрєєва було вписано понад десятка осіб. В. Нікольський,

¹⁸⁰ Там само. — С. 29–30.

¹⁸¹ Реабілітовані історією. Донецька область. — Донецьк, 2004. — С. 21–22.

¹⁸² Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С.А. Красильников. — М., 2011. — С. 214.

аналізуючи цю справу, зафіксував, що у відповідях І. Андрєєва простежуються лексичні штампи співробітників ДПУ¹⁸³.

Арешти спеціалістів зумовили обговорення «шкідництва на підприємствах «Донвугілля» і «Південсталі» округу в зв'язку з шахтинською справою» на закритому засіданні Сталінського окружкому КП(б)У 7 липня 1928 р. У тексті уточнювалося: «так звані Шахтинські справи». Множина у цьому словосполученні означала бажання місцевих партійних керівників у черговий раз проявити «політичну пильність» та лояльність. Бюро окружкому вважало за доцільне проведення судового розгляду справ про шкідницьку роботу в Сталіно.

Керівництво ДПУ УСРР запропонувало завербувати Р. Шапіро для агентурної роботи у середовищі «спеців». Ймовірно, проаналізувавши свідчення І. Андрєєва і зрозумівши їх безглуздість, очільники ДПУ воліли мати більш адекватного секретного співробітника. Але із Сталінського окрввідділу ДПУ надійшла наступна відповідь: «Вважаємо за потрібне повідомити, що вербовка Шапіро нічого позитивного для нас не дасть, оскільки Шапіро якщо й буде працювати секретним співробітником, то меншою мірою, в кращому разі буде двійником, а тому недоцільно». Вербування Р. Шапіро означало втрату головного фігуранта і, як наслідок, ліквідацію справи. Натомість Я. Краукліс покладав надію на цю справу, що могла продемонструвати власні «професійні навички» у виявленні «контрреволюціонерів-шкідників».

Чекісти наполягали на арешті Р. Шапіро і отримали 5 травня 1928 р. ордер на його арешт. Але позиція керівництва ДПУ УСРР щодо Р. Шапіро змусила Я. Краукліса відкласти затримання. Боячись втратити головного підозрюваного, місцеві чекісти почали власну інтригу й опублікували деякі витяги свідчень І. Андрєєва у місцевій газеті. Вони ж інспірували обурення громадськості перебуванням «злочинця» на волі. Після таких маніпуляцій начальник Сталінського окрввідділу ДПУ Я. Краукліс знову направив прохання до ДПУ УСРР про арешт Р. Шапіро. Але йому запропонували переслати матеріали по справі до Харкова, а Р. Шапіро зобов'язали прибути до ДПУ УСРР. 25 жовтня 1928 р. він був заарештований в українській столиці. Наступного дня уповноважений ДПУ УСРР Л. Арров підписав постанову про притягнення Р. Шапіро до відповідальності «за гальмування розвитку виробництва, сприяння розгортанню робіт на рудниках колишнього свого господаря, участі у шкідницькій організації».

Під час допиту Р. Шапіро категорично відмовився визнати себе винним і заперечив усі звинувачення. Він пояснював свідчення про його

¹⁸³ Реабілітовані історією. Донецька область. — Донецьк, 2004. — С. 22.

участь у «контрреволюційній організації» недоброзичливим ставленням І. Андрєєва, повним розходженням щодо методів роботи та юдофобством. Пояснити наявність свідчень проти нього інших осіб не може, оскільки не розуміє їх мотивів.

В обвинувальному висновку, підписаному 30 жовтня 1928 р., стосовно члена контрреволюційної організації в «Донвугіллі» Р. Шапіро для обґрунтування його провини цитувався обвинувальний висновок у «шахтинській справі». Але Р. Шапіро не входив у коло фігурантів цієї справи.

Р. Шапіро із Харкова вивезли до Москви і посадили до Бутирської в'язниці. Після нетривалого слідства 30 листопада 1928 р. Особлива нарада при колегії ОДПУ засудила його до трьох років позбавлення волі. Половину терміну покарання він відбував у цій в'язниці, а потім був переведений на рудник Рурбаха в Уральській області. Він помер у 1932 р. так і не дізнавшись про своє звільнення¹⁸⁴.

Отже, задумана Я. Крауклісом нова справа про «шкідництво на Донбасі» завершилася арештом однієї особи. Поспіх чекістів, які намагалися використати політичний момент для власного кар'єрного зросту призвів до провалу цієї справи.

У жовтні 1928 р. начальник 1-ого відділення економічного управління ОДПУ А. Слуцький інформував ЦК ВКП(б) про шкідництво на металургійних заводах ім. Леніна та ім. Петровського Дніпропетровська. Чекісти виявили «шкідницьку контрреволюційну організацію» у тресті «Південсталь» під керівництвом інженера Свіцина. До її складу входили головні інженери заводів Федоренко, Гуков, інженери Шпельті, Гогоцький, яких зробили «керуючим центром організації». Мета фахівців формулювалася так: «зберегти по можливості цілість майна колишніх власників, не допускати руйнування окремих підприємств чи перекидання великого обладнання, що зробило б його не функціонуючим у подальшому; підтримувати і оновлювати обладнання заводів із таким розрахунком, щоб при взятті його у концесію була забезпечена безперебійна робота; проводити дообладнання заводів с метою модернізації підприємств по можливості через ті промислові групи, які так чи інакше пов'язані із колишніми власниками за кордоном»¹⁸⁵. Інженерам інкримінувалося проведення непотрібних робіт, закупівля такого обладнання за кордоном, яке могло бути вироблене в СРСР, отримання коштів від членів «Брянського акціонерного товариства» Кнорре і Суржицького, влаштування аварій тощо¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Реабілітовані історією. Донецька область. — Донецьк, 2004. — С. 22–23.

¹⁸⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 85. — Спр. 323. — Арк. 2–3.

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 5.

В оцінці «злочинної діяльності» дніпропетровських інженерів А. Слуцький допустив певні протиріччя. З одного боку, інженери повинні були забезпечувати стабільну роботу підприємств, і водночас проводи різні диверсійні акти. Цілком можливо, що при ретельному розслідуванні декого із представників інженерно-технічного персоналу можна було звинуватити у «службовій недбалості». Однак, співробітники ДПУ УСРР довели інше — свою здатність вчасно «розгледіти» політичну складову у технологічних катастрофах, негативних економічних тенденціях спричинених недолугою політикою Й. Сталіна та його оточення.

Водночас, центральне місце у процесі було відведено критиці та засудженню «буржуазної інтелігенції» за боротьбу проти «радянської влади». Головною метою стало витіснення «спеців» із управлінської та виробничої сфери. Таким кроком Й. Сталін вирішував декілька проблем. По-перше, продовжувалася лінія конфлікту «робітник — технічна інтелігенція». Останній мав дореволюційні корені існування ієрархічних відносин між робітником і інженерно-технічним працівником. Протиріччя між декларуванням «диктатури пролетаріату» та реальним статусом найманого робітника відбивалося у повсякденному роботі, спілкуванні, вагомій різниці в оплаті праці кваліфікованого робітника та технічного працівника¹⁸⁷.

По-друге, арешти «старих спеціалістів», їх обвинувачування в «економічній контрреволюції та саботажі» в умовах відновлення зруйнованих підприємств на старій матеріально-технічній базі стали виправданням перед суспільством за низький рівень життя. Водночас, керівники партії використали такі факти як вагомий аргумент жорсткого контролю за економікою. На липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін, 9 липня 1928 р. заявив про загострення класової боротьби в умовах просування країни до соціалізму¹⁸⁸. Це стало одним із обґрунтувань партійно-радянського апарату щодо застосування каральних заходів і через пропаганду впроваджувалося як стереотип реакції радянського суспільства на політичні та соціально-економічні проблеми.

Ухвалення політичного рішення на витіснення «старої інтелігенції» із економіки в умовах становлення одноосібної диктатури Сталіна означало поступове знищення її як соціальної групи. Місцевому партійно-радянському апарату та органам державної безпеки дали чіткий сигнал: при

¹⁸⁷ Див. докладніше: *Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н.* Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С.А. Красильников. — М., 2011. — С. 43–44.

¹⁸⁸ *Сталін І.В.* Твори. — Т. 11. — К., 1949. — С. 168–170.

притягненні до кримінальної відповідальності та засудженні у судовому чи позасудовому порядку приналежність до «буржуазних спеців» стає обтяжуючою обставиною і визначає ступінь важкості вироку. Після «шахтинського процесу» обвинувачення у «шкідництві» стало типовою нормою репресивної практики сталінського режиму.

В інформаційних записках місцевих апаратів ДПУ УСРР на адресу вищого та місцевого партійного керівництва про реакцію на поточні події було виділено окрему категорію «старі специ». Більшовицьким очільникам було важливо знати ставлення цієї та інших груп населення до такого пропагандистського заходу. Це давало підстави для коригування системи державного терору і проведення локальних репресивних заходів.

Органи державної безпеки стали ефективним виконавцем терористичної функції компартійної диктатури. Статистику результатів діяльності ВЧК та ДПУ УСРР за документами ЦА ФСБ РФ подав дослідник О. Мозохин (див. таб. 3)¹⁸⁹.

Таблиця 3.

Кількість арештованих громадян у 1923–1925 рр.¹⁹⁰

Рік	Прибуло арештованих	Стояло на обліку у звітному періоді
1922	23 191	28 479
1923	23 609	25 359
1924	18 784	20 300
1925	13 205	14 616

У 1926 р. облік арештованих дещо змінився (див. таб. 4).

Динаміка арештів яскраво ілюструє зміну «управлінських» пріоритетів очільників Компартії — від поступового зменшення кількості репресій в умовах економічної лібералізації (арешти політичних опонентів і деякої частини непманів) у 1922–1927 рр. до різкого стрибка у період ліквідації непу (остаточна ліквідація політичної опозиції, ліквідація «сільської контрреволюції»).

¹⁸⁹ Для порівняння: у 1921 р. в Україні органами державної безпеки було арештовано 63 017 осіб. Див.: Мозохин О.Б. Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — Жуковский; М., 2006. — С. 247.

¹⁹⁰ Там само. — С. 250–264.

Таблиця 4.

Кількість арештованих громадян у 1926–1930 рр.¹⁹¹

Рік	Всього арештованих	Пройшло по завершеним справам і прибуло арештованих	Всього із арештом	Всього без арешту
1926	12 138	13 809	4 765	9 044
1927	11 967	15 912	6 215	9697
1928	15 443	19 721	9 741	9 980
1929	29 708	30 657	20 601	10 056
1930	53 125	52 052	40 712	11 340

Подальші поглиблені дослідження лише нададуть додаткових аргументів про «керованість» арештами політичним керівництвом СРСР. Зокрема, «Шахтинський процес» у черговий раз продемонстрував повну координацію діяльності органів держбезпеки з вищим політичним керівництвом країни. Загалом аналіз обставин виникнення та реорганізації ВЧК–ОДПУ СРСР, ВУЧК–ДПУ УСРР, їх повсякденної діяльності розкрив алгоритм створення не спецслужби у загальноприйнятому розумінні цього терміну, а таємної політичної поліції як інструменту утвердження компартійної диктатури. Тепер дотримання державної безпеки означало право керівництва Компартії на управління державою.

Створення та розбудова підконтрольної тільки вождям більшовицької партії органу держбезпеки стало одним із центральних завдань. Формально підпорядковуючи органи держбезпеки радянській владній вертикалі, саме очільники Компартії зробили їх додатком до партійної вертикалі.

В. Ленін та його оточення намагалися максимально пронизати органи держбезпеки мережею первинних партійних осередків і, таким чином, здійснювати жорсткий контроль за дотриманням «партійної лінії» у повсякденній чекістській роботі. Станом на 1923 р. в органах держбезпеки було 50,8% комуністів — більше, ніж в будь-якому іншому наркоматі. Це був наслідок цілеспрямованої кадрової політики лідерів РКП(б). Зокрема, у грудні 1919 р. ЦК РК(б) направив губкомам партії секретний циркулярний лист про заборону проводити партійні мобілізації за рахунок комуністів-співробітників місцевих апаратів ЧК. ЦК Компартії вимагав направити на роботу у всі апарати ЧК «стійких комуністів для

¹⁹¹ Там само. — С. 264–288.

негайного зайняття відповідальних посад» та поступово замінити «давно працюючих товаришів» іншими комуністами. Вірогідно, що окремі комуністи через нервову виснаженість вже не могли брати участь у масових політичних репресіях і писали заяви із проханням про відкликання із «роботи у ЧК». Також цей секретний лист керівництво ВЧК розповсюдило у вигляді наказу № 210 від 24 грудня 1919 р. для ознайомлення співробітників із позицією партії у підборі кадрів¹⁹².

Дієвим способом партійного впливу на органи державної безпеки було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів. Так, Ф. Дзержинський — член ЦК, ЦКК й оргбюро РКП(б), з червня 1924 р. став кандидатом в члени політбюро ЦК РКП(б). Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів були членами бюро відповідних партійних комітетів. Ф. Дзержинський закликав керівників-комуністів мати на увазі: «Чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку зі сторони партії і відповідальних перед партією керівників». В свою чергу, звертаючись до чекістів, просив не забувати: «Ми тримаємося тільки на довір'ї партії». Він вимагав «не відриватися від партійних комітетів», «згуртуватися навколо губкому, керуючись його вказівками». Партійні комітети були поставлені до відома, що «за всіма кампаніями губЧК проти контрреволюційних елементів стоїть губком, і тому вказівки губЧК у цій царині одночасно є і директивами губкому»¹⁹³.

Водночас, у циркулярі ВЧК від 2 грудня 1921 р. «Про ведення справ органами ЧК» Ф. Дзержинський попереджав про нейтральність місцевих апаратів ЧК у місцевих управлінських чи особистісних конфліктах: «ЧК жодним чином не може залучатися до чвар, що мають місце у партійних і профспілкових організаціях, і ставати на бік однієї частини проти іншої, потрапляючи в полон до своїх, часто недобросовісних або однобічно зацікавлених інформаторів». Він наказував зосередитися на «боротьбі із ворогами робітників і селян та контрреволюційними партіями». Але при отриманні інформації про «злочинні дії члена партії, що займав відповідальну посаду, ЧК зобов'язана негайно повідомити про це партійний комітет або Бюро ЦК, представляючи можливість партії надати справі необхідне спрямування»¹⁹⁴. Виходячи із такого алгоритму, Ф. Дзержин-

¹⁹² Скоркин К.В. НКВД РСФР: 1917–1923 // МВД России: Люди, структура, деятельность. — Т. 2. — М., 2008. — С. 269.

¹⁹³ Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. — М., 2000. — С. 48–49.

¹⁹⁴ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. — М., 2007. — С. 350–351.

ський чітко продемонстрував політичну скерованість ВЧК. За твердженням В. Менжинського, голова ВЧК Ф. Дзержинський постійно повторював: «ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охранку або орган контрреволюції»¹⁹⁵.

Керівництво РСФРР повністю контролювало діяльність чекістів і за необхідності розширювало межі компетенції органів державної безпеки. Це призводило до перманентних конфліктів між керівниками ВУЧК–ДПУ УСРР і партійно-радянським апаратом республіки. Подібні інституціональні конфлікти відбувалися в РСФРР у 1918–1919 рр. На початку 1920-х вони виникли і в Україні унаслідок копіювання не лише структури ВЧК–ДПУ РСФРР, а й меж компетенції. Так, голова Одеського губернського виконкому Я. Дробніс написав скаргу до політбюро ЦК КП(б)У, що була розглянута 24 червня 1921 р. Він акцентував увагу на численних конфліктах з керівниками губернських відділів ВУЧК через відверте ігнорування чекістами місцевого партійно-радянського апарату: «ЧК — формально відділ губвиконкому, але є, по суті, фактичною владою, яка має у своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія загалом». Тому Я. Дробніс, зважаючи на припинення збройної боротьби регулярних військових підрозділів та розбудову партійно-радянського апарату мирного часу, пропонував підпорядкувати губернські відділи ВУЧК президії губвиконкому. Члени політбюро ЦК КП(б)У Г. Петровський, В. Чубар та М. Фрунзе запропонували обговорити статус ВУЧК та її місцевих апаратів на черговому пленумі ЦК КП(б)У, але зауважили: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»¹⁹⁶. Проте на пленумі ЦК КП(б)У питання про підпорядкування та межі компетенції ВУЧК не розглядалося. Компартійне керівництво України не могло самостійно ухвалювати рішення про зміну статусу, порядку підлеглості органів держбезпеки, що діяли у республіці.

Право реформування таємної політичної поліції мало лише керівництво РКП(б). Розбудова системи державного управління мирного часу обумовила необхідність реформи ВЧК. Зокрема, на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. В. Ленін запропонував звузити компетенцію

¹⁹⁵ Менжинский В.Р. Рыцарь революции // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. — М., 1987. — С. 179.

¹⁹⁶ Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). — К., 1996. — С. 254–255.

ВЧК і право арешту, призначити місячний строк для загального проведення справ; провести через ВЦВК положення про пом'якшення покарання. Водночас В. Ленін вагався щодо надання права ухвалення вироків по справах ВЧК. У нотатках він пропонував або «посилити суди» (ймовірно зміна кадрів, вироблення правового підґрунття, можливість позасудового садження), або «тільки суди» (засудження тільки у судовому порядку)¹⁹⁷. В ухваленій постанові до пропозицій В. Леніна була додана ще одна: «обговорити питання про зміну назви». Була створена спеціальна комісія з розробки у п'ятиденний строк проекту реорганізації ВЧК у складі Ф. Дзержинського, Л. Каменєва, Д. Курського¹⁹⁸.

На її засіданні 20–23 січня 1922 р. ухвалили механізм реорганізації, а 30 січня — проект постанови ВЦВК був поданий наркоматом юстиції на розгляд політбюро ЦК. 2 лютого він був затверджений, що відкрило шлях до формального ухвалення ВЦВК¹⁹⁹. В опублікованому 6 лютого 1922 р. декреті ВЦВК вказувалося, що замість ВЧК створюється ДПУ у складі наркомату внутрішніх справ. Його основними завданнями було придушення відкритих контрреволюційних повстань та бандитизму, боротьба із шпигунством, контрабандою, охорона кордону та шляхів сполучень і виконання спеціальних завдань уряду²⁰⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У 13 і 15 лютого 1922 р. розглянуло питання про реорганізацію ВУЧК. Після доповіді В. Манцева 15 лютого 1922 р. ухвалили рішення перебудувати органи по боротьбі з контрреволюцією в Україні за прикладом радянської Росії — реорганізувати ВУЧК у ДПУ в складі НКВД УСРР²⁰¹. Наркомом внутрішніх справ та головою ДПУ УСРР був затверджений В. Манцев. 10 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У знову розглянуло питання про реформування ВУЧК. Колегії у складі М. Скрипника, В. Манцева та М. Ветошкіна було доручено розробити проект декрета. Представлений останньою документ був схвалений політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р.²⁰² 22 березня була ухвалена постанова ВУЦВК про ліквідацію ВУЧК й організацію ДПУ УСРР²⁰³. Таким чином, новий орган державної безпеки вже не розглядався як

¹⁹⁷ *Ленін В.* Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 261.

¹⁹⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 1.

¹⁹⁹ Там само. — Спр. 259. — Арк. 5.

²⁰⁰ ДА РФ. — Ф. Р-9401. — Оп. 2. — Спр. 519. — Арк. 138–140.

²⁰¹ ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 34.

²⁰² Там само. — Арк. 32, 34, 47, 52.

²⁰³ Там само. — Спр. 33. — Арк. 122–123.

непередбачений конституцією, а включався через НКВД в загальну систему радянської державності²⁰⁴.

Аналізуючи схвалені документи, не можна не звернути увагу на два важливих моменти. По-перше, підкреслювалося виключне місце ДПУ в системі НКВД, оскільки його мав очолити або сам нарком внутрішніх справ, або призначений Раднаркомом заступник народного комісара. По-друге, голова ДПУ УСРР призначався одночасно повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Таке призначення не стільки відповідало завданням координації роботи, скільки підпорядковувало українські органи державної безпеки безпосередньо московському керівництву.

Дослідники неодноразово підкреслювали, що однією з причини реорганізації органів держбезпеки стала підготовка до Генуезької конференції. Більшовицькі очільники намагалися довести міжнародній спільноті, що у Радянській Росії припинилася громадянська війна і відпала необхідність у масштабних репресивних акціях та відповідних каральних органах. Так, політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 13 лютого 1922 р. питання реорганізації ЧК ухвалив рішення про неможливість публікації постанови, де вказувалося, що «переформування ЧК викликано підготовкою до Генуезької конференції»²⁰⁵.

Отже, при реорганізації більшовицької спецслужби був задіяний подібний алгоритм ухвалення рішення, як і при створенні ВЧК та ВУЧК — розгляд ініціативи лідерами компартії, коригування процесу підготовки, ухвалення остаточного проекту постанови на засіданні політбюро ЦК РКП(б). Потім відбувалося формальне затвердження законодавчим органом чи урядом країни.

Зважаючи на зміну підпорядкування органів держбезпеки (у складі Наркомату внутрішніх справ замість безпосередньо уряду країни), 15 лютого 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про посилення партійного контролю за ДПУ: «Покласти на особисту відповідальність Єнуکیدзе (секретар ВЦВК — *авт.*) контроль за тим, щоб жодне питання, пов'язане із ДПУ, не потрапляло на вирішення до президії ВЦВК без попереднього погодження із політбюро»²⁰⁶. Подібна практика зберігалася протягом всієї радянської доби.

Рівень взаємодії партійних апаратів з органами держбезпеки постійно удосконалювався. Зокрема, діяла процедура прийняття до лав Компартії

²⁰⁴ Усенко *И.Б.* Внесудебная репрессия. Как это начиналось? // Коммунист Украины. — 1990. — № 2. — С. 44.

²⁰⁵ Отчет о полугодовой деятельности ВЧК-ГПУ (январь-июнь 1922 года). — Харьков, 1922. — С. 5.

²⁰⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 266. — Арк. 5.

секретних співробітників ДПУ, затверджена директивою ЦК ВКП(б) від 3 серпня 1923 р. Парти́йний статут передбачав гласний порядок обрання у члени Компартії. Кандидата у члени партії розглядали на засіданні партійного осередку, потім рішення затверджувалося у райкомі партії. Зважаючи на конспіративну діяльність секретних співробітників ДПУ, рішення про їх членство у партії розглядалося спеціальною комісією у складі секретаря окружного партії, представника ДПУ (начальника інформаційного відділення окрвдділу ДПУ) та секретаря²⁰⁷.

Очільники КП(б)У у питаннях діяльності органів держбезпеки орієнтувалися на позицію ЦК РКП(б) і керівництва ОДПУ. Яскравою ілюстрацією цього може служити конфлікт, що виник в 1924 р. між головою ДПУ УСРР В. Балицьким та наркомом юстиції і прокурором республіки М. Скрипником. Виступаючи проти практики позасудових репресій, М. Скрипник 20 лютого 1924 р. звернувся з листом до ЦК КП(б)У із пропозицією про обмеження повноважень ДПУ УСРР у засудженні членів колишніх політичних партій (меншовиків, есерів, анархістів та ін.). Він висловлював думку про необхідність розгляду справ у судовому порядку або обмежуватися адміністративним висланням²⁰⁸. Голова ДПУ УСРР В. Балицький 29 лютого 1924 р. поскаржився на дії наркомюста секретарю ЦК КП(б)У Е. Квірінгу та заступнику голови ОДПУ СРСР В. Менжинському: «Згідно циркуляру секретного відділу ОДПУ за № 50277 від 14 березня 1923 р. члени антирадянських партій (меншовики, есери, монархісти та інші), що підлягають ізоляції ДПУ України, до цього часу не піддавалися гласному суду, а висилалися в адміністративному порядку в інші міста УСРР або за межі такої. Між іншим, міркування секретно-агентурного порядку не допускають стосовно більшості вказаних меншовиків і членів антирадянських партій взагалі гласного суду. Дуже рідко в останніх при обшуку вдається виявити компрометуючі матеріали (літературу, прокламації тощо), які б могли б служити для гласного суду речовим доказом провини останніх»²⁰⁹. Аргументація В. Балицького за підтримки московського керівництва вплинула на рішення політбюро ЦК КП(б)У, що у постанові від 28 лютого 1924 р. не визнано «розгляд в судовому порядку справ про діяльність осіб, приналежних до антирадянських партій політично доцільним». Отже, пропозиція М. Скрипник була відхилена²¹⁰. Цікаво, що постанова політбюро ЦК КП(б)У була ухвалена на день раніше, чим офіційно надісланий лист

²⁰⁷ Держархів Одеської обл. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 407. — Арк. 4.

²⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 29.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 29–30.

²¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 28.

В. Балицького. Цілком ймовірно, що аргументація В. Балицького була розглянута до її офіційної подачі.

Загалом ставлення компартійного керівництва до діяльності органів держбезпеки яскраво висловив Л. Каганович на IX з'їзді КП(б)У. Критикуючи іронічну тезу К. Каутського про те, що більшовики засвоїли набагато краще мистецтво поліції, аніж суть учення К. Маркса, він заявляв: «Ми не сперечаємося, що, дійсно, навчилися мистецтву політичної поліції, що ДПУ в нас працює дуже добре, якби Каутський потрапив до нас, то може б він відчув цю руку. Ми навіть уважаємо, що, власне кажучи, якби Маркс був у нас, то він був би одним із кращих чекістів, бо ніхто інший як Маркс першим висунув ідею диктатури пролетаріату, як ідею жорсткої диктатури, що придушує будь-який опір експлуататорів та їхніх лакеїв»²¹¹.

Таким чином, В. Ленін і Й. Сталін планомірно проводили лінію на політичну та економічну централізацію систему управління. Органи державної безпеки радянської України після створення СРСР було повністю інтегровано у загальносоюзну систему, жорстко контрольовану центральним апаратом ДПУ–НКВД СРСР та особисто Й. Сталіним. Спроби партійно-радянського керівництва України реалізувати декларований суверенітет республіки навіть у межах союзного договору наштовхнулися на спротив кремлівського керівництва. Запропоновані головою ДПУ УСРР В. Манцевим та головою РНК Х. Раковським проекти взаємовідносин української та російської спецслужб в умовах підготовки союзного договору 1922 р. було інтерпретовано як прояв «самостійництва».

Користуючись тезою про необхідність жорсткої централізації процесу боротьби з «контрреволюцією», компартійні керівники СРСР забезпечили особистий контроль за органами державної безпеки. Через мережу партійних комітетів, систему погодження призначень керівників центрального та місцевих апаратів ДПУ–НКВД України Й. Сталін не лише контролював перебіг боротьби з «контрреволюцією», а й отримав можливість визначати об'єкти такої боротьби. В умовах компартійної диктатури, що трансформувалася в олігархічну диктатуру відомств, а потім — в одноосібну диктатуру, чекістський апарат був слухняною, найбільш дисциплінованою структурою серед усіх ланок державного апарату під час реалізації політичних рішень.

²¹¹ Васильєв В.Ю. Інформування Л. Кагановича органами ДПУ УСРР в 20-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 20/21. — К., 2002. — С. 336–349.

Розділ XIII.

Доля небільшовицьких партійних і громадських об'єднань

XIII.1. Палітра політичних сил

З огляду на мультикультурне й соціальне різноманіття України на її території функціонував великий спектр політичних сил і рухів. Їх виникнення було пов'язано з промисловою революцією, збільшенням чисельності населення, формуванням пролетаріату, попитом на ідеї соціальної справедливості й реформування консервативних підвалин суспільства.

Актуальне гасло соціальної справедливості особливо сприяло популяризації соціалістичних ідей. Так, у Центральній Раді з 19 представлених у ній партій 17 становили соціалістичні сили, як загальноросійські, так і українські. Розроблені партійними лідерами програми мали, як правило, абстрактно-теоретичний характер, недостатньо поєднуючись з актуальними потребами розвитку державності. Різкий перехід після Лютневої революції до політичного плюралізму призвів до виникнення чисельних одноденних партій та рухів. Це завадило перетворенню політичної системи в справжню багатопартійну і сприяло приходу до влади найбільш цинічної та жорстокої політичної сили — більшовицької партії.

Боротьба за політичну гегемонію більшовицької партії, що розпочалася з жовтня 1917 р. отримала якісно новий характер наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. В цей час радянська влада встановилась на більшій частині території України, що автоматично призвело до утвердження КП(б)У як державної партії.

Політична палітра була представлена двома основними групами легально та напівлегально діючих політичних партій. Перша група — це національно-комуністичні та прокомуністичні партії — УКП (боробисти), Українська комуністична партія (УКП), УПЛСР (боробистів), Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон» та інші. Праві партії соціалістичної спрямованості — УСДРП, УПСР припинили існування на території радянської України і перенесли свою діяльність за кордон. Другу групу складала загальноросійські партії та організації. Насамперед — це РСДРП(м), есерівські партії та гуртки, організації анархістів.

Політична палітра України початку 1920-х рр. формально підпала під визначення багатопартійної з наявною домінуючою силою — КП(б)У, що не надавала можливостей альтернативним політичним силам реально впливати на соціально-політичні процеси. Це дозволяє характеризувати політичну систему УСРР як однопартійну. Ліквідація легальних та напівлегальних партій здійснювалась за двома основними напрямками: по-перше, шляхом поглинення національно-комуністичних партій; по-друге, знищенням меншовиків, анархістів та есерів. Та насамперед жорстоко переслідувалися залишки ворожих більшовикам партій, кістяк яких становили «класово чужі й контрреволюційні елементи».

Після жовтневого перевороту політичні партії поділились на три групи: ті, хто підтримав прихід більшовиків до влади (ліві есери), хто засуджував переворот, але поділяв ідею створення соціалістичного уряду (меншовики), та партії, що засуджували більшовиків, в основу своїх політичних платформ поставивши принцип парламентської демократії (кадети, частина меншовиків, праві есери та інші).

Саме від ліберально-демократичних сил більшовики насамперед захищали політичну арену. Найбільш впливовою серед них була партія народної свободи (конституційно-демократична), партійні осередки якої на той час існували майже в усіх великих містах України. Так, в Полтаві наприкінці 1917 р. їх кількість складала до 300 осіб¹.

Після того, як 12 грудня 1917 р. рішенням Ради народних комісарів партія кадетів була зарахована до «ворогів народу», вона діяла нелегально. Кадети брали участь у різних антибільшовицьких організаціях, активно підтримували Білий рух. Природно, що з перемогами більшовиків спадав їх кількісний склад. Виходячи з матеріалів архіву Служби безпеки України, найбільш численні (від декількох десятків до сотні активних членів) підпільні кадетські організації на початок 1920 р. існували в Харкові, Одесі й Києві. Але з огляду на нелегальний статус, число активних конституційних демократів в Україні складало декілька десятків членів, розкиданих по різних містах України².

Підтримкою серед населення користувалися українські націонал-соціалістичні та комуністичні партії. На початку 1920 р. в Україні діяли три комуністичні партії — КП(б)У, Українська комуністична партія (боротьбистів) та Українська комуністична партія (укапісти). Національно-соціалістичної платформи дотримувалися й українські ліві соціалісти-революціонери — УПЛСР (борбисти).

¹ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-3872. — Оп. 1. — Спр. 529. — Арк. 25–26.

² Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 8–9.

Українська комуністична партія (боротьбистів) і УПЛСР (борбисти) належали до союзників більшовиків у громадянській війні. Обидві партії за ідеологією мали лівоесерівські витoki. Враховуючи підтримку лівими есерами більшовиків, певний час вони діяли на легальній основі. Боротьбисти сформувалися з лівого крила українських есерів і частини УСДРП (незалежники), їхніми лідерами були Г. Гринько, В. Елланський (В. Блакитний), П. Любченко, О. Шумський. На початок 1920 р. кількість їх членів становила приблизно 15 тис. осіб. Борбисти (від назви друкованого органу партії «Боротьба») під керівництвом В. Качинського, Г. Алексєєва, Є. Терлецького трансформувалися з лівого крила Всеросійської партії соціалістів-революціонерів. На початок 1920 р. вони налічували близько 7500 членів³.

Ці партії декларативно визнавали радянську владу, але засуджували «диктатуру пролетаріату», протиставляючи їй «диктатуру трудящих», або «диктатуру трудових класів». Головну ідеологічну ставку як борбисти, так і боротьбисти робили на селянство. Концептуальною стала теза про авангардну роль робітничого класу виключно на початковому етапі соціалістичної революції, після чого керівна роль у соціалістичному будівництві повинна була паритетно розподілятися між селянством та пролетаріатом.

Певної підтримки серед ліворадикальної частини їх лідерів знаходили гасла консолідації всіх комуністів в єдину компартію України. Тим самим боротьбисти та борбисти розраховували уникнути відкритої конфронтації з КП(б)У і намагались реалізувати свої програмні настанови в межах єдиної Комуністичної партії України. Втім, подальші події яскраво показали всю наївність цієї позиції.

Після зміцнення свого становища в країні більшовики взяли курс на самоліквідацію та внутрішню дезорганізацію інших партій. Відпала потреба в союзниках національно-комуністичної й соціалістичної орієнтації. Поєднуючи гучні гасла про «подальшу розбудову соціалізму в лавах КП(б)У» та заборонні заходи з окремими репресивними діями відносно незгодних з саморозпуском активістів, КП(б)У швидко спромоглася добитися поставленої мети.

Істотну допомогу офіційній владі в ліквідації УКП(б) надав контрольований В. Ленінінм III Інтернаціонал, який постановою від 26 лютого 1920 р. відмовив партії у прийнятті до Комінтерну та закликав її членів вступати до лав КП(б)У.

³ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — К., 2000. — С. 197.

Намірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП (б) практично повністю перебувало на державній службі, тим самим компрометуючи себе. Настрій у лавах партії передає передова стаття газети «Боротьба» від 30 грудня 1919 р. де констатується, що відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру народних мас⁴.

Політика більшовиків, безперечно, вплинула на багатьох боротьбистів. У свою чергу, ліва частина партії, ламаючи опір правих, ще більш посилила роботу стосовно об'єднання з більшовиками і ліквідації УКП (б). 14 березня 1920 р. боротьбисти провели Всеукраїнську конференцію, на якій більшістю голосів вирішили розпустити партію.

На півроку більше протрималась УПЛСР (б), керівництво якої також не наважилось чинити опір владній партії, оголосивши про саморозпуск на IV з'їзді УПЛСР (борбистів). З'їзд проходив 16–18 липня 1920 р. як ліквідаційний. Передували йому регіональні збори осередків УПЛСР (борбистів). Зокрема, на загальноміських конференціях в Миколаєві та Єлизаветграді, що відбулись в травня 1920 р., більшістю голосів (в Миколаєві 18 — за, 3 — утримались) було ухвалене рішення про злиття з КП(б)У. Крім того, вирішено провести внутрішню чистку в УПЛСР(б), внаслідок якої всім незгодним з рішенням Всеукраїнського з'їзду запропоновано залишити лави партії борбистів⁵.

Відторгнення частини незгодних з поглиненням УПЛСР(б) комуністами спонукало їх до самоорганізації. На початку липня 1920 р., з ініціативи Київської організації УПЛСР(б) на чолі з В. Арнаутовим відбулась нарада частини борбистів, налаштованих негативно відносно злиття партії з КП(б)У. Учасники зібрання оголосили себе новою політичною силою — партією лівих есерів-синдикалістів України. Проведені збори кваліфікувалися ними як перший з'їзд новоствореної партійної сили. Головною метою поставлено завдання згуртувати всіх противників входження в більшовицьку партію⁶.

Незважаючи на спротив значної частини лівих соціалістів-революціонерів, на розкол в їх лавах, більшовицькій партії вдалося втілити в життя план знищення партії.

У подальшому в Україні продовжували діяти нечисельні гуртки лівих есерів, представлені есерами-синдикалістами та есерами-максималістами. За даними інформаційного бюлетеня ВЧК, у січні 1922 р. активно

⁴ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — С. 200.

⁵ Держархів Одеської області. — Ф. П-40. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 9.

⁶ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 21.

проявляли себе до 100 лівих есерів-синдикалістів, 50 есерів-максималістів⁷. З 1921 р. вони перейшли в опозицію до КП(б)У, обвинувачуючи її в узурпації влади, підміні поняття народовладдя «диктатурою пролетаріату». Тим самим вони потрапили до категорії нелегально діючих сил, підпадаючи під пресинг каральних органів. У 1923 р. діяльність цих сил в УСРР практично була зведена нанівець.

З українських партій, альтернативних більшовицькій, найбільш тривалий час існувала Українська комуністична партія. За думкою ряду вітчизняних дослідників, зокрема С. Кульчицького, лояльне ставлення КП(б)У до УКП пояснювалося рядом факторів. Серед них: нечисленність (в 1920 р. близько 600 осіб) партії, збіг з більшовицькими ряду програмних тез, необхідність створення для міжнародного співтовариства видимості відсутності монополії однієї партії в СРСР⁸.

УКП за ідеологією мала соціал-демократичні витoki і сформувалась на базі УСДРП (незалежних) в січні 1920 р. Її очільниками були А. Пісоцький (А. Річицький), А. Ткаченко, М. Мазуренко та інші. Після розпуску боротьбистів у березні 1920 р. їх праве крило ввійшло до складу УКП. Також до УКП приєдналися окремі національно-комуністичні групи, зокрема, представники течії федералістів у КП(б)У, керівника якої Г. Лапчинського було обрано секретарем ЦК УКП⁹.

Центральним друкованим органом партії була газета «Червоний прапор». Головним редактором і провідним публіцистом став А. Річицький. Під його ідеологічним керівництвом видання піддавало гострій критиці політику КП(б)У. Ґрунтуючись на марксистських постулатах, він доводив, що партія, яка фактично представляла собою філію РКП(б) в Україні, не могла повною мірою вирішувати українське національне питання. Прикметно, що А. Річицький став одним з багатьох українських прихильників ідей «справжнього комунізму», доля яких в наступному десятиріччі обернулася трагедією. У 1934 р. його звинуватили в антирадянській діяльності, швидко засудили й розстріляли у квітні того ж року.

Створюючи УКП, керівники УСДРП (незалежних) сподівались організувати нову українську компартію, зробити її об'єднаним центром усіх комуністичних сил в Україні — УКП (боротьбистів), КП(б)У, ЄКП «Поалей-Ціон». Втім, ще на початку діяльності УКП (1920–1922 рр.) всередині партії почалася криза, зумовлена розбіжностями в поглядах серед керівництва. Від цього часу з її лав почався відтік членів.

⁷ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 26.

⁸ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). — К., 1996. — С. 250–251.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4–5.

Соціальну базу українських націонал-комуністів становило селянство. На відміну від УКП(б) та УПЛСР(б), які вважали своєю програмною метою будівництво нового суспільства шляхом поєднання соціалістичних ідей з селянським рухом, УКП прагнула об'єднання всіх комуністичних сил України в єдину партію для завершення «національної революції» та розбудови комунізму в самостійній Українській республіці.

Такі програмні цілі не влаштовували більшовицьку владу. УКП з 1922 р. позиціонувалася як «націоналістична буржуазна організація». Особливо чітко це простежувалося в офіційній пресі. Зокрема, кореспонденти газети «Комуніст» та інших видань навіть абревіатуру УКП, з огляду на наявність у назві слова «комуністична», наводили у публікаціях досить рідко. Як правило, вони використовували зневажливий термін «укапісти». Друковані засоби масової інформації УСРР, як центральні так і місцеві, звинувачували їх в «націоналізмі» та «петлюрівщині». Підкреслювалося, що бажання мати свою власну, незалежну від РКП(б) комуністичну партію, є спробою «реставрації петлюрівщини під комуністичними гаслами». Подібна пропаганда виявилась достатньо ефективною ставши на перешкоді становленню та розвитку УКП. Фраза секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського (потім широко цитована більшовицькою пресою) про те, що всіх членів партії УКП можна вмістити на «одній канаші», стала крилатою.

Зрозуміло, що УКП знаходилось під пильним спостереженням ДПУ. Зокрема, аналізу агітаційної діяльності осередків УКП присвячувались підсумкові чекістські звіти. За звітом Київського губернського комітету ДПУ, в 1923 р. діяльність «укапістів» істотно позжавилась. Київський комітет УКП постановив визначити інструкторів для роботи з населенням та направити їх до округів Київської губернії та Києва. За червень-серпень 1923 р. було зафіксовано 34 зустрічі з селянами та робітниками лише на Київщині. Головні мотиви агітації і вимог — національна армія та створення Українського економічного центру¹⁰. На Київському заводі Укрторфу, у трамвайного парку укапісти мали певний вплив, висуваючи до місцевого комітету робітників власні кандидатури. У трампарку укапісти після того, як зачитали свій наказ, виступили з критикою непу, вказуючи, що він висмоктує останні соки з робітника, критикували діяльність адміністрації, яка нібито безгосподарно витрачала багато грошей¹¹.

З початку 1924 р. чекісти від спостереження перейшли до політики знищення УКП. Ініційовані агентурним апаратом ДПУ внутрішні роз-

¹⁰ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 67–68.

¹¹ Там само. — Арк. 68.

біжності широко висвітлювалася в пресі. Критичною в плані подальшого існування самостійної Української комуністичної партії, як і раніше для УКП (боротьбистів), стала позиція III Інтернаціоналу, який рішенням президії виконкому від 24 грудня 1924 р., визнаючи право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, єдиним її представником оголошував КП(б)У. УКП та її ліва фракція повинні були самоліквідуватися. Скликаний в Харкові у березні 1925 р. IV з'їзді УКП ухвалив рішення про саморозпуск¹².

Беручи до уваги популярність ряду загальноросійських партій у робітничо-селянському середовищі України й декларовані ними соціалістичні гасла, більшовики не мали можливості зробити з ними так, як з кадетами. Діючи легально або напівлегально, партійно-політичні сили були представлені РСДРП(м), Партією соціалістів-революціонерів, анархістами.

Аналіз їх програмної діяльності дає змогу умовно поділити соціалістичні загальноросійські сили на дві групи. Перша (меншовики, праві соціалісти-революціонери, сіоністи-соціалісти та інші) вимагала встановлення народовладдя, конкретизацією чого виступала ліберально-демократична парламентська форма правління. Друга (ліві соціалісти-революціонери, анархісти, максималісти) в тій чи іншій формі виступала за комунізм, але заперечувала більшовицьку формулу тотального одержавлення.

Об'єднувало ці дві групи загальне неприйняття радянської системи, відкидання ідеї «диктатури пролетаріату», практичні прояви якої звелись до цілковитого контролю більшовицької партії над всіма державними інститутами. Через це діюча влада була для них ворожою й підлягала зміні, а у випадку анархістів — знищення держави як інституту взагалі. Тим самим соціалістичні сили, опиняючись в опозиції до розбудованої більшовиками державної системи, були приречені провадити свою партійно-політичну діяльність в умовах постійного тиску, арештів, заслань.

Досить серйозний досвід діяльності у робітничому середовищі України мала РСДРП(м). Історія соціал-демократичного руху України брала початок з кінця XIX ст., коли почали діяти гуртки «Південноросійського союзу робітників». Після розколу РСДРП на меншовиків і більшовиків посилилася не тільки ескалація суперечностей між двома марксистськими угрупованнями, а й розбіжності в організаційних принципах та їх соціальної бази. Якщо більшовики тяжіли до суворої партійної дисципліни з одноосібним лідерством, то меншовики досить терпимо ставилися до питань, пов'язаних з внутрішньопартійною демократією. Суперечливості

¹² ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 45–53.

в поглядах на національні питання не дозволяли РСДРП(м) плідно співпрацювати з українськими партіями соціалістичного спрямування.

Соціальну базу організацій РСДРП(м) в Україні становили насамперед представники інтелігенції — лікарі, вчителі, студенти, службовці, інженери, кваліфіковані робітники та інші.

Від 1920 р. більшовики почали витісняти РСДРП(м) з поля легальної політичної діяльності. Тривогу режиму викликав вплив на робітничий клас альтернативних ідей побудови соціалізму. Не влаштувало більшовиків й те, що соціал-демократи мали авторитет у робітничому середовищі. У свою чергу, меншовики відкидали форми політичного екстремізму, надаючи перевагу конструктивному діалогу з владою. Шляхом участі в радах та їх виконавчих комітетах, профспілках й інших радянських організаціях та установах вони намагалися втілити в життя доктринальні засади власної політики. В цей період меншовикам вдалося провести своїх представників до місцевих рад, зберегти більшість у керівництві рядом профспілкових організацій (в Одесі ними контролювалася профспілка друкарів, у Полтаві — залізничників). Однак, організаційна активність меншовиків, їхні публічні відмови від збройної боротьби з більшовизмом, намагання внести корективи в «революційно-утопічний соціалізм більшовиків» мирним шляхом виявились приреченими на невдачу. Ділити владу більшовики, про що неодноразово заявляли публічно, не збирались. Тому репресії проти членів РСДРП(м) набули системний характер.

Загальна кількість членів меншовицьких організацій України в 1920 р. становила близько 5 тис.¹³ Центри меншовицького руху знаходились на Півдні УСРР, в Донбасі та Харкові. Так, в Одесі їхня чисельність на кінець 1920 р. становила 700 осіб, третина з них — студентство. РСДРП(м) об'єднувала групи лівих, що визнавали соціалістичний характер революції, але виступали проти диктатури (очільники Штульман, Суховий), центру (Богданов, Ходорів), які розглядали революцію як буржуазну й вимагали перетворити ради в загальнонародні органи, правих (Рис, Трахтенберг), які відкидали гасло «Вся влада Радам», вимагаючи скликання Установчих зборів¹⁴.

У зв'язку з ліквідаційними заходами влади стрімко знижувалася чисельність партії. Наприкінці 1921 р. вдвічі меншою стала кількість меншовиків Одеси (350 проти 700 в 1920 р.). В Миколаєві, за даними чекістів, їх число в 1920 р. становило 127 активних членів, в 1921 р. —

¹³ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 1029. — Арк. 6.

¹⁴ Держархів Одеської обл. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8.

73 особи¹⁵. У центральних районах України (райони, що утворили сучасну Черкаську область) кількість активних прихильників РСДРП(м) становила — в 1920 році 107 членів, в 1921 році — 52¹⁶.

Протягом 1920-1923 рр. відбувся ряд судових процесів над меншовицькими лідерами, представниками молодіжного крила руху. Так, на початку 1923 р. в Одесі відбувся суд над 30 меншовицькими лідерами. Паралельно з цим, політбюро ЦК КП(б)У заборонив меншовикам працювати в профспілкових органах¹⁷.

Борючись із РСДРП(м), більшовики використовували апробований раніше на українських національно-комуністичних партіях засіб «добровольного» саморозпуску й прилюдного зречення від партійної діяльності. Виконуючи доручення КП(б)У, спрямовані на внутрішню дезорганізацію опозиційних партій, ДПУ ініціювало створення усередині меншовицького середовища груп саморозпуску, які протягом 1923 р. провели організаційні збори в Одесі, Києві, Катеринославі, містах Донбасу. З ініціативи донецьких меншовиків було сформоване Всеукраїнське бюро щодо керівництва ліквідаційними процесами в РСДРП(м).

Ініційований чекістами Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів, що проходив 1-3 лютого 1924 р. в Харкові прийняв рішення про ліквідацію партії й вступ її представників до КП(б)У. Протягом року про вихід з партії було подано 2164 заяви¹⁸. У такий спосіб ця партія юридично припинила свою діяльність в УСРР. Незгодні з цим рішенням партійці перейшли на нелегальне становище. Здебільшого вони вдавалися до спроб організаційного об'єднання однодумців, отримання друкованої продукції (насамперед видання Закордонного комітету меншовиків «Социалистический вестник»).

Жорсткий пресинг дозволив ДПУ констатувати наприкінці 1925 р. завершення розгрому партії, зведення до нуля її ролі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті. Надалі розробка чекістами РСДРП(м) мала персоніфікований характер: спостереження за її окремими членами, перешкоджання нелегальним об'єднувачим процесам та зв'язкам з емігрантськими партійними центрами.

Ще одним ключовим об'єктом переслідування владою стали партійні угруповання есерівської спрямованості. Соціалісти-революціонери мали розгалужену мережу регіональних організацій не лише в містах та

¹⁵ Держархів Миколаївської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 54.

¹⁶ Держархів Черкаської області. — Ф. Р-184. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 33–35.

¹⁷ Держархів Одеської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11–13.

¹⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — С. 270.

містечках, але й у селах. В 1917 р. з середовища есерів виокремилась група «лівих», які виступили за союз з більшовиками. Підставою слугувало співпадіння їх гасел «Влада — Радам», «Земля — селянам», «Мир — народам» з комуністами. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло кілька загальноросійських есерівських політичних сил: праві соціалісти-революціонери (ПСР), група «Народ», ліві есери (інтернаціоналісти та синдикалісти).

В 1920 р. лівоесерівське середовище зазнало структурно-організаційних змін. Інтернаціоналісти та синдикалісти об'єднались у Конфедерацію партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів та синдикалістів) Росії та України на чолі з Волковим, Чижиковим, Штейнбергом. Конфедерація відстоювала принципи правової легалізації партії в рамках існуючого законодавства¹⁹.

Функції загального керівництва були покладені на Центральне організаційне бюро. Згідно із статутом Конфедерації обидві її частини — Російська та Українська визнавалися рівноправними та автономними як в організаційному плані, так і в тактичних діях на власній території. Питання, що торкалися обох частин Конфедерації, планувалось вирішувати на конгресі, що збирався один раз на рік. Ініціатором скликання конгресу була центральна рада Конфедерації²⁰. На українську частину покладалось керівництво роботою не тільки в межах України, а й у Криму, Вірменії, на Кавказі, Кубані, Дону і в Грузії.

Інша частина лівих есерів утворилась та діяла переважно на території РСФРР, маючи в Україні лише поодиноких активних прихильників. До них належали «Комітет Центральної області партії лівих соціалістів-революціонерів-інтернаціоналістів» на чолі з М. Спиридоною та «Союз лівих соціалістів-революціонерів максималістів» (лідери В. Александрович, П. Лазимир та інші), які орієнтувалися на підпільну діяльність. Спільними для лівих есерів обох напрямків стали вимоги відмови РКП(б) від диктатури пролетаріату, політичних репресій, гарантії демократичних прав і свобод²¹.

З погляду офіційної влади, найбільшу активність в галузі партійної діяльності виявляли праві есери. ПСР виступала ініціатором об'єднання всіх партій есерівської спрямованості. Вона мала значний кількісний склад та вагомий політичний вплив у суспільстві.

Від 1919 р. ПСР висунула центральним гаслом своєї кампанії ліквідацію більшовицької диктатури, заміну її реальним народовладдям.

¹⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — С. 272.

²⁰ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 1023. — Арк. 5–6.

²¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — С. 315.

Конкретизувалось це завдання у спробах відновлення знижених більшовиками органів місцевого самоврядування та Установчих зборів. Ці органи мали взяти на себе впровадження невідкладних соціально-економічних перетворень. На початку 1920-х рр. стратегічна мета партії залишалася незмінною — боротьба за демократію, здатну створити умови для перемоги революції та соціалізму. Разом з цим партія відкидала можливість екстремістських дій щодо радянської влади. Вона критично ставилася до розрізнених стихійних виступів народних мас, що на думку ПСР, «лише розпорошувало сили демократії»²².

Дієвою формою протесту ПСР вважала референдум. Враховуючи негативні настрої значної частини селянства до радянської влади, вона розгорнула агітаційну кампанію на селі, використовуючи формулу «приговорного руху». Головною вимогою «мужицького приговору» радянській владі стала вимога всенародного, прямого, закритого референдуму з питання народної довіри владі. Для організації референдуму ЦК рекомендував створювати безпартійні селянські спілки під загальною назвою «Союз трудового селянства»²³. ПСР, за аналогією з РСДРП(м), негативно ставилась до ідеї незалежності України, вбачаючи її майбутнє в «історичній федерації з новою, демократичною Росією».

Слабкістю соціалістичних партій, зокрема правих есерів, слід вважати те, що роблячи ставку на народні маси, борючись ще з часів царизму за надання їм політичних та економічних свобод, вони не врахували, що в сучасному протиборстві ініціатива виявиться на боці нової влади. Соціалісти-революціонери хибно вважали, що політичну партію, яку підтримують мільйони, неможливо знищити. Навпаки, більшовики чудово розуміли небезпеку соціалістичних партій для режиму, зокрема, якщо вони знову опиняться на чолі невдоволених мас. Робітничі страйки, селянські бунти та Кронштадтське повстання чітко показали, що реальна народна підтримка комуністів не співпадає з тією, про яку запевняла більшовицька пропаганда. Через це був використаний весь арсенал засобів у боротьбі з есерівською опозицією. За рішенням радянського керівництва протягом 1922–1923 рр. відбулися тотальні репресії проти соціалістів-революціонерів усіх відтінків, обвинувачених або підозрюваних у нелегальній політичній діяльності. Це унеможливило відновлення як цілісності, так і організаційно-політичного впливу партій на певні соціальні верстви і групи суспільства.

²² Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов. — М., 2010. — С. 176–177.

²³ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — С. 313.

Через напівлегальне становище партії кількість її членів тривалий час залишалась невідомою навіть для чекістів. За різними оцінками зі звітів органів радянської влади й ВУЧК, сумарна кількість активних есерів правої спрямованості в Україні на початок 1920 р. коливалася в межах 8–10 тис. осіб²⁴. Крім того, налічувалося кілька десятків тисяч співчуваючих, серед них значна частина селян. Безумовно, ця політична сила становила реальну загрозу устремлінням більшовицьких лідерів. Тому вона підлягала витісненню, а згодом і зникненню з політичної арени. Дозволу на правову легалізацію компартійна влада правим есерам не надала, через що внутрішньопартійні зв'язки функціонували з великими труднощами. Ряд партійних лідерів опинились або в тюрмах, або в еміграції. Влітку 1920 р. було реорганізоване вище керівництво партії, створене організаційне бюро ЦК у складі вцілілих від арештів членів ЦК та ряду впливових партійних діячів.

Керівним центром всіх есерівських організацій Правобережжя в 1920–1923 рр. була Одеса, Лівобережжя — Харків. В Одесі базувалося Південне бюро всеукраїнського комітету партії. За даними чекістів кістяк Одеської організації правих есерів налічував від 80 до 120 осіб. Організація провадила підпільну роботу, в першу чергу, серед робітничої молоді. Інші аналогічні групи, крім Харківської, були практично ліквідовані²⁵.

Надалі влада за допомогою ДПУ активно взялась за остаточне знищення правоесерівських груп. Ключовою точкою до посилення репресій слугував Московський політичний процес 1922 р., на якому правих есерів звинуватили в «диверсійно-терористичній» діяльності.

Незважаючи на те, що умови діяльності після процесу ще більш ускладнились, праві есери робили спроби нелегального видання друкованих органів. У другій половині 1922 р. відбулись збори правоесерівських організацій Києва, Харкова, Одеси. Звичною відповіддю ДПУ стали арешти по всій Україні. Від середини 1923 р. активна діяльність правих есерів в Україні практично припинилась. Причинами цьому стали разом з більшовицькими репресіями неможливість консолідації власних сил для ведення результативної роботи. Крім того, стабілізація економічної ситуації відсунула на невизначене майбутнє перспективу можливої ліквідації радянського диктаторського режиму. На кінець 1925 р. в Миколаївському ДПУ перебувало на обліку 35 колишніх членів ПСР. Їх діяльність активно не проявлялася, переважали настрої про входження в

²⁴ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 39–40.

²⁵ Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. — Одеса, 1998. — С. 129.

Компартію та підтримку її курсу. Зв'язку із Центром не було встановлено, періодичні видання есерів у Миколаїв не надходили. Подібна картина середини та другої половини 1920-х рр. була типовою для всієї України²⁶.

Широкого розмаху набув анархістський рух. Його різноманітність не дозволяє в достатній мірі розглядати анархізм як стале партійне утворення. Крім спектру загальноросійських партій та груп, під прапором анархізму в Україні постав стихійний селянський рух. Але через неорганізованість, відсутність чітких програм та керівних органів анархізм, незважаючи на певну підтримку як серед селянства, так і міського населення, був приречений на поразку.

Перші анархістські групи в Україні виникли після революції 1905–1907 рр. Повторюючи європейські тенденції, анархісти України виступали за суспільство без влади, повну ліквідацію державного апарату, оскільки останній не виконував свої функції із забезпечення свобод та добробуту громадян. На переконання анархістів, саме наявність держави виключала можливість свободи індивіда, тому для її забезпечення необхідно було знищити державу. На відміну від більшовиків, анархісти вважали необхідним спочатку знищити цілком і повністю державу, а вже наслідком цього ставала розбудова нового справедливого суспільства.

З встановленням радянської влади в їх лавах відбувся розлам. Група «Набат», організаційне оформлення якої завершилось у квітні 1919 р. створенням у Єлизаветграді Української конфедерації анархістських груп на чолі з В. Ейхенбаумом, виступила проти «диктатури пролетаріату» і розпочала активну агітаційну кампанію з гаслами бойкоту нової влади. Інша група — анархістів-позитивістів формально визнала більшовиків.

На початку 1920 р. анархізм зайняв особливе місце в соціалістичному напрямі громадсько-політичної думки України. Його прихильники, виступаючи за базування свободи на суспільній рівності, знаходили підтримку серед різних прошарків населення. Так, звіт про таємно-оперативну діяльність ВУЧК за 1921 рік наголошував на «засміченості» території України партіями анархістського спрямування, концентрації в республіці анархістів з усієї країни. Цьому, на думку чекістів, сприяла як слабкість місцевої влади, так і популярність їх ідеології серед населення, першочергову роль в чому зіграла діяльність до листопада 1920 р. армії Н. Махна, ідеологічне підґрунтя якій намагались надати «набатівці»²⁷.

²⁶ Держархів Миколаївської обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 24.

²⁷ Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно. З історії першого союзу махновців з Радянською владою. — К., 1990. — С. 2–3.

Виконуючи партійну резолюцію про «перетворення найбільш свідомої частини махновців-повстанців у передовий авангард анархістського руху», до нього влилися лідери конфедерації «Набат» на чолі з В. Воліним та П. Аршиновим. Ідеологи «Набату» здійснили спробу вплинути «справжніми анархічними ідеями» на Н. Махна та його оточення. Основну діяльність вони концентрували на пропаганді «анархічних ідеалів» Н. Махна на шпальтах газет «Голос махновців» та «Набат», що виходили в Харкові, неодноразово при цьому закликаючи до спротиву радянській владі. Характерною рисою їх ідеології став власний погляд на термін «радянська влада», протилежний більшовицькому розумінню радянського устрою як «диктатури пролетаріату». Втім, успіхи в цій роботі виявились незначними, оскільки реалії виявили відсутність сталих поглядів бачення подальшого розвитку країни, схильність до відвертого бандитизму в багатьох командирів та рядових членів загонів «волелюбних повстанців».

Особливою привабливістю махновського анархістського руху була його політика щодо селянства: «Кожен обробляє землі стільки, скільки зможе». Саме за це, з точки зору махновців, необхідно було боротися всіма доступними засобами. На думку провідного дослідника махновського руху В. Верстюка, головною сутністю його ідеології став пошук селянством «третього шляху» в революції. Цією альтернативою й виявився махновський анархізм²⁸.

На початку грудня 1920 р., після оголошення Н. Махна «поза законом», а анархістського руху — «анархо-бандитизмом» в Харкові, Катеринославі, Полтаві, Єлизаветграді, Одесі та інших містах відбулися тотальні арешти анархістів. Заарештовувались «набатівці», анархісти-синдикалісти та інші. Затримано було делегатів Всеросійського з'їзду анархістів у Харкові. Внаслідок цього в 1921 р. анархістський рух розпався на невеликі регіональні групи, в яких числилось по кілька десятків активістів. Специфічною його особливістю стала розпорошеність та неузгодженість в поглядах, тактиці та стратегії. Негативно на подальшу діяльність анархістського руху вплинула смерть їх головного керівника та теоретика П. Кропоткіна в 1921 р., що розколола верхівку організації на кілька частин. Серед анархістів все гостріше поставало питання про загальну кризу руху.

Досить чітку оцінку руху надав лідер «Набату» П. Аршинов. В 1929 р. на шпальтах друкованого ним у Парижі часопису «Дело труда» він висловився наступним чином: «Анархічне середовище завжди було

²⁸ Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991. — С. 25–26.

змішаним та хаотичним. Завжди існували та існують ряд течій та груп, кожна з яких має свою ідеологію, тактику, напрям. Маємо і анархістів-комуністів, індивідуалістів, синдикалістів та інших, які одночасно все визнають і ні з чим не згодні... Увесь цей різнобарвний елемент створив багатогранне анархістське середовище. Середовище, що в жодній практичній справі не могло діяти солідарно, узгоджено. Навпаки, завжди воно діяло суперечливо, антагоністично, тим самим зводячи нанівець практичну роботу анархізму»²⁹.

Розпорошеність анархістів відзначали циркулярний лист ВЧК від лютого 1921 р. та подальший роз'яснювальний лист ЦК РКП(б) щодо анархістів, де надавалася оцінка основних течій руху: Федерації анархістів-комуністів, Федерації анархістів, Секції анархістів-універсалістів, Конфедерації анархо-синдикалістів, Всеукраїнській конфедерації «Набат». Всі вони в той чи іншій мірі оголошувались антирадянськими. Показовим є те, що лише в Москві, крім вказаних течій, існувало ще 18 дрібних анархістських груп. Серед них такі маргінальні напрями, як група анархістів-містиків та інші³⁰.

Українські анархісти в цей період належали здебільшого до наступних напрямків: Конфедерації «Набат», Конфедерації анархістів-синдикалістів, Союзу анархістської молоді, Всеросійської федерації анархістів-комуністів, анархістів-позитивістів, анархістів-індивідуалістів, групи «анархістського підпілля» та інші. Фактично з двох груп — Московської та Київської на чолі з Дрекером та Фанісовим, складалася Загально-російська вільна асоціація анархістів³¹. Як правило, тактичні задуми анархістів передбачали накопичення сил для майбутнього повстання, дезорганізацію радянської влади «зсередини», агітацію «якомога більшої кількості прихильників з різних соціальних верств» та тому подібне. Здебільшого ядро анархістських організацій складали представники учнівської молоді, студентства, робітничих колективів.

Не існувало в анархістському середовищі України чіткої думки щодо національного питання. Поруч з підтримкою інтернаціональних гасел на кшталт: «Боротьби всіх пригнічених народів проти контрреволюціонерів всіх кольорів та всього світу, за загальне повстання за хліб та волю», певною популярністю користувалася ідея «національного анархізму».

Автор під псевдонімом «Диявол Чорний» у полтавській газеті «Анархіст-Повстанець» в листопаді 1920 р. писав наступне: «Анархо-махновський рух на Україні є рухом національним та самостійним...

²⁹ Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. Т. 2. — М., 1998. — С. 485.

³⁰ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 1028. — Арк. 3–5.

³¹ Там само. — Арк. 6.

У Денікіна була армія та віра в Русь Святу, нам залишається вірити в ідеали національного анархізму»³².

Поряд з поглядами «національного анархізму» існували прямо протилежні. Більш того, вони підкреслюють внутрішню неузгодженість махновсько-анархістського руху, ставлять під сумнів загальне панування в їх середовищі гасла «Смерть золотопогонникам!». Так, командири махновських анархістських загонів Яценко, Прочан, Гришин в листівці весною 1920 р. закликали: «Немає Денікіна, є лише Руська армія, якій ми повинні подати руку, зімкнути наші ряди, станемо любити друг друга, щоб звільнити нашу понівечену Русь від царювання комісарів, та створити владу вільного народу»³³.

Подальший розвиток подій лише підтвердив антагоністичність ідейних засад анархізму, протиріччя їх ідеологічної платформи, постійні хитання в поглядах учасників анархістсько-махновського руху. Під час перемовин восени 1920 р. про спільний з Червоною армією похід проти П. Врангеля одним з активних прихильників союзу з «червоними комісарами, від яких треба звільнити понівечену Русь», став підписант антибільшовицької листівки весни 1920 р., командир загону Прочан. Навіть більшовики в спеціальному повідомленні ВУЧК відносно угоди з Н. Махно вимагали виявляти «особливу обережність в стосунках з потенційним зрадником, чорносотенцем-анархістом Прочаном, який знаходиться поруч з Махно»³⁴. Наведені фактори стали визначальними в підсумковій поразці анархо-махновського руху.

За часів ліквідації залишків махновського та селянського повстанського руху в 1921–1924 рр. анархістські організації проходили у зведеннях ДПУ під формулюванням «анархо-бандитизм». Слід зауважити, що враховуючи факт поширення в Україні такого явища, як «отаманщина», в загонах якої мало місце поєднання анархістських гасел з реальним бандитизмом на практиці, певні підстави для такої трактовки у чекістів були. Але, як це траплялось щодо інших опозиційних сил, термінологія «анархо-бандитизм», «контрреволюційність» та інші, застосовувалась до анархістського руху в цілому.

У 1921 р. головним центром анархізму поряд з Харковом стала Одеса. Згідно звіту ВУЧК за цей рік, в місті функціонувала анархістська федерація, що складалася з кількох груп. Навколо місцевої друкарні сформувалась група анархістів-набатівців. Чекістами була ліквідована

³² Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-3872. — Оп. 1. — Спр. 529 — Арк. 43.

³³ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 1028. — Арк. 10.

³⁴ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 12–13.

анархістська організація залізничних вантажників, очолювана колишнім членом «Чорного прапора», згодом депутатом міської ради В. Дубіним³⁵.

Протягом 1921–1922 рр. внаслідок проведених ВУЧК спецоперацій діяльність анархістів Одеси була фактично паралізована. Основні зусилля окремих членів, що продовжували роботу, спрямовувались на одержання літератури й встановлення зв'язку із Центром. Так, для анархістських організацій Півдня України влітку 1922 р. з Москви було надіслано 25 примірників журналу «Почин», редагованим відомим анархістом Атобекианом, та 12 брошур «Великий досвід», у яких різко критикувалися дії РКП(б)³⁶.

В подальшому через репресії та арешти діяльність анархістів була практично повністю припинена. Частина анархістів пішла в еміграцію. Ті, хто залишився в країні, намагались проводити агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу, використовуючи для цього всі можливі засоби. Це дозволило продовжити діяльність поодиноких груп анархістів-практиків в другій половині 1920-х рр. З іншого боку, будь-яка активізація діяльності приводила до потрапляння в поле зору чекістів. В підсумку, наприкінці 1920-х рр. в Україні практично не залишилось навіть поодиноких анархістських осередків.

Природним є факт існування в багатонаціональній Україні етнічних партій і політичних угруповань. Ще під час визвольних змагань більша частина лівих національних партій вбачала у більшовиках союзників в боротьбі з національними утисками в колишній «єдиній та неподільній Російській імперії». На початок 1920 р. з різною ефективністю проводили роботу Соціалістична сіоністська партія та її молодіжне утворення — Соціалістична сіоністська спілка молоді, Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон», вірменська соціалістична партія «Дашнакцутюн» та інші.

З остаточним встановленням в Україні радянської влади всі законодавчо-політичні важелі, зокрема в національному питанні, опинилися в руках більшовиків. Базовими принципами стали розроблені В. Леніним засади жорсткої боротьби з проявами націоналізму. Ленінська теорія поділяла кожна національну культуру на буржуазну і пролетарську. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками, навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, сповідуючі комуністичну ідеологію. Їхньої допомоги більшовики потребували для закріплення власних позицій серед етнічної громади. До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, під-

³⁵ Там само. — Спр. 13. — Арк. 34.

³⁶ Там само. — Арк. 36.

пали українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі («Дашнакцутюн», «Іхтавайр», ППС).

У січні 1920 р. був ліквідований осередок Польської соціалістичної партії при Одеському клубі. Надалі боротьба з ППС мала суто репресивний характер. 14 березня в Житомирі було затримано 5 громадян польської національності (на чолі з керівником групи М. Томашпольським) за «розповсюдження та зберігання друкованого органу польської контрреволюційної партії ППС, антирадянську агітацію за доцільність перебування міста в складі Волинського воєводства Польщі»³⁷. В результаті проведеної операції чекісти вилучили 87 примірників газети «Робітник» («Robotnik»). 2 квітня 1920 р. Київським відділенням ВУЧК за підозрою в членстві в Польській соціалістичній партії у м. Києві було затримано 12 осіб. Після триденної перевірки 8 громадян звільнили, четверо «потребували ізоляції як підозрілі особи»³⁸.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу в містах Півдня, популярністю користувалася національна політична партія, яка дотримувала соціалістичної орієнтації — «Дашнакцутюн». Її чисельність в Одесі й Миколаєві досягала 350 осіб, кадрову основу становили зайняті в кустарних виробництвах і хлібопеченні громадяни. Партія займалася, у першу чергу, культурними й гуманітарними проектами. Два її представники входили в 1919 р. до складу Миколаївської міської ради³⁹.

В подальшому фатальними для партії стали два чинники. По-перше, підтримка «Дашнакцутюном» Білого руху під час перебування в регіоні армії А. Денікіна. По-друге, повалення в листопаді 1920 р. Червоною армією дашнакського уряду у Вірменії, внаслідок чого партія була оголошена «антирадянською» та «контрреволюційною».

У грудні 1920 р. київськими чекістами було викрито осередок партії «Іхтавайр», до складу якого входило 27 представників вірменської діаспори. Члени організації, як повідомлялося, намагалися через друкарні, в «яких працювали вірмени, та підтримуючі їх меншовики», розпочати публікацію власного «газетного бойового листка». До кінця 1920 р. ВУЧК закрила всі осередки цієї партії в УСРР, констатує «повне придушення їх діяльності, перехід окремих колишніх партійних активістів-дашнаківців до лав меншовиків»⁴⁰.

Найбільш масовими етнічними партійними організаціями українського політичного спектру були єврейські утворення. Партія єврейських

³⁷ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 11.

³⁸ Там само. — Арк. 12.

³⁹ Держархів Миколаївської обл. — Ф. Р-5859. — Оп. 1. — Спр. 5753. — Арк. 45.

⁴⁰ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 7–8.

комуністів — Єврейська комуністична робітничка партія легально проіснувала найбільш тривалий час серед усіх небільшовицьких партій, припинивши своє існування лише в 1928 р.

Організаційно-правове формування партії єврейських комуністів розпочалося в серпні 1919 р. створенням Єврейської компартії «Поалей-Ціон». В Україні ЄКП ПЦ розгорнула активну діяльність за денікінської окупації. У другій половині січня 1920 р. Українське центральне бюро ЄКП ПЦ було перетворене в Український головний комітет ЄКП ПЦ. Партія прагнула брати участь у єврейських секціях при Наркоматі освіти та інших радянських установах. В Україні ЄКП ПЦ мала губернські комітети, Лівобережне та Правобережне бюро, повітові комітети та групи. Головний комітет ЄКП ПЦ видавав часопис «Комуністіше ворт»⁴¹.

11 листопада 1920 р. ЦК РКП(б) видав циркуляр евсекціям Росії і України про ставлення до ЄКП ПЦ, де зазначалась необхідність вести боротьбу з нею і підкреслювалась неприпустимість будь-яких спільних політичних дій. У червні ЄКП ПЦ звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати переговори щодо об'єднання. Непримиренна позиція правлячої партії примусила третій всеросійський з'їзд ЄКП ПЦ, який відбувся у грудні 1921 р., прийняти ухвалу про ліквідацію партії. Праве крило ЄКП ПЦ, перейменоване у Єврейську робітничу компартію, продовжило існування до 1928 р. Коли влада почала розробляти Біробіджанський проект, ЄКП залишилась єдиним його легальним критиком. 24 травня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ухвалу про «ліквідацію легально існуючої партії ЄКП ПЦ».

До середини 1920-х рр. в Україні існувало кілька організацій, які утворювали ядро єврейського національного руху. Соціалістична сіоністська партія (ССП) «Альгеймайне Ціон» діяла під керівництвом діячів ще дореволюційного сіонізму. Ця політична сила координувала діяльність сіоністських організацій в країні і за кордоном. У 1921–1922 рр. вона виступала провідною організацією при розподілі допомоги євреям, акумулюючи кошти, що надходили від зарубіжних сіоністських центрів. Від безпосередньої участі в політичній діяльності організація в цей час утримувалась, зосереджуючись на гуманітарній та освітньо-культурній роботі⁴².

Надалі вона брала активну участь в організації виступів за легалізацію соціалістичних партій, які стояли на платформі радянської влади, свободу

⁴¹ Держархів Одеської обл. — Ф. П-41. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2–3.

⁴² *Найман О.Я.* Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політ. наук. — К., 2000. — С. 9–10.

діяльності єврейських організацій. Програма партії включала відновлення національної автономії, організацію рад єврейських трудящих, підтримки національної виробничої, сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації, створення незалежних культурно-освітніх, медичних, та юридичних установ. Партія виступала за формування єврейських національних частин у Червоній армії, єврейських відділень профспілок, державне регулювання еміграції до Палестини.

Сіоністська соціалістична партія «Цеірей-Ціон» у першу чергу обстоювала інтереси єврейських ремісників та дрібних крамарів, захищаючи їх від свавілля владних структур. Ключову програмну тезу становило питання про включення до державного бюджету витрат на сприяння переходу єврейського населення до продуктивної праці, розвиток єврейської культури на мовах ідиш та іврит. «Цеірей-Ціон» виступала проти євсекцій, панування більшовиків у різних сферах єврейського життя⁴³.

Сіоністсько-соціалістична спілка молоді діяла під впливом ССП. Від 1921 р. її ідеологія була радикалізована. Обурюючись переслідуваннями сіоністів, члени спілки вважали необхідним покінчити з «компартією і її прислужницею євсекцією», навіть погрожували тероризмом. Така позиція, звісно, була вигідною для більшовиків, дозволяючи не тільки проводити, а й виправдовувати репресії проти сіоністських сил.

Зниження політичного впливу партій, опозиційних політичному курсу більшовиків, розпочалось з моменту їх приходу до влади. Проте повній монополізації більшовиками політичного спектру ще в 1920–1921 рр. завадила, насамперед, відсутність реальних можливостей оголосити всі альтернативні сили «контрреволюційними». Ряд існуючих партій, які проголошували соціалістичні гасла, були на ситуативній або постійній основі союзниками більшовиків у громадянській війні. Саме вони одержували можливості часткової легалізації. Надалі під тиском органів державної безпеки члени опозиційних партій, як правило, переходили в лави РКП(б), а їхні лідери емігрували або заарештовувалися.

XIII.2. Законодавче закріплення комуністичного єдиновладдя

Захопивши владу, більшовики намагалися закріпити та посилити власний режим. В цілому головні елементи радянської політичної системи сформувалися наприкінці громадянської війни. До них слід віднести керівну роль партії в системі державного управління, жорстку централізацію суспільства, воєнізований тип побудови та керування органами

⁴³ *Найман, О.Я.* Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.). — К., 1998. — С. 67–68.

влади, утвердження концепції партійної диктатури, розбудову однопартійної системи. Юридично легалізувати цей процес повинне було радянське право. «Законність» ухвалених нормативних актів можна розглядати лише з формальних позицій, оскільки в основі правотворчості більшовицьких законодавців знаходився принцип революційної доцільності.

Одним з перших законодавчих актів радянської держави став декрет про розпуск Установчих зборів. Він був базовим у взаєминах правлячої партії з політичною опозицією. Не зумівши здобути парламентську більшість, В. Ленін звинувачував законно обраний орган влади у «відмові від повноти влади рад, завойованої народом радянської республіки, на користь буржуазного парламентаризму»⁴⁴.

Уже з листопада 1917 р. більшовики та їх тодішні союзники ліві есери стали переслідувати політичні партії, які займали антирадянську платформу. Декрет Ради народних комісарів «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» відроджував яacobинські гасла Французької революції: «революційна доцільність», «ворог народу» та інші⁴⁵.

Українська Соціалістична Радянська Республіка декларувала політико-законодавчі принципи, ідентичні тим, що діяли в радянській Росії. На перше місце висувався постулат диктатури пролетаріату. Відкидалися принципи демократії, парламентаризму, альтернативності ідей, конкурентної боротьби.

В. Ленін в праці «До історії питання про диктатуру» доводив: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютними правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁴⁶. Втіленням в життя ленінської тези став декрет Ради народних комісарів УСРР від 19 лютого 1919 р. про суд, який скасовував усі суди, організовані попередніми режимами. Серед юридичних актів, які формували судову систему, слід назвати Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 р., декрет РНК УСРР «Про затвердження Верховного Касаційного суду» від 16 квітня 1919 р., інструкцію Народного комісаріата юстиції УСРР «Про судоустрій» від 12 травня 1919 р. тощо⁴⁷.

У започаткованій радянською владою судовій системі центральне місце належало революційним трибуналам. Процедурні питання розпо-

⁴⁴ Декрети Великого Октябрю. — Ленинград, 1977. — С. 13–14.

⁴⁵ Там само. — С. 23, 54–55.

⁴⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 364.

⁴⁷ Музиченко П.П. Історія держави і права України. — К., 1999. — С. 114.

ділялися між слідчими, що проводили попереднє слідство, та членами трибуналу, які виносили вердикт у справі. До їх компетенції стосувалися справи про контрреволюційні злочини, державну зраду, шпигунство тощо. У 1920 р. ревтрибуналам були передані справи про бандитизм, грабунки та деякі інші злочини. Враховуючи, що під «контрреволюційним злочином» більшовики розуміли будь-який спротив владі, революційні трибунали стали фундаментом для подальшої розбудови диктатури.

У червні 1920 р. в Одесі за вироком ревтрибуналу було розстріляно 54 учасників «контрреволюційної антирадянської» організації, до складу якої, за версією слідства, входили представники правих есерів, кадетів та «петлюрівці»⁴⁸.

Якщо на загальноросійському рівні в організації системи рад та їх діяльності на початку 1918 р. брали участь ліві есери та частина партії меншовиків, то із закріпленням більшовиків у більшості регіонів ситуація кардинально змінилася. 14 червня 1918 р. ВЦВК виключив з рад усіх рівнів меншовиків та правих есерів, а після 6 липня були виключені з Раднаркому представники лівих есерів.

Під гегемонію більшовицької партії вибудовувалася система центральних і місцевих органів радянської влади. За Конституцією УСРР, ухваленою в 1919 р., центральними органами влади стали Всеукраїнський з'їзд рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), Рада народних комісарів (РНК). Місцеву владу представляли губернські, міські, повітові, волосні і сільські ради. Саме на ці структури покладалось завдання законодавчого оформлення більшовицької влади.

Домінуючу роль в правовому утвердженні норм радянського конституціоналізму зіграла ідея концентрації влади в руках правлячої партії. Після жовтневого перевороту вожді більшовиків неодноразово заявляли про перемогу пролетарської революції, внаслідок якої влада перейшла в руки робітничого класу. Підкреслювалось, що це — «необмежена ніякими законами» і діюча, «спираючись на насильство та підтримку всіх трудящих» диктатура, функціонуюча у форматі рад. Водночас, на перших порах більшовики вимушено мирилися з присутністю в радах представників соціалістичних партій. Їх присутність лише імітувала наявність політичного плюралізму, не впливаючи на прийняття ухвалених більшовиками рішень. В іншому випадку більшовики вдавалися до відверто нелегітимних дій, продиктованих «революційною доцільністю».

⁴⁸ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — С. 36.

Так, I Всеукраїнський з'їзд рад, що відкрився 4 грудня 1917 р. в Києві, характеризувався перевагою українських національно-демократичних сил. Через це 124 депутати перенесли з'їзд у контрольований більшовиками Харків. Серед учасників цього нелегітимного зібрання були меншовик, лівий український соціал-демократ (Ю. Медведєв, обраний головою ЦВК), 4 лівих соціаліста-революціонера — решта більшовики. Прикметно, що серед делегатів не було жодного представника від селянства.

Більшою багатопартійністю вирізнявся II Всеукраїнський з'їзд рад, що працював у березні 1918 р. в Катеринославі. Серед делегатів були присутні: 428 більшовиків, 414 лівих есерів, 90 безпартійних, 31 український соціал-демократ та бундівець, 4 анархістів, 3 максималісти⁴⁹.

На багатопартійній основі, хоча з великою перевагою комуністів, проходив III Всеукраїнський з'їзд рад у березні 1919 р., на якому було ухвалено першу конституцію радянської України. Загальна кількість делегатів складала 1700 осіб, з них були присутні 1588 осіб. Серед них — 927 комуністів, 456 співчуваючих їм, 37 українських соціалістів-революціонерів, 38 лівих соціалістів-революціонерів, 50 співчуваючих лівим соціалістам-революціонерам, 29 членів УСДРП (незалежних), 19 — невизначеної партійної приналежності, 11 делегатів Бунду, 7 анархістів, 6 інтернаціоналістів, 5 максималістів, 2 члени Поалей-Ціон, один соціал-демократ⁵⁰.

23 липня 1919 р. був опублікований циркуляр ВУЦВК, в якому рекомендувалося виконкомам рад не чинити перешкод у роботі низки соціалістичних партій України: Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбістів), Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних-лівих), Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів), Єврейського комуністичного Союзу України та Поалей-Ціон. Підставою для цього було базування їх на радянській платформі⁵¹.

З радикальним посиленням позицій більшовицької партії відпала необхідність в мінімальній демократизації роботи рад. Одночасно зазнали краху конституційні ілюзії соціалістичних партій на їх паритетну з більшовиками участь у роботі законодавчої та виконавчої гілок влади.

Харківські дослідники В. Греченко та О. Ярмиш оприлюднили довідку ЦК КП(б)У за квітень–травень 1920 р., згідно з якою в Харкові та у губернії боротьбисти співпрацювали з більшовиками й під час виборів до

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2121. — Арк. 33–35.

⁵⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 5–8.

⁵¹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 2121. — Арк. 7–9.

місцевих рад голосували разом з комфракцією. Проте це було лише тимчасовим явищем. Представники КП(б)У видавали окремі листівки, в яких «роз'яснювали» виборцям, «чому слід голосувати саме за кандидатів партії комуністів — більшовиків». Саме таку назву мала одна з листівок⁵².

Всі ці агітаційні заходи проводилися з метою примусити селянство голосувати виключно за більшовицьку партію. Проте, незважаючи на суперечки під час виборчої кампанії, результати виборів дали беззаперечну перемогу комуністичним силам. На IV Всеукраїнському з'їзді рад, який працював у травні 1920 р. в Києві, кількісне представництво партійного складу учасників засвідчило повне домінування більшовиків. В роботі вищого законодавчого органу УСРР кількість делегатів від КП(б)У складала 89,4%, співчуваючих КП(б)У — 2,8%, безпартійних — 3,6, лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) — 3,6%, представників Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) — 0,6%⁵³.

Цілком логічно, що за такої чисельної переваги законодавчі рішення могли ухвалюватися лише такі, що відповідали інтересам однієї політичної сили — більшовиків. Ухвалене рішення про амністію не стосувалося осіб, звинувачених в «заколотницькій антирадянській діяльності». Підсумкова резолюція закликала до «ведення нещадної боротьби з куркульськими отаманами, контрреволюційними шпигунами та заколотниками».

Практика розбудови вищих та місцевих органів влади вже в перші місяці існування радянської системи виявила повну нездатність їх функціонування як «громадянсько-правових» інститутів влади. Безпосереднє конструювання влади орієнтувалось на вузьку соціальну базу — пролетаріат та найбідніше селянство. Тим самим закладалися правові основи під утворення монопартійної держави, через що процес прийняття управлінських рішень у вищих органах влади не передбачав опозиційного контролю. Фактично однопартійні за складом з'їзди рад ретранслювали волю більшовицького керівництва, не звертаючи увагу на політичну опозицію.

Фактичне відчуження від роботи в радах представників альтернативних партій вже в 1920 р. засвідчило про їх перетворення в революційні, а не правові органи. Втім, остаточної монополізації виконавчої влади в руках однієї партії поки що не відбулося. До обраного на

⁵² Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). — Харків, 2001. — С. 81–82.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1368. — Арк. 12–13.

IV Всеукраїнському з'їзді рад ВУЦВК увійшли 75 комуністів, 2 укапісти, 3 колишніх боротьбиста та 3 позапартійних⁵⁴.

Остаточне «очищення» від присутності опозиційних партій відбулося на V та VI Всеукраїнських з'їздах рад (проходили в лютому та листопаді 1921 р.). У списку членів та кандидатів на входження до ВУЦВК представники альтернативних політичних сил були відсутні. Наступний, VII Всеукраїнський з'їзд рад, скликаний в грудні 1922 р., був уже повністю однопартійним⁵⁵.

На поверхні політичного життя існував конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади визнавалися пролетарські маси. Представники робітників, солдатів та пролетаризованих селянських мас утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися повнотою державної влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча і судова влада формально перебувала в руках обраних ними виконавчих комітетів. Вони ухвалювали закони і здійснювали поточне керівництво, виходячи з наказів виборців. Саме ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих органів рад мали визначати характер їх діяльності. Виборці теоретично могли відкликати депутата в будь-який момент. По суті, вони тримали депутата на короткому повідку, не делегуючи їм обсягу повноважень, властивого представницькій демократії⁵⁶.

Саме в такій системі влади В. Ленін ще в 1905 р. уявив колосальні можливості для встановлення диктатури власної партії. Складання наказів, відбирання кандидатів у депутати з'їздів рад, забезпечення їх обрання, визначення кандидатур на посади в виконавчих органах, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби — все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза рамками безпосередньої демократії. За відсутності такої структури безпосередня демократія була нежиттєвою і вироджувалась в охлократію, або анархію. Якби зовнішню структуру представляло дві або більше політичних партій, конкурентна боротьба між ними призвела б до паралічу влади. За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватись диктатура однієї партії. Радянській владі надавав сталості лише режим однопартійності⁵⁷.

⁵⁴ Там само. — Спр. 24. — Арк. 53–54.

⁵⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 926. — Арк. 123–125.

⁵⁶ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 pp.). — С. 243.

⁵⁷ Там само. — С. 243–244.

Основу джерельної бази новоствореної законодавчої системи становили декрети та постанови Всеросійських з'їздів рад, ВЦВК та ВУЦВК, Ради народних комісарів, накази ВЧК–ДПУ–ОДПУ, народних комісарів, акти місцевих рад, циркулярні розпорядження органів безпеки і державної влади. Ключовим структурним елементом партійно-радянської системи, спрямованим на боротьбу з «ворогами соціалізму», була Всеукраїнська надзвичайна комісія. Згідно декрету ВУЦВК від 3 травня 1920 р. «Про затвердження Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами» головне призначення ВУЧК полягало у виявленні й розправі над громадянами, які підпадали під поняття «контрреволюціонер». Оскільки такими вважалися не тільки особи, що активно протидіяли режиму, але й ті, хто висловлював антирадянські і антикомуністичні погляди, співробітникам ВУЧК доводилося охоплювати всі сфери суспільного життя: економіку, політику, ідеологію. Під контролем ВУЧК перебували підприємства і установи, політичні партії й організації, релігійні конфесії і засоби масової інформації.

Компетенція ЧК–ДПУ–ОДПУ перебувала у прямій залежності від рішень вищих партійних і радянських інстанцій. Відповідно до них ухвалювалися законодавчі і нормативні акти, які серед іншого регулювали права чекістів. Вже в перших декретах держава оголосила злочинами посягання на основи більшовицького ладу і новий радянський правопорядок. Найбільш тяжким злочином визнавалось посягання на завоювання соціалістичної революції.

Зараховуючи альтернативні партії до лав «активних контрреволюціонерів», органи державної безпеки видавали відповідні постанови. 28 жовтня 1920 р. Ф. Держинський завізував наказ «Про попередження білогвардійського повстання», перші слова якого вказують на головних ворогів радянської влади: «Міжнародна буржуазія спільно з її агентами: правими та лівими есерами, поляками, меншовиками, анархістами та іншими бандитами не відмовляється від думки скинути радянську владу шляхом підриву її з середини для здійснення своїх паразитичних та підлих планів». ВЧК невідкладно прийняв до виконання цілий ряд заходів. Серед них: «Негайно приступити до арештів всіх контрреволюціонерів, щодо яких є інформація наступного характеру: активні члени партій правих та лівих есерів, монархістів, кадетів, меншовиків та анархістів»⁵⁸.

18 липня 1921 р. за підписом Ф. Держинського вийшло розпорядження до низових чекістських відділів з намаганням підготувати обґрун-

⁵⁸ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 8–9.

тування для остаточного виключення меншовиків з рад. Соціал-демократи трактувалися як «помічники розрухи, хаосу та підбурювачі нового Кронштадту»⁵⁹.

Посилення боротьби з есерами та меншовиками вимагала резолюція пленуму ЦК РКП(б) від 28 грудня 1921 р. На підставі доповіді Ф. Дзержинського було прийнято рішення: «Вирішити питання передачі до Верховного трибуналу членів ЦК партії соціалістів-революціонерів, справи меншовиків надати на розгляд Комісії Політбюро ЦК РКП(б) у складі товаришів Дзержинського, Каменєва, Сталіна»⁶⁰.

Якщо в перші роки радянської влади в партії допускався певний плюралізм думок, то X з'їзд РКП(б) у 1921 р. продемонстрував непримиренність більшовицьких вождів до інакомислення. Резолюція «Про єдність партії» забороняла будь-яку фракційну діяльність. Кронштадське повстання, що відбувалося в цей час під гаслами «Ради без більшовиків», мотивувало В. Леніна на визначення в своєму виступі «уроку Кронштадту». Якщо перший урок стосувався відносин з селянством, то другий вимагав посилити боротьбу проти меншовиків, соціалістів-революціонерів, анархістів та інших опозиційних сил для їх повної ізоляції від народних мас⁶¹.

23 жовтня 1922 р. набрала чинності постанова ВЦВК «Про боротьбу с бандитизмом та заслання». В ній йшлося: «На доповнення та подальший розвиток постанов ВЦВК про заслання осіб, визнаних соціально небезпечними, надати Комісії при ДПУ права висилати та направляти до таборів примусових робіт діячів антирадянських політичних партій (згідно ст. 60, 61, 62 Карного кодексу)»⁶².

У 1920-х рр. здійснювалася інтенсивна законодавча і кодифікаційна робота. Були прийняті і набрали сили Цивільний, Кримінальний, Земельний, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний кодекси. З утворенням Союзу РСР на території України почали діяти загально-союзні законодавчі акти, на основі яких розроблялися закони і кодекси УСРР. Завдання соціально-політичного розвитку країни знайшли законодавче відображення в Конституції УСРР, ухваленій ВУЦВК 14 березня 1919 р., Конституції СРСР 1924 р., поправках 1925 р. до Конституції

⁵⁹ Див.: Бакунін А. Генезис советского тоталитаризма // Уральский исторический вестник. 1994. — № 1. — С. 104–105.

⁶⁰ Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов. — М., 2010. — С. 116–118.

⁶¹ Ленин В.И. и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). — М., 1975. — С. 418–420.

⁶² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 67.

УСРР, другій Конституції УСРР (травень 1929 р.). Згадка про партію більшовиків з'явилась лише в Конституції СРСР 1936 р. у вигляді загального твердження про керівну та спрямовуючу роль ВКП(б).

За законодавчими документами 1920-х рр. внутрішню та зовнішню політику країни визначали радянські органи влади. Враховуючи їх повну підконтрольність більшовикам, саме вони зайняли ключове місце у правових документах, спрямованих на боротьбу з інакомисленням. У них радянська влада оголошувалась «владою перемігшого пролетаріату та трудового селянства», а експлуататорські класи, як і представники опозиційних партійних утворень, позбавлялися політичних та багатьох громадянських прав⁶³. Насамперед це стосувалося права обирати та бути обраним до органів влади. Послідовно втілюючи в життя класову теорію, правляча партія відчужувала будь-який «ідеологічно ненадійний елемент» від важелів державного управління. Тим самим заперечувалися фундаментальні основи громадянського суспільства, соціальну основу якого утворює сформоване з різних категорій та груп населення, де кожна суспільна ланка або група має право бути представленою на політичній арені відповідною партією, якій делегується право захищати інтереси громадськості.

Конституції визначали лише загальні категорії громадян, позбавлених виборчих прав. У практичному житті діяльність влади на місцях регламентувалась численними інструкціями. Зокрема, інструкція Ф. Дзержинського, надіслана до місцевих структурних підрозділів ДПУ 22 березня 1923 р. щодо боротьби з меншовиками, вимагала: «Одне з головних завдань сьогодні — обеззброїти меншовиків». Для цього формулювався ряд заходів, необхідних для реалізації по лініях партійній, радянській та по Державному політичному управлінню⁶⁴.

Відсутність незалежної судової гілки влади означала створення політичного режиму з необмеженістю у використанні засобів контролю над безправним населенням. Це унеможливило будівництво громадянського суспільства з широким спектром вільно діючих партійно-громадських утворень, які у ліберально-демократичному суспільстві виступають комунікатором потреб і інтересів громадян та набувають значення політичних пріоритетів для державної влади⁶⁵.

⁶³ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 8–9.

⁶⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). — Ф. 767. — Оп. 3. — Арк. 18–20.

⁶⁵ Верт Н. История Советского государства. 1900–1991. — М., 1998. — С. 45–49.

У демократичних державах політичні партії та громадсько-політичні рухи виступали важливим інституційованим каналом залучення людей до політики, формування правлячої еліти, розроблення державної політики і її втілення в життя. З одного боку, діяльність політичних партій заглиблювалась в сферу громадянського суспільства, оскільки вони акумулювали політичні настрої та сподівання населення, а з другого — партії були спрямовані на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі, щоб здійснювати політичні настанови та програми, які склали зміст та сенс функціонування політичної системи.

Але в СРСР виключення з політичного життя й подальше знищення альтернативних партій унеможливило здійснення консенсусного принципу, побудованого на згоді більшої частини населення з існуючою формою правління. Принцип легітимності, базований на добровільності прийняття населенням рішень влади, в умовах однопартійної системи припинив існування.

Сформована на основі більшовицьких конституційних пріоритетів законодавча система породжувала таке правове джерело, як «революційна свідомість». Його синонімом виступала «правова свідомість мас» трудящих. Ці терміни фігурували в офіційних документах. У збірнику «Законодавчі акти УСРР» вказувалося, що судові рішення і вироки повинні відповідати принципам соціалістичної правової свідомості⁶⁶. В інструкції Народного комісаріату юстиції УСРР «Про порядок амністії» говорилося, що вироки ухвалюються відповідно до революційної правової необхідності⁶⁷. Це засвідчувало нігілістичне ставлення більшовиків до норм державного права.

Створена більшовиками правова база слугувала основою службової документації органів ЧК–ДПУ–ОДПУ в боротьбі з альтернативними партіями. У наказі ВЧК про каральну політику органів від 8 січня 1921 р. поряд із констатацією перемоги в громадянській війні та відсутності небезпеки буржуазного перевороту головними потенційними ворогами визначалися представники опозиційних партій: «Що нам загрожує на контрреволюційному фронті? Антантівське шпигунство, терористичні акти та підпільна організація правих есерів, яка намагається спровокувати та об'єднати повстання куркулів... Всіх підозрюваних, котрі можуть прийняти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів, або осіб

⁶⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — К., 1919. — С. 20.

⁶⁷ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 260. — Арк. 54.

правоесерівського, меншовицького, махновського й тому подібних тлумачень слід тримати на обліку, виявляти та перевіряти»⁶⁸.

Утвердженню однопартійної системи влади сприяла державна монополія на інформацію, котру більшовики запровадили з перших днів приходу до влади. Як підкреслював В. Ленін: «Свобода друку в радянській країні є свободою політичної організації буржуазії та її вірних слуг — меншовиків та есерів... Ми самогубством закінчувати не збираємось, тому такого ніколи не зробимо»⁶⁹. Через це підвищена увага приділялась контролю за періодичною пресою.

Першими декретами Раднаркому закривались газети та журнали кадетів, есерів, меншовиків та інших опозиційних сил⁷⁰. Жорстка каральна політика супроводжувалась обмеженням інтелектуальної свободи. В 1921–1922 рр. в Україні фактично було знищено партійну небільшовицьку пресу і встановлено монополію КП(б)У на засоби масової інформації. Акценти боротьби з проявами публічності опозиційних політичних сил все більше переміщалися в площину обмеження їх прав використовувати будь-які канали розповсюдження та поширення інформації з метою проведення агітації і пропаганди. Це втілювалося у створення потужної мережі органів політичної цензури.

Над усіма функціонуючими виданнями була встановлена жорстка цензура. 22 березня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову «Про військово-політичну цензуру органами ДПУ». Уже з квітня в звітах регіональних відділів ДПУ та партійних комітетів з'явилися розділи, присвячені перегляду цензурованої літератури, виявленню антирадянських настроїв на шпальтах газет. Окремо аналізувалися друкована продукція, надіслана емігрантськими осередками політичних партій, такі як «Социалистический вестник» РСДРП, правоесерівська «Революционная Россия» та інші⁷¹.

26 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалює постанову «Про білогвардійську літературу». У ній члени політбюро зобов'язувалися виділяти 2–3 години в тиждень для перегляду наданої ДПУ некоммуністичної літератури та преси. Відповідальним від ДПУ за процес її збирання був заступник начальника Таємного відділу, колишній есер Я. Агранов⁷². 30 травня 1922 р. він доповідав про необхідність закриття усіх приватних видавництв, перетворених в організаційні центри антира-

⁶⁸ Там само. — Спр. 254. — Арк. 12.

⁶⁹ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 38. — С. 111–114.

⁷⁰ Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х роках. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. — К., 2007. — С. 5.

⁷¹ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 163. — Арк. 25–27.

⁷² Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 260. — Арк. 10.

дянської інтелігенції, навколо яких об'єднуються меншовики, що ще залишилися, есери та інші члени контрреволюційних партій. Серед відмічених в доповіді були названі друкарні Одеси, навколо яких групувалися меншовики та праві есери⁷³.

У 1922 р. був ухвалений перший Карний кодекс РРФСР. На його основі відбувалася кодифікація в інших союзних республіках. 23 серпня 1922 р. ВУЦВК затвердив Кримінальний кодекс УСРР. 54-а стаття КК УСРР визначала термінологію «контрреволюційної діяльності». Зокрема, контрреволюційними визнавалися дії, спрямовані на підрив, послаблення влади робітничо-селянських рад, політичних та національних завоювань пролетарської революції. Загалом Кодекс налічував 17 «контрреволюційних статей», 12 з яких передбачали вищу міру покарання⁷⁴.

Через кілька тижнів після прийняття Кодексу, в жовтні 1922 р., за ст. 6 на Київщині до 5 років позбавлення волі було засуджено 5 анархо-синдикалістів. У Полтаві по 4 роки ув'язнення отримали два колишні представники партії лівих есерів максималістів, яким ставилася у провину «організація антирадянських провокацій на підприємствах харчової промисловості міста»⁷⁵. У першій половині 1923 р. за аналогічною статтею здійснювалася розправа з членами опозиційних партій Миколаєва, Одеси, Катеринослава, Харкова та Черкас.

Передував прийняттю Кодексу загальноросійський з'їзд діячів юстиції в січні 1922 р. Виступаючи на ньому, голова Президії ВЦВК М. Калінін зазначив: «У перші моменти революції ключовим чинником права є збройна боротьба, наступна стадія — це надзвичайні органи, котрі закріплюють завойовані права. Тільки після цього увага може бути приділена органам юстиції, котрі встановлюють законність на основі нового права»⁷⁶.

Уявлення про класове пролетарське право розвинув в своїй доповіді проф. М. Рейснер. Правознавець вважав, що ідеалом правового фундаменту радянської республіки є диктатура пролетаріату, як головний момент організації системи рад, і наголошував на неприпустимості участі в процесах правового будівництва будь-яких антирадянських елементів —

⁷³ Остракизм по-большевицки: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 167–168.

⁷⁴ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — С. 61.

⁷⁵ Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 45.

⁷⁶ Остракизм по-большевицки: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 37.

меншовиків, есерів, анархістів, колишніх монархістів та «білогвардійського елементу»⁷⁷.

Переламною для подальшого у зрозумілому напрямку розвитку партійно-політичної системи стала XII Всесоюзна партійна конференція (серпень 1922 р.). Ухвалена на ній резолюція «Про антирадянські партії і течії» являла собою документ, спрямований на посилення боротьби у нових умовах з буржуазними і дрібнобуржуазними партіями та течіями. Якраз після цього почалося відкрите придушення опозиції в особі меншовиків, есерів, анархістів. Була вислана за кордон ліберальна професура, відбулися арешти членів партій. Фактично завершилася історія легального існування політичних партій.

В лютому 1923 р. до губернських комітетів КП(б)У надійшов таємний циркуляр, ухвалений особистою резолюцією В. Леніна, де питання ув'язнення й ліквідації представників альтернативних політичних сил ставилися на наукову основу. Окреслювалися певні категорії потенційно небезпечного населення, серед яких на першому місці (з шести) йшли члени альтернативних політичних партій і організацій, далі — колишні члени монархічних спілок і організацій, третіми — колишні члени дореволюційних політичних партій тощо⁷⁸.

У березні 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) в руслі ленінського циркуляра прийняло постанову «Про меншовиків». Меншовики повинні були вилучатися з усіх державних, професійних та кооперативних установ, де вони мали можливість спілкуватися з пролетаріатом. Давалась директива судовим органам притягати за розповсюдження чи зберігання меншовицької літератури до відповідальності згідно з Карним кодексом за статтею «контрреволюційна діяльність». Створювалася партійна комісія, до складу якої увійшли В. Молотов, М. Бухарін та Й. Уншлихт, якій доручалося провести в життя політику суворої дисциплінарної відповідальності місцевих партійних керівників, якщо в їх апарати були влаштовані поодинокі меншовики⁷⁹. У зв'язку з цим В. Молотов направив шифрограму в ЦК КП(б)У з вимогою надати звіт, як в Україні виконується рішення політбюро ЦК РКП(б), які здійснені заходи, яким є кількісний склад заарештованих меншовиків.

Специфікою нової системи управління став паралельний розвиток радянських і партійних структур. Вже в роки громадянської війни виявилася стійка тенденція до визнання пріоритету партійних органів перед радянськими. У першій половині 1920-х рр. цей процес для ра-

⁷⁷ Там само. — С. 39.

⁷⁸ Держархів Одеської обл. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 811. — Арк. 38–39.

⁷⁹ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 260. — Арк. 10.

дянського апарату отримав й законодавче закріплення. Виконавчі органи, як і раніше, проводили в життя постанови і розпорядження домінуючої владної партії, на підставі яких керувалась діяльність усіх радянських установ, розташованих на підвідомчій їм території. При ротації кадрів оновлення рад йшло швидше, ніж його виконавчого органу. Висування на перший план виконавчих, а не представницьких органів, свідчить про наявність відчуження апарату від мас.

Навіть жорсткий контроль над волевиявленням населення, репресії проти опозиції, відсутність політичної альтернативи не забезпечували в цей час абсолютну підтримку більшовиків. Серед різних верств населення, особливо селянства, поширювалось невдоволення політикою влади. Незважаючи на заборону діяльності опозиційних партій, популярністю користувалися їхні гасла стосовно земельних питань, демократизації роботи рад та інші. Показовими в цьому плані були вибори до місцевих рад у другій половині 1920-х рр. Напередодні виборів 1927 р. газета «Комуніст» у статті «Готуємось до виборів» наголошувала на «необхідності поживлення роботи рад... Внаслідок засилля бюрократизму та викривлення офіційної партійної позиції на місцях виникає нерозуміння політики більшовицької партії, утворюється підґрунтя для розповсюдження контрреволюційних настроїв»⁸⁰.

Нищівній критиці піддали ці «вибори» меншовики-емігранти. Їх позиція була оприлюднена на сторінках «Социалистического вестника». Соціал-демократи наголошували, що навіть за даними газети «Правда» кількість осіб, позбавлених можливості не тільки балотування, а й взагалі брати участь у голосуванні, в Україні зросла з 1,4% до 4,4%. До категорії «лишенців» автоматично зараховувались усі колишні члени РСДРП України, що не ввійшли до лав КП(б)У. Втім, на думку меншовиків, реальна кількість осіб, позбавлених виборчих прав, була значно більша від офіційно задекларованої. У селах Полтавської губернії, Харківщини та Київщини відсоток осіб, позбавлених можливості взяти участь у виборах, складала від 18 до 24 відсотків, в окремих випадках досягаючи 50. Окрім того, безпрецедентним для європейської виборчої практики був відсоток голосів від загального списку включених до них громадян. По різних регіонах України він коливався від 95 до 100%. Трактуючи виборчу систему, як небачену у світовій історії, меншовики дійшли висновку, що голосування перетворилося на профанацію, а вся передвиборча активність являла собою епізод внутрішньої боротьби у Комуністичній партії⁸¹.

⁸⁰ Комуніст. — 1927 р. 13 березня.

⁸¹ Социалистический вестник. — 1927 р. — 17 жовтня.

Конституційне закріплення диктаторських принципів управління відбулося з прийняттям 15 травня 1929 р. на XI Всеукраїнському з'їзді рад нового Основного закону республіки. Ще 10 травня 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив постанову «Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки», якою затвердив зміни в діючій Конституції УСРР 1919 р., пристосовуючи їх до норм загальнорадянського законодавства. Але в Конституції 1925 р. знайшли відображення лише першочергові доповнення, внаслідок чого Наркомату юстиції УСРР було доручено розробити проект нової Конституції. Він був підготовлений на початку 1929 р. Його основою стала Конституція СРСР 1924 р. і Конституція УСРР 1919 р. з внесеними до неї у 1925 р. змінами.

Нова Конституція складалася з п'яти розділів. В загальних статтях закріплювались принципи вибіркового доступу до можливості взяти участь у виборах: «Керуючись інтересами трудящих, Українська соціалістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції». Там же йшлося про те, що Українська СРР є соціалістичною державою робітників і селян, де вся влада належить радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів⁸².

Підсумком конституційних перетворень стала консервація форми державного правління у вигляді республіки рад, що, як і раніше, визнавалась Конституцією класовою організацією. В розділі «Про виборчі права» законодавчо закріплювались сім категорій громадян, які не могли обирати чи бути обраними. Крім того, Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету надавалось право самостійно визначати нові категорії громадян, позбавлених виборчих прав⁸³.

Аналіз правової політики більшовицької партії відносно опозиційних громадсько-політичних сил дає підстави стверджувати, що головне завдання влади полягало у подальшому закріпленні утвореної після більшовицького перевороту однопартійної політичної системи, що дістало відображення в Конституціях УСРР і СРСР. Практичне втілення конституційних норм забезпечувалось численними законодавчими актами і циркулярними розпорядженнями органів партійно-радянської влади. У них влада позиціонувалася як «єдиний виразник інтересів робітничого класу і трудового селянства». Альтернативні їй сили вважались контрреволюційними, внаслідок чого радянське право взяло курс на політичну дискримінацію, позбавлення громадянських прав, участі в роботі управ-

⁸² Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1957. — С. 119–121.

⁸³ Там само. — С. 125.

лінських органів і будь-яких можливостей легальної діяльності партійно-політичної та громадської опозиції. Багатопартійність ліквідовувалася не в результаті політичного краху, внутрішнього розпаду та добровільного саморозпуску політичних партій, як намагалась це стверджувати офіційна пропаганда, а через неможливість їх існування в умовах більшовицької диктатури.

Слід зазначити, що радянські конституції діяли лише формально. Конституційного права в класичному розумінні в УСРР не існувало. Існувало «радянське право», концептуальними положеннями якого стали постулати, сформульовані В. Леніним — «необмежена диктатура пролетаріату» та «керівна роль більшовицької партії». Найважливіші питання регулювалися підзаконними актами й партійними рішеннями, які не лише звужували застосування чинного законодавства, а й часто суперечили йому. Бракувало механізмів реалізації основних конституційних принципів. Проголошені конституціями права людини на свободу мітингів, зібрань, утворення громадських об'єднань слугували ширмою для диктаторського режиму.

XIII.3. ЧК–ДПУ у боротьбі з «антирадянськими» партіями

Основні принципи, на яких базувався політичний устрій радянської держави, відобразилися в системі політичного контролю, теоретичну основу якого становила доктрина класової боротьби. З неї випливав пріоритет тотального контролю влади над всіма верствами населення, у першу чергу над представниками альтернативних громадсько-політичних сил. Враховуючи наявність їх достатньо широкого спектру в Україні, саме тут питання набуло особливої актуалізації. Встановлення ідейної монополії партії безпосередньо пов'язувалось з діяльністю органів ЧК–ДПУ, які виконували примусово-каральні функції відносно інакомислячих. Одне з ключових місць в цьому процесі надавалось таємно-оперативній та агентурній роботі.

За звітом Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік, умови для оперативної діяльності чекістів склалися наступним чином: «В Україні радянська влада вимушена вести боротьбу з контрреволюцією в різних її проявах, починаючи від соціальних домовленостей, закінчуючи шпигунством... Політичні угруповання, ворожі радянській владі, досягли на Україні відчутного розвитку. Активізувались меншовики, демагогічна політика яких в умовах економічної та продовольчої розрухи становила безпосередню загрозу диктатурі пролетаріату. До цієї ж категорії належали групи есерів черновського напрямку. З другого боку, партії анархо-авантюристичного

ухилу, залізною мітлою вигнані з радянської Росії, зібрались в Україні, де слабкість влади надала їм можливість для розвитку. Ліві есери підтримують куркульські повстання, анархісти ведуть активну контрреволюційну боротьбу в різних її проявах»⁸⁴.

Слід зазначити, що деякі фактичні підстави для посилення боротьби з бандитизмом існували. Практика поповнення партійної каси шляхом грабіжницької експропріації до 1917 р. була притаманна таким радикальним політичним силам, як соціалісти-революціонери, анархісти, більшовики. Громадянська війна з її атмосферою хаосу, розрухи, тотальних грабунків лише сприяла росту насилля. Окрім того, фінансове становище опозиційних партій залишалось вкрай незадовільним. Більшовики, маючи власний солідний досвід в цьому питанні, розуміли небезпеку, і боротьба з експропріаціями була для них першочерговою. Як значний успіх українських чекістів наводився приклад оперативного розкриття спроби «контрреволюційного бандитизму», проведеної лівими есерами в лютому 1920 р.⁸⁵

На початку 1920 р. ліві соціалісти-інтернаціоналісти здійснили в Україні ряд експропріацій. Акція планувалася в Харкові. Головною метою її ставилось завдання здобуття грошових сум задля відкриття підпільної друкарні. Втілити задум в життя взявся член Центрального та міського комітету партії Серов (Влас). 1 та 2 лютого на засіданні міського комітету він запропонував провести експропріацію на Плетньовському провулку, використовуючи фальшиві ордери губернського ВУЧК. Влас заявляв, що у випадку можливого арешту кожен повинен заявити про добровільний характер своєї участі в злочині, щоб не компрометувати партію. Ряд присутніх висловили зауваження з приводу того, що партія може вимагати від свого члена життя, але не ганебну смерть з тавром «зłodія». Відповідаючи, Влас запевнив, що операція розроблена бездоганно, провал є практично неможливим. Серед інших на нараді перебував помічник комісара Харківського залізничного вузла, який також отримав пропозицію взяти участь в заході. Він був інформатором ВУЧК, завдяки чому чекісти через кілька годин ознайомились з деталями операції⁸⁶.

Чекісти вирішили захопити лівих есерів-інтернаціоналістів на місці злочину. Власа та інших було затримано в Плетньовському провулку на «гарячому». Потрапивши до ВУЧК, Влас почав давати зізнання, розкриваючи різні аспекти діяльності лівоесерівської організації. З них

⁸⁴Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 425. — Арк. 13–14.

⁸⁵Там само. — Арк. 15.

⁸⁶Там само. — Арк. 18.

чекісти, крім іншого, дізналися прізвища членів ЦК партії лівих есерів, з якими узгоджувалось рішення про експропріації⁸⁷.

Маючи аргументи для звинувачень у бандитизмі, Харківський губком КП(б)У доручив органам ВУЧК зупинити «контрреволюційний бандитизм». Завдяки добутій оперативними шляхами інформації були заарештовані делегати березневої конференції лівих есерів з числа членів ЦК. На місця пішла директива здійснити арешти у всеукраїнському масштабі.

Цікавий факт чекістських провокацій проти політичних опонентів, спираючись на матеріали Одеського архіву СБУ, наводив В. Савченко. Намагаючись дискредитувати анархістський рух, в березні 1920 р. органи ВУЧК заявили про розкриття злочинної організації анархістів — «набатівців» та «позитивістів». Маючи на меті організацію розбійних нападів, вони просочилися в радянські установи. Зокрема, анархіст С. Шахваростов, займаючи посаду начальника Одеської міської міліції, постачав анархістам ордери на право проведення обшуків. Внаслідок оперативних дій організацію було ліквідовано. С. Шахваростов звинувачувався у створенні бандитської групи анархістів-експропріаторів, яка здійснювала в місті грабунки, використовуючи фальшиві міліцейські ордери на обшуки. На думку В. Савченка, справжньою причиною заведення справи стало те, що С. Шахваростов, як лідер профспілки на робітничій безпартійній конференції висунув гасло «профспілки без комуністів»⁸⁸.

На початку 1920 р. агентурна робота ВУЧК розповсюдилась за межі радянської країни. Об'єктом їх уваги були представники українського антирадянського руху, які продовжували діяльність в еміграції. Особливу цінність становила інформація відносно взаємовідносин С. Петлюри з політичними силами Польщі. Агент, означений як № 166, повідомляв, що партія народних демократів та об'єднання промисловців і землевласників ставилися до Петлюри негативно, в той час як ліві парламентські групи, представлені соціалістами, співчували петлюрівцям. В польському уряді існують різні точки зору, але істотно субсидувати Петлюру поляки не могли через брак коштів⁸⁹.

Агент № 117 повідомляв, що прибічники Петлюри мають зв'язок через емісарів з радянською Україною, в особливості з містами Одеса, Кременчук, Київ та Полтава. В місті Львів емісарів забезпечували необхідними документами⁹⁰.

⁸⁷ Там само. — Арк. 19.

⁸⁸ Див.: Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-е годы XX века // Південний Захід. Одесика. — Вип. 7. — Одеса, 2009. — С. 118–120.

⁸⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 256. — Арк. 12.

⁹⁰ Там само. — Арк. 13–14.

За даними агента № 76, українські соціал-демократи в еміграції вели переговори з паризькою групою соціалістів-революціонерів. Вони вважали єдиним виходом для біженців з України повернення їх на батьківщину зі згоди радянської влади, оскільки Польща була не в змозі їх підтримувати⁹¹.

Закінчення воєнних дій поставило питання про зміну форм та методів діяльності органів політичного контролю. В наказі від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику органів ВЧК» та листів Ф. Дзержинського від 25 січня відзначалось, що завдання чекістів ускладнились в зв'язку з необхідністю розкриття злочинів в нових умовах. До кінця 1921 р. система політичного контролю склалась як єдине ціле, об'єднавши ключові інститути радянської влади у питанні отримання інформації.

Положення про ДПУ від 16 березня 1922 р. затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи». Перед новоствореним органом ставилося завдання ведення боротьби з різноманітними небільшовицькими партіями. Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії та безпосередній керівник Київського відділення ВУЧК впродовж 1919–1921 рр. М. Лацис склав «Організаційний звіт ВЧК за чотири роки її діяльності. 1917–1921 рр.». В ньому було наголошено: «В числі контрреволюційних елементів перше місце займають псевдосоціалістичні партії. Їх представники відчутно гальмують боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманізм, недопущення обмежень свободи слова та друку для контрреволюціонерів»⁹².

Найбільш важливим напрямком діяльності щодо реалізації цих завдань вважалась секретно-оперативна та агентурна робота. Перша спроба її регламентування була зроблена на I Всеросійській конференції працівників державної безпеки в червні 1918 р. Вона зазначала в «Коротких настановах ЧК з ведення та документації агентурної роботи», кого вважати сексотом: «Абсолютно секретні повідомлення, що надходять з опрацьованого середовища, мають назву секретних відомостей. Особа, яка перебуває у вказаному середовищі, або наближена до нього, яка повідомляє секретну інформацію, є секретним співробітником»⁹³.

Особливо жорстко чекісти «опікувались» партійними лідерами. Перед агентурою ставилося завдання виявляти та оперативно повідомляти про всі їх зв'язки, включно з родинними. Як правило, керівник місцевого партійного осередку «забезпечувався» відразу 2-3 секретними співробітниками, які надавали органам ЧК–ДПУ незалежну один від одного ін-

⁹¹ Там само. — Арк. 14.

⁹² ВЧК/ГПУ: документи и материалы. — М., 1995. — С. 55–58.

⁹³ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 71.

формацію. На її основі планувалися ключові репресивні заходи з ліквідації альтернативних політичних сил. Менш цікавими в агентурній розробці опозиційних партій для ЧК були питання ідеології, такі як їхні програмні цілі та політичні гасла, оскільки ця інформація ґрунтовно висвітлювалася у відомчих бюлетенях⁹⁴.

Ключовим моментом у формуванні агентурного апарату ВЧК стало створення суцільної мережі інформаторів. 11 червня 1921 р. вийшла інструкція таємного відділу ВЧК за підписом начальника особливого відділу В. Менжинського, яка передбачала в якості головного напряму роботи губернських ЧК політичну боротьбу з антирадянськими проявами через агентурний апарат. З широкого кола об'єктів політичного контролю виокремлювались в першу чергу соціалістичні партії, інтелігенція та духовенство. В службовому циркулярі, який наводив текст інструкції з необхідними роз'ясненнями, зазначалось: «Відсутність на місцях агентурного апарату означає відсутність Губернського ЧК як політичного органу в губернії». На створення мережі інформаторів керівники ВЧК відводили не більше трьох місяців⁹⁵.

Про результати проведеної роботи керівники регіональних ЧК доповідали щомісячно. Головні підсумки роботи зі створення агентурного апарату в політичних партіях обговорювались на загальній конференції. 4 лютого 1922 р. до всіх губернських відділів ЧК була відправлена телеграма за підписом В. Менжинського та Т. Самсонова про скликання такої конференції. На ній мав бути присутнім керівник місцевого таємного відділу за умови, якщо він займав відповідну посаду протягом не меншим 3 місяців. На обговорення виносились наступні питання:

1. Стан роботи інформаторів у політичних партіях та виконана робота згідно з розпорядженням ЧК № 5023 від 11 червня 1921 р.

2. Агентурні розробки по політичних партіях на момент проведення конференції, активність партій та її прояви.

3. Успішність або невдачі в роботі з політичними партіями із зазначенням причин.

Крім того, виносились питання про загальний політичний стан в губерніях, боротьбу з політичним бандитизмом, загальні недоліки в роботі таємних відділів⁹⁶.

Значущість агентурної роботи підкреслювалась в ухваленому 9 березня 1922 р. постанові ЦК РКП(б) «Положенні про створення ДПУ».

⁹⁴ Там само. — Арк. 15–17.

⁹⁵ Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 95.

⁹⁶ Там само. — С. 101, 103–104.

В розділі «Засоби для виконання покладених завдань» виокремлювалось наступне: «Агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами, організаціями на території Республіки та за кордоном... Огляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і зовнішньої...»⁹⁷.

Допомогу в агентурній роботі надавало закордонне відділення інформаційного відділу ДПУ. Його співробітники забезпечували секретний відділ зведеннями, складеними на підставі іноземної та емігрантської преси. Інформація, позначена як «Огляд емігрантської та буржуазної преси», з аналізом часописів РСДРП, есерів та інших партій присутня практично в усіх звітах органів державної безпеки відносно суспільно-політичного та економічного становища регіону на протязі 1920-х рр. Крім того, закордонне відділення, використовуючи власну агентуру, надавало ДПУ інформацію про прізвища, прикмети, місце та час перетину кордону представниками емігрантських політичних сил, які планували вести нелегальну роботу в країні⁹⁸.

Безпосередньо роботою з представниками опозиційних партій займалось таємно-оперативне управління ВЧК. Після трансформації ВЧК у ДПУ центральне управління мало 10 відділів, серед яких ключове місце займав таємний, якому підпорядковувалось 8 підвідділів. Зокрема, перший з них займався боротьбою з анархістами, другий — меншовиками, третій — есерами, четвертий — єврейськими партіями, восьмий — представниками нелегальних партій. Втім, на місцях спостерігалася своя структурно-організаційна специфіка⁹⁹.

Як видно із звіту за 1922 р. Київського губернського відділу ДПУ, таємний відділ було поділено на чотири групи, перша з яких займалась правими есерами, монархістами, кадетами, соціалістами всіх фракцій та антирадянською молоддю, друга — РСДРП, лівими есерами, анархістами, третя — духовенством, четверта — безпартійними та членами Української комуністичної партії¹⁰⁰.

Для боротьби з монархістами й кадетами був розроблений ряд заходів, серед яких: тримати на постійному обліку і перевіряти всіх колишніх кадетів, монархістів та інші антирадянські елементи (професорів, громадських діячів), виділити серед них групу найбільш активних і вста-

⁹⁷ Там само. — С. 109.

⁹⁸ Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. — М., 2003. — С. 75–77.

⁹⁹ Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов]. — Тернополь, 2010. — С. 145.

¹⁰⁰ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 18–20.

новити за ними безперервне спостереження; максимум уваги приділити збільшенню числа таємних інформаторів серед них і в їхньому оточенню; встановити контроль за всією кореспонденцією, надісланою на адресу осіб антирадянського активу; взяти на облік родичів осіб, які емігрували за кордон, стежити за характером їх громадської роботи, особливо за змістом доповідей і лекцій¹⁰¹.

Виконуючи розпорядження щодо боротьби з колишніми членами партій кадетів та монархістів, Полтавське губернське відділення ДПУ в 1922 р. констатувало наявність в місті 67 монархістів та 18 кадетів, яких поділили на 3 категорії: особи, що брали активну участь в роботі державних структур при царизмі і сьогодні бажають повалення радянської влади; особи, що брали активну участь в монархічних угрупованнях; колишні діячі царизму, які байдуже ставляться або навіть співчують радянській владі. Такі громадяни виявлялися шляхом оперативно-агентурної діяльності, під час якої співробітник або агент ДПУ в неформальній обстановці заводив бесіди на політичні теми, за підсумком яких відбувалось занесення до однієї з категорій. Цікавим є такий факт: якщо загальна кількість колишніх монархістів наприкінці 1922 р. налічувала 85 осіб, то після проведених агентурних «співбесід» у першому кварталі 1923 р. до 1 та 2 категорії були зараховані вже 110 громадян¹⁰².

Крім зарахування великої кількості громадян до потенційних «контрреволюціонерів», органи ДПУ проводили певну «фільтрацію» агентурної інформації. У службовій записці Полтавського губернського відділу ДПУ йшлося: «Додатково перевірити інформацію агента «Салтова» щодо громадян Тарасова, Кудлюка, Сергієва відносно їх намагань підпільно відновити діяльність партії кадетів в Полтаві. Підставою для перевірки є інформація про особисті неприязні стосунки агента «Салтова» з вказаними громадянами»¹⁰³.

Т. Самсонов у записці до В. Менжинського від 21 грудня 1923 р. стосовно роботи губернських ДПУ по політичних партіях оцінював стан справ як незадовільний. Він робив такий наголос: «Після інспекції губернських ДПУ по їх роботі з політичними партіями змушений констатувати, що вона ведеться вкрай погано... Причини цього наступні: постійна ротація кваліфікованих співробітників, відсутність живого та належного інструктажу слідчими відділами ДПУ працівників на місцях

¹⁰¹ Реабілітовані історією. Харківська область. — Кн. 1. — Харків–Київ, 2008. — С. 6–8.

¹⁰² Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 53, 55, 67–69.

¹⁰³ Там само. — Арк. 74.

по політичних партіях, невірне орієнтування в боротьбі з політичними партіями керівників губернських ДПУ, недисциплінованість місцевих відділів ДПУ в питанні повного та своєчасного виконання завдань Центру. Направлені нами на місця адреси, явки та інше на членів антирадянських партій через відсутність досвіду або просто завдяки недисциплінованості зовсім не розробляються»¹⁰⁴.

Негативно оцінювався Т. Самсоновим якісний стан справ чекістської агентури. Намагаючись вислужитися перед ДПУ, інформатори в дописах повідомляли неперевірені дані й чутки, обмовляли невинних людей, зводили особисті порахунки. Так, на ім'я начальника слідчо-оперативного відділу Кременчуцького окружного оперативного відділу управління ДПУ Д. Флейшмана інформатори «Снага», «Шумов», «Миловидов» і «Рашпіль» доносили фантастичні дані про сотні учасників антирадянського підпілля, їх членство в партії есерів, анархістів, РСДРП, наявність у них кулеметів, зв'язків з Києвом і Харковом, Закордонними партійними центрами та ін. Вже після арешту членів «Штабу Війська Українського» інформатор «Адський» з власної ініціативи продовжував писати доноси на непричетних до цієї організації людей¹⁰⁵.

Водночас органи державної безпеки не могли обійтись без матеріального заохочування інформаторів. 16 вересня 1922 р. Полтавська губернська військова нарада просила губвиконком виділити міліції і ДПУ для стимулювання роботи таємних інформаторів по одному мільйону рублів. Під час доповіді голови ДПУ УСРР В. Манцева «Про роботу ДПУ в боротьбі з антирадянськими партіями» на політбюро ЦК КП(б)У 26 січня 1923 р. «посилення репресій проти контрреволюційних організацій» було визначено одним з головних завдань ДПУ. Позитивну оцінку отримала лінія роботи правоохоронців з меншовиками, есерами та анархістами. Було запропоновано «взяти рішучу лінію, спрямовану на внутрішній розлад» УКП та лівих есерів. Відзначалось, що «розраховувати на успіх у боротьбі з антирадянськими політичними партіями без платних інформаторів нереально. З цією метою політбюро ЦК у квітні 1923 р. розглянуло питання «Про секретний фонд для потреб ДПУ», в якому передбачалося виділення коштів для оплати агентури¹⁰⁶.

Протягом 1920 р. чекістам вдалося здійснити масове агентурне проникнення в середовище опозиційних партій. Про успіхи у цьому

¹⁰⁴ Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 89–91.

¹⁰⁵ Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 86–88, 93.

¹⁰⁶ Реабілітовані історією. Харківська область. — Кн. 1. — Харків–Київ, 2008. — С. 8–9.

напрямку рапортувалось у звіті про піврічну діяльність (січень—червень 1922 р.) ДПУ УСРР: «Враховуючи відносно «мирний» характер діяльності антирадянських партій, органи ДПУ в своїй боротьбі з ними встали на шлях безкровних репресій, застосовуючи засоби ізоляції, вислання та інші... Широко поставлена агентурна робота. Наявність мережі внутрішніх агентів, їх чисельні повідомлення та звіти дозволяють органам ДПУ не тільки боротися з активними проявами діяльності антирадянських партій, а й брати на себе, в деяких моментах, керівництво у внутрішньопартійних конфліктах, максимально ініціювати та роздмухувати їх, сприяючи розладу антирадянських партій з середини»¹⁰⁷.

Методика вербування, як правило, полягала в тому, що при арешті обвинувачений опинявся в спеціально підготовленій обстановці, котра змушувала його піти на визнання своєї «антирадянської» діяльності. Допити слідчих, протиріччя в зізнаннях, показання свідків, а також внутрішньокамерна розробка давали необхідну для вербування інформацію, що надалі використовувалась чекістами за потребою. Зокрема, один зі способів «розладу антирадянських партій з середини» розкриває справа меншовиків Миколаївщини. 21 січня 1922 р. Т. Самсонов заявив про необхідність проведення губернськими відділами «облав та обшуків меншовиків в тих місцях, де за агентурними даними ми можемо знайти будь-який потрібний нам матеріал з метою подальшого вербування затриманих меншовиків»¹⁰⁸.

За наказом ДПУ від 13 березня 1922 р. про арешти лідерів меншовицьких організацій було затримано вісім найбільш активних членів Миколаївської організації РСДРП (М. Томашпольського, Г. Канторовича, М. Дорофєєва, М. Коєна, Ф. Лозанова, М. Даєнмана, Я. Пику, М. Остомухова). 19 квітня 1922 р. було прийнято рішення про їх заслання до Туркестану¹⁰⁹.

Після прибуття в Туркестан меншовики опинилися у важких кліматичних та побутових умовах. Протягом двох місяців їх не допускали до роботи й не виплачували грошове утримання. Всі захворіли на малярію. Вбачаючи реальну загрозу їх життю, члени сімей відчайдушно благали владу про помилування. Втім, у чекістів були свої плани. Начальник таємного відділу ДПУ УСРР В. Горожанін надіслав службового листа керівнику таємного відділу Т. Самсонову, в якому висвітлив своє бачення можливості їх звільнення та подальшого використання. В ньому йшлося: «Додаю до листа заяви дружин висланих до Туркестану меншовиків з

¹⁰⁷ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 6–8.

¹⁰⁸ Держархів Миколаївської обл. — Ф. Р-5859. — Оп. 2. — Спр. 6622. — Арк. 18.

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 39–43.

проханням задовольнити їх з наступних причин. Сексот, що працює на нас в меншовицькій організації Харкова, не має змоги проникнути в глибину організації з тої причини, що його там погано знають. Для посилення довіри необхідно мати в Харкові таких меншовиків, які добре знають нашого сексота й допоможуть йому проникнути в середину організації. Такими особами є М. Томашпольский та Г. Канторович. Вказаним двом особам прошу дозволити повернутися під приводом медичного обстеження в Україну, але не за місцем проживання, а в розпорядження республіканського ДПУ в Харків. Тут ми їх візьмемо на підписку про невиїзд і сподіваємось таким чином досягнути нашої мети. Що стосується інших, то нехай вони залишаються в Туркестані»¹¹⁰.

Після цього на ім'я начальника Туркестанського ДПУ була направлена телеграма за підписом заступника голови ДПУ РСФРР Г. Ягоди з дорученням організувати медичне обстеження всіх висланих меншовиків, але з міркувань оперативного характеру скласти висновок, що тільки М. Томашпольский та Г. Канторович за станом здоров'я мають повернутися з Туркестану до УСРР¹¹¹. У вересні 1922 р. засуджені до адміністративної висилки М. Томашпольский і Г. Канторович у зв'язку з різко погіршеним станом здоров'я були направлені для одержання медичного лікування у розпорядження ДПУ УСРР. Завдяки цьому вдалося завдати удар по Харківській РСДРП. Підстав для зміни місця перебування іншим меншовикам не знайшлося¹¹².

Досить міцними в Україні були позиції єврейських партійних угруповань. Головна мета чекістів полягала в тому, щоб, не дискредитуючи легальність цих організацій, фактично паралізувати її діяльність. Враховуючи це, органи державної безпеки виробляли методичні рекомендації, які зводилися до таких:

1. Ідейна боротьба доручається єврейським комуністам. Бажано, щоб й інші товариші брали в ній участь, адже сіонізм є фактором, що виходить далеко за межі внутрішнього єврейського питання.

2. В розгромі сіоністських організацій, однак, не треба виходити з наступних рамок:

а) нагляд та реєстрація;

б) ставити перепони проведенню спільних зборів (не надавати приміщення), затримувати їх учасників на 24 години за несанкціоноване їх проведення;

¹¹⁰ Там само. — Арк. 185.

¹¹¹ Там само. — Арк. 187–188.

¹¹² Там само. — Арк. 194.

в) листування з сіоністськими рухами, як закордонними, так і в межах радянської країни підлягає обов'язковій цензурі. В залежності від інтересу, воно або пересилається до центру, або залишається в місцевих таємних відділеннях без надання адресату;

г) не надавати документів для проїзду по залізничних шляхах за мандатами сіоністських організацій «Герцля», «Кадима», «Ля-Ахуза», «Маккабі» та іншим;

д) поступово, під будь-якою мотивацією займати їх приміщення, аргументуючи це необхідністю для військових та інших установ¹¹³.

На початку 1922 р. працівників ДПУ «цікавили» об'єднавчі процеси в есерівському середовищі. Крім того, партія есерів почала працювати в тісному контакті з меншовиками, спільно виступаючи на зібраннях в робітничому середовищі, допомагаючи в підпільній діяльності (надання квартир, проїзних документів). Перед таємними відділами, відповідним циркулярним розпорядженням поставлено завдання щодо дискредитації та розпаду організації. Головні пункти цього плану полягали в спрямуванні роботи агентури на унеможливлення об'єднання есерівських груп, посилення оперативно-агентурної роботи та нагляду за активістами. В процесі оперативних розробок слід було орієнтувати агентуру на виявлення партійних центрів, слідкувати за їх працею в кооперативах та інших господарських структурах, ізолювати від закордонних баз та центрів. Внутрішній агентурі ставилося завдання постійно створювати конфліктну атмосфери, організувати внутрішньопартійні суперечки, вносити розкол в організовані групи есерів¹¹⁴.

Доповнювало цей план циркулярне розпорядження від 10 березня 1922 р. місцевим відділам ДПУ за підписами В. Менжинського та Т. Самсонова. В ньому пропонувалася низка заходів для боротьби з «контрреволюційними ліво- та правоесерівськими силами». Ключове місце відводилось таємно-агентурній роботі. На думку чекістських керівників, це повинно було утвердити думку, що внутрішній розлад у лівоесерівському середовищі відбувався без втручання більшовицької влади.

Пропонувалося посилити агентурну роботу на місцях, особливо звернути увагу на кооперативи і артілі. За допомогою таємної агентури пильно слідкувати за об'єднавчими процесами лівих та правих есерів, всіляко вносити розкол в їх лави. Підпільні лівоесерівські угруповання безжально знищувати як терористичні та грабіжницькі організації, керуючись при цьому вищенаведеними нами інструкціями. Гальмувати неофіційними шляхами роботу легальних лівоесерівських груп з розра-

¹¹³ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 633. — Арк. 18–21.

¹¹⁴ Там само. — Спр. 728. — Арк. 12–13.

хунком загнання їх до нелегального становища, за допомогою агентури стежити за зв'язками легальних лівих есерів з підпільними групами. Оскільки ліві есери почали приділяти увагу агітації на низовому рівні — фабриках, заводах, серед селян, рекомендувалося залучати до виявлення антирадянських настроїв місцеві партійні комітети¹¹⁵.

Робота по боротьбі з есерами взагалі та есерівськими центрами зокрема визнавалася як «ударна, першочергова та бойова» на найближчий час. Враховувалося, що Центральний комітет партії есерів почав практикувати відрядження своїх членів під машкарою радянських службовців (як безпартійних, так і таємних есерів) з метою збирання матеріалів про недоліки в політично-економічному та культурному житті. Всім таємним відділенням рекомендувалося звернути особливу увагу на осіб, які перебували у відрядженні. Ще однією проблемою для чекістів стало фінансування партійних осередків есерів та їх організаційних заходів з боку місцевих кооперативних функціонерів.

Звіти-меморандуми місцевих органів ДПУ, зокрема Одеської губернії, за 1923 р. дозволяють зрозуміти, як втілювались настанови керівних органів ДПУ в житті. В них вказаний на кожну дію есерівських організацій Одеси таємно-оперативний захід чекістської протидії. Артїлі та кооперативні організації міста потрапили під режим посиленого контролю. Відразу кілька розпоряджень по таємній агентурі весни-літа 1923 р. вимагали від таємних агентів: «Надати якомога ширшу та точну інформацію щодо наявності в організаціях кооперації колишніх членів партії есерів. В даному випадку цікавість викликають ті особи, що намагаються зарекомендувати себе як лояльні до пролетарської влади громадяни, не афішуючи своє контрреволюційне есерівське минуле... Встановити кооперативи та артїлі, в установчому капіталі яких, або в особистому розпорядженні осіб, що їх організували, ймовірно є грошові суми, надані їм есерівськими представниками в період 1917–1918 рр.»¹¹⁶.

Конкретні результати з відпрацювання цього питання у звітах відсутні. Є лише загальна інформація про забезпечення агентурою відразу 30 кооперативів та артїлей міста Одеси, що підпадали під підозру. Традиційно також йшла інформація про посилення зовнішнього спостереження, перевірки контактів, листування та інших заходів стосовно колишніх членів «контрреволюційних» партій — соціалістів-революціонерів та РСДРП.

Більш вдалими для ДПУ стали результати агентурної роботи з виявлення джерел та подальшої ліквідації друкованої продукції. 8 березня

¹¹⁵ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 610. — Арк. 17–19.

¹¹⁶ Держархів Одеської обл. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 78–81.

1923 р. через друк і розповсюдження бюлетенів «Прапор труда» та у відповідь на антирадянську агітацію Південного крайового бюро партії есерів серед робітників та червоноармійців перед внутрішнім агентом було поставлено завдання виявити склад Крайового бюро та його зв'язки. На підставі отриманої оперативним шляхом інформації у ніч на 13 квітня 1923 р. були проведені обшуки й арешти членів партії есерів¹¹⁷.

Ліквідувати підпільну друкарню не вдалося. Для виявлення її місця розташування співробітники ДПУ завербували двох із семи затриманих членів крайового бюро (Скрипниченко і Янкелевича). З їхньою допомогою чекісти одержали інформацію, що в Одесі існувала основна й резервна друкарні, які друкують літературу не тільки для Одеської, але й Харківської організації есерів. Завдяки повідомленням, отриманим після оперативно-агентурних заходів, обидві друкарні були виявлені¹¹⁸.

Надалі Скрипниченко з Янкелевичем використовувалися ДПУ для ідейної дискредитації партії. За їхніми підписами місцева більшовицька преса надрукувала звернення про визнання радянської влади як базової основи всього світового пролетарського руху. Тактика есерів характеризувалася як контрреволюційна, ворожа до «соціалістичних ідеалів». З огляду на це ініціювалося рішення про розпуск Одеської організації¹¹⁹. Після цього, Скрипниченка з Янкелевичем разом з іншими підписантами звернення з числа рядових есерів випустили з в'язниці. Інші члени Крайового бюро негативно відповіли на пропозицію співробітництва з органами ДПУ, за що були вислані з України в Туркестан з формулюванням «явні й непримиренні вороги Радянської влади»¹²⁰.

На цьому вербувальна робота в правоесерівському середовищі Одеси не завершилася. Для остаточної ліквідації організації есерів органи ДПУ вжили заходів з ідеологічного розкладання організації. За допомогою агентурних заходів було спровоковане скликання загальних зборів есерів Одеси, на якому поставлено питання про визнання радянської влади й саморозпуск. Як відзначалося у звіті ДПУ від 2 травня 1923 р. в результаті оперативної розробки були завербовані як внутрішні агенти (крім існуючих раніше) двоє активних членів з керівного складу партії есерів, що перебували до цього часу на волі. Завдяки їм велася роз'яснювальна робота з есерами, які не визначили своєї позиції у питанні саморозпуску,

¹¹⁷ Там само. — Арк. 96.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 106–107.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 109.

¹²⁰ Там само. — Арк. 111.

а також надавалася інформація по кожному есеру, противнику ідеї саморозпуску, для їх подальшої ізоляції¹²¹.

Оперативна комбінація з вербуванням осіб з керівної верхівки партії есерів була проведена і в Харкові, Черкасах, Катеринославі, містах Донбасу. За аналогією з одеськими однопартійцями вони пропагували ідеї саморозпуску як «історичного вироку партії есерів», схилили невизначених до власної думки, надавали всебічну інформацію щодо незгідних з ліквідацією партії осіб.

Наскільки вагоме значення для ДПУ мало питання внутрішньої агентурної роботи в опозиційному середовищі з метою лобювання питань «добровільного саморозпуску», можна побачити з тексту листа Т. Самсонова до Ф. Дзержинського від 9 травня 1923 р. В ньому начальник таємного відділу ОДПУ звертався з проханням звільнення з органів, мотивуючи своє рішення перевтомою. Він запевняв Ф. Дзержинського, що справи і без нього підуть непогано: «Головні противники — соціалістично-революціонери розбиті надовго й всерйоз, відсіч меншовикам знаходиться на шляху до остаточного їх розгрому. Вважаю, що не пізніше листопада—грудня вдасться зібрати ліквідаційний меншовицький з'їзд, аналогічний есерівському»¹²².

У 1925 р. на з'їзді начальників місцевих апаратів ДПУ УСРР було взято курс на висвітлення політичного та економічного становища, настроїв, насамперед, середнього селянства і сільської інтелігенції. Передбачалася наявність в районі двох завербованих інформаторів з числа «середняків», які найбільш активно критикували радянську владу. Рекомендувалося також мати в окружному відділі ОДПУ УСРР по одному або два агенти з числа колишніх соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, хліборобів та «безпартійних» петлюрівців, щоб «з боку петлюрівщини не отримати жодних несподіванок»¹²³.

Після знищення практично всіх опозиційних партій з середини 1924 р. було змінено специфіку агентурно-оперативної роботи ДПУ. Наприкінці року була створена цілісна система негласного контролю за настроями населення. У радянських установах і на підприємствах організовувалися «бюро сприяння органам ДПУ на місцях», що діяли «конспіративно в умовах мирного часу». Члени «бюро сприяння» займалися збиранням

¹²¹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 303. — Арк. 114–115.

¹²² Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 678–679.

¹²³ Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. — С. 154.

відомостей про різноманітні «явища антирадянського характеру», завдяки чому виявляли «контрреволюційний елемент». Особлива увага при цьому зверталась на осіб, які були членами «антирадянських партій». При виявленні «контрреволюційних проявів» негайно йшло повідомлення на ім'я уповноваженого губернського відділу ДПУ для взяття на облік, а в міру необхідності — «залучення до відповідальності». Членам «бюро сприяння» привласнювалися агентурні псевдоніми, якими необхідно було підписувати складені повідомлення.

Водночас примусове позбавлення політичних партій легальних форм діяльності не означало її остаточного зникнення. Іншою стороною цих переслідувань стала активізація підпільної діяльності. Звіти ДПУ свідчать, що агентурно-оперативна діяльність чекістів відносно «антирадянських партій та організацій» не припинялась до кінця 1920-х рр.

Документи фіксують певну активність в 1924–1925 рр. залишків опозиційних партій, зокрема, есерівських угруповань, меншовиків, анархістів. У той же час чекісти рапортують: «Всі організації секретними агентами й інформаторами забезпечені». Це не тільки означало, що вони перебували під постійним наглядом спецслужб, а й те, що органи ДПУ, будучи інформованими про їхню діяльність, навмисно надавали якийсь час для «концентрації в одному місці замаскованих антирадянських, контрреволюційних елементів».

Незважаючи на агентурну інформованість, операції по боротьбі з залишками партійних активістів проводились шляхом затримання великої кількості підозрюваних. Після цього починалась їх перевірка щодо участі в «антирадянській діяльності», серед затриманих вербувалися нові агенти. Резонанс від таких операцій доходив до емігрантських кіл. Зокрема одну з них висвітлив «Социалистический вестник».

В ніч з 23 на 24 липня 1924 р. в Києві було проведено операцію «знешкодження залишків соціал-демократичного підпілля». До цього були залучені інформатори не тільки міста Києва, а й мобілізована агентура на Південно-Західній залізниці, внаслідок чого затримано близько ста осіб. Але інформація, надана таємними агентами, була настільки слабо перевіреною, що переважна більшість з них виявилась випадковими людьми, які не мали жодного стосунку до РСДРП(м) — домашні господарки, студенти, два комсомольці. При обшуках жодної агітаційної літератури, інших заборонених речей не вилучено¹²⁴.

Слідчі ДПУ Диневич та Шипаленко не зуміли дати обґрунтованої відповіді на причини арешту. Тридцять осіб, переважно студентської молоді, було затримано до «з'ясування всіх обставин». Разом з ними в

¹²⁴ Социалистический вестник. — 11 сентября 1924 р.

камеру посадили агента-інформатора ДПУ, але цінної для слідства інформації йому не вдалося здобути. Всім затриманим було запропоновано допомогти органам у боротьбі з «контрреволюційними силами», після чого гарантувалось негайне звільнення без подальших наслідків на місці роботи або навчання. Для цього треба було підписати розписку: «Погоджуюсь співробітничати з органами ДПУ та негайно доповідати про нелегальні зібрання РСДРП(м), або інших антирадянських сил». З усіх затриманих на цю пропозицію погодився лише один студент. Інші пробули в ув'язненні ще півтора місяця, під час якого було оголошено п'ятиденне голодування. Не зумівши довести провину в «контрреволюційній діяльності», 13 вересня 1924 р. їх випустили на поруки¹²⁵.

Наприкінці 1920-х рр. діяльність таємного відділу ДПУ УСРР щодо членів опозиційних партій продовжувала поєднувати обліково-агентурного та репресивний характер. Колишні партійні опозиціонери потрапили до категорії «неблагонадійного елементу», до них була прикута посилена увага чекістів. За даними В. Нікольського, на обліку в таємному відділі ДПУ УСРР станом на 1 січня 1929 року перебувало 14223 особи (з них у 1928 р. було взято на облік 10320). За партійною приналежністю вони розподілялися наступним чином: меншовики — 1619 осіб, анархісти — 577, ліві есери — 691, праві есери — 1062, ліві сіоністи — 1890, праві сіоністи — 1630, члени Єврейської комуністичної робітничої партії та Єврейської комуністичної робітничої спілки молоді — 150, кадети — 383, члени партії «Дашнакцутюн» — 95, колишні комуністи — 270, члени українських партій — 2279 осіб¹²⁶.

Сказане дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, всеосяжний характер, пріоритет насильницьких засобів став тим фундаментом, який було закладено в систему політичного контролю. По-друге, органи ЧК–ДПУ, стали головним зняряддям більшовицької партії у боротьбі за одноосібну владу. Дезорганізація, внутрішні суперечки, неможливість мати постійні джерела фінансування, тотальний контроль за опозиційним активом — все це, не в останню чергу, було результатом агентурної роботи. По-третє, головними формами секретно-оперативної діяльності стали вербування членів опозиційних партій.

Безперечно, функції реального захисту інтересів країни (розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, захист кордонів та економічних інтересів, охорона державної таємниці, дезінформація ворожих розвідок

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 49–50.

та т.п.) також спиралися на агентурно-оперативні заходи. Але в 1920-х рр. сформувалась система першочергового забезпечення за органами ЧК–ДПУ функцій політичної поліції. Безпосередні заходи щодо державної безпеки відійшли на другий план. У підсумку це призвело до повного знищення будь-якої опозиції.

XIII.4. Громадські організації в системі більшовицької влади

Розбудова нового суспільства в баченні більшовиків передбачала встановлення контролю за функціонуванням громадсько-політичних об'єднань. Ідея безальтернативності «класової боротьби» визначила концепцію використання громадських об'єднань для забезпечення, підготовки і досягнення революційних завдань. Всі непідконтрольні владі організації сприймалися як інструмент реваншу буржуазії, а відтак прирікалися на знищення в процесі соціалістичних трансформацій.

У першу чергу під заборону підпадала свобода політичної діяльності. Ліквідація багатопартійності й перетворення Комуністичної партії в єдину існуючу політичну силу унеможливило створення будь-яких альтернативних організацій, здійснення політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії — КП(б)У. На початку 1920-х рр. на нетривалий час і в обмежених розмірах дозволялось економічне підприємництво, проте економіка в цілому залишалася прерогативою держави.

Загалом в УСРР позадержавний простір поділявся на економічну та позаекономічну сфери. В період непу завдяки громадській ініціативі сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні (профспілки, комсомол та товариства, які «не переслідували мету отримання прибутку»). Разом з тим три найбільш важливі галузі суспільно-політичного життя стали недоступними для вільного освоєння громадськістю — ідеологія, економіка й релігія. Тим самим можливості недержавної діяльності істотно урізались. На кінець 1920-х рр. припинили діяльність позадержавні економічні структури. Внаслідок цього суспільна діяльність залишилася за повністю підконтрольними владі профспілками, добровільними товариствами, спортивними, міжнародними та іншими громадськими організаціями.

Показовим є факт, що практично всі законодавчо-правові норми, серед них і пов'язані з регламентацією діяльності громадських об'єднань УСРР, базувалися на рішеннях центральних органів влади. Так, імплементуючи норми законотворчої політики РСФРР, Конституція УСРР 1919 р., підкреслювала демократичний характер пролетарської держави і

формулювала принципи діяльності об'єднань громадськості. «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу» починалася з констатації: «Для повного проведення в життя засад диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства УСРР надає працюючим масам всі права і можливості в галузі громадського і політичного розвитку». Проголошуючи відокремлення церкви від держави, усунення залежності преси від капіталу, що повинно забезпечити свободу висловлення думок, українські більшовики майже дослівно копіювали тези російської Конституції про «забезпечення трудящих дійсною свободою союзів»¹²⁷.

Автоматичне впровадження загальноросійських норм в українське законодавство стало традиційним явищем. Тим самим юридично закріплювалась монополія загальноросійської комуністичної партії в усіх сферах життя інших республік, а також інтеграція суспільно-політичних організацій безпосередньо в систему радянської влади.

Зокрема, в 1918–1920 рр., коли вирішувалася доля багатьох дореволюційних товариств і союзів, а також створювалися нові громадські організації, виникла необхідність у розробці документів для регламентації їх діяльності. ВУЧК, виконуючи відповідне розпорядження чекістського керівництва РСФРР, у червні 1920 р. зобов'язала губернські відділи видати постанови про обов'язкову реєстрацію релігійних груп, громад і об'єднань, направляючи звітні відомості в Москву. Саме там вирішувалась їх відповідність з нормами соціалістичного законодавства та можливий «антирадянський характер» діяльності. За даними губернського ВУЧК Київщини за січень–березень 1921 р. було відмовлено в реєстрації 41 товариству (серед них — 16 релігійних груп)¹²⁸.

Документ, який став основним регулюючим актом для громадських організацій на наступні шість років, було ухвалено 3 серпня 1922 р. постановою ВЦВК і РНК РСФРР «Про порядок затвердження й реєстрації організацій і спілок, що не переслідують мету отримання прибутку і про порядок нагляду за ними». Тим самим юридично закріплювався термін «товариства й союзи, що не переслідують мету отримання прибутку». За даними І. Ільїної, в одній з численних інструкцій ВЦВК за цією постановою промайнув й інший термін — «громадські організації», однак тоді він не був прийнятий¹²⁹.

¹²⁷ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. — Харків, 1920 р. — С. 14–15.

¹²⁸ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 41–42.

¹²⁹ Ільїна І.Н. Общественные организации России в 1920-е годы. — М., 2000. — С. 38.

У постанові визначалось коло громадських організацій, що належали до категорії добровільних, та режим їх діяльності на території радянських республік. Організації розподілялися за змістом діяльності, інтересами, правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами, сферою громадського впливу. В Україні виокремилось три основні групи об'єднань:

1. Організації, підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація);

2. Українські організації та об'єднання національних меншин («Прогрес», УКРІОС, РСДРМ, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Єврокомсомол, скаутські організації);

3. Добровільні товариства за інтересами, поява яких зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи (товариство «Геть неписьменність!», «Товариство культурного єднання з селом», «Спілка безвірників», «Друзі дітей», Міжнародна організація допомоги бійцям революції та інші).

Окремим блоком виступала розгалужена мережа кооперації. На початку 1920-х рр. в Україні продовжували існувати національні об'єднання, зокрема: Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, інші німецькі, єврейські, польські організації¹³⁰.

Головна умова діяльності всіх товариств була зафіксована в пункті 6-у постанови: «В реєстрації відмовляється, якщо об'єднання або спілка за своїми цілями суперечить Конституції РСФРР і її законам»¹³¹. На підставі цієї норми у вересні 1922 р. Одеський губком НКВС відмовив в реєстрації Товариству виноградарів-гагаузів Бессарабії, через його «відверто виражений антирадянський та поміщицький характер»¹³².

Із прийняттям у 1922 р. першого юридичного документу про товариства й спілки зросла кількість нелегалізованих організацій. Обов'язкова умова припустимої суспільної діяльності — дотримання радянської Конституції й законів перестала бути єдиною. Набагато більше значення для громадських організацій набули вимоги політичної благонадійності й ідеологічної витриманості в роботі, що стало закономірним наслідком поширення політичного й ідеологічного контролю в країні.

Дія постанови від 3 серпня 1922 р. не поширювалась на релігійні товариства. Комісія, що проводила програму по відділенню церкви від держави при ЦК РКП(б), у листопаді вирішила виключити релігійні

¹³⁰ Там само. — С. 39.

¹³¹ Там само. — С. 40.

¹³² Держархів Одеської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26–27.

організації з числа громадських об'єднань, які не мали за мету отримання прибутку, і надали їм окремий статус.

Подальше обмеження прав релігійних об'єднань відбулося наприкінці 1920-х рр. з ухваленням постанови ВЦВК та РНК СРСР від 8 квітня 1929 року «Про релігійні об'єднання»¹³³. В ній заборонялася благодійна, виробнича або просвітницька діяльність цих об'єднань.

Незважаючи на помірний лібералізм початку 1920-х рр., одержання дозволу державних органів на заснування громадської організації супроводжувалось труднощами. Дотримання умов діяльності не завжди розумілося обома сторонами однаково. Виконання всіх обов'язкових вимог громадськими організаціями не гарантувало затвердження їх статутів. Навіть факт реєстрації в НКВС УСРР не гарантував громадські об'єднання від непередбачених санкцій з боку КП(б)У, ДПУ, НКВС або інших державних установ.

Так, на обліку в таємному відділі ДПУ Київщини в 1922 р. перебувало 8 громадських організацій. На початку 1923 р. документи їх реєстрації були анульовані. Серед них — «Київське науково-технічне товариство», київське «Російське товариство мисливства», Київське трудове товариство м'ясників-заготівельників, київське «Товариство м'ясників-торгівців». Була припинена діяльність «Товариства торговців Подільського району» та «Київського вегетаріанського товариства»¹³⁴.

Причиною відмови у реєстрації заснованого ще в 1909 р. вегетаріанського товариства стали «політичні мотиви, унеможливаючі затвердження статуту», про що йшлося в листі київського ДПУ до НКВС УСРР від 11 жовтня 1922 р. В офіційному порядку товариство так і не було зареєстроване. В 1923 р. воно опинилося в розісланому до губернських відділень ДПУ списку організацій, створення або діяльність яких слід було зупинити¹³⁵.

На обліку в ДПУ перебувало три діючих без офіційного дозволу товариства: «Земляцтво Південного Заходу Росії», «Лондонський комітет допомоги інтелігенції Росії» та «Всеросійське Товариство лікарів імені М. Пирогова». Особлива увага ДПУ приділялась одній з найстаріших, заснованій в 1881 р., лікарській організації. На думку чекістів, вона могла слугувати як один з ключових об'єднаних центрів «контрреволюційно» налаштованої інтелігенції України. Стосовно неї ДПУ УСРР видало директиву від 18 березня 1923 р. про взяття в розробку. Однією з клю-

¹³³ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. — М., 2003. — С. 407.

¹³⁴ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 16.

¹³⁵ Там само. — Арк. 17.

чових причин слугував факт «скупченості антирадянських елементів, відверто контрреволюційному характері товариства, більшість членів якого є прихильниками партії конституційних демократів»¹³⁶.

Не дістали права на створення власних організацій широкі прошарки селянства. При цьому сільські громадські організації функціонально орієнтувались на вирішення не специфічно селянських, а інтернаціонально-революційних завдань. На думку дослідника етнонаціональних та міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села 1920–1930-х рр. М. Журби, провідним елементом утвердження ідеології пролетаріату у свідомості селянства визначалася його соціокультурна індоктринація. Лідери більшовицької партії, спираючись на теоретичну спадщину ортодоксального марксизму, інтегрували селянство в інтернаціональний революційний рух через посередництво професійних організацій та класових товариств¹³⁷.

Серйозну стурбованість влади викликали намагання політичних опонентів більшовиків, насамперед з правоесерівського середовища, закріпити свої позиції серед українського селянства. Так, циркулярний лист ВЧК від 21 листопада 1921 р. до низових підрозділів було присвячено намаганням правих есерів створити широке позапартійне об'єднання селянства «Союз трудового селянства». На думку чекістів, ця спроба була намаганням створення куркульської партії, яка протиставляла себе пролетарській диктатурі та орієнтувалась на захист інтересів середніх та дрібних приватних власників земельних наділів. Ідеї та принципи «Союзу» суперечили економічній політиці радянської влади на селі, тому були неприпустимими¹³⁸.

Відповідними до «революційній законності» стали дії каральних органів проти активістів «Союзу трудового селянства». В заходах з ліквідації об'єднання йшлося про «смертельну загрозу куркульських об'єднань, пожвавлення агентурної роботи, виявлення зв'язків із співчуваючим міським населенням». 9-й пункт циркулярного розпорядження вимагав від місцевих органів ВЧК широко застосовувати систему заручництва: «При арештах керівників та організаторів Союзу негайно їх ізолювати. Успіх принесла практика, апробована в Україні і Тамбовській губернії щодо взяття заручників з числа членів куркульських родин... При конфіскації та розподіленні їх майна особливу увагу звертати на

¹³⁶ Там само. — Арк. 18.

¹³⁷ Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.). — К., 2002. — С. 77–78.

¹³⁸ Держархів СБУ. — Ф. 13. — Спр. 633. — Арк. 3–4.

посилення таким шляхом розшарування на селі та матеріальне заохочення осіб, які сприяють встановленню радянської влади»¹³⁹.

Спроби селян об'єднатися припинялися підрозділами Державного політичного управління, через що до початку масової колективізації з ідеєю створення непідконтрольних владі селянських організацій було покінчено. Згідно зі звітами ДПУ Київської, Полтавської губерній, Черкащини за 1927-й р. загальна кількість потенціальних прихильників ідей об'єднання в Селянському союзі складала 453 особи¹⁴⁰. Незважаючи на те, що громадян, які висловлювали відверто «ворожі до радянської влади, контрреволюційні за формою заклики до насильницького повалення існуючого ладу», було виявлено лише 23 особи, ДПУ УСРР зобов'язував місцеві підрозділи «взяти питання наявної, або потенційної діяльності антирадянських елементів серед селянства під першочерговий контроль». У результаті під категорію «антирадянських» підпадали вислови відносно невдоволення податковою політикою влади до одноосібних господарств, критика державних цін на зерно та т.п. Селяни, які намагалися організувати власні об'єднання, не ініційовані радянською владою, підпадали під категорію «антирадянського елементу», «куркулів», або «підкуркулів»¹⁴¹.

Двоєким довгий час залишалось становище кооперативних організацій, які формально не входили в систему громадських об'єднань. Не поодинокими були відмови місцевих підрозділів НКВС у реєстрації під різноманітними сумнівними приводами. Так, кооперативне об'єднання «Спартаківець» у Миколаєві, метою діяльності якого було будівництво малих суден для рибної ловлі та розвитку вітрильного спорту, протягом 1923 р. двічі зверталось з дозволом на реєстрацію до місцевого НКВС, але отримувало відмову з мотивуванням: «прояв приватної власності, не сумісний з нормами чинного законодавства». Лише з третьої спроби, 4 лютого 1924 р. прохання товариства про реєстрацію було задоволено частково з формулюванням «дозволити будувати парусні та веслувальні човни з їх подальшим використанням виключно у спортивно-фізкультурних заходах»¹⁴². Втім, із закріпленням повного домінування держави в усіх сферах економічного й суспільно-політичного життя, кооперативним об'єднанням дозволялось мати статус громадських. У цій якості вони внесені у відповідну статтю Конституції УСРР 1929 р.¹⁴³

¹³⁹ Там само. — Арк. 5–6.

¹⁴⁰ Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 16.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 18.

¹⁴² Держархів Миколаївської обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 36–38.

¹⁴³ Див.: Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року // Вісті ВУЦВК. — 23 червня 1929 р.

Провідне місце в системі адміністративного нагляду за діяльністю громадських організацій займав негласний контроль ДПУ за ними, особливо серед інтелігенції. Вже влітку 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалює постанову стосовно боротьби з антирадянськими угрупованнями серед інтелігенції. Однією з причин відмови у реєстрації подібним товариствам виступав соціальний склад їх засновників. Формулювання «Внаслідок наявності компрометуючих матеріалів на засновників товариства відмовити в реєстрації» є типовим для 1922–1924 рр. До них додавалась традиційна «антирадянщина». Внаслідок великої кількості колишніх меншовиків у числі засновників у жовтні 1922 р. було відмовлено в реєстрації загальноросійського «Комітету по увінчанню пам'яті Г. Плеханова». Філію цієї організації в Україні планувалося відкрити в Одесі та Харкові, надалі поширити діяльність на інші місця¹⁴⁴.

Чисельні звіти з агентурної роботи в «антирадянському середовищі» показують, наскільки всеосяжним став контроль органів безпеки над настроями населення¹⁴⁵. За аналогією з представниками опозиційних партій керівництво громадських організацій, ініціаторами заснування яких виступали небільшовицькі керівники, знаходилося під постійним контролем чекістів. Перевірялось їхнє листування, через агентури надходили дані про їх політичні погляди та настрої. Втім, на відміну від політичних партій, які фактично з 1921 р. опинились поза можливістю вести легальну діяльність шляхом офіційної реєстрації, громадським об'єднанням влада надала юридичний дозвіл на їх реєстрацію. Користуючись статтями Карного кодексу 1922 р. про відповідальність за «антирадянські злочини», чекісти знаходили підстави для закриття незручних для них товариств.

Справа доходила до того, що внутрішня агентура ДПУ навмисно провокувала антирадянські висловлювання на зібраннях, намагалася внести в резолюції зборів такі пункти, що давали підстави для закриття організації. Так, в квітні 1922 р. на зібранні Лубенського осередку товариства «Просвіта» четверо членів (серед яких один входив до складу президії) організації, раніше завербованих чекістами, намагалися включити до резолюції пункт про «категоричну відмову «Просвіти» від пропаганди ідей соціалізму, шляхом участі в створенні «ленінських кімнат», а також веденню подальшої роботи в руслі боротьби з великодержавним російським шовінізмом, створенні національної Української держави»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Держархів Одеської обл. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 31–32.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 27–29.

¹⁴⁶ Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 30.

Незважаючи на те, що до остаточного варіанту резолюції даний пункт не потрапив, губернське відділення ДПУ Полтавщини охарактеризувало діяльність об'єднання як «націоналістичну, антирадянську, петлюрівську, що вимагає негайного припинення реєстрації товариства «Просвіта»¹⁴⁷. Подібні провокації чекістська агентура влаштовувала щодо громадських організацій Одеси, Києва, Черкас та інших міст України.

Варто зазначити, що в 1920–1921 рр. радянська влада розраховувала використати «Просвіту» для поширення серед українського населення власної пропаганди. Сприяв цьому певний авторитет та розгалужена структура товариства. Згідно з даними Л. Бадєєвої, на серпень 1920 р. в Полтавській губернії нараховувалося 918 «Просвіт», у Харківській — близько 600, у Чернігівській губернії — 107. Це свідчило про те, що просвітянський рух знаходив серед населення підтримку. Найбільший відгук товариство отримало в Полтавській губернії та на Черкащині. Але і в Харківській та Чернігівській губерніях просвітянський рух набув значного поширення та розвитку. У цей період «Просвіти» перетворилися у своєрідні школи освіти та виховання українців. Втім, вже в 1922 р. відбулося поступове злиття осередків товариства з підрозділами Головополітосвіти, що призвело до її фактичної ліквідації¹⁴⁸.

Суперечки й розбіжності в правовому тлумаченні регламентації діяльності як для радянських органів влади, так і для самих товариств, викликали організації допомоги й взаємодопомоги. Особлива актуалізація цього питання припала на початок 1920-х рр., чому спонукали як наявність опозиційних партій, представники яких намагалися утворювати організації допомоги репресованим однопартійцям та їх родинам, так і голод 1921–1923 рр. Дозволяючи відкривати організації допомоги в рамках окремих професій (Товариство взаємодопомоги залізничників Полтави, зареєстроване в 1922 р. і т.п.), влада пильно стежила за недопущенням консолідації представників альтернативних партій та рухів у подібних об'єднаннях. Не мали можливості працювати в легальному правовому полі меншовицькі організації взаємодопомоги репресованим та голодуючим в Одесі, Полтаві та інших містах України, сіоністські організації подібної спрямованості Одеси, Харкова, Києва і т.п.¹⁴⁹.

Діяльність наукових, літературних і науково-художніх товариств, що перебувала у юрисдикції Головного управління науки, додатково регла-

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 31.

¹⁴⁸ Бадєєва Л.С. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ столітті: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата іст. наук. — Харків, 2004 р. — С. 7–8.

¹⁴⁹ Держархів Полтавської обл. — Ф. Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 43–46.

ментувалися статутами, розробленими й затвердженими в травні 1923 р. Вони зазначали як необхідність діяти в руслі радянської політики розбудови нового суспільства, так і встановлювали, в певних рамках, внутрішню свободу їх діяльності. Керівному складу товариств дозволялось окреслювати основні напрями своєї роботи, визначати концептуальні питання для власних розробок, звичною нормою першої половини 1920-х років ставали жваві, в першу чергу, мистецькі та літературні диспути. До їх числа входили вчені, літератори, колишні представники опозиційних політичних партій, що повернулись в УСРР з еміграції. Головною вимогою було недопущення будь-яких проявів «контрреволюційної, антирадянської діяльності»¹⁵⁰.

Як зазначає А. Білинський, опартійнення всього організованого життя передбачалось самою системою диктатури пролетаріату. Зокрема, в профспілках цей процес наступив з початку 1920-х рр. Формально вони були незалежною від держави організацією. Стаття 152 Кодексу праці СРСР голосила: «Професійні спілки, зорганізовані на основах, визначених відповідними з'їздами тих організацій, реєструються тільки в їх міжспілкових організаціях у порядку, встановленому Всесоюзною Радою професійних спілок». На практиці вони були керовані партійними організаціями і тому реєструвалися в партійному апараті. Згідно статті 153 Кодексу праці організація, яка не відповідала вимогам статті 152 Кодексу, не могла називатися профспілком¹⁵¹.

Розглядаючи громадські об'єднання з точки зору політичної доктрини, подібно до ситуації з альтернативними партіями, комуністична влада, жорстко контролюючи їх діяльність, попереджувала можливості їх «антирадянського впливу» на населення шляхом широкого спектру репресивно-адміністративних заходів. Правова база для цього закріплювалась у Карному кодексі. Карний кодекс УСРР, введений в дію з 15 вересня 1922 р. включав статті 69 та 70. Вони розглядали контрреволюційну пропаганду та агітацію як тяжкий контрреволюційний злочин. Терміни покарання трактувалися статтями в залежності від важкості скоєного. Ст. 69 (заклики до усунення влади, чи протидії уряду) передбачала покарання в вигляді позбавлення волі на термін не менший трьох років з суворою ізоляцією. Ті ж самі дії при повстаннях, або в умовах воєнного часу передбачали вищу міру покарання. Пропаганда та агітація,

¹⁵⁰ Див.: *Степанчук Ю.* Громадські організації України в системі радянської влади (1920-ті рр.) // II-й Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 221.

¹⁵¹ *Білинський А.К.* Громадські організації в СРСР. — Мюнхен-Чикаго, 1969. — С. 27–28.

спрямовані на допомогу «міжнародній буржуазії» каралися засланням або позбавленням волі на термін не нижче трьох років¹⁵².

Слід відзначити, що карні справи до губернських судів України з формулюванням роду злочину «контрреволюція» відносно членів громадських об'єднань надходили постійно. Щомісячний показчик інколи досягав двох сотень. Влада навіть не робила цю інформацію закритою. Центральний часопис українських більшовиків «Комуніст» у номері від 15 квітня 1925 р. оприлюднив статистичні дані справ вказаної категорії, розглянутих судовою системою УСРР і кваліфікованих як «контрреволюція». Згідно них, в жовтні 1924 р. було розглянуто 129 справ, в листопаді — 159, в грудні — 136, в січні 1925 р. — 239, в лютому — 215, у березні — 102 справи.

Партійне керівництво громадськими організаціями як базовий принцип діяльності непартійних об'єднань було сформульоване у постанові XIII з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання партійного будівництва» в 1924 р. Партійне керівництво розумілося в ньому широко, включаючи в себе масове членство комуністів у громадських організаціях, керування їх роботою, мобілізацію нових членів, постійне проведення «лінії партії» у конкретній діяльності¹⁵³. Зокрема, в Одеській губернії протягом 1925–1927 рр. 70 членів більшовицької партії було призначено у профспілки, 8 за пропозицією губкому КП(б)У очолили національні товариства (польські, німецькі, єврейські), 6 — фізкультурні, 12 — інші¹⁵⁴. За директивами КП(б)У працювали всі масові громадські організації: ОСОАВІАХІМ, Товариство друзів радіо, шефські товариства, Союз безбожників, Товариство «Геть неписьменність», фізкультурні товариства, селянські громади взаємодопомоги та інші.

Кінець непу визначився розробкою нового законодавчого документа про організації й союзи. Запропонований в 1927 р. проект НКВС викликав ряд заперечень. Обговорюючи його, наркомати у своїх висновках відзначали, що документ істотно ускладнить виникнення нових громадських організацій. Вони пропонували відмовитися від деяких положень, зокрема від того, що в реєстрації товариства може бути відмовлено, якщо існує аналогічне. Однак в остаточній редакції документа зауваження були проігноровані¹⁵⁵.

¹⁵² Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 гт. — М., 1950. — С. 171–172.

¹⁵³ *Ильина И.Н.* Общественные организации России в 1920-е годы. — М., 2000. — С. 46.

¹⁵⁴ Держархів Одеської обл. — Ф. П-3. — Оп. 3. — Спр. 94. — Арк. 61, 64, 66.

¹⁵⁵ История Советской Конституции в документах. — М., 1957. — С. 58–59.

6 лютого 1928 р. вступило в дію «Положення про товариства й союзи, які не мають мети отримання прибутку», затверджене ВЦВК і РНК СРСР. Раніше прийняті документи скасовувалися. Документ містив загальні положення, регламентував порядок прийняття статутів і реєстрації організацій, спілок і союзів¹⁵⁶.

Новий порядок затвердження статутів зобов'язував НКВС (або його відділи) погоджувати питання про затвердження статуту того або іншого товариства з компетентними органами. У зв'язку з цим особлива увага приділялася керівникам організацій. У випадку отримання висновку про необхідність заміни деяких засновників НКВС зобов'язувався, не відмовляючи в затвердженні статуту, заявити відвід проти вказаних осіб і запропонувати ввести замість них нових.

У зв'язку з прийняттям в 1928 р. нового закону про товариства та союзи оголошувалась перереєстрація діючих громадських організацій. Рішенням агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У закрилися 18 громадських об'єднань, серед них — «Ліга допомоги трудящим Німеччини та їх дітям», «Товариство інтернаціоналістів», «Товариство взаємодопомоги політичним емігрантам», «Російсько-палестинське товариство», «Товариство заохочення художників» та інші. Не останню роль в їх ліквідації зіграла позиція контролюючих загальносоюзних органів, директиви яких підлягали негайному виконанню українськими структурами влади.

Величезної шкоди діяльності громадських організацій завдали «Шахтинська справа» 1928 р., та кампанія подальшої боротьби зі шкідництвом. Особливо постраждали наукові товариства. Однією з перших було ліквідовано Всеросійську асоціацію інженерів. Під час її знищення в грудні 1927 — березні 1928 рр., органи ДПУ УСРР затримали 73 представників технічної інтелігенції, працюючих на підприємствах Донбасу та Харкова. Слідчі заявили, що вони керувались в шкідницькій діяльності вказівками емігрантських «Об'єднання колишніх гірничопромисловців Півдня Росії», на чолі з мешкаючим в Парижі Б. Соколовим, а також «Польського об'єднання колишніх директорів та власників гірничопромислових підприємств Донбасу»¹⁵⁷.

Система взаємовідносин держави та громадських організацій базувалася на повній підлеглості їх державному апарату. Підпорядкування громадських організацій проводилось з метою посилення впливу на суспільство та встановлення контролю за поведінкою окремих його членів.

¹⁵⁶ Там само. — С. 61.

¹⁵⁷ Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. — С. 297–298.

Це нав'язувало об'єднанням відповідні завдання, форми, методи, характер їх діяльності, внаслідок чого нівелювався головний принцип функціонування недержавних об'єднань — демократичність та самостійність. Правова залежність громадських організацій визначалась виключно дозвільним порядком створення та діяльності. Головною умовою для реєстрації поставало зобов'язання діяти виключно під партійно-радянським керівництвом. Професійні, спортивні, наукові, молодіжні товариства перетворились на частину політичної системи, граючи роль допоміжного механізму реалізації ідеолого-мобілізаційних заходів держави.

Юридичні зміни в законодавстві стосовно громадських об'єднань наприкінці 1920-х рр. звели функції громадських структур фактично до єдиної мети — сприяння роботі державних установ. Практично повна відсутність правового статусу призвела до необмеженої влади державних структур над недержавними громадськими об'єднаннями. Так сформувалися типові радянські організації, перетворені на форми соціальної мобілізації на виконання політико-ідеологічних завдань.

Отже, у боротьбі з політичним плюралізмом більшовицька влада використовувала різноманітні засоби: від законодавчого закріплення правового нігілізму «диктатури пролетаріату», виразником якого була Комуністична партія, до прямих репресій та провокаційних дій, спрямованих на внутрішню дезорганізацію альтернативних сил.

В умовах повоєнної розрухи й боротьби з голодом 1921–1923 рр. більшовики змушені були вдатися до певної економічної й культурної лібералізації, втіленням якої стала нова економічна політика. Водночас більшовицька партія не допускала можливості пом'якшення «пролетарської диктатури» в сфері партійно-політичних відносин. Дозволяючи певну свободу в утворенні національно-культурних, економічних та інших громадських об'єднань, вона жорстко припиняла навіть потенційні спроби ротації політичної еліти, через що «контрреволюційним» визнавався шлях залучення до неї представників альтернативних політичних партій, які висловлювали інші погляди на динаміку суспільного розвитку.

Легально діючі в 1919–1920 рр. союзники часів громадянської війни — партії соціалістичної й комуністичної орієнтації стали непотрібними в мирний час. Рішенням XII Всеросійської конференції РКП(б) головні опоненти більшовиків — есери та меншовики оголошувались «антирадянськими політичними силами». Визнаючи їх «контрреволюційними», КП(б)У офіційно визнавала неминучість застосування у боротьбі з ними силових методів тиску.

Процес легітимації ідейної монополії партії базувався на дії механізмів витіснення інакомислення, що виключало можливість співпраці з іншими політичними силами. Незначний рівень допуску плюралізму на

початковому етапі непу, який був пов'язаний із впровадженням приватновласницьких відносин, викликав у суспільстві сподівання на дотримання свобод, задекларованих у радянських конституціях. Відповіддю влади стало застосування адміністративно-силових методів для реалізації партійних доктрин.

Використовуючи як «будівельний матеріал» для комуністичної держави елементи політичного радикалізму, більшовицька влада знищила уламки альтернативних партій. Незважаючи на риторику про «найдемократичнішу владу», в реальному політичному процесі інститути, характерні для демократичних країн — парламентаризм, поділ влади, альтернативні політичні партії — не функціонували. Водночас більшовицька партія не допускала можливості пом'якшення «пролетарської диктатури» в сфері партійно-політичних відносин. Дозволяючи певну свободу в утворенні національно-культурних, економічних та інших громадських об'єднань, вона жорстко припиняла навіть потенційні спроби ротації політичної еліти, через що «контрреволюційним» визнавався шлях залучення до неї представників альтернативних політичних партій, які висловлювали інші погляди на динаміку суспільного розвитку.

Наукове видання

Суспільство і влада
в радянській Україні років непу
(1921–1928)

Колективна монографія

Том 2

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.11.2015 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 48,67. Обл. вид. арк. 45,83.
Тираж 300. Зам. 34. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4